

Lővei Pál

POSUIT HOC MONUMENTUM PRO AETERNA
MEMORIA

BEVEZETŐ FEJEZETEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG SÍREMLÉKEINEK
KATALÓGUSÁHOZ

(akadémiai doktori értekezés)

I. KÖTET

BUDAPEST 2009

„Világ sírköve alatt mégy!”

JÓZSEF ATTILA: A hetedik

TARTALOMJEGYZÉK

I. KÖTET

| | | |
|------|--|-----|
| 1. | ELŐSZÓ | 7 |
| 2. | AZ ÉLET KÖNYVE – SÍRJEL ÉS FELIRAT | 39 |
| 2.1. | <i>Sírfelirat és keltezés</i> | 49 |
| 2.2. | <i>A sírfeliratok kezdő és záró formulái</i> | 63 |
| 2.3. | <i>Név, cím, státusz, foglalkozás</i> | 80 |
| 2.4. | <i>Utalások az elhalálozás körülményeire</i> | 103 |
| 2.5. | <i>A humanizmus jelentkezése</i> | 109 |
| 3. | A „MEMORIA” | 117 |
| 3.1. | <i>Az emlékezet kultúrtörténeti–művészettörténeti kutatása</i> | 121 |
| 3.2. | <i>Emléktábla, emlékfelirat</i> | 133 |
| 3.3. | <i>„Az emlékezet elítélése”</i> | 136 |
| 3.4. | <i>Az alapítók emlékezete</i> | 149 |
| 3.5. | <i>Kitekintés a mára</i> | 169 |
| 4. | TEMETŐKÉP ÉS TEMETŐI SÍRJELEK, VALAMINT ROKONEMLÉKEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON | 171 |
| 4.1. | <i>A temető építészeti együttese</i> | 171 |
| 4.2. | <i>Temetőkereszt, mécsesfülke, bűnbánati kereszt, kálvária</i> | 179 |
| 4.3. | <i>Sírjelek, sírkövek, sírkeresztek</i> | 193 |
| 4.4. | <i>Kitekintés az újkori változásokra</i> | 219 |
| 5. | A MEGVÁLTÁS JELE – KERESZT A SÍRON | 225 |
| 5.1. | <i>A megváltás keresztje</i> | 226 |
| 5.2. | <i>A kereszt mint sírjel</i> | 229 |

| | | |
|---------|---|-----|
| 5.3. | <i>A síremlékek keresztjeinek típusai</i> | 239 |
| 5.3.1. | <i>Tárcsakeresztek</i> | 245 |
| 5.3.2. | <i>Kereszt a keresztben</i> | 248 |
| 5.3.3. | <i>Körmeneti keresztek ábrázolásai</i> | 251 |
| 5.3.4. | <i>Feliratos keresztek</i> | 256 |
| 5.3.5. | <i>Talpon álló keresztek</i> | 259 |
| 5.3.6. | <i>A lépcsős kereszttalp</i> | 265 |
| 5.3.7. | <i>Életfa és liliomos kereszt</i> | 275 |
| 5.3.8. | <i>Antropomorf keresztek</i> | 285 |
| 5.3.9. | <i>A feszület</i> | 285 |
| 5.3.10. | <i>A kereszthez kapcsolódó, járulékos motívumok</i> | 287 |
| 5.3.11. | <i>A „többszörözött” kereszt</i> | 294 |
| 5.4. | <i>A középkor végének kereszties síremlékei</i> | 297 |
| 6. | A HOLTAK JELENLÉTE – TEMPLOMI TEMETKEZÉSEK ÉS KÖRNYEZETÜK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON | 303 |
| 6.1. | <i>Temetkezés egyházi épületekben</i> | 309 |
| 6.2. | <i>A sírok helye a templomban és más egyházi intézményekben</i> | 354 |
| 6.3. | <i>Társadalmi csoportok „memoriája” és a kulturális-műfaji sokszínűség</i> | 367 |
| 6.4. | <i>A sír és síremlék templomi környezete</i> | 370 |
| 6.5. | <i>Halotti fegyverek és pajzsok</i> | 384 |
| 6.6. | <i>A sír, mint egyházi bevételi forrás</i> | 388 |
| 7. | A TEMPLOMI SÍREMLÉKEK ÉS ROKONEMLÉKEK TÍPUSAI A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON | 395 |
| 7.1. | <i>Sírkövek</i> | 398 |
| 7.1.1. | <i>Sírlapok</i> | 399 |
| 7.1.2. | <i>Kriptafedlapok</i> | 410 |
| 7.1.3. | <i>Kisméretű táblák és téglák</i> | 414 |
| 7.1.4. | <i>Prizmaszerűen élszedett sírkövek</i> | 415 |

| | | |
|---------|--|-----|
| 7.2. | <i>„Authentika”-táblácskák</i> | 417 |
| 7.3. | <i>Falisíremlékek</i> | 421 |
| 7.4. | <i>A térben szabadon álló, megemelt síremlékek</i> | 427 |
| 7.4.1. | <i>Szarkofágok és tumbák</i> | 427 |
| 7.4.2. | <i>Koporsókövek</i> | 438 |
| 7.4.3. | <i>Oszlop, pillér, baldachin</i> | 442 |
| 7.5. | <i>Epitáfiumok</i> | 444 |
| 8. | MEGBÍZÓK ÉS KÉSZÍTTETŐK | 447 |
| 8.1. | <i>A személyes gondoskodás példái</i> | 447 |
| 8.2. | <i>Későbbi síremlékállítások</i> | 456 |
| 8.3. | <i>Kitekintés korábbra és későbbre</i> | 457 |
| 9. | CÍMERES ÉS FIGURÁLIS SÍRKŐÁBRÁK: A CSALÁDI ÉS SZEMÉLYES REPREZENTÁCIÓ ÉS EMLÉKEZET | 461 |
| 9.1. | <i>Alakos síremlékek</i> | 464 |
| 9.2. | <i>Címer és emberalak: a reprezentáció formái</i> | 470 |
| 9.3. | <i>A portré problémája</i> | 480 |
| 10. | ANYAGOK ÉS TECHNIKÁK | 487 |
| 10.1. | <i>Márvány</i> | 489 |
| 10.2. | <i>Vörös márvány</i> | 493 |
| 10.2.1. | <i>A vörös márvány használata a 12–13. században</i> | 497 |
| 10.2.2. | <i>A vörös márvány 14. századi ismételt „felfedezése” és használata a középkor végéig Magyarországon</i> | 504 |
| 10.2.3. | <i>Budán készült, vörös márvány síremlékek Boszniában</i> | 509 |
| 10.2.4. | <i>Vörös és fehér – az emlékek színessége</i> | 513 |
| 10.2.5. | <i>Gerecse vagy Salzburg? – természettudományos vizsgálatok</i> | 516 |
| 10.3. | <i>„Díszkövek” távolsági szállítása Európa-szerte</i> | 520 |
| 10.4. | <i>Más kőanyagok</i> | 523 |

10.5. *Bronz*

528

II. KÖTET

11. UTÓSZÓ

533

IRODALOM / RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

537

KÉPEK

1. ELŐSZÓ

„... valának az eltűnt időknek is [...] kellemei, melyekben a' miveltebb elmék, és érzékenyebb szívek mainapiglan méltó részt vesznek, 's lelik gyönyörűségeket. Ezeknek rendiben számlálám úntalan a' GYÁSZOS EMLÉKEKET (monumenta) [...]

Kettős az ereje a' gyászos emlékek: egyikkel gyönyörködtet, midőn az említettnek viszontagos környülállásaiba, az elhunytaknak tündér körébe bennünket által helyheztet, és így a' jelenvaló világbol, a' mostani sorsunkbol mint egy kiragad: másikkal példát, sőt ösztönt nyújt az előnkbe adott erköltsöknek, 's ditső tetteknek, elérésére, 's úzésére.”

JANKOVICH MIKLÓS¹

Az alábbiak egy terjedelmes, teljes egészében még el nem készült *corpus*, a még Radocsay Dénes által elkezdett „A középkori Magyarország síremlékeinek katalógusa” bevezető fejezeteit alkotják.² Latin nyelvű főcíme valójában idézet, Zongor Vilmos csanádi püspök (†1658) elpusztult, és bár a vizsgált korszaknál későbbi, mégis találónak érzett, pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírkőfeliratából: ... *Posuit hoc monumentum poson. Capitulum pro aeterna memoria.*³

A kiindulópont – már csak Radocsay katalogizálási kezdeményéből, a jelenlegi kutatás művészettörténeti egyetemi szemináriumi munkákra és szakdolgozatra visszavezethető eredetéből, a szerző tanultságából adódóan is – művészettörténeti: a téma a Kárpát-medence középkori síremlékeinek művészettörténeti indíttatású összegyűjtése. Az emlékanyag természetéből is adódik azonban, hogy számos olyan, az anyagi kultúra körébe tartozó sírjel (és ezek összefüggéseinek) vizsgálata is beletartozik, amelyek sem mai felfogásunk szerint, sem pedig állításuk korának fogalmai szerint nem sorolhatók a művészeti alkotások körébe. Az alig megmunkált, durva felületű, a terméskő szabálytalan alakját őrző temetői sírkövek, az egyszerű ácsolt fakeresztek vagy ezeknek ritka írásos említései a

¹ JANKOVICH 1818. 3, 4.

² Az alábbi szövegben egy-egy magyarországi síremlék vagy felirata több vonatkozásban és így több helyen is szerepelhet. Ez mind a főszövegben, mind a jegyzetekben óhatatlanul ismétlésekhez vezetett. Amikor majd a sírkőkatalógus is olvasható lesz a tanulmányt követően, ez a probléma egyszerű megoldást fog nyerni, hiszen elegendő lesz a teljes irodalomjegyzéket és a képanyagot is tartalmazó katalógustételre utalni (pl. Szigfrid apát pannonhalmi sírköve esetén PANNONHALMA:1. sz., esetleg a gyorsabb átláthatóság érdekében PANNONHALMA:1. sz. Szigfrid-sírkő). A disszertációban említett síremlékek nagy száma az oka, hogy még az erősen válogatott irodalmi hivatkozásaik is szokatlanul terjedelmes bibliográfia/rövidítésjegyzék csatolását tették szükségessé. A készülő sírkőkorpuszal való megfeleltetés következtében előfordul, hogy az azonos szerzőtől egyazon évben megjelent több tanulmány közül jelen írásban és irodalomjegyzékében nem szerepel valamennyi, például csupán az a-val és a d-vel megkülönböztetett munkákra található utalás, míg a katalógus lényegesen bővebb bibliográfiájában szereplő b-s és c-s itt nincs idézve.

³ MIKÓ-PÁLFFY 2002. 163-164.

mai tudományterületi felosztás szerint nyilvánvalóan sokkal inkább a régészet és a néprajz vizsgálódási körébe tartoznak, mintsem a művészettörténetébe. Azonban az egész anyag – egy-egy darabja vagy csoportja akár a „magas művészet”, akár a „néprajz” vagy a régészet kutatási témája legyen is eredendően – a végső soron mégis egybe tartozik: összetartja a vizsgált kor állításuk mögött meghúzódó, alapvetően egységes ideológiája, az életről és halálról vallott vallásos elképzelések koherenciája.

A katalógusba felvett tárgyak – gyűjtőnevükként a síremlék⁴ szót használom, még ha ezen a kifejezésen, szűkebb értelemben, szokás a csupán egyetlen kődarab alkotta emlékeknél bonyolultabb felépítésű, a magyarországi emlékanyagban csak kis százalékkal képviselt alkotásokat érteni – merítési köre tehát jóval szélesebb, mint az egy szorosan vett művészettörténeti vizsgálatból következne. Emiatt a katalógus bevezetőjének szánt dolgozat által felvetett kérdések, a bemutatott problémák is túlmutatnak esetenként a művészettörténet formai és stílári vizsgálatain, jelentéstani elemzésein – az egész emlékanyagról adódó kérdésekre a válaszok a formát vizsgáló tipológia és a jelentés szempontjából alapvető vallás jóval általánosabb, de mindig a történetiség meghatározta fogalmi köreiben kereshetők csak. A rendkívül szerteágazó problémakör következtében azonban a bevezető fejezetek szerepe nem lehet más, mint néhány olyan szempont felvetése, amely majdan segíthet a jegyzék használóinak a helységnevek abc-rendjében sorakozó, mintegy másfél ezernyi emlék, illetve katalógustétel dzsungeljében való tájékozódás során. Szándékaim szerint hozzájárulhatnak az ezen az emlékanyagon belüli összefüggések legalább egy részének felismeréséhez/felismertetéséhez, nem utolsósorban pedig az emlékeknek „külső”, közép- vagy akár összeurópai – akár jóval korábbi, akár újkori, esetenként még máig is ható – kapcsolatrendszerének feltárásához, az analógiák, hasonlóságok, különbözőségek jelzéséhez. Csak a jelzéséhez azonban: a számba jövő európai emlékanyag olyan óriási, a szakirodalom olyan sokrétű, hogy minden egyes fejezet témájában benne van akár egy-egy önálló monográfia lehetősége is. Ezek létrejöttét a katalógus megjelentetése jelentősen előremozdíthatja majd, és nem is csupán a művészettörténet területén: a középkori temetkezések régészeti fogható jellegzetességeinek elemzése például, vagy az epigráfiai, továbbá a heraldikai kapcsolódási pontok⁵ részletes feltárása ugyancsak

⁴ A katalógus – a Radocsay-korpuszok és Radocsay Dénes síremlékgyűjtése töredékes anyaga (RADOCSAY, *Hagyaték*) hagyományából kiindulva – az egyes emlékekre vonatkozó teljes, gyakran igen terjedelmes és szerteágazó szakirodalom összegyűjtését célozza meg. Ha a bevezető majdan a katalógussal együtt fog megjelenni, szövegében elegendő lesz a szerepeltetett síremlékek katalógustételére hivatkozni. Most ez az út nem járható, az egyes emlékeknél tehát igyekszem a legfontosabb irodalmi utalásokat megadni a jegyzetekben.

⁵ A sírkőkatalógus gyűjtőmunkája során olyan címer meghatározási problémák adódtak például, amelyek megoldásához Engel Pál javasolta a sokpecsétes oklevelek vizsgálatát. Ezt követően Bécsben, Varsóban, Budapesten és Dubrovnikban 800-nál több pecsét összegyűjtésére, fényképes vagy rajzi rögzítésére került sor, és néhány sírkő-címer meghatározásán túlmenően a történelem és segédtudományai más területein is jól használhatónak bizonyult a gyűjtés. A sokpecsétes oklevelek pecsétjeiről eddig megjelentetett

elvárható célkitűzés, de nyilván felhasználhatók lehetnek a sírkövek ábrázolásai a tárgyi kultúra elemzésére⁶ vagy éppen a középkori fegyverzet fejlődésének illusztrálására is.

A munka során felhasznált ismeretanyag nyilvánvalóan szubjektív szűrőn átrostált, a szerző számára hozzáférhető és ezen belül általa fontosnak vagy akár csak érdekesnek tűnő, ezért megvizsgált, majd tovább válogatott információkra alapozott. Ez a szubjektivitás az európai emléktárhely és forrásbázis egyetlen személy számára áttekinthetetlen mérete következtében sajnos kivédhetetlen. A kiindulópont azonban ennél szerencsére lényegesen objektívabb: az alap az alább részletezett földrajzi terület (némi megszorítással alapvetően a Magyar Királyság) és történelmi korszak (a középkornak a magyar államalapítástól lényegében 1541-ig tartó időszaka) egykor volt összes sírjele/síremléke, illetve az a kicsiny, az eredeti állománynak inkább csak ezrelékekben, mintsem százalékban mérhető szelete, amely mára fennmaradt, vagy valamilyen más forrásból bármilyen csekély mértékben is megismerhető, és amelyet a katalógus-gyűjtés lényegében tartalmaz is. Az emléktárhely több évtizede folyó összegyűjtése korlátainak ismeretében természetesen 100%-os teljességről még ebben a körben sem beszélhetünk – új, még publikálatlan régészeti ásatások anyagaiban, ismeretlen múzeumi raktárakban, a művészettörténet/műemlékvédelem látókörébe nem vagy alig bekerült, félreeső templomok padlóiban, plébániák és parókiák csűrjeiben alighanem fellelhetők még a katalógusban nem szereplő faragványok és töredékeik –, ezek aránya azonban az összegyűjtött egészhez képest csekélynek becsülhető (nem jelenti ez azonban azt, hogy a jövő régészeti és műemléki munkálatai nem hozhatnak napvilágra a ma ismerethez képest jelentős növekményt).

*

Az alábbiakban vázolt kapcsolatrendszer egyes esetekben akár túl tágnak is tűnhet, hiszen a konkrét magyarországi emlékek közvetlen érintkezési köreiből nyilván nem tartoznak bele például Meroving- és Karoling-kori, langobárd vagy korai szász, brit szigetek-beli, skandináv, esetleg novgorodi alkotások, liturgikus emlékek, ábrázolási típusok. Ami miatt mégis szükségesnek tartom akár a legtágabb összefüggések bemutatását is, az annak a tartalmi–fogalmi–formai körnek a kijelölése, amelyben a kapcsolatokat elképzelhetőnek, magyarázhatónak gondolom. A középkori – európai és magyarországi – síremlékművészet bizonyos formai vagy tartalmi elemeinek, egyes emlékeinek magyarázatát ugyanis időnként olyan megalapozatlan, nemegyszer tudománytalan és történelmietlen fogalmi összefüggésekben keresték és

közlemény: ENGEL–LŐVEI 1998; a kiadás végső stádiumában van: LŐVEI 2009; egy évtizede kiadásra vár a MTA Művészettörténeti Kutatóintézete által a királyi pecsétokról összeállított tanulmánykötetben: ENGEL P.–LŐVEI P., A magyar királyi és az osztrák hercegi család 1380. évi házassági szerződésének két sokpecsétos oklevele.

⁶ Ilyen tematikus vizsgálatra példák római sírköveken található ábrázolásokkal kapcsolatban: mindennapi eszközök megjelenése a dalmáciai Salona emlékein: IVČEVIĆ 2006; a női tárgykultúra és szerszámok Dardaniában: DOBRUNA-SALIHU 2006.

keresik, amely elképzelésekkel szemben az egykori valóság kereteibe illeszthető lehetőségek bemutatásával lehet csak felvenni a küzdelmet.

Az utóbbi évek áltudományos hangulatkeltésének „szép” példájával szolgál például egy Pilisszántón napvilágra került kőfaragvány körüli hírverés (1. kép). A darabra 2000-ben bukkantak rá a község régi, ma már nem használt temetőjének tereprendezése közben, egy 1998-ban előkerült és régészetiileg megszondázott, középkori templommaradvány⁷ közelében: a temető egy, legalábbis az emlékezet és a nyilvántartások szerint korábban sem használt részén a rakodógép kanala ütközött bele a földből alig kiálló kőbe. A település akkori polgármestere – igencsak dicsérhető módon – gondjaiba vette a faragványt, és előbb a pincéjében, majd a Polgármesteri Hivatalban, saját hivatali szobájában helyezte el üvegezett szekrényben. A leletről beszámolt a napi sajtó, hangsúlyozva, hogy tanácstalanul állnak a szakértők a lelet előtt.⁸ A polgármester – a községi újságban megjelent cikkében – jó szemmel mutatott rá, hogy a lelet „Pilisszántónak nem az 1702-től számítható mostani kultúrájából való”, azaz nem a török után újraterelített község történetéhez tartozik. Az írás további részei azonban jóval szubjektívebb és a konkrétumoktól helyenként erősen eltávolodó kérdéseknek és gondolatoknak adott teret: „Milyen titkokat őriz a kő? [...] Milyen szellemiségű körben született az alkotás, mióta hordja titkos üzenetét? Alkotójának vésőjét milyen erő vezette ezekbe a különös ábrákba? Mi célból készült, mit akar mondani nekünk ilyen hangosan? Milyen feladatot ró ránk? Miért 'fertőződik' meg mindenki, aki a Kőbe mélyed? [...] Van-e, megfeythető-e a Kő abszolút igazsága? Sokan látták már a követ. Egytől egyig mindnyájan jó szándékkal, tisztelettel, sőt szeretettel közeledtek hozzá. [...] gondoskodó, féltő tisztelet jellemezte a titok megfeytésén fáradozó összes szereplőt. A több tucat hozzászóló mindegyike a maga területén elfogadott, elismert tekintély. Láta már művészettörténész, bioenergetikus, múzeumi szakember, látó, régész, egyházkutató, őstörténet kutató, ezoteriával foglalkozó, intézmények, médiák képviselői és mások, akik a kő vonzáskörébe kerültek. Mindegyik szereplőnek létjogosultsága van [...] A vélemények meglehetősen szerteágazók. Időben a XIV. századtól visszafelé több tízezer esztendőig, térben pedig Egyiptomtól a kozmikus teren át a Pilisig tartanak. Hol van hát az igazság? Tudományos elhivatottsága, hite, világnézete, érdeklődése, neveltetése, őszinte meggyőződése szerint mindegyik hozzászóló megtalálta benne a saját igazságát. Mintha a Kő a maga megingathatatlan bölcsességével, azt közölné környezetének minden tagjával: én vagyok az Igazság!”⁹

Az, hogy a kőlap valamiféle keresztet ábrázol, azonnal nyilvánvaló volt, az alsó keresztszár alatt azonban emberalak mellképét vélték felfedezni, és a kereszt szokatlan körvonalai, a mellette látható faragások is kérdőjeleket vetettek fel. A helyiek szemében a lelet különleges, a falu sajátos fontosságát is hangsúlyozó ereklyeként kezdett megjelenni (függetlenül attól, hogy a katolikus egyház

⁷ A feltárást Molnár Erzsébet vezette.

⁸ R. V., Rejtélyes kő Pilisszántón. Népszabadság, 2000. december 9., 35. (Budapest-melléklet)

⁹ SZŐNYI 2001. 1-2.

tanításainak megfelelő ereklyéről nyilván szó sem lehetett, hiszen a kő a szentséget hordozó semmiféle csontmaradvánnyal vagy más valódi ereklyével nem állt kapcsolatban). A lelőhely közelsége miatt az értelmezési kísérletek összekapcsolódtak a Pilis hegység és a Pilis-hegy utóbbi időkben divatos, kultikus jelentőségének¹⁰ hangsúlyozásával is, ahogy arra évekkel később a Magyar Narancs elemzése rámutatott: „Pilisszántó kultikus szerepe az elmúlt négy-öt évben kezdett kialakulni, hála Szőnyi József polgármesternek, az ő bábáskodásának köszönhető a szántói 'keresztes kő' kultusza”¹¹. Rendszeresen találkozni a pilisi hegyek és a táj elemei, valamint a kő lelőhelye geometrikus összefüggésrendjének elemzésével, beleszerkesztve a pálos őskolostor helyével kapcsolatos feltételezéseket is.¹²

A kő körüli hírverésre gyorsan felfigyelt az egyik kereskedelmi televízió bulvár hírmagazinja is, a talányok vizuális példjaként, transzcendens fényjelenségekként mutatva be néhány a kőről polaroid fényképezőgéppel készült, csupán vöröses elszíneződést mutató felvételt.¹³ A mintegy a faragvány különleges sugárzásának tulajdonított produkció azonban nyilvánvalóan a fényképezőgép egyszerű hibájából adódott – ha ugyanis nem erről lett volna szó, akkor sem a polgármester, sem a leletről korábban beszámoló újságok fotósai, sem pedig magának a televíziós műsornak az operatőrei (nem is beszélve utóbb a jelen sorok írójáról) nem készíthettek és publikálhattak volna technikailag tökéletes felvételeket a darabról.

Valójában a 83,5x48x19,5 cm nagyságú faragvány ábrázolásának minden részlete magyarázható a 13–14. századi rokonemlékekkel való összevetés segítségével. Az eredetileg nyilván szabálytalan kőtömböt még körben megfaragva, alul és felül lelépcsőzve is csak nagyjából sikerült szimmetrikus körvonalú lappá

¹⁰ Budapesten 2006 őszén rendezte az OSA (Open Society Archives – Nyitott Társadalom Archívum) a „Ragályos középkor a rendszerváltás utáni Közép-Kelet-Európában” című, igen informatív, a történelem sajátos, modern „használati formáit” feltáró, összegyűjtő és összefüggéseiben is elemző kiállítását. Ennek „Őskeresés – újpogány kultuszok” című részlegében nem csupán a (korai) középkor, hanem még korábbi történelmi korszakok jelenségeinek, népeinek, kultuszainak mai inkarnációi tűntek fel a tablókön: kapcsolódási kísérletek a hunok, szkíták, avarok, ősmagyarok, vikingek, protobulgárok népcsoportjaihoz; próbálkozás a pogány litván vallás és az őslengyel egyház újjáteremtésére; a rovásírásra vonatkozó mai elképzelések, használatának új divatja; egy kicsiny csoportnak a hunok magyarországi létezése elismertetéséért és nemzetiségként való elfogadásáért folytatott küzdelme. Ebben a részlegbe kapott helyet a Pilis hegységgel kapcsolatos, a fennmaradt történeti forrásokkal nemhogy nem igazolható, de azoknak számos ponton jócskán ellent is mondó, terjedelmes publikációkban is testet öltő, misztikus vélekedések bemutatása is. A „Pilis-hittel” ugyancsak kapcsolatban álló „Ősbuda” és Székesfehérvár problémakör eredetéről, a tudománytalan nézetek kritikájával: LASZLOVSZKY 2008.

¹¹ EÖRSI S.–ZSUPPÁN A., A szívcsakráról Fehér-várig. Politikai okkultizmus VI. – A Pilis kultusza. Magyar Narancs XVII. 19. (2006. május 12.) 18.

¹² ARADI 2001.

¹³ FOGARASSY A., Kőbe zárt szent üzenet. Zarándoklás a titokzatos szántói kőhöz. Vörösvári Újság I. 7. (2001. július) = <http://www.pilisvorosvar.hu/vorosvariujzag/julius/10.htm>; ARADI 2005.

alakítani. Eredetileg láthatónak szánt, teljes felső felületét vésett vonalas ábrázolás tölti ki. Központi motívuma egy latin kereszt, amelynek a hosszabb alsó szára alatt egy aránytalanul kisméretű, kettős vonal alkotta, felfelé nyújtott, íves keresztalppal látható. A talp belsejében egy további apró részlet található, amely valóban egy emberi mellkép körvonalához hasonlít, valójában azonban az ív belsejét hármaskaréjja alakító két gótikus orrtag. A kereszt négy szárát mindkét irányban egy-egy hegyes díszítmény bővíti: ezek is gótikus orrtagok ügyetlenül megfogalmazott, sajátos változatai. A felső és a két oldalsó kereszt szár végződése, kétoldalt egy-egy enyhén s-alakban a szár felől elhajló motívummal, valójában stilizált liliomok, középen eredendően csúcsos középszirommal. Az alsó kereszt szár két oldalán egy-egy további, jóval kisebb, nagyjából egyenlő szárú (görög) kereszt látható, orrtagokkal, de liliomok nélkül. Az ábrázolás legközelebbi párhuzamai néhány kassai (Košice, Szlovákia) sírkövön lelhetők fel. Röviddel a jelenleg is álló Szent Erzsébet-plébániatemplom építésének kezdete előtt, az 1370-es években készültek ezek a faragványok, amelyeket utóbb másodlagosan az új épület pilléreinek alapjaiba építettek be (a 19. század végi, Steindl Imre vezette helyreállítás során kerültek ismét napvilágra). E sírkövek közül feltűnően több kőlap szintén karéjos mérművekkel tagolt, félköríves keresztalppal mögöl kiemelkedő, hosszú szárú keresztet ábrázol, szárain orrtagokkal és liliomos szárvégződéssel (2-7. kép). Más kassai sírkövek liliomos szárvégződésű vagy orrtagos keresztet ábrázolnak, hol pajzzsal, hol pajzs nélkül (8-13. kép).¹⁴ A kassai faragványok megmunkálása azonban a királyi város tehetős polgáraihoz méltóan sokkal gondosabb, mint a pilisszántói darabé; a velük szemben támasztott magasabb igényeket jelzik a keretükön futó feliratok és a kereszt alsó szára elé függesztett, polgári családjegyes címerpajzsok is. Azt, hogy nem kizárólag kassai jelenségről van szó, mutatja egy újabban napvilágra került, felirat nélküli váci sírkő, ugyancsak orrtagos keresztel és a kereszt szár elé helyezett, de üres pajzzsal (14. kép).¹⁵ Liliomos szárvégződésű, de orrtagok és címerpajzs nélküli kereszt látható egy a 14. század első felére, közepe tájára keltezhető, ördögösfüzesi (Fizeșu Gherlii, Románia) sírlapon (15. kép).¹⁶ Orrtagos keresztet mutat egy abasári sírkő¹⁷ (16. kép), valamint az 1370-es halálozási évszámú rábatöttösi sírlap¹⁸ (27. kép). A liliomos szárvégződéstől és az orrtagoktól eltekintve pedig a talapzaton álló keresztet önmagában vagy pedig az alsó kereszt szárra függesztett pajzzsal együtt mutató sírkövek egy országszerte meglehetősen elterjedt, 13–14. századi ábrázolási típus példái [pl. Buda: 17-24. kép;

¹⁴ RÉCSEY 1896; MIHALIK 1897; WICK 1933; HAVLICE 1995.

¹⁵ TETTAMANTI–BATIZI 2006. [5, 10, 13.]

¹⁶ DEBRECZENI László vázlatkönyvei, 1935. évi kötet, 99. (Debreczeni-gyűjtemény, Református püspökség, Kolozsvár; fényképe: KŐSZEGHY, *Nyilvántartás*)

¹⁷ NAGY 1973a. 78.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; 338/7. ábra

¹⁸ M. KOZÁK 1976. 103-104.; 6. kép; M. KOZÁK 1978. 130.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; 338/4. ábra

Mátraverebély¹⁹: 25-26. kép; Cserény (Čerin, Szlovákia)²⁰: 28. kép], amelynek külföldi párhuzamai Közép-Európa-szerte nagy számban lelhetők fel.²¹

A pilisszántói faragványon látható két kisebb kereszt analógiái viszont nem fedezhetők fel se a kassai, se a többi velük rokon emléken, de ezekre is található párhuzam a középkori Magyarország sírkövei között. Vízkelet (Čierny Brod, Szlovákia) község román kori templomának nyugati homlokzatában egy kisebb, befalazott kőtáblán hosszú szárra ültetett, négyzetesen kiszélesedő szárvégződésű keresztetek láthatók, középen egy nagyobb, kétoldalt egy-egy kisebb (29. kép).²² Valószínűleg három személy közös sírköve: férj első és második feleségével vagy szülő gyermekeivel. Kora a 12–13. századra tehető, a templom falába már másodlagosan, építőkként megcsonkítva használták fel. Egy további analógia Felsőörsről is ismert, ahol egy sírkőtöredéken egy nagyméretű kereszt felső szárának két oldalán található egy-egy kisebb kereszt (30-31. kép).²³ A fentiek alapján igencsak valószínű, hogy a pilisszántói faragvány kisméretű, családi sírkő, amely meglehetősen sajátos gótikus stílusban készült, valószínűleg a 14. század második felében. Készítője a kassaiakhoz hasonló, jóval színvonalasabb megmunkálású sírkövek ábráját igyekezett utánózni, tudása, technikai járatlansága azonban csak ennyire tette képessé. Ebből a szempontból rokonemlékeit a középkori templom körüli temetők durva faragású, egyszerű ábrájú sírkövei²⁴ között kell keresni (amelyeknek – ábrázolása gazdagsága tekintetében – ő maga az egyik legigényesebb példája lehet), de a faragástechnikai járatlanság szempontjából párhuzamait jelentik azok a fél évezreddel későbbi, egyszerű sírkövek is, amelyek a 19. század elején kerültek a Balaton-felvidék egyes református temetőibe Alsóörsön, Balatonkenesén, Vörösberényben, Szentkirályszabadján: egy-egy faragatlan vagy alig megmunkált terméskődarabra vésték rá keszekusza betűkkel az elhunyt nevét és halálának évszámát, feltehetően maguk a családtagok (32-38. kép).²⁵

A pilisszántói kő tehát a társadalom felsőbb rétegeinek művészeti reprezentációját jelentő gótikus stílus falusi átértelmezésének különleges, értékes emléke, amely minden szempontból jól beleilleszthető keletkezési korának keresztény halotti kultuszába. Hiába került azonban az említett televíziós műsort követően a fenti gondolatmenet a nagyközönség elé, először egy újságcikk

¹⁹ CZEGLÉDY–KOPPÁNY 1969. 31, 33, 46, 50.; 13, 43. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337, 462, 588, 589.; 586/4. ábra; II. 1220. kép

²⁰ ZOLNAY 1978. 191.; 16. kép

²¹ Ld. később a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

²² *Súpis* 1967. 280.; *Súpis* 1978. 195. kép; SLIVKA 1987. 170.; 9. kép; LŐVEI 2001a. 38.; Meg kell jegyezni, hogy Michal Slivka a vízkeleti darab három gnosztikus keresztjét Golgota-szimbólumnak tartja; a jeruzsálemi Golgota-hegyén a kora középkorban álló három keresztől részletesebben ld. alább „A megváltás jele – kereszt a síron” című fejezetben.

²³ ERDEI–TÓTH 1966. 6.

²⁴ Részletesebb tárgyalásukat ld. alább a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

²⁵ LŐVEI 2004d. 145.

keretében,²⁶ majd erre való reakcióként röviddel később a tv műsorában is, a véleményem szerint meglehetősen meggyőző magyarázat a faragvány különleges – ahogy láttuk, egyes vélemények szerint akár kozmikus – kultikus jelentésében hívők számára nem bizonyult elfogadhatónak. A Turán című orgánumban például az általam korábban a fentieknek megfelelően leírtakat Molnár V. József véleményével ütköztették, aki a homloksíkot részekre osztó kereszttel kapcsolatban „életfarendet” és magyar szimbolikát, a rakamazi tarsolylemezzel való szerkezeti párhuzamokat emlegetett, míg Szelestey László a kő múlt [nyilván 19.] századi „atavizmusait” elemezte, pásztorfaragványokat (mángorló stb.) említve.²⁷ Pap Gábor szerint eddig nem került elő ilyen motívumú lelet sem Magyarországon, sem máshol, a legközelebb hozzá a boszniai és bulgárföldön található „bogumilista” sírköveken látható vésetelemek állnak, de azok a kövek csak részleteikben tartalmazznak hasonló szimbólumokat.²⁸ Az „égből pottyant Kő” ábráját nevezték töviskeresztnek, ahol a tövisek végén kis szarvacskák (kos vagy bika?) vagy esetleg növényi hajtások, indák jelennek meg, és a kereszt mintha egy barlangban álló alak fölül nőne ki.²⁹ Máshol „villámkeresztes” kőről lehet olvasni.³⁰ A különös, kettős kereszt formájának értelmezett minta a hivatkozott szakértők szerint egész biztosan a 11. század előtt keletkezett, a bogumiloktól való eredeztetés mellett mások az egyiptomi kopt keresztény motívumokhoz hasonlították, abban azonban a közlés szerint mindannyian egyetértettek, hogy a kövön a római judeo-kereszténységtől eltérő motívum látható.³¹

A furcsának, szokatlanak látszó emlékekre vonatkozó, történetileg, régészetileg nem igazolható vélekedések „hit”-té válása és ezáltal minden tudományos ellenőrzés alóli kivonásának igénye – vagy akár a tudományos vizsgálatok politikai célzattal történő „irányítása” – Európa más részein a Pilisnél sokkal „előrehaladottabb” állapotban is lehet már. A németországi Északrajna-Vesztfália tartományban, Horn–Bad Meinberger közelében található, „Externsteine” elnevezésű, látványos sziklacsoporthoz részben mesterséges üregeihez kapcsolódóan az 1130/50 körüli években egy Keresztlevételt ábrázoló, monumentális, román stílusú domborművet faragtak a sziklaoldalba (39. kép), az egyik üreg falába pedig szabályos, félköríves záródású fülkesírt (*arcosolium*) mélyítettek, a Nyugat-Európa sok területéről ismert típusú, a holttest fejének körvonalát is visszaadó sírhellyel együtt (40. kép).³² A helyszín 1093-tól a paderborni Abdinghof bencés kolostor birtokában volt, és a kolostor szerzetesei munkálták ki a mesterséges sziklahelyiségeket, például az 1115-ös felszentelési felirattal keltezett Szent Kereszt-

²⁶ LŐVEI 2001a.

²⁷ (j), Pilisszántón ... Turán (XXXI) Új IV. évf., 1. sz. (2001. február-március), 106-107.

²⁸ ARADI 2001.

²⁹ ARADI 2001.

³⁰ <http://arpadhaz.lap.hu> [2008.06.20.]

³¹ DeltaThePsycho, 2007.09.20., <http://forum.goa.hu/archive/index.php/t-2052.html> [2008.06.20.]; Magyar Pálos Rend. http://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_P%C3%A1los_Rend [2008.06.20.]

³² WACKENRODER 1939. 115.

kápolnát. A sziklasír és környezete az evangéliumokban Krisztus sírjaként leírt jeruzsálemi sziklasír, vagyis a Szent Sír ábrázolása, német területen egyébként nem is egyedülként: hasonló hozzá a Saar folyó völgyére néző Kastel sziklafalába vésett Szent Sír-kápolna és fülke (41-42. kép).³³ Az Externsteine együttesét már első, 1564-ben közzétett ismertetésében Nagy Károly által leromboltatott, germán szentélyként jelenítették meg. Ez az interpretáció a 19. század második felében újra erőre kapott, hogy a sziklákat az 1920-as évek közepén a pogány szászok elpusztult főszentélyével, az Irmisullal azonosítsák. Az Externsteine ősi volta a nemzeti szocialista időszakban egyenesen hivatalos állami-politikai érvényre jutott: az ókori mediterrán kultúráknál korábbi, északi „magaskultúra” bizonyítékát látták benne, az ilyen gondolatokra igencsak fogékony Himmler hathatós támogatásával.³⁴ A területen 1934–35-ben Julius Andree münsteri geológus vezetésével, állami programként folytatott régészeti kutatások közleményei³⁵ meglehetősen célzatossággal íródtak, az eredményeket meghamisították, elhallgatták, félreinterpretálták. Valójában az üregeket csak ideiglenes védelemért felkereső kőkori ősember csekély nyomai és a középkor 10–11. századinál nem korábbi leletanyaga között a helyszínen semmilyen használatának nem került elő bizonyítéka, legkevesbé a Keopsz-piramissal és az Atlantisszal szembeállított északi germán Ős-Európának („Ureuropa”) valamiféle nyoma. A közgondolkodásba mélyen beivódott vélekedések a helytörténeti és az ezoterikus irodalomban mindenestre tovább élnek, és „Ureuropa” náci mítoszának mai felélesztése szélsőjobboldali és neonáci szervezetek találkozó- és zarándokhelyévé teszi a természet- és műemlékvédelem alatt álló sziklacsoporthoz. A ma csak részben fellelhető ásatási dokumentációk és a múzeumba került leletanyag újraértékelése megtörtént, és a helyszínen 2008-ban információs központot kívántak nyitni az áltudományos nézetek elleni fellépés jegyében.³⁶

³³ WACKENRODER 1939. 112-120.; Abb. 84-87; SCHMITZ 1997. 155.; Abb. 79; KRÜGER 2006. 509.; 10-11. kép; A Szent Sír-másolatok lényegesen korábbi példája Mellebaudus apát Poitiers-ban feltárt, a 7. század végén, a 8. század első felében készült, mészkőbe mélyített, egyik feliratában a *SPELVNCOLA* (= *spelunca*, barlangocska) megjelöléssel illetett kriptája (egy 4. századi leírás *spelunca*-nak nevezi a Szent Sírt magát): ELBERN 1961, különösen 150, 173. [17, 40.]; KOCH 2007. 60-61.; Abb. 29

³⁴ <http://de.wikipedia.org/wiki/Externsteine> [2007. október]

³⁵ De Freilegung der Externsteine. Berichte zu der Ausgrabung von Prof. Andree. Germania 1934, Hefte 8, 9, 10, 11; 1935, Hefte 1, 2, 3. – elektronikus átirata: <http://www.externsteine.de/Ausgrabung/Die%20Freilegung%20der%20Externsteine.pdf> (2007. október)

³⁶ Uta Halle előadása a német tartományi műemlékvédők és régészek 2007 júniusában Esslingenben rendezett éves konferenciáján (Jahrestagung der Vereinigung der Landesdenkmalpfleger und des Verbandes der Landesarchäologen der Bundesrepublik Deutschland).

A kérdés legfontosabb újabb szakirodalma: HALLE, U., „Die Externsteine sind bis auf weiteres germanisch!”. Prähistorische Archäologie im Dritten Reich. Bielefeld 2002. (Sonderveröffentlichungen des Naturwissenschaftlichen und Historischen Vereins für das Land Lippe. Bd 68.) – a 19. század végi és 1934–35-ös ásatások korszerű feldolgozása; Uő., Die Externsteine – Symbol germanophiler Interpretation. In: Prähistorie und Nationalsozialismus.

A pilisszántói kőhöz kapcsolódókhoz hasonló „gondolatkísérletek” a középkor más magyarországi emlékeivel összefüggésben is előfordulnak, és nem is csupán a szántói darabhoz hasonlóan felirat nélküli, mintegy „szabadon értelmezhető” alkotások körében. Nagyon tanulságos például a felsőszemerédi (Horné Semerovce, Szlovákia) templom késő gótikus déli kapuján a szemöldökkövön látható, valóban nagyon kusza, szabálytalan betűk alkotta felirat (43. kép) értelmezéseinek története. Az egyetlen rövid feliratsor másolatát Fábíán János tette közzé 1864-ben, majd 1865-ben a Magyar Sion-ban, utalva a történész Katona Istvánnak a környék plébánosai és lelkészei számára 1800 körül adott tájékoztatásaira, miszerint a nem gót, hanem cirill betűs glagolita feliratban az 1487-es évszám után az „ezt építették” jelentésű *zadobubin* vagy *providuboban* kifejezés állna.³⁷ Rómer Flóris erre reagálva a feliratot semmiképpen nem „tót”-nak, hanem eredendően gót írásúnak, a jelek egy részét pedig, így a legutolsót is összevont betűknek (ligatúra) tartva, a latin nyelvű *IACO(BP)LEBANVS* (= Jacob plebanus) értelmezés mellett állt ki, és az évszámot 1485-nek határozta meg.³⁸ Ezt követően a kapu vagy a felirat említéseiben hol az egyik, hol a másik évszám tűnt fel, míg Püspöki Nagy Péter 1968-ban elő nem állt az 1482-es dátummal. Ennél azonban lényegesen nagyobb figyelmet váltott ki azon véleménye, miszerint a felsőszemerédi szöveg „jelenleg a magyar rovásírás legrégibb, pontosan datált, hiteles emléke. [...] Jelentőségében felülmúlja az eddig nyilvántartott feliratok értékét”. A dátum után szerinte kilenc rovásjel áll, amelyek lefordításával a feliratnak az „1482. KÜRAKÓ JÁNOS MESTER” értelmet tulajdonította.³⁹ A sokak képzeletét megmozgató vélekedés az utóbbi időben az internetes portálokon mintegy önálló életre kelt. A *wikipedia* internetes enciklopédia mind az 1482-es építési évszámot, mind a magyar rovásírás tényét átvette, megtartotta viszont a korábbi „hagyományból” azt, hogy a felirat a templom papjának nevét tartalmazza.⁴⁰ A régiós turisztikai honlap német nyelvű szövegében, a honismereti kerékpártúrák és nyári tábori kirándulások állomásainak felsorolásában, a tágabb környék elektronikus újságjaiban és hírportáljain a „legrégebbi magyar rovásírás” a település legfontosabb látnivalójaként jelenik ma már meg. Nemrég még Rómer Flórist is méltatlanul

Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933–1945. Hrsg. v. LEUBE, A., HEGEWISCH, M. Heidelberg 2002. (Studien zur Wissenschafts- und Universitätsgeschichte. Bd 2.) 235-253.; Uő., „Der Reichsführer SS wird sich für positive Ergebnisse an den Externsteinen stark interessieren.” Die Mittelalterarchäologie im Spannungsfeld nationalsozialistischer Forschung und Propaganda. Mitteilungen der Arbeitsgemeinschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit. Freiburg 12. 2001; HALLE, U.–SCHMIDT, M., On the folklore of the Externsteine – or a centre for Germanomaniacs. In: Archaeology and Folklore. Ed. HOLTORF, C.–GAZIN-SCHWARTZ, A. Theoretical Archaeology Group (TAG), London 1999. 158-174.

³⁷ FÁBIÁN 1864. 511.; FÁBIÁN 1865. 150-151.

³⁸ RÓMER 1865b. 303-304.; RÓMER 1866b.

³⁹ PÜSPÖKI NAGY P., A felső-szemerédi rovásemlék. Irodalmi Szemle 1968/8; hivatkozik rá és idézi: CSÁKY 1998. 10.; CSÁKY 2008. 24.

⁴⁰ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Fels%C5%91szemer%C3%A9d> (2007. október 25.)

beleszőtték a történetbe, miszerint ő nemcsak azt állapította meg, „hogy a korábbi feltételezések, melyek ószlávnek tartották a feliratot, hamisak”, hanem azt is, hogy „valójában magyar rovásírásról van szó”.⁴¹ Időközben a rovásírásos emlékek számát is sikerült „gyarapítani”: 1987-ben, a tetőszerkezet javítása közben a szentély feletti fémkeresztben furcsa jelekre figyeltek fel (44. kép). A hét jel és a 19 pont Tipary László szerint mint „SZENTSÉGES HELY, SZERÉNY, DICSÉR E FELÍRÁS. 1482. június 3-án” olvasandó.⁴²

A kapu feliratának betűi, ahogy azt Rómer Flóris is felismerte, valójában alapvetően gótikus minuszkulák, *co* ligatúrával és igencsak egyénien megformált *b* és *s* betűkkel, amelyek egyértelműen az 1487 *iacobus*⁴³ felirattá állnak össze, a végén család- vagy kőfaragójellel – vitatkozni legfeljebb arról lehet, de konkrét írásos forrás előkerüléséig nemigen érdemes, hogy Jakab a templom papja, esetleg egy donátor, vagy pedig a kapu kőelemeinek faragója volt-e (mindenesetre az előbbi kettő lényegesen valószínűbb). A kereszt feliratának utolsó három jele a közölt rajz alapján valóban „kusza”, de az első három olvasata világosan ANO (= anno), vízszintes átkötés nélküli A és a Magyarországon a 15. század utolsó negyedében, a 16. század első negyedében helyenként alkalmazott korai humanista kapitálisra⁴⁴ jellemző, fordított irányú átkötéssel rajzolt N betűkkel; a következő négy jel pedig nyilván az évszámot adja ki: az első 1-es kétségtelen, míg a második T-szerű formáció valószínűleg 5-ös.

A rovásírás sírhoz, síremlékhez kapcsolódóan is feltűnik az irodalomban. Bozsóky Pál Gerő forráshivatkozás nélkül vetette be a „köztudatba” (hiszen azóta már mások át is vették tényként kezelt adatát), hogy „Temesvári Pelbárt Szent Istvánról prédikálva megjegyezte, hogy özvegy Gizella királyné a király koporsóját őrző kápolna falára turul madárral díszített és rovásírással ellátott emléktáblát állíttatott; ellenőrizhetetlen hagyomány szerint ez a tábla előbb Makrancra került,

⁴¹ BROGYÁNYI M., A felsőszemerédi rovásírás [2007]. Felvidék Ma hírportál, <http://www.felvidek.ma/modules.php?name=News&file=article&sid=7929> (2007. október 25.)

⁴² TIPARY L., Gyöngyszemek Palócországból. Felsőszemeréd és rovásírásos emlékei. Pozsony 1995. 31-41.; hivatkozik rá és idézi: CSÁKY 1998. 11.; CSÁKY 2008. 25.

⁴³ A dolgozatban a továbbiakban nagyszámú, mind a Kárpát-medencében fennmaradt, mind Európa-szerte őrzött felirat és feliratrészlet közlése szerepel. Ezeknél az eredeti szövegeknek megfelelően különbséget teszek a kis- és nagybetűs írásmód között. A feliratokban alkalmazott rövidítések feloldását kerek zárójel tartalmazza, az esetleg elpusztult, de rekonstruálható szövegrészeket szögletes zárójelbe helyeztem. A sírkőkatalógusban használt rendszer ennél bonyolultabb (ld. a „Függelék” elején álló jelmagyarázatot). A feliratokat mind a dolgozatban, mind a sírkőkatalógusban igyekeztem betűhíven visszaadni (például a faragás szerint megkülönböztetve az *u* és a *v* betűket, nem pedig a helyesírásnak megfelelően korrigálva azokat, ahogy a történeti forráskiadványokban szokás), egy művészettörténeti indíttatású feldolgozásban ugyanis maga az elkészült mű (jelen esetben a felirat) a vizsgálat tárgya, nem pedig annak a tartalom szempontjából történetileg egységesített korrekciója. (A készülő katalógusban természetesen a tartalmi, epigráfiai, formai hibákra, tévedésekre a feliratok olvasataihoz fűzött megjegyzésekben felhívom a figyelmet.)

⁴⁴ KLOOS 1980. 154-155.; LÖVEI 1989. 171, 174. (20. jegyzet); VÁRADY 2002c.

innét a kassai kőmúzeumba, s végül a múlt század derekán ismeretlen helyre.”⁴⁵ A makranci (Mokrance/Moldava na Bodvou, Szlovákia) táblára való hivatkozás alighanem a római katolikus templomban ma is látható, Pietro Isvalies veszprémi püspök (1503–1511) által állíttatott emléktábla⁴⁶ (494. kép) rontott hagyományán alapul. A követ Bydeskuti János szepsi plébános találta meg a makranci temetőben, és 1761-ben befalaztatta a régebbi templomban. Ezt később lebontották, és a Fodor Sándor kassai kanonok által a romok között újra fellelt, hét darabra törött táblát Forster Gyula, a MOB elnöke a kassai múzeumban helyeztette el. Onnan került vissza a községbe, a mai templomba. Blahó Vince 1764-ben Pray Györgyhez írott levelében, amelyben közli a faragvány megtalálást, úgy vélte – és ez kőanyagvizsgálat híján feltételelesen ma is elfogadható –, hogy a megrendelő a kőtáblát a közeli jászói márványbányában készítette el, ahonnan valamilyen oknál fogva nem szállították már el rendeltetési helyére, Veszprémbe.⁴⁷ Az előkerült kő alapján Pray megváltoztatta Gizella magyar királyné temetkezési helyére és Bonfini egy veszprémi feliratközlésére vonatkozó addigi véleményét, és elfogadta, hogy Szent István özvegyét nem Passauban, hanem a veszprémi székesegyházban temették el. Ettől kezdve több szerző vélte sírkőnek a makranci táblát. Rajzát, feliratát többször közölték. Legutóbb Gutheil Jenő szállt síkra a veszprémi temetkezés mellett.⁴⁸ Bonfini szövegét és a makranci feliratot elemezve Kulcsár Péter arra a megállapításra jutott, hogy mindkettő egy közös, talán 14. századi veszprémi felirat nyomán készült. Ezt a feliratot valamelyik veszprémi püspök állíttatta a székesegyház építésében nagy szerepet játszó királynék emlékére, és sem ez az eredeti felirat, sem a makranci tábla nem volt sírkő, csak emlékkő.⁴⁹

A makranci kő mind stílusát, mind feliratát és annak kapitális antikva betűtípusát tekintve egyértelműen reneszánsz alkotás,⁵⁰ amelyen se rovásírásnak, se turul madárnak nincs nyoma. A császári rokon bajor Gizella királyné által készíttetett bármilyen rovásírásos felirat egyébként teljes képtelenség, ilyennek a székesfehérvári prépostságban történt elhelyezése ugyancsak az. A fehérvári templomban madarábrázolás természetesen nemcsak lehetett, de kőfaragványok alapján volt is,⁵¹ és ha ezek nem is köthetők István sírjához, későbbiek is annál, ilyesfajta ábrázolás a sír körzetében nyugodtan elképzelhető – természetesen a keresztény ikonográfia keretein belül, és nem az Árpádok pogány leszármazási mondanakincsének hatására. Egyébként Temesvári Pelbárt két Szent Istvánról szóló prédikációjában nem hogy

⁴⁵ BOZSÓKY 2000. 25-26.; Bozsókyra hivatkozva megismétli: SZEBÉNYI 2006. 30.

⁴⁶ FORSTER 1900b. 329-330.; 202. ábra; GUTHEIL 1979. 87.; UZSOKI 1982. 143-149.; 2, 4-5. kép; MIKÓ 2005a. 2005. 218.

⁴⁷ GUTHEIL 1979. 87.

⁴⁸ GUTHEIL 1979. 86-100.; UZSOKI 1982.; a korábbi szakirodalom részletes elemzése is megtalálható bennük.

⁴⁹ KULCSÁR 1968. 260.; KULCSÁR 1973. 73.

⁵⁰ A felirat szövegét ld. alább, «Az Élet Könyve – sírjel, felirat, „memória”» című fejezetben.

⁵¹ Pl.: DERCSÉNYI 1943. 113. (17. sz.), 116. (41. sz.), 120. (66. sz.); 54, 25, 73. kép

rovásírásról, de Gizella királynéről sem történik említés, és Székesfehérvár is csak egyszer fordul elő, a temetés helyszínéül.⁵²

Az egyértelműen latin betűs írásmód tendenciózus szlávra változtatására, egyben valamely forrásokból ismert, történeti személyiségnek egy feliratos kőemlékkel való, mind földrajzilag, mind történelmileg teljesen alátámaszthatatlan összekapcsolására jó példával szolgál egy egyszerű feliratos kő értelmezési kísérlete. A durván hasáb alakúra faragott, megviselt felületű kőtömb 1977-ben került elő Nagymihályban (Michalovce, Szlovákia), a középkori körtemplom közműépítés során előbukkant maradványai között (45. kép). Római kori és kora gótikus építészeti elemekkel együtt másodlagos beépítésben, a rotundánál későbbi, téglány alaprajzú bővítményben találták, feliratával lefelé fordítva, sarokkőként a bejárat falában felhasználva; a feltárást vezető Jaroslav Vizdal az általa hiányosnak ítélt feliratot hordozó darabnak a többi faragványétól eltérő jellegét emelte ki. A megkérdezett Jozef Novák a feliratot az Árpád-kornál korábbinak tartotta.⁵³ A rotunda körül feltárt temetőt a szakemberek a 11–13. századba helyezték, de a kerámia- és más leleteket (gyűrűk, gyöngyök stb.) korábbra, a 9–11. századra keltezték.⁵⁴

A szokatlannak ítélt feliratot Novák a 8–9. századból, a Cirill és Metód apostolok jövétele előtti időszakból származtatta, J. Rieger pedig a betűtípust „italikus”-nak tartotta – amin alighanem valamiféle antikvát értett. A felirat felkeltette a bizánci és bolgár feliratokat kutató szlavista, az olomúci (Olomouc) Vojtech Tkadlčík érdeklődését, aki a faragványt a Bulgáriában és Macedóniában találhatóéhoz hasonló, ósbolgár sírkőként határozta meg, amelyen a bolgár cirill feliratok jellegzetes jelei fedezhetők fel, öt feliratsorban. Olvasata szerint az ószláv emlékek helyesírási szabályait hibátlanul követő cirill betűk átírása: „Sde ležit | KŇAZ | PRESIAN | v lieto SFE | v lieto SFKs”, amelyben a negyedik sor betűi a szláv időszámítás 6505-ös (a mi időszámításunk szerint 996–997), az ötödik soré pedig 6569-es évszámát (1060–1061) adja ki; a negyedik sor elején a születés csillag jeleként egy rozetta, az ötödik elején pedig a halált jelképező András-kereszt áll, és

⁵² Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii de sanctis II. [Pars aestivalis]. Augsburg 1502., benne a két prédikáció: Sermo LII. De sancto Stephano rege, sermo primus cum legenda; Sermo LIII. De sancto Stephano rege, sermo secundus – feldolgozásuk (Bárczi Ildikó): <http://emc.elte.hu/pelbart/pa052.html> és <http://emc.elte.hu/pelbart/pa053.html> (letöltés: 2009. január); a Székesfehérvárra vonatkozó rész az 52. prédikáció végéről: „Sumptaque Eucharistia et unctione sacra feliciter in Domino obdormivit anno Domini MXXXVIII., sepultusque est in Alba Regali, ubi Dominus per ipsius merita innumera praestat beneficia. Saepe etiam ibi per noctem melodia cantus angelici audita est, et frequenter odor suavissimus per totum templum fragavit, ibi multi variis languoribus detenti sanitati sunt reddit. Et plures illuc properantes in itinere ad eius invocationem sunt liberati, et quod maius est, mortui suscitati, dextraque manus beati regis Stephani usque modo ossibus, cute et nervis adhaerentibus manet integra, quasi elemosynam porrigere videretur, quod a Deo factum credimus pro pietatis operibus commendandis. O ergo gloriosissime rex Stephane, te rogamus, ora pro nobis Christum in caelis.”

⁵³ VIZDAL 1977. 5.

⁵⁴ LAZOR 1990. 61. (TKADLČÍK 1983 kivonatolásával)

palmattás hármalevél, továbbá harangvirág is díszíti a követ.⁵⁵ Magyar fordításban eszerint a felirat jelentése: „Itt fekszik Presian fejedelem, született 996/997-ben, meghalt 1060/1061-ben”. Tkadlčík meghatározása szerint a feliratban szereplő Presian az első bolgár birodalom utolsó cárjának, Vladiszlav Ivannak (1015–1018) a bizánci forrásokból jól ismert, ilyen nevű legidősebb fia volt, aki azonban nem került már trónra, mert az apját legyőző „Bolgárölő” II. Baszileiosz császár (976–1025) 1018-ban országát bekebelezte a bizánci birodalomba. Presiant udvarába fogadta a bizánci uralkodó, ő azonban többször is összeesküvést szőtt, míg az utolsó rá vonatkozó adat szerint 1030-ban önszántából szerzetes lett. A felirat, amely Ľubor Matejko értékelése szerint egy új személyiséget vezetett be a szlovák történelembe, azt mutatja, hogy Presian három évtizeddel később Zemplénben lelte halálát, a Közép-Dunamente zempléni régészeti leletekkel is igazolt bizánci kapcsolatainak újabb tanújeleként.⁵⁶ Marián Vizdal – az archaikusnak ítélt faragvány Árpád-kort megelőző keltezését hangsúlyozva – Tkadlčík olvasatát, a jelek számának és formájának hibás azonosítására hivatkozva, nem fogadta el.⁵⁷ A szófiai Történettudományi Intézet munkatársa, Christo Dimitrov is megtekintette a követ, azonban egyetlen cirill betűt nem volt képes azonosítani rajta, és három lehetőséget tartott elképzelhetőnek: 12–13. századi latin sírfelirat, reneszánsz antikva betűtípusú latin felirat, vagy modern hamisítvány.⁵⁸

Véleményem szerint a faragványon három igencsak szabálytalan betűrajzú feliratsor található, a régebbi olvasat első és utolsó sorának nyoma sincs; az első sor („КѢНАЗЪ”) legvalószínűbb olvasata *KINIV* vagy *KINIVS*, talán a hamut jelentő latin „cinis, cineris” rontott változataként, a korábban „Presian”-nak olvasott második sorban egyértelműen a *IANVS* név áll, a harmadik sorban kivehető egyetlen jelet nem tudom értelmezni. A mind típusában, mind feliratának kivitelében igénytelen faragvány alighanem a 16. századból származó sírkő, amelyet különböző korú középkori faragványokkal együtt használtak fel egy újabb épület falaiban.

Dévén (Devín, Szlovákia) római katolikus templomának régészeti feltárása során találták azt az eredeti sírlap mintegy kétharmadát kiadó töredéket, amelyen széles szalagkereten belül széles rúdra ültetett, kiszélesedő szárvégződésű kereszt látható, a szár két oldalán egy-egy – töredékesen fennmaradt – kehellyel (46-47. kép).⁵⁹ Legújabbban – hangsúlyozni kell, hogy nem az érdemi történeti irodalomban – a társa, Cirill halála után püspökké szentelt, majd a morva érsekséget megszervező Metód sírköveként határozták meg azon az alapon, hogy Dévényt 974-ben püspökségként említik, és a „bizánci missziós keresztet” közrefogó, valóban szokatlan két kehely együttes ábrája Cirillre és Metódra egyaránt utaló jelkép lenne.⁶⁰ Metód 885-ben a morvaországi Velehradon halt meg, és a Cirill és Metód legenda

⁵⁵ LAZOR 1990. 61-62.; MATEJKO 1994. 2., a felirat átrajzolt másolatával a kolofon oldalán

⁵⁶ MATEJKO 1994. 2.

⁵⁷ VIZDAL 1995. 59, 62. (2. jegyzet)

⁵⁸ Levél a szerzőnek, 2000. 11. 15-i kelettel

⁵⁹ SEDLÁKOVÁ–RATKOS 1984. 20.; 5. kép; SLIVKA 1987. 170, 172.; 8/6. kép

⁶⁰ ŠUBJAKOVÁ 2007. 16, 17, 18, 20, 25-28.

szerint a morvák nagy templomában temették el, a Mária-oltárnál a fal mellett; a cseh és morva kutatók véleménye megoszlik, hogy az Uherské Hradiště közelében fekvő Sadech templomegyüttesének vagy Mikulčicének a területén keresendő-e ez a templom.⁶¹ Metód dévényi temetkezésének mindenesetre nem sok alapja lehet. A kőlap ilyen korai keltezése ráadásul ellentmond a művészettörténeti ismereteknek: az ábrázolási típus párhuzama a 9. században sehonnan nem ismert Európából, a már kerettel övezett mező és a kereszt formája viszont jól beilleszthető a 13. század második felére, a 14. század elejére keltezhető, magyarországi sírlapok csoportjába (hiányzó alja minden bizonnyal az ekkor már általános, többnyire ívelt kereszttalpat hordozta). A Metód sírjáért/sírkövéért folytatott „versenybe” Dévény egyébként nem is elsőként szállt bele. 1932 folyamán különböző időpontokban a morvaországi Stupava közelében az erdőben egy helybéli látomása alapján a föld mélyéből 5, illetve 11 m mélységből (!) több hasított felületű terméskő-töredék került elő, püspöksüveget, kelyhet, könyvet, csillagot és kis koponyát ábrázoló vésetekkel (48. kép). A darabokon többek között „Metód első érsek”, „* [=született] Solun / † [=meghalt] Vělg[rad]”, „pásztor” jelentésű, glagolita felirattöredékek olvashatók a kőlapok mindkét oldalán. A brnói Moravské zemské muzeum gyűjteményébe került darabokat a morvaországi sírköveket katalogizáló Miloslav Pojzl a vitatott emlékek kategóriájába tette: 20. századi hamisítvány, amelynek – másolt – epigráfiai jellemzői a 14. század második felére mutatnak.⁶² Ehhez az is hozzátehető, hogy a mindkét oldalán feliratozott, sztéleszerűen felállított sírkő típusa a középkori Közép-Európában ismeretlen, a születési hely feltüntetése pedig, ráadásul a modern lexikonokat (és a nagymihályi felirat „cirill” olvasatát) idéző csillag-jellel, egyszerűen elképzelhetetlen.

Érdekesnek tűnő faragványokról a legújabb kori városi folklór is szolgálhat meglepő vélekedésekkel. Budapest II. kerületében, a Margit utca 13. kis lakóháza udvarának burkolatában található egy vörös márvány sírkőlap gótikus minuszkulákkal írt *..a an(n)o d(omi)ni mcccclx* feliratot hordozó töredéke (52-53. kép). Ismeretlen módon került mai helyére, valamikor 1951 előtt, akkor ugyanis már itt említették.⁶³ A sírkőkatalógus gyűjtőmunkája során, az 1980-as években kiderült, hogy a követ a környék lakói Gül Baba egy török odaliszkja sírjaként tartották számon – nyilvánvalóan annak tudatában, hogy Gül Baba türbéje a helyszín közelében emelkedik. A szaktudomány már valamivel korábban felfigyelt a kőlapra, és Zolnay László⁶⁴ azt valószínűsítette, hogy a budafelhévízi johanniták Szentháromság-templomának egyébként még a türbénél is közelebb fekvő területéről jutott az udvar kövezetébe. A darab valójában azonban távolabbról került ide. Valódi származási helye talán a középkori Ágoston-rendi remetéknek a Vízivárosban, a mai Fő utca felett egykor a várlejtőn feküdt temploma. Annak helyétől nem túlságosan

⁶¹ UNGER 2002. 80-81.

⁶² POJSL 2006. 226-230. (C.3 kat. sz.), 294.

⁶³ GENTHON 1951. 34.; GENTHON–ZAKARIÁS 1961. 72.

⁶⁴ ZOLNAY L. leletbejelentése, 1962. III. 31. BTM Adattár, ltsz. 793-78.

távolról, a „hajdani vízmozdony épületéből”, az I. Fő utca 3-5. helyén állott régi budai vízműből került ugyanis a budai siklóval szemben egy ajtó elé, ahol 1869-ben Rómer Flóris leírta.⁶⁵ Valamikor ezt követően hurcolhatták tovább, és a helyiek az 1980-as években a mai helyén legfeljebb egy évszázada felhasznált követ már sajátos módon interpretálták, nem ismerve fel a felirat gótikus jellegét és nem ismerve a török sírkövek teljesen másfajta megjelenési formáit sem.

Nem sikerült kideríteni annak a dilettantizmusnak az eredetét (talán a jobb haránt pólyás pajzs oroszlánábrázolása játszott benne szerepet), amely a budai Nagyboldogasszony-templom („Mátyás-templom”) altemplomában a 20. század második felében berendezett (azóta már megszüntetett) kiállításon „egy Árpád-házi herceg sírköve”-ként feliratozta (49. kép) a nyilvánvalóan itáliai származású polgár Comói Zacharias 1402-es halálozási évszámú, a budai domonkosok kolostorából származó, címeres sírkövét (50-51. kép), pedig annak jól olvasható, gótikus majuszkulás feliratát, ugyan többnyire 1401-es olvasattal, korábban már többször is közölték.⁶⁶

A keresztet ábrázoló, rendszerint felirat nélküli sírköveknek a templomosokhoz vagy a johannitákhoz kötése valójában már olyan körben keresi – az eddigi Kárpát-medencei példákat tekintve azonban kivétel nélkül tévesen – a középkori sírkövek egy nem is kicsiny részének értelmezését, amelyik már belefér abba a fogalmi körbe, amelyben sírköveink ábrázolásainak magyarázatát valóban keresni lehet. Az ezekkel kapcsolatos tévhitek ezért nem is ennek az előszónak, hanem egy későbbi fejezetnek a témái.⁶⁷

*

Egy ilyesfajta katalógus összeállítása csak kronológiai és földrajzi lehatárolásban nyerhet értelmet. Az időrendi korlátok meghatározása nem volt túl bonyolult feladat: a magyar honfoglalást megelőző korszak emlékei egyértelműen elkülöníthetők – valójában a pannóniai római uralom megszűntétől a magyar államalapításig, a kereszténység felvételéig terjedő jó félezednyi, az ilyesfajta emlékek tekintetében „üres” korszak választja el a római és a középkori síremlékművészetet egymástól. Felső időhatárként az 1541/43-as „végpont” ugyancsak jól magyarázható. Már a gyűjtőmunkát elkezdő Radocsay Dénes is 1541-es felső időhatárral számolt, ugyanakkor ezt az évet mint korszakhatárt a művészettörténeti kézikönyv sorozatának szerkesztői, kronológiai beosztásának meghatározói általánosságban is fontos fordulópontnak tekintették.⁶⁸ A síremlék-

⁶⁵ RÓMER, *Hagyaték*. XVII. csomó K.396/17. sz.; [RÓMER F.], Egyveleg. AÉ I (1868-1869) 297.

⁶⁶ FORSTER 1905a. 154. (4. sz.); 127. kép; HORVÁTH 1932a. 16. (90. sz.); RADOCSAY 1971. 477. (60. sz.); LŐVEI-VARGA 1987. I. 462, 463, 588.; LŐVEI 1991a. 364, kép a 363. oldalon

⁶⁷ Ld. alább a „A megváltás jele – kereszt a síron” című fejezetben.

⁶⁸ DERCSÉNYI 1965. 198., HECKENAST G. hozzászólása: uo. 210.; ENTZ 1976b. 269.; MIKÓ 2001. 284-285.; a közép-európai késő reneszánsz kezdeteivel kapcsolatban vö.: GALAVICS 2008. 55.

faragás szempontjából nem politikatörténeti eseményként, a magyarországi török uralom kezdeteként jöhet számításba, hanem az ebből az eseménysorból, Buda és az ország középső része törökök általi megszállásából következő speciális síremlék-művészeti cezúra okán. Az egész ország 14–16. századi, késő középkori síremlék-faragását jellemző módon és mértékben meghatározó bányaközpont, a vörös márványt szolgáltató Gerecse-vidék és az ezt az anyagot (és más helyi kitermelésű, de szélesebb körben elterjesztett kőanyagokat, így a Buda környéki márgát) nagy mennyiségben felhasználó kőfaragóműhelyeknek helyet adó Buda, valamint Esztergom elfoglalása lényegében egy csapásra véget vetett a középkori műhelygyakorlatnak és különleges mérvű „centralizációnak”. A katalógusba felvett, legkésőbbi évszámú alkotás Statileo János erdélyi püspöknek (†1542) még a korábbi évek művészetével rokon, gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) sírköve⁶⁹ (54. kép) – a főpap ráadásul a korábbi korszak két jelentős síremlékének, Beriszló Péter veszprémi püspök emlékének,⁷⁰ valamint Hunyadi János kormányzó János király megbízásából állíttatott új gyulafehérvári szarkofágjának⁷¹ (55–57. kép) is készíttetője volt.

Az már csak a korábban kiadott Radocsay-korpuszok alapján is magától értetődő volt, hogy a katalógus készítése során alapvetően a történeti Magyarország egészével kell foglalkozni. Problémát csupán a déli határ kijelölése okozott. Ebben a Radocsay-féle gyűjtés⁷² nem adott támpontot. A középkori magyar királyság délnyugaton Horvátországgal volt határos, és magába foglalta Szlavóniát, valamint az attól keletre, a Szávától délre elterülő, változó területű és változó elnevezésű (a 15. században jajcai, szreberniki, macsói, nándorfehérvári) bánságokat. Művészettörténeti megfontolásból a középkorban időnként magyar fennhatóság alá került Észak-Szerbia és Bosznia emlékeit, például a bogumilok sírmezőinek faragványait („kamik” vagy „stećak”, többesszámban „stećci”; 58–64. kép)⁷³ nem volt célszerű feldolgozni, mivel a magyarországi emlékekkel semmilyen művészeti összefüggést nem mutatnak (katalogizálásukra ráadásul az egykori jugoszláv tudományosság nagy figyelmet is fordított). Dél-Szlavónia kisszámú emléke sem utal magyarországi kapcsolatokra,⁷⁴ és a dalmáciai és a középkori Horvátország területére eső emlékek is eltérő jellegűeknek tűntek, többnyire közvetlen észak-olasz és velencei kapcsolatokról árulkodnak. A gazdag zágrábi (Zagreb, Horvátország) anyag részben jól megfoghatóan magyarországi igazodást mutató emlékei [Marocsai Balázs kemléki főesperes (†1495) és Marocsai János gorica-i főesperes síremlékének töredéke (65. kép); Szegedi Lukács zágrábi püspök (†1510) síremlékének töredékei

⁶⁹ BALOGH 1943. 251.; 170. kép; ENTZ 1958. 140, 168.

⁷⁰ NAGYBÁKAY 1978.

⁷¹ RITOÓKNÉ 2000.

⁷² RADOCSAY, *Hagyaték*

⁷³ KUTZLI 1977.; az elnevezésről folytatott terminológiai vitáról, egyben az emlékek típusokba osztásáról: BULOĞ 2007. 390–391.

⁷⁴ VALENTIĆ 1969. 126–127. (77. kat. sz., Topuszkó [Topusko]); 138–140. (91. sz., Bihács [Bihać]; valójában már a határ horvátországi oldalán [az újkorban Bosznia]); VALENTIĆ–PRISTER 2002. 53–54. (82. kat. sz., Topuszkó); 62. (111. kat. sz., Ivanjska Bihács mellett)

(66-68. kép)],⁷⁵ valamint Décsei Rohfi István fia János ( 1420) Kutin r l (Horvátország) Zágrábba került s rk ve⁷⁶ (69. k p) folytán valamint Cs zma ( azma, Horvátország)  s Lepoglava (Horvátország) Kálmán herceghez ( 1241),⁷⁷ illetve Corvin Jánoshoz ( 1504)⁷⁸ (70. k p) kapcsolódó –  s ezáltal ugyancsak az ország központi területei felé mutató – síremlékei miatt azonban indokoltnak látszott a feldolgozás határát teljes hosszában a Száva mentén meghúznunk, s t a Zágrábhoz történelmileg erősen kötődő, tőle nem messze, de a folyótól délre fekvő Samobor esetében m g ez alól is akad kivétel [Leonardus ( 1536) sírlapja a Szent Mihály-k poln ban⁷⁹ (71-72. k p)].  gy végül a magyar királyság síremlékeit gy jt tt k össze, a középkori Sz v nia déli fele és a bánságok em kei kivételével.

Bármilyen művészettörténeti meggondolásokból  sszeagy jt tt em lekegy ttes esetén felmerül az alapvetően kronologikus tárgyalás lehetősége. Magyarország középkori sírköveinek ilyen szempontú rendszerezése jellemzi Vernei-Kronberger Emil máig figyelembe veendő, 1939-ben megjelent doktori disszertációját.⁸⁰ A mintegy másfél ezernyre rugó em lekanyag – ha katalógusszerű feldolgozása nem kis munkát is jelent –, valójában az eredeti mennyiség égen kicsiny töredékét teheti csak ki. A stílustörténeti alapú, időrendi tárgyalás  gy csak óriási fehér foltok közti, sok-sok feltételezésen alapuló lavírozás lehet, amelynek során biztosabb támpontot gyakran csak a s reml kt pusokkal és ábrázolási formákkal összekapcsolt vizsgálatok jelenthetnek. Ezt az utat jártuk korábban Varga Líviával a „Magyarországi művészet története” k zik nyvsorozat nak „gótikus” kötetében az 1300 és 1470 közötti időszak síremlékeit bemut t  fejezetekben,⁸¹ majd az ezeken, valamint az el nem készült harmadik kötet számára  rt, az 1541-ig terjedő időszak em lekeit tárgyaló k ziratunkon, illetve a 11–13. századi em lek számbavételén alapuló, a teljes magyarországi középkor és gyűjtésünk teljes időszakát felölelő, idegen nyelvű

⁷⁵ BALOGH 1955. 55. (153. jegyzet); HORVAT 1972. 632-633.; MIKÓ 1986. 100-101, 102, 106. (43. jegyzet); ENGEL–L  VEI 1991; PELC 2006. 67-71.

⁷⁶ VALENTI  1969. 27-28. (12. sz.); ENGEL–L  VEI 1991. 47, 48.; IX/1. k p; HORVAT 1996. 37, 40.; 34, 35. k p; VALENTI –PRISTER 2002. 63. (113. kat. sz.)

⁷⁷ KUKULJEVI  1891. 30. (101. sz.)

⁷⁸ KUKULJEVI  1891. 120-121. (406, 407. sz.); SCHÖNHERR 1905. 109-114.; 82. k p

⁷⁹ KUKULJEVI  1891. 225. (746. sz.)

⁸⁰ VERNEI-KRONBERGER 1939; A munka egyike azoknak a II. világháborút megelőző mintegy másfél évtizedben a budapesti Tudományegyetemen Gerevich Tibor tanszékén megvédett doktori disszert ci knak, amelyeket valójában nem az azt nevével jelölő disszertáns  rt. Ebben az esetben B r  József munkájáról van szó (az 1945 januárjában elhunyt művészettörténész bátyja, dr. B r  Imre szemész és felesége közlése alapján, amelyet alátámaszt a feldolgozott em lekanyag komoly helyismeretet és helytörténeti szakirodalmi tudást tükröző, nem kevés erdélyi vonatkozása).

⁸¹ L  VEI-VARGA 1987; a fejezetek megírására kapott felkérés kiinduló pontjaként szolgált egy kéziratos, n m leg már kronológiai megfigyelésekkel is összekapcsolt, de m g főleg csak tipológiai  sszefoglal s (L  VEI 1981), valamint a Radocsay Dénes torzóban maradt s rk katal gus nak Varga Líviával 1979-ben elkezdett, Engel Pál t rt n sz i közreműködésével segített kiegészítését/befejezését célú gyűjtőmunkája.

összefoglalónkban⁸². Bár az anyaggyűjtés azóta is folytatódott, nem is kevés emlékek növelve a kéziratos katalógust,⁸³ az 1987-ben, illetve 1990-ben felvázolt összképek ma is vállalhatók, így az említett szempontok iránt érdeklődő olvasó e két korábbi publikációhoz fordulhat.

*

Az effajta, akár az ország mai, akár a történeti kiterjedésére vonatkozó gyűjtések „nemzeti ügynek” számítanak – abból a szempontból mindenképpen, hogy egy történeti-politikai formációnak helyet adó földrajzi terület és egy történeti korszak írott vagy esetleg képi források és történések alapján ismert, vagy akár teljesen ismeretlen személyiségeit hozzák közelebb hozzánk, segíthetnek törekvéseik, gondolatviláguk megismerésében. Nem nemzeti azonban ez az emléktanyag akkor, ha a nemzeti szót új- és legújabb kori, gyakorta kirekesztő értelmében használja valaki: értelmetlen annak a kérdésnek még a feltevése is, mi ebben a gyűjteményben a magyar, és mi az „idegen”. A készítőik oldaláról nézve ugyanazzal a problémával állunk szemben, mint a középkori magyarországi művészet bármely más műfaja és művészeti technikája esetében: a névtelen mesterek semmilyen támpontot nem hagytak ránk arra vonatkozóan, hogy hol születtek, vagy milyen nyelven beszéltek ők és felmenőik. Ha ritka források vagy maguk a mesternevek mégis szolgáltatnak némi segítséget, mint a Margit-legenda említette Albert és Péter kőfaragók lombardiai eredetét („... magistris lapicidis Alberto et Petro Lombardis”⁸⁴; „az kevmjves mesterek · kyket hoztak vala lombardiabol · egyknek vala neue albert · masjknak petevr”⁸⁵), vagy az Esztergomban tevékeny Iohannes Fiorentinus firenzei,⁸⁶ a II. Miklós egri püspök (†1361) új síremlékét 1506-ban faragó, „névtelen” pesti kőfaragó itáliai származását („ab uno Italo in Pesth”)⁸⁷ illetően, az eredmény nacionalista szempontból meglehetősen „lehangoló”, ráadásul e mesterek származása minden bizonnyal kiterjeszthető iskolázottságukra is. Műveinek osztrák-német, illetve a budai szoborlelethez fűződő stiláris kapcsolatrendszere, illetve kronológiai meggondolások alapján szinte kizárt, hogy a Zsigmond-kor jelentős művész-vállalkozójaként megismert, szükségnévvel jelölt „Stibor síremlékek mestere”⁸⁸ magyar lett volna. Nem biztos az sem, hogy feltétlenül a magyar nemzeti

⁸² VARGA-LŐVEI 1990-92.

⁸³ Varga Livia 1985-ig vett részt a terepmunkában és az irodalmi adatgyűjtésben, külföldre távoztával azonban az említett összefoglalásokon továbbra is közösen dolgoztunk.

⁸⁴ KNAUZ 1868. 114.

⁸⁵ RÁSKAI 1510. 54r; *Nyelvemléktár* 1879. 37.; GOMBOS 1937–38. II. 1519.; *Szent Margit* 1990. 251.

⁸⁶ GEREVICH 1959; HORLER 1983; MIKÓ 1986.

⁸⁷ Ippolito d'Este számadáskönyvei: Modena, Archivio di Stato, Camera Ducale casa amministrazione cardinale Ippolito primo d'Este, Vescovado d'Agria. Registri 1507-1508. 92. köteg, 9. kötet, fol. 118a. (másolata az egri Dobó István Vármúzeum Történeti Adattárában: R.A.77-27.); DÉTSHY 1964a. 160.; DÉTSHY 1964b. 1, 6, 12. (23. jegyzet)

⁸⁸ LŐVEI 1999b., vö. MAROSI 1980b. 138.; MAROSI 1989a. 110-111.

dicsőség táplálójaként jelenik meg az utókor előtt az a körmöci származású apától Nagyszebenben született Miklós mester, egyszerre festő, ötvös, kőfaragó, továbbá nem kis részben pénzhamisító, aki még a Mohács előtti időben Perényi Gábor ugocsai főispán megbízásából annak birtokán, Nyaláb várában [ma Királyháza (Королево, Ukrajna) területén] síremlékeket készített, majd jóval később Perényi Gábor fiának, Perényi János főispánnak faragott koporsókövet.⁸⁹

De a megbízók oldaláról nézve sem tisztább a helyzet. Az elhunytak magyar származására nézve semmilyen nyelvi támpontot nem jelentenek például a síremlékeken olvasható feliratok, amelyek túlnyomórészt latin nyelvűek. A latin nyelvhasználat túlsúlya olyan nagy, hogy még Buda, Kassa (Košice, Szlovákia), a bányavárosok és az erdélyi szász városok jelentős létszámú német polgársága is szinte kivétel nélkül latinul jelölte sírját, és az 1541-ig tartó időszakban német nyelvű feliratok ritka esetként említhetők csak, a sok száznyi sírfeliratról számuk összesen nem éri el a húszat. Egyetlen 14. század közepi budai⁹⁰ (76. kép), egy ismeretlen lelőhelyű, de valószínűleg budai eredetű, a 14. század utolsó harmadára keltezhető sírkő töredékei,⁹¹ továbbá egy 1380-as halálozási évszámú nagymarosi⁹² (73-75. kép) példától eltekintve általában is csak a 15. század második felében és a 16. században, Budán⁹³ (a német szöveg ellenére az évszám előtt még itt is *Anno domini* ... áll; 77. kép) kívül leginkább az ország nyugati szélén, Pozsonyban⁹⁴ (Bratislava, Szlovákia; 78-83. kép), Bazinban⁹⁵ (Pezinok, Szlovákia; 84. kép), Sopronban⁹⁶ (85-87. kép), Kőszegen⁹⁷ (88. kép), az 1445-től időnként, 1491-től folyamatosan osztrák-Habsburg

⁸⁹ KOMÁROMY 1893. 658, 666.

⁹⁰ Ábel (?) festő sírkőtöredéke: HORVÁTH 1932a. 17-18. (104. sz.); HORVÁTH 1932c. 116, kép a 99. oldalon; HORVÁTH 1938. 27, 75-76.; XLIX. tábla; HORVÁTH 1944c. 113-115.; 39. kép; RADOCSAY 1971. 464, 470. (20. sz.)

⁹¹ *Hie le[ít] ... purger zu ...* felirattal: MNM, régi múzeumi anyagként 1970-ben beletárolva (ltsz. 70.103.c és 70.102.c+70.147.c)

⁹² Miklós fia Lőrinc nagymarosi bíró (+1380) ma Visegrádon őrzött sírköve: LŐVEI 1991b. 10. (12. sz.); 12. kép

⁹³ Egy ún. epitáfium-sírkő töredéke a Nagyboldogasszony-templomból a MNM-ban, 15. század második fele, említi: LŐVEI-VARGA 1987. I. 696.

⁹⁴ Friedrich Voyt (+1521?), Mert Gaelsam (Gailsam, +1489), Wilhelm von Wulkendorf, Hans Ode... (+1513?) sírkövei a Szent Márton-templomban: LŐVEI 1992. 18.; LŐVEI 2006a. 129, 131-132.; Abb. 4, 7; MAJROSSY 2006. 107. (164. jegyzet is), 108. (169. jegyzet); egy ismeretlen pap (+1474) töredékes sírköve: FIALA 1999. 67. (55. kat. sz.) és LUXOVÁ 2003. 325., mindkettő hibás évszám-olvasattal; Wolfgang Forster (+1487) sírkőtöredéke (a felirat elolvasása a szerzőnek sikerült) a Szent Mihály-torony falában: HOLČÍK 1986. 62.; MAJROSSY 2006. 89. (89. jegyzet), 108. (169. jegyzet)

⁹⁵ Peter Storkut von Seedorf (+1522) sírköve: LŐVEI 2006a. 32.; Abb. 8

⁹⁶ Ismeretlen férfi (+1481) és felesége sírköve, valamint Nathan Kranberger (+1510) sírlapja: LŐVEI 2006a. 130, 131.; Abb. 5-6

⁹⁷ Jurisics Ádám és Anna (+1538) síremléke: CSOMA 1887b. 183-184.; CSERGHEŐ-CSOMA 1890a. 93-96.; LIND 1892. 160.; Abb. 4; VÁRADY 2000a. 92-93, 96-97.; LŐVEI 2002a. 37.; 60. kép; VÁRADY 2003. 33-34, 43-44.; 12. ábra; LŐVEI 2006a. 134.; Abb. 14

zálogbirtokban lévő Kismartonban (Eisenstadt, Ausztria) és környékén⁹⁸ (89-93. kép), valamint egyetlen „keleti” kivételként a 15. század vége felé (1496?) Sárospatakon⁹⁹ (94. kép) ismert német sírfelirat. [A szász Nagyszebenben (Sibiu, Románia) csupán egy német nyelvű fohász teszi, a gyűjtésünk felső időhatáránál már később, Salome Ursula Hedwig (†1567) sírkövét (95. kép) a legkorábbi ismert német nyelvű síremlékké a városban, felirata maga, a férjre, Augustin Hedwig királybíróra (†1577) emlékező, a kőlapra utólag rávésett szöveggel együtt latin nyelvű.¹⁰⁰] A latin túlsúlya hasonló a pannoniai római epigráfiai emlékeken megfigyelhetőhöz: annak ellenére, hogy a pannoniai provinciák lakosságának mintegy 10%-át tették ki a görögök és más keleti származásúak, mint a szírek, zsidók stb., a kőfaragványokon olvasható, 6000-nél több eddig ismert feliratnak 1%-át sem teszi ki az 50-nél kevesebb görög nyelvű emlék.¹⁰¹

A középkorban a latin és a német mellett csak a zsidó sírköveken kizárólagosan használt héber fordul elő jelentősebb számban az ismert magyarországi sírköveken, a 13. század utolsó negyedétől kezdődően (96. kép).¹⁰² Igencsak kivételes már a Rudina (Horvátország) monostorának egyedülálló, román kori faragványain¹⁰³ kívül csak korszakunk végén néhány szórvány emlékekkel jelentkező ószláv [Brassó (Braşov, Románia), 97-100. kép; Kolcvár (Colt, Románia); Nagyszeben (Sibiu, Románia), 101. kép; Ráckeve, 102-104. kép],¹⁰⁴ amely a román és a

⁹⁸ Kismartonban Johann Siebenhirter egy servitorának (†1467), Peter Wildhofernek (†1478) és Peter Puchsbaumnak (†1523) sírkövei, valamint Veit von Fürst (†1515) epitáfiuma: JOVANOVIČ 1930. 20.; képek a IV. és a XI. táblán; CSATKAI–FREY 1932. 32.; 28-29. kép; ZIMMERL 1953. 5, 6, 19, 20-21. (27-28, 30-31. szám), képekkel; VARGA–LŐVEI 1990–92. 143.; Claus és Anna Ursenbach sírköve Kólomból (Kulm, Ausztria), ma Gyepűfúzesen (Kohfidisch, Ausztria): ZIMMERL 1953. 5, 58. (125. sz.); SCHMELLER-KITT 1974. 220.; 214. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 143.

⁹⁹ GERVERS-MOLNÁR 1983. 22.; 45. kép

¹⁰⁰ ALBU 2002. 80-81. (75. sz.); Abb. 37; a kronológiailag ezt követő emlékek már az 1590-es években készültek: uo. 51. (46. sz.), 95-96. (96. sz.), 101-102. (101. sz.)

¹⁰¹ KOVÁCS 2004. 185.

¹⁰² SCHEIBER 1960. 78-138. (10-31. sz.); SCHEIBER 1983. 110-178. (21-50. sz.)

¹⁰³ János testvér *BRAT IAN* feliratú, a legkorábbi latin betűs, de szláv-horvát nyelvű szövegnek számító, 13. századra keltezhető sírköve: HORVAT 1962. 14.; *Rudina* 1997. 11, 21, 37, 47, 61, 71, 109. [T. VITENBERG és D. SOKAČ-ŠTIMAC]; 28. kép; TÓTH 2001c. 377, 378. (23. jegyzet); ugyanakkor további, gótikus majuszkulás betűtípusú sírfeliratokat tévesen írtak le cirill betűsként: *Rudina* 1997. 110.; 30. kép

¹⁰⁴ Brassó: Costea ortodox pap (†1477) sírköve a 15. századi eredetű, ortodox Szent Miklós-templomban, cirill betűs ószláv felirattal: MUŞLEA 1943. 50-51.; VĂŢĂŞIANU 1959. 570.; valamint Dragomir fia (†1480) ugyanott talált sírlapja: MUŞLEA 1943. 52.

Kolcvár: Ghenadie pap (†1505) és egy ismeretlen 1506-os évszámú sírköve a kolcvári monostorból, cirill betűs ószláv felirattal: MOLDOVAN 1853. 284.; RUSU 1989. 27.; 9. kép; RUSU 1997. 113-114, 117.; 13. tábla, alul.

Nagyszeben: Mihnea havasalföldi vajda (†1510) sírköve a plébániatemplomban, latin és szláv feliratokkal: ALBU 2002. 30-33. (25. sz.); Abb. 14

Ráckeve: Miklós (†1525) sírlapja az ortodox szerb templomban, latin betűs, valamint cirill betűs ószláv felirattal: RÓMER, *Ráckeve*; GEREVIČ 1959. 313.; 6. kép; FENYVESI 1986. 141.

délszláv ortodoxiában valójában a latin megfelelőjének tekinthető. Egyetlen 1535 körüli, szakolcai (Skalica, Szlovákia) példával jelenik meg a Kárpát-medence emléktárában a középkori cseh-szlovák, a morva határ mellett (105. kép).¹⁰⁵

Különleges egy a 18. században említett, esztergomi sírkő francia nyelven megadott sírverse. A sírkövet, illetve feliratát a francia király szolgálatában állott Beaujeu gróf 1760-ban Mária Teréziához intézett levele alapján gróf Pálffy Miklósnak az esztergomi székeskáptalanhoz intézett, Széless György átiratában megmaradt levele említi. Eszerint a francia gróf őse, Richardus de Beaujeu a 12. században a magyar király kedvelt embere volt, sokféle kitüntetésben részesült, Baskai Szabinát vette feleségül, és címere pátriárkai kereszttel ékeskedő zöld halmot ábrázolt. Esztergomban halt meg, és az eredeti francia levélhez francia nyelven mellékelt sírfelirat szerint a Boldogasszony esztergomi házában – Szent Adalbert mellett Boldogasszony volt a székesegyház másik titulusa – temették el.¹⁰⁶ A sírkővel vagy a feliratban szereplő személyekkel kapcsolatban Szélessnek semmit sem sikerült találni, és a jelenleg ismert esztergomi töredékek egyike sem kapcsolható a sírkőhöz. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy amennyiben egyáltalán létezett, akkor is valóban francia nyelvű lett volna a szövege, mivel ez igen korainak számított volna még a francia területeken is, ahol a vulgáris nyelvű sírfeliratok a 13. századtól kezdtek elterjedni, mind északon, mind délen; Dél-Franciaországban például 685 darab 13. századi felirattól 40 ilyen (közülük 37 oxián), és ebből is 33 a század második feléből való.¹⁰⁷ Az Ibériai-félszigeten latin szövegeken belüli, spanyolos írásmódú szóhasználatra már a 10. századtól akad példa, a 11. század végétől egyre gyakrabban, teljes szövegek azonban a 13. század második fele előtt nem íródtak spanyolul. Itáliában Ferrarában ismert a legkorábbi olaszul írt felirat, 1135-ös évszámmal, amelyet eleinte csak Észak-Itáliában követtek továbbiak. 13. századiak az első latintól különböző nyelvű – francia – angliai feliratok, és ebből az időből maradtak fenn a legkorábbi német nyelvű epigráfiai emlékek is.¹⁰⁸ Az osztrák területeken inkább már csak a 14. századtól jelentek meg a német sírfeliratok, és igazi áttörésük csak 1360 tájától tapasztalható, párhuzamosan a gótikus minuszcula elterjedésével.¹⁰⁹

A Kárpát-medence síremlékein latin szövegen belül még magyaros sorrendben írott személynév-alakra is csupán egyetlen középkori példa hozható fel, az 1406-ban elhunyt Tornai János *hic iacet torne ianvs obiit anno m cccc sexto ...* feliratú

(82. jegyzet), 149-150.; valamint további két erősen kopott, cirill betűs köriratú lap ugyanott: RÓMER, *Ráckeve*.

¹⁰⁵ 1535-ben elhunyt ismeretlen sírköve Szakolcáról a MNM-ban: LAHU 1. 1988. 155.; *Lapidarium* 1998. 11.; VÁRADY 1998. 148. (3. jegyzet); LŐVEI 2006a. 135.; Abb. 13

¹⁰⁶ SZÉLESS 1761. 109-110. fol.; SZÉLESS 1998. 124-127.

¹⁰⁷ FAVREAU 1997. 105.; 13. századi, mérleget ábrázoló sírkő töredéke ICI CIST ROBERT LE DEVRIER feliratrészlettel a párizsi *Cimetière des Innocents* megszüntetett együtteséből: *Saints-Innocents* é.n. 187.; 9-10. kép

¹⁰⁸ FAVREAU 1997. 104-105.

¹⁰⁹ KOCH 1981b. 154.; KOCH 1982. 78-79.

sírkövén a tornai (Turňa nad Bodvou, Szlovákia) római katolikus templomban (106-107. kép).¹¹⁰ Párhuzamai néhány pecséten ismertek, viszonylag nagyobb számban legkorábban – a sírkővel nagyon jó időbeli egybeeséssel – az ország nagyjainak és előkelőinek 1402. évi oklevelén, amelyben megerősítették a Zsigmond király és IV. Albert osztrák herceg közötti örökösödési szerződést.¹¹¹

A legkorábbi már teljes terjedelműben magyar nyelvű sírfeliratok csak a vizsgált korszakot követő időből származnak: Kolozsvár (Cluj, Románia) középkorban nyitott temetőiből utóbb a városfalakba másodlagosan befalazott, kisebb méretű kőablak között Keretszegi Ötvös János felesége, Erzsébet asszony (†1554), Választó Gergely leánya, Ötvös Antalné Borbála (†1574),¹¹² Bányai Ötvös János (†1574), Szíjgyártó János (†1574) és leányai, Was Tamás (†1579), Nyíró János fia, Istók (†1585) (108. kép) síremlékei, valamint az 1585-ben megnyitott Házsongádi temetőben¹¹³ István fia István hároméves gyermek (†1586) sírköve, több gyermek közös sírkövének töredéke 1598-ból, Pesthi Ötvös János 1600-ban elhunyt hozzátartozójának töredékes koporsóköve.¹¹⁴ Az emlékek pusztulását figyelembe véve sem készülhettek az elsők sokkal korábban: a városban a 15. század második és a 16. század első feléből fennmaradt végrendeletek nyelve is főleg latin – csak 1507-ből ismert az első magyarul fogalmazott testamentum, Rödi Cseh Istváné, Drágffi János végrendeletei pedig 1524-ből és 1526-ból valók –,¹¹⁵ és nehéz elképzelni, hogy az életpályát mintegy lezáró végrendelet szövegének és a többnyire röviddel a végrendeletkezést követően bekövetkezett halál és temetés után a sírgödröt lezáró sírkő feliratának nyelvválasztásában ne lett volna általában megfelelés. Az 1490 és 1526 közötti időszakból országsszerte vizsgált félszáz főúri és nemesi végrendelet között is az említett hármon kívül csak Bodó Ferenc 1517-ben írt testamentuma volt még magyar nyelvű.¹¹⁶ Sárospatakon a legkorábbi fennmaradt évszamos, magyar nyelvű síremléket Ibrányi Mihály állíttatta 1623-ban édesanyja és gyermekei

¹¹⁰ CSOMA 1887b; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 23-28.; CSOMA 1915. 18, 19.; 5. ábra; LŐVEI 1991d. 51.; 5. kép

¹¹¹ LŐVEI 2009; ld. még: RADVÁNSZKY 1880.

¹¹² Nagyajtai Kovács István 1514-nek olvasta az 1574-es halálozási évszámot (NAGYAJTAI KOVÁCS I., Vándorlások Kolozsvár falai körül. Nemzeti Társalkodó 1840/II. 68.). A helyes olvasatot Deák Farkas közölte (DEÁK 1879. 358.) a később Pákei Lajos által lerajzolt (BALOGH 1944. 298.; V/5. kép) faragványról. Ennek ellenére Lászlóffy Aladár és Vistai András János még újabban is 1514-es évszámúnak mondta az egyébként csak 1585-ben megnyitott Házsongárdi temető fennmaradt legrégebbi sírkövét (LÁSZLÓFFY–KÁNTOR 1989. 18.; VISTAI I. 545.).

¹¹³ HEREPEI 1988. 20-21, 36.

¹¹⁴ DEÁK 1879; BALOGH 1944. 298.; V/5, VI/6. kép; BALOGH 1985. 193-196.; 189, 191-192. kép; HEREPEI 1988. 38-40. (2. sz.), 45-47. (5-6. sz.); 2, 4. kép; LÁSZLÓFFY–KÁNTOR 1989. 18.; 7. kép

¹¹⁵ KUBINYI 1999. 332, 341, 342.; LUPESCU MAKÓ 2005. 115, 125, 126, 138.

¹¹⁶ KUBINYI 1999. 332, 341.

emlékére;¹¹⁷ több a 17. század első felére keltezhető töredéken ugyancsak magyar szövegrészlet olvasható.¹¹⁸

A síremlékeken találhatóknál is későbbiek az első magyar nyelvű harangfeliratok, ráadásul a legkorábbiak, a Mátraverebély 1605-ös (a MNM gyűjteményében) és Csécse 1607-es évszámú harangján olvasható szövegek még latinnal elegy magyar nyelven íródtak.¹¹⁹ (Azok a 19. századi „kísérletek”, hogy a magyar harangfeliratok feltűnését a reformáció 16. század eleji jelentkezéséhez kössék, téves olvasatokon alapultak.¹²⁰)

A magyarországi helyzetnek jó párhuzama a lengyelországi, ahol a ma is meglévő, illetve csak forrásokból ismert, a 16. század első negyedéig tárgyalt gótikus síremlékek mintegy háromszáz tételes (Sziléziára azonban nem kiterjedő) katalógusában¹²¹ kizárólag latin nyelvű felirattal találkozni, amelyekben lengyeles írásmódot legfeljebb csak helynevek és családnevek esetén alkalmaztak. Lengyel nyelvű epigráfiai emlékek valójában csak a 17. századtól ismertek.¹²² Más a helyzet azonban a cseh területeken, ahol cseh nyelvű sírfeliratok már jó évszázaddal korábbi nemesi síremlékeken is olvashatók: például Kutná Hora körzetében legkorábban Hynek Ptáček z Pirkštejn elveszett sírkövén 1444-ből Rataje nad Sázavou templomában, Bušek z Hodkova és Jan Bušek z Hodkova sírlapjain 1506-ból Pertolticében, egy Bořek-címeres női sírkövön 1508-as évszámmal Bobrovítovban,¹²³ magában Kutná Horában Mikuláš Dubikur (+1523) sedleci káplán sírkövén¹²⁴. (Ugyanezen a vidéken egyébként gyakran olyan egyházi tárgyakon is cseh nyelvűvé vált a felirat, mint egy-egy harang, Ondřej Ptáček — *Andreas Ptaczek* — 1472 és 1511 között Kutná Horában működő harangöntő munkái közül például Vysoká templomában 1472-es, Košicében 1475-ös évszámmal, Třebětínben 1511 előtt.¹²⁵) A cseh nemzeti nyelv illetén használata nyilván összefüggött a huszitizmus, a huszita tanok, az anyanyelvű liturgiai gyakorlat terjedésével. Cseh nyelvű, monumentális felirat már Luxemburgi Zsigmond uralkodásának végén megjelent Csehország fővárosában: a bázeli zsinat 1436-ban hozott határozatát a csehek és morvák két szín alatti áldozásának egyházi elfogadásáról Zsigmond császár és a zsinat követői 1437-ben cseh, latin, magyar és német nyelven hirdették ki Prágában; az eseményről előbb egy-egy latin és cseh nyelvű (de nem tükörfordítású), minuszkuulás betűjű réztáblán, majd 1600 után gondosan faragott kőtáblán emlékeztek meg a prágai Újváros

¹¹⁷ GERVERS-MOLNÁR 1983. 51.; 146-148. kép

¹¹⁸ GERVERS-MOLNÁR 1983. 55-57.; 160-171. kép

¹¹⁹ Mátraverebély: *Történelmi harangjaink* 2004. 10.; Csécse: PATAY 1989. 28. (45. sz.)

¹²⁰ Berekeresztúr (Bâra, Románia), 1512: már Rómer Flóris is némileg kételkedően említette: RÓMER 1871b. 174., vö. BENKŐ 2002. 373.; Csernátfalu (Cernatu, Románia), 1527: ORBÁN 1873. 160., vö. BENKŐ 2002. 374.

¹²¹ MROZOWSKI 1994.

¹²² FAVREAU 1997. 105.

¹²³ NAČERADSKÁ 2002. 110. (008. kat. sz.); 122-123. (031-032. kat. sz.); 14. kép; 125. (036. kat. sz.)

¹²⁴ ROHÁČEK 1996. 99. (047. kat. sz.)

¹²⁵ NAČERADSKÁ 2002. 111-112. (010–011. kat. sz.); 7. kép; 127. (040. kat. sz.)

marhapiacán épült, 1791-ben lebontott Úrnapja-kápolna homlokzatán — a táblák jelenleg a prágai Nemzeti Múzeum Lapidáriumában találhatóak (109-110. kép).¹²⁶

A cseh zsinati határozatok és a két egymással összefüggő tábla többnyelvűségének a középkori Magyarországon nem ismerem párhuzamát. Európában sem számított gyakorinak, példa rá egyedül a páratlanul soknyelvű és toleráns kultúrájú Szicíliában említhető. Palermóban a királyi gyóntató Grisandus pap öt epitáfium-táblát készíttetett családtagjainak, amelyeket egy anyja védőszentjének, Szent Annának szentelt sírkápolna falában helyeztetett el. Közülük három ma is megvan (Palermo, Zisa-kastély): az apa, Drogo (†1153) sarkain keresztekkel díszített kis márványtáblája „csak” három — latin, görög és arab — nyelven ismétli meg ugyanazt a szöveget, de az anyának, Annának (†1148) faragott, kő-üveg mozaikberakásos kereszttel ékes tábla (1041. kép) négy nyelvű, a fenti hármon kívül még héber feliratot is hordoz.¹²⁷ A latin és a német nyelv keveredésére ugyanazon a síremléken a Kárpát-medencében csak az újkorban akad példa, például Salome Ursula Hedwig (†1567) már említett sírkövén (95. kép) Nagyszebenben (Sibiu, Románia) német nyelvű fohász társul a latin feliratokhoz.¹²⁸ Héber és német, illetve héber és magyar sírfeliratokkal lehet találkozni zsidó sírsztélék két oldalán, főleg már a 19. század közepe után.

Az elhunytak származásának különleges sokszínűségéről Magyarországon leginkább a főváros, Buda esetében árulkodnak a sírkövek, jól dokumentálva azt az etnikai gazdagságot, amely a középkori város lakosságát az írott források szerint is jellemezte. E sírkövek zöme az arisztokrácia, a nemesség, az egyháziak és a jómódú polgárság sírjait díszítette, mégpedig a templomok belsejében, a kolostorok épületegyütteseiben. Már a királyi udvarhoz kötődő személyek összetétele is változatos etnikai képet mutatott. Az arisztokrácia Budán eltemetett tagjai közül az egy 15. századi, címeres töredékkel¹²⁹ (111. kép) [és a Nagyboldogasszony-templom északi oldalához Garai II. Miklós (†1433) nádor által építtetett sírkápolnájukkal¹³⁰] reprezentált Garaiak régi és előkelő Árpád-kori nemzetségből, a Dorozsma nemből származtak,¹³¹ Stiborici II. Stibor (†1434) apja lengyel volt (112-115. kép),¹³² ahogy egy jó színvonalú, figurális sírkőtöredék¹³³ (116. kép) keresztes-patkós címere is az

¹²⁶ RÓMER 1866b. 425-426.; *Praha* 1983. 43, 226.; a faragványok nem szerepelnek a kőtár nyomtatott katalógusaiban, a helyszíni kiírás szerint eredetileg fémből készültek, és a kőtáblák ezek 1600 körül készült másolatai.

¹²⁷ Drogo táblája: *Friedrich II.* 2008. 319-320. (Kat.-Nr. I.4., DITTELBAACH, T.)

¹²⁸ ALBU 2002. 80-81. (75. sz.); Abb. 37; a kronológiailag ezt követő emlékek már az 1590-es években készültek: uo. 51. (46. sz.), 95-96. (96. sz.), 101-102. (101. sz.)

¹²⁹ FELLNER 1909. 2.; 8. kép; TÖRÖK–OSGYÁNYI 1981. 103-104, 109. (37. jegyzet), 110.; 18-19. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 58-59.

¹³⁰ CSEMEGI 1955. 102-104.; 47-49, 51, 53-55, 64. kép; *Zsigmond* 1987. II. 183-185. (É.31. sz., MAROSI E.)

¹³¹ KARÁCSONYI 1900–1901. I. 414.; ENGEL 1987b. 416.

¹³² Síremléke: ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 33-34.; 8. kép; LŐVEI 1987b. 292-293. (Sz. 48. kat. sz.); a családról: ENGEL 1987b. 444-448.

¹³³ LŐVEI 1987b. 294-295. (Sz. 50. kat. sz.)

elhunyt lengyel eredetűre utal. Ernuszt János (†1476) zsidó származású bécsi polgárcsalád fiából lett kincstartó és szlavón bán (117. kép),¹³⁴ Mateus de Cezamis Jakab nevű fia, Nagy Lajos király admirálisa az Adriai-tengeren – aki magyarországi nagybirtokossá lett – a dalmáciai Zára (Zadar, Horvátország) szülőtte volt¹³⁵ (118. kép). Frangepán János horvát bán (†1436) ugyan Horvátország tenger mellékéről került a királyi kormányzatba,¹³⁶ viszont aligha temették el Budán, csak éppen itt faragott, már nem is teljesen befejezett sírlapját¹³⁷ (119-122. kép) sosem szállították el adriai temetkezőhelyére. A királyi udvar alacsonyabb rangú nemesi családokból származó tisztviselői közül a neve alapján a magyarországi Szatmárról származó Szatmári Miklós kamaraispán (a 14. század közepe előtt)¹³⁸ (123-125. kép) és a Somogy megyei eredetű Ellyevölgyi János nádori ítélőmester (†1526?) sírköve¹³⁹ ismert töredékesen (126. kép). Egy fél sírkő – címere alapján – a 14. század első felében működött olasz Castellan Péter császári ispántól leszármazott, elmagyarosodott, Kőrös megyei (Kasztellánfi) Szentléleki-Adefi család egy tagjának 1500 körüli sírlapjához tartozott (127-128. kép).¹⁴⁰ A Szolnok megyei Vezsenyi család tagja lehetett Domokos fia Miklós mester pilisi ispán (†1368) és testvére, Domokos fia Tamás mester (†1366 után), akiknek töredékes sírkövei a margitszigeti ferences kolostorból kerültek elő (129-130. kép).¹⁴¹ A Csanád megyei Bézi Mihály 14. század eleji sírköve az óbudai ferencesek templomából került elő (131. kép).¹⁴² Beatrix királyné óbudai várnagyaként szerepel sírkövének (132-133. kép) feliratában a cremonai Bernardino Monelli (†1496).¹⁴³

A csupán mintegy féltucatnyi, biztosan papi személynek emléket állító, budai faragványból (közülük csak egy teljes) három emléken szerepel név, de az egyik, a csupán egy saroktöredéken olvasható Miklós plébánosé a Nagyboldogasszony-templom több hasonló nevű papja között közelebből nem azonosítható.¹⁴⁴ Ismertek viszont Gergellaki Bertalan buda-felhévízi prépost (†1469) családi kapcsolata, ő

¹³⁴ Síremlékének töredéke: BALOGH 1966. I. 297, 699, 719.; II. 329. kép; személyére: MADZSAR 1918. 59, 63.; KUBINYI 1957. 30.; BALOGH 1966. I. 469.

¹³⁵ A sírkőről: GERŐ 1963. 141.; meghatározását a köriratnak a szerzőtől származó olvasata alapján Engel Pál végezte. De Cesamis személyére: ENGEL 1996. 44.

¹³⁶ Személyére: ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 47.; ENGEL 1996. II. 77.

¹³⁷ RÓMER 1871a. 209-210.; 1. ábra; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 46-47.; 21-23. kép

¹³⁸ Sírkövének rekonstrukciója: LŐVEI 1991b. 361., kép a 362. oldalon; személyére: HORVÁTH–HUSZÁR 1955–56. 23, 24, 25.; HUSZÁR 1958. 28, 121, 122.

¹³⁹ ENGEL–LŐVEI 2003.

¹⁴⁰ FORSTER 1905a. 154.; 133. kép; HORVÁTH 1932a. 15-16. (86. sz.); VERNEI-KRONBERGER 1939. 41, 70. (185. jegyzet); 21. tábla; GEREVICH 1959. 313, 315; 11, 13. kép; RADOCSAY 1971. 485. (92. sz.); a családról: ENGEL 1996. II. 125.

¹⁴¹ ENGEL–LŐVEI 1992.

¹⁴² ALTMANN 1994. 137.; 4. kép; személyére: GYÖRFFY 1987. I. 849.

¹⁴³ SZENDREI 1927b; RADOCSAY 1971. 483. (83. szám)

¹⁴⁴ HORVÁTH 1932a. 18. (107. sz.); VERNEI-KRONBERGER 1939. 19, 63. (78. jegyzet); RADOCSAY 1971. 472. (31. sz.)

felvidéki nemesi családból származott (134-136. kép),¹⁴⁵ Wemeri (Vémeri) Zsigmond választott zágrábi püspök (†1500)¹⁴⁶ pedig Bihar megyéből jött (137. kép). Nem ismert a lelőhelye, de feltehetően budai vagy óbudai eredetű lehet az ugyancsak papi pályára lépett öccseivel, így Bakócz Tamással együtt jobbágy származású Bakócz Bálint titeli és budai prépost (†1496 körül) sírkövével azonosítható töredék (138. kép).¹⁴⁷

A Budán többnyire, de nem kizárólagosan a német polgárság plébániatemplomában, a Nagyboldogasszony-templomban eltemetett német polgárok közül Leopold Dax (†1481 után) három ízben a bírói tiszteletet is betöltötte,¹⁴⁸ sírkövéből¹⁴⁹ csak a felirat töredéke került elő (139. kép). Nicolaus Dobringer (†1462), a selmebányai városi bíróság jegyzőkönyve elején szereplő, *Jacob Dobrynger* feliratú, a budai sírkövével (140. kép) egyező címer alapján selmebányai (Banská Stiavnica, Szlovákia) lehetett.¹⁵⁰ Selmebányai eredetű volt az a Junckherr (*Junkher*, másként Edlasperger) Péter (†1504 előtt) budai polgár is, aki 1494-ben Bécsben is házat vásárolt, amelynek kapualjában ma is láthatók a budai sírkövön (141-145. kép) lévővel megegyező ábrájú címerek (146-148. kép).¹⁵¹ Nagyszombatról (Trnava, Szlovákia) jött Johannes Magerdorf (*Megerdorf*; †1303?) családja (149. kép).¹⁵² Thomas Venediger budai polgár sziléziai származású felesége, Orsolya (†1521), sírkövének (150-151. kép) szövege szerint a boroszlói (*de Wratislavia*) Konrad Sauermann leánya volt.¹⁵³ A Budán házat birtokló Paulser család – amelynek Lyphardus nevű tagját, a 14. század utolsó negyedére keltezhető, fél sírkövének (152. kép) lelőhelye alapján, a Nagyboldogasszony-templomban temették el – Regensburg nyolc kerületének egyikéről, a Pauluser-Wacht-ról nyerte nevét.¹⁵⁴ Regensburgi (*DE RATISPONA*) volt a domonkos kolostor egyik legrégebbi, 13. század végi sírkövén szereplő János is (19-21. kép).¹⁵⁵ Berchtold Kraft (†1392) polgár, aki esküdt is volt Budán, nürnbergi (*de*

¹⁴⁵ SUPKA 1907a. 97, 110-116.; SUPKA 1907b. 7-8, 21, 28, 33, 36, képpel; VERNEI-KRONBERGER 1939. 37-38, 70. (170. jegyzet); 18. tábla; KUBINYI 1993. 269-270.

¹⁴⁶ A sírkőre, sírversére és Wemeri személyére: ALTMANN 1973. 82, 87.; 7. kép; KUBINYI–ALTMANN 1975. 137.; KUBINYI 1996.; ALTMANN–LŐVEI 2004. 16-17. (9. sz.); MIKÓ 2005a. 221, 236. (132. jegyzet)

¹⁴⁷ ENGEL–LŐVEI 1991. 48-49.; MIKÓ–RITOÓKNÉ 1994; RITOÓKNÉ 1994b.

¹⁴⁸ KUBINYI 1966. 251, 285.

¹⁴⁹ RADOCSAY 1971. 476. (55. sz.); LŐVEI–VARGA 1987. 696.

¹⁵⁰ A címerekről is: LŐVEI 1991d. 51.; 6-7. kép; a sírkőről: SCHULEK 1874b. 231.; RADOCSAY 1971. 463, 480. (72. és 73. sz.); 1. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 696.; II. 1688. kép; VÁRADY 1999a. 26-27, 34, 36.; 38/1. kép

¹⁵¹ KUBINYI 1966. 256-257.; KUBINYI 1971. 259. (384. jegyzet); LŐVEI 1987a. 160.; LŐVEI 1991d. 57-58.; 17-19. kép

¹⁵² RUPP 1868. 94.; RADOCSAY 1971. 468. (7. sz.); a családra: KUBINYI 1971. 224.

¹⁵³ A sírkőtöredék meghatározása, Varga Livia és Lővei Pál olvasata alapján: LŐVEI 1991a. 363.; MIKÓ 2005a. 219, 235. (106. jegyzet); történeti adatok: KUBINYI 1959. 113. (79. jegyzet); KUBINYI 1966. 286.;

¹⁵⁴ LŐVEI 1991d. 56-57.; 16. kép

¹⁵⁵ H. GYÜRKY 1976b. 26-27.; 20. kép; H. GYÜRKY 1981. 137.; Abb. 159

nurenberga) patrícius családból származott (153. kép).¹⁵⁶ Ugyancsak nürnbergi eredetű volt egy kolostor priorja, szórványként előkerült, erősen töredékes sírköve tanúsága szerint (154. kép).¹⁵⁷ Az írott források alapján a 15. század elején Budával a német városok közül Nürnberg után legszorosabb kapcsolatot fenntartó Bambergből jött a budaszentlőrinci pálosoknál eltemetett (155. kép) Heinricus Mehlmeister (*Heinricus dictus Melmeyster da Babenberga*, †1412), családjának más tagja is ismert Budán.¹⁵⁸ Meissen-i Frenczin (*Frenczlin de Misna*, †1404) budai polgárként (*ciuis budensis*) jelezte magát sírlapján (156-157. kép).¹⁵⁹ Az említetteken kívül is akad néhány sírkő és kisebb-nagyobb töredék, amelyen a családnevek az elhunytak német voltára utalnak (Heinricus Pauher = Bauherr?, †1373, 158. kép;¹⁶⁰ Bernardus Pederdarffer¹⁶¹ = Peterdorffer, 159. kép).

A domonkos templomban temetkező olaszok közül firenzei volt Delbene Jakab fia Bene (†1376) (160. kép) – családjának jóval későbbi, magyarországi kapcsolatairól is van adatunk –,¹⁶² valamint egy bizonyos Benedek fia (†1405)¹⁶³ (161-162. kép); egy 1488-as évszámú, családjegyes sírkövön a hiányos feliratból ugyancsak a *florenzia* szó olvasható ki¹⁶⁴ (163. kép), és ismert egy [*fl*]orencia feliratrészletet hordozó további töredék¹⁶⁵ is. Ugyanitt került elő a 14. század végi sírköve a milánói Ambrus mesternek (*magister Ambrosius dominus de Mediolano*) (164. kép),¹⁶⁶ a birtokos esetben álló *Ugolini medioll[anensis]* névalak alapján az illető egy hozzátartozójának (†1435),¹⁶⁷ a comói Zakariásnak (†1402) (49-51. kép),¹⁶⁸ a modenai Johannes Furno ifjúnak (†1510 után)¹⁶⁹ (165-166. kép). Egy ismeretlen lelőhelyű, de alighanem budai sírkőtöredéken a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében padovai származású vagy tanultságú személyre (*magister de Padua*) utaló feliratrészlet olvasható (167-168. kép).¹⁷⁰ A távoli Spanyolországból származott az ugyancsak a domonkosoknál

¹⁵⁶ KUBINYI 1971. 241.; LŐVEI 1987b. 289-290. (Sz. 44. kat. sz.)

¹⁵⁷ BTM Középkori Osztály, ltsz. 49.464.2.; LŐVEI 1991a. 363.

¹⁵⁸ SCHEDEL 1846. 259.; RUPP 1868. 205.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 66. (120. jegyzet); 24.b. tábla; RADOCSAY 1971. 464, 478. (63. sz.); 3. kép; a családról: KUBINYI 1971. 254.

¹⁵⁹ LŐVEI 1987b. 290. (Sz. 45. kat. sz.)

¹⁶⁰ SZENDREI 1902. 399.; FORSTER 1905a. 152.; 129. kép; LŐVEI 1987b. 286. (Sz. 39. kat. sz.)

¹⁶¹ HORVÁTH 1932a. 29. (247. sz.); RADOCSAY 1971. 479. (67. sz.)

¹⁶² SZENDREI 1902. 399.; FORSTER 1905a. 152.; 128. kép; LŐVEI 1987b. 287-288. (Sz. 41. kat. sz.)

¹⁶³ SZENDREI 1902. 400.; FORSTER 1905a. 154.; 131. kép; LŐVEI 1987b. 290-291. (Sz. 46. kat. sz.)

¹⁶⁴ HORVÁTH 1935. 20, 28, 42-43.; XX. kép; RADOCSAY 1971. 464, 482. (80. sz.); LŐVEI 2004c. 67.

¹⁶⁵ BTM Középkori Osztály, ltsz. 77.2.40.; H. GYÜRKY 1977. 40. sz.; 32. kép

¹⁶⁶ RUPP 1868. 109.; LŐVEI-VARGA 1987. 462.; LŐVEI 1991a. 364.

¹⁶⁷ A sírkő hét töredéke némileg keverten összeállítva a domonkos kolostorban látható (BTM Középkori Osztály, ltsz. 77.2.51.): H. GYÜRKY 1977. 51. sz.; 37. kép (az évszám 1432-es olvasatával); H. GYÜRKY 1981. 76.; 160/3. kép; a nevet hordozó nyolcadik darab elkallódott, de H. Gyürky Katalin egy vázlatos rajza megőrizte a szöveget.

¹⁶⁸ SZENDREI 1902. 399.; FORSTER 1905a. 154. (4. sz.); 127. kép; HORVÁTH 1932a. 16. (90. sz.); RADOCSAY 1971. 253. (333. jegyzet); LŐVEI 1991a. 364.

¹⁶⁹ H. GYÜRKY 1976b. 35. kép; H. GYÜRKY 1981. 150, 153.; Abb. 161.1

¹⁷⁰ MNM Középkori Osztály, ltsz. 60.284.c.; LŐVEI 1991a. 364.

eltemetett Jacobus Hispanus (†1521 után) (169-171. kép).¹⁷¹ Magyarország legfontosabb középkori zsidó hitközsége volt a budai; temetőjéből mintegy tucatnyi sírkő és töredék maradt meg, a 13. század utolsó negyedétől a 15. század végéig terjedő időszakból (172-173. kép).¹⁷²

Ismeretlen a lelőhelye, de valószínűleg budai eredetű a Magyar Nemzeti Múzeum egy a 14. század végére, a 15. század elejére keltezhető, a címerhez tartozó sisakdísz hordozó sírkőtöredéke, feliratában a Kuster családnévvel (174. kép). Eleve kétségekkel, de felmerült a névvel kapcsolatban a szlavóniai eredetű Szenternyei Kuster családdal való azonosítás lehetősége.¹⁷³ Később kiderült, hogy a Szenternyei Kusterek egy pecsétjének teljesen eltérő ábrájú sisakdísze, valamint Gelre herold 14. századi címerkönyvének egy a sírkövével egyező sisakdíszú és megnevezésű, Nagy Lajos király lengyel és sziléziai alattvalóinak jelvényei közé iktatott címere alapján a faragvány egy közelebbről nem ismert, lengyel eredetű személy sírját fedhette (a sírfelirat személynevének megmaradt ...ko végződése szláv névre utal).¹⁷⁴

Az ország többi, Budánál eleve lényegesen alacsonyabb lakosságszámú településének, városának jóval kisebb síremlék-anyagában ilyen sokszínűségről nem lehet beszélni, de a sírfeliratok azért más helyszínek etnikai változatosságát is tükrözik. Kassán (Košice, Szlovákia) a német nevek — Augustinus Cromer (†1472)¹⁷⁵ (175-178. kép), Nicolaus Wagneister (†1483)¹⁷⁶ (179. kép), a sírköve felirata szerint a sziléziai Schweidnitz-ből származó Michael Günter (1516)¹⁷⁷ (180. kép) — mellett Jacobus Polonus (†1378)¹⁷⁸ neve lengyel eredetre utal (5-6. kép), Thadeus Lardus (Taddeo Lardi) egri őrkanonok, gubernátor (†1512)¹⁷⁹ pedig ferrarai olasz volt (181-185. kép). Kőszegen Jurisics Ádám és Anna (†1538) apja, a horvát Jurisics Miklós várkapitány 1529 és 1543 között a Habsburg kézen lévő kőszegi uradalom és a város zálogbirtokosa volt (vö. 88. kép).¹⁸⁰ Gyulafehérvár (Alba Iulia, Románia) püspökei közül a thüringiai eredetű, de már régen elmagyarosodott Balog nemzetségből¹⁸¹

¹⁷¹ SZENDREI 1902. 400.; FORSTER 1905a. 154. (8. sz.); 134. kép; KUBINYI 1969. 24, 26. (37. jegyzet)

¹⁷² KAUFMAN 1895a; KAUFMANN 1895b; SCHEIBER 1960. 78-104. (10-19. sz.); SCHEIBER 1983. 110-136. (21-31. sz.); ZOLNAY 1987. 7-8.

¹⁷³ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981b. 256-257.; 2. kép

¹⁷⁴ LŐVEI 1991d. 55-56.; 14-15. kép

¹⁷⁵ MYSKOVSZKY 1888a. 128-130., képpel; RÉCSEY 1896. 8-9.; XI. tábla; MIHALIK 1897. 164.; WICK 1933. 16-18.

¹⁷⁶ RÉCSEY 1896. 9.; XII. tábla; MIHALIK 1897. 164.; WICK 1933. 14-15.

¹⁷⁷ RÉCSEY 1896. 10.; XVI. tábla; MIHALIK 1897. 164-167.; WICK 1933. 55-56.

¹⁷⁸ RÉCSEY 1896. 8.; VIII. tábla; MIHALIK 1897. 163.; WICK 1933. 54-55.

¹⁷⁹ CSOMA 1888a. 124-125.; WICK 1933. 70-72.; MIKÓ 1986. 101.; 71. kép; LUXOVÁ 2003. 331, 669-670. (2.2.15. kat. sz.); 278. kép; MIKÓ 2005a. 219.; 24. kép

¹⁸⁰ A két gyerek sírkövééről: CSOMA 1887b. 183-184.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 93-96.; LIND 1892. 160.; Abb. 4; VÁRADY 2000a. 92-93, 96-97.; LŐVEI 2002a. 37.; 60. kép; VÁRADY 2003. 33-34, 43-44.; 12. ábra; LŐVEI 2006a. 134.; Abb. 14; Jurisics Miklós birtoklásáról: BARISKA 2007b. 45, 49.; származásáról és életpályájáról: BARISKA 2008.

¹⁸¹ KARÁCSONYI 1900–1901. I. 174.

származott Szécsi András püspök (†1356)¹⁸² (186. kép), a csak sírkövééről ismert Lavacensis segédpüspök (†1376 után) sírfeliratában¹⁸³ (187. kép) említett Goblin püspök szász volt,¹⁸⁴ Statileo János erdélyi püspök (†1542) pedig Dalmáciából származott¹⁸⁵ (54. kép). Az erdélyi szász városokban sem kizárólag szászok temetkeztek, így Szászsebesen (Sebeș-Alba, Románia) Johannes Pellio (†1520) a neve alapján olasz származású volt (188. kép).¹⁸⁶ Brassóban (Brașov, Románia) a Fekete-templomban eltemetett német Thomas Sauder (†1413 után) plébánoson¹⁸⁷ (189. kép) kívül megemlíthető a román Costea ortodox pap (†1477) sírköve a Szent Miklós-templomban¹⁸⁸ (97-99. kép), valamint Dragomir fiáé (†1480)¹⁸⁹ ugyanott (100. kép). Nagyszebenben (Sibiu, Románia) nemcsak a különböző királyi megbízásokat (kamaraispán, királybíró) is teljesítő szász polgármesterek, Georg Hecht (†1496), Nicolaus Proll (†1499), Johannes Lulay (†1521) sírkövei¹⁹⁰ láthatók (190-192. kép), de a városba menekült, majd ott meggyilkolt Mihnea havasalföldi vajda (†1510) sírköve¹⁹¹ is (101. kép). Leírásból ismert sírköve¹⁹² alapján Esztergomban temették el I. Ferdinánd király De Avalos nevű spanyol kapitányát (†1530). Egy már említett, 1535 körül készült, középkori cseh-szlovák felirattal ellátott vitézi sírkő Szakolcáról (Skalica, Szlovákia) nyilván szláv anyanyelvű személynek állított emléket (105. kép).¹⁹³ Ugyancsak Szakolcán Agnes de Cutzesdorf (†1488) sírköve¹⁹⁴ (193. kép) ugyan latin nyelvű, de a származási hely neve [*Cucesdorf* = Cutzesdorf, Zuckersdorf (Kučišdorf), Veľké Trnie (Csukárd), ma Vinosady (Terlénycsukárd; okres Pezinok) része] németül szerepel. Sáros megyében birtokos családból származott a történetíró János küküllei főesperes rokonságába tartozó Tótselymesi Apród Miklós fia, Tótselymesi Tharczai János székelyispán (†1510), aki leginkább valamilyen hivatalos elfoglaltság során bekövetkezett halála magyarázhatja szakolcai eltemetését (194-195. kép).¹⁹⁵ Szakolcán középkori zsidó sírkő is ismert¹⁹⁶ (196. kép), ahogy több is előkerült

-
- 182 SZEREDAI 1791. 17.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 22-23, 24, 25, 28, 31, 51, 65. (97, 99. jegyzet); 8. tábla; ENTZ 1958. 138, 168.; 178. kép
- 183 SZEREDAI 1791. 39.; GYÁRFÁS 1911. 86-88.; ENTZ 1958. 138, 168, 170.
- 184 ENGEL 1996. II. 86.
- 185 ENTZ 1958. 140, 168.; NAGYBÁKAY 1978. 122.; 17. kép
- 186 GÜNDISCH-STREITFELD 1976. 86-90.; Abb. 32; VARGA 1984. 76.; ALBU 2002. 22, 23.
- 187 GROSS 1925. 139-140.; ENTZ 1996. 84.; 123. kép
- 188 MUȘLEA 1943. 50-51.; VĂȚĂȘIANU 1959. 570.
- 189 MUȘLEA 1943. 52.
- 190 ALBU 2002. 21-23. (18. sz.), 26-27. (21. sz.), 38-39. (30. sz.); Abb. 9, 11, 16
- 191 ALBU 2002. 30-33. (25. sz.); Abb. 14
- 192 SZÉLESS 1765. C2 v.; MÁTHES 1827. 67-68. (§. 106.)
- 193 LAHU 1. 1988. 155.; *Lapidarium* 1998. 11.; VÁRADY 1998. 148. (3. jegyzet); LŐVEI 2006a. 135.; Abb. 13
- 194 DRAHOŠOVÁ-HLAVATÝ-MINDÁŠ 1993. 27, 28.; MINDÁŠ 1994. 17.; MINDÁŠ 1997. 98, 99.
- 195 Személyére: KUBINYI 2006.; sírköve: LŐVEI 1992. 9, 18.; LŐVEI 2006c.
- 196 SCHEIBER 1960. 115-121. (29. sz.); SCHEIBER 1983. 147-152. (41. sz.)

Sopronban¹⁹⁷ (96. kép), és leírásból ismertek Nagyszombatról (Trnava, Szlovákia),¹⁹⁸ valamint említés szintjén Pozsonyból (Bratislava, Szlovákia) is.¹⁹⁹

A magyarországi sírszövegek által megörökített elhunytak származásának sokszínűsége nem terjed ki azonban a cigányságra, amelynek még a jóval későbbi időkből sem ismert bármilyen szempontból specifikus síremlék-állítási gyakorlata – egészen a 20. század utolsó évtizedéig (197-200. kép).²⁰⁰ A kérdésfeltevés középkorra vonatkozó jogosságát mutatja azonban több 15. századi, németországi sírkő, amelyek szövegében a „Freigraf aus Klein-Ägypten” kitétel egyértelműen a német területeken a 15. század elejétől megfogható vándorcigányokra utal, akiknek legalábbis templomi sírkövet érdemlő tagjait a valóban az előkelő nemeseknek és grófoknak kijáró *wolgebvorn* (= *generosus*) („nemes származású”) jelzővel illetik a sírfeliratok.²⁰¹

*

A középkori Magyarország síremlékeinek katalógusa mintegy másfélezer tételszámú, és ehhez kapcsolódik harmincnál több, „durván faragott sírkövekkel” jellemezhető felső-magyarországi/szlovákiai templom körüli temető mintegy 700 sírkövének együttes számbavétele. A Kárpát-medence területéhez és a középkorban e területen feltételezhető síremlék-számhoz képest ez a tételszám igencsak csekély, ugyanakkor egyes települések esetében mégis jelentékeny számosságú (bár ebben a számban elég sok, esetenként csupán a kőanyagra vagy a betűtípusra vonatkozó statisztikai jelentőséggel bíró, kisebb-nagyobb töredék is benne foglaltatik): Buda (kb. 300), Esztergom (105), Eger (70), Gyulafehérvár (26), Kassa (26), Nagyvárad (16), Pozsony (29), Székesfehérvár (31), Veszprém (19), Visegrád (59), Zágráb (25).

Hasonló átfogó gyűjtés, illetve vagy ilyenén, vagy egyszerűbb becslésen alapuló statisztika más országok, vidékek emlékeiről alig ismert. A bogumilokkal összefüggésbe hozható, Boszniában és Hercegovinában, illetve az ezekkel határos vidékeken, leginkább a középkori bosnyák állam egykori területén található középkori sírkövek (58-64. kép) – a szakirodalomban elterjedt, de a helybeliek által nem ismert gyűjtőnévük a *stećci* vagy *mramovi* – számát 1977-ben 50000-nél többre becsülték (néhány nagy tételszámú helyszín: Radimlja – 133 kő, Široki Brijeg – 157 kő, Ljubuški – 224 kő, a Neretva folyó mentén – 600 kő, Kupres – 957 kő); a kövek mintegy 15%-án található lapos domborművű díszítés.²⁰² Készítésük időbeli

¹⁹⁷ SCHEIBER 1960. 121-138. (30-31. sz.); SCHEIBER 1983. 153-174. (42-50. sz.)

¹⁹⁸ SCHEIBER 1960. 104-115. (20-28. sz.); SCHEIBER 1983. 136-145. (32-40. sz.)

¹⁹⁹ RÓMER 1866c. 105.; SCHEIBER 1983. 105.

²⁰⁰ Különleges, „üvegház”-ként felépített, csupán a 20. század utolsó éveiben Budapesten és környékén jelentkező síremlékeikről: LŐVEI 2004e.

²⁰¹ Az 1498-ban elhunyt *Johan frigraf vsz klein egipten* címert, sisakot és sisakdíszet ábrázoló sírköve a württembergi Pforzheimben a Vártemplomban (egykor prépostsági templom): SEELIGER-ZEISS 2003. 64-65. (Nr. 81); Abb. 64; A legkorábbi ilyen németországi emlék, *Panvel Hertzog in klain Aegypten* 1445-ös évszámú sírköve az odenwaldi Steinbach bei Michelstadt templomában 16. század végi forrásból ismert: uo.

²⁰² KUTZLI 1977. 16, 17.

intervallumát a bogumilok 1202-ben kezdődött üldöztetése és a bosnyák területek végleges török megszállása, 1526 közé lehet helyezni.²⁰³

Lengyelországban a ma is meglévő, illetve csak forrásokból ismert, a 16. század első negyedéig tárgyalt gótikus síremlékek katalógusa mintegy háromszáz tételes (Szilézia emlékanyaga azonban hiányzik a feldolgozásból).²⁰⁴ Az ennél korábbi emlékek száma jóval csekélyebb, feldolgozásuk 33 tételt számlál.²⁰⁵ A bronz anyagú, illetve bronz berakásos, részben reneszánsz stílusú és Sziléziára is kiterjedő gyűjtés az átfedések kiszűrésével 30 további emléket tartalmaz.²⁰⁶

Bécsújhelyen az 1541 előtti időszakból kb. 90 feliratos sírkő ismert, beleértve mintegy tucatnyi zsidó sírkövet és töredéket is, ehhez 4 festett vagy faragott epitáfium és egyetlen ólomtábla járul még.²⁰⁷

A Róma városának és a környező Latiumnak 13–15. századi sírlapjait feldolgozó munka 417 meglévő vagy rajz, leírás alapján ismert emléket sorol, a feldolgozott ép vagy töredékes, monumentális síremlékek száma pedig 95, összesen tehát valamivel több, mint félezer.²⁰⁸

(Mindehhez összehasonlításképp: Egy 1984-ben készült becslés szerint a római birodalom hagyatékeként 170000-180000 sírfelirat maradt fenn, ez a szám a feltárások következtében egyre növekszik, magában Rómában a pogány sírfeliratok száma meghaladja a 35000-et.²⁰⁹ A Pannonia területén ismert mintegy hatezernyi római feliratból²¹⁰ is több ezer lehet a sírfeliratok száma, és felirat nélküli síremlék is jócskán ismert.)

203 KUTZLI 1977. 20.

204 MROZOWSKI 1994.

205 JURKOWLANIEC 1981.

206 JARZEWICZ–KARŁOWSKA-KAMZOWA–TRELIŃSKA 1997.

207 KOHN 1998.

208 *Rom und Latium* 1981.; *Rom und Latium* 1994.

209 CARROLL 2006. 15.

210 KOVÁCS 2004. 185.

2. AZ ÉLET KÖNYVE – SÍRJEL ÉS FELIRAT

«... Volt hét azonos név is,
egy egész család, több család már,
s a közönség is örökítődött:
az emlékmű-állítók, részben holtak
talán ...

... Leemeltem KÖNYVEM,
Hol ez állt: „az élőknek köszönni
s búcsúzni tőlük sorba.” S mi minden még,
Vajon rájuk gondolt-e így valaki,
rájuk, kiknek nevét a kövön
olvastuk (s akikét nem olvastuk),
...»

TANDORI DEZSŐ: „...hogyan voltam a világon”¹

A Saarbrücken közelében épült (ma már a városhoz tartozó) St. Arnual egykor ágostonos kanonokrendi, jelenleg evangélikus templomának déli kereszthajószárnyában két nem mindennapi, egy középkori és egy mai tárggyal találkozunk a látogató. A keleti falba egy fekvő téglalap alakú kőlapot falaztak be, amelyet a hosszoldalak mentén román stílusú ívsor díszít, középtengelyében a keresztre feszített Krisztus domborművű figuráját Mária és Szent János fogja közre, a jelenetet ívben övező, feliratos szalag pedig egy a figurák lábánál térdelő alaknál ér véget (201. kép).² Az imádkozó, viselete alapján is egyházi személyként megjelenített férfit a felső ívsor alatti feliratsor nevezi meg: +ANNO INCARN(ATIONIS) D(OMI)NI M CC^o XX^o II^o XVII K(A)L(ENDAS) IVLII OB(IIT) TEODIC(US) CAN(ONICUS) S(AN)C(T)I ARNULALIS. Mindezek alapján akár egy mindennapos sírlapnak, vagy inkább egy bár meglehetősen korai, mégis szokványosnak mondható epitáfiumnak – a sírtól független, halotti emléktáblának – is tarthatnánk a faragványt, ha felülete nem lenne a domborművű ábrázolás mindkét oldalán bekarcolt egyenesekkel megvonalazva. Az így kialakított tíz üres sort a készítettő, alighanem maga Teodicus (Theoderich) kanonok, a társai és utódai hasonló sírfeliratainak szánhatta, a halála után rákerült saját sírfeliratát azonban nem követte több – szándéka nem vált hagyománnyá.

Teodicus ötletének szokatlansága nem a halálozási feliratok egymás utáni feljegyzésében állt volna, csupán a feljegyzések hordozó anyagában: a templomok, kolostorok efféle halotti jegyzékei, a *Liber vitae*-k, *Liber memorialis*-ek („Gedenkbuch”, „Memorbuch”), *Verbrüderungsbuch*-ok („imaszövetség- vagy imaközösség-könyv”), *obituariumok*, *necrologiumok* akkor már sok évszázada szokásos formája ugyanis a

¹ Monumentumok 1985. 97, 99.

² DEHIO 1984. 901.; MARSCHALL 2001. 26., kép a 25. oldalon

pergamenre írt kódex, illetve gyakran a liturgikus kódexek – különösen a *martyrologiumok*, *sacramentariumok* és a *kalendariumok* – oldalszéle volt,³ nem pedig a kőlap. Például az ún. Cividalei Evangeliárium lapjainak szegélyén az aquileiai egyházzal kapcsolatban álló személyek neveinek százait sorolták fel a 8. század végétől a 10. század elejéig.⁴

A halotti jegyzékek összeállításának szokása valójában megelőzte a templomokba történő temetkezés megjelenését, engedélyezését és egyre szélesebb körű gyakorlattá válását. A kolostorokhoz szoros szálakkal fűződő személyek, az alapítók és a jótevők (élők és már elhunytak) nevének megörökítése az 5. századi szerzetesi közösségekben kezdődött, mintegy az apokalipszisbeli „Élet Könyve” (Jel. 3, 5) földi párhuzamaiként – a középkori megemlékezés teológiai, filozófiai és pszichológiai alapvetését még Szent Ágoston alkotta meg a *Confessiones* 10. és 11. könyvében.⁵ A halottak névsorba foglalása a róluk való megemlékezés, a nevük imádságba foglalása, a haláluk évfordulóján tartott mise pontos időzítése miatt volt fontos – a kolostorok, a káptalanok, de a plébániák is imaközösségek központjai voltak.⁶

A modern jog szerint a személy léte véget ér a halálával, vagyis nem lehet alanya többé jogviszonynak, nem rendelkezhet tulajdonosi jogokkal, nem tárgya többé társadalmi kapcsolatoknak. Csak testének maradványa a sírban, valamint a túlélők rá vonatkozó emlékezete, esetleg saját alkotása marad belőle. A középkori felfogás szerint viszont a személy halálát követően is jogi személyiséggel rendelkezett.⁷ Megtartotta például eredeti címeit,⁸ így az írásbeliség fórumain a magyarországi országnagyot holtában ugyanúgy megillette a *magnificus* („nagyságos”) jelző, mint életében – Márton mester és felesége, Margit 1492-es évszámú, tatai sírlapján⁹ (202. kép) az elhunyt a boldog emlékezetű *néhai nagyságos*

³ *Obituarium* 1890. 303.; ZOEPFL 1935. 481-482. hasáb; OEXLE 1993. 510.; GEARY 1999. 687.; LEMAÎTRE 2005.

⁴ BUDAK 2000. 135.

⁵ OEXLE 1993. 510-511.; ZAJIC 2004. 22.; AUGUSTINUS 1982. 277-380., különösen: 287-312.

⁶ HÜPPI 1968. 68.; ANGENENDT 1984. 188-195.; FÜGEDI 1991. 50.

⁷ OEXLE 1983. 21-22, 26-35.; OEXLE 1984. 285-287.; KÖRNER 1997. 1.; a középkori felfogás a reformációtól kezdődően kezdett megváltozni, és a váltási folyamat 1800 tájáig tartott: OEXLE 1995b. 53-57.; Arra, hogy a középkori gondolkodásmód egyes esetekben és egyesek számára – egyébként a középkori előzményeket aligha ismerve – ma sem tűnik elfogadhatatlannak, jó példával szolgál az 1958. évi Nagy Imre-per hanganyagának 2008. évi lejátssza körül kialakult vita: „... a vitatkozó felek és az adatvédelmi biztost helyettesítő ombudsman is (aki szerint ebben az esetben az információs önrendelkezési jog és a véleménynyilvánítás szabadsága kerül konfliktusba egymással) elfeledkeztek arról, hogy nincs információs önrendelkezési joga annak, aki már nem él, és ez a jog nem is örökölheto. Személyes adata az adatvédelmi törvény szerint csak az élő természetes személynek van, akinek a halála után az adat [...] megszűnik személyes adatnak lenni.” (SZABÓ 2008. 14.)

⁸ FÜGEDI 1974. 143.

⁹ RÉVHELYI 1938. 13, 24.; VARGA-LŐVEI 1990-92. 164. (120. jegyzet); RAINER 1994. 475.; 4. kép; VÁRADY 1999a. 24-25, 34, 36, 71-72. (39. sz.); 22, 40. kép; VÁRADY 2003. 33, 52-54.; 11. ábra; VÁRADY 2004. 620.; 10. kép; GOMBOSI-LŐVEI 2007. 208, 209.; 9. kép

Rozgonyi János úr országbíró familiárisaként jelenik meg [... *qui conda(m) extitit fam(i)li(a)r(i)s felici(s) me(m)orie Mag(n)ifici d(omi)ni Co(m)it(is) oly(m) Joh(ann)is d(e) Rozgo(n) Judic(is) cu(r)ie Regie ...*]. Egy a budai Víziváros középkori ágostonos kolostorának területén talált, 1455-ös évszámú kriptafedlap¹⁰ (203. kép) köriratában I. (Nagy) Lajos király, halála után háromnegyed évszázaddal is, ugyanúgy *serenissimus* („felséges”), mint életében volt [... *p(er) serenissimu(m) rege(m) lodo(v)icu(m) ...*].

Mivel a név említése a középkori jog szerint egyenrangú volt a testi jelenléttel, a halottak jogi személyiségéből következően a keresztény liturgia már az ókeresztény időszakban, mindenekelőtt pedig a középkorban abból indult ki, hogy a név szerint említett halottak a liturgikus cselekmény jelen lévő részesei – a jelenlétükben értük való imádkozás, az említés útján való részvételük az istentiszteleten segíti a lelküknek a rájuk kiszabott vezeklés által, például a tisztítótűzben (purgatórium), a bocsánatos bűnöktől való megtisztulását.¹¹ A kolostorok közösségi emlékezete azonban nem korlátozódott a rendszeres misemondásra az elhunytak lelki üdvéért, a feljegyzett neveket naponta recitálták is – „*recitatis nominibus defunctorum*”, „*nominum serie relata defunctorum*”, „*caris nostris, quorum sunt nomina recitata*”, „*ante altare tuum nomina recitantur*”.¹² Az említendő neveket eleinte az antik eredetű, az oltárra helyezett *diptichon*okra jegyezték – ezek névsorából fejlődött ki a *Liber memorialis* vagy *Liber vitae* műfaja –, egyes esetekben a kéziratok megformálásában is kapcsolódva a diptichonok hagyományához (204. kép);¹³ a neveket esetenként az oltár lapjára vagy a környező falfelületre is bekarcolva;¹⁴ az utódok újra és újra „emlékezetükbe idézték” az elhunytat. Az Alkuin-féle, az élők és halottak lelkiüdvéért („*pro salute uiuorum et mortuorum*”) mondott emlékmise során a kolostorban mindazokért imádkoztak, akikre vonatkozóan a megemlékezést vállalták, vagy akiknek a teste a monostorban nyugodott, vagy akik neve az oltár előtt felírva volt látható („*quorum commemorationem agimus, et quorum corpora in hoc monasterio*¹⁵ *requiescunt, uel quorum nomina ante*¹⁶ *sanctum altare tuum scripta adesse uidentur*”).¹⁷

Ennek értelmében például Szent Virgil, a salzburgi St. Peter-kolostor apátja (745–784), a város püspöke élete utolsó évében fektette fel a kolostor első, máig

¹⁰ VÉGH 1997a. 103, 104.; VÉGH 1998b. 16.

¹¹ ANGENENDT 2000. 15, 28-29.

¹² ANGENENDT 1984. 182-183.

¹³ OEXLE 1993. 510.; A kettős, felül ívelt lezárású tábla grafikai utánzására példa Remiremont kolostorának *Liber memorialis*-e (Róma, Bibliotheca Angelica): ANGENENDT 2008. 379.; 64. kép

¹⁴ OEXLE 1976; OEXLE 1984; OEXLE 1985; MITCHELL 1999. 455.; JÄGGI 1999; összefoglaló enciklopédia-címszó: OEXLE 1993.; A Reichenau-Niederzell Péter–Pál-templomának oltárlapjára a 10–11. században felírt, rákarcolt, bevéselt neveket említi: ZAJIC 2005. 23.; az egész mögött meghúzódó *memoria*-probléma tárgyalását ld. alább »A „memoria”« című fejezetben.

¹⁵ Szövegváltozatok: „*hic*” és „*in cunctis cimiteriis omnium sanctorum*”

¹⁶ Szövegváltozat: „*super*”

¹⁷ WOLLASCH 1984. 215.

megőrzött *Verbrüderungsbuch*-ját (205. kép), amelybe a 9. század végéig mintegy 8000 bejegyzés történt, „szentek”, „élők” és „holtak” szerinti csoportosításban, világi és egyházi személyek, egész kolostornévsorok szerepeltetésével, az „Isten népének” Virgil által áhított egységét dokumentálva; a második részét 1004-től a 12. század közepéig vezették.¹⁸ (Ez utóbbiban megtalálható I. István és felesége, Gizella neve is: „Stephanus rex ungarorum, Kysla regina eiusdem uxor”.¹⁹) A 8–9. századi, hasonló kolostori névjegyzékek közül fennmaradt – esetleg csak töredékesen – Reichenau, St. Gallen, a francia Remiremont, a bresciai S. Giulia „emlékkönyve”.²⁰ Az első nagy imaszövetséget (*Verbrüderung*) a frank püspökök és apátok hozták létre 762-ben, és 770-ben a bajor püspökök is csatlakoztak hozzá; Reichenau és St. Gallen 800-ban kötött imaszövetséget.²¹ A Rajnától keletre, ahol a nagy birodalmi kolostorok (*Reichsabtei*), mint például Reichenau, St. Gallen, Fulda jelentőségüket a Karoling korszakból az Ottók időszakába való átmenet során is meg tudták őrizni, ezek a gyakran nagy területeket átfogó imaszövetségek ismételten képesek voltak a megújulásra.²² Könyvművészeti szempontból is jelentős Corvey 1152–1158 között készült *Liber vitae*-je, amely kettős árkádok oszlopközeibe írt névsoraival tudatosan nyúlt vissza formai szempontból is a korai középkor még diptichonok ihlette emlékkönyveihez, hogy megörökítse Corvey nem sokkal korábban megújított imaközösségét Szászországban, Thüringiában, Hessenben, Kölnben, Mainzban és a Felső-Majna-vidéken fekvő bencés apátságokkal és apácakolostorokkal, székes- és társaskáptalanokkal.²³ A Rastede bencés kolostorában 1160 körül írt *Liber vitae* az apátság saját szerzetesei és laikus nővérei mellett felsorolja brémai érsekek, a kolostorlapítók és rokonságuk, az észak-német környék 21 testvéri konventjének (pl. Bréma, Lüneburg, Ülzen, Hildesheim, Braunschweig, Königsutter) szerzetesei, valamint Rastede jótevői neveit.²⁴ A 10. században az egykori Karoling birodalom nyugati, „uralkodótól távoli” – uralmi vákuumba került –, francia területein a Clunyból kiinduló, monasztikus reformmozgalom kolostorközössége vállalta

¹⁸ Salzburg, Bibliothek der Benediktinerabtei St. Peter, Hs. A 1: *St. Peter* 1982. 271-272. (Kat.-Nr. 159, FORSTNER, K.), képek: uott. 40, 183.; *Bayern – Ungarn* 2001. 103-104. (Kat.-Nr. 2.57, JAHN, W.)

¹⁹ KOSZTA 2008. 46. (hivatkozik: Das Verbrüderungsbuch von St. Peter in Salzburg. Graz 1974.)

²⁰ OEXLE 1993. 510.; Brescia: LUDWIG 2005; a pisai San Zeno necrologiumáról: PANARELLI 2005; Észak-Itália obituariáiról és necrologiumairól összefoglaló elemzés: ANDENNA 2005.

²¹ ANGENDT 2008. 325-326, 378-379.

²² WOLLASCH 1984. 221.; a St. Gallen-i „Gesandtschaftsprotokoll” (*Verbrüderungsbuch*; Stiftsbibliothek, Cod. 915) és Reichenau *Verbrüderungsbuch*-ja (Zürich, Zentralbibliothek, Rh. Hist. 27) 10. századi lapjai nemcsak I. Ottó és családtagjai neveit, de Angliából választott felesége, Edgith kapcsán az angolszász királyi ház tagjainak és angol főpapoknak a neveit is tartalmazzák: EHLERS 2001. 495.; Abb. 3-4, 6;

²³ Münster, Nordrhein-Westfälisches Staatsarchiv, Msc. I Nr. 133: *Bernward* 1993. 2. 602-604. (Kat.-Nr. IX-7, FREISE, E.)

²⁴ Oldenburg, Niedersächsisches Staatsarchiv, Best. 23–1 Ab. Nr. 1: *Bernward* 1993. 2. 601-602. (Kat.-Nr. IX-6, FREISE, E.)

magára a megújulni képes keleti (német) birodalmi kolostorok testvérületeinek szerepét.²⁵

A hasonló jegyzékek gyors tartalmi növekedése egyre kevésbé tette azonban lehetővé valamennyi név rendszeres felolvasását a mise keretében, vagy akár attól függetlenül recitálva. A bennük szereplőknek az istentiszteleten való részvétele úgy is megvalósulhatott, hogy a *Memorialbuch*ot az oltárra fektették – ahogy a 40000-es tételszámú reichenauai listát már a 9. században is.²⁶ A probléma egy másik lehetséges megoldását jelentette a *necrologium*-ok összeállítása, vagyis a bejegyzéseknek az elhalálozás napja szerint való csoportosítása – így naponta már csak a jóval kisebb számú aznapi „évfordulós” nevet olvasták fel.²⁷

A német kolostori halotti évkönyvek (*necrologium*, *Totenannalen*, *Totenbuch*) közül a korai középkorból a 779-ben kezdődő, a 10. század végéig vezetett fuldai a legteljesebb – ebbe már a halál napja szerint csoportosítva jegyezték be a neveket.²⁸ A merseburgi *necrologium* és *sacramentarium* a 10. század utolsó negyedében íródott.²⁹ A regensburgi St. Emmeram jegyzékében Péter magyar király nevét is bejegyezték [„Petrus rex Vngarior(um)”].³⁰ St. Blasien kolostora 12. század eleji halottaskönyvének csak töredéke maradt fenn.³¹ Az essen-i női kolostortemplom *necrologiuma* a 13. század végéről származik, de számos korai bejegyzését nyilvánvalóan korábban készült jegyzékekből másolták bele.³² A neussi St. Quirinus-társaskáptalan *necrologiuma* még későbbi, 1421-ben készült.³³ A hildesheimi Sankt Michael legkorábbi teljes terjedelmében fennmaradt *necrologiuma* 1496-ban íródott, egy nem sokkal korábbi, lekapart lista lapjaira, és összeállításakor nyilvánvalóan erősen válogattak az elmúlt évszázadok névállományából (megmaradt egyébként halotti könyve a hildesheimi Szent Godehard bencés kolostornak is).³⁴ A bajorországi Aldersbach 1627-ben írott *necrologiumát* még évtizedekig folytatták, Asbach 1680 körül készült, de a 11. századig visszanyúló előzményekre épülő jegyzékét pedig még a 18. században is kiegészítették.³⁵

²⁵ WOLLASCH 1984. 221-223.

²⁶ ANGENENDT 1984. 193.

²⁷ OEXLE 1976. 70-79.; ANGENENDT 1984. 87, 193.; KRÄMER 2007. 79.

²⁸ Fulda, Hessische Landesbibliothek, Hs. B 1: *Otto der Grosse* 2001. II. 135-136. (Kat.-Nr. III. 19, HOFFMANN, H.); OEXLE 1993. 510.

²⁹ Merseburg, Dombibliothek, Cod. 129., májusi oldalának képe: *Europas Mitte* 2000a. 1. 534.; 369. kép

³⁰ KOSZTA 2008. 45. (hivatkozik: *Das Martyrolog–Necrolog von St. Emmeram zu Regensburg*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Libri memoriales et necrologia. Nova series III.* Hg. FREISE, E.–GEUENICH, D.–WOLLASCH, J. Hannover 1986. 205.)

³¹ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 9, I-IV): *Canossa* 2006. II. 305, 307. (Kat.-Nr. 414, NEISKE, F.)

³² Domschatz Essen, Hs. 20: *Frauenklöster* 2005. 226. (Kat.-Nr. 85, FISCHER, T.)

³³ London, The British Library, Add. Ms. 15456: *Frauenklöster* 2005. 179. (Kat.-Nr. 21, GERCHOW, J.–MARTI, S.), kép a 138. és a 180. oldalon

³⁴ Stadtarchiv Hildesheim, Hs. M. 191a: *Bernward* 1993. 2. 600-601. (Kat.-Nr. IX-5, BAJORATH, K.H., GOETTING, H., SCHUFFELS, H. J.)

³⁵ *Grenzenlos* 2004. 105. (Kat.-Nr. 3.4.6-7, BOSHOF, E.)

A firenzei Santa Reparata obituariuma az 1270 körüli évektől az 1320 körüli időkig terjedő korszak adatait tartalmazza, így egy része már a régi templom helyett építeni kezdett új székesegyház, a Santa Maria del Fiore halottaira vonatkozik (köztük az építkezést megkezdő Arnolfo di Cambio szobrász-építésze).³⁶

A Melki Évkönyvek (*Die Melker Annalen*) kéziratgyűjteménye többek között tartalmaz egy 1140/45-ben íródott, a 16. századig továbbvezetett, nekrológiummal egybeszerkesztett kalendáriumot, a Melkben eltemetett Babenberge 13. században összeírt jegyzékét, család- és kolostortörténetet.³⁷ Alsó-Ausztria plébániatemplomaiban a késő középkorban is összeállították a halottak jegyzékeit (*todenbriefe*), amelyet a pap a letnerről olvasott fel.³⁸ Arra, hogy mi módon történetek a *necrologiumok* bejegyzései, jól lehet következtetni a Boldog II. Konrádra (†1145), a bencés Mondsee apátjára vonatkozó szövegekből. Őt január 15-én gyilkolták meg, magában Mondsee-ban azonban január 14-nél jegyezték be, Michaelbeuern, Seon, Schäftlarn, Weltenburg, Lambach könyvébe január 15-nél, a salzburgi Nonnberg és St. Peter, St. Lambrecht, Nideralteich, Kremsmünster jegyzékébe 16-nál, végül St. Florian és Admont halotti könyveibe január 18-nál. Az eltérések részben a római dátum-számítás bonyolult voltából adódhatnak, jórészt azonban a küldöncök által szétvitt híradások beérkezési és bejegyzési idejét jelölik.³⁹

A legkorábbi fennmaradt dalmáciai *necrologium* a zárai (Zadar) bencés apácakolostor *Officia et preces* kötetében 25 nevet tartalmaz a 11–12. század fordulója környékétől, és alig későbbi nála egy kalendáriumban található *necrologium* ugyanebben a kolostorban.⁴⁰ Zágrábban (Zagreb, Horvátország) a székesegyház káptalanjának 1334-ben összeállított statútumaiban szerepel egy püspöknévsor, amelyben több főpap azóta elpusztult síremlékéről is olvasható megjegyzés: eszerint Prodanus püspök (†1185) fehér kőlap alatt nyugodott („... dominus Prodanus [...] quiescit sub eodem Lapide albo ...”), Domonkos püspököt (†1201) vörös márvány kőlap alá temették a székesegyház Szent Mihály arkangyal oltára előtt („... dominus Dominicus [...] sepulchrum in ecclesia maiori sub lapide rubeo marmoreo ante aram beati Mychaelis archangeli in ecclesia maiori”), Gothardus püspök (†1215) fehér kőlappal fedett sírban nyugodott („... dominus Gothardus quem [...] tegit lapis albus ...”), Timoteus püspök (†1287) síremléke pedig a főoltár előtt láthatóan jelent meg („... dominus Thymotheus [...] obiit quarta die mensis aprilis, anno domini MCC octuagesimo VII; cuius sepulchrum apparet ante aram beate virginis in ecclesia maiori” (206. kép).⁴¹ Ez azonban nem volt igazi *liber memorialis* vagy *necrologium*, amelyek valódi példája a középkori Magyarországon nem is ismert, egyetlen – akár királyi, akár nemesi vagy egyházi alapítású – hazai monostorból sem maradt fenn

³⁶ Archivio dell’Opera di Santa Maria del Fiore, I.3.6.: FABRI 2005.

³⁷ *Babenberger* 1976. 243. (Kat. Nr. 274, FLOßMANN, G.), Abb. 30

³⁸ ZAJIC 2004. 22.

³⁹ WAGNER 1981. 65. (6. jegyzet)

⁴⁰ BUDAK 2000. 138.

⁴¹ *Liber Statutorum* 1334. pag. 7, 8.; TKALČIĆ 1874. 5, 6.; TKALČIĆ I. 1889. 406–408.; a statútumok 7. lapjának fényképe: Riznica 1987. 251.

ilyen. Fügedi Erik e hiányból azt a következtetést vonta le, hogy ilyenek nem is léteztek, hiszen monostori imaközösségekről sincs Magyarországon tudomásunk a koldulórendek megjelenése előtt – a környékbeli más, nem rokon családokra és más egyházi intézményekre is kiterjedő imaközösség nélkül pedig az egy-egy nemzetségnek vagy családnak a monostorban eltemetett kisszámú halott nevét a szertartáskönyvbe is bejegyezhetnék.⁴² Legalábbis a középkor végéről azonban ismert legalább említése a pilisi monostor halotti könyvének, a pozsonyi Wolfgang Mautner ugyanis, aki 1522-ben íródott végrendelete szerint „ain diener des wirdigen gotshawß zum Pleÿß” volt, meghagyta, hogy a könyve írják őt be: „das tottenpuech eingeschriben werd”.⁴³ Hasonló, ugyancsak pozsonyi utalások elég nagy számban ismertek plébániatemplomok és a pozsonyi ferencesek halotti könyvére (*Totenbrief, toten prief, todtenbrief, tottenpuech, toten puech*) is – a nevek bejegyzéséért megszabott díjat kellett fizetni.⁴⁴ A késő középkori konfraternitások halotti regiszterei sem maradtak fenn Magyarországon – ellentétben például Béccsel és itáliai városokkal –, de a pozsonyi Krisztus Teste Társulat *Toten Register*-ének szükségszerű meglétéről a szervezet szabályzatából tudomásunk van.⁴⁵

Az egyházi intézmények gazdálkodását alapvetően befolyásolhatták a halotti alapítványok. A hildesheimi 12. század végi, 13. század eleji „Nagy Dómnekrologium”⁴⁶ korábbi, átmásolt adatokat is tartalmaz, így a halotti bevételi jegyzéket („Obedientie et reditus ecclesie Hildesheimensis in variis locis”).⁴⁷ Az ebben szereplő, egy Matild nevű özvegy befizetésére vonatkozó bejegyzés („Mathildis uidua dedit uiginti marcas fratribus in cuius memoriam deputauimus duos mansos in essem [...] inde dantur fratribus quatuor denarii in anniuersario eius”) nagy valószínűséggel vonatkoztatható a Hildesheim legkorábbi figurális sírkövén olvasható *MAHTHILDIS VID(VA)*-ra, amely, felirattípusa alapján akár még a 11. század első felére is keltezhető lenne, ha a figurális ábra nem intene óvatosságra és inkább a század végi készítés valószínűségére.⁴⁸ Cluny bencés kolostorának óriási gazdagsága abból is adódott, hogy halotti regiszterébe rengetegen vásárolták be magukat. A folyamat azonban idővel kezelhetetlenné vált: a kolostor hanyatlását vonta maga után, hogy a halottakra történő folyamatos megemlékezés egyre nehezebb terhet rótt a szerzetesekre, akármennyien is voltak Cluny virágkorában.⁴⁹ Nem véletlen, hogy éppen ott vezette be 998-ban Odilo apát (+1049) a keresztény halottak emléknapját is (*commemoratio omnium fidelium defunctorum*), hogy a

⁴² FÜGEDI 1991. 50.

⁴³ MAJROSSY 2006. 122.

⁴⁴ MAJROSSY 2006. 121-125.

⁴⁵ MAJROSSY 2006. 114-115.

⁴⁶ Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 83.30. Aug. fol.

⁴⁷ WULF 2003. 2. 227.

⁴⁸ WULF 2003. 1. Abb. 20; 2. 226-227. (27. sz.)

⁴⁹ KÖRNER 1997. 2., hivatkozása: LE GOFF, J., *Die Geburt des Fegefeures. Vom Wandel des Weltbildes im Mittelalter*. München 1990. 153 skk. [eredeti kiadása: *La naissance du Purgatoire*. Paris 1981]

Mindenszentek (november 1.) vecsernyéje után minden zárdában zsolozsmát végezzenek a halottakért, és november 2-án minden pap gyászmisét mondjon értük. Az eleinte csak Cluny kongregációját érintő döntést a 11. század folyamán gyorsan átvették más apátságok és templomok is, hogy pápai határozatok a 14. században már az egész egyházra kiterjesszék a Cluny által büszkén „nostra inventio”-ként emlegetett halottak napját.⁵⁰

A 10–11. századból nemesi családok halottait felsoroló *Liber memorialis*-ek is ismertek már, a cél ugyancsak a halotti mise időpontjának nyilvántartása volt. A St. Arnual-ban fentebb leírthoz hasonló jellegű lehetett az egy 1593-as forrás által megörökített, azóta elveszett két kőtábla („grandes duae tabulae”), amelyeken a morvaországi Olomouc (Olmütz) minorita kolostorában a Sternberg család 1300 és 1420 között elhunyt 19 férfitagjának elhunytáról emlékeztek meg: *Anno Christi 1300 obiit dominus Zdislaus de Sternbergk, pater domini Stephani et c(etera). Anno 1301 obiit dominus Albertus de Sternbergk, frater domini Stephani. Anno 1302 obiit dominus Jaroslaus de Sternbergk. [...] Anno Domini 1357 obiit dominus Stephanus de Sternbregk. ...*⁵¹ A megemlékezés ennél látványosabb templomi kereteket is nyerhetett. A kremisi domonkos templom falára monumentális formában festették fel a 13. század vége felé az elhunyt alapítók neveit, részben a halálozás időpontját is megadva.⁵² Bécsújhely (Wiener Neustadt) középkori plébániatemplomában (a későbbi dómban) a 18. század második feléig függött a táblára festett ún. *Habsburgernekrolog*, amely 1273-tól, Habsburg Rudolf római királytól kezdve időrendben sorolta fel a Habsburg család legfontosabb tetteit és a családtagok elhunytának időpontjait – az 1468-ban készítettet emléktáblát 1493-ban, 1519-ben és 1547-ben még kiegészítették a későbbi halálozási évszámokkal és adatokkal.⁵³ A kassai (Košice, Szlovákia) Szent Erzsébet-plébániatemplom északi külső mellékszentélyében 1892-ben feltárt, festett felirat Mária királynő (+1395) majd Zsigmond király és császár (+1437) elhalálozásának, Albert magyar királlyá majd római és cseh királlyá választásának, koronázásának, végül elhunytának időpontját sorolta fel, és a felirat hiányzó felső része Zsigmond (és Mária) uralkodásának korai eseményeit tüntethette fel.⁵⁴ Ehhez sokban hasonló a nagyszebeni (Sibiu, Románia) evangélikus templom egyébként sírkövekkel utóbb gazdagon körberakott belsejű „Ferula”-jának, nyugati előcsarnokának falára 1566-ban festett emlékfelirat, amelyen két oszlopban sorolódnak 1409-től 1566-ig azok a történeti események, amelyek említésre érdemesnek találtattak (*HAEC MEMORIAE SVNT DIGNA*); közöttük Hunyadi János, Mátyás, II. Lajos, (Szapolyai) János király, Izabella királyné halálának tényét és évszámát is feljegyezték.⁵⁵ A berekeresztúri református templom falán utóbb kétszer is átfestett szöveges mező alsó rétegén a 16. második felének erdélyi eseményeit, így Izabella királynét, sáskajarást, erdélyi

⁵⁰ ANGENENDT 1984. 180.; WOLLASCH 1984. 222.; KÖRNER 1997. 9.; DIÓS 1998. 549.

⁵¹ Bartoloměj Paprocký feljegyzései: POJSL 2006. 245-246. (D.22 kat. sz.)

⁵² ZAJIC 2005. 23.

⁵³ KOHN 1998. 62-70. (101. sz.)

⁵⁴ MAROSI 1969a. 32-33.; 35. kép

⁵⁵ ALBU 2002. 55-57. (51. sz.); Abb. 22

tatárbetörést említő felirat részleteit tárta fel a restaurátori kutatás.⁵⁶ A halotti bejegyzések ellenére ezek a késői emlékek már jócskán eltávolodtak a kezdeti egyházi funkciótól, mégis szorosan kapcsolódnak a korábbi középkori „irodalmi” műfajokhoz, csak éppen nem a liturgikus céllal készült jegyzékek, hanem a történeti évkönyvek (*annales*)⁵⁷ késői leszármazottjainak tekinthetők. A Szászföldön 16–17. századi naptárak, kalendáriumok is őriznek hasonló, kézzel bejegyzett „krónikákat”.⁵⁸

A *Liber memorialis*-ekbe felvett uralkodói majd nemesi családok tagjai idővel monumentális – akár szobrászati, akár festészeti módszerekkel ábrázolt – genealógiai összefüggésekbe helyezve kerülhettek a templomokba⁵⁹ (például az eredetileg tizenkét Habsburg herceget ábrázoló, 1370–1380 körül készült üvegablak-sorozat a bécsi Stephanskirche egykori Fürstenkapelle-jéből⁶⁰), megteremtve az utat a világi rezidenciákban már egyházi liturgiától független műfajként megjelenő családfák, portrégyűjtemények felé. Így festették fel 1396 előtt négy mecklenburgi herceg monumentális képmását az északnémet Bad Doberanban, a ciszterci kolostortemplom mellé temetkezési céllal épült „Oktogon” falaira, a mecklenburgi uralkodói család több más tagjának hasonló, az 1390-es években készült falképábrázolásai a schwerini dómban a 19. században pusztultak el, míg a heiligenkreuzi ciszterci kolostor kútházában a 13. század végén, az alapító Babenbergegek kihalta után még mintegy negyven évvel is festett üvegablakok készültek az alapító örgrófi-hercegi család tagjainak egészalakos képmásaival.⁶¹ Ezeknek az ábrázolásoknak egyike sem tekinthető valamiféle síremléknek, de – ha eltérő mértékben is – még részei voltak az intézmények liturgikus emlékezetének. Bármennyire is tetszetősnek látszhat azonban ilyesfajta világiasodó „genealógiai” szemlélettel közelíteni már a naumburgi dóm nyugati szentélye 13. század közepi alapítószobrainak együtteséhez is, ott azonban még szó sincs ilyesmiről. Bár Willibald Sauerländer kizárólag – igaz egyházi – jogi és birtoklási jogcímek és privilégiumok biztosításának eszközeit látja bennük, kizárva a halotti kultusszal való kapcsolatot, de a 12 szobor ábrázoltjainak legalábbis többségét igazoltan a naumburgi székesegyházban temették el, és valamennyien részesei voltak a helyi halotti emlékezetnek és megemlékezésnek, nincs tehát ok arra, hogy ne egy a dómkáptalan által az alapítóknak és legfőbb donátoroknak utólag állított,

⁵⁶ LÁNGI-MIHÁLY 2002. 8., kép a 9. oldalon; kicsit részletesebben Lángi József mutatta be „A XVI–XVIII. századi protestáns templomfestészet emlékei Erdélyben és a bolyai kastély reneszánsz kifestésének kutatása” című előadásában, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum „Reneszánsz építészeti emlékek a Kárpát-medencében” című konferenciáján (2008. november 5–6.)

⁵⁷ *Fogalomtár* 1989. I. 31. (BÁN P.)

⁵⁸ ALBU 2002. 56., hivatkozik: SCHULLER, J. K., Handschriftliche Vorbemerkungen aus Kalendern des 16. und 17. Jahrhunderts. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, 1. Folge, Bd. 3 (1848) 348–386.

⁵⁹ OEXLE 1993. 510.

⁶⁰ *Gotik* 2000. 428. (181. sz., OBERHAIDACHER, E.); 14. kép a 406. oldalon, Taf. 111

⁶¹ *Leopold* 1985. 159–163. (Kat.-Nr. 51–58); KOHN 1998. 62–70. (101. sz.)

monumentális síremlék- vagy epitáfium-együttesként⁶² tekintsünk rájuk.⁶³ Jól beleillenek abba a folyamatba, amelynek során akár sok évszázaddal korábban élt világi és egyházi alapítók, szentéletű püspökök, apátok retrospektív síremlékeinek állítása éppen a 13. századtól kezdődően jött szélesebb körben divatba.⁶⁴

Egy közösség halottairól való, a templomi liturgia keretében történő megemlékezésnek az említettekhez hasonló, írásos segédeszközével még manapság is találkozni. A St. Arnualban, Teodicus említett kőlapjának közelében elhelyezett másik, templomban kiállítva szokatlan tárgy egy vitrinben elhelyezett, számítógéppel nyomtatott lapokból álló, viaszpecséttel hitelesített könyv, nyitott oldalpárján az éppen aktuális hónapban a korábbi évek során elhunytak neveivel (például 2006 májusában *Wir gedenken unserer Verstorbenen im Mai* felirat alatt kilenc, 2001 és 2005 között elhunyt hittestvér neve szerepelt, szeptemberben pedig hét; 207. kép).⁶⁵ Szokatlan és ritka, de azért nem egyedülálló esetről van szó: a bajorországi Garms egykori kolostortemplomának déli oldalán, a temetőbe nyíló halotti kápolnában a fényképes partecédulákból összefűzött halottas könyvet lapozgathatja az emlékezni kívánó látogató (208. kép).⁶⁶

Ami Nyugat-Európában ritka, más kultúrkörben mindennapossá válhatott: Bulgáriában például általános szokás, hogy az elhalálozást követő 40. majd 90. napon, később havonta, utóbb évente átlátszó műanyagba burkolt, fényképes emlék-cédulát helyeznek ki a rokonok az ortodox templomok kapuja körüli táblákra, a kerítésekre, a lakóházak bejáratára, vagy akár a település fáira is (209-213. kép), hogy annak többnyire a *ВЪЗПОМЕНАНИЕ* („emlékezés”) kifejezéssel kezdődő felirata (214-215. kép) és a kiírásban meghirdetett emlékmise⁶⁷ által is jelezzék, nem felejtik családi halottjukat. A cédulák ma már általános számítógépes szerkesztése és nyomtatása magában hordozza az internetes *necrologium* műfaji lehetőségét – hogy éppen Bulgáriában létrehoztak-e ilyent, nem tudom, de a világhálón már vannak

⁶² Az epitáfiumot nem eredeti „sírfelirat” jelentésében használva, hanem a konkrét sírhellyel való közvetlen kapcsolatban már nem álló „halotti emlékmű”-ként.

⁶³ Sauerländer először 1979-ben, a Stauf dinasztia bemutató kiállítás kapcsán fejtette kiálláspontját: SAUERLÄNDER 1979. 193-245. Ezzel vitába szállt a síremlék jellegét hangsúlyozó Joachim Wollasch, Sauerländer válaszával együtt ld.: SAUERLÄNDER–WOLLASCH 1984; ld. még SAUERLÄNDER 1989., különösen: 89-90.; A politikai és jogi dimenziókat elvetve a szobroknak a halotti liturgiához való kapcsolódását állította az előtérbe Ernst Schubert: SCHUBERT 1991. 205-225.; ld. még: BAUCH 1976. 166-168.; *Deutsche Kunst* 1989. 337-348. (SCIURIE, H.); SAUER 1993. 11-12.; SCHWARZ 2000b. 152, 154.

⁶⁴ HAAS 1970/71; SAUER 1993. 13-17.; SUCKALE 2002. 209-212., több 13. századi, 1300 körüli példával, köztük éppen a naumburgi szobrokkal is; a téma tárgyalását valamivel részletesebben ld. később, az »A „memoria”« című fejezet „Az alapítók emlékezete” alfejezetében, a Zala megyei Hahót plébániatemplomában őrzött alapítófigura kapcsán.

⁶⁵ A könyvet 2006. június 9-én, majd szeptember 25-én láttam a helyszínen.

⁶⁶ A könyvet 2006. szeptember 20-án láttam a helyszínen.

⁶⁷ A „számsorban” felismerhető a gyászmisék már Szent Ágoston és Szent Ambrus tudósítása szerinti rendjének, illetve annak a keleti egyházban követett változata hagyománya, vö. SOLYMOSI 1987. 552.

ilyesfajta adatbázisok, amelyek azonban már nélkülöznek minden a liturgiával való eredeti összefüggést.

2.1. Sírfelirat és keltezés

A halotti jegyzékek kora középkor óta ismert műfajának a román korban kőre írt változata ritkaság, és jelenkori, a templomban közszemlére tett példája sem mondható mindennaposnak, a mögöttük meghúzódó gondolat azonban az emberi lét egyik alapvető igényével függ össze: anyagi valójában és eszmeileg is tartós emléket állítani az elhunytaknak. Ennek a halotti emlékek legkorábbi és a középkorban is messze leggyakoribb formája a sírhoz kapcsolódó síremlék. A sír megjelölése őskori–ókori hagyományának eredetileg gyakorlati oka is volt: a holttestet védeni kellett a dögevő vadállatoktól, és a sírgödröt, sírhelyet le is kellett zárni – az utóbbi funkció a középkor és az újkor templomokban, kolostori kerengőkben történt, sírlapot alkalmazó temetkezései során is megmaradt.

A római császárkor négy évszázada a halottak személyes identitását hangsúlyozó, a rájuk való emlékezést lehetővé tevő sírkövek, síremlékek időszaka volt (216-219. kép). A halott nevét és korát, halála időpontját jelölő, részletes sírfeliratok⁶⁸ (görög eredetű szóval: *epitaphium*) gyakran az elhunyt és családja ábrázolásával kapcsolódtak össze. A római birodalom felbomlása ennek a társadalom legszélesebb köreit jellemző szokásnak az átalakulásával is járt. Már ebbe az irányba mutatott a díszes, de egyre gyakrabban jelöletlen szarkofágok (220, 1269-1270. kép) megjelenése is, az 5. századtól pedig előbb megritkult, majd egy fél évezrednyi időszakra lényegében teljesen megszűnt a halotti képmás iránti igény, és a felirat is sokkal ritkábbá vált (221-222. kép), függetlenül attól, hogy az egyébként

⁶⁸ A sírfeliratok dokumentálását és különböző szempontú elemzését több tudományág is feladatának tartja. A szövegek összegyűjtése, elolvasása, betűtípusok szerinti osztályozása a monumentális – kőbe, ércbe vagy más szilárd anyagba vésett vagy öntött, valamint az épületek felületeire festett, vésett, karcolt – írásos emlékekkel foglalkozó történeti segédtudomány, az epigráfia (felirattan) feladata: KUBINYI 1986, VÁRADY 1998, VÁRADY 2003; Az epigráfia máig példamutató alapműve a Theodor Mommsen (1817–1903) által 1853-ban alapított nemzetközi vállalkozás, a ma is készülő „Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)”; eddig megjelent köteteinek átnézetét ld.: http://cil.bbaw.de/dateien/cil_baende.htm, valamint <http://www.princeton.edu/~rlindau/cil.htm>. A dunántúli római provinciák feliratos emlékeinek gyűjteménye a „Die römischen Inschriften Ungarns (RIU)” könyvsorozat: RIU 1. 1972, RIU 2. 1976, RIU 3. 1981, RIU 4. 1984, RIU 5. 1991, RIU 6. 2001; A magyarországi – főleg a dunántúli – területek középkori felirataival, jelentős mértékben sírírataival foglalkozó újabb epigráfiai munkák: VÁRADY 1984, VÁRADY 1999a, VÁRADY 1999b, VÁRADY 1999c, VÁRADY 2000a, VÁRADY 2000b, VÁRADY 2002a, VÁRADY 2002b, VÁRADY 2002c, VÁRADY 2004.

A feliratok epigráfiai vizsgálatát meghaladó, művészettörténeti, illetve az irodalomtörténet felé mutató értelmezési problémák bemutatására példák: MIKÓ 1983, MIKÓ 1986, MIKÓ 2005a. A sírfeliratok általános kultúrtörténeti vonatkozásainak irodalomtörténeti elemzésére újabb példa: GUTHKE, K. S., *Eine Kulturgeschichte der Grabschrift*. Göttingen 2006.

gazdagon díszített vagy csupán a legegyszerűbb síremlékeket vizsgáljuk.⁶⁹ Az *epitaphium* először az egész emlék felületéhez képest jóval alárendeltebb szerepbe került, egyre inkább átadva a helyét a kereszt jelének,⁷⁰ majd lényegében el is tűnt. A temetkezés a római települések kiterjedt temetőiből átkerült a keresztény templom körzetébe, a remélt üdvözülés szószólóinak tekintett szent mártírok sírhelyei és ereklyéi – *ad sanctos* – közelébe; az elhunytat az egyház vette pártfogásába a várt Utolsó ítélet napjáig.⁷¹ A korszak legkiemelkedőbb uralkodó személyiségei – így Nagy Károly (†814) és Jámbor Lajos (†840) császárok – is elsősorban a sírhelyükként felhasznált, az antikvitás tradícióját hordozó római szarkofágok⁷² gazdag díszítettségét és kiemelkedő művészi színvonalát tartották fontosnak, igaz, Károly életrajzírója, Einhard szerint a császár sírja fölött egy az elhunyt képmásával és felirattal jelölt, aranyozott ívet is felállítottak.⁷³ I. Hadrianus (†795) pápa síremlékére a római Szent Péter-székesegyház előcsarnokában mindenesetre Alkuinnak éppen Nagy Károly megbízásából írott verses epitáfiuma került,⁷⁴ vagyis megfelelő helyen a síratot maga az uralkodó is fontosnak tartotta.

A kora középkori sírkövek felirat nélkülsége alól kezdetben ugyanis szinte csak a pápák síremlékei voltak kivételek, majd példájukat lassanként kezdték követni egyes főpapok is. A korszak pápai síremlékein gyakran találni példát a halott érdemeit dicsőítő vagy életrajzi adatokkal teletűzdelt, az antik hagyományt egyedülként őrző, részletes sírfeliratokra. I. Pelagius (†560) sírírata ugyanúgy hosszú vers volt, mint I. (Szent) Gergelyé (†604).⁷⁵ A terjedelmes pápai sírversek hagyományában I. Hadrián emlékét V. Gergelyé (†999) követte, akinek III. Ottó császár állíttatta márvány szarkofágján a római Szent Péter-templomban a felirat a főpap egész életpályáját összefoglalja.⁷⁶ II. Szilveszter (†1003) síremlékén a lateráni bazilikában a hosszú, dicsőítő sírvers az életrajz leírásával párosul,⁷⁷ és vers és az

⁶⁹ KÖRNER 1997. 10.

⁷⁰ A téma részletesebb tárgyalását ld. később, a „Kereszttel jelölt síremlékek” című fejezetben.

⁷¹ A folyamat vázlatos leírása: ARIÈS 1981. 40.; ARIÈS 1984. 37-42.; valamivel részletesebben ld. alább „A holtak jelenléte – templomi temetkezések a középkori Magyarországon” című fejezetben.

⁷² Nagy Károly (†814) aacheni „Proserpina-szarkofágjáról” és Jámbor Lajos (†840) császárnak a zsidók Vörös-tengeri átkelését ábrázoló, metz-i (Saint-Arnoul) szarkofágjáról pl.: ERLANDE-BRANDENBURG 1975. 150-151. (47. sz.), illetve 151-152. (51. sz.); 32, 34. kép; Paderborn 1999a. 2. 758-766. (Kat.-Nr. X.41-42, SCHMIDT, T.-M.)

⁷³ Paderborn 1999a. 2. 762. (Kat.-Nr. X.41, SCHMIDT, T.-M.); ANGENENDT 2000. 27.; ANGENENDT 2008. 330.; 49. kép

⁷⁴ GREGOROVIVUS 1886. 21-23, 157-159.; GARDNER 1992. 60.; Fig. 16; FAVREAU 1997. 64-68.; Fig. 5; BAUER 1999. 521.

⁷⁵ GREGOROVIVUS 1886. 16-17, 155-156., illetve 18, 156-157.

⁷⁶ GREGOROVIVUS 1886. 29-31, 159.; Bernward 1993. 2. 112-113. (Kat.-Nr. III-2, RÄDLE, F.); Europas Mitte 2000b. 475. (Kat.-Nr. 24.01.03)

⁷⁷ GREGOROVIVUS 1886. 33-34, 159-160.

életút hosszabb-rövidebb taglalása jelenik meg III. Viktor (†1087) montecassinói⁷⁸ és III. Lucius (†1185) veronai emléken⁷⁹ is.

A korszak önmagában is ritka síradatai között az átlagos azonban nem az akár másféltucatnyi, a kőlap hosszában írott sor alkotta vers, hanem a néhány szavas megemlékezés volt, amelyre még pápai körökben is ismertek példák. Így a görög VII. János pápa (†707) márványtáblákból összeállított, kétnyelvű sírfedőjén csupán *IOHANNIS SERVI S(AN)C(T)AE MARIAE* olvasható (a személynév birtokos esete a sírra utal; az emlékműnek a szöveg görög nyelvű változatát hordozó része már nincs meg, szavait kora újkori leírás őrizte meg).⁸⁰ IV. Hadrián (†1159) római szarkofágból alakított, vatikáni síremlékén is csak *HADRIANUS PAPA IV* szerepel.⁸¹

Még az Ottó-kor egyik legjelentékenyebb személyisége, az általa alapított hildesheimi St. Michael bencés kolostortemplom kriptájában eltemetett Bernward püspök (†1022) szarkofágjának domborműves fedelén sincs feltüntetve sem a püspök neve, sem a címe, sem pedig a halálozás napja,⁸² hanem Jób könyvének három versét (19, 25-27) vésték rá, amelyek már a 6. század óta feltűntek sírfeliratként, és a halotti mise szövegébe is bekerültek⁸³. A kapitális betűkkel írt felirat, amelyet a *Vita Bernwardi* írója szerint maga a főpap íratott a szarkofágra („Manifestat in titulo quem his verbis interioris sarcofagi insculpsit loculo”; a saját kezű készítés azonban csak későbbi legenda⁸⁴): + *SCIO ENIM QVOD REDEMPT[OR] MEVS VIVIT ET IN NOVISSIMO DIE DE TERRA SVRRECTVRVS SVM · ET RVRSVM CIRCVM DABOR PELLE MEA ET IN CARNE MEA VIDEBO D(IV)M SALVATOREM MEVM · QVEM VISVRVS SVM EGO IPSE ET OCULI MEI CONSPECTVRI SVNT ET NON ALIVS · RESPOSITA EST HEC SPES MEA IN SINU MEO*. („Mert én tudom, hogy az én megváltóm él, és utoljára az én porom felett megáll. És miután ezt a bőrt megrágnak, testem nélkül látom meg az Istent. A kit magam látok meg magamnak; az én szemeim látják meg, nem más. Az én veséim megemésztettek énbennem;”⁸⁵ – Az első vers gyakran olvasható a 19–20. századi magyarországi temetőkben is.) Bernward püspök neve csak a szarkofág ládájának az egykor az elhunyt fejét övező felső peremén jelenik meg – *BERNVVARDVS EP(ISCOPV)S SERVVS SERVORVM XPI* („Bernward püspök, Krisztus szolgáinak szolgája”) –, ahol csupán a fedél eltávolítását, vagyis a sír felnyitását követően lehetett elolvasni,⁸⁶ hasonlóan a tágabb korszak más főpapjai és előkelői sírjából ismert, főleg ólomból, esetenként bronzból vagy ezüstből is készített, feliratos kis táblákhoz („literae authenticae”, „Authentik”,

⁷⁸ GREGOROVIVS 1886. 42-43, 161-162.

⁷⁹ GREGOROVIVS 1886. 47, 162.; GARDNER 1992. 29-30, 33.; Fig. 12

⁸⁰ A római Szent Péter-székesegyházról: *Bernward* 1993. 2. 126-127. (Kat.-Nr. III-10, EFFENBERGER, A.)

⁸¹ GREGOROVIVS 1886. 45.

⁸² KÖRNER 1997. 10.

⁸³ KAHSNITZ 1993. 383.; Abb. 195, 197; WULF 2003. 1. Abb. 18; 2. 195-197. (11. sz.)

⁸⁴ SCHUFFELS 1993. 41.

⁸⁵ *Szent Biblia*, Ó-testamentom 492.

⁸⁶ KAHSNITZ 1993. 384.; Abb. 196; WULF 2003. 1. Abb. 19; 2. 195-197. (11. sz.)

„Grabauthentik”⁸⁷). A szarkofágon kívül Bernwardnak egy sírfedlapja is fennmaradt, amely talán a földbe ásott sírláda földfelszín fölé eső fedele fölött, asztalszerűen oszlopocskákon nyugodhatott – ennek verses feliratában (*PARS HOMINIS BERNWARDVS ERA(M) ...* – „Bernward voltam, egy ember része ...”) már olvasható volt a püspök neve (a további adatok azonban innen is hiányoztak még), de ez az életfa-keresztet ábrázoló tábla csak 1150 körül készülhetett.⁸⁸

A kereszténységben a sírhelynek liturgikus jelentősége is van: egyrészt a temetési liturgia célpontja, másrészt pedig a halott lelki üdvéért történő további imádkozás elsődleges helyszíne is. A temetés előtt kiásott sírgödör helye magától értetődő volt, a visszatemetett sír helyét azonban csak megjelölésével lehetett rögzíteni a vele való későbbi foglalkozás érdekében. Imát a sírnál minden arra járó mondhatott, és erre egyes sírfeliratok fel is szólították az élőket, így például Thomas Sauder, a brassói (Braşov, Románia) Fekete-templom plébánosa (†1413 után) magyarországi viszonylatban részben éppen ezért szokatlanul hosszú, minden bizonnyal maga fogalmazta sírfeliratának (189. kép) végén az „Ave Maria” elmondására: *Anno domini m^o cccc^o x obyt honorabilis vir d(omi)n(u)s thomas r(e)c(t)or p(a)rochial(is) ecclesie i(n) Co(ro)na n(ec)no(n) h(uius) lauda(bi)l(is) basilice v(icarius?) ta(m) cho(r)i q(uam) ecc(lesi)e i(n)choat(or) p(ri)ncipal(is) cui(us) a(n)i(m)a r(e)quiescat i(n) pace ame(n) ite(m) supplicauit p(re)d(i)c(t)us d(omi)n(u)s o(mn)ib(us) ingre(dientibus) ha(n)c ecc(lesi)am q(uo)t(ien)s ob reue(re)ncia(m) v(ir)g(in)is glo(rio)se ac p(ro) salute sue a(n)i(m)e qui(vi)s vnum aue maria dice(r)e no(n) recusa(b)it.*⁸⁹ A hiányzó halálozási évszám alapján Szamosfalvi Gyerő (Gyerőfi) Tamás még életében, valamikor 1500 táján elkészíttethette sírkövét (1160. kép), amely a kolozsvári (Cluj, Románia) ferences (ma Farkas utcai református) templomból került múzeumba.⁹⁰ Feliratában hol harmadik, hol pedig első személyben szól magáról, és kéri leszármazottait, hogy imádkozzanak Istenhez a lelkéért: *HIC IACET EG(R)EGIVS D(OMI)NVS THO(M)AS GEREEV DE ZAMOSEALVA CVIVS ANI(M)A DEO EMENDETVR ROGO SVCCESORES MEVS VT ORE(N)T DEV(M) PRO ANIMA SVA AN(N)O DO(MIN)I.* Perényi Péter (†1478) elpusztult pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírkövén az „imádkozzál érette” kérés volt olvasható: *anno d(omi)ni mcccclxxviii undecima die mensis february obyt magnificus vir d(omi)n(u)s Petrus á Pereny baro regni Hungarie hic sepultus requiescat in pace oracio pro eo.*⁹¹ Ehhez hasonló formula, *orate pro* áll Georgius Eulenbach (†1392) lőcsei (Levoča, Szlovákia) sírfeliratának⁹² végén (223-224. kép),

⁸⁷ Részletesebben ld. később, „A templomi síremlékek típusai a középkori Magyarországon” című fejezetben.

⁸⁸ KAHSNITZ 1993. 383, 387-388.; Abb. 200-204; *Bernward* 1993. 2. 604. (Kat.-Nr. IX-8, KAHSNITZ, R.); WULF 2003. 1. Abb. 17; 2. 197-200. (12. sz.); a korai, a püspök halála körüli időszakra való kelteztést Peter Lasko vetette el: WULF 2003. 2. 197-200. (12. sz.)

⁸⁹ GROSS 1925. 139-140.; *Schwarze Kirche* 1938. 97, 99-100.; ENTZ 1996. 84.; 123. kép

⁹⁰ SÁNDOR 1913. 199, 205-207.; 3. kép; BALOGH 1935. 19.; 35. kép; BALOGH 1943. 262-263.; 65. kép

⁹¹ *Sírfeliratok* fol. 22v (az adatért Majorossy Juditnak tartozom köszönettel)

⁹² MERKLAS 1864. IV-V.; 1. kép; HENSZLMANN 1878. 126.; 70. kép

orate pro eo Nádasdi Lőrinc fia János (†1380) szentgotthárdi sírkövén⁹³ (225. kép), *orare pro eo* Caspar Romer (Römer) kanonok (†1517) sírlapján a pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) Szent Márton-templomban⁹⁴ (226. kép), *ORATE PRO EA* pedig Moravai Rumczicz Erzsébet (†1500) görgényszentimrei (Gurghiu, Románia) sírlapján⁹⁵ (227-228. kép). Augustinus Cromer polgármester (†1472) kassai (Košice, Szlovákia) sírlapján (175-178. kép) a körirattól függetlenül, a címerpajzs alatt kanyargó írásszalagon kapott helyet az *orate de[um] pro eo* felhívás.⁹⁶ Csak a formula végletekig lerövidített *orate* változata található meg Agnes de Cutzesdorf (†1488) szakolcai (Skalica, Szlovákia) sírlapján (193. kép).⁹⁷ Ezeknél sokkal korábban, már a 12. század végén, a 13. század elején a „Miatyánk” elmondására – ... *LEGE PAT(ER) N(OSTE)R* – buzdította a hívőt egy Nagyteremián (Teremia Mare, Románia) talált téglá verses feliratának szerzője.⁹⁸ A közbenjárásra kérték a rendkívül hosszú, ma nehezen kivehető sírfelirat olvasóját a Zalaapátiból a keszthelyi múzeumba került, 12. századi sírkövön is: ... *DEP(RE)CORVOS FRATRES [...] QVATIN[VS R]OGETIS CREATORE(M) CELI ET TERRE ...* („... könyörgök néktek, testvérek, [...] amennyiben kérnétek a menny és föld teremtetőjét ...”).⁹⁹ Gergely, valószínűleg selmecbányai plébános (†1516) kizárólag hosszú, verses felirattal kitöltött felületű, selmecbányai (Banská Stiavnica, Szlovákia) sírlapjának (229. kép) végén is imára való felhívás található: ... *PRO me p(re)cor ora ...* (a személynevet egy másik, kapcsolódó tábla tartalmazza).¹⁰⁰

Az ilyen egyéni ima hatásos voltát ábrázolja egy 1480 körül készült északbajor (nürnbergi?) kézirat két miniatúrája: az egyikben az oltáron álló Mária-szobor előtt férfialak imádkozik, minek következtében az alsó képtérben angyal ragad ki egy női lelket a tisztító tűzből, a másik képen pedig egy Passió-ciklus előtt fohászkodó alak segítségével egy férfi lelket emel ki egy angyal a lángok közül.¹⁰¹ A bajorországi Abensberg karmelita templomából származó, 1562-ben festett ún. Babo-triptychon tábláján magas kereszt két oldalán a Babo család tagjai térdelnek, a kereszt előtt

⁹³ ZLINSZKYNÉ 1966. 261-262; 4. kép; ZLINSZKYNÉ 1981. 370.; 3. kép; LŐVEI-VARGA 1987. I. 461.; II. 620. kép; VÁRADY 1999a. 8, 9, 32, 61. (28. sz.); LŐVEI 2002b. 268. (LAHU 79.161. kat. sz.)

⁹⁴ DANKÓ 1891; LŐVEI 2006a. 133-134.; Abb. 10; MAJOROSSY 2006. 103.

⁹⁵ Ismeretlen szerző kézírata, 1869 után [őrzési helye ismeretlen], 57-58.

⁹⁶ MYSKOVSKY 1888a. 128-130., képpel; RÉCSEY 1896. 8-9.; XI. tábla; MIHALIK 1897. 164.; WICK 1933. 16-18.

⁹⁷ DRAHOŠOVÁ-HLAVATÝ-MINĎÁŠ 1993. 27, 28.; MINĎÁŠ 1994. 17.; MINĎÁŠ 1997. 98, 99.

⁹⁸ HAMPEL 1906. 81.; 2. kép; *Magyar művelődéstörténet 1*, 1939. 628., kép a 386. oldalon; VÁRADY 2000b. 14-15, 32.; 29/2. kép

⁹⁹ Tóth Sándor olvasata és fordítása: TÓTH 1990b. 163. (16. sz.)

¹⁰⁰ Az egyik kőlapon egyértelműen olvasható Gregorius helyett Bél Mátyás óta a Georgius név terjedt el a helytörténeti irodalomban, a családnévre is vonatkozó különböző találgatásokra adva lehetőséget: BÉL 1742. 624.; RUPP 1870. 184.; NÉMETHY 1894. 931.; RICHTER 1900. 7.; LUX 1915. 9.

¹⁰¹ Stadtbibliothek, Nürnberg: WEILANDT 2007. 89.; Abb. 70-71

páncélos alakot ábrázoló sírlappal, amelynek körirata az 1020-ban elhunyt családi ősről emlékezik meg¹⁰² – az ő lelkiüdvét szolgálta a családi ima.

Néhány síremléken az elhunyt maga fohászkozott az isteni kegyelemért. A budai Nagyboldogasszony-templomból való egy bizonyos Borbála vörös márványból készült, 14. század második feléből való sírkőtöredéke (230. kép), írásszalagján kétsoros, *MISER[ERE MEI] DEUS [...] SECV(N)D[VM MA]GNAM* felirattal.¹⁰³ Egy másik töredékes budai lapon (116. kép) *miserere mei ...* olvasható az álló, szembenézetű figura előtt átlósan kacskaringózó írásszalag elején.¹⁰⁴ A *miserere ...* feliratrészlet található egy a budai domonkos kolostor körzetében talált, másodlagosan csatornafedlapnak átfaragott sírkövön, a családjegyet kör alakban övező keretben (231. kép).¹⁰⁵ A *miserere mei deus* („Isten, irgalmazz nekem”) a 30. zsoltár szövegét (30,9 és 30,11) idézi.¹⁰⁶ Kassán (Košice, Szlovákia) Erzsébetnek (?; †1362) a Szent Erzsébet-templomból származó sírkövén (1253-1254. kép) a belső mező három körmotívumát keretelő köriratok a Szent Ágostonnak és Szent Ambrusnak tulajdonított hálaének, a *Te Deum* isteni irgalomért könyörgő részlete olvasható: *[DOMINE] MISER[ERE] N[OST]RI FIAT MISE[RICORDIA TVA DOM]INE SVPER NOS QVEM[ADMOD]VM SPERAVIM[VS IN TE]* („Úr Isten, könyörülj rajtunk. Legyen a Te irgalmad, Uram, mi rajtunk, amint Te benned bízunk”).¹⁰⁷

A rendszeres, „kiszámítható” ima időpontjának szempontjából igazán fontos szerepet az elhalálozás napja játszott, ezért a középkor korai évszázadaiban a halál évét többnyire még a ritkán előforduló, feliratos síremlékeken sem jelölték. A Róma bukását követő évtizedek itáliai sírkövein ugyan még élhetett a *consulok*, a városi tisztviselők hivatalviselési idejéhez kapcsolt évmegjelölés hagyománya [a veronai Leontia ... *DEPOSITA EST SVB DE VI KAL(ENDAS) FEBR(VARIAS) FL(AVIO) VOLVSIANO V(IRO) C(LARISSIMO) CONSS(VLE)*], azaz 503-ban temették el,¹⁰⁸ Vercelliben egy töredékes sírfeliratban 540-ben lezajlott temetésre utal a *D(E)P(OSITVS) S(VB) D(IE) V KAL(ENDAS) IVN(IAS) P(OST) C(ONSVLATVM) MAVVRTI V(IRO) C(LARISSIMO) CONSVL(E)* megfogalmazás,¹⁰⁹ a hívó Mavarta a Reggio Emilia melletti Sant’Ilario d’Enza-ban talált sírköve szerint Boetius konzulsága idején, vagyis 487-ben hunyt el, egy bizonyos Rusticus pedig Reggio

¹⁰² MADER 1922. 60.; Fig. 39.; a triptichon az Aventinus-Museumban található, vö. PAOLA–LIEDKE–RIND 1992. 25.

¹⁰³ HORVÁTH 1932a. 29. (245. sz.); HORVÁTH 1932c. 119, kép a 128. oldalon; HORVÁTH 1938. 26, 75.; XLV. tábla; LŐVEI–VARGA 1987. 465, 591.; 636. kép

¹⁰⁴ A sírkövön a lengyel Pobóg címernemzetség címere látható: LŐVEI 1987b. 294-295. (Sz. 50. kat. sz.)

¹⁰⁵ HORVÁTH 1935. 28, 36-37.; XVIII. tábla; RADOCSAY 1971. 463-464, 466, 473. (2. és 33. sz.); LŐVEI–VARGA 1987. I. 459.; II. 626. kép

¹⁰⁶ *Szent Biblia* 518.

¹⁰⁷ RÉCSEY 1896. 8.; X. tábla; MIHALIK 1897. 160-161.; FRŐDE 1900. 1. ábra; WICK 1933. 96-97.; HAVLICE 1995. 122-123. (101. sz.)

¹⁰⁸ KOCH 2007. Abb. 43

¹⁰⁹ Vercelli, Museo Civico: KOCH 2007. Abb. 45.

Emilia-ban Olibrius konsul alatt, 526-ban¹¹⁰], az Ibériai-félszigeten egy helyi naptárszámítás¹¹¹ alapján jelöltek 6–7. századi sírköveket [Talavera de la Reina Mária-templomában Litorius, Isten szolgája (*FAMVLVS DEI*) feliratában az 510-et jelentő ... *DE VIII KAL(ENDA)S IVLIAS AERA DXXXXVIII* olvasható,¹¹² a Cordoba közeli Montoróban pedig *RECCISVINTHVS DIACVNVS EAMVLVS CHR(IST)I* ... síremlékén 643-as évszámot ad ki a *SVB DE PRIDIE IDVS IVLIAS ERA DCLXXXI* keltezés¹¹³], és uralkodók trónra lépésének kezdetéhez is viszonyíthatták a halál időpontját [Remesto (†611) sírkövén Clermond-Ferrand-ban a Meroving Theudobert volt az etalon – ... *ANNV XVI REGNO D(O)M(IN)I THEVDOBERTII* –,¹¹⁴ az angers-i Szent Márton-templomban a 784-ben elhunyt Autbertus sírján pedig Nagy Károly – ... *IN ANNVM XVI REGNATE CAROLO REGE X K(A)L(EN)D(AS) IAN(VARII) SIC OBIIT* ...¹¹⁵], az ókor „emlékezetének lazulásával” azonban ezek a szokások idővel eltűntek. Bár a már keresztény évmegjelölés feltüntetésére viszonylag korai évszázadokból is ismertek azért kivételek, például egy *DCCCCL [...] OBIIT STE...* feliratú sírkőtöredék az auxerre-i Saint-Eusèbe apátságából,¹¹⁶ valamint Ilona horvát királynénak (†976) a dalmáciai Solin (Salona) melletti Gospa od Otoka Szent István-temploma udvarában előkerült szarkofág-feliratában az eltemetés napjára vonatkozó, mintegy „csillagászati” pontosságú, a hold- és napciklusokra is utaló ... *HIC OR[DINATA F]VIT AN(NO) AB INCARNA[TIONE D(OMI)NI] DCCCCLXXVI I[INDICTIONE IV] CICL[O L(UNA) V EP(ACTA)] XVII [CICLO SOL(ARI)] V LVN(A) V [CON]CVRRENTE VI* ... szövegrész,¹¹⁷ de még a pápák említett síradatai közül is csak a temetés napját tartalmazza I. Pelagiusé („Depositus IV. Nonas Martii”) és I. Gergelyé („Depositus IV. Idus Martii”), a halál napját pedig I. Hadriáné („Obiit VII. Kal. Jan.”)¹¹⁸ és V. Gergelyé – az utóbbi egész életpályáját leíró, különlegesen hosszú szöveget hordozó márvány sírtáblájának utolsó, 17. sorában is csak a *DISCESSIT XII KAL(ENDAS) MART(II)* (= február 18.) olvasható¹¹⁹ –, és csupán II. Szilveszter síremlékén jelenik meg 1003-ban már az évszám is,¹²⁰ hogy azután III. Luciusén¹²¹ is olvasható legyen 1185-ben.¹²² Leuderich brémai püspök (†845) ólomtáblácskára

¹¹⁰ Reggio Emilia, Musei Civici: *Canossa* 2008. 410. (9h.3 és 9i kat. sz., BALDINI LIPPOLIS, I.)

¹¹¹ A keresztény időszámításnál 38 évvel „előrébb járó” számítás a teljes félsziget római elfoglalásának időpontjától kezdődött: FAVREAU 1997. 173.

¹¹² KOCH 2007. Abb. 39.

¹¹³ KOCH 2007. Abb. 38.

¹¹⁴ A Notre-Dame-du-Port templomából, Musée Bargoin: KOCH 2007. Abb. 26.

¹¹⁵ KOCH 2007. Abb. 28.

¹¹⁶ *Bernward* 1993. 2. 302-303. (Kat.-Nr. V-38, STRATFORD, N.)

¹¹⁷ DELONGA 1996. 141-144. (97. sz.); Pl. XLIV

¹¹⁸ GREGOROVIVS 1886. 17, 156.; 18, 157.; 23, 159.

¹¹⁹ A római Szent Péter-székesegyházban: GREGOROVIVS 1886. 30-31, 159.; *Bernward* 1993. 2. 112-113. (Kat.-Nr. III-2, RÄDLE, F.)

¹²⁰ GREGOROVIVS 1886. 34, 160.

¹²¹ GREGOROVIVS 1886. 47, 162.

¹²² A napoknak a hónap első napját jelentő *Kalendae*-hez, a hónap közepét jelző, a hónapok hosszától függően 15-re, illetve 13-ra eső *Idus*-hoz, valamint az *Idus* előtti nyolcadik napot

véselt, a sírba elhelyezett sírfelirata („literae authenticae”) – *VIII K(A)L(ENDAS) SEPT(EMBRIS) O(BIIT) LIVDERICVS EP(IS)C(OPVS)* – is csupán az emlékmise szempontjából fontos napot (= augusztus 24.) tartalmazza,¹²³ ahogy a kései utódja, Liemar Hamburg-brémai érsek (+1101) sírjában talált hasonló tábla *XVII K(A)L(ENDAS) IVNII LIEMARVS ARCHIEP(IS)C(OPUS) OB(IIT) C(ON)STRVCTOR HVIVS AECL(ESI)AE* (= május 16.) szövege¹²⁴ is. A Magdeburg érseki székhellyé alakítása ellen élete végéig küzdő Bernhard (+968) halberstadti püspök félköríves szarkofágfedelén az egyszerű, hordozható kereszt „kifeszítette” négyzetet kitöltő, szép antikva betűs feliratban [*III NON(AS) FEBR(VARII) OBIIT EP(ISCOPV)S BERNHARD(VS) QVI HIC REQVIESCIT*] sem szerepel évszám – amely a forrásokból azért tudható, már csak azért is, mert I. Ottó még a püspök halálának évében elérte szeretett Magdeburgjának érsekséggé emelését.¹²⁵ Több mint másfél évszázaddal később egyik neves érsekének, a premonstreiek második anyakolostorának számító, magdeburgi Miasszonyunk-kolostor alapítójának, az ott eltemetett Xanteni Norbertnek (+1134) a sírlapján az egyetlen dísz a már az elhalálozás évét is feltüntető, ugyancsak gondosan formált betűkkel véselt *titulus* jelenti¹²⁶ [*NORBRTVS DEI GRA=TIA, SANCTAE MAGDE=BVRGENSIS, ECCLE=SIAE ARCHIEPISCO=PVS, ORDINIS PRAEMON=STRATENSIS INSTITV=TOR ET HVIVS MONAS=TERII RESTAVRATOR SVB HOC CONDITVR NARMORE, OBIIT AN(N)O D(OMI)N(I) M.C.XXXIII. VI IVNII*] – a hónap napjainak sorszámmal jelölése ebben az időben még ugyanúgy meglehetősen ritkának számított, mint a sorok végén a szavak elválasztójellel történő elválasztása. Egy a limoges-i városi múzeumban őrzött, a 11. század második negyedéből származó sírkő¹²⁷ felirata – *VI. K(A)L(ENDAS) MAI(I) REQVIEVIT ROTGERIUS CANTOR* – éppen úgy a halálozási évszám nélkül, de a pontos dátum (= április 26.) megjelölésével örökítette meg Roger kántor emlékét, ahogy a hildesheimi dóm kerengőjében *XVII K(A)L(ENDAS) SEPTE(M)BRIS OB(IIT) GODDESCALCVS P(RES)B(YTE)R* [= augusztus 1.; Goddescalcus valószínűleg a székeskáptalan prépostja volt (+1013)] és *ID(IB)VS DECE(M)BR(IS) OBIIT BODO P(RESBYTE)R* (= december 13.; a Bodóra vonatkozó adatok alapján 1046 előtt) olvasható két sírkő rövid, két-két soros feliratában (232-233. kép).¹²⁸ Szent István

jelző, 7-re vagy 5-re eső *Nonae*-hoz kapcsolódó számítási módja a római kor hagyománya volt, és az egész középkor folyamán használatban maradt, a 13. század közepéig lényegében kizárólagosan: SZENTPÉTER 1985. 40-43.; A magyarországi sírkőfeliratok túlnyomó részét adó 14–16. századi példákon már vagy a keresztény ünnepek szerinti napmegjelöléssel, vagy a hónap napjainak sorszáma szerinti jelölésével lehet találkozni.

¹²³ Paderborn 1999a. 1. 336-337. (Kat.-Nr. VI.14, FASSBINDER, S.)

¹²⁴ Canossa 2006. II. 99-100. (Kat.-Nr. 83, RICHTER, J.); Az 1086-os halálozási évszám azonban már megjelenik Humbert maastrichti prépost ólom sírtábláján [Canossa 2006. II. 475-476. (Kat.-Nr. 558, BAYER, C. M. M.)], ahogy az 1105-ös Reginhard siegburgi apátén [Canossa 2006. II. 125-126. (Kat.-Nr. 113, BAYER, C. M. M.)]; a tábla szövegét ld. ugyanebben a fejezetben később]

¹²⁵ *Civitas Dei* 1987. 53.

¹²⁶ *Civitas Dei* 1987. 90.

¹²⁷ *France romane* 2005. 110. (63. kat. sz.)

¹²⁸ WULF 2003. 1. Abb. 21; 2. 189. (8. sz.), illetve 1. Abb. 22; 2. 216. (23. sz.)

özvegyének, az apátnőként a 11. század közepe után, 1060 táján elhunyt Gizella királynénak korai passauai sírlapja (234. kép) is névmegjelölést – *GISYLA ABBATISSA* – és halálozási dátumot – *NON(IS) MAI(I)* (= május 7.) – hordoz csupán, ennek és az általános kolostori emlékezet hiányai következtében került az 1420 táján fölé helyezett újabb, gótikus lapra (235-237. kép) a biztosan téves, 1095-ös halálozási évszám-rekonstrukció.¹²⁹ Salzburgban a Nonnberg bencés apácakolostorában ismert legkorábbi sírkő, Wilbirgis apátnő (†1235) *WILBIRGIS ABBA(TISSA)* felirattal jelölt sírlapja¹³⁰ (238. kép) ugyanúgy nem tartalmazott még évmegjelölést, ahogy a St. Peter bencés kolostor legrégebbi fennmaradt sírkövén (239. kép) az 1288-ban elhunyt Dietmar apát sírfelirata¹³¹ sem: *VI K(ALENDAS) MARTII OBIIT DITMAR(US) AB(B)AS S PET(R)I* (= március 10.). A két salzburgi kolostorban fennmaradt, gazdag sírkőegyüttes legkorábbi halálozási évszáma 1300¹³² (240-241. kép), és az osztrák vidékeken általában is csak a 13. század végén tűnnek fel az első évszamos síremlékek¹³³. Ezekről a csupán a halálozás napját és az elhunyt nevét feltüntető, 10–13. századi sírfeliratokról egyenesen feltehető, hogy a *necrologiumok* fogalmazási rendjét követték.¹³⁴

A halálozási évszámnak a sírfeliratban történő állandósulása tehát hosszú folyamat eredménye volt. Talán az autentika-feliratoknak is volt szerepe benne: Bernhard hildesheimi püspök (†1153) elpusztult szarkofágján az általa alapított St. Godehard-templomban *XIII K(A) L(ENDAS) AVG(VSTI) O(BIIT) DOMINVS BERNHARD(VS) EP(ISCOPV)S FVNDATOR LOCI HVI(VS)* volt olvasható, feje alatt a szarkofág belsejében azonban az évszám is megjelent már: *ANNO DOMINICE INCARNATIONIS MCLIII INDICT(ION)I O(BIIT) DOMINVS BERNHARDVS BEATE MEMORIE HILDENESH(EMENSIS) EP(ISCOPV)S XIII K(A) L(ENDAS) AVGVSTI QVI SEDIT ANNOS XXIII MENSES II DIES X*.¹³⁵ Utódának, Adelog püspöknek (†1190) már a dóm kerengőjében őrzött, figurális sírkövére írták rá az évszámot a 12. század végén: *A(NN)O M^oC^oL^oXXXX^o XII K(A) L(ENDAS) OCTOB(RIS) O(BIIT) ADELOG(VS) EP(ISCOPV)S*.¹³⁶

Az évszám hiánya az oka annak, hogy a művészettörténetből ismert, nevezetes – építészek, művészek emléket őrző – sírfeliratok közül a koraiak nem segítenek a keltezési kérdések pontos meghatározásában, mivel csupán a 13. század közepe tájától tüntetik fel már a halál évét is. A pisai székesegyház építését

¹²⁹ UZSOKI 1982; UZSOKI 1984. 174.; 31. ábra; STEININGER 2006. 3-5. (Nr. 2-3); Abb. 2-3

¹³⁰ WALZ 1867-1875. I. 6-8. (1. sz.)

¹³¹ WALZ 1867-1875. I. 9-10. (4. sz.); KOCH 1982. 79.; *St. Peter* 1982. 411. (Kat.-Nr. 620, KOCH, W.)

¹³² WALZ 1867-1875. I. 10-12. (5. sz.), 13-14. (7. sz.); *St. Peter* 1982. 412. (Kat.-Nr. 624, KOCH, W.), kép a 80. oldalon; az évszám hiánya mint még 13. századi jellegzetesség: WALZ 1867-1875. I. 12-13. (6. sz.), 15-16. (9. sz.); WALZ 1867-1875. II. 72-75. (53. sz.)

¹³³ KOCH 1981b. 149.; az alsó-ausztriai Heiligenkreuz és Zwettl 13. századi sírfeliratain még nem található évszám: uott 150-152, 155-159.; KOCH 1982. 79.

¹³⁴ ZAJIC 2005. 23.

¹³⁵ WULF 2003. 2. 238-240. (35. sz.)

¹³⁶ WULF 2003. 1. Abb. 43; 2. 257-259. (45. sz.)

megkezdő Busketus 1063 táján íródott, hosszú sírversében csak a szeptember vége előtt tíz nappal bekövetkezett haláláról esik szó, Petrus de Deustamben-t, a leoni San Isidoro és egy a sírfeliratában is említett kőhídnak az építését egyenesen dicsőíti sírlapjának szövege, de csak feltételezhető, hogy 1149 előtt készült, Pierre de Montreuil sírfelirata a párizsi St.-Germain-des-Prés apátságában viszont már az 1254-es halálozási évszámról is számot ad, ahogy Hugues Libergier reimsi sírkövén is szerepel az 1263-as évszám.¹³⁷ Márton kőfaragó 13. század eleji feliratos (*MARTINVS RAVEGV LAPICIDA IACET HIC*) kalocsai kváderköve¹³⁸ (242. kép) már csak az év megjelölése híján sem igazán alkalmas a második kalocsai székesegyházzal kapcsolatos keltezési következtetések levonására.

Az említetteknél természetesen jóval számosabb nyugat-európai és ausztriai példának jól megfelel az, ami a kisebb mennyiségű magyarországi emlékanyagra is jellemző, miszerint még a 13. században is meglehetősen kevés a halálozási évszámmal jelölt sírkő, korábban pedig egyáltalán nem fordul ilyen elő. A tatárjárásnál régebbi, legrepresentatívabb magyarországi sírfeliratok a 12. század második feléből, a 13. század elejéről általában az emberi elmúlásról szóló, moralizáló versek, legfeljebb a halott nevének említésével. Ezek a szövegek hiába hosszúak, az elhunytól lényegében semmit nem árulnak el. Talán az összes között leghosszabb volt a ma csak részben kivehető felirata egy Zalaapátiból a keszthelyi múzeumba került, 12. századi sírkőnek: ... *FVERA(M) NVP(ER) IA(M) NICHIL SV(M) ET VOS QVALES ES[TIS] TALIS N(ON) ERO QVALIS SV(M) TALES VOS ERITIS* („... voltam minap, már semmi vagyok, és amilyenek ti vagytok, olyan nem leszek, amilyen vagyok, olyanok lesztek ...”).¹³⁹ Ilyen verses sírfeliratot hordoz egy téglá Nagyteremiáról¹⁴⁰ (Teremia Mare, Románia) a Magyar Nemzeti Múzeumban: *Q(UI)D ME MIRARIS | QVALIS SV(M) EGO TALIS | ERIS MELIVS LEGE | PAT(ER) N(OSTE)R* („Ki engem csodálsz, amilyen vagyok, olyan leszel. Jobb, ha mondsz egy miatyánkot,”). Már az elhunyt neve is szerepel egy nem csupán feliratát, de anyaghasználatát és faragásmódját tekintve is igényes vörös márvány faragványon, Vilmos kanonok esztergomi sírkövén¹⁴¹ (243-244. kép): *NOMINE GVILELMI SV(M) FACTUS TERRA CIN(I)SQ(UE) | Q(U)I Q(U)OD ES EXISTENS TERRA CINISQ(UE) FVI | ERGO NOTANS Q(U)ID ERAM Q(U)ID SIM MODO TV Q(U)OQ(UE) Q(U)ID SIS | ET Q(U)ID ERIS RELEVA ME PRECE Q(U)ISQ(U)IS ADES*.¹⁴² Hasonlóan

¹³⁷ Középkori 1969. 49-50, 52.; Busketus antik szarkofágot felhasználó, a pisai dóm homlokzatában elhelyezett síremlékéről: FRANZONI 2008. 88, 89.; 2. kép

¹³⁸ HENSZLMANN 1873. 75-79.; 19. kép; GEREVICH 1938a. 71-72.; TAKÁCS 2000. 314, 334. (58. jegyzet)

¹³⁹ Tóth Sándor olvasata és fordítása: TÓTH 1990b. 163. (16. sz.)

¹⁴⁰ HAMPEL 1906. 81.; 2. kép; *Magyar művelődéstörténet* 1, 1939. 628., kép a 386. oldalon; KOLBA 1962. 118. (a származási hely téves megjelölésével); VÁRADY 2000b. 14-15, 32.; 29/2. kép

¹⁴¹ MÁTHES 1827. 60-61. (§. 96.); Tab. IX. lit. A.; MAROSI 1984b. 62, 222-223. (88. jegyzet); XIV/2. t.; TAKÁCS 1988. 122-124, 127-128. (14a, 15, 27. jegyzet), 130-131. (3. sz.); 1, 5. kép; VÁRADY 2000b. 9-10, 11, 14, 15, 17, 32, 48-49. (7. sz.); 11/2, 29/3. kép; VÁRADY 2003. 32, 38-39.; 5. ábra

¹⁴² Várady Zoltán fordításában (VÁRADY 2003. 39.):
„Egykor Vilmos volt a nevem, s ím, föld s hamu lettem.

előkelő kialakítású Apolinaris sírlapja Székesfehérváron¹⁴³ (245. kép): *AD PATREM PAVLV(M) POSIT(US) ROGAT APOLINARIS | QVIS QVIS ADES QVI MORTE CADES STA P(ER)LEGE PLORA | SVM QVOD ERIS QVOD ET IPSE FVI PRO ME PRECOR ORA.*¹⁴⁴ A csekély számú további egykorú felirattöredék ugyancsak Esztergomban,¹⁴⁵ valamint egy a bizerei apátság [Maroscsicsér (Cicir, Románia) határában, jelenleg Öthalom (Vladimirescu) része] feltárása során talált téglán¹⁴⁶ ennek ugyancsak nem mond ellent.

A hosszoldalakkal párhuzamos verssorokkal feliratozott magyarországi sírlapoknál alig valamivel korábbi egy hasonló kiosztású, hat hexameterből álló hatsoros feliratot hordozó, a 12. század harmadik negyedéből származó, névmegjelölés nélküli kőlap a hildesheimi székesegyházban, Hermann dékán róla hiányzó nevét a sír azonosítása végett utólag vésték fel a sírlap fölött emelkedő oszlopra.¹⁴⁷

Az ilyesfajta versek divatja és tartalma sokévszázados hagyományra megy vissza – példaként szerepeljen itt Ruthard szerzetes 865-ből (?) való hirsauai epitáfiuma, amelyet egykor talán sírkő hordozott, de nem kizárt, hogy csak irodalmi szöveggént készült eredetileg is: *Hoc per iter rogito qui pergis rite viator | paulisper siste gressum, hunc titulumque lege. | Ipso perspecto supplex memorare sepulti | Ruthardique pius die, miserere deus!*¹⁴⁸ Róma városában egy ilyesfajta felirat 6. századi lehet, Veronában egy másik 846-os évszámmal ismert, 1180 és 1298 között pedig tíz epigráfiai emléken olvashatók hasonlók francia vidékeken. Ennél is gyakoribbak imaszövegekbe foglalt irodalmi változatai, például Alkuinnál is.¹⁴⁹ Vilmos

Ám ez a föld s hamu élt, úgy ahogyan te virulsz.

Gondold át, mi vagyok s voltam; te mi vagy s mi leszel majd,

Bárki vagy is, ne felejts mondani értem imát.”

Takács Imre prózai fordításában [TAKÁCS 1988. 127. (15. jegyzet)]:

Vilmos néven lettem porrá és hamuvá,

aki, amint te vagy, míg éltem por és hamu voltam.

Ne feledd tehát, azzá lettem, ami voltam, s véled is, akárki vagy, így lesz.

Bárki leszel, ki majd itt állsz, könnyíts rajtam imával.

¹⁴³ Fejérvárról. 22dik Sept. HT I (1806) 228.; KOLBA 1962. 111-116, 121.; 48. ábra, XVIII/1-2. kép

¹⁴⁴ Várady Zoltán fordításában (VÁRADY 2003. 50.):

„Apolinaris kér, aki nyugszik Pál atya mellett:

Bárki vagy, állj itt meg, s olvasd könnyezve, halandó,

Az voltam, mi te vagy; s mi vagyok – leszel. Értem imát mondj!”

¹⁴⁵ MÁTHES 1827. 69. (§. 110.); Tab. IX. lit. B.; TAKÁCS 1988. 121-122, 127. (3, 5, 6, 7a, 9. jegyzet), 129-130. (1.a-b. sz.); 1-3. kép

¹⁴⁶ Adrian Andrei Rusu lelete, ismeretét neki köszönhetem.

¹⁴⁷ WULF 2003. 1. Abb. 40; 2. 247-248. (39. sz.)

¹⁴⁸ NEUMÜLLERS-KLAUSER 1992. 2. (2. sz.);

Várady Zoltán fordításában: „Kérlek téged vándor, ki ezen az úton jársz, hithű szokás szerint egy kis időre állj meg, és olvasd el ezt az írást. Miután átolvastad, imádkozva emlékezz meg az eltemetett Ruthardról, és mondd kegyesen: Isten, könyörülj rajta!”

¹⁴⁹ FAVREAU 1997. 158-159.

esztergomi sírversének szóhasználata az Ószövetség porból vett és porrá levő emberről szóló példabeszédeire vezethető vissza.¹⁵⁰

A fehérvári szöveg második és harmadik sora igen kis különbséggel ismétli egy Rómában, a lateráni bazilikában található, 12. századi, valamint egy 1148-as évszámú, franciaországi [Arpavon (Drôme)] felirat szavait: *QUISQUIS ADES, QUI MORTE CADES, STA, PERLEGE PLORA, SUM QUOD ERIS, QUOD ES ANTE FVI, PRO ME, PRECOR, ORA*, és szinte ugyanezt a szöveget tartalmazza Kolba Judit gyűjtése alapján egy németországi kódex végére bemásolt sírversgyűjtemény.¹⁵¹ A pécsi székesegyház falára festve is került elő a fehérvári felirat harmadik sorában olvashatóval lényegében megegyező versrészlet: „... festés alatti versek [...], melyeket 1882-dik év július havában a pécsi főegyházban lehámoztak, és a mely mostani betűkkel és kiegészítéssel így szól: SVM, QVOD ERIS, QVOD ES IPSE FVI stb. stb.”¹⁵² Az ilyen, „voltam, mi vagy; vagyok, mi leszel” jellegű figyelmeztetések a múlandóságra már az antikvitásban sem voltak ismeretlenek, és Európán kívüli kultúrákban is előfordulnak. A középkori Európában a 11. századtól kezdődően terjedtek el, főleg kéziratos formuláskönyvek¹⁵³ alapján. A folyamat csúcspontját a 13. század jelentette (a magyarországi példák is a 12. század végétől, a 13. század elejétől származnak), és a 13. század második felétől szorosan kapcsolódtak a „három élő – három halott” legendájához, amelynek ábrázolásai mellől sosem hiányoznak.¹⁵⁴ A fennmaradt magyarországi sírfeliratokból mintegy háromszáz éven át eltűnő, de például cirill betűs, 15. századi boszniai feliratokban nyomon követhető¹⁵⁵ múlandóság-figyelmeztetés rövid változata Gergely (†1516) már említett, selmecebányai (Banská Stiavnica, Szlovákia) sírlapján (229. kép) tűnik fel újra egy imára való felhívással együtt: ... *Su(m) q(uo)d eris PRO me p(re)cor ora. 1516.*¹⁵⁶ A gondolat újbóli magyarországi megjelenése összefügghet a felvidéki bányavárosok németországi kapcsolatrendszerével is. (A motívum egyik legszemléletesebb korabeli jelentkezése a Tucher patrícus családnak a nürnbergi Sebalduskirchében lévő, 1507-ben készített halotti tábláján található, a kétoldali hosszú névsor között ábrázolt, félig lepelbe burkolózó, férgek rágta halott figurája fölötti írásszalagokon: „Was ir seit, das war ich und was ich bin, daß wert ihr – Fui quod estis eritis quod sum”.¹⁵⁷) Kolba

¹⁵⁰ TAKÁCS 1988. 123, 127. (17. jegyzet): a Teremtés könyvének, Jób könyvének és a Prédikátor könyvének egyes verseire hívta fel a figyelmet (Ter. 2,7; 3,19; Jób 34,15; Préd. 12,9 – *Szent Biblia* 6, 7, 501, 606.

¹⁵¹ A lateráni felirat: KOLBA 1962. 116-117.; a franciaországi példa: FAVREAU 1997. 159.; a kéziratról: KOLBA 1962. 117-118.

¹⁵² RÓMER, *Zala*, III/7, III/9-13.

¹⁵³ 12–15. századi kéziratokban való előfordulásainak egész sorát gyűjtötte össze: KOLBA 1962. 120-121.

¹⁵⁴ ROTZLER 1958. 512-514. hasáb

¹⁵⁵ Viganj Milosevics 1410–1411 körüli sírfelirata, Kočerín: GERECZE 1906. 1098. hasáb; KOLBA 1962. 118-119.; 51. ábra

¹⁵⁶ BÉL 1742. 624.; RUPP 1870. 184.; NÉMETHY 1894. 931.; RICHTER 1900. 7.; LUX 1915. 9.

¹⁵⁷ WEILANDT 2007. 246.; Abb. 202

Judit két újkori erdélyi példát is talált, Apafi György tumbáján és Anna May (+1710) sírkövén Barcaújfalu (Satu Noua, Románia) evangélikus templomában.¹⁵⁸

Az 1200 körüli magyarországi verses feliratoknál is korábbi lehet egy veszprémi kőlap (246. kép), amely betűtípusa alapján a 12. század második felénél biztosan nem későbbi, és amelyen minden névmegjelölés nélkül csupán *NOSTER P(RE)POSI(TUS)* olvasható¹⁵⁹ – az elhunyt társai még úgy gondolhatták, hogy saját emlékezetük (vagy egy azóta nyomtalanul elenyészett halottas jegyzék) elegendő lesz emlékének fenntartására. Tereskén egy *BARTHOLOMEVS SACERDOS* feliratú kőlap (247. kép) az unciális betűk szinte teljes hiánya, az indadísz és a szalagfonat alapján a 12. század közepéről, második feléből származhat, és vele közel egyidősnek tűnik Mikus ispán *SEPVLCRVM MICVS CO(MI)T(I)S* feliratú sírlapja ugyanott.¹⁶⁰ Nem szerepel évszám Rachel és fia Henrik *HIC IACET RACHEL CVM FILIO SVO ENRICO* feliratú, egri sírkövén (248-249. kép) sem (a sír, amelyet a kőlap fedett, a román kori székesegyház tatárjárás utáni, IV. Béla-kori megújításának falazatához igazodott, így a kő is a 13. század harmadik negyedéből származhat, bár betűtípusa jóval régiesebb jellegű).¹⁶¹ 13. századi, valószínűleg már a Buda-margitszigeti Szent Mihály-templom premontrei korszakából, vagyis a század második-harmadik harmadából származik a minden bizonnyal pap (prépost?) Bálint keresztet ábrázoló, *HIC IACET VALENTIN(V)S* feliratú sírköve (250. kép).¹⁶² Ábrahám ferences szerzetes 13. század végénél, az 1300 körüli éveknél valószínűleg nem későbbi, vörös márványból faragott, a fej felőli oldalon párhuzamos sorokkal feliratozott, a fentebb említett salzburgi sírlapokkal szoros kapcsolatot eláruló, alighanem az osztrák területekről is származó, pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírkövén (251-252. kép) sem szerepel még évszám: *HIC IACET FR(ATER) ABRAAM LECTOR ORDINIS MINORVM*.¹⁶³ A betűtípus és keresztjének gótikus formát mutató talpa alapján 1300 körül készülhetett az a közelebből ismeretlen lelőhelyű, ugyancsak pozsonyi sírlap, amelynek *HIC IACET PETRVS IN DIE KATERINE SEPVLTVS* felirata nem is a halál napját, hanem a temetés dátumát tartalmazza (253. kép).¹⁶⁴ A királyi erdőbirtokból kihasított, Zólyom megyei Cserény (Čerín, Szlovákia) vidékét 1300-ban adományozta III. Endre Kürtösi vagy Oszlári Madách-Zubratha ispán fiának, Kürtösi Pál comesnek, aki a 14. század elején építtette Cserény templomát. A templomban előkerült két középkori sírkő közül az egyik, ahogy azt Zolnay László feltételezte, akár az övé is lehetett (egy keretezett, de felirat nélküli, csupán orrtagos keresztre függesztett üres pajzsot mutató darab a 14. század második negyedéből – 28. kép; Pál

¹⁵⁸ KOLBA 1962. 119, 120.

¹⁵⁹ ÁDÁM 1912. I. 125-126, 129.; TÓTH 1964. 181. (4. jegyzet); VÁRADY 1999a. 73, 78.; VÁRADY 2000b. 7, 30, 65. (30. sz.); 12/1. kép; VÁRADY 2002b. 52.

¹⁶⁰ KOZÁK 1975b. 141.; HÉJJ 1976. 256.

¹⁶¹ CSEMEGI 1934. 26-27.; LÉNÁRT 1982. 93; LÉNÁRT 1987. 445.; 12. kép

¹⁶² LUX 1942b. 305.; RADOCSAY 1971. 463, 466. (1. sz.)

¹⁶³ Közöletlen; ismeretét Juraj Šedivý-nek köszönhetem.

¹⁶⁴ LŐVEI-VARGA 1987. 337.; 174. kép; FIALA 1999. 66-67. (54. kat. sz.); LUXOVÁ 2003. 325, 664. (2.2.2. kat. sz.); ŠEDIVÝ 2007. 81.; Abb. 31

1326-ban még életben volt), míg a másik, *HIC IACET C[O]MES STEPH[A]NUS* feliratú sírkövet (254. kép) Madách fia Pál testvére, a forrásokban 1293 és 1313 között előforduló István emlékére a század első negyedében állíthatták – a felirat, illetve a dátum hiánya eleinte nyilván nem jelenthetett problémát az alapító és családtagjai emlékére celebrált misék időzítése szempontjából.¹⁶⁵ Nem szerepel évszám Berényi Lőrinc 13. század végi, 14. század eleji karancsberényi¹⁶⁶ (288-290. kép), valamint Demeter ispán 14. század első felére keltezhető, nesz mélyi sírkövének¹⁶⁷ (287. kép) hasonló rendszerű feliratában sem.

A Kárpát-medence közelebbi környezetében Dalmácia területéről említhetők a legkorábbi, már a halálozási évszámot is feltüntető sírfeliratok. Ilona horvát királyné (+976) Solin közelében előkerült, már hivatkozott síremlékén kívül említhető IV. Krešimir horvát uralkodó unokahugának, Vekenega apátnőnek (+1111) a zárai (Zadar) bencés apácakolostor káptalantermében lévő fülke-síremléke is, verses feliratában nem csupán latin számjegyekkel, de teljes egészében szavakkal kiírt évszámmal, valamint (Könyves) Kálmán Horvátországban történt uralkodásának és Gergely [zárai püspök] hivatalviselésének addig az évig tartó hosszával: [...] *VNDENO CENTV(M) P(OST) MILLE SVB AEVO | [...] NOS HABET E(ST) ANNVS QVINTVS QVO REX COLOMAN(VS) | P(RAE)SUL ET EST DECIM(VS) QVO G(RE)G(O)R(IVS) FVIT ANNVS*.¹⁶⁸

A középkori Magyarország ma biztosan ismert legkorábbi évszamos sírfelirata Kálmán szlavón herceg (+1241), IV. Béla öccse ezeknél jóval későbbi, elveszett császári (Čazma, Horvátország) sírkőtöredékén volt olvasható: *HIC IAC[ET] CHOLOMANVS R(EX) AN(N)O D(OMIN)I MCCXL^oI GL[oriosus?]*.¹⁶⁹ Említést érdemel Márk püspök (+1262) *HIC REQVIESCIT EP(ISCOPU)S MARCVS BONE MEMORIE MILL(ESIM)O CC LXII* felirattal ellátott, szegedi sírtáblácskája¹⁷⁰ (255. kép), valamint egy budai sírkő 1289-es halálozási évszámmal¹⁷¹ (17-18. kép). [Ugyanebből az időszakból, Buda első zsidó temetőjéből származnak a Kárpát-medencében fennmaradt legkorábbi középkori zsidó sírkövek, amelyek közül már a legrégebbi darabokon, 1278-tól kezdődően ugyancsak szerepel évszám¹⁷² (172-173. kép) – ez azonban nem jelent újdonságot, a zsidóság német rítust követő ún. askenázi

¹⁶⁵ Az adományról: ZOLNAY 1978. 186.; a családfe: uo. 196.; a felirat nélküli sírkő: uo. 191, 193.; 16. kép; az éppen a feliratánál kettétörött, akkor még nem összeillesztett másik sírkő első közlése, hibás olvasattal: uo. 191.; 17. kép; mindkettőt említi, már a helyes olvasattal: LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.

¹⁶⁶ MOCSÁRY 1826. I. 174.; 174.b. kép; FORSTER 1927. 114, 182.; kép a 241. oldalon; GENTHON 1954. 238.

¹⁶⁷ RÓMER, *Jegyzőkönyvek* III (1861) 6.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 335.; VÁRADY 2000b. 17-18, 21, 24, 42. (1. sz.); 16/1. kép

¹⁶⁸ TÓTH 2007a. 4, 18. (6. jegyzet); 6. kép

¹⁶⁹ KUKULJEVIĆ 1891. 30. (101. sz.)

¹⁷⁰ TROGMAYER 1992. 145-146.; TROGMAYER 1994. 9-10.; VÁRADY 1999b. 77, 82.; Csongrád 2000. 539, 540.; VÁRADY 2000b. 16-17, 33.; 33/1. kép

¹⁷¹ H. GYÜRKY 1984a. 247, 248.; 1, 5. kép

¹⁷² KAUFMAN 1895a; KAUFMANN 1995b; SCHEIBER 1983. 110-113.; ZOLNAY 1987. 7-8.

ágának sírtábláin ugyanis már az első fennmaradt, 11. századi emlékeken is az év megjelölésével faragták ki a feliratokat.^{173]} Még a 12. század elején készülhetett és az első kolostortemplomhoz tartozhatott egy a Csoltmonostor háromhajós templomának falába már másodlagosan, kváderkőként befalazott, töredékes kis kőtábla, széles szalagkereten belül négysoros felirat sorkezdetével. A hiányos szöveg eleje talán 1100-as évszámként oldható fel, a szöveg többi része pedig személyneveket, könyörgést és esetleg temetésre utaló kifejezést tartalmaz – *A(NNO) D(OMINI) M C NEHE[MIAS ? ...] MARIE QVIB[VS ...] QVE MISERANTE D[EO? vagy DOMINO? ...] EXTVLIT IN [...]* –, így inkább tűnik sírfeliratnak, mint donációs emléktáblának.¹⁷⁴

2.2. A sírfeliratok kezdő és záró formulái

A Kárpát-medence kisszámú korai, feliratos síremlékeit jellemző, akár a hossztengellyel, akár a felső rövid oldallal párhuzamos sorok alkotta szövegek a keresztes vagy címeres, majd figurális sírkőábra elterjedésével átadták a helyüket a köriratnak. A sírfeliratok jelentős részének elején – a lap középpontja felől („belülről”) olvasható köriratú sírkövek többnyire bal (heraldikailag jobb) felső (fej felőli) sarkánál¹⁷⁵ – ún. invokációs kereszt található, támpontot szolgáltatva az olvasónak, hol kezdje az olvasást. Használatuk az 5. századig vezethető vissza: míg a 4. században még Krisztus-monogram vagy *staurogram*¹⁷⁶ került az ókeresztény sírfeliratok elejére¹⁷⁷ (256-257. kép), később már akár egyenlőszárú, akár latin kereszt – például késői római bronz úrmértékek feliratában¹⁷⁸ is. A magyarországi emlékek között már egy ismeretlen prépostnak a 12. század második felére keltezhető, veszprémi sírkövének töredékén (246. kép) is megtalálható az invokációs kereszt.¹⁷⁹ Apolinaris már említett, székesfehérvári sírlapján mindhárom párhuzamosan futó verssor elé került egy-egy kis kereszt (245. kép).¹⁸⁰ A köriratok invokációs keresztjei a 14. század és a 15. század első fele sírkövein meglehetősen általánosak: pl. Abel festő (?) 14. század közepi budai töredékén (76. kép), Szécsi András erdélyi püspök (†1356)

¹⁷³ Részletesebben, néhány példával együtt ld. később, a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

¹⁷⁴ JUHÁSZ 2000. 294. (16. sz.); 26. kép

¹⁷⁵ Példa a jobb (heraldikailag bal) saroknál lévő keresztre és ott kezdődő feliratra Bertalan fiának (†1360) visegrádi sírkövéen (1387-1388. kép): LŐVEI 1991b. 7. (7. sz.); 7. kép; A fej felőli rövid oldal közepén álló kereszttel kezdődik Solymosi Domokos (†1411) gyöngyössolymosi sírkőtöredékének (318. kép) felirata: LŐVEI-VARGA 1987. II. 1226. kép

¹⁷⁶ Legújabbban, a korábbi szakirodalommal: HURTADO 2006.

¹⁷⁷ Példák Savaria/Szombathely emlékanyagából: PAULOVICS 1944. 33.; 12. kép; *RIU* 1. 1972. 77. sz., Abb. XXXII; 83. sz.; Abb. XXXIII

¹⁷⁸ TÓTH 2003–2004. 146.; Abb. 5

¹⁷⁹ ÁDÁM 1912. I. 125-126, 129.; TÓTH 1964. 181. (4. jegyzet); VÁRADY 1999a. 73, 78.; VÁRADY 2000b. 7, 30, 65. (30. sz.); 12/1. kép; VÁRADY 2002b. 52.

¹⁸⁰ KOLBA 1962. 111-116, 121.; 48. ábra, XVIII/1-2. kép

gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) (186. kép), Salamonvári Bereck kanonok (+1364) győri (258. kép), János festő (+1370) budai sírkövén (259. kép), Jacobus Polonus (+1378) és Jakab anyja Katalin (+1375) kassai (Košice, Szlovákia) sírlapjain (5-7. kép), György („Grocus”) püspök 1400 utáni pécsi emléken (260, 1417. kép).¹⁸¹ A késői Zsigmond-kor emlékeivel kezdődően, a gótikus minuszkuulás betűtípusú feliratokat kezdő nagybetűk késő gótikus divatjával és a reneszánsz kapitális megjelenésével azonban a keresztek használata gyorsan megszűnt. Hasonló tapasztalható a magyarországi pecséteken: a felirat kezdetét jelző, rendszerint kiszélesedő szárvégződésű görög keresztek a 13. századtól meglehetősen gyakoriak (261-262. kép), a 15. század közepére azonban számuk erősen lecsökken, és a végére használatuk szinte megszűnik.¹⁸² (A párhuzam akkor is nyilvánvalóan fennáll, ha a pecsétek esetében a változás egyik magyarázatául a kicsiny gyűrűspecsétek egyre általánosabbá válása, a pecsétméretek jelentős csökkenése adódik – a sírköveknél ezzel az okkal nyilván nem lehet számolni.)

Az invokációs keresztek időnként nem annyira szokványos formát is ölthettek, így Kompolti Zsuzsanna sírlapján a Magyar Nemzeti Múzeumban hármashalmon áll a vésett vonalrajzú kereszt a szöveg elején (263. kép),¹⁸³ apja, náni Kompolti László pohárnokmester (+1428) kisházi sírkövén¹⁸⁴ (264-266. kép) pedig a kereszt erősen kiszélesedő, hullámos vonalban végződő szárainak csúcsai egy-egy kis körlappal bővültek. Egy Nagymaroson talált, a 14. század harmadik negyedére keltezhető töredéken (267-268. kép) kis ívnégyszög csúcsaiból indulnak a keresztszárak, amelyeket kétoldatról két-két kis fűrt lyukkal díszítettek, a felirat betűinek száraihoz hasonlóan – ehhez hasonló a szóelválasztó jel is, csak az ívnégyszög csúcsain három pontból álló kis levélmotívummal.¹⁸⁵ Bebek György királynéi tárnokmester (+1390) gombaszögi eredetű, ma Tornagörgön (Hrhov,

¹⁸¹ VARGA–LŐVEI 1990–92. Figs 9-11, 13, 18, 26, 34.

¹⁸² A főpapi pecsétek nagy részén a 14. század elejéig megtalálható a kereszt: *Főpapi pecsétek* 1984. 37-42. – az 1-26. tételek közül 23-nál jelölik a körirat olvasatában; A 13. és 14. században készült káptalani és konventi pecsétek jelentős részén van invokációs kereszt: TAKÁCS 1992; Egy 1323-ból és egy 1328-ból való sokpecsétetes oklevél pecsétlenyomatainak mintegy felén megtalálható a kezdő kereszt: ENGEL–LŐVEI 1998; A magyar királyi és az osztrák hercegi család 1380. évi házassági szerződésének két sokpecsétetes oklevelén [Bécs: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienurkunden 238/1-2 (= DF 258367-8)] a főpapi pecséteken nem, de a világi előkelők pecsétjeinek közel háromnegyedén ott van a kereszt; Az ország nagyjainak és előkelőinek 1402. évi oklevelén függő 112 pecsét több mint 30%-án még kereszt áll a felirat elején: LŐVEI 2009. 1440-ben két sokpecsétetes (Varsó, AGAD dok. perg. nr. 5575 és 5581.) oklevél pecsétjeinek már csak 5-6%-a, a pozsonyi békét megpecsételő, 1492. évi oklevélegyüttes (Bécs, HHStA AUR 1492.III.7, 16, 17, IV.27, 29, V.1, 6. stb.) másfél száznyit meghaladó számú pecsétjének már csak 2%-a hordoz keresztet a felirat elején (eltekintve néhány város sokkal korábban készült pecsétnyomójának lenyomatától).

¹⁸³ VERNEI-KRONBERGER 1939. 28.; 4. tábla; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 42-43.; 17. kép

¹⁸⁴ CSÁNYI–LUX 1941. 81, 83.; 7-8. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 41-42.; 15. kép

¹⁸⁵ VARGA–LŐVEI 1990–92. Fig. 16.; LŐVEI 1991b. 3, 7-8. (8. sz.); 8. kép

Szlovákia) őrzött sírkövén¹⁸⁶ (269. kép), Bebek László királynői tárnokmester (†1403/4, a sírkő szerint 1401) pelsőci¹⁸⁷ (Plesivec, Szlovákia) (270-272. kép), valamint Perényi János tárnokmester (†1458) terebesi (Trebíšov, Szlovákia) sírlapján¹⁸⁸ (273-276. kép) egyaránt enyhén kiszélesedő szárvégződésű András-kereszt áll elől. Perényi István asztalnokmester (†1437) rudabányai sírkövén¹⁸⁹ (277-278. kép) kis rombuszokban végződnek a kereszt szárai. Frangepán János horvát bán (†1436) töredékes budai sírlapján (119-120. kép) viszont a szöveg végére került az ezzel az elhelyezéssel is a felirat elejének és végének elválasztását szolgáló, orrtagokkal rombuszvégűre formált András-kereszt.¹⁹⁰

Stiborici (I.) Stibor (†1414) székesfehérvári tumbafedlapjának töredékén (279-281. kép) a szöveg közben is számárhátíves talpból növő kis kereszttel jelölték meg a felirat törését a saroknál.¹⁹¹ Kanizsai Miklós tárnokmesternek (†1404) az örményesi pálos kolostorból (Zalacsány közelében) származó sírkövén ma csak a körirat elején álló kereszt látható (282-285. kép), Rómer Flóris azonban még a két láb felőli sarokban is megfigyelt egy-egy keresztet (286. kép).¹⁹²

A korábban már említettek közül Márton kőfaragó kalocsai sírfelirata még a névvel kezdődik, és utána következik a *IACET HIC* – „fekszik itt” – formula (242. kép). Az egri (248-249. kép), pozsonyi (253. kép), császmái szövegnek már elején szerepel a *HIC IACET* – „itt fekszik” –, illetve a szegedi sírkövön (255. kép) a *HIC REQUIESCIT* – „itt nyugszik”. A magyarországi sírkőfeliratok elején ez a megfogalmazás meglehetősen gyakori az egész későbbi középkorban, a 16. század első feléig tartó időszakban. Lényegesen ritkábban lehet találkozni a *Hic sepultus* és a *Hic est sepultura* – „itt van eltemetve” és „itt a sírja” –, valamint a *Hic situs est* – „itt van elhelyezve”, „itt van eltemetve” – kifejezésekkel.

A sírfeliratok ilyesfajta kezdete, illetve szóhasználata a római emlékekig vezethető vissza. A pannoniai ókeresztény sírfeliratok egyik csoportját is ilyen emlékek alkotják, a formula után szerepeltetve az elhunyt nevét, életkorát, esetleg más adatokat is.¹⁹³ A szóhasználat azonban nem volt egységes a birodalom különböző részein. Míg a *hic iacet*, *hic quiescit*, *hic requiescit* például Trier környékén elsősorban már a kora keresztény feliratok sajátja volt,¹⁹⁴ addig Pannoniában és

¹⁸⁶ CSERGHEŐ-CSOMA 1890a. 22-24. 24. képpel; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1981b. 255-256.; 1. kép; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1984. 36, 38, 39, 43-44.; 6. kép

¹⁸⁷ CSOMA 1888b. 161-164.; CSERGHEŐ-CSOMA 1890a. 15-23.; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 22, 26-28.; 3. kép

¹⁸⁸ CSOMA-CSERGHEŐ 1888. 296-300.; CSERGHEŐ-CSOMA 1890a. 36-46.; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 37-38.; 11. kép; *Sigismundus* 2006. 348. (4.52 kat. sz., LŐVEI P.)

¹⁸⁹ CSOMA-CSERGHEŐ 1888. 295-298.; CSERGHEŐ-CSOMA 1890a. 36-39.; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 36-37.; 10. kép; ; *Sigismundus* 2006. 348-349. (4.53 kat. sz., LŐVEI P.)

¹⁹⁰ RÓMER 1871a. 209-210.; 1. ábra; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 46-47.; 21. kép

¹⁹¹ ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 41-42.; 7. kép; LŐVEI 1999b. 4. kép

¹⁹² RÓMER 1863a. 346.; LŐVEI 2000d; LŐVEI 2001f. 78-79., képekkel

¹⁹³ HORVÁTH 1997. 110.

¹⁹⁴ SCHWINDEN 2007. 270.

környékén¹⁹⁵ pogány sírköveken is megtalálhatók: *D(IS) M(ANIBUS) HIC IACET IN TVMVLO AVR(ELIA) SABINA PIENTISSIMA CONIVX ...* olvasható egy Szabadbattyánban talált faragványon,¹⁹⁶ *D(IS) M(ANIBUS) HIC IACET ECCE(S) VIDES PVPA [...] CASSIA SVM VOCITA IACET SVB SAXO RECLVSA ...* egy aquincumi szarkofágon a négyéves Cassiát búcsúztató sírversben¹⁹⁷ és *HIC POSITVS EST FLORENTINVS ...* egy Szombathely-savariai darabon¹⁹⁸ [az utóbbihoz hasonló *D(IS) M(ANIBUS) HIC POSITUS EST ...* megfogalmazás található Titus Aurelius Aurelianus sírsztéléjén a dalmáciai Salonában¹⁹⁹]. A Cassia-sírvershez hasonló, római metrikus sírfeliratok feldolgozása alapján a *hic iacet* kifejezés ötvenszer, vagyis meglehetősen gyakran fordul elő,²⁰⁰ mint a kőfaragóműhelyekben „raktáron lévő”, a sírversek általános szókészletéhez tartozó formulák egyike;²⁰¹ Aelia Sabina a 3. század első feléből való, óbudai szarkofágjának (218. kép) verses feliratában is *CLAUSA IACET LAPIDI CONIUNX PIA CARA SABINA ...* („lezárva a kőkoporsóban fekszik Sabina, a jámbor, kedves feleség ...”) olvasható, egy a Grachusok korában született sírversben ... *Heic est sepulcrum ...* áll, és még Martialis egyéni hangvétellű sírversei egyikében is *hic situs est Fuscus [...] hoc sub marmore [...] iacet sepulchro ...* található.²⁰² A *H(IC) S(ITVS) E(ST)* kifejezés Brigetio/Szőny két síremlékéről,²⁰³ valamint Balatonkilitiből²⁰⁴ is ismert.

A Kárpát-medencében ugyanúgy nem lehet beszélni ezeknek a sírfeliratoknak a kontinuitásáról, ahogy a római világ semmilyen más vonatkozásában sem. A középkori emlékekhez való átvezetés módozatai nyilván azokon az európai területeken kereshetők, ahol maga a kereszténység, valamint a latin nyelv liturgikus és hivatali használata folyamatosan tovább élt. Így például Trier késő római északi temetőjében igen sok 4–5. századi sírtábla került elő *HIC IACET ...* és *HIC IACIT ...*, a 7–8. századból pedig *HIC/HIE REQUIESCIT ...* kezdetű feliratokkal, Lycontius pap 395–423 közötti sírtábláján pedig *HIC QVIESCIT IN PACE ...* olvasható.²⁰⁵ Vekenega apátnő (†1111) már említett, zárai (Zadar) síremlékének szövegében ... *IACET HIC VEKENEGA SEPVLTA ...* áll.²⁰⁶

A *Hic iacet ...* szövegkezdet a középkori magyarországi latin betűs sírfeliratok több mint negyedét (60 példa²⁰⁷; 287-292. kép) jellemzi (természetesen azokat

¹⁹⁵ Sirmiumi feliratokat említ *hic iacet* vagy *requiescit* formulákkal: KOVÁCS 2004. 192.

¹⁹⁶ *RIU* 6. 2001. 1522. sz.

¹⁹⁷ NÉMETH–TOPÁL 1991. 75.

¹⁹⁸ *RIU* 1. 1972. 82. sz.

¹⁹⁹ IVČEVIĆ 2006. 145.

²⁰⁰ NÉMETH–TOPÁL 1991. 75, 77. (17. jegyzet)

²⁰¹ ADAMIK 1978. 186.

²⁰² ADAMIK 1978. 184, 185, 187.

²⁰³ BORHY 2006. 70. (40. sz.), 73. (42. sz.)

²⁰⁴ *RIU* 4. 1984. 955. sz.

²⁰⁵ MERTEN 1990.

²⁰⁶ TÓTH 2007a. 4, 18. (6. jegyzet); 6. kép

²⁰⁷ Változataira néhány példa: Demeter ispán 14. század első felére keltezhető, neszemlyi sírkövén (287. kép): *[HIC] IACET DEMETRIUS COMES*; Berényi Lőrinc 13. század végi, 14.

figyelembe véve, amelyeknek ismert a kezdete: ezek száma 220). Ha hozzászámoljuk a hasonló megfogalmazású feliratokat: *Iesus. Hic iacet in tumba ...* (1 példa²⁰⁸), ... *iacet hic ...* (1 példa²⁰⁹; 242. kép), *Hoc sub gradu iacet ...* (1 példa²¹⁰; 71-72. kép), *Iacet sub hoc tumulo ...* (1 példa²¹¹; 293-294. kép), *Sub hac mole iacet ...* („e kő alatt fekszik”; 1 példa²¹²; 295. kép), *Hic iacet tumulat[us] ...* (1 példa²¹³; 296. kép), *Hic iacet sepultus ...* (2

század eleji, karancsberényi sírkövén (288-290. kép) (MOCSÁRY 1826. I. 174.; 174.b. kép; FORSTER 1927. 114, 182.; kép a 241. oldalon; GENTHON 1954. 238.): *HIC IACET LOVRANT FILIVS CARI DE BERIN*; Andreas Scolari váradi püspök (†1426) nagyváradi (Oradea, Románia) sírkövén (291. kép) [BUNYITAY 1884. III. 110-112.; VI. tábla; BALOGH 1982a. I. 11, 28.; 71. kép; II. 283, 284.; Matthias Corvinus 1982. 138. (Kat.-Nr. 10, BALOGH, J.); LŐVEI 1989a. 170-171, 182-183. (190. sz.); 117. kép]: *hic ia[c]et reve(ren)dvs i(n) c(hrist)o p(ate)r d(omi)n(u)s [a]ndreas flore(n)ti(n)us h(u)ivs eccl(es)ie waradien(sis) pontifex uenerandus deo ac gentibus hungarie dilectvs qvi obiit x^oviii die mensis Januari viil ho[ra] noctis an(n)o d(omi)ni m^occccxxvi hic hon(o)rifice sepultus*; Nádasdi Darabos György szentgotthárdi apát sírköve Szentgotthárdon (292. kép) [ZLINSZKYNÉ 1966. 262.; 5. kép; ZLINSZKYNÉ 1981. 376.; 6. kép; VÁRADY 1999a. 23, 34, 64-65. (31. sz.)]: *Hic iacet d(omi)n(u)s gedrgius (sic!) darabus abbas monastery [sancti gothardi] ... de nadasd cui(us) a(n)i(m)a req(ui)escat in pace an(n)o d(omi)ni Mcccclx*; Gerebeni Herman fia László (†1489) alighanem elveszett síremlékén a Kőrös megyei Fenyőalja (Podborja; ma Dezanovac területe, Horvátország) egykori Szent Ilona-kolostorából [KUKULJEVIĆ 1891. 33. (109. sz.)]: *HIC IACET EGREGIVS LADIZLAVS FILIVS HERMANI DE GEREKEN. ANNO D. MCCCC 89*; A halálzási dátum nélkül, viszont a kolostoralapítás évszámával Bebek György királynéi tárnokmester (†1390) gombaszögi eredetű, ma Tornagörgön (Hrhov, Szlovákia) őrzött sírlapján (269. kép) (CSERGHEŐ-CSOMA 1890a. 22-24. 24, képpel; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1981b. 255-256.; 1. kép; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1984. 36, 38, 39, 43-44.; 6. kép): *hic iacet georgius bubeek mag(iste)r tauarnicoru(m) reginaliu(m) q(ui) fecit (con)struere ecclesia(m) b(ea)te v(ir)ginis fratrib(us) herem(i)tis ordinis s(an)c(t)i p(au)li p(rim)i heremite i(n) an(n)o d(omi)ni mccccxxi*

208 Csanádi Péter esztergomi kanonok sírkövén (†1480) [HORVÁTH-KELEMEN-TORMA 1979. 104-105, 107. (104. jegyzet), 115. (17. kép), 123.]: *ihvs hic iacet in tv(m)ba petri d ...[eccles]e b(ea)te virgi(ni)s ad laty eccl(es)ie s(anc)ti in gser... [cuius] a(n)i(m)a req(i)escat i(n) x(hrist)o obyt xvi die me(n)sis avgvsti anno dom(in)i 1480*

209 Márton kőfaragó fentebb említett, kalocsai feliratában (242. kép).

210 A szlavóniai Samobor (Horvátország) Szent Mihály-kápolnájában Leonardus (†1536) sírköve (71-72. kép); felirata korábbi, még teljesebb olvasatának [KUKULJEVIĆ 1891. 225. (746. sz.)] a ma látható részletek alapján javított változata: *HOC SVB GRA(DV) IACET (GENEROS)VS (LEO)NARDVS ...GEN... DE SAMOBOR QVI DIES ... VITE SVE CLAVSIT. ANNO D. 15 XXXVI*

211 Szentléleki Ákos fia Miklós (†1516) csatkaí sírkövén (293-294. kép) [GEREVICH 1959. 313, 315, 317.; 5, 14. kép; Matthias Corvinus 1982. 677, 686-687 (Kat.-Nr. 840c, BALOGH, J.), képpel; MIKÓ 1986. 107. (50. jegyzet); 72. kép]: *IACET SVB HOC TVMVLO EGREGI(US) VIR NICOLAVS AKACIVS DE ZENTHLELEK QVI OBYT XIII DIE APRILIS AN(N)O D(OMI)NI MCCCC XVI*

212 Hámi Ákos nikomédiai püspök, egri segédpüspök (†1522) elpusztult egri sírkövén (295. kép) [NOVÁKY 1819. 241, 242.; GOROVE 1828. 5-6.; DÉTSHY 1964b. 2, 6, 11, 13. (57. jegyzet), 19. (260. jegyzet)]: *SVB HAC MOLE IACET R(EVEREN)DVS D(OMI)N(V)S ACHACIVS DE HAM EP(ISCOPV)S NICOMEDIEN(SIS) AC SVFFRAGAN(EVS) AGRIEN(SIS) & C. PATRONUS HVIVS SACELLI QVI OBYT QVARTO DIE MARCI ANNO 1522*

213 Töredékes felirat Besztercén (Bistrița, Románia) az evangélikus templom padlójában (296. kép).

példa²¹⁴), *Hie ligt/leid begraben/pegraben ...* (5 példa²¹⁵; 78, 80. kép), *Hic est sepultus ...* (7 példa²¹⁶; 69, 297. kép), *Hic est sepulta ...* (1 példa²¹⁷; 7. kép), *Hic/Hec est sepultura ...* (10 példa²¹⁸; 298-304. kép), *Hec sepultura est ...* (1 példa²¹⁹; 305. kép), *Hic sepultus/sepulta est ...* (3 példa²²⁰; 306. kép), *Hic est sepulchrum ...* (2 példa²²¹; 307-308. kép), *Hoc est*

²¹⁴ Decsei János fia (+1462) alighanem elveszett sírkövén a Kőrös megyei Fenyőalja (Podborja; ma Dezanovac területe, Horvátország) egykori Szent Ilona-kolostorából (MARGALITS 1900. 29.; GERECZE 1906. 1092.): *Hic jacet sepultus egregius magister filius Joannis Codary de Decse, mortuus 1462; Dombai Pál tolnai főispán (+1487 után) elpusztított sírfeliratának az elejét kivéve igencsak bizonytalan hiteles olvasata (MOL Magyar Kamara Archivuma, Acta diversarum familiarum 6.s. 12. téka, Dombay család. Fasc.C. no.31 – Koppány Tibor szíves közlése) szerint: Hic jacet Sepultus Terrestis Dominus Paulus Dombai de Hidvég ad Enying et Mezőkomarom in Cottu. Toln.*

²¹⁵ Például: Friedrich Voyt (Voit) (+1521/1522) töredékes sírlapján a pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) Szent Márton-templomban (78. kép) (LŐVEI 2006a. 129.; Abb. 4; MAJOROSSY 2006. 103.; MAJOROSSY 2008a. 470, 483.; 2. ábra): *Hie ligt begraben der fursichtig weis herr fridrich voyt pu[urgermaister] ...; Wilhelm von Wulkendorf sírkövén (80. kép) ugyanott (LŐVEI 1992. 18.; LŐVEI 2006a. 131.; Abb 7): Hie leid pegrab(e)n der Edel Ritter her Wilhelm Von Wulkendarff vn(d) ist gestarb(e)n an allersel(e)n tag im dem got gnad*

²¹⁶ Például: Gagyi Péter fia László (+1392?) sírkövén (297. kép) a felsőgagyi templomban (CSOMA 1887a. 117-120.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 5-11, 24.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 462, 588.; II. 1219. kép): *HIC EST SEPULTUS MAG(ISTE)R LADISLAUS FILIUS MAG(IST)RI PET(RI) DE GADGI INT(ER)FECT(US) PER TURCOS DIE COMI(NI)CO (sic!) P(OS)T FESTUM S(AN)C(T)I IACOBI AP(OSTO)LI IN GERRA ... an(n)o d(omi)ni mccccxii; Décsei Rohfi István fia János (+1420) Kutináról (Horvátország) Zágrábba került sírkövén (69. kép) [ENGEL–LŐVEI 1991. 47, 48.; IX/1. kép; VALENTIĆ–PRISTER 2002. 63. (113. kat. sz.)]: hic est sepultus egregius vir Joh(an)nes filiu(us) st(e)p(ha)ni filii co(n)dam roche d(e) decche anno d(omi)ni mcccc uigentesimo in die ...*

²¹⁷ Katalin, Jakab anyja (+1375) kassai (Košice, Szlovákia) sírkövén (7. kép): *HIC ES[T SE]PULTA MATER IACO[BI] ... I NO(M)I(N)E KATHERINA A(NNO) D(OMINI) MCCCCLXXVI* (RÉCSEY 1896. 7-8.; VII. tábla; WICK 1933. 35-37.)

²¹⁸ Például: Csáktornyai Lackfi István nádor (+1397) keszhelyi sírkövén (298-300. kép) (ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 36, 46.; 8. kép; VÁRADY 1999a. 8-9, 32, 48-49. (11. sz.); 7, 31/1. kép): *hic est sepultura mangnifici viri domini steffani waywode ac palatin regni anno domini mccccxxxviii; Tárnokházi István olvasó kanonok (+1430) kalocsai sírlapján (301-302. kép) (WINKLER 1929. 130-132.; 84. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 588.; II. 1692. kép): hec est sepultura domini stephani de tharnokhaza canonici letoris et vicary ecc(lesi)e colocen(sis) an(no) do(mini) mccccxxx; Kalondai István fia György (+1504) kalondai (Szlovákia) sírkövén (303-304. kép) [MOCSÁRY 1826. I. 166.; Matthias Corvinus 1982. 101, 677, 685-686. (Kat.-Nr. 840.a, BALOGH, J.); MIKÓ 1986. 98, 100.; 59. kép]: HEC EST SEPVLTVRA EGREGII GEORGII NATI CONDA(M) ST(E)PHANI DE KALO(N)DA Q(UI) OBIIT IN AN(N)O DOMI(NI) MILLESI(M)O Q(UI)NGETESI(M)O IIII; Wáry (Vári) Máté kanonok (+1505) egri sírkövén (NAGY 1970–71. 107-108, 112.; 10. kép): HEC ES[T] SEPVLTVRA VE(NE)RAB(I)LIS D(OMI)NI MATHEI DE WARII ARCIVM LIBERALIVM MAGISTRI CANONICI HVIVS ALME ECCLES(I)E AGRI[E]NS(IS) QVI OBIIT D[ECIMO] NON[O] ... [M]ESIS I[N] A[NNO] I[NCARNATIONIS] 1[5]^o5*

²¹⁹ István festő és családja 1500 körül készült sírlapja (305. kép) a budai domonkos kolostorból (H. GYÜRKY 1977. 31. sz.; 29. kép): *HEC SEPVLTVRA EST MAGISTRI STEPHANI PICTORIS CVM CONIVGE SVA D(OMI)NA BARABARA ET CVM HEREDIBVS SVIS*

²²⁰ Például Selmeci Márton pozsonyi kanonok (+1495) elpusztult síremlékén (BEITEL, *Sírfeliratok* fol. 5r, Majorossy Judit szíves közlése szerint): *hic sepultus est honorabilis vir magr Martinus de*

sepulchru(m) ... (1 példa²²²; 1395-1398. kép), *Hic situs* ... (1 példa²²³; 309-311. kép), *Hic requiescit* ... (4 példa²²⁴; 311-313. kép), *Hic cum suis requiescit* ... (1 példa²²⁵), *Hic requiescat corpus* ... (1 példa²²⁶; 25-26. kép), *Hic quiescit corpus* ... (1 példa²²⁷; 314-315. kép), *Hic in fossa sunt* ... (1 példa²²⁸; 316-317. kép), *Hic sunt in tumba* ... (1 példa²²⁹), *Hic clauditur tumba* ... (1 példa²³⁰), *Hoc tumulo conditur* ... (1 példa²³¹), *Hic obiit* ... (5

-
- Schembnicia canonicus eccle s Salvatori als s Martini Poson a D 1495 duodecima mensis Juny; Petrus Santus özvegye, Ilona 15. század végi, 16. század eleji, csepényi (Čepin, Horvátország) sírkövén (306. kép) (RADIĆ, Eszék 61-63. kép): HIC SEPVLTA EST RELICTA (CON)DA(M) EGREGY PETRI SANTI IN NOMINE ELENA*
- 221 Scharfenecki János (†1387) máriavölgyi (Marianka, Szlovákia) sírkövén (307-308. kép) [RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XL (1877) 3.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981a. 140-142, 143-144. (5. és 10. jegyzet)]: [*Hic est sepulcrum d(omi)ni ioha(n)nes de scharfenek anno d(omi)ni mcccxxxvii in vigilia ...*; egy értelmezhetetlen nevű személy kassai (Košice, Szlovákia) sírkövén (1360–1370-es évek): *HIC E[ST] SEPVLCRM* ... (RÉCSEY 1896. 8.; IX. tábla; MIHALIK 1897. 163.; WICK 1933. 94-95.)]
- 222 Péter fiának (†1380) töredékes sírköve a budai egykori domonkos kolostorból, BTM Középkori Osztály, ltsz. 77.2.25. és ltsz. 78. (1395-1398. kép) [HORVÁTH 1932a. 15. (78. sz.); RADOCSAY 1971. 475. (44. sz.); H. GYŰRKY 1981. Abb. 160.1.]
- 223 Pálóci Mihály (†1514) és Antal 1519-ben állított, sárospataki síremlékén (309-311. kép): CSOMA 1888a. 125-126.; GERVERS-MOLNÁR 1983, 23-24.; 55. kép
- 224 Például: Felsőlendvai Miklós bán fia Miklós mester (†1346) Segesdről a MNM-ba került sírkövén (311-313. kép) [CZOBOR 1883d.; ÉBER 1902a. 144.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981a. 142-144.; 3. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 38, 43-44.; 5. kép; LŐVEI 1982–1986; VÁRADY 2000b. 18-19, 22, 23, 34, 60-61. (26. sz.); 18, 35/1. kép]: *HIC REQVIES(CIT) SEIT MA(G)IST(ER) NICOLAVS FILIV[S NICOLA]I CONDAM BANI OBIT T(ERTI)O DIE P(OS)T FESTV(M) S(ANCTE) LVCE EWA(NGELISTE) A(NNO) D(OMINI) M^oCC^oCXL^o*
- 225 Prodavizi Gergely (†1484) leírásból ismert, a Kőrös megyei Virje (Horvátország) mellett, az egykor Prodavecnek (=Prodaviz) nevezett régi romok falában talált sírkövén [KUKULJEVIĆ 1891. 311. (1062. sz.)]: *HIC CMV SVIS REQViescit. GREGORIVS DNS NOBILIS DE PRODAVEZ. HVIVS V... PRIMI FVATORIS ANO 1484*
- 226 Verebi György fia Péter, erdélyi alvajda (†1403) mátraverebélyi sírlapján (25-26. kép) (JAKUBIK 1961. 167, 173.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337, 462, 588, 589.; 586/4. ábra; II. 1220. kép): *hic requiescit corpus strennui militis mag(ist)ri pet(ri) geo(r)gy oli(m) uice uaiuode t(ransilvani) fu(n)dato(r)is hui(us) e(cclesie) q(ui) ob(iit) in a(nno) d(omini) m^occcc^oiii*
- 227 A Zay család egy tagjának tövisi (Teiuș, Románia) sírkövén (314-315. kép) (VERNEI-KRONBERGER 1939. 42-43.; 25. tábla; LUPESCU 2003. 842-843.; 12-13. kép)
- 228 Korbáviai Annának (†1525) a Kőrös megyei Glogovnicáról (Horvátország) Zágrábba került sírkövén (316-317. kép) [KUKULJEVIĆ 1891. 38. (125. sz.), 375. (1289.sz.); BRUNŠMID 1912. 57-58. (895. sz.); VALENTIĆ 1969. 98-100. (56. sz.); VALENTIĆ–PRISTER 2002. 55-56. (92. sz.)]: *HIC IN FOSSA SVNT GENEROSE ANNE COMIT[I]S(S)E CHORBAVIE OSSA A(NNO) D(OMINI) M 1525 (sic!)*
- 229 Upori István erdélyi püspök (†1419) elpusztult, gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) sírkövén (SZEREDAI 1791. 12.; TEMESVÁRY 1922. 308.; ENTZ 1958. 138, 171.): *HIC. SVNT. IN. TVMBA. PRAECLARI. PRAESVLIS. OSSA. STEPHANI. EMERICI. ... PROGENIE. NATI. DVXITQVE ... NOMINI ... CVLMINE. ELVXIT. ANNO. M. CCCC. XIX. DIE. VIGESIMA. III. MENSIS. MAIL.*
- 230 Temesvári Miklós szentistváni prépost (†1457) esztergomi sírkövén [HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 93, 95. (68, 69. jegyzet), 123, 124. (1. jegyzet)], amelynek töredékes felirata megegyezik a prépost fennmaradt végrendeletének megfelelő szövegrészleteivel: [*hic*] *claudit(ur) tu(m)ba a[n]te altare sancti Stephani*] *p(ro)thom(arti)ris egregi(us) d(omi)n[us] Nicolaus*

példa²³²; 277-278, 318. kép), valamint a csupán *Hic est, Hec est, Hoc est* és *Hic* feliratú saroktöredékeket (összesen 11 példa) –, akkor az összes szövegnek már több mint feléről van szó. A szilágycsehi (Cehu Silvaniei, Románia) református templomban Csehy Wayda István (†1504 ?) kriptafedlapjának *Hoc opus fecit fieri ...* építési és donációs feliratokról jól ismert formulája nem mint elhunyt, hanem mint készítettőre vonatkozik rá (319-320. kép).²³³

Az ilyesfajta formulák az újkorban is tovább éltek: *HIC SITVS EST ...* áll Thurzó (II.) János (†1508) 1558 táján készített, *HIC IACET ...* pedig Thurzó V. János szepesi ispán (†1558) és Thurzó (III.) Kristóf kamarás, szepesi és sárosi főispán (†1614), *HAC SVB RVPE IACET ...* („itt e szikla alatt fekszik”) Thurzó (III.) Szaniszló nádor (†1625) egyébként még egyaránt igen középkorias megfogalmazású síremlékein, valamint *HIC SEPVLTVS IACET ...* Johann Philipp Körber egri hadi élelmezési biztos (†1695) sírkövén a lőcsei (Levoča, Szlovákia) Szent Jakab-templomban.²³⁴ Kolozsváron (Cluj, Románia) Martinus Schindler (†1583) sírkövén *HIC IACET ...*, egy 1581-ben elhunyt nő sírfeliratában pedig *HIC SEPULTA IACET ...* található.²³⁵ A sárospataki plébániatemplomban Saári Mátyásné Szakmári Nyireő Katalin (†1634) sírkövén a két felirat egyike kezdődik *HIC IACET ...* formulával.²³⁶ Soós György váradi prépost, szepesi olvasókanonok (†1675), illetve Bacskády Ádám (†1684) egyaránt elpusztult szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) sírköveinek feliratai is a *Hic jacet* szavakkal indultak, és *HIC IACET* áll Magunya András szepesi kanonok (†1687) és Balogh Miklós váci püspök és szepesi prépost (†1689) sírkövein

artium] et decretvr(um) doctor p(re)p(osi)t[us huius sancti Stephani et] st(ri)gonien(sis) eccl(es)iar(um) can[onicus et vicarius ac andantor *causarum*] co(n)cilii basili[ensis] ...

231 Mitrováci Gáspár fia Demeter (†1399) síremléke egykor a pozsegi Darnóc (Brodski Drenovac, Horvátország) templomában [KUKULJEVIĆ 1891. 35. (114. sz.); VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 1987. 95.]; *HOC TVMVLO CONDITVR VLTIMVS SVRCVLVS DEMETRIVS FILIVS GASPARI DE METROVAZ. MORTVVS DIE VII. ID. APRILIS. AN. MCCCLXXXIX*

232 Például: Dunajeci Miklós szepesi prépost (†1356) elpusztult hunfalvi (Hunovce, Szlovákia) sírkövén (WAGNER 1774. 343.; BERZEVICZY 1903. 97.): *Hic obiit Magister Nicolaus filius Andreae, Praepositus - - sub Anno Domini MCCCLVI*; Tamás 14. század harmadik negyedére keltezhető fél sírkövén a budai domonkos kolostorból (1389. kép) (H. GYÜRKY 1981. 141.; Abb. 161.2): *HIC O(BIIT) THOMAS ... [W]ISSEGRAD*; Solymosi Domokos (†1411) gyöngyössolymosi sírkövének töredékén (318. kép) (DERCSÉNYI-VOIT 1978. 231, 232.; 269. kép; LŐVEI-VARGA 1987. I. 462, 588, 589.; II. 1226. kép): *Hic oby(t) magisters in anno d(omi)ni mccccxi*; Perényi István asztalnokmester (†1437) rudabányai sírlapján (277-278. kép) (ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 36-37.; 10. kép): *Hic oby(t) magnific(us) d(omi)n(u)s st(ep)h(a)nus filius emerici de peren se(re)nissimi Principis domi(ni) sig[ismundi] ... [reglis dapiferoru(m) magi(ster) Anno domini m^occcc^oxxxvii*

233 BUNYITAY 1887. 39.; BALOGH 1943. 81, 202, 285, 356, 377.; 58. kép: *HOC OP(US) FECIT FIERI EGREGIVS DOMINVS ST(E)PH(A)NVS WAYDA DE CHECHY ANNO INT(ER?) INCA(RNATIONEM?) (?) 15o4^o (?)*

234 LUDIKOVÁ-MIKÓ-PÁLFFY 2006. 347-350. (7-8. sz.), 365-368. (23. sz.), 373-377. (28. sz.), 399-400. (47. sz.); 18-19, 33, 43, 62. kép

235 ENTZ, *Lapidarium*

236 GERVERS-MOLNÁR 1983. 51-52.; 150-151. kép

ugyanott.²³⁷ Harcz Lajos ciszterci szerzetes, nagyteveli plébánosnak (+1734) a Veszprém megyei község magtárrá alakított régi templomából származó, négyzetes solnhofeni („kelheimi”) sírtábláján a kronosztikonos feliratot ugyancsak a *hic* és a *iacet* szavak fogják keretbe: *HIC P. LVDoVICVs HarCz OC. LVDoVICiVs IaCet*.²³⁸ Jászapátiban, a plébániatemplom körítő falának belső, az egykori temetőre néző oldalában a 18. század közepe táján feliratozott terméskövek kesze-kusza vésetű szövegei is *HIC IACET* formulával kezdődnek (736-737. kép). Egyházi körökben elvétve még 19. századi temetői sírfeliratokban is előfordul a latin nyelvű felirat, így a balatonfüredi régi arácsi temetőben *Hic iacet Reverendus Dominus Nobilis Emericus Dömölky de Dömölk ...* olvasható az egyik sírkövön.²³⁹ Helyenként a középkori német változat is használatban maradt, például Elisabeta Hartlinin (+1749) mecseknádasdi sírkeresztjén *HIER LIGT BEGRABEN ...* áll (321. kép). A megfogalmazás magyar fordításban bekerült az újkori temetők sírköveinek szövegeibe, így *IT* (sic!) *FEKSZIK ...* olvasható például Gr. András Borbála leányának (+1622), Grithi Lőrincné Farnasi Erzsébetnek (+1633) és Baczy István feleségének és leányának (+1634) a kolozsvári házsongárdi temetőből az Erdélyi Nemzeti Múzeum kőtárába beszállított sírkövein.²⁴⁰ Az Ibrányi Mihály édesanyjának és gyermekeinek 1623-ban Sárospatakon állított sírkövön a sírvers *IT N'UG[SZIK] ...* szavakkal kezdődik.²⁴¹ Az „itt fekszik” kifejezés később kiment a divatból, hogy teljesen átadja a helyét az „itt nyugszik” formulának: Veszprém megyében például a vanyolai temetőben Kapcsándi Mihály (+1849), Adásztevel református sírkertjében „nemes Kapotsy Julianna asszony, néhai T. T. Bernáth István pázmándi ref. hív. lelki pásztor özvegye” (+1834), Nagytevel római katolikus temetőjében pedig Egyed Imre, a „pápai Uraság hajduja” (+1853) sírkövén a felirat már *Itt nyugszik ...* kifejezéssel indul, ahogy Bakonygyirót, Bakonytamási, Nagydém, Gic 1820–1850-es évekből származó temetői sírtábláin és Veszprém megye és egész Magyarország számtalan más településén is napjainkig. A kifejezés időnként bővül, Gic római katolikus temetőjében Bésán István császári királyi tanácsos, Veszprém megye első alispánja (+1826) *ITT NYUGSZIK HAMVAIBAN ...*, gelsei és szolgagyőri Biró Farkas, Veszprém megye táblabírája (+1840) pedig *ITT NYUGSZIK ISTENBEN* Az „Itt nyugszik” német megfelelőjeként *Hier ruhet ...*, *Hier Ruehet ...*, *Hier ruhen ...*, *Hier ruhen in Gott ...*, *Alhier ruhen ...*, *Hier ruhen der Gebeine ...* olvasható a soproni Szent Mihály-templom temetőjéből múzeumba került, 17–18. századi síremlékek egész

²³⁷ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2007. 331. (16. sz.); 333. (20. sz.); 335. (22. sz.); 336–337. (23. sz.)

²³⁸ LŐVEL, *Veszprém* (1998-as gyűjtés)

²³⁹ LŐVEL, *Veszprém* (1986-os gyűjtés); Nem „Hic iacet” kezdettel, de latin nyelvű például Hajas István plébános (+1798) sírköve a veszprémi Szent László-templom szentélyének külső falában – LŐVEL, *Veszprém* (1990-es gyűjtés) –, valamint Kondiovits István (+1820) plébános sírköve a Nógrád megyei Herencsény temetőjében (1995-ös gyűjtés).

²⁴⁰ KOHN–ZSAKÓ 1911. 294, 295.; ENTZ, *Lapidarium*

²⁴¹ GERVERS-MOLNÁR 1983. 51.; 146–148. kép

során (322-327. kép).²⁴² Ehhez hasonlóan *Hier ruhet ...*, *Hier ruht ...* vagy közös sírkő esetén *Hier ruhen ...* áll a német nyelvű szövegek elején a Nagytevelen az 1830–1840-es években, Bakonyszentiván régi római katolikus temetőjében pedig az 1820–1850-es években állított sírköveken – ahogy az a német nemzetiségi településeken országszerte általános volt a II. világháborúig, és helyenként előfordul még később is.²⁴³

A középkori magyarországi szövegek másik igen gyakori kezdete a halálozási évszám megadása: *Anno domini [...] obiit ...* (45 példa²⁴⁴; 223-224, 328-329. kép). Ezt a szövegtípust összeszerkeszthették a fentebb említett formulákkal is, például: *Anno domini [...] obiit [...] hic sepultus/sepulta ...*²⁴⁵ (226-228. kép), *Anno domini [...] hic sepultus est ...*²⁴⁶ (330. kép), *Anno domini [...] hic iacet ...*²⁴⁷ (17-18. kép). A latin nyelv magyarországi dominanciáját mutatja, hogy még néhány német nyelvű sírkövön is *Anno domini ...* áll elől, elsősorban az ország nyugati határszélén (73-75, 79, 82, 84, 86-87, 90. kép).²⁴⁸ (Hasonló példával jóval későbbi temetői sírkereszt is szolgál: a

²⁴² Octavia Esther Herberstein (†1702) és Juliana Polixenia Herberstein (†1697) grófnők, a Neuuheller család 18. század elejei, Jaroslaus von Steinbach (†1693), Johann Andreas Kastenholz lelkész (†1724), Georg Schiller mészáros (†1753) és felesége, Johann Paul Sobitsch patikus (†1706) és felesége Anna Elisabeth Stockinger (†1720), Christoph Reythr pékmester felesége Éva (†1692) síremlékei: CSIPKÉS, *Katalógus B*, 3-5, 7-8, 10, 37. sz.

²⁴³ LŐVEI, *Veszprém* (1998-as és 1999-es gyűjtések); Mecseknádasdon: FREY 1988. 14-17, 21-24. kép, valamint kép a 44. oldalon

²⁴⁴ Például: Georgius Eulench (†1392) lőcsei (Levoča, Szlovákia) síremlékén (223-224. kép) (MERKLAS 1864. IV-V.; 1. kép; HENSZLMANN 1878. 126.; 70. kép): *anno d(omi)ni mil(l)e(simo) cccxii in octava corporis x(hrist)i obiit georgius Vlebach fu(n)dator hui(us) capelle orate pro;* Szentgyörgyi és Bazini Zsigmond első felesége, Kunigunda (†1461) máriavölgyi (Mariánka, Szlovákia) sírkövén (328-329. kép) [ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981a. 142, 143-144. (7. és 10. jegyzet); 2. kép]: *[a]nno d(omi)ni Mccccxi Ob[iit magnifi]ca d(omi)na kunigundis de L⁺batschaw Conthoralis Spe(c)tabil(is) et Magnifici d(omi)ni Sigismu(n)di [Comitis de Sancto Georgio et de Bazyn]* ...

²⁴⁵ Például: Romer Gáspár kanonok (†1517) sírlapján a pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) Szent Márton-templomban (226. kép) (DANKÓ 1891; LŐVEI 2006a. 133-134.; Abb. 10; MAJOROSSY 2006. 103.): *Anno d(omi)ni 1515 feria quarta p(ost) fe(stum) conversionis pauli obyt venerabilis magister Romer cano(n)icus pos(o)n(i)en(sis) hic sepultus orare pro eo;* Moravai Rumczicz Erzsébet (†1500) görgényszentimrei (Gurghiu, Románia) sírlapján (227-228. kép) (Ismeretlen szerző kézírata, 1869 után [őrzési helye ismeretlen], 57-58.): *ANNO DOMI(NI) M500 FERIA SEXTA ANTE [F]ESTAM PENTECOSTES OBYT NOBILIS VIRGO ELIZABET DE RVMCZICZ MORAVA HIC SEPVLTA ORATE PRO EA*

²⁴⁶ Illésházi Mátyás gyulafehérvári prépost (†1510) illésházi (Eliasdice, Szlovákia) sírkövén (330. kép) (IPOLYI 1859a. 100-101.; I.8. kép; LŐVEI 1990b. 8-9.; 1. kép; VARGA–LŐVEI 1990-92. 166. (150. jegyzet); 59. kép): *Anno d(omi)ni 1510 quinto die mensis Avgosti hic Sepult(us) est Rever(e)nd(us) d(omi)n(us) mathias Ilyes de Ilyeshaza olim prepositus et canonicus in Eccl(es)ia Catedrali S(an)cti michaelis Archangeli in Albagelva transilvanen(si) Cuius anima deo vivat*

²⁴⁷ Ismeretlen sírköve a budai domonkos kolostorból (17-18. kép) (H.GYÜRKY 1984a. 247-248.; 1, 5. kép): *[AN]NO DOMINI MCCLXXXIX HIC IACET ...*

²⁴⁸ Például: Miklós fia Lőrinc bíró (†1380) nagymarosi sírkövén (73-75. kép) [LŐVEI 1991b. 3, 10. (12. sz.); 12. kép; VÁRADY 1999a. 8, 50-51. (14. sz.)]: *an(n)^o d(omi)ni m^occc^olxxx hie lict lavrencz niclos der reichter;* Mert Gaelsam (Gailsam) (†1489) sírkövén (79. kép) a pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) Szent Márton-templomban (LŐVEI 1992. 18.; LŐVEI 2006a. 131.; MAJOROSSY

keresztnevét is latinosan író Iohannes Schulz Mecseknádasdon ANNO 1765 DEN 20 SEPDEMBER ISD GOT SELIG ENDSHLAFEN²⁴⁹) Egy-egy példával olyan változatai is ismertek az ilyesfajta szövegkezdetnek, mint ANNO 1528 [...] HIC IACET TVM(V)LAT(VS)²⁵⁰ (331. kép), Anno 1532 Hic sepultus est ...,²⁵¹ Anno domini [...] hic iacet ...²⁵² (332-333. kép), 1467 am phincztag ...²⁵³ (89. kép), am ersten tag [...] im mV15²⁵⁴ (91-92. kép) vagy a szláv nyelvű Letha ic 1535 ... Szakolcáról²⁵⁵ (Skalica, Szlovákia; 105. kép). Az ilyen feliratok az összes ismert szövegkezdet mintegy negyedét alkotják. Ez a formula nem vezethető vissza római/ókeresztény hagyományra, és bár az évszámmal kezdődő sírfelíratra kivételesen akad példa jóval

2006. 104.): Anno do(min)i m^o cccc^o lxxxviii Ist gestarbe(n) der erber herr mert gaelsam am osterabent de(m) got genadig se(i)n amen; Ismeretlen papi személy (†1474) sírkövének töredéke (82. kép) ugyanonnan, jelenleg a városi múzeum (Metské múzeum v Bratislava) kiállításán [FIALA 1999. 67. (55. kat. sz.) és LUXOVÁ 2003. 325. hibás olvasattal és évszámmal; LŐVEI 2006a. 134.]: anno domini m cccc und in de(m) 74 ist gesto[rben]us de(m) alle merschtig got genedig sey; Peter Wildhofer (†1478) kismartoni (Eisenstadt, Ausztria) sírlapján (90. kép) [JOVANOVIČ 1930. 20.; CSATKAI-FREY 1932. 32.; ZIMMERL 1953. 5, 6, 19. (28. szám), képpel]: Anno d(omi)ni m cccclxxxviii an sand Silvester tag ist gestorben der Edel Peter Wildhofer vnd leit hie begraben Dem got gennadig sey; Peter Puchsbaum káplán (†1523) ugyancsak kismartoni sírkövén [JOVANOVIČ 1930. 20.; a XI. táblán kép; CSATKAI-FREY 1932. 32.; ZIMMERL 1953. 21. (31. szám), képpel]: Anno dom(ini) 1^o523 iar ist gestorben der erbierdig her peter puechschamb der erst kaplan der stift diser kapelln der selle got genedig und parmherzig sein bel; Nathan Kranberger (†1510) soproni sírkövén (86-87. kép) (HENSZLMANN 1880a. 43, 61.; 29. ábra; CSIPKÉS, Katalógus B, 1. sz.; VÁRADY 1999a. 29-30, 34, 35, 36, 60. (26. sz.); 24, 42/1. kép; LŐVEI 2006a. 131.; Abb. 6): Anno d(omi)ni 1510 Ist Gestorben der Edel Und Uest her Nathan kra(n)perger an sant kilians tag de(m) Got genadig sey; Peter Storkut von Seedorf (†1522) bazini (Pezinok, Szlovákia) sírlapján (84. kép) (HENSZLMANN 1880a. 63, 203.; LŐVEI 2006a. 132.; Abb. 8): Anno D(omi)ni 1522 iar Am mitwoch Vor Helena ist gestorb(e)n Der Ed(e)l vnd Vest peter storkut Von sedorff vnd leit hie begrab(en) Dem got genedig Sein Wel
- 249 FREY 1988. kép az 57. oldalon
- 250 Stephanus Kalmus (†1528) segesvári (Sighișoara, Románia) plébános sírköve (331. kép): MÜLLER 1855b. 412, 414-415.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 51-52, 54, 74. (249. jegyzet); 29. tábla
- 251 Ismeretlen (†1532) sírköve Felbáron (Horný Bar, Szlovákia): Anno 1532 Hic [s]epultus est Nobilis .urcutius [...] qui ob[iit] mensis ...
- 252 Hédervári Katalin (†1426) visegrádi sírlapján (332-333. kép) [ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 22, 40-41.; 13-14. kép; LŐVEI 1991b. 3, 8-9. (9. sz.); 9. kép]: [a]nno d(omi)ni mccccxxvi hic iacet ... ca(t)hari(n)a soror laurenc[ii]
- 253 Johann Siebenhirter egy servitorának (†1467) kismartoni (Eisenstadt, Ausztria) sírkövén (89. kép) [JOVANOVIČ 1930. 20.; kép a XI. táblán; CSATKAI-FREY 1932. 32.; 28. kép; ZIMMERL 1953. 5, 6, 19. (27. sz.)]: 1467 am phincztag [nach s]and thomas des heulige(n) czwellff bothen ist gestorben [...] des edlen und stren]g(e)n riters hrn hansn syl[bn]hierters it diener gebes(en)n ist der leit hie begrab(en)
- 254 Veit von Fürst kismartoni várnagy (†1515) kismartoni (Eisenstadt, Ausztria) fém epitáfium-tábláján [JOVANOVIČ 1930. 20.; IV. tábla; CSATKAI-FREY 1932. 32.; 29. kép; ZIMMERL 1953. 6, 20-21. (30. sz.), képpel; Die Ritter 1990. 254-255. (Kat.-Nr. VI.74)]: am ersten tag des mercen im mV15 ist gestorben der edel und streng herr feit fon fuerst hauptman cu der eisinstat ritter und kaiserlicher maiestat ratt dem gott genetig sei
- 255 Ismeretlen (†1535) sírköve a MNM-ban: Lapidarium 1998. 11.; VÁRADY 1998. 148. (3. jegyzet); LŐVEI 2006a. 135.; Abb. 13

korábról is (így egy korábban már említett, a 10. század második feléből származó sírkőtöredék az auxerre-i Saint-Eusèbe apátságából²⁵⁶), az *Anno domini* ... formula a sírfeliratokban a 13. századtól vált gyakoribbá, majd mindennapossá.

Még további feliratkezdetek is említhetők: *Sepultura* ... (9 példa²⁵⁷; 101, 191, 334-337. kép), *Sepulchrum* ... (5 példa²⁵⁸), *Sepultus est* ... (1 példa²⁵⁹; 338. kép), *Sepultus est in hoc tumulo* ... (1 példa²⁶⁰; 339. kép), *Se...* (1 példa), *Epithaphium ad marmorem* ... (1 példa²⁶¹; 340. kép), *Continet hec fo[ssa]* ... („itt őrzi e gödör”; 1 példa²⁶²; 341. kép),

²⁵⁶ Bernward 1993. 2. 302-303. (Kat.-Nr. V-38, STRATFORD, N.)

²⁵⁷ Például: Berzevici Henrikfi Péter tárnokmester (†1433) berzevicei (Brezovica, Szlovákia) síremlékén (334-337. kép) (RÓMER 1887; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 32-36.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 22, 45-46.; 20. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 59-60.; 14. kép): *Sepultura magnifici uiri domi(ni) petri herrici de brezouiche tauarnicor(um) re[galium] m(a)g(ist)r(i) et co(m)i(i)ta)tus scepassie(n)sis ac suor(um)*; Az így kezdődő magyarországi sírfeliratok kétharmada egyetlen városból, Nagyszebenből (Sibiu, Románia) ismert, pl.: Nicolaus Proll sókamarás, polgármester (†1499) sírlapján (191. kép) [ROTH 1906. 29-30.; ALBU 2002. 26-27. (21. sz.); Abb. 11]: *SEPVLTVRA NOBILIS ET EGREGI(I) VIRI Q(VON)DAM NICOLAI PROL COMITIS CAMERARV(M) SALIV(M) RE(G)ALIV(M) P(RIN)CI(PALI)VM REGNI TRANSSILVA(NO)RV(M) AC MAGISTRI CIVIVM CIVITATIS CIBIN(I)EN(SIS) SVORVMQVE HEREDV(M) QVI OBIIT IN FESTO BEATI NICOLAI CONFESSORIS ANNO M[ILL]JESIMO QVADRINGENTESIMO NONAGESIMO NONO*; Mihnea havasalföldi vajda (†1510) sírkövén (101. kép) ugyanott [ALBU 2002. 30-33. (25. sz.); Abb. 14 – helyenként eltérő olvasattal]: *Sepultura Mag(n)ifici do(mi)ni Michaelis Waywode tra(n)salpi(n)i hic obiit in die beati gregory pape pre ... dolose interfecti A(nno) d(omi)ni 1510*

²⁵⁸ Mikus ispán fentebb említett, korai tereskei sírkövén kívül például: Ozorai Pipo, azaz Filippo Scolari (†1426) elpusztult székesfehérvári síremlékén [MELLINI 1570. 64. (MELLINI 1987. 50.)]: *Sepulchrum Egregii et Magnifici Domini Philippi de Scolaribus de Florentia Comitibus Themesuarensis et Ozorae. Qui obiit anno Domini 1426. die XXVII. Mensis Decembris*; Váradi Albert nyitrai főesperes 15. század végére keltezhető, esztergomi sírkőtöredékén [SZÉLESS 1765. D; MÁTHES 1827. 63. (§. 100.); Tab. VIII. lit. B.]: *SEPVLCRV[M VENERABILIS AC ... MAGISTRI] ALBERTI D[E VARADINO DECRETORVM DOCTOR] ARCHIDI(ACONI) [NITRIENSIS ET CANO]NICI IN EC[CLESIE STRIGONIENSIS F]RAT[ER] ...*

²⁵⁹ Szántói Ambrus szentistváni prépost (†1483) esztergomi sírkövén (338. kép) [MÁTHES 1827. 22. (§. 36.); Tab. VI. lit. A.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 153, 164. (119. jegyzet); 42. kép; VÁRADY 1999a. 23-24, 34, 36, 45-46. (8. sz.); 20, 39/3. kép]: *Sepultus est venerabilis et egregius d(omi)n(u)s ambrosius de zantho dioces(is) vacien(sis) [p](rae)positus huius collegiat[e] b(ea)ti stephani p(ro)thom(arty)ris et canonic(us) st(ri)gonien(sis) eccl(es)iar(um) qui obiit die XXI me(n)s(is) aprilis 1483*

²⁶⁰ II. Gergely nyitrai püspök (†1492) nyitrai (Nitra, Szlovákia) sírkövén (339. kép) (CSIPPÉK 1864. 425.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 143.; LUXOVÁ 2003. 327.): *Sepultus est in hoc Tumulo Reuerend(us) in c(hrist)o pat(er) frater Gregoriu[s] episcopus huius ecclesie qui obiit] ... anno domi(ni) M^o49^o2^o cuius anima requiescat in pace*; A felirat kezdete a *tumulus* kifejezéssel némileg antikizáló jelleget mutat, hasonló szóhasználat, de egészében még inkább ókeresztény eredetű szövegezés – [IN HOC T]VMVLO Q(UI)ESCIT HELENA ... – jellemzi Ilona horvát királynénak (†976) a dalmáciai Solin (Salona) melletti Gospa od Otoka Szent István-temploma udvarában előkerült szarkofág-feliratát: DELONGA 1996. 141-144. (97. sz.); Pl. XLIV

²⁶¹ Perneszi Pálné Orsolya (†1500) porvai sírlapján (340. kép) [BÉKEFI 1907. 236-237.; 100. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 164. (128. jegyzet), 165. (129. jegyzet); 52. kép]: *EPITHAPHIV(M) AD MAR(M)ORE(M) D(OMI)NE VRSVLE RELICTE Q(VON)DA(M) PAVLI PENEZI SORO(R)II ET Q(VON)SA(N)GVI(N)E Q(VON)DA(M) SPECTABILIS ET MAG(N)IFICI D(OMI)NI*

Conditus hac ... (1 példa²⁶³; 342. kép). Egy-két korai példán, mint a fentebb már említett veszprémi préposti sírkövön (246. kép) és Bertalan pap tereskei emléken (247. kép) csak az elhunyt címét, illetve a nevét örökítették meg, és néhány későbbi sírfelirat is az elhunyt megnevezésével, illetve címeivel kezdődik (165-166, 343-347. kép).²⁶⁴

Az egyedi megfogalmazású, verses sírfeliratok az Árpád-korban – például 12. századi sírkőtöredék a dombói (Szerbia) apátsági templomból,²⁶⁵ sírfeliratos téglá Nagyteremiáról²⁶⁶ (Teremia Mare, Románia), Apolinaris sírlapja Székesfehérvárról²⁶⁷ (245. kép), Vilmos kanonok esztergomi sírköve²⁶⁸ (243-244. kép) –, illetve a késői gótika és a reneszánsz időszakában – Vitéz János érsek (†1472) későbbi, figurális

STEP(HA)NI D(E) ZAP⁰LIA CO(M)ITIS PE(RPE)TVI TER(R)E SCEPVSI(ENSI)S AC REG(NI) V(N)GA(R)IE PALATI(NI) FV(N)DATO(R)IS HVI(VS) CLAVSTRI B(ET)TE MA(R)IE VIRGI(NI)S D(E) PO(R)VA Q(VE) OBIIT SABATO DIE AN(NO) D(OMI)NICAM I(N)VOCAVIT AN(N)O D(OMI)NI MCCCC

²⁶² Főpapi sírkő saroktöredéke (341. kép), Gyulafehérvár (Alba Iulia, Románia): SARKADI 2003. 59.; 19. ábra

²⁶³ Verebélyi Simon hevesi alispán, egri várnagy (†1493) sírkövén (342. kép) (NAGY 1970–71. 105-107, 112-117.; 1-9/a, b. kép): COND[I]TVS HAC EGO SV(M) SIMO(N) VEREBILIVS VRNA ... A(NNO) D(OMINI) M CC[C]C LXXXI[I]I

²⁶⁴ Például: Vitéz János érsek (†1472) korábbi sírköve Esztergomban (343-345. kép) [MÁTHES 1827. 65. (§. 103.); Tab. VII. lit. C.; HORVÁTH 1941. 9^{*}.; Matthias Corvinus 1982. 140-141. (Kat.-Nr. 12b), 613. (HORVÁTH I.); VÁRADY 1999a. 22, 34, 36, 44-45. (7. sz.): *Reveredissim(us) d(omi)n(us) Joh(ann)es de zredna diocesis zagbien(sis) archiep(iscopu)s st(ri)go[ni]ensis primas et apostolice sedis [legatus natus excellens] doctrina ingenio preclar(us) religione pivs obyt sexto yd(us) avg(us)ti [anno Domini 14]72 coivs anime misereatur deus*; Gosztonyi András szentistváni prépost (†1499) esztergomi sírlapján (346-347. kép) [MÁTHES 1827. 22. (§. 37.); Tab. VI. lit. B.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 4, 44, 72. (218. jegyzet); 23.b tábla; GEREVICH 1959. 313, 328.; 9. kép; MIKÓ 1983. 50, 51, 64, 67. (23. jegyzet).]: ANDREAS GOSTON TEMPLI ANTISTES PIETATE IN DEV(M) AC PATRIAM LIBERALITATE IN SVOS BENEFICENCIA IN OMNES DOCTOS PROBOSQVE CLARVS CVNCTIS DEFLETVS OBIIT XXII DIE OCTOBRIS 1499; Warkocz (Varkocs) Kristófné Tharczi Katalin (†1512) elpusztult késmárki (Kežmarok, Szlovákia) sírkövén (WAGNER 1774. 344.): *Honestae Dominae Katharinae, Filiae Thomae Tharczii, olim Domini Christophori Warkocz uxoris sepultura, cujus anima DEO vivat. Obit Cracoviae feria IV. ante D. Antonii festum, Anno MDXII*; Johannes Furno (†1510 után) modenai ifjú sírlapján (165-166. kép) (H.GYÜRKY 1977. 12. sz.; 13. kép; H. GYÜRKY 1981. 150, 153.; 161. kép, 20/a-b tábla): NOBILI ADOLESCE(N)TI IOAN(N)I FVRNO CIVI MVTINE(N)SI IOAN(N)ES CALLORA CIVIS MVTINE(N)SIS CO(N)SOBRINO CARISSIMO ET IOAN(N)ES MVMCIAR ELLVS MVTINE(N)SIS PHY(SI)CVS REGIVS OB PIETATE(M) POSVERE VIXIT ANN(O) XXVII DIES VI OBIIT XXVII NOVE(M)BRIS MDX...

²⁶⁵ NAGY 1987. 31.; I/1. tábla; TÓTH 2001a. 237, 261. (49. jegyzet); 14. kép

²⁶⁶ HAMPEL 1906. 81.; 2. kép; *Magyar művelődéstörténet* 1, 1939. 628., kép a 386. oldalon; KOLBA 1962. 118. (a származási hely téves megjelölésével); VÁRADY 2000b. 14-15, 32.; 29/2. kép

²⁶⁷ Fejérvárról. 22dik Sept. HT I (1806) 228.; KOLBA 1962. 111-116, 121.; 48. ábra, XVIII/1-2. kép

²⁶⁸ MÁTHES 1827. 60-61. (§. 96.); Tab. IX. lit. A.; MAROSI 1984b. 62, 222-223. (88. jegyzet); XIV/2. t.; TAKÁCS 1988. 122-124, 127-128. (14a, 15, 27. jegyzet), 130-131. (3. sz.); 1, 5. kép; VÁRADY 2000b. 9-10, 11, 14, 15, 17, 32, 48-49. (7. sz.); 11/2, 29/3. kép; VÁRADY 2003. 32, 38-39.; 5. ábra

síremléke Esztergomban²⁶⁹ (348-350. kép), Verebélyi Simon hevesi alispán, egri várnagy (†1493) egri sírköve²⁷⁰ (342. kép), a Bakócz Bálint titeli és budai prépost (†1496 körül) sírkövével azonosítható töredék²⁷¹ (138. kép), Wemeri (Vémeri) Zsigmond választott zágrábi püspök (†1500) budai sírköve²⁷² (137. kép), Garázda Péter (†1507 előtt) esztergomi síremléke²⁷³ (351-352. kép), Megyericsei János kolozsi főesperes (†1507) elpusztult gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) sírfelirata,²⁷⁴ Thurzó Zsigmond váradi püspök (†1512) nagyváradi (Oradea, Románia) sírköve²⁷⁵ (353. kép), Barbara Glocknitzer (†1513) besztercebányai (Banská Bystrica, Szlovákia) sírlapja²⁷⁶ (354-355. kép), Pálóci Mihály (†1514) és Antal 1519-ben állított, sárospataki sírfedlapja²⁷⁷ (309-311. kép), Semjéni Antal apát (†1546) és testvére, Péter újudvari plébános 1526 előtt készült nagykapornaki sírköve²⁷⁸ (356-358. kép), stb.²⁷⁹ – csoportosulnak. A mintegy kéttucatnyi épebb vagy töredékesebb példa közül a csak irodalmi feljegyzésekből ismertekről az sem minden esetben biztos, hogy valóban rákerültek-e egykor a síremlékre.

A sírfeliratok kezdőformulái Európa-szerte a magyarországiakhoz hasonlóak, de a különböző kifejezések gyakorisága sokszor regionális eltéréseket mutat. Nápolyban például az „itt fekszik”, „itt nyugszik” jellegű feliratkezdetekhez képest csak 5%-nyi a *Haec est sepultura*, a *hic sepultus*, a *sepulchrum domini* ..., míg az előző csoporton belül a Magyarországon elő sem forduló *hic iacet corpus* a meghatározó 69%-kal, a *hic iacet* ... csak 26%-ot, a *hic requiescat* pedig 5%-ot tesz ki.²⁸⁰ Rómában az

-
- 269 SZÉLESS 1765. C2v, D.; MÁTHES 1827. 64, 65. (§. 102.), 90. (15. jegyzet); Tab. VII. lit. B.; PAÚR 1859. 291-296.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 37, 38, 40, 50, 56.; 17. tábla; HORVÁTH 1941. 9*, 29-31.; XXXII. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 139-140. (Kat.-Nr. 12a), 613. (HORVÁTH, I.); MIKÓ 2005a. 211-212.; 9. kép
- 270 NAGY 1965. 37-39.; NAGY 1970-71. 105-107, 112-117.; 1-9/a, b. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 688-689. (Kat.-Nr. 840.f, KOZÁK, K.); KOZÁK-SEDLIMAYR 1987. 25. (86. sz.); 52. kép
- 271 ENGEL-LŐVEI 1991. 48-49.; MIKÓ-RITOÓKNÉ 1994; RITOÓKNÉ 1994b.
- 272 ALTMANN 1973. 82, 87.; 7. kép; KUBINYI-ALTMANN 1975. 137.; KUBINYI 1996.; ALTMANN-LŐVEI 2004. 16-17. (9. sz.); MIKÓ 2005a. 221, 236. (132. jegyzet)
- 273 MÁTHES 1827. 22-23. (§. 38.); Tab. VI. lit. C.; MIKÓ 1983. 50, 51, 52-53, 55-56, 59, 63, 64, 65-66. (7. jegyzet); 25-27. kép
- 274 MIKÓ 1983. 54-56, 60-62.
- 275 RÓMER 1883b. XXIII-XXIV.; BUNYITAY 1884. III. 112-113.; VII. tábla; CSERGHEŐ-CSOMA 1890a. 69-74.; BALOGH 1943. 63, 84, 201, 280-281.; 71. kép; BALOGH 1982a. I. 34.; 91. kép; II. 59, 283, 284-185.; MIKÓ 1983. 55, 62, 63.; MIKÓ 1989. 103-104.; LŐVEI 1989a. 171, 186-187. (196. kat. sz.); 119, 122-123. kép
- 276 IPOLYI 1874a. 682-683.; IPOLYI 1878a. 116, 122-125.; 35. kép; MIKÓ 2005a. 221, 237. (137. jegyzet); LUXOVÁ 2003. 333.; *Gotika* 2003. 669. (2.2.14. SZ., ENDRÓDI, G.-MIKÓ, Á.)
- 277 CSOMA 1888a. 125-126.; GERVERS-MOLNÁR 1983, 23-24.; 55. kép; MIKÓ 1983. 45.
- 278 RÓMER 1863a. 365.; RÓMER 1876. 24.; NAGYFALUSY 1942. 118, 119.; *Matthias Corvinus* 1982. 99, 100, 677, 686. (840.b. kat. sz., BALOGH, J.); KOPPÁNY 1984. 216, 231. (79. jegyzet); MIKÓ 1986. 101, 107. (52. jegyzet); 69. kép; LŐVEI 2001f. 81., képpel; VÁRADY 2003. 35, 44-45.; 15. ábra
- 279 Részletesebben, a feliratok közlésével és elemzésével, néhány további, töredékes példával: MIKÓ 1983; MIKÓ 2005a. 221-223.
- 280 BOCK 2001. 358. (a 103. jegyzet is), 364. (139. jegyzet)

1300 utáni sírfeliratok három alaptípusba sorolhatók, a *hic requiescit* (vagy *iacet*) ... a leggyakoribb, az (*In nomine domini amen*) *anno domini* ... *obiit* ... ritkább, a (*Hoc est sepulchrum* ... pedig csak elvétve fordul elő.²⁸¹ Az arezzói dóm déli és keleti homlokzatszakaszain a kváderfalba vésett sírfeliratok viszont túlnyomórészt a *SEPULCRUM* szóval (vagy az ezt rövidítő, körbe írt *S* betűvel) kezdődnek, és csak elvétve található meg köztük a szöveget kezdő halálozási évszám *ANNO* ... típusú jelölése.²⁸² Bariban a San Nicola homlokzataiba vésett feliratok között is gyakori a kifejezés, példáulul *+FYRMINO SEPVLCHRVN*, *+SEPULCHRVN NICOLAI S(AN)C(T)I SERGII*, *HOC SEPVLCHRVN E(ST) IOH(ANN)IS* ... (726-728. kép).

A magyarországi zsidó sírkövek feliratának elején sohasem áll évszám, ettől eltekintve azonban a szövegek kezdete gyakran hasonló jellegű, mint a keresztény síremlékeken: *Ezen síremlék emelkedik* ... (Buda, 1278: 172. kép), *Ez a kő, amelyet helyeztem emlékoszlopul [...] feje fölé* ... (Sopron, 1411/1412: 96. kép; Buda, 1405), *Itt van elrejtve* ... (Buda, 1492; Nagyszombat, 1340: 196. kép).²⁸³

*

Nemcsak a sírfeliratok elején, de a végén is néhány gyakori fordulattal lehet találkozni. Azoknak a szövegeknek a végén, amelyek nem a halálozás dátumával kezdődnek, általában az évszám vagy a napot is tartalmazó, teljes kelet áll.²⁸⁴ Ha az ilyen szerkesztményekről eltekintünk, a középkori síremlékek egyik leggyakoribb záróformulája a *cuius anima requiescat in pace* („kinek lelke nyugodjék békében”). Ez olvasható például Georgius Cerndel (Görig Körndel) selmeci kamaragróf (†1479) selmecbányai (Banská Stiavnica, Szlovákia) sírlapjának (359-361. kép) köriratában: *Anno domi(ni) m^o cccclxxix in die beate Virginis Marie Visitationis obi(i)t honorabilis vir georgius cerndel c(uius) a(n)i(ma) req(ui)escat i(n) pace*.²⁸⁵ Egy töredékes, talán 1460-as évszámú, budai darabon (a megszokotnál keskenyebb táblán párhuzamos feliratsorok alkotta ún. „epitáfium-sírkő” alsó része, néger fejes címer részletével; 362. kép) az elhunyt családjával közös temetkezésére utaló felirat többes számban áll: ... *heredibus quibus anime requiescant in pace*²⁸⁶ A formula²⁸⁷ (292, 339, 363-367. kép)

²⁸¹ KOCH 1981a. 36-38.; KOCH 1990. 461.

²⁸² Saját megfigyelés.

²⁸³ SCHEIBER 1960. 81-83, 85. (10. sz.); 91-93. (14. sz.); 96-97. (16. sz.); 106-107. (21. sz.); SCHEIBER 1983. 112, 113-115. (21. sz.); 122, 123-125. (25. sz.); 126, 127, 129. (27. sz.); 137-138. (32. sz.)

²⁸⁴ A korábbi jegyzetekben számos példa található rá.

²⁸⁵ BÉL 1742. 623., kép a 624. oldalon; LUX 1915. 9.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 42.; 24.a. tábla; VÁLINÉ 2000. 279-280. (157. sz.)

²⁸⁶ RUPP 1868. 109.; TÓTH 1964. 180.; 9. kép; RADOCSAY 1971. 463, 481. (75. sz.); 2. kép

²⁸⁷ Néhány további magyarországi példája: Johannes Hohel (†1480) sírköve (363. kép) Selmecbányán (Banská Stiavnica, Szlovákia) [VERNEI-KRONBERGER 1939. 42.; VÁLINÉ 2000. 279-280. (157. sz.)]; Gaspar (†1428) és Bartholomeus (†1453) Scharrach pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírkövén (364-365. kép) a kettős temetkezésnek megfelelően ... *quor(um) a(n)i(m)e Requiesca(n)t in sancta pace* alakban [KOSTKA 1976. 19, 69.; 51. kép; LŐVEI-VARGA

[esetleg csak *requiescat in pace*²⁸⁸ – „nyugodjék békében” (119-122. kép)] nem a Vulgatából való. A kora keresztény időkben és a Karoling-korban nem is használták még az óhajtó formát, akkoriban mindig kijelentő módot szerepeltettek: *hic bene quiescit* („itt jól nyugszik”), *hic iacet in pace* („itt fekszik békében”), *hic in pace quiescit* („itt békében nyugszik”), *hic requiescit beate memorie* („itt nyugszik jó emlékezetben”), *hic requiescit in pace, in pace requiescit, cui anima gaudet in caelo* („kinek lelke örül a mennyben”). A középkori szöveg óhajtó/felszólító módja, Rieckenberg vizsgálatai szerint, a halotti mise szövegével függhet össze, amelynek összeállítására 950/960 táján a mainzi St. Alban-kolostorban került sor, innen került III. Ottó idején Rómába (*Pontificale Romano–Germanicum*). Ennek következtében az óhajtó módban álló megfogalmazás legkorábbi sírfeliratokon a 11. század első felében éppen Mainzból ismert; a német területeken széles körű, a 13/14. századtól kezdődő késő középkori elterjedését az magyarázza, hogy akkor már nemcsak a halotti misében szerepelt, hanem a misében általában is, annak halottakért fohászkodó részében.²⁸⁹ Újabban rámutattak arra, hogy ha ez a német területekre igaz is lehet, de a francia Poitou és Charentais vidékén már a 8. század végén, a 9. században előfordul a formula.²⁹⁰ Az 1300 előtti időszakból francia területeken 124 példáját gyűjtötték eddig össze.²⁹¹

Cvius anima deo vivat („kinek lelke Istennek éljen”) áll Illésházi Mátyás gyulafehérvári prépost (†1510) illésházi (Eliasdice, Szlovákia) sírfeliratának²⁹² végén (330. kép), és ezt a formulát jegyezték le Warkocz (Varkocs) Kristófné Tharczi Katalin (†1512) elpusztult késmárki (Kežmarok, Szlovákia) sírkövérről²⁹³ is. [Az I. Miksa

1987. 696.; 1690. kép; FIALA 1999. 66, 67-68. (56. kat. sz.); Wolfgangus de Schom kanonok, az orvostudományok doktora (†1461) és Augustinus Ernnt (Ernst ?) (†1469) elpusztult pozsonyi sírkövein (BEITEL, *Sírfeliratok* fol. 22v – az adatért Majorossy Juditnak tartozom köszönettel –, illetve KNAUZ 1863. 68.); egy ismeretlen 15. század második feléből való lőcsei (Levoča, Szlovákia) sírlapján (366. kép) (MERKLAS 1864. V. old.; 2. kép); II. Gergely püspök (†1492) nyitrai (Nitra, Szlovákia) sírkövén (339. kép) (CSIPPÉK 1864. 425.; VARGA–LŐVEI 1990-92. 143.; LUXOVÁ 2003. 327.); Péter plébános (†1360) sírkövén (367. kép) Pozsonypüspökiben (Podunajski Biskupije, Szlovákia) egyedülálló a szavak rövidítésének mértéke: ... C(VIVS) A(NIMA) R(EQVIESCAT) I(N) PACE [PÜSPÖKI NAGY 1968. 66. (11. jegyzet); 15. kép; LUXOVÁ 2003. 327-328, 664. (2.2.3 kat. sz.)]; Nádasdi Darabos György szentgotthárdi apát (†1467 után) sírkövén (292. kép) [ZLINSZKYNÉ 1966. 262.; 5. kép; ZLINSZKYNÉ 1981. 376.; 6. kép; Zisterzienser 1996. 198-199. (Kat.-Nr. X.4., PRICKLER, H.)]; Antonius Stacoutius (?) felesége, Margit elpusztult zágrábi sírkövén ... *cvius anima in pace requiescat* alakban [RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XXVII. (1869) 143.; RÓMER 1870. 200-201.]

288 Példa rá Frangepán János horvát bán (†1436) Budán és Sárospatakon előkerült, töredékes sírlapja (119-122. kép) (RÓMER 1871. 209-210.; 1. ábra; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 22, 46-47.; 21-23. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 42, 43, 60.; 25. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 461, 588, 694, 695.; 584/2. ábra; II. 1681-1682. kép)

289 RIECKENBERG 1966. 449-451.

290 KOCH 1990. 461. (68. jegyzet)

291 FAVREAU 1997. 158.

292 IPOLYI 1859a. 100-101.; I.8. kép; LŐVEI 1990b. 8-9.; 1. kép; VARGA–LŐVEI 1990-92. 166. (150. jegyzet); 59. kép

293 WAGNER 1774. 344.

császárnak (†1519) a bécsújhelyi vár Szent György-templomában lévő sírjából előkerült, azóta elpusztult ólomtáblán ennek ... *cujus spiritus deo vivat* ... változata volt olvasható.²⁹⁴ Ugyanakkor ... *coivs anime misereator deus* („akinek lelkéhez legyen könyörületes az Úr”) áll Vitéz János esztergomi érsek (†1472) korábbi sírkövének²⁹⁵ (343-345. kép) végén Esztergomban, ... *deus miserator a(n)ime* pedig Stiborici (I.) Stibor erdélyi vajda (†1414) székesfehérvári sírkőtöredékén²⁹⁶ (279-281. kép). Márton mester és felesége, Margit 1492-es évszámú sírlapján²⁹⁷ (202. kép) a ... *quoru(m) a(n)i(m)e pace fruuntur* („kiknek lelkei békét élvezzenek”) alak található.

A nem nagyszámú német nyelvű sírfelirat végén találkozni a latin formuláknak megfelelő *de(m) got genadig se(i)n* („kinek Isten irgalmazzon”) formulával, mint Mert Gaelsam (Gailsam) (†1489) sírkövén (79. kép) a pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) Szent Márton-templomban,²⁹⁸ *de(m) Got genadig sey* írásmódban Nathan Kranberger (†1510) soproni sírkövén²⁹⁹ (86-87. kép) és *dem gott genetig sei* alakban Veit von Fürst kismartoni várnagy (†1515) kismartoni (Eisenstadt, Ausztria) fém epitáfium-tábláján³⁰⁰ (91-92. kép), valamint ennek különböző fogalmazásban is némiképp eltérő változataival: *de(m) alle merschtig got genedig sey* egy ismeretlen papi személy (†1474) pozsonyi sírkövének töredékén³⁰¹ (82. kép), *Dem got gennadig sey* Peter Wildhofer (†1478) kismartoni sírlapján³⁰² (90. kép), *der selle got genedig und parmherzig sein bel* Peter Puchsbaum káplán (†1523) ugyancsak kismartoni sírkövén,³⁰³ *Dem got genedig Sein Wel* Peter Storkut von Seedorf (†1522) bazini (Pezinok, Szlovákia) sírlapján³⁰⁴ (84. kép).

A sírfeliratok végén, akár a *requiescat in pace* vagy a *dem got genadig sein* után, akár attól függetlenül, helyenként kitették az *amen* szót. Thomas Sauder brassói (Brasov, Románia) plébános (†1413 után) sírfeliratában³⁰⁵ (annak hagyományos

²⁹⁴ KOHN 1998. 119-111. (Nr. 163.)

²⁹⁵ MÁTHES 1827. 65. (§. 103.); Tab. VII. lit. C.; HORVÁTH 1941. 9^{*}; *Matthias Corvinus* 1982. 140-141. (Kat.-Nr. 12b), 613. (HORVÁTH I.); VÁRADY 1999a. 22, 34, 36, 44-45. (7. sz.); VÁRADY 2003. 40-41.

²⁹⁶ ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 31.; 7. kép; LŐVEI-VARGA 1987. I. 335, 587, 589-590, 698, 848.; II. 1235-1236. kép; LŐVEI 1999b. 104.; 4. kép

²⁹⁷ RÉVHELYI 1938. 13, 24.; VARGA-LŐVEI 1990-92. 164. (120. jegyzet); RAINER 1994. 475.; 4. kép; VÁRADY 1999a. 24-25, 34, 36, 71-72. (39. sz.); 22, 40. kép; VÁRADY 2003. 33, 52-54.; 11. ábra; VÁRADY 2004. 620.; 10. kép; GOMBOSI-LŐVEI 2007. 208, 209.; 9. kép

²⁹⁸ LŐVEI 1992. 18.; LŐVEI 2006a. 131.; MAJOROSSY 2006. 104.

²⁹⁹ HENSZLMANN 1880a. 43, 61.; 29. ábra; CSIPKÉS, *Katalógus B*, 1. sz.; VÁRADY 1999a. 29-30, 34, 35, 36, 60. (26. sz.); 24, 42/1. kép; LŐVEI 2006a. 131.; Abb. 6

³⁰⁰ JOVANOVIČ 1930. 20.; IV. tábla; CSATKAI-FREY 1932. 32.; 29. kép; ZIMMERL 1953. 6, 20-21. (30. sz.), képpel; *Die Ritter* 1990. 254-255. (Kat.-Nr. VI.74)

³⁰¹ FIALA 1999. 67. (55. kat. sz.); LUXOVÁ 2003. 325.; LŐVEI 2006a. 134.

³⁰² JOVANOVIČ 1930. 20.; CSATKAI-FREY 1932. 32.; ZIMMERL 1953. 5, 6, 19. (28. szám), képpel

³⁰³ JOVANOVIČ 1930. 20.; a XI. táblán kép; CSATKAI-FREY 1932. 32.; ZIMMERL 1953. 21. (31. szám), képpel

³⁰⁴ HENSZLMANN 1880a. 63, 203.; LŐVEI 2006a. 132.; Abb. 8

³⁰⁵ GROSS 1925. 139-140.; *Schwarze Kirche* 1938. 97, 99-100.; ENTZ 1996. 84.; 123. kép

szövegű első felének végén) például ... *cui(us) a(n)i(m)a r(e)quiescat i(n) pace ame(n)* ... szerepel (189. kép), és Petrus de Myzolia zágrábi olvasókanonok (†1498) elpusztult sírkövén³⁰⁶ is *cujus anima requiescat in sancte pace Amen* volt olvasható. Mert Gaelsam pozsonyi sírkövén (79. kép) ... *de(m) got genadig se(i)n amen* áll. Dörögdi Pál (†1360) feleségével közös, taliándörögdi sírkövén (368. kép) ugyanakkor csak az AMEN található a szöveg végén,³⁰⁷ ahogy János királyi festő (†1370) budai sírlapján³⁰⁸ (259. kép) is. Az *amen* egyébként gyakran előforduló, jellemző végszava a középkori zsidó sírfeliratoknak is, például az Ibériai-félszigeten. Egy a 11. századból származó, sírfeliratot hordozó, toledói téglán *amen. amen. amen.* áll a hatsoros héber betűs felirat végén (369. kép),³⁰⁹ és *amen* a vége egy 1135-ös halálozási évszámú sírtábla feliratának is a leóni Puente Castro-ból³¹⁰ (370. kép). Ilyen sírkövek Magyarországon is ismertek: *amen. amen. amen. szela. szela. szela.* (szela=örökkévaló, az Isten jelzése) olvasható a második legkorábbiként ismert sírkőtöredéken (1279/80) a budai Alagút utcánál feltárt zsidó temetőből (173. kép), *amen szela* két másik budai darabon (1350, illetve 1430/31).³¹¹

2.3. Név, cím, státusz, foglalkozás

A kezdő és a záróformulák közötti szövegrész legfontosabb része a halott nevének megadása. A római sírköveken fontos volt az elhunyt családi kapcsolataira is utaló, három tagú személynév feltüntetése, ez azonban az ókeresztény korszakban egyetlen keresztnévre redukálódott (egyben eltűntek a szövegekből a síremléket állítók nevei is) – a horizontális családi összefüggések helyébe az Istennel való függőleges kapcsolat lépett.³¹² Míg a késői antikvitás sírkőszövegei több más jellemzőjének (életkor, a síremléket állító személy) feltüntetését csak a humanizmus és a reneszánsz hozta ismét szokásba, addig a nevek családi kapcsolatokat jelölő, összetettebb szerkesztésmódja már a 14. századtól megjelent a Kárpát-medence síremlékein. Ennek előtte, alighanem még a 12. században csupán a keresztnévvel és az előkelő

³⁰⁶ LEVAKOVICH 9v; KUKULJEVIĆ 1856. 25.; KUKULJEVIĆ 1891. 325. (1121. sz.); TKALČIĆ II. 1895. 533. (4. sz.)

³⁰⁷ *HIC IA(C)ET MAG(ISTE)R PAUL(US) F(ILII)US ST(EPHANI) D(E) DVRUGD IN AN(N)O D(OMI)NI M^oCCC^oLX CV(M) D(OMI)NA (CONS)O(R)TE SUA AMEN* [ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1976. 88.; ÉRY 1979. 215, 218. (1. jegyzet); LŐVEI–VARGA 1987. I. 334, 335, 463.; II. 171. kép; KOPPÁNY–KRALOVÁNSZKY 2000. 106, 108.; 11. kép; VÁRADY 2000b. 20-22, 35, 64-65. (29. sz.); 19, 35/2. sz.]

³⁰⁸ SZENDREI 1886. 281-282.; HORVÁTH 1932a. 15. (82.sz.); HORVÁTH 1938. 27, 76.; XLIX. tábla; HORVÁTH 1944c. 115-116, 118.; 41. kép; RADOCSAY 1971. 470-471. (24. sz.)

³⁰⁹ A toledói Museo de Santa Cruz letétje a toledói Sinagoga de El Tránsito kiállításán.

³¹⁰ A Museo Arqueológico de León letétje a toledói Sinagoga de El Tránsito kiállításán; MIRÓ 2005. 66. (40/7. sz.)

³¹¹ SCHEIBER 1960. 84, 85-86. (11. sz.); 87-89. (12. sz.); 94-95. (15. sz.); SCHEIBER 1983. 115-117. (22. sz.); 117-119. (23. sz.); 124, 125, 127. (26. sz.)

³¹² YASIN 2005. 446.

„ispán” (*comes*) címmel jelölték Mikus ispánt tereskei sírkövén³¹³ – *SEPVLCRVM MICVS CO(MI)T(I)S* –, de esetenként még a 14. század első felében is találkozni ilyen egyszerű fogalmazással, mint *DEMETRIUS COMES* töredékes neszmélyi sírlapján³¹⁴ (287. kép), valamint a forrásokban 1293 és 1313 között előforduló Madách fia István – *C[O]MES STEPH[A]NUS* – sírkövén³¹⁵ (254. kép) Cserényben (Čerin, Szlovákia).

A 13. század végén, a 14. század elején azonban már a birtok nevéből képzett családnév is megjelenik a sírkövek szövegében: egy az óbudai ferences kolostorban előkerült, *HIC IACET MICHAEL DE BEEZ* feliratú sírkő³¹⁶ (131. kép) a Csanád nembeli Bézi Mihálynak állított emléket, akinek családnévét 1296-ban kelt oklevélben akkortájt még ritkán előforduló, magyaros írásmódban – „*vocatis de Bezy*” – is feltüntették³¹⁷. Berényi Lőrinc 13. század végi, 14. század eleji, karancsberényi sírkövén³¹⁸ (288-290. kép) a családnév és az apa neve is megjelenik: *HIC IACET LOVRANT FILIVS CARI DE BERIN*.

Dörögdi Pál fentebb említett, 14. század közepe után készült sírkövén (368. kép) a családja által birtokolt helység nevéből képzett családnéven és az apa feltüntetésén kívül olvasható már az elhunyt társadalmi helyzetét jelölő címe is: ... *MAG(ISTE)R PAUL(US) F(ILIVS) ST(EPHANI) D(E) DVRUGD* Kórógyi István macsói bán (†1397) eszéki (Osijek, Horvátország) sírkövén (371. kép) az elhunyt neve hasonló szerkezetű, a társadalmi helyzet jelölése helyett viszont a kormányzati tisztség szerepel: [*hic iac*]et *steph(anu)s filius philipp(i) de korog q[londam banus] de maczh[o] ... [q]ui obyt in die paschini an(n)o d(omi)ni m^o ccc^o nonagesim[o septo]*.³¹⁹ Egy jó évszázaddal később is még teljesen hasonló a névmegjelölés szerkezete Kalondai István fia György (†1504) kalondai (Szlovákia) sírlapján (303-304. kép): ... *SEPVLTVRA EGREGII GEORGII NATI CONDA(M) ST(E)PHANI DE KALO(N)DA*³²⁰ A Dörögdi-sírkövön olvasható „mester” (*magister*) jelző a 13. század végétől kezdődően a 15. század elejéig az országbárók közé nem számító udvari előkelőknek (a királyi és királynéi udvar lovagjai és „ifjai”, a legelőkelőbb főpapok és bárók vezető familiárisai) kijáró cím volt, előljárói tekintélyt és nemesi rangot jelentett.³²¹ A

³¹³ KOZÁK 1975b. 141.; HÉJJ 1976. 256.

³¹⁴ RÓMER, *Jegyzőkönyvek* III (1861) 6.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 335.; VÁRADY 2000b. 17-18, 21, 24, 42. (1. sz.); 16/1. kép

³¹⁵ ZOLNAY 1978. 191.; 17. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.

³¹⁶ SZIRMAI–ALTMANN 1976. 236.; ALTMANN 1994. 137.; 4. kép

³¹⁷ GYÖRFFY 1987. I. 849.

³¹⁸ MOCSÁRY 1826. I. 174.; 174.b. kép; FORSTER 1927. 114, 182.; kép a 241. oldalon; GENTHON 1954. 238.

³¹⁹ Közöletlen; az eszéki ferences Szent Kereszt-templomban (crkva Sv. Križa)

³²⁰ MOCSÁRY 1826. I. 166.; *Matthias Corvinus* 1982. 101, 677, 685-686. (Kat.-Nr. 840.a, BALOGH, J.); MIKÓ 1986. 98, 100.; 59. kép

³²¹ KURCZ 1988. 51-57.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981b. 255.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1986. 204.; ENGEL 1987b. 115. (ENGEL 2003. 226.); Az említettekhez hasonló további példák sírfeliratokon: Felsőlendvai Miklós bán fia Miklós mester (†1346) segesdi sírkövén (311-313. kép) [CZOBOR 1883d; ÉBER 1902a. 144.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981a. 142-144.; 3. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 38, 43-44.; 5. kép; LŐVEI 1982–1986; VÁRADY 2000b. 18-19,

15. század elejétől azonban a tekintélyes nagybirtokos nemesek és a királyi tisztségviselők jelzőjeként felváltotta a „vitézlő” (*egregius*) kifejezés³²² (69, 293-294, 306, 314-315, 372-374. kép), amely a Kalondai-sírlapon (303-304. kép) is megtalálható. Ebből a szempontból meglehetősen régiesnek számít a *magister*-ként jegyzett Márton mester és felesége, Margit 1492-es évszámú, már említett tatai sírlapja³²³ (202. kép) – Márton egyébként a boldog emlékezetű néhai nagyságos Rozgonyi János úr országbíró egykori familiárisa volt [... *qui conda(m) extitit fam(i)li(a)r(i)s felici(s) me(m)orie Mag(n)ifici d(omi)ni Co(m)it(is) oly(m) Joh(ann)is d(e) Rozgo(n) Judic(is) cu(r)ie Regie ...*]. Mind a régies, mind a korszerű címzés megjelent Decsei János fiának (†1462) elveszett sírkövén (Podborja; ma Dezanovac területe, Horvátország): ... *egregius magister filius Joannis Codary de Decse*³²⁴ Egy a budai Nagybaldogasszony-

22, 23, 34, 60-61. (26. sz.); 18, 35/1. kép]: ... *MA(G)IST(ER) NICOLAVS FILIV[S NICOLA]I CONDAM BANI*; Gagy Péter fia László (†1392?) sírkövén (297. kép) (CSOMA 1887a. 117-120.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 5-11, 24.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 462, 588.; II. 1219. kép) a felsőgagyi templomban mind az ő, mind az apja megjelöléseként: ... *MAG(ISTE)R LADISLAUS FILIVS MAG(IST)RI PET(RI) DE GADGI ...*; Verebi György fia Péter, erdélyi alvajda (†1403) mátraverebélyi sírlapján (25-26. kép) (JAKUBIK 1961. 167, 173.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337, 462, 588, 589.; 586/4. ábra; II. 1220. kép): ... *corpos strennui militis mag(ist)ri pet(ri) geo(r)gy oli(m) uice uaiuode t(ransilvani) ...*; Solymosi Domokos (†1411) gyöngyössolymosi sírkövének töredékén (318. kép) (DERCSÉNYI–VOIT 1978. 231, 232.; 269. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 462, 588, 589.; II. 1226. kép) is *magister* olvasható.

322 KUBINYI 1966. 235.; FÜGEDI 1974. 142-143.; ENGEL 1987b. 115.; ENGEL 2003. 226.; További példák rá: Decsei Rohfi István fia János (†1420) kutinai (Horvátország) sírlapján (69. kép) [ENGEL–LŐVEI 1991. 47, 48.; IX/1. kép; VALENTIĆ–PRISTER 2002. 63. (113. kat. sz.)]: ... *egregius vir Joh(an)nes filiu(us) st(e)p(ha)ni filii co(n)dam roche d(e) decche ...*; Gerebeni Herman fia László (†1489) elveszett sírkövén (Podborja; ma Dezanovac területe, Horvátország) [KUKULJEVIĆ 1891. 33. (109. sz.)]: ... *EGREGIVS LADIZLAUS FILIVS HERMANI DE GEREBEN ...*; Petrus Santus özvegye, Ilona 15. század végi, 16. század eleji, csepényi (Čepin, Horvátország) sírkövén (306. kép) (RADIĆ, *Eszék* 61-63. kép) a férj jelzője az *egregius*: ... *RELICTA (CON)DA(M) EGREGY PETRI SANTI IN NOMINE ELENA*; Szentléleki Ákos fia Miklós (†1516) csatkai sírkövén (293-294. kép) [GEREVICH 1959. 313, 315, 317.; 5, 14. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 677, 686-687 (Kat.-Nr. 840c, BALOGH, J.); MIKÓ 1986. 107. (50. jegyzet); 72. kép]: ... *EGREGI(US) VIR NICOLAVS AKACIVS DE ZENTHLELEK ...*; Bethleni Gergely (†1500) bethleni (Beclean, Románia) sírkövén (372-373. kép) [LUKINICH 1927. 38, 52. (8. jegyzet), 570.; 30. kép; BALOGH 1943. 62, 81, 179, 219, 356, 377.; 57. kép]: *SEPVIIVRA EGREGII VIRI ?] ... DOMINI GREGORI DE BETHIEN ...*; *Egregius* volt az az 1479-ben elhunyt személy is, akit a tövisi (Teiuș, Románia) egykori ferences kolostorban található, töredékes sírkövének (314-315. kép) címere alapján a Zay család egy tagjával azonosítottak (VERNEI-KRONBERGER 1939. 42-43.; 25. tábla; LUPESCU 2003. 842-843.; 12-13. kép); *egregius dominus* a jelzője Máriássy István szepesi főkapitánynak (†1516) az özvegye, Csaholi Lúcia címerét hordozó, a márkusfalvi (Markušovce, Szlovákia) templomból származó fatáblán (374. kép) (BÁRCZAY 1897b. 92-93.).

323 RÉVHELYI 1938. 13, 24.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 164. (120. jegyzet); RAINER 1994. 475.; 4. kép; VÁRADY 1999a. 24–25, 34, 36, 71–72. (39. sz.); 22, 40. kép; VÁRADY 2003. 33, 52-54.; 11. ábra; VÁRADY 2004. 620.; 10. kép; GOMBOSI–LŐVEI 2007. 208, 209.; 9. kép

324 MARGALITS 1900. 29.; GERECE 1906. 1092.

templomhoz köthető, 1491-es évszámú sírkőtöredéken *Egregy M(a)g[istri]* olvasható.³²⁵

A 14–15. századi magyarországi világi társadalom legfelső, szűk bárói rétegét³²⁶ megillető cím volt a „nagyságos” (*magnificus*) vagy a „nagyságos férfi” (*magnificus vir*),³²⁷ amely természetesen a bárók sírfelirataiban is feltűnik³²⁸. Szerepel már Csáktornyai Lackfi István nádor (†1397) maga készítette keszthelyi sírkövén³²⁹ (298-300. kép): ... *sepultura mangnifici* (sic!) *vir* *domini steffani waywode ac palatin(i) regni* Megtalálható Perényi János asztalnok- majd tárnokmester (†1458) még életében elkészítettett, terebesi (Trebišov, Szlovákia) sírkövén (273-276. kép) is, amely emellett a főúr egész életpályáját is tükrözi: a címerét övező különböző kitüntetésein kívül a rendkívül hosszú szöveg kormányzati rangjait és az ezekkel a feladatokkal őt megbízó uralkodók megjelölését is tartalmazza.³³⁰ A halál időpontját utólag faragták ki az erre a célra gondosan szabadon hagyott helyre: *Hec est sepultura magnifici d(omi)ni Joh(an)nis filii emerici de peren Illustrissimi p(ri)ncipis d(omi)ni Sigismu(n)di dei gra(tia) Ro(ma)nor(um) Imp(er)atoris hungarieq(ue) et bohe(m)ie etc Regis dapiferor(um) ac Sereniss(im)i p(ri)ncipis d(omi)ni alberti eade(m) gra(tia) Ro(ma)nor(um) ac hu(n)ga(r)ie regi(s) tauarnicor(um) regaliu(m) m(a)g(ist)ri anno d(omi)ni m^o cccc^o l viii obi(i)t i(n) die Jo(hanni)s ba(ptiste)*. Ozorai Pipo, azaz Filippo Scolari (†1426) elpusztult székesfehérvári síremlékén ... *Egregii et Magnifici Domini* ... alakot jegyezték le a 16. században, a főúr mint temesi és ozorai ispán (... *Comitis Themesuuareensis et Ozorae* ...) jelent meg a szövegben.³³¹ Tótselymesi Tharczai János székelyispán (†1510) szakolcai (Skalica, Szlovákia) sírlapján³³² (194-195. kép) *HIC IACET MAGNIFICVS CONDA(M) DO[MINVS IO]HAN(N)ES THARCZAI DE THOTSEL(M)ES CO(M)ES SICVLOR(VM) NECNO(N) CAPITANEVS RE(G)IVS* ... olvasható. További példák is

³²⁵ HORVÁTH 1932a. 30. (249. sz.); RADOCSAY 1971. 474. (41. sz.)

³²⁶ Az országbárók szűk köréről, valamint a „báró” szó jelentésének változásáról, az eleinte a királyi kormányzat tagjait illető elnevezéstől a főnemesi rendig tartó változásról: ENGEL–LŐVEI–VARGA 1986. 203-207.; ENGEL 1987b. 114-121.; ENGEL 2003. 225-235.

³²⁷ FÜGEDI 1974. 142-143.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1986. 204.; ENGEL 1987b. 115-116.; ENGEL 2003. 226-228.

³²⁸ Az oklevelekben kijáró címnek a sírfeliratokban való használata általános európai jelenség volt, így a *magnificus* jelző Nápolyban is használatban volt a főnemesség körében, 1323–1383 között és 1410 után, a síremlékeken (BOCK 2001. 358.). Lodovico Aldomoresco, (Nápolyi) László király admirálisa (†1421) síremlékén (490-491. kép) *magnificus* és *fidelissimus consiliarius et dilectus* a jelző [BOCK 1997. 125. (2. jegyzet); BOCK 2001. 357.].

³²⁹ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 25-26.; 2. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 36, 46.; 8. kép; VÁRADY 1999a. 8-9, 32, 48-49. (11. sz.); 7, 31/1. kép; LŐVEI 2001f. 78., képpel

³³⁰ CSOMA–CSERGHEŐ 1888. 296-300.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 36-46.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 37-38.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 43, 51-52.; LŐVEI 1987b. 297-298. (Sz.53. kat. sz.); LUXOVÁ 2003. 328-329, 666. (2.2.7. kat. sz.); 276. kép

³³¹ MELLINI 1570. 64. (MELLINI 1987. 50.)

³³² LŐVEI 1992. 9, 18.; LŐVEI 2006c.

említhetők a *magnificus vir dominus*, a *magnificus dominus*, illetve a *magnificus* használatára (277-278, 334-337, 377-382. kép).³³³

Szentgyörgyi és Bazini Zsigmondot *spectabilis ac magnificus dominus* jelöli a *magnifica domina* jelzővel illetett első felesége, Kunigunda (†1461) máriavölgyi (Marianka, Szlovákia) sírkövén (328-329. kép).³³⁴ A „tekintélyes és nagyságos” (*spectabilis ac magnificus*) jelző a német-római birodalomban a grófokat (*perpetui comites*) megillető címzés volt; a címet Magyarországon a 15. század folyamán olyanok vették fel, akik a grófi rendbe számították magukat, így a horvát *comes*-i családok (Frangepánok, Zrínyiek, Blagayok) mellett éppen a Szentgyörgyi és Bazini „Grófok”, akik a 15. század közepétől a kancellária által addig csak családnévként (*Groff dictus*) elfogadott melléknevüket felértékelve egyenrangúnak tekintették magukat a birodalmi grófokkal.³³⁵ Bazini (I.) Györgyöt (†1426) bazini grófként (*comes in posing*) jelölték meg bazini (Pezinok, Szlovákia) sírlapján (383. kép).³³⁶ Szentgyörgyi és Bazini (III.) György (†1467) Pozsonyszentgyörgyön (Svätý Jur, Szlovákia) őrzött, monumentális figurális síremlékének (384-386. kép) köriratában ... *Spectabilis et Generosus vir ac Magnificus domin[us Georgius comes de s]ancto Georgio et de Bozin ...* az elhunyt megnevezése.³³⁷

A horvát vonatkozású emlékek közül Frangepán János horvát bán (†1436), Zengg (Senj), Veglia (Krk) és Modrus grófja sírlapjának Budán és Sárospatakon előkerült töredékein³³⁸ (119-122. kép) ... *magnific(us) d(omi)n(u)s iohan(n)es groph de f[rangepanis Segnie Veglie] modrusseq(ue) Comes ...* olvasható, a „gróf” mind német (*Groph*), mind latin (*comes*) alakjának feltüntetésével. A családnak a magyarországi katalógus gyűjtésébe nem beletartozó emlékei közül Frangepán II. István felesége, Isota d’Este (†1456) 1943-ban bombázás áldozatául esett sírkövén Zenggben az

³³³ Pl. Berzevici Henrikfi Péter tárnokmester (†1433) berzevicei (Brezovica, Szlovákia) síremlékén (334-337. kép) (RÓMER 1887; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 32-36.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 45-46.; 20. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 59-60.; 14. kép), Szécsi Miklós tárnokmester (†1428) szentgotthárdi sírkövén (377-379. kép) [ZLINSZKYNÉ 1966. 259-260.; 2. kép; ZLINSZKYNÉ 1981. 370-372, 373, 376.; 4. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 43-44.; 18. kép; VÁRADY 1999a. 20-21, 33, 36, 61-62. (29. sz.); 17/1, 36/1. kép; LŐVEI 2002b. 268-269. (LAHU 79.162. kat. sz.)], Perényi István asztalnokmester (†1437) rudabányai sírlapján (277-278. kép) (ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 36-37.; 10. kép), Dengelegi Pongrác János erdélyi vajda (†1476) tövisi (Teiuș, Románia) sírkövén (380-381. kép) (SÁNDOR 1912; VERNEI-KRONBERGER 1939. 42.; BALOGH 1984. 49.; 10. kép; LUPESCU 2003. 842.; 11. kép), valamint Myslenovith Horváth Márk dalmát-horvát-szlavón bán (†1512) nagyvázsonyi tumbafedlapján (382, 1148-1152. kép) (RÓMER 1865a.; MÖLLER 1905. 71-72.; 64. kép, VIII. tábla; BÉKEFI 1907. 239, 241-243.; 104. kép; ÉRI–SEDLIMAYR 2004).

³³⁴ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981a. 142.; 2. kép

³³⁵ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981a. 142.

³³⁶ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981b. 257-259.; 3. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 39-40.

³³⁷ VERNEI-KRONBERGER 1939. 45.; 26. tábla; LŐVEI–VARGA 1987. I. 698.; II. 1691. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 136.; Fig. 32.; LUXOVÁ 2003. 332, 666-667. (2.2.8. kat. sz.)

³³⁸ RÓMER 1871. 209-210.; 1. ábra; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 46-47.; 21-23. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 42, 43, 60.; 25. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 461, 588, 694, 695.; 584/2. ábra; II. 1681-1682. kép

elhunyt megjelölése *magnifica domina*, a férjéé *magnificus dominus* volt.³³⁹ Frangepán Miklós feleségének, Gersei Pető Erzsébetnek (†1513) a fiumei Tersato (Trsat, Horvátország) Miasszonyunk-templomában, a Frangepánok családi temetkezőhelyén található sírlapján a férj ... *SPECTABILIS ET MAGNIFICI D(OMI)NI NICOLAI COMITIS DE FRANGE[PANI]BVS VEGLIE SEGNIE MODR[VSSEQVE] COMITIS ETC* ... alakban nyert említést, a *comes* mindkét, Frangepán János feliratához hasonló jelentésével.³⁴⁰ Az ugyancsak horvát Korbáviai család tagjai is grófnak titulálták magukat, így Korbáviai Anna (†1525) a Kőrös megyei Glogovnicáról (Horvátország) származó sírkövén³⁴¹ (316-317. kép) mint Korbávia grófnője jelenik meg: ... *GENEROSE ANNE COMIT[I]S(S)E CHORBAVIE OSSA....* Korbáviai János dalmát-horvát-szlavón bán (†1531) az egykor a Zágráb (Zagreb, Horvátország) melletti Remete kolostorában leírt síremlékén mint ... *Magnificus Dominus Torquatus, Comes Corbaviae, Regnorumque Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae Banus* ... szerepelt.³⁴² Gregorius Blagainak (†1502) a sírkőkatalógus gyűjtési területén kívül eső, jelenleg boszniai, a középkorban horvátországi Bihácsról (Bihač) Zágrábba került sírlapján ... *comitis Gregorii de blagai ossa* ... áll.³⁴³

A magyar királyok síremlékei szinte maradéktalanul elpusztultak, és sírfelirataikat is alig-alig jegyezték le. Szapolyai János király jelzője a „felséges úr” volt a Hunyadi Jánosnak (†1456) az ő akaratából Statileo János erdélyi püspök által 1533-ban elkészíttetett síremlékén (55-57. kép) – *Ex voluntate Ser(enissimi) D(omini) Joannis Reg(ni) Hung(ariae)*³⁴⁴ A „serenissimus princeps” kifejezés eredetileg a késői császárkor római uralkodóit illette meg.³⁴⁵ Egy 1455-ös évszámú budai kriptafedlap³⁴⁶ (203. kép) köriratában I. (Nagy) Lajos király jelzője ugyancsak a *serenissimus*. Perényi János fentebb szerepeltetett sírfeliratában Zsigmond király jelzője volt az *illustrissimus*. 350 évvel korábban ugyanez olvasható Salamon királynak († valószínűleg 1087) az isztriai Polában (Pula, Horvátország) őrzött, a *HIC REQUIESCIT ILLVSTRISIMVS SALOMON REX PANNONIAE* felirattal jelölt sírlapján³⁴⁷ (387. kép) is. Fokozás nélkül, de mégiscsak ez jelenik meg az ... *ILLVSTRIS AC EXCELLENS DO(M)I(N)VS* ... szókapcsolatban Szapolyai Imre nádor (†1487) szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) szarkofágfedlapjának (388-393. kép) szövegében, az örökös szepesi gróf – ... *COMES PERP(ETVVS) SEPESIENSIS* ... –

339 WERTNER 1894. 27.; KLAÍČ 1901. 241-242.; 33. kép; HORVAT 1980. 52.; 11. kép

340 PELC 2007. 312., kép: 313.

341 KUKULJEVIĆ 1891. 38. (125. sz.), 375. (1289. sz.); BRUNŠMID 1912. 57-58. (895. sz.); VALENTIĆ 1969. 98-100. (56. sz.); VALENTIĆ–PRISTER 2002. 55-56. (92. sz.)

342 TIMON 1764. 248.; WAGNER 1802. II. 12, 19.; KUKULJEVIĆ 1891. 198. (659. sz.); VALENTIĆ–PRISTER 2002. 56.

343 VALENTIĆ 1969. 138-140. (91. sz.); VALENTIĆ–PRISTER 2002. 62-63. (111. sz.)

344 RITOÓKNÉ 2000.

345 FINÁLY 1884. 1808. hasáb

346 VÉGH 1997a. 103, 104.; VÉGH 1998b. 16.

347 FORSTER 1900b. 333-334.; 204. ábra; TÓTH 2006b. 142. (11. jegyzet), 144. (28. jegyzet is)

titulussal együtt.³⁴⁸ Perneszi Pálné Orsolya (†1500) porvai sírlapján³⁴⁹ (340. kép) Imre testvérének, Szapolyai István nádornak a jelzője ismét az elvárható *spectabilis ac magnificus*. A *spectabilis et magnificus* jelző olvasható István nádor neve előtt egy márkusfalvai (Markušovce, Szlovákia) címeres táblán, amely özvegyének, Hedvig tescheni hercegnőnek a címerét hordozza (375. kép). Párdarabján, Szapolyai István és Hedvig hercegnő két fiának, Jánosnak és Györgynek a címere körül *Arma spectabiliv(m) et magnificorv(m) d(omi)nor(um) i(o)h(ann)is et ieorgi de sapolia comitu(m) perpetvorvm terre Sceposiensis* felirat olvasható (376. kép). Ezekkel a táblákkal Máriássy István szepesi főkapitány (†1516) özvegye, Csaholi Lúcia kívánt emléket állítani a márkusfalvi templomban férje jótevőinek, valamikor 1516 és 1521 között.³⁵⁰

A fentebb több példával is szereplő *magnificus dominus* helyenként az „úr” (*dominus*) megnevezésre redukálódott, azonban ez a *magnificus*-nál kevésbé formális cím is csak bárói rangú személyeknek járt ki.³⁵¹ Ez áll például kazai Kakas László (†1395) neve előtt Serkéről (Širkovce, Szlovákia) a Nemzeti Múzeumba került sírkövén (394. kép).³⁵² Amíg nánai Kompolti László pohárnokmester (†1428) megnevezése saját kisházi sírkövén (264-266. kép) *magnificus*,³⁵³ addig leánya, Kompolti Zsuzsanna sírkövén³⁵⁴ (263. kép) jelzője a *dominus*, illetve a „Kompolt bárója”: *hic iacet ossanna fil(i)a d(omi)ni ladislai baronis de copolth*. A *baro* mint rangjelző titulus ezen kívül egyetlen további esetben ismert a középkori magyarországi sírfeliratokban, Perényi Péter (†1478) elpusztult pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírkövén ... *magnificus vir d(omi)n(u)s Petrus á Pereny baro regni Hungarie* ... volt olvasható.³⁵⁵ Mind Kompolti, mind pedig Perényi egyértelműen a bárók közé számított, ráadásul a *baro* címet a kancellária által használt hivatalos *magnificus* mellett tüntették fel a sírfeliratokon. A *baro* az arisztokrácia saját „közbeszédében” lehetett inkább elterjedve, esetleg az európai szóhasználat által is befolyásolva, mindenesetre a Zsigmond király 1433. évi római kíséretének tagjai által a pápához benyújtott kérvényekben gyakran fordul elő, lényegében az „arisztokrata” szinonímájaként.³⁵⁶ A Scharfenecki János (†1387) máriavölgyi (Marianka, Szlovákia) sírlapján (307-308. kép) olvasható *dominus* azonban nem az elhunyt bárói státuszát jelenti, csupán német származásának tudható be, német nyelvterületen a cím

³⁴⁸ WAGNER 1774. 339.; CSOMA–CSERGHEŐ 1890a; GERECE 1898. 62. kép; DIVALD 1906. 101-104.; XX. tábla; VERNEI-KRONBERGER 1939. 46, 47.; 27. tábla; BALOGH 1966. I. 297-298.; II. 330. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 683. (Kat.-Nr. 836, BALOGH, J.); Abb. 18; VARGA 2008a. 276-277.

³⁴⁹ BÉKEFI 1907. 236-237.; 100. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 164. (128. jegyzet), 165. (129. jegyzet); 52. kép

³⁵⁰ BÁRCZAY 1897b; a felirat olvasata a Bárczay által közölt szövegnek az általa közölt rajz alapján javított változata.

³⁵¹ ENGEL 1987b. 115.; ENGEL 2003. 226.

³⁵² TÓTH 1939; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 24-25.; 1. kép

³⁵³ CSÁNYI–LUX 1941. 81, 83.; 7-8. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 41-42.; 15. kép

³⁵⁴ VERNEI-KRONBERGER 1939. 28.; 4. tábla; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 42-43.; 17. kép

³⁵⁵ *Sírfeliratok* fol. 22v (az adatért Majorossy Juditnak tartozom köszönettel)

³⁵⁶ CSUKOVITS 1998. 18-20.

használata ugyanis meglehetősen közönségesnek számított.³⁵⁷ Jakab, Mateus de Cezamis de Iadra fia, királyi admirális, Pataj „ura” 15. század eleji budai sírkövének³⁵⁸ (118. kép) szövegében ezen címei meg is jelentek: [... *Ia*]cobi filii d(omi)ni matey de cezamis de iadra co(n)dam admirari recgni ungarie nu(n)c d(omi)n(u)s de patay. Apjának *dominus* jelzője ebben az esetben sem a báróságra utal, hanem dalmata lévén járt ki neki.³⁵⁹ Prodavizi Gergely (†1484) elpusztult, az egykori Prodaviz, ma Virje (Horvátország) mellett talált sírkövén³⁶⁰ az elhunyt mint Prodaviz nemes ura [... *GREGORIVS D(OMI)N(V)S NOBILIS DE PRODAVEZ ...*] szerepelt. A Jurisics Miklós gyermekeinek, Ádámnak és Annának 1538-ban az apa állíttatta sírkövön (88. kép) mind Miklós, mind Ádám megjelölése *freijherr zu Ginss* („Kőszeg bárója”),³⁶¹ ez Kőszeg örökös bárói címét (és címerét) jelenti, amelyet az apa a német birodalmi báróság mintájára kapott.³⁶²

Jogosan használhatta volna a *magnificus* címet Kanizsai Miklós tárnokmester (+1404), az örményesi pálos kolostorból származó sírkövén (282-286. kép) mégis csak *magister* áll a neve előtt: ... *mag(iste)r nicolvs de Kanisa condam mag(iste)r thauarnicorum Regalis*³⁶³ Egy 1370-ben elhunyt, ismeretlen nő töredékes sírkövén Rábatöttösön (27. kép) viszont az [*ANNO D(OMI)NI MCCC LXX OBIIT D(OMI)NA ...*] szöveg olvasható,³⁶⁴ a birtokos Egeváriak³⁶⁵ és a velük rokon, ugyancsak Geregye-nembeli családok csupán *magisteri* rangú tagjainak azonban ekkor valójában még nem járt ki a bárók esetében használatos *dominus/domina* jelző. A sírkövek magánjellegű feliratai esetében azonban azok megfogalmazói nem mindig bántak olyan szigorúan a címek legitim voltával, mint a királyi kancellária oklevélszerkesztői. Ahogy a már említett „grófi” címek 15. századi használata esetében is a kancellária által nem hitelesített családi igények jelenhettek meg a feliratokban, előfordul ez a *magnificus* megnevezéssel is. Vezsenyi Domokos fia Miklós (†1368) pilisi ispán sírkövével azonosítható az a budai Margitszigeten töredékesen előkerült, igen kvalitásos sírlap (130. kép), amelyen a névmegjelölés ... *m[agnifi]cv(s) vir nicola(us) fili(us) d...* alakban szerepel; az ispánok azonban nem számítottak az igazi bárók közé.³⁶⁶

357 RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XL (1877) 3.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981a. 140-142.; 1. kép

358 GERŐ 1963. 141.

359 KURCZ 1988. 51.

360 KUKULJEVIĆ 1891. 311. (1062. sz.)

361 CSOMA 1887b. 183-184.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 93-96.; LIND 1892. 160.; Abb. 4; VÁRADY 2000a. 92-93, 96-97.; LŐVEI 2002a. 37.; 60. kép; VÁRADY 2003. 33-34, 43-44.; 12. ábra; LŐVEI 2006a. 134.; Abb. 14

362 BARISKA 2008. 720.

363 ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 28.; LŐVEI 2000d; LŐVEI 2001f. 78-79., képekkel

364 M. KOZÁK 1976. 103-104.; 6. kép; LŐVEI–VARGA 1987. 337.; 338/4. ábra; VÁRADY 2000a. 86, 93-94. (1. sz.); a 89. és a 90. oldal 1. ábrái; VÁRADY 2000b. 23, 35, 50-51. (10. sz.); 23, 37/1. kép; M. KOZÁK 2002. 163, 165, 166-167. (LAHU 58.4. kat. sz.)

365 CSÁNKI 1894. 820, 823.; M. KOZÁK 2002. 163.

366 ENGEL–LŐVEI 1992. 49-51, 53-54.; 1-5. kép; több példával arra, hogy egyes esetekben még a nagybírák (a nádor, az országbíró), valamint a megyék kancelláriái is megadhatták a

Az okleveles forrásokban gyakran megjelenő, folyamatosan változó jelentésű *miles* („lovag”, a magyarországi viszonyok között azonban inkább „vitéz”) kezdetben inkább a külföldi lovagokat³⁶⁷ jelölte Magyarországon, és csak a 14. század közepe után vált gyakorivá már a magyar nemesek körében is; megtalálható sírfeliratokban is, de nem túlságosan nagy számban.³⁶⁸ Egy a budai Nagyboldogasszony-templomhoz köthető, a 14. század végén, a 15. század első negyedében készült sírkő töredékein ... *sepul[itu]ra strennui militis* olvasható.³⁶⁹ Ez a „tetre kész vitéz”, „vitézlő lovag” (*strenuus miles*) kifejezés³⁷⁰ szerepel Verebi György fia Péter, erdélyi alvajda (†1403) mátraverebélyi sírlapján (25-26. kép) is: ... *corpos strennui militis mag(ist)ri pet(ri) geo(r)gy oli(m) uice uaiuode t(ransilvani)*³⁷¹ *GENEROSVS AC STRENVVS MILES DOMINVS* az elhunyt jelzője a magának Mátyás katonai parancsnokaként harctéri nevet szerzett Tarczay Tamás (†1493) Hétháron (Lipiany, Szlovákia) őrzött sírlapján (395-397. kép).³⁷² *STRENVVS MILES NOBILIS D(OMI)N(V)S* volt Nopssicz-i Warkocz (Varkocs) Kristóf, késmárki várkapitány (†1520) Késmárkon (Kežmarok, Szlovákia) őrzött sírköve alapján.³⁷³ Verebélyi Simon hevesi alispán, egri várnagy (†1493) egri sírkövén (342. kép) *MILES* áll.³⁷⁴ ... *s miles de zavor* ... olvasható egy talányos eredetű, vörös márvány sírkőtöredéken a Somogy megyei Szőlősgyőrök Jankovich-kastélyában³⁷⁵ (398. kép) – Magyarországon nem ismert, az osztrák területeken azonban gyakori, sakkfigurás címerábrája alapján akár még 19. századi gyűjteményi „importja” sem elképzelhetetlen. Ritka példa az ifj. Hunyadi János (†1440) gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) síremlékének (1334-1337. kép) feliratában olvasható *miles io(h)annes*, illetve *ioh(ann)es miles iunior* névmegjelölés.³⁷⁶ A „lovag” címnek az osztrák-német nyelvterületen sokkal általánosabb, köznemes jelentésű³⁷⁷ használata áll Wilhelm von Wulkendorf 16. század eleji pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírköve (80. kép) szövegének (... *der Edel Ritter her Wilhalm Von Wulkendarff* ...) ³⁷⁸ háttérében. *AEDEL*

magnificus címet megyésispánoknak, sőt alispánoknak is, nem is beszélve a magánlevelezés területéről: 54, 55-56. (26-27. jegyzet)

³⁶⁷ Külföldi sírfeliratban való szereplésére példa Federico da Lavellongo (†1373) síremléke a Padovában (San Antonio): WOLTERS 1976. I. 203-204. (Cat. 117); II. Figg. 377, 379.

³⁶⁸ KURCZ 1988. 18-34. (a síremlék-anyag hiányos ismeretéből fakadóan Kurcz Ágnes azonban a valóságos helyzethez képest sokkal ritkébbnek tartotta a *miles* síremlékeken való megjelenését)

³⁶⁹ HORVÁTH 1932a. 30. (249. sz.); RADOCSAY 1971. 474. (41. sz.)

³⁷⁰ KURCZ 1988. 24-28.

³⁷¹ JAKUBIK 1961. 167, 173.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337, 462, 588, 589.; 586/4. ábra; II. 1220. kép

³⁷² DIVALD 1913. 569, 571, 573.; *Matthias Corvinus* 1982. 684. (Kat.-Nr. 838., BALOGH, J.)

³⁷³ CSERGHEŐ–CSOMA 1887. 332, 334.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 89-93.; DIVALD 1906. 110.; 82. kép; VARGA–LŐVEI 1990-92. 150-151, 1165. (138. jegyzet)

³⁷⁴ NAGY 1965. 37-39.; NAGY 1970-71. 105-107, 112-117.; 1-9/a, b. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 688-689. (Kat.-Nr. 840.f, KOZÁK, K.); KOZÁK–SEDLIMAYR 1987. 25. (86. sz.); 52. kép

³⁷⁵ VARGA–LŐVEI 1990-92. 144.; 41. kép

³⁷⁶ ENTZ 1958. 168.; 179-180. kép; KURCZ 1988. 28.

³⁷⁷ BARISKA 2007b. 63.

³⁷⁸ SÚPIS 1967. 189.; LŐVEI 1992. 18.; LUXOVÁ 2003. 330. (20. jegyzet is); LŐVEI 2006a. 131, 132. (52. jegyzet)

GESTRE(N)G RITTER HER jelzővel jelenik meg Wilhelm von Reichenburg, I. Ferdinánd Magyarországon szolgáló német gyalogos zászlóaljának kapitánya (†1538), lőcsei (Levoča, Szlovákia) halotti címerén.³⁷⁹

Ákos nembeli Mikcs 14. század végi, töredékes budai sírkövén³⁸⁰ (399-400. kép) csak *nobilis vir* – a közép- és kisbirtokos nemeseknek általánosan kijárt a *nobilis* titulus³⁸¹ – szerepel jelzőként, pedig társadalmi státusza ennél jóval magasabb volt. Ez a megjelölése a Mikcsnél kevésbé előkelő Tomaji Jakab fia Pálnak (†1400) is lesencetomaji sírlapján (401-403. kép).³⁸² A Lábatlaniak 1470-es évekre keltezhető karvai (Kravany nad Dunajom, Szlovákia) közös „családi” sírfedlapján (404-405. kép) ... *sepultura nobilium De Labatlan* ... szerepel.³⁸³ Egy egyébként ismeretlen Borbála 15. század végi szakolcai (Skalica, Szlovákia) sírkövén (406. kép) [*sepult*]ra *nobilis domi(n)e Barba[re]* olvasható.³⁸⁴ Ugyanott Agnes de Cutzesdorf (†1488) sírlapján³⁸⁵ (193. kép) a *generosa* cím jelenik meg a „nemes” szinonímájaként: *Anno d(omi)ni m^o cccc^o lxxxviii^o tredecima die mensis Septembris Obyt [...] g(e)n(er)osa virgo Agnes de Cuczesdorf hic sepulta orate*. Ugyanez a GENEROSVS jelentése Tarczay Tamás említett sírfeliratában.

Lelőhelye, a székesfehérvári prépostsági templom, előkelő elhunytára látszik utalni egy ismeretlen (†1373) [*fi*]delis *famulus* felirattöredéket hordozó, rongált sírköve³⁸⁶ (1390. kép) esetében. Magister Buoncompagno da Siena *Ars dictaminis*-ében, a 13. század elején *nobilis et strenuus miles*-től megkülönböztetett *fidelis* függő vazallus jelentésű. 1286-ban Anchier kardinálist *fidelis* jelzővel illették síremlékén a római S. Prassede-templomban, és Giovanni Bonanni (†1392) mint *fidelis manipulator pape* jelenik meg ugyanott a S. Maria della Luce-ben. A *fidelis/fidelissimus* Róma városi síremlékeken, nem vallási összefüggésben, 1447-től fordul elő, elsősorban már az érett reneszánsz alkotásain.³⁸⁷

A fentebb idézett vagy említett sírfeliratok egy részében gondosan feltüntették az elhunytak kormányzati méltóságát is: Felsőlendvai Miklós fia Miklós apjának báni, Bebek György királynéi tárnokmesteri, Csáktornyai Lackfi István erdélyi vajdai és nádori, Kórógyi István macsói báni, Kanizsai Miklós tárnokmesteri, Ozorai Pipó temesi ispáni, Berzevici Hennikfi Péter tárnokmesteri, Perényi István asztalnokmesteri, Perényi János asztalnok- majd tárnokmesteri, Rozgonyi János országbírói, Szapolyai Imre nádori, Tharczai János székelyispáni, Myslenovith

379 LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 342. (3. sz.)

380 ALTMANN 1973. 82.; RÁCZ 1995. 18, 19, 25. (80. jegyzet); ALTMANN–LŐVEI 2004. 15. (5. sz.); 19-20. kép

381 KUBINYI 1966. 235.; FÜGEDI 1974. 143.

382 RÓMER 1876. 14.; CSOMA 1904. 166-167, 169. [CSOMA 1995. 1308-1309, 1311.]; VÁRADY 1999a. 10, 32, 50. (13. sz.); LŐVEI 2001f. 79-80., képpel

383 ORBÁN 1869. 492-497.; GEREVICH 1971. 94.; LŐVEI 1987b. 282.

384 Lényegében közöletlen, vö. LUXOVÁ 2003. 330. (21. jegyzet is)

385 DRAHOŠOVÁ–HLAVATÝ–MINĎÁŠ 1993. 27, 28.; MINĎÁŠ 1994. 17.; MINĎÁŠ 1997. 98, 99.

386 MAROSI 1915; DERCSÉNYI 1943. 56, 97, 122-123. (81. sz.); 88. kép; LŐVEI 1982. 183, 189. (1. jegyzet); LŐVEI–VARGA 1987. I. 461.; II. 621. kép; VÁRADY 1999a. 7-8, 32, 65-66. (32. sz.); 4. kép

387 BOCK 2001. 361. (126. jegyzet is)

Horvát Márk és Korbáviai János dalmát-horvát-szlavón báni, Mateus de Cezamis fia Jakab királyi admirálsi, Verebi Péter erdélyi alvajdai címét. A korban, amikor egy-egy hivatalviselés gyakran a leszármazottak érvényesülése szempontjából is meghatározó volt és a családnév részévé is válhatott („Bánfi”), az apa címzése egyező rendben jelenhetett meg az ő és a fia sírfeliratában is. Berzevici Henrikfi Péter tárnokmester (†1433) berzevicei (Brezovica, Szlovákia) síremlékén³⁸⁸ (334-337. kép) *Sepultura magnifici uiri domi(ni) petri herrici de brezouiche tauarnicor(um) re[galiu]m m(a)g(ist)r(i) et co(m)i(ta)tus scepossie(n)sis ac suor(um)* olvasható, míg fiának, Berzevici György püspöknek (†1437) nyitrai (Nitra, Szlovákia) sírkövén³⁸⁹ (407. kép) *[Hic iacet reve]rendus in Christo pater d(omi)n(us) georgius nat(us) q(uon)dam magnifici viri d(omi)ni petri filij hernici de bezericz [thavarnicorum rega]llium m(a)g(ist)ri Ep(iscopu)s hui(us) eccl(es)ie qui obiit i(n) festo natiuitatis d(omi)ni anno ei[us]dem M CCCC XXX VII].*

A hivatali, kormányzati beosztás, esetleg egyéb pozíció megadásával további sírkövek esetében is találkozni. Egy ismeretlen személy pannonthalmi sírkövének töredékén várnagyi címe olvasható: *castella(nus) de s[ancti Martini ...]*.³⁹⁰ Egy szakolcai kapitány 1500 után még életében elkészíttetett sírkövén (408. kép) a neki kijáró *egregius* címen kívül posztját is feltüntette: *Anno domini milles[im]o Qui(n)gentesimo Obyt Egregius ac [... capitaneus condam Ciuitatis Galicz]*.³⁹¹ Késmárk várának és városának kapitányaként (*CAPITANE CASTRI ET CIVITATIS KEZMARK*) jelenik meg Nopssicz-i Warkocz (Varkocs) Kristóf (†1520) Késmárkon (Kežmarok, Szlovákia) őrzött sírkövén.³⁹² Christof Perner (†1530) Lőcsén (Levoča, Szlovákia) őrzött halotti címerén is szerepel, hogy ő I. Ferdinánd király szepesi várkapitánya volt: *... serenissimi ungarie et bohemie Regis Ferdina(n)di Castri Scepusien(sis) Capitanei ...*.³⁹³ Csehi Mihály (†1519) tököli sírlapján (409. kép) olvasható csepeli ispáni címe: *SEPVLTVRA EGREGY MICHAELIS DE CHEH INSVLAE HVIVS CHEPELIENSIS COMITIS ...*.³⁹⁴ A budai emlékkövén (126. kép) *MAGISTER*ként jelölt Ellyevölgyi János (†1526?) sírfeliratában a nádori bíróságon betöltött ítélőmesteri címe szerepel: *P(RO)THONOTAR(IV)(S) PALATINALIS*.³⁹⁵ A Jurisics Miklós által gyermekeinek 1538-ban készíttetett, már említett sírkövön³⁹⁶ (88. kép) az apának nemcsak kőszegi

³⁸⁸ RÓMER 1887; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 32-36.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 22, 45-46.; 20. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 59-60.; 14. kép

³⁸⁹ TÓTH 1975. 333.; 80. kép; LŐVEI 1987b. 279, 301-302.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 588, 592, 699.; II. 1704. kép; LUXOVÁ 2003. 325, 665-666. (2.2.6. kat. sz.)

³⁹⁰ LŐVEI 1996a. 310, 315-316. (II.28. kat. sz.)

³⁹¹ DRAHOŠOVÁ–HLAVATÝ–MINĎÁŠ 1993. 27, 28.; MINĎÁŠ 1994. 16-17.; MINĎÁŠ 1997. 94-96, 99.; 2. kép; LUXOVÁ 2003. 668-669. (2.2.13. kat. sz.)

³⁹² CSERGHEŐ–CSOMA 1887. 332, 334.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 89-93.; DIVALD 1906. 110.; 82. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 150-151, 1165. (138. jegyzet)

³⁹³ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 340-341. (1. sz.)

³⁹⁴ WAGNER 1802. II. 10.; DERCSÉNYI 1958. II. 219, 220-221.; 314. kép

³⁹⁵ ENGEL–LŐVEI 2003.

³⁹⁶ CSOMA 1887b. 183-184.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 93-96.; LIND 1892. 160.; Abb. 4; VÁRADY 2000a. 92-93, 96-97.; LŐVEI 2002a. 37.; 60. kép; VÁRADY 2003. 33-34, 43-44.; 12. ábra; LŐVEI 2006a. 134.; Abb. 14

bárói címe olvasható, de római királyi tanácsosi és kamarási, továbbá az öt alsó-ausztriai és a vend (szlavóniai) tartomány főhadparancsnoki (főkapitányi), illetve krajnai tartományi kapitányi címe³⁹⁷ is — ... *Ro(mischer) k(ö)n(iglicher) M(aies)t(ät) Rat Cam(me)rer Obrister veldhauptman der funff niderosterreichisch(e)n und windischen land vnd Lands hauptman in Chrain* Kőszeg az 1463. évi bécsújhelyi békeszerződés értelmében a Szent Koronáért Ausztriának elzálogosított települések közé tartozott, Jurisics tehát a német-római birodalom alattvalójaként, Ferdinánd német király főembereként szerepelt a városban is. Az ugyancsak elzálogosított Kismartonban (Eisenstadt, Ausztria) Veit von Fürst (†1515) várnagyként és (még Miksa császár idején) császári tanácsosként jelenik meg epitáfiumának feliratában (91-92. kép): ... *hauptman cu der eisnstat ritter und kaiserlicher maiestat ratt*³⁹⁸ Wilhelm von Reichenburg (†1538), lőcsei halotti címere szerint, I. Ferdinánd Magyarországon szolgáló német gyalogos zászlóaljának volt kapitánya: ... *RO(MISCHER) K(ÖN)I(GLICHER) MA(IESTÄT) FERDINA(N)DI HAVPTMA(NN) I(N) VNGERLA(ND)T VBER AI(N) FENEL LANCZKNECHT*³⁹⁹ Az utóbbi példák már előrevetítik a következő korszak császári-királyi tisztségviselőinek hosszú címzéseket hordozó feliratait.⁴⁰⁰

A fennmaradt síremlékek, illetve ismert sírfeliratok a fenti példák szerint lényegében már annak a késő középkori időszaknak a tanúi, amelyben elsősorban az udvarban elfoglalt helyet tükrözték a nevekhez fűzött címek. Annak a kornak, amelyben a nemesek társadalmi státuszának még fontos fokmérője volt a 11–13. század gazdag nemzetségeiből (*genus*) levezetett előkelő származás is,⁴⁰¹ ezt tükröző síremléki tanúi nincsenek — csupán néhány már e kor elmúltával született, 15. századi sírfelirat őrizte meg a megbízó, a család ekkor már meglehetősen konzervatív szemléletre utaló hivatkozását a nemzetségi eredetre. A Tomaj nemből való Tomaji Jakab fia Pál (†1400) említett sírlapján (400-402. kép) ... *sepultura nobilis viri pau[li filii Ia]cobi de tomay [de] genere tomay ...* áll,⁴⁰² Aba nembeli nánai Kompolti László pohárnokmester (†1428) kismánai sírkövén (264-266. kép) mint ... *fili(us) comitis stefani kompolth de gene(re) aba ...* jelenik meg,⁴⁰³ a Szentemágócs nembeli Alsáni családból származó Bálint bíboros pécsi püspök (†1408) síremlékén⁴⁰⁴ (410-411. kép)

³⁹⁷ Jurisics címeire: BARISKA 2008. 720.

³⁹⁸ JOVANOVIČ 1930. 20.; IV. tábla; CSATKAI–FREY 1932. 32.; 29. kép; ZIMMERL 1953. 6, 20-21. (30. sz.), képpel; *Die Ritter* 1990. 254-255. (Kat.-Nr. VI.74)

³⁹⁹ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 342. (3. sz.)

⁴⁰⁰ Példáit ld.: MIKÓ–PÁLFFY 1999; LUDIKOVÁ 2002; MIKÓ–PÁLFFY 2002; MIKÓ–PÁLFFY 2005; LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006.

⁴⁰¹ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1986. 205.

⁴⁰² RÓMER 1876. 14.; CSOMA 1904. 166-167, 169. [CSOMA 1995. 1308-1309, 1311.]; VÁRADY 1999a. 10, 32, 50. (13. sz.); LŐVEI 2001f. 79-80., képpel

⁴⁰³ CSÁNYI–LUX 1941. 81, 83.; 7-8. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 41-42.; 15. kép

⁴⁰⁴ HENSZLMANN 1870. 270-272, 372.; 134.kép; SZŐNYI 1906. 241-244. (769. sz.); 258. kép; VERNEI-KRONBERGER 1939. 25-26, 27.; MAROSI 1983a. 108.; 105. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 591.; II. 1239. kép; LŐVEI 1987b. 300-301. (Sz.59. kat. sz.); VÁRADY 1999a. 11, 32-33, 54-55. (18. sz.); 12, 32/1. kép

... *de alsan de g(e)n(er)e zenthemaguch* ... a család megjelölése, és az ugyanebből a nemzetségből származó Györgyi Bodó Miklós székesfehérvári prépost (†1474) sírkövén⁴⁰⁵ (412. kép) a [... *de genere zent]e magocz* ... olvasható.

Az egyháziak esetében is dokumentálták a sírköszövegek a társadalmi helyzetet, a hierarchiában elfoglalt helyet, a tudományos végzettséget. A korai, a 12. századból származó darabok még igencsak szűkszavúak, Veszprémben egy prépost sírkövének töredékén (246. kép) *NOSTER P(RE)POSI(TUS)* olvasható,⁴⁰⁶ a Tereskén eltemetett Bertalan pap sírkövén⁴⁰⁷ (247. kép) pedig *BARTHOLOMEVS SACERDOS* (a *sacerdosok* a kápolnák papjai voltak⁴⁰⁸). Egy ismeretlen papnak a budai Nagyboldogasszony-templomból származó, a 15–16. század fordulója tájára keltezhető, figurális sírkőtöredékén⁴⁰⁹ a *HONORABILIS DOMI[NVS]* jelző az egyházi férfi „tisztelendő úr” titulusa volt. Az ezúttal nem a báróknak kijáró titulust jelentő „úr” (*dominus*) címet azonban az egyháziak sírköszövegeiben nem mindig tették ki, például hiányzik az ugyancsak előkelő pannonhalmi apátok ismert, 14–15. századi sírfeliratairól⁴¹⁰ (413–423. kép), megtalálható viszont Nádasdi Darabos György ciszterci apát (†1467 után) szentgotthárdi sírkövén⁴¹¹ (292. kép): ... *d(omi)n(u)s gedrgius* (sic!) *darabus abbas monastery [sancti gothardi]*. Állhatott helyette a „tisztelendő férfiú” (*honorabilis vir*) is, ezzel jellemezte például elpusztult sírfelirata⁴¹² (... *honorabilis vir magr Martinus de Schembnicia canonicus eccle s Salvatori als s Martini Poson* ...) Selmei Márton pozsonyi kanonokot (†1495) — a kifejezés azonban a polgári származásra is utalhat⁴¹³.

⁴⁰⁵ TÓTH 1964. 174–176, 182. (50. jegyzet), 182–183. (53. jegyzet); LŐVEI–ENGEL 1983. 4, 5, 6. (19–21. jegyzet); 6–8. kép

⁴⁰⁶ ÁDÁM 1912. I. 125–126, 129.; TÓTH 1964. 181. (4. jegyzet); VÁRADY 1999a. 73, 78.; VÁRADY 2000b. 7, 30, 65. (30. sz.); 12/1. kép; VÁRADY 2002b. 52.

⁴⁰⁷ KOZÁK 1975b. 141.; HÉJJ 1976. 256.

⁴⁰⁸ MÁLYUSZ 1971. 53.

⁴⁰⁹ MNM, ltsz. 1902.121.17–19.; RADOCSAY 1971. 484. (87. sz.)

⁴¹⁰ Szigfrid apátot (†1365) a szerzetesi közösség temette el [sírköve (413–416. kép): *Emléklapok* 1876. 14. számozatlan oldal; 5. ábra; CZOBOR 1901b. 169, 170.; 208. ábra; VERNEI-KRONBERGER 1939. 23, 65 (100. jegyzet); 9. tábla; VÁRADY 1984. 108.; IV, VIII. tábla; LŐVEI–VARGA 1987. I. 335, 463–464, 466.; II. 639. kép; LŐVEI 1996a. 310, 312–313. (II.25. kat. sz.), 315.]: ... *SIFRID ABBATE(M) CETUS FRATRV(M) TUMVLAUIT* ...; Bőcsi Cudar László apát (†1372) jelölése is mindössze ... *abbas ladyzlaus dictvs cudar* ... [sírköve (417–422. kép): *Emléklapok* 1876. 14. számozatlan oldal; 6. ábra; FRAKNÓI 1879. 20, 21.; CZOBOR 1901b. 170.; 209. ábra; VERNEI-KRONBERGER 1939. 23, 24, 65. (101–102. jegyzet); 10. tábla; TAKÁCS 1981. 44–45.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 464, 465, 466.; 20. színes kép; II. 640. kép; LŐVEI 1996a. 310, 311, 313–314. (II.26. kat. sz.), 315.]; Dobói Miklós (†1438/39) töredékes sírfeliratában (423. kép) ... *nicolaus de dobo abbas sanc[ti Martini]* ... áll [LŐVEI 1996a. 310, 314–315. (II.27. kat. sz.); VÁRADY 1999a. 22, 34, 52–53. (16. sz.); 18/1, 37/2. kép].

⁴¹¹ ZLINSZKYNÉ 1966. 262.; 5. kép; ZLINSZKNÉ 1981. 376.; 6. kép; VÁRADY 1999a. 23, 34, 64–65. (31. sz.); LŐVEI 2002b. 268. (LAHU 79.161. kat. sz.)

⁴¹² BEITEL, *Sírfeliratok* fol. 5r (az adatért Majorossy Juditnak tartozom köszönettel)

⁴¹³ Pl. Georgius Cerndel (Görig Körndel) selmei kamaragróf (†1479) selmeibányai sírlapján [BÉL 1742. 623., kép a 624. oldalon; LUX 1915. 9.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 42.; 24.a. tábla; VÁLINÉ 2000. 279–280. (157. sz.)]

Selmeci Márton esetében a *magister* jelző nem a nemesek esetében fentebb leírt címet jelentette, hanem a káptalanok egyetemet végző tagjainak a címe volt, annak megfelelően, hogy az egyetemek hallgatói az alsó fokozat, a „bölcészkar” (*facultas artium*) elvégeztével nyerték el a *magister* címet.⁴¹⁴ *Magister* volt Dunajeci Miklós szepesi prépost (†1356) is, elpusztult hunfalvi (Hunovce, Szlovákia) sírköve⁴¹⁵ szövegének tanúsága (... *Magister Nicolaus filius Andreae, Praepositus* ...), továbbá Szekcsői János baranyai főesperes (†1435), pécsi sírfelirata⁴¹⁶ (424. kép) [... *magister johanes de zecchew archidacon(us) de barania qui(n)q(ue)ecc(lesie)* ...] szerint, valamint a somogyvári bencés apátságban 1524-ben kriptafedlapot (425. kép) készítettő Zathai János fehérvári kanonok, bélavári esperes, a fedlap⁴¹⁷ *mAgister JohAnnes de zAthA* ... szövege alapján. A segesvári (Sighișoara, Románia) Hegyi templomban található ... *MAGISTER STEPHAN(US) KALMVS [HUIUS CIVITATIS?] QVONDA(M) PLEBAN(US)* ... (†1528) sírköve (331. kép).⁴¹⁸ Az egyetemi tanultság nem lehetett már ritka a középkor végén a pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) társaskáptalanban, *magister* a címe például Laai Rohrbeck Pongrác kanonoknak (†1513), elpusztult sírkőfeliratában⁴¹⁹ [*magister Pangratius Rorbeck plebanus et canonicus huius eccl(esi)e*], valamint Caspar Romer kanonoknak (†1517) is [... *Venerabilis magister romer cano(n)icvs pos(o)n(i)en(sis)* ...]⁴²⁰ (226. kép). Wolfgangus de Schom pozsonyi kanonok, elpusztult sírköve⁴²¹ tanúsága szerint az orvostudományok doktora (†1461) volt: ... *egregius mag(iste)r Wolfgangus de Schom medicine doctor canonicus huius eccl(esi)e* Orvos volt, de nem doktor a Visegrádon eltemetett (426-427. kép), ugyanakkor a meráni dékáni tisztet betöltő Bonaioncca mester (†1362), akinek a Lago Maggiore közelében, Svájc déli részén fekvő Ravecchio lehetett a szülőhelye: ... *MAGISTER BONAIONCCA PHISICVS DE RAVACHY D(E)CANIS MERONA*⁴²² János berethalmi plébánost (†1526) a szabad művészetek *baccalaureus*aként nevezi meg berethalmi (Birthalm, Románia) sírfelirata (428. kép): ... *NOBILIS [IOHANNES] DE BIRTH(ALM) AR(TIVM) BACCA(LAVREVS) MAGIS(TER) HVIVS ECC(LESI)E NOS(T)R(I)* ..., 1514-ből és 1515-ből ismert okleveles említéseiben a neve mellett *baccalaureus theologiae* cím áll.⁴²³ Wáry (Vári) Máté egri kanonok (†1505) a szabad művészetek magisztere volt (429. kép): ... *SEPVLTVRA VE(NE)RAB(I)LIS D(OMI)NI MATHEI DE WARII ARCIVM LIBERALIVM MAGISTRI CANONICI HVIVS ALME*

⁴¹⁴ MÁLYUSZ 1971. 53-54, 103.; *Fogalomtár* 1989. II. 23. („magister” címszó, Á. VARGA L.)

⁴¹⁵ WAGNER 1774. 343.; BERZEVICZY 1903. 97.

⁴¹⁶ BOROS 2000. 93.; BOROS 2006. 26.

⁴¹⁷ GERECE 1897. 148, 149-150.; 9-10. kép; BÉKEFI 1907. 110, 208-209.; 81-82. kép; BAKAY 1989. 117, 118-119.; 45. kép; VÁRADY 1999a. 13-14, 33, 57-58. (23. sz.); 16/2, 35/1. kép

⁴¹⁸ MÜLLER 1855b. 412, 414-415.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 51-52, 54, 74. (249. jegyzet); 29. tábla

⁴¹⁹ BEITEL, *Sírfeliratok* fol. 5r, 6r, 17v

⁴²⁰ DANKÓ 1891; LÓVEI 2006a. 133-134.; Abb. 10; MAJOROSSY 2006. 103.

⁴²¹ BEITEL, *Sírfeliratok* fol. 22v

⁴²² BUZÁS 2007. 51-52, 53.; kép a 44. és az 50. oldalon

⁴²³ SALZER 1881. 91-92.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 44, 73. (225. jegyzet); BALOGH 1943. 187.

*ECCLES(I)E AGRI[E]NS(IS) ...*⁴²⁴ Temesvári Miklós szentistváni prépostot (+1457) végrendelete és ezzel egyező szövegű esztergomi sírfelirata mint a *magisteri* címmel magasabb fokozat, a szabad művészetek és a kánonjog doktorátusa birtokosát említi: ... *egregi(us) d(omi)n[us Nicolaus artium] et decretor(um) doctor ...*⁴²⁵ Győri sírlapja (430. kép) szerint a hittudományok doktora – *doctor pagine sacre* – volt Vadászi Miklós szereti püspök, győri segédpüspök (+1428).⁴²⁶ Kátai László gyulafehérvári prépostot (+1388) elveszett sírkövének felirata mint ... *LADISLAVS PRAEPOSITVS [...]* *DOCTOR FAMOSVS* ... jellemezte.⁴²⁷ Vitéz Mihály zágrábi prépost (+1499), elpusztult sírkövének felirata szerint, a jogtudományok doktora volt: *Clauditur hic Michaël Witez de nomine gentis. Pra'positus templi Stephane Sancte tui. Juris divini pra'lato Schemmate Doctor ...*⁴²⁸ Andreas Ivanich zágrábi kanonok (+1510) a szabad művészetek és a jog doktoraként – *Artium et iuris Doctor* – ugyancsak képzett volt.⁴²⁹

A *magister* cím már jóval korábban is az egyetemi iskolázottság jele volt. Feltűnik már a Miklós esztergomi érsek 1183-ban kelt, adásvételi ügyet rögzítő oklevelének tanúsorában *Vilhelmus magister* megjelöléssel szereplő, az esztergomi székeskáptalannak a középkorból ismert egyetlen Vilmos nevű tagja esetében is. A kanonok annak a 12. század végére, a 13. századra megnövekedett létszámú „értelmiségi elit”-nek a tagja lehetett, amelynek szerepe meghatározóvá lett a királyi kancelláriában és a káptalanokban, ahol egyre több, jogi végzettséget igénylő feladatnak kellett megfelelni. Ha egy Vilmos nevű elhunyt 1200 körül készült esztergomi sírkövének⁴³⁰ (243-244. kép) korábban már idézett sírversében a címzés nem is szerepel, a két Vilmos nagy valószínűséggel azonos személynek tartható.⁴³¹

Az 1323 és 1406 között Visegrádon székelő központi kormányhivatalok írástudó jegyző alkalmazottja – alighanem ő is papi személy – lehetett az a *MAGIST(ER) SIMON NOTARI(VS)*, akinek a 14. század közepe tájára tehető, de ehhez a korhoz képest meglehetősen régies feliratú, évszám nélküli sírkövére a bencések visegrádi Szent András-kolostora területén bukkantak rá (432. kép).⁴³² (Megjegyzendő, hogy a *magister* – egyebek között – a kúriai jegyzők szokott címe is

⁴²⁴ NAGY 1965. 37-38.; NAGY 1970–71. 107-108, 112.; 10. kép; MIKÓ 1986. 102, 107. (59. jegyzet); 74. kép; KOZÁK–SEDLIMAYR 1987. 27. (94. sz.); 54. kép

⁴²⁵ HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 93, 95. (68, 69. jegyzet), 123, 124. (1. jegyzet)

⁴²⁶ KÁROLY 1747. 10.; VARJU 1897a. 339-340.; KOZÁK–LEVÁRDY–SEDLIMAYER 1972. 107.

⁴²⁷ SZEREDAI 1791. 40.; ENTZ 1958. 138, 170.

⁴²⁸ LEVAKOVICH 10r; KUKULJEVIĆ 1856. 34.; KUKULJEVIĆ 1891. 325. (1123. sz.); TKALČIĆ II. 1895. 533. (5. sz.); SCHNEIDER 1944. 625-627.

⁴²⁹ LEVAKOVICH 9r; FARLATI 1775. 339.; KUKULJEVIĆ 1856. 25.; TKALČIĆ 1885. 65.; KUKULJEVIĆ 1891. 327. (1128. sz.); TKALČIĆ III. 1896. 260. (1. sz.)

⁴³⁰ MÁTHES 1827. 60-61. (§. 96.); Tab. IX. lit. A.; MAROSI 1984b. 62, 222-223. (88. jegyzet); XIV/2. t.; TAKÁCS 1988. 122-124, 127-128. (14a, 15, 27. jegyzet), 130-131. (3. sz.); 1, 5. kép; VÁRADY 2000b. 9-10, 11, 14, 15, 17, 32, 48-49. (7. sz.); 11/2, 29/3. kép; VÁRADY 2003. 32, 38-39.; 5. ábra

⁴³¹ Vilmos azonosítására, társadalmi helyzetére: TAKÁCS 1988. 123-124., vö.: KOLLÁNYI 1900. 2.; az 1183. évi oklevél: KNAUZ 1874. 128-129. (111. sz.); a jogi végzettségű, írástudó elit megnövekedett szerepére: MÁLYUSZ 1971. 41-43.

⁴³² DERCSÉNYI 1958. II. 450, 455.; LŐVEI 1991b. 3, 6-7. (6. sz.); 6. kép; VÁRADY 2000b. 19, 66-67. (32. sz.); 16/2. kép

volt a 14–15. században.⁴³³) Ábrahám ferences szerzetes 13. század végénél valószínűleg nem későbbi, már említett pozsonyi sírkövén (251-252. kép) sem szerepel még évszám, az elhunyt „hivatali” beosztása azonban igen: *HIC IACET FR(ATER) ABRAAM LECTOR ORDINIS MINORVM*.⁴³⁴

Még némelyik püspöki sírkövön is hasonlóan egyszerű az elhunyt megnevezése. Nemcsak a György („Grocus”) segédpüspök (†1400) bizonytalan olvasatú pécsi sírfeliratában⁴³⁵ (260, 1417. kép) álló ... *episcopus argiensis* ... alak ilyen szűkszavú, de a nálánál sokkal előkelőbb Albeni Henrik pécsi püspök (†1444) is csak ... *heinricus episcopus qu(i)ng(ue) ecclesiensis* ... sírkövének⁴³⁶ feliratában (431. kép). Az általános azonban nem ez, mivel a magasabb tisztséggel többnyire jóval összetettebb címzés is kijárt. Andreas Scolari váradi püspök (†1426) nagyváradi (Oradea, Románia) sírkövén⁴³⁷ (291. kép) ... *reveren(dus) i(n) c(hrist)o p(ate)r d(omi)n(u)s [a]ndreas flore(n)ti(n)us h(u)ius eccl(es)ie waradien(sis) pontifex uenerandus deo ac gentibus hungarie dilectus* ... olvasható. Ennél mind származásának jelzését, mind pedig címeit illetően még bővebben és a *reverendus* felső fokú *reverendissimus* alakjával fogalmazták meg Vitéz János esztergomi érsek (†1472) korábbi esztergomi sírkövének⁴³⁸ (343-345. kép) szövegét: *Reverendissim(us) d(omi)n(u)s Joh(ann)es de zredna diocesis zagbien(sis) archiep(iscopu)s st(ri)go[ni]ensis primas et apostolice] sedis [legatus natus ...]*. Alsáni Bálint pécsi püspök (†1408) sírfeliratában⁴³⁹ (410-411. kép) bíborosi méltósága is kifejezésre jut: ... *reveren(dus) d(omi)n(u)s vale(n)tin(us) titoli s(an)c(t)e sabine pr(es)bi[ter] cardinalis atque glub(er)nator ec(c)l(es)ie qu(in)que* Szécsi Dénes esztergomi érsek (†1465) hasonlóan „bőbeszédű” síremlékén⁴⁴⁰ (433-435. kép) nemcsak a címerpajzshoz kapcsolódó bíborosi kalap (csak bojtjai maradtak meg), de a körirat is jelzi a főpap bíborosi és prímási, valamint örökös esztergomi ispáni címét, továbbá az érseki székből utódai számára is éppen általa elnyert szentszéki született követi⁴⁴¹ voltát: [... *Dyonisius Zelech t(i)t(uli) s(an)cti s(an)cti C[i]riaci in Terminis [=Thermis]*

433 Engel Pál szíves közlése

434 Közöletlen; ismeretét Juraj Šedivýnek köszönhetem.

435 HENSZLMANN 1870. 268-270, 372.; 133. kép; SZŐNYI 1906. 238-241. (768. sz.); 257. kép; VERNEI-KRONBERGER 1939. 25.; TÓTH 1964. 168, 181. (10. jegyzet); VÁRADY 1999a. 10-11, 32, 53-54. (17. sz.); 11. kép

436 HENSZLMANN 1870. 272-273, 372.; 135. kép; SZŐNYI 1906. 244-246. (770. sz.); 259. kép; VERNEI-KRONBERGER 1939. 25, 26, 27-28.; LŐVEI 1987b. 302-303. (Sz.61. kat. sz.)

437 BUNYITAY 1884. III. 110-112.; VI. tábla; BALOGH 1982a. I. 11, 28.; 71. kép; II. 283, 284.; *Matthias Corvinus* 1982. 138. (Kat.-Nr. 10, BALOGH, J.); LŐVEI 1989a. 170-171, 182-183. (190. sz.); 117. kép

438 MÁTHES 1827. 65. (§. 103.); Tab. VII. lit. C.; HORVÁTH 1941. 9*.; *Matthias Corvinus* 1982. 140-141. (Kat.-Nr. 12b), 613. (HORVÁTH I.); VÁRADY 1999a. 22, 34, 36, 44-45. (7. sz.)

439 HENSZLMANN 1870. 270-272, 372.; 134. kép; SZŐNYI 1906. 241-244. (769. sz.); 258. kép; VERNEI-KRONBERGER 1939. 25-26, 27.; LŐVEI-VARGA 1987. I. 591.; II. 1239. kép; LŐVEI 1987b. 300-301. (Sz.59. kat. sz.); VÁRADY 1999a. 11, 32-33, 54-55. (18. sz.); 12, 32/1. kép

440 MÁTHES 1827. 63-64. (§. 101.); Tab. VII. lit. A.; TÓTH 1964. 170-171, 174, 176, 177, 181-183. (29, 50, 64. jegyzet); 5-6. kép; LŐVEI-VARGA 1987. I. 592, 699.; II. 1705. kép; VÁRADY 1999a. 22, 34, 44. (6. sz.)

441 *Fogalomtár* 1989. II. 8. („legátus” címszó, KELLNER J.); 120. („prímás” címszó, BÁN P.)

p(res)b(ite)r Cardinal(is) ar(chi)ep(iscopu)s et comes p(er)petuus st(ri)gonie(nsis) primas et ap(osto)lice sedis legat(us) nat(us) Schönberg György pozsonyi prépost (†1486) 1470-es évszámú sírszobrán⁴⁴² (436. kép) kívül két halála után készült, feliratos tábla (437-438. kép) is síremlékegyüttese része volt, a hosszabbik, egy sírverset is tartalmazó felirat részletesen kitért a prépost ausztriai származására és papi pályájának állomásaira és címeire [pápai (apostoli) protonotarius, wetzlari prépost, a főpapi jelvények viselésére elsőként jogot szerzett pozsonyi prépost, a pozsonyi egyetem, az Academia Istropolitana alkancellárja]: *Anno d(omi)ni M^o CCCC^o Octuagesimo sexto In die Sancti Hyeronimi Obyit Reuere(n)d(u)s In c(hrist)o pater dominus Georgius de Schonberg Australi Sedis Ap(osto)lice Prothonotarius Wetsclarien(sis) et Prim(us) Posonien(sis) Eccl(es)iarum Infulatus Pr[epo]situs Necnon huius Uniuersitatis Istropolitane Vice Cancellarius*⁴⁴³ II. Gergely nyitrai püspök (†1492) nyitrai (Nitra, Szlovákia) sírkövén⁴⁴⁴ (339. kép) a ... *Reueren(dus) in c(hrist)o pat(er) frater Gregoriu[s]* ... szövegben a *frater* a püspök szerzetesi mivoltát jelezte. Vadászi Miklós szereti püspök, győri segédpüspök (†1428) győri sírlapjának (430. kép) a főpap számos címét is felsoroló felirata pálos szerzetesi mivoltát is megörökítette: *[h]ic iacet pie memorie pater [i]n Christo revere(n)dus nicolaus ep(iscopu)s cereten(sis) doctor pagine sacre fr(ater) ordi(ni)s heremitarum sancti pauli qui obyt an(o) d(omi)ni mcccc^o xxviii iii k(a)l(endas) septembris.*⁴⁴⁵ Egy veszprémi sírkőtöredék (439. kép) szövege – *episcopus vesprimi]en(sis) ca(n)c(e)ll(ar)i(us) supp[remus]* – a veszprémi püspök királynéi főkancellári méltóságára utal, talán ifj. Vitéz János püspök (†1499) síremlékéhez tartozott.⁴⁴⁶ Nem csupán részletesen jellemezte sírfelirata Vingárti Geréb László kalocsai érseket (†1502) elpusztult atyai (Šarengrad, Horvátország) síremlékén, de büszkén szerepelt benne a főpap Mátyás királlyal való rokoni (unokatestvéri) kapcsolata is: ... *R(EVERENDISSI)MVS IN CHRISTO PATER D(OMINVS) LADISLAVS GEREB DE VYNGARTH REGIS MATHIAE CONSOBRINVS. EP(ISCOP)VS TRANSSYL(WANENSIS) AD ECCLESIAM COLOCENSEM MVNIFICENTIA WLADISLAI REGIS VNGARIAE POSTVLATVS. CVM VIGINTI ET SEPTEM ANNIS ECCLESIAM TRANSSYLW(ANENSEM) MAGNA MANSUETVDINE ET MIRA IN SUBDITOS PIETATE MODERATVS FVISSET. ADEPTO PATRIS PATRIAE VOCABVLO*⁴⁴⁷ Sirokai László egri segédpüspököt (†1487?) ... *Reuere(n)dus in Christo pater d(omi)n(u)s ladislavs de Syroka Ep[iscopus*

⁴⁴² HENSZLMANN 1880a. 130, 143, 156-157.; 145. ábra; ÉBER 1913. 105-116.; 99-100. kép; VERNEI-KRONBERGER 1939. 9, 38-39, 50.; 19. tábla; *Matthias Corvinus* 1982. 325-327. (Kat.-Nr. 271.; LŐVEI, P.–PERGER, R.); LŐVEI–VARGA 1987. I. 700-701.; II. 1708-1709. kép; CHAMONIKOLASOVÁ 2003. 374, 378.; 322. kép; LUXOVÁ 2003. 333, 667. (2.2.9. kat. sz.); 283. kép

⁴⁴³ KÖNYÖKI 1879. xxi. és xxii. tétel; RIMELY 1880. 181-182.; ÁBEL 1881. 35, 68. (36. jegyzet)

⁴⁴⁴ CSIPPÉK 1864. 425.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 143.; LUXOVÁ 2003. 327.

⁴⁴⁵ KÁROLY 1747. 10.; VARJU 1897a. 339-340.; KOZÁK–LEVÁRDY–SEDLMAYER 1972. 107.

⁴⁴⁶ ÁDÁM 1912. I. 120-121.; TÓTH 1964. 177-178, 183. (68. jegyzet); 7. kép; VÁRADY 1999a. 24, 34-35, 76-77. (45. sz.); 21/2, 41/1. kép

⁴⁴⁷ KUKULJEVIĆ 1891. 155. (524. sz.)

Neop]olien(sis) soffraganeus [Agriensis] ... alakban nevezi meg Sirokán (Siroké, Szlovákia) őrzött sírköve (440-442. kép).⁴⁴⁸ Hámi Ákos nikomédiai püspök, egri segédpüspök (†1522) elpusztult egri sírkövén⁴⁴⁹ (295. kép) ... *R(EVEREN)DVS D(OMI)N(V)S ACHACIVS DE HAM EP(ISCOPV)S NICOMEDIEN(SIS) AC SVFFRAGAN(EVS) AGRIEN(SIS)* ... volt olvasható. *Rever(e)nd(us) d(omi)n(us)* volt Illésházi Mátyás gyulafehérvári prépost (†1510) is illésházi (Eliasdice, Szlovákia) sírkövének (330. kép) tanúsága szerint.⁴⁵⁰

A fenti feliratok tanúsága szerint meglehetősen gyakori *reverendus* („tiszteletre méltó”) megjelölés különböző alakjai – *reverendus* vagy *reverendissimus in Christo pater dominus*, illetve *reverendus dominus* („tisztelezte méltó atya”, „tiszteletreméltó úr”) – az érsekeknek, püspököknek, prépostoknak kijáró, nemcsak Magyarországon, de Nyugat-Európában is közkeletű címzések voltak.⁴⁵¹ Nyugat-Európában az előkelő egyháziak másik szokásos jelzője a vele azonos jelentésű *venerabilis* volt,⁴⁵² amely a magyarországi sírfeliratokban nem annyira gyakori, de azért megtalálható például László dömösi prépost 15. század eleji, tengődi sírkövén⁴⁵³ (443. kép) [... *ven(er)abil(i) viri d(omi)ni* ...], Szántói Ambrus szentistváni prépost (†1483) esztergomi sírlapján⁴⁵⁴ (338. kép) [*venerabilis et egregius d(omi)n(u)s*] és vele egyező alakban Bertalan örkanonok, egri vikárius 15. század végi, egri sírkövén⁴⁵⁵ (444. kép), Petrus de Myzolia zágrábi olvasókanonok (†1498) elpusztult zágrábi⁴⁵⁶ [*Venerabilis qu(on)dam D(omi)ni*], Roychai István pataki plébános, egri kanonok (†1513) sárospataki⁴⁵⁷ (445. kép) [*VENERABILIS D(OMI)N(V)S*], valamint Caspar Romer kanonok (†1517) pozsonyi sírkövén⁴⁵⁸ (226. kép) is (*Venerabilis magister*).

László dömösi prépost 15. század eleji, említett sírkövén⁴⁵⁹ szerepel egyházi titulusa [... *ven(er)abil(i) viri d(omi)ni ladislai p(re)positi ec(cles)ie demesien philiar(um) conui(c)t(i)*] (a sírkő tengődi lelőhelyére az ad magyarázatot, hogy a falu a prépostság

⁴⁴⁸ RÓMER 1871a. 208-209.; CSOMA–CSERGHEŐ–CZOBOR 1888. 405-409.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 51-56.; LUXOVÁ 2003. 333, 668. (2.2.12. kat. sz.)

⁴⁴⁹ NOVÁKY 1819. 241, 242.; GOROVE 1828. 5-6.; DÉTSHY 1964b. 2, 6, 11, 13. (57. jegyzet), 19. (260. jegyzet)

⁴⁵⁰ IPOLYI 1859a. 100-101.; I.8. kép; LŐVEI 1990b. 8-9.; 1. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 166. (150. jegyzet); 59. kép

⁴⁵¹ FAVREAU 1997. 182.

⁴⁵² FAVREAU 1997. 182.

⁴⁵³ Archaeologiai levelek. AÉ I (1868-1869) 139-140. (RÓMER F.); RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XXXVIII (1875) 179-180.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 588.

⁴⁵⁴ MÁTHES 1827. 22. (§. 36.); Tab. VI. lit. A.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 153, 164. (119. jegyzet); 42. kép; VÁRADY 1999a. 23-24, 34, 36, 45-46. (8. sz.); 20, 39/3. kép

⁴⁵⁵ KOZÁK–SEDLIMAYR 1987. 27. (95. sz.); 36. kép

⁴⁵⁶ LEVAKOVICH 9v; KUKULJEVIĆ 1856. 25.; KUKULJEVIĆ 1891. 325. (1121. sz.); TKALČIĆ II. 1895. 533. (4. sz.)

⁴⁵⁷ GERVERS–MOLNÁR 1983. 22-23.; 48-49. kép

⁴⁵⁸ DANKÓ 1891; LŐVEI 2006a. 133-134.; Abb. 10; MAJOROSSY 2006. 103.

⁴⁵⁹ Archaeologiai levelek. AÉ I (1868-1869) 139-140. (RÓMER F.); RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XXXVIII (1875) 179-180.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 588.

egyik birtoka volt a Somogy és Tolna megyék határvidékén birtokolt földek között⁴⁶⁰). Tárnokházi István (†1430) kalocsai sírlapján⁴⁶¹ (301-302. kép) olvasó kanonoki és vikáriusi címe – ... *sepultura domini stephani de tharnokhaza canonici letoris et vicary ecc(lesi)e colocen(sis)* ... – egyaránt szerepel, míg a somogyvári bencés apátságban 1524-ben kriptafedlapot (425. kép) készíttető Zathai János a feliratban⁴⁶² fehérvári kanonoki, bélavári esperesi, plébánosi és közjegyzői címét sorolta fel: *mAgister JohAnnes de zAthA cAno(n)icus Alben(sis) decAnus de belAuAr et plebAnus Ac notArius huius c]onuentus fecit fie[ri] Anno domin[i] 1524.* Az 1500 körül elhunyt Mátyás, 1472-ben készült sírkövének (446. kép) felirata szerint, a Zágráb (Zagreb, Horvátország) közelében fekvő, később a városba be is olvadó Granešina Mária-egyházának plébánosa volt: ... *d(omi)n(u)s Mathias pleban(us) ecc(les)ie b(eate) Marie v(irginis) kranesinopolye.*⁴⁶³ A fentemlített Szántói Ambrus szentistváni prépost (†1483) még életében elkészíttetett, esztergomi sírkövén (338. kép) nem csupán szentistváni préposti és esztergomi kanonoki címét íratta ki – ... *p(rae)p(osi)tus huius collegiat[e] b(ea)ti stephani p(ro)thom(ar)ty)ris et canonic(us) st(ri)gonien(sis) eccl(es)iar(um)* ... –, de származási helyének, a Nógrád megyei Szántónak a váci egyházmegyéhez való tartozását is [*de Zantho dioces(is) Vacien(sis)*].⁴⁶⁴

Különleges a Vitéz János esztergomi érsek (†1472) második, a korai humanista betűtípusához leginkább közelálló visegrádi kútfelirat (1483) alapján talán az 1480-as évekre keltezhető síremléke (348-350. kép) sírversének ... [*JOANNE]S JACET HIC PAT[R]IE PATER OPTIMVS ILLE* ... részlete.⁴⁶⁵ Ennél még sokkal meglepőbb, hogy az Andreas Ivanich zágrábi kanonok (†1510) elpusztult síremlékéről a 17. század első felében lejegyzett feliratban⁴⁶⁶ (egy vershez társítva: *Andreas Juanich Can. Cathedralis Zagrabien. Artium et iuris Doctor, Patria' Pater olim. Obyt A. D. 1510. 9. Januar*) is szerepel a *patriae pater* kitétel. Ezt az epithetont a firenzei Signoria adományozta Cosimo de' Medicinek (1389–1464) annak halála után, 1465-ben (más vélemény szerint már 1464-ben) – a közösségnek nagy szolgálatot tévő római polgárok posztumusz kitüntetése antik köztársasági tradíciója, majd a császárok magasztaló

⁴⁶⁰ CSÁNKI 1897. 465.; GYÖRFFY 1998. 632.

⁴⁶¹ WINKLER 1929. 130-132.; 84. kép; LŐVEI-VARGA 1987. I. 588.; II. 1692. kép

⁴⁶² GERECE 1897. 148, 149-150.; 9-10. kép; BÉKEFI 1907. 110, 208-209.; 81-82. kép; BAKAY 1989. 117, 118-119.; 45. kép; VÁRADY 1999a. 13-14, 33, 57-58. (23. sz.); 16/2, 35/1. kép

⁴⁶³ RÓMER 1870. 189-190.; KUKULJEVIĆ 1891. 323. (1112. sz.); BRUNŠMID 1912. 52-54. (892. sz.); KARAMAN 1950. 144, 146-147.; VALENTIĆ 1969. 200-201. (146. sz.)

⁴⁶⁴ MÁTHES 1827. 22. (§. 36.); Tab. VI. lit. A.; VARGA-LŐVEI 1990-92. 153, 164. (119. jegyzet); 42. kép; VÁRADY 1999a. 23-24, 34, 36, 45-46. (8. sz.); 20, 39/3. kép

⁴⁶⁵ SZÉLESS 1765. C2v, D.; MÁTHES 1827. 64, 65. (§. 102.), 90. (15. jegyzet); Tab. VII. lit. B.; PAÚR 1859. 291-296.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 37, 38, 40, 50, 56.; 17. tábla; HORVÁTH 1941. 9*, 29-31.; XXXII. kép; Matthias Corvinus 1982. 139-140. (Kat.-Nr. 12a), 613. (HORVÁTH, I.); MIKÓ 2005a. 211-212.; 9. kép

⁴⁶⁶ LEVAKOVICH 9r; FARLATI 1775. 339.; KUKULJEVIĆ 1856. 25.; TKALČIĆ 1885. 65.; KUKULJEVIĆ 1891. 327. (1128. sz.); TKALČIĆ III. 1896. 260. (1. sz.)

címe nyomán.⁴⁶⁷ A címzés nem volt teljesen ismeretlen a középkor korábbi időszakaiban sem, így a St. Blasien kolostor szerzetese, Bernold, krónikájának 1080-ra vonatkozó részében Rudolf von Schwaben német ellenkirályt is a „pater patriae” jelzővel ruházta fel.⁴⁶⁸ A magyarországi főpapoknak, humanista elkötelezettségük ellenére sem igen járhatott volna ki ez a címzés, a reneszánsz kor közép-európai uralkodói köreiben való későbbi alkalmazása sokkal inkább magától értetődő. Így alkalmazták I. Zsigmond lengyel király (†1548) krakkói sírfeliratain (447. kép; a szarkofágján: ... *SIGISMVNDVS REX PRIMVS PATER ILLE, ILLVSTRATOR PATRIAE, HIC SITVS EST*; a szarkofághoz 1574–1575-ben illesztett kartusban: ... *SIGISMVNDVS ... REX ... VICTOR AC TRIVMPHATOR PATER PATRIAE ...*),⁴⁶⁹ valamint 1580-ban az I. Miksa császár (†1519) Bécsújhelyen eltemetett maradványainak tervezett, de meg nem valósított innsbrucki áthelyezéséről írott emlékfeliratban [*P(ATRI) P(ATRIAE) MAXIMILIANO I ...*]⁴⁷⁰.

Vingárti Geréb László királyi rokonságának említése síremlékén ugyanolyan ritka, mint Perényi János (†1458) terebesi (Trebišov, Szlovákia) sírkövének (273-276. kép) fentebb már leírt sírfeliratában az asztalnok-, illetve tárnokmesteri cím mellett az azokra kinevezést adó uralkodók, Zsigmond és Albert királyok megnevezése (a nádori cím mellett ugyanakkor több sírkövön is előfordul a magyar királyságra, illetve a tárnokmesteri címek mellett a hivatalnak a királyi vagy a királynéi udvartartásban való betöltése tényére történő hivatkozás). Párhuzamaként egyedül a Vezsenyi Domokos fia Miklós (†1368) pilisi ispán már említett sírkövével azonosított budai sírlapon (130. kép) olvasható, I. (Nagy) Lajosra utaló, töredékes ... [*princi*]pis lodou(i)ci regis hu(n)ga[rie] ... feliratrészlet említhető.⁴⁷¹ Nem a királyi rokonság vagy a királyi kegyként kapott hivatal, csupán mint egyfajta távoli múlt jelöléseként szerepel Lajos király neve az egykori budai ágostonos kolostor területén talált kriptafedlap (203. kép) köriratában: *hic iacent ille g(e)n(er)acio[n]es qui p(er) divina(m) gr(aci)am educti fvera(n)t p(er) serenissimu(m) rege(m) lodo(v)ico(m) 1455*.⁴⁷² Telegdi István kincstartó (†1514) a magának és családjának állított mezőtelegdi (Tileagd, Románia) sírkövére⁴⁷³ (448-449. kép) ráfaragtatta a II. Ulászló követeként a francia királytól elnyert Szent Mihály-rendi láncot is, a feliratban utalva arra, hogy Telegdi „külföldi királyok által ismert és szeretett” – ... *EXTERNIS REGIB(VS) NOTVS CHARVSQ(VE) ...* – volt⁴⁷⁴.

⁴⁶⁷ BROWN 1961. 194.; MIKÓ 2005a. 212.; Cosimo de' Medicit ábrázoló aranyérem, *COSMVS MEDICES DECRETO PVBLICO P(ATER) P(ATRIAE)* felirattal: *Medicie* 2008. 81. (24. kat. sz., ZURLI, F.); a PP rövidítés megjelenik az 1472-ben készült firenzei Medici-síremléken is: MIKÓ 2005a. 212.

⁴⁶⁸ HINZ 1996. 32.

⁴⁶⁹ MOSSAKOWSKI 2007. 233, 332. (Függelék III/1), 334. (Függelék III/16)

⁴⁷⁰ KOHN 1998. 110.

⁴⁷¹ ENGEL–LŐVEI 1992. 49-51, 53-54.; 1-5. kép

⁴⁷² VÉGH 1997a. 103, 104.; VÉGH 1998b. 16.

⁴⁷³ CSERGHEŐ 1889. 34-36.; EMŐDI 1998. 177-178.; 3. kép; EMŐDI–VARGA 1999. 246, 264.

⁴⁷⁴ GYULAI 2005. 112.

A városi lakosok esetében polgári jogállásuknak ténye időnként sírkövükön is megjelenik a nevük mellett: a nürnbergi származású Berchtold Kraft budai polgár (†1392) sírkövén⁴⁷⁵ (153. kép) ... *sepultura perchtoldi kraft de nurenberga ciuis budensis* ..., a meissen-i Frenclin budai polgár (†1404) sírfeliratában⁴⁷⁶ (156-157. kép) ... *sepultura frenczlini de misna ciuis budensis* ... olvasható. A sziléziai Ursula Sauermann, sírkőtöredékének⁴⁷⁷ (150-151. kép) feliratában, Thomas Venediger CIVIS BVDEN(SIS) feleségeként jelenik meg. Egy német nyelvű felirata és polgárra utaló szövege alapján valószínűleg a budai Nagyboldogasszony-templomból származó, leginkább a 14. század utolsó harmadára keltezhető, töredékes sírkövön a *purger zu* feliratrészlet olvasható.⁴⁷⁸ A tekintélyes, többször is esküdtnék választott Wolfgang Forstert (†1487) is pozsonyi polgárként jeleníti meg töredékes sírkövének⁴⁷⁹ (83. kép) felirata: *Wolfgang forster purger czw p[resb]urch* A trencsényi (Trenčín, Szlovákia) plébániatemplomban található sírköve (1218. kép) szerint *civis* volt egy bizonyos Márton (†1498) is.⁴⁸⁰ Albert szabó (†1508) esztergomi sírfeliratában⁴⁸¹ (450. kép) alighanem ugyancsak a *civis* rövidített alakját kereshetjük: *HIC IACET ALBERVS SARTOR C(I)V(IS) CV(M) SVIS LIBE[R]IS ET(C) 1508*.

A budai vagy pozsonyi lakóhely fentebb említett megnevezése mellett Magyarországon a városrész olyan meghatározására nem ismert példa, mint Ottó bécsi polgár (†1273) heiligenkreuzi sírlapján a „felső piac” („Hoher Markt”) kitételére: *NON(IS) MAR(TIIS) O(BIIT) OTTO IN FORO CIVIS VVIENNENSIS* (sic).⁴⁸² A Budán házat birtokló Paulser család – amelynek Lyphardus nevű tagját, fél sírkövének (152. kép) lelőhelye alapján, a Nagyboldogasszony-templomban temették el⁴⁸³ – mindenesetre Regensburg nyolc kerületének egyikéről, az óváros részét képező Pauluser-Wacht-ról⁴⁸⁴ nyerte nevét.

A 15. század második felében a városi patríciátus – a városi tanács hivatalban lévő vagy volt – tagjainak kijáró *prudens et circumspectus* („előrelátó és körültekintő”)

⁴⁷⁵ HORVÁTH 1932a. 14. (77. sz.); RADOCSAY 1971. 472. (30. sz.); LŐVEI–VARGA 1987. I. 588.; II. 1215. kép; VÁRADY 1999a. 17, 19, 32.; 30/2. kép

⁴⁷⁶ Budavári síremlék. AÉ XVI (1896) 192.; HORVÁTH 1932a. 15. (81. sz.); VERNEI-KRONBERGER 1939. 28-29.; 6.b. kép; RADOCSAY 1971. 477-478. (62. sz.); LŐVEI 1987b. 289-290.

⁴⁷⁷ LŐVEI 1991a. 363.

⁴⁷⁸ MNM, régi múzeumi anyagként 1970-ben beletárolva (ltsz. 70.103.c és 70.102.c+70.147.c)

⁴⁷⁹ Sarokkváderként befalazva a Szent Mihály-torony homlokzatában: ŠEVČÍKOVÁ–OBUCHOVÁ 1984. 12, 24-25. (37. jegyzet); MAJOROSSY 2006. 84. (88. jegyzet), 104. (168. jegyzet)

⁴⁸⁰ SÁNDORFI 1885. 142-144, 145.; 9. kép; SÁNDORFY 1890. 367-368.; VÁLINÉ 2000. 313.; LUXOVÁ 2003. 330.

⁴⁸¹ HORVÁTH 1980a. 88, 89.; *Matthias Corvinus* 1982. 614, 615, 677, 681. (Kat.-Nr. 834, HORVÁTH, I.); RAINER 1994. 475.; 5.kép; VÁRADY 2002b. 61.; BERTÉNYI 2003. 110, 133. (139. jegyzet); GOMBOSI–LŐVEI 2007. 205-206.; 6. kép

⁴⁸² KOCH 1981b. 151-152. (Kat.-Nr. 158)

⁴⁸³ Felirata: *hic est sepultura lyphardi paulser* ... (LŐVEI 1991d. 56-57.; 16. kép)

⁴⁸⁴ WALDERDORFF 1896. 112-113.

cím rövidített *circumspectus* alakja⁴⁸⁵ olvasható Bernard Pederdarffer budai sírkőtöredékén⁴⁸⁶ (159. kép) a század harmadik negyedéből – ... *Sepultura circ[umspecti Bern]ardini pederdarffer* ... –, valamint Leopold Dax budai bíró (†1481 után) töredékes feliratában⁴⁸⁷ (139. kép) – *[sepult]ura cirtumsp[ecti ... leopo]ldi dax* A bírói hivatal megjelölése (*reichter*=Richter, vagy *iudex*) több sírkövön is szerepel, így Miklós fia Lőrinc (†1380) nagymarosi sírkövén⁴⁸⁸ (73-75. kép) ... *lavrencz niclos der reichter* ..., egy 14. századi, ismeretlen esztergomi bíró sírkövének töredékén⁴⁸⁹ *Q(VI) FV(I)T IVDEX* áll. Augustinus Cromer (†1472) kassai (Košice, Szlovákia) sírlapján (175-178. kép) a körirat a gazdag patrícust a „hírneves férfi” és „úr” jelzővel illeti, és az elhunyt egykori polgármesteri (szó szerint tanácsnoki) hivatalára is utal: *hic iacet famosv[s vi]r d(omi)n(v)s Avgustin(us) Cro[mer] qvonda(m) consol Cassovien(sis) et fondator p(ri)mis [cap]elle q(ui) ob[iit] An(n)o do(min)i mccccclxxii*.⁴⁹⁰ Nagyszeben (Sibiu, Románia) polgármestereinek sírkövein a 15. század végétől a városi hivatalukon (*magister civium civitatum*) kívül már nemesi címük is szerepelt: Georg Hecht (Csukás) polgármester (†1496) sírfeliratában (190. kép) *[Sepultura ?] nobilis vir georgy hecht de chwkas dicti condam Magister i(n) civiu(m) civitatis Cybin[iensis ...]* olvasható.⁴⁹¹ Nicolaus Proll sókamarás, polgármester (†1499) sírlapján⁴⁹² (191. kép) is gondosan kiírták hivatali címeit – *SEPVLTVRA NOBILIS ET EGREGI(I) VIRI Q(VON)DAM NICOLAI PROL COMITIS CAMERARV(M) SALIV(M) RE(G)ALIV(M) P(RIN)CI(PALI)VM REGNI TRANSSILVA(NO)RV(M) AC MAGISTRI CIVIVM CIVITATIS CIBIN(I)EN(SIS)* ... –, ahogy Johannes Lulay szász királybíró, polgármester (†1521) sírkövén⁴⁹³ (192. kép) is: *SEPVLTVRA NOBILIS AC EGREGII IOAN(N)IS D(E) IVLA IVDICIS REGIJ AC COMITIS CAMERE CIBINIEN(SIS)* Friedrich Voyt (†1521/1522) pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírkőtöredékén (78. kép) a név előtt álló jelző ... *fursichtig* (=vorsichtig) *weis herr* ... („tiszteletreméltó és bölcs úr”), és mivel a *herr* a város tisztségviselőinek kijáró cím volt, a név után álló szótöredék *pu[rgermaister]*-ként egészíthető ki (Voyt négy alkalommal összesen hét éves cikluson át volt a város polgármestere).⁴⁹⁴ Georgius Cerndel (Görig Körndel) selmeci kamaragróf (†1479) selmecbányai (Banská Stiavnica, Szlovákia) sírlapjának (359-361. kép) köriratában *honorabilis vir* olvasható,⁴⁹⁵ Johannes Hohel selmecbányai

485 KUBINYI 1966. 235-238.

486 HORVÁTH 1932a. 29. (247. sz.); RADOCSAY 1971. 479. (67. sz.)

487 RADOCSAY 1971. 476. (55. sz.); LŐVEI-VARGA 1987. I. 696.

488 LŐVEI 1991b. 3, 10. (12. sz.); 12. kép; VÁRADY 1999a. 8, 50-51. (14. sz.)

489 NÉMETHY 1900. 110. (188. sz.); LEPOLD, *Leltár* 1. lap; HORVÁTH-KELEMEN-TORMA 1979. 140, 142.

490 MYSKOVŠKY 1888a. 128-130., képpel; RÉCSEY 1896. 8-9.; XI. tábla; MIHALIK 1897. 164.; WICK 1933. 16-18.

491 ROTH 1906. 29.; ALBU 2002. 21-23. (18. sz.); Abb. 9

492 ROTH 1906. 29-30.; ALBU 2002. 26-27. (21. sz.); Abb. 11

493 ALBU 2002. 38-39. (30. sz.); Abb. 16

494 LŐVEI 2006a. 129.; Abb. 4; MAJOROSSY 2006. 103.; MAJOROSSY 2008a. 470, 483.; 2. ábra

495 BÉL 1742. 623., kép a 624. oldalon; LUX 1915. 9.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 42.; 24.a. tábla; VÁLINÉ 2000. 279-280. (157. sz.)

esküdt polgár (+1480) sírfeliratában⁴⁹⁶ (363. kép) pedig *honestus vir*, mindkettő „tisztelt férfiú” jelentésű. A 15. századi Pozsony (Bratislava, Szlovákia) egyik legfontosabb patrícius családjához tartozott Gaspar (+1428) és Bartholomeus (+1453) Scharrach, akiknek közös síremlékén (364-365. kép) Gáspárt a *prouidus vir* („előrelátó férfiú”) jelzővel illették.⁴⁹⁷

Viszonylag kevés polgári sírfelirat utal a halott egykori foglalkozására. A Buda egykori domonkos kolostorában talált egyik vörös márvány sírkőtördéken az *apothecarius* szó olvasható,⁴⁹⁸ egy másik részleten ugyanitt a ...*s winaris budensis* ... borkereskedőre utal⁴⁹⁹. Két szabó síremléke is ismert, mindkettőn ollót ábrázoló címerpajzzsal és a szövegben a *SARTOR* mesterségnévvel: Albert szabóé (+1508)⁵⁰⁰ Esztergomban került elő a Szent Péter-plébániatemplommal azonosított templommaradványok között (450. kép), egy a feliratból nem kivehető nevű, de nagy valószínűséggel a Ráckeve bírójaként ismert Dinkóval azonosítható (amit a *CIRCVMSPECTVS* jelző is alátámaszt), 1525-ben elhunyt szabó sírlapja⁵⁰¹ (451. kép) pedig a ráckevei ortodox szerb templom padlójában fekszik. Visegrádon egy *h(ic) iacet m(a)g(iste)r [thom?]as carp(en)tarivs regis lvd(o)vici* feliratú töredék (452. kép), szekercefejből álló, az elhunyt foglalkozására utaló, rotáló motívummal az 1383-as oklevélben szereplő Tamás királyi ács sírkövével azonosítható.⁵⁰² Nála a „mester” jelző már a mai értelemben vett kézműves mestert jelenti – ez a sírfeliratokban szereplő *magister* kifejezésnek már a harmadik, egymástól igencsak eltérő jelentése.

A „festő mester” foglalkozás megnevezés a készítésük között feszülő egy és egy negyed évszázad ellenére is azonos két festőnek a budai domonkos kolostorból származó, egyformán a három (2+1) tarpajzsot tartalmazó művészcímerrel megjelölt sírkövén: János királyi festő (+1370) ... *magister Iohannes pictor regis Hungarie* ... volt⁵⁰³ (259. kép), István festő és családja 1500 körül készült budai sírlapján⁵⁰⁴ (305. kép) pedig ... *SEPVLTVRA [...] MAGISTRI STEPHANI PICTORIS* ... olvasható. Valamivel korábbi náluk egy 14. század közepi, német nyelvű, ugyancsak művészcímeres, budai töredék (76. kép; feliratának bizonytalan olvasata alapján „Ábel festő”

⁴⁹⁶ LUX 1915. 9.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 42.; VÁLINÉ 2000. 279-280. (157. sz.)

⁴⁹⁷ KOSTKA 1976. 19, 69.; 51. kép; LŐVEI-VARGA 1987. I. 696.; II. 1690. kép; FIALA 1999. 66, 67-68. (56. kat. sz.); LUXOVÁ 2003. 329.; 277. kép

⁴⁹⁸ H. GYÜRKY 1977. 1. sz.; 3. kép

⁴⁹⁹ H. GYÜRKY 1977. 29. sz.; 28. kép; H. GYÜRKY 1981. 76.; 160/4-5. kép

⁵⁰⁰ HORVÁTH 1980a. 88, 89.; *Matthias Corvinus* 1982. 614, 615, 677, 681. (Kat.-Nr. 834, HORVÁTH, I.); RAINER 1994. 475.; 5.kép; VÁRADY 2002b. 61.; BERTÉNYI 2003. 110, 133. (139. jegyzet); GOMBOSI-LŐVEI 2007. 205-206.; 6. kép

⁵⁰¹ RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XXII (1866) 128.; CSÁNYI-LUX 1939. 234.; DERCSÉNYI 1958. II. 25.; FENYVESI 1986. 141. (82. jegyzet), 149, 150.; VARGA-LŐVEI 1990-92. 164. (119. jegyzet); MISKEI 2003. 71.; GOMBOSI-LŐVEI 2007. 205-206.; 7. kép

⁵⁰² BUZÁS 2007. 51., kép a 48. oldalon

⁵⁰³ SZENDREI 1886. 281-282.; HORVÁTH 1932a. 15. (82.sz.); HORVÁTH 1938. 27, 76.; XLIX. tábla; HORVÁTH 1944c. 115-116, 118.; 41. kép; RADOCSAY 1971. 470-471. (24. sz.)

⁵⁰⁴ H. GYÜRKY 1977. 31. sz.; 29. kép

sírköveként ismert).⁵⁰⁵ A két 14. századi darabot a művészcímer legkorábbi európai előfordulásai között tartják számon – megelőzik a század vége felé az ország nyugati határszéle mentén több falképet is képmásával és nevével jelölő Johannes Aquila művészcímereit⁵⁰⁶ – Velemér (1378), Mártonhely (Martjanci, Szlovénia; 1392) – is. A kifaragott síremlék művésznévvel való jelölésére azonban Magyarországon nincs olyan korai, a sokkal gazdagabb európai emléktárhelyekben is kivételesnek számító példa, mint Irmgard von Baden grófnőnek az 1340-es évekre keltezhető, lichtentali sírlapján olvasható *DIS WERC MAHTE MESTER W(Ö)LVELIN VON STRASBVRG* megjelölés.⁵⁰⁷ Bronzból öntött emlékeknél ennek lényegesen nagyobb, a keresztelőkutaknál és harangoknál már jócskán kidolgozott hagyománya volt, nem csoda tehát, ha például Wolfhard von Roth augsburgi püspök (†1302) délnémet viszonylatban korszakában egyedülálló bronz sírlapján (1376-1378. kép) a gipszmintát készítő Ottó és az öntőmester Konrád egyaránt megjelenik a főpap lábánál elhelyezett *OTTO ME CERA FECIT CVNRATQVE PER ERA* feliraton.⁵⁰⁸ A művészi öntudat hasonló megnyilvánulására a Kárpát-medencében a 16. század második évtizedéig, Ioannes Fiorentinus jelentkezéséig kellett várni (453-458. kép).⁵⁰⁹ Olyan, az elkészített nagy művekre is büszkén hivatkozó és ebben alighanem a németalföldi és francia szokásokat követő sírfeliratra, mint amilyen a magát egyben polgárként jelölő szobrász-építész, Nikolaus Gerhaerts van Leyden (†1473) elpusztult bécsújhelyi (Wiener Neustadt) sírkövén volt olvasható – *Anno Dom(ini) 1473 den 28 Juny starb der Kunstreich Maister Niclas von Leiten, der Kayser Fridrichs grabstein gehau(n) hatt, und erwöhlter Werckmeister ahm grosen Bauw zu Straßburg und daselbst Burger waß* –,⁵¹⁰ a magyarországi emléktárhelyekben ugyancsak nem található példa.

2.4. Utalások az elhalálozás körülményeire

Amennyire sokat mondanak a késő középkor magyarországi sírköszövegei az elhunytak társadalmi helyzetéről, hivatalviseléséről, pozícióiról, olyan keveset árulnak el elhalálozásuk okairól. Még az olyan nem valódi síremlékek, mint a bűntett helyén állított bünbánati keresztek esetében is – mivel a csekély számú Kárpát-medencei példa felirat nélküli – csak feltehető az erőszakos halál tényével való

⁵⁰⁵ HORVÁTH 1932a. 17-18. (104. sz.); HORVÁTH 1932c. 116, kép a 99. oldalon; HORVÁTH 1938. 27, 75-76.; XLIX. tábla; HORVÁTH 1944c. 113-115.; 39. kép; RADOCSAY 1971. 464, 470. (20. sz.)

⁵⁰⁶ HORVÁTH 1944c. 116-117.; 42-43. kép; *Magyarországi művészet* 1987. II. 726. kép; *Johannes Aquila* 1989. 97. kép (Mártonhely/Martjanci, Szlovénia)

⁵⁰⁷ BAUCH 1976. 104-105.; Abb. 161

⁵⁰⁸ PANOFKY 1964. 58.; figs. 224-225; BAUCH 1976. 98.; Abb. 148-149; LIEDKE 1988. 28.; Abb. 31-32

⁵⁰⁹ Részletesebben ld. alább, a humanista jellegzetességekkel foglalkozó fejezettrészben.

⁵¹⁰ KOHN 1993. 166.; KOHN 1998. 74-75. (111. sz.); MARCINKOWSKI 2001. 126.

kapcsolat.⁵¹¹ Követendő példával az antik sírfeliratok is alig szolgálhattak, különleges eset például a mai felső-ausztriai Wels területén feküdt, római Ovilavis temetőjében Ursa sírján az 5. században állított síremlék feliratába szereplő kitétel, miszerint az egyébként keresztény asszony gyermekszülés közben (*PER PARTVM*) hunyt el.⁵¹²

A magyarországi emlékanyagban ritka kivételt jelent Péter fia László (+1392?) sírköve⁵¹³ (297. kép) a felsőgagyi templomban, amelyen megjelenik a törökök elleni harcban bekövetkezett halál említése: ... *MAG(ISTE)R LADISLAUS FILIUS MAG(IST)RI PET(RI) DE GADGI INT(ER)FECT(US) PER TURCOS* A felirat ennek ellenére talányos, a töröktől elszenvedett halál ténye és pontos napja [Szent Jakab napja, július 25. utáni vasárnap: *DIE COMI(NI)CO (sic!) P(OS)T FESTUM S(AN)C(T)I IACOBI AP(OSTO)LI*] ugyanis a faragvánnyal egy időben készült, majuszkulás betűtípusú feliratban már szerepel, a nehezen olvasható és értelmezhető évszámot azonban másodlagosnak látszó, gótikus minuszkulákkal jegyezték fel a kőre, az eltérést okozhatta azonban a rendelkezésre álló hely hibás felbecsülése is. Nagy valószínűséggel az 1392-ben a török ellen vezetett hadjáratban hunyhatott el Gagyai László, ennek az évszámnak kellene a sírkövön állnia.⁵¹⁴

Lépes György erdélyi püspök (+1442), elveszett gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) sírkövének felirata⁵¹⁵ szerint, az 1442. március 18-i török elleni szentimrei (Marosszentimre, Sîntimbru, Románia) csatában⁵¹⁶ vesztette életét: ... *GEORGII CORPVS ET OSSA PRAESVLIS TRANSSYLVANI LEPES COGNOMINATI QVI TVRCARVM GLADIO ... SENT IMREH ... STATVR ... IN CAMPO ... TRVNCAVR DIE BIS NONO MARTII ANNO DOMINI MILLESIMO CCCCXI SECVNDO*. Már a vizsgált korszaknak egészen a végén ugyancsak a törökök elleni harcban halt meg I. Ferdinánd király De Avalos nevű, Esztergomban eltemetett spanyol kapitánya (+1530), leírásból ismert sírfelirata szerint ugyanis ... *mortuus est in bello contra Turcas*⁵¹⁷

Több más olyan síremlék is fennmaradt, amelyet csatában vagy harcban elhunyt személynek állítottak, ezeken azonban ennek a ténynek nem található meg nyoma. Így Telegdi István kincstartó még maga készítette el a halálozási évszám végét fel nem is tüntető sírlapját Mezőtelegd (Tileagd, Románia) templomában (448-

⁵¹¹ Részletesebben ld. alább a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

⁵¹² Stadtmuseum Wels, Inv. Nr. 12 (R 566): *Severin* 1982. 582-583. (Kat.-Nr. 8.39, RIEß, W.); *Oberösterreich* 1985. 321-322. (Kat.-Nr. 2.18, Ruprechtsberger, E. M.)

⁵¹³ CSOMA 1887a. 117-120.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 5-11, 24.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 462, 588.; II. 1219. kép

⁵¹⁴ Az Engel Pállal való konzultáció eredménye; a török ellen vezetett, 1392-es hadjáratról: ENGEL 1998. 573-575.

⁵¹⁵ SZEREDAI 1791. 10.; ENTZ 1958. 138, 171.

⁵¹⁶ A Hunyadi János erdélyi vajda vezette magyar sereg az Erdélybe tört török sereg elleni csatát elvesztette, de négy nappal később Gyulafehérvárnál legyőzte az ellenséget: *Kronológia* 1981. 261.

⁵¹⁷ SZÉLESS 1765. C2 v.; MÁTHES 1827. 67-68. (§. 106.)

449. kép); az elhunyt soha nem is feküdt a sírkő alatt, 1514-ben a Dózsa-féle parasztháború során vesztette életét.⁵¹⁸ Az ugyancsak az 1514-es harcok során meghalt Pálóci Mihály főkamrás és saját maga számára az elhunyt testvére, Pálóci Antal zempléni főispán állíttatott 1519-ben Sárospatakon síremléket (309-311. kép);⁵¹⁹ Antal maga is csatában, 1526-ban Mohácsnál esett el – az 1519-es évszámú síremlékszöveg sem a parasztháborúra, sem Mihály halálozási évszámára nem tér ki, és az alatta végül soha el nem temetett, családja utolsó sarjaként elhunyt Antal adataival sem egészítette már ki senki. Beriszló Péter horvát-szlavón és boszniai bán, veszprémi püspök 1520. május 20-án, a szlavóniai Korenica patak menti, a törökkel való összecsapásban vesztette életét, Pálffy Pállal együtt.⁵²⁰ A törökök által már kirabolt, veszprémi síremlékéről fennmaradt, 1553–1557 között íródott leírás a sírfeliratot hiányosan tudta már csak rögzíteni, ebben a szövegben a halál okáról nem történik említés.⁵²¹ Ellyevölgyi János nádori ítélőmester két gyermekével közös sírkövének feliratos alsó fele (126. kép) a budai domonkos kolostorban került elő, rajta az évszám vége valószínűleg nem csupán a felület kopottsága következtében nem olvasható: a feltehetően a mohácsi csatában elesett Ellyevölgyi nem is kerülhetett a budai sírba, így halála után a kőlap feliratának hiányát sem pótolták már ki.⁵²² Talán a mohácsi csatában elesett fővezér, Tomori Pál kalocsai érsek (†1526) sírkövével azonosítható egy a bácsi (Bač, Szerbia) vár közelében előkerült, más Tomori-címerekkel teljes egészében nem egyező címert hordozó sírkőtöredék, amelynek azonban hiányzik a felirata.⁵²³

A halált hozó ütközet megjelölése a külföldi síremlékeken sem mindennapos. Alighanem a legnevezetesebb a Rudolf von Schwaben német ellenkirály (†1080) merseburgi bronz sírlapján (1189, 1368-1369. kép) olvasható utalás a szent áldozatként beállított csatatéri halálra, a pápától újra kiátkozott (Canossát már 1077-ben megjáró) IV. Henrik elleni, egyébként győztes ütközetben: ... *QVA VICERE SUI RVIT HIC SACRA UICTIMA BELLI ...*.⁵²⁴ A III. Lipót herceg vezette osztrák-délnémet lovagi sereg és a svájci „lábadók” közti, a herceg és 1400 kísérője halálával végződő sempach-i csata (1386) több lovagi halottját a Habsburgok königsfeldeni kolostorában temették el. Friedrich von Greifensteint, címeres sírlapja szerint, levágták – *[ann]o d(omi)ni m ccc lxxxvi nona die iulii occisus est ...* –, és mind a halál napja, mind pedig a szóhasználat megegyezik ezzel Friedrich von Tarant, Peter von

⁵¹⁸ CSERGHEŐ 1889. 34-36.; EMŐDI 1998. 177-178.; 3. kép; EMŐDI-VARGA 1999. 246, 264.; SZEGFŰ 2008. 190-191.

⁵¹⁹ CSOMA 1888a. 125-126.; GERVERS-MOLNÁR 1983. 23-24.; 55. kép

⁵²⁰ FEKETEKUTY 1994. 116. (21. jegyzet)

⁵²¹ ÁDÁM 1912. II. 320.; TÓTH 1964. 171, 173.; NAGYBÁKAY 1977. 233-242.; NAGYBÁKAY 1978. 113-132.; 1-3, 11. ábra; KOPPÁNY 1984. 198-200, 216, 229. (50. jegyzet); 9.a-b. kép

⁵²² ENGEL-LŐVEI 2003.

⁵²³ Budapest, Magyar Nemzeti Galéria; HENSZLMANN 1873. 175-176.; 69. kép; TÖRÖK-OSGYÁNYI 1981. 111. (12. sz.); 23. kép

⁵²⁴ HINZ 1996. 35.; részletesebben ld. alább, a „Címeres és figurális sírkőábrák: a családi és személyes reprezentáció és emlékezet” című fejezet” „Alakos síremlékek” című alfejezetében.

Schlandersberg és Wilhelm von Enn, illetve Götz Mülner von Zürich, Heinrich von Schellenberg és Albrecht von Hohen-Rechberg közös sírkövein.⁵²⁵

Petrus de Myzolia zágrábi olvasókanonok (†1498) elpusztult zágrábi síremlékének feljegyzett felirata nem a halál okát, hanem a helyét őrizte meg, a Toplica mezőváros főterén este elhunyt pap holttestét onnan szállították haza Zágrábba, hogy eltemessék: *[Sepulchrum?] Venerabilis qu(on)dam D(omi)ni Petri de Myzolia Lectoris, et Canonici huius Almae Eccl(esi)ae Zag(rabien)sis, qui obyt in festo S(ancti) Regis Stephani hora vesperar(um) in medio fori in oppido Toplicensi, illi(n)cqu(e) reductus, et hic tumulatus*⁵²⁶

Az elhalálozás okára vagy körülményeire vonatkozó információk a külföldi emléktárgyakban sem igazán gyakoriak. Az 1340-es évek végének Európán végigsöprő pestisjárványnak, amely később kisebb mértékben megismétlődött, csak csekély nyoma mutatkozik a sírfeliratokban. Az erfurti Peterskirche külső kváderfalán mindenesetre ötsoros, szépen formált majuszkulás betűk alkotta felirat emlékeztet arra, hogy 1382-ben kitört a járvány, és itt (nyilván a templom körüli temetőnek a fal előtti részén) nagy gödröt ástak, amelyben 195 elhunytat temettek el: *ANNO D(OMI)NI M^o CCC^o LXXXII ORTA EST PESTHILENCIA ET FACTA EST HIC MAGNA FOVEA IN QVA SV(N)T SEPVLTE TRES SEXAGENE ET QVINDECIM NOIM(NES) [nomines helyett!] Q(VIBVS) A(N)I(M)E REQESCANT IN PACE AMEN* (729. kép). További kivételt néhány zsidó sírkő jelent, a pestis áldozatául esett például 1349-ben R. Izsák fia R. Jakab, illetve Sahwán fia R. Juda ben Petahy leánya, Sitbona úrhölgy, amint arra toledói síremlékeik szövege kitér (459-460. kép).⁵²⁷ Az 1349-es toledói zsidó elhunytak között volt López Fando orvos is.⁵²⁸ Talán nem is véletlen, hogy ilyesfajta személyes vonatkozásokkal éppen zsidó sírköveken lehet találkozni, hiszen a zsidó sírfeliratokban hagyománya volt az erőszakos halál, a mártíromság említésének is. A magyarországi emlékek között ilyen volt például R. Chájjim fia Izráél Nagyszombatban (Trnava, Szlovákia), aki 1340-ben „megöletett éjjel ágyában”, valamint ilyen R. Chájjim fia R. Jicchák Sopronban, „aki megöletett” 1411/12-ben (95. kép).⁵²⁹ Ausztria legrégebbi zsidó sírkövét a karintiai Völkermarktban a jelentős helyi zsidó közösség vezetőjének, az 1130-ban Magyarországon megölt Shabbatainak állították.⁵³⁰ Ugyanakkor odafigyelésre int az effajta szövegek elemzése kapcsán egy nagyszombati (Trnava, Szlovákia) sírkő „Jaj nekem a törésem miatt, elvételtem a csont a testemből” felíratrészlete, amelyből

⁵²⁵ MAURER 1954. 65-66.

⁵²⁶ LEVAKOVICH 9v; KUKULJEVIĆ 1856. 25.; KUKULJEVIĆ 1891. 325. (1121. sz.); TKALČIĆ II. 1895. 533. (4. sz.)

⁵²⁷ Mindkettő a toledói Museo de Santa Cruz letétje a toledói Sinagoga de El Tránsito kiállításán.

⁵²⁸ MIRÓ 2005. 103. (67. sz.)

⁵²⁹ A nagyszombati sírkőnek csak lejegyzett szövege ismert: SCHEIBER 1960. 106-107. (21. sz.); SCHEIBER 1983. 137-138. (32. sz.); a soproni sírkő teljesen ép: SCHEIBER 1960. 126-128. (30. sz.); SCHEIBER 1983. 156-158. (42. sz.)

⁵³⁰ Klagenfurt, Landesmuseum für Kärnten, Inv. Nr. 524; SCHEIBER 1983. 107-109. (20. sz.)

Deutsch Henrik erőszakos halált valószínűsített,⁵³¹ pedig az első félmondat Jeremiás könyvére (10.19.), a második pedig a Genezisre (2.23.) vezethető vissza,⁵³² és a férj felesége iránti szeretetének a megfogalmazása.

Augustinus Ernnt (Ernst?) (†1469) elpusztult pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírkövén hasonló halálok, a hűtlen eretnekektől a katolikus hit szenvedélyes szeretetéért elszenvedett vértanúhalál szerepelt: *Anno Domini MCCCCLXX vicesima die mensis January obyt Nobilis et egregius Vir Augustinus Ernnt, qui ex ardore catholicae fidei et salute animae a perfidis haereticus occisus est, cuius anima requiescat in pace.*⁵³³ (Pozsony földrajzi helyzetét is figyelembe véve igen valószínű, hogy a huszitákról van szó – a Zsigmond-kori szóhasználat szerint az eretnekek mindenestre velük voltak azonosak.⁵³⁴) Az Ernuszt-címer megtalálható a pozsonyi Szent Márton-templom 1487-es évszámot hordozó (de alighanem korábban elkészült) szentélyboltozatának egyik zárókövén,⁵³⁵ vagyis a svábföldi származású, Ausztriából a 15. században bevándorolt, kikeresztelkedett zsidó család⁵³⁶ a templom egyik jelentős támogatója lehetett.

Az efféle témák megjelenése a sírköszövegekben a kora újkorban sem gyakori, leginkább az elhalálozás helyszínével lehet többször is találkozni. Heresinczi Péter zágrábi és győri püspök, kancellár (†1590) prágai házában végrendelkezett, és a győri székesegyházban lévő sírköve szerint abban a városban is halt meg: *OBIIT PRAGAE.*⁵³⁷ Hethesi Pethe Imre szlavóniai és királyi helytartói ítélőmester (†1596) fia által később Pozsonyban állított, elpusztult síremlékén halálának helyeként Nagymegyer szerepel: *in Nagy Megier mortuo.*⁵³⁸ Egy a selmecbányai (Banská Stiavnica, Szlovákia) múzeumban őrzött öntöttvas sírlap arról tudósít, hogy Andreas Kielmann felesége, Polixena Knor (†1598) a városban is hunyt el: ... *ALLHIE ZVR SCHEMNIZT IN HVNGERISCHEN BERGSTETTEN IN CHRISTO SEELIG VERSCHIEDENN*⁵³⁹ Monoszlóy András veszprémi püspök, pozsonyi prépost (†1601), pozsonyi sírlapja szerint, *OBIIT [...] VIENNAE*, ahogy Hethesi Pete Márton győri püspök, kalocsai érsek és királyi helytartó (†1605) is *VIENNAE AVSTRIAE [...] OBYT.*⁵⁴⁰ Draskovich (III.) János nádor (†1648), egykor Pozsonyban lévő halotti címere szerint, (Magyar-)Óváron hunyt el: *Obiit arce ovar Ungar(iae).*⁵⁴¹ A Lőcsén

⁵³¹ RÓMER 1866c. 104. (817/3. sz., DEUTSCH H.)

⁵³² SCHEIBER 1960. 113-114. (27. sz.); SCHEIBER 1983. 144-145. (39.sz.)

⁵³³ Joannes Josephus BEITEL pozsonyi kanonok levele a pozsonyi káptalani levéltárban, 1738, SNA-SABK, Konzistorialne protokoly Zv. 1. (1657–1745) p. 308. (közölte: RIMELY 1880. 158.; KNAUZ 1863. 68.; vö. még: MIKÓ-PÁLFFY 2002. 113.; 117, 50. jegyzet)

⁵³⁴ CSUKOVITS 1998. 32.

⁵³⁵ HENSZLMANN 1880a. 154.; a pajzs jól látható: ŽÁRY–BAGIN–RUSINA–TORANOVÁ 1990. kép a 63. oldalon

⁵³⁶ A családra: KUBINYI 1957. 30.; HARASZTI 2004. 396.

⁵³⁷ MIKÓ-PÁLFFY 1999. 140-141. (2. sz.)

⁵³⁸ MIKÓ-PÁLFFY 2002. 128-129. (9. sz.)

⁵³⁹ PUSZTAI 1978. 66-69.; 79.kép

⁵⁴⁰ MIKÓ-PÁLFFY 2002. 143-144. (21. sz.); 145-148. (23. sz.)

⁵⁴¹ MIKÓ-PÁLFFY 2002. 161. (39. sz.)

(Levoča, Szlovákia) eltemetett Thurzó (III.) Szaniszló nádor (†1625), halotti címere tanúsága alapján, saját pöstyéni birtokának fürdőjében halt meg: ... *OBÝT IN THERMIS SVIS PEOSTIENIENSIBVS*⁵⁴² Csáky Ferenc felső-magyarországi főkapitány, szepesi főispánnak (†1670) szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) halotti címere kassai elhalálozásról szól (... *OBIIT CAS(SOVIAE)* ...), Csáky István országbíró (†1699) halotti címere pedig lőcseiről (... *OBYT LEUTCHOVIAE* ...).⁵⁴³ Mások síremlékére azt is feljegyezhették, ha ugyanabban a városban hunytak el, ahol eltemetésükre is sor került: Nicasius Ellebodius kanonok (†1577), pozsonyi epítáfiuma szerint, *OBIIT POSONII*, ahogy elpusztult pozsonyi halotti zászlója és címere alapján Draskovich (II.) Miklós országbíró (†1687) is.⁵⁴⁴ Chernelházi Chernel Tamás nádori ítélőmester (†1585), ahogy a testvére által készített pozsonyi kőepítáfiuma mutatja, ... *VITAM PRAEC[LA]RE DEDVCTAM HIC POSONII*⁵⁴⁵ Johann Philipp Körber egri hadi élelmezési biztos (†1659), lőcsei sírkövének szövege szerint, ... *OBIIT [...] LEVTSCHOVIAE*⁵⁴⁶ Verancsics Antal bíboros, esztergomi érsek, királyi helytartó és kancellár (†1537) nagyszombati (Trnava, Szlovákia) síremlékén mind születési, mind pedig halálozási helyét megadták: ... *NATVS SIBENICI OBIIT EPERIESSII*⁵⁴⁷

A születés és az elhalálozás helyszínének megjelölése a 19. századi temetői sírjeleken is csak elvétve fordul elő, leginkább akkor, ha az illető idegenben, lakóhelyétől távol hunyt el. A balatonfüredi régi arácsi temetőben Lazar R. Joanovits (†1858) német és cirill betűs szerb feliratú sírkövén ... *geboren in Alt Orsova gestorben in Füred* ... olvasható, míg ... *NÉHAI TE(KIN)T(E)TES N(EM)Z(E)TES ÉS VITÉZLŐ KENESSEY JÓZSEF ÚR T(EKINTETES) N(EMZETES) FEJÉR VÁRMEGYE TÁBLABÍRÁJA SZÜLETETT GÁRDONBAN T(EKINTETES) N(EMZETES) FEJÉR VÁRMEGYÉBEN MEGHOLT ARÁTSON T(EKINTETES) N(EMZETES) ZALA VÁRMEGYÉBEN* ... 1825-ben.⁵⁴⁸

Úgy tűnik, hogy a háborúban elszenvedett dicső halált a török korban sem említették sokkal gyakrabban a síremlékeken, mint korábban. Mindenesetre az Esztergomban szolgáló Eberhard de Overbroek (Overbruck) a győri székesegyházban lévő sírköve szerint 1598-ban Győr visszavételénél vesztette életét: ... *QVI AD STRIGONIVM HVNGARIAE MILES AC BELLATOR FORTIS IN JAVRINI RECVPERATIONE GLORIOSAM PVGNANDO OBIIT*⁵⁴⁹ Az 1552. augusztus 20-án a török ellen vívott palásti csatában elesett Dessewffy Ferenc győri lovaskapitánynak (†1552) és testvérének, Miklós sági prépostnak (†1550 körül) a harmadik testvér, János által a pozsonyi ferenceseknél állíttatott sírkövén a haza és a vallás védelmében

⁵⁴² LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 377-379. (29. sz.)

⁵⁴³ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2007. 328-330. (14. sz.); 338-340. (25. sz.)

⁵⁴⁴ MIKÓ–PÁLFFY 2002. 142. (20. sz.); 165-166. (47-48. sz.)

⁵⁴⁵ MIKÓ–PÁLFFY 2005. 327-329. (3. sz.)

⁵⁴⁶ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 399-400. (47. sz.)

⁵⁴⁷ LUDIKOVÁ 2002. 92-93. (4. sz.)

⁵⁴⁸ LŐVEL, *Veszprém* (1986-os gyűjtés)

⁵⁴⁹ MIKÓ–PÁLFFY 1999. 142-144. (4. sz.)

elszenvedett legtisztéletreméltóbb halálról – ... [DE]FENSIONE PATRIAE AC REL[IG]IONIS HONESTISSIMA MORTE ... – lehet olvasni.⁵⁵⁰

Martinus Urbanowitz lőcsei kőfaragó és kőműves 1621-ben a Szent Jakab-templomban felállított kőepitáfiumot készített magának és 1600-ban pestisben elhunyt családtagjainak, ... OMNIBVS HIS TEMPOR[IBVS] PESTIS ANNO 1600 DEFV(N)CTIS⁵⁵¹ Említést érdemel, hogy a kelet-stájerországi Vorau temetőkápolnájában egyszerű, négyzetes kőlap őrzi az 1713. évi pestisjárványban végzett munkája során elhunyt Iohann Georg Nader orvos emlékét.⁵⁵²

Valójában ilyesfajta információ a 19–20. század sírfelirataiban is csak elenyésző számban található. Például a balatonfüredi arácsi temetőben egy-két sírkövön „idegenek” füredi elhalálozásából és a füredi gyógyvíz említéséből lehet néhány eltemetett betegségére következtetni: a 12 éves korában elhunyt Kestinger Sándor (†1854) ... A GYÓGYVÍZ JÓTÉTET HASZNÁLNI JÖTT DE NEM IS ÉLVEZHETETT ..., méltóságos Csabai Dókus László úr, a királyi hétszemélyes tábla hajdani közbírája (†1858) pedig ... A BALATON FÜREDI FÜRDŐBEN ... halt meg.⁵⁵³ A II. világháború után állított zsidó sírköveken viszont jelentős számban találkozni a haláltáborokban, illetve munkaszolgálatban elhunyt családtagokra emlékező utalásokkal (461-462. kép).

2.5. A humanizmus jelentkezése

A magyarországi síremlékek egy kicsiny, már 16. század eleji, társadalmi szempontból meglehetősen heterogén csoportjánál a fentebb említettektől teljesen eltérő a felirat kezdete⁵⁵⁴: Thadeus Lardus (Taddeo Lardi, †1512) kanonok, egri vikárius kassai (Košice, Szlovákia) sírkövén⁵⁵⁵ (181-183. kép) az első sorban D·M, az előkelő birtokos nemes Forgách Gergely felsőelefánti (Horné Lefantovce, Szlovákia) eredetű, ma Marcaliban őrzött sírlapján⁵⁵⁶ (453-457. kép) és a nagybirtokos Ellerbach János (†1499) 1513 után készítettett, elveszett monyorókeréki (Eberau, Ausztria) sírkövén⁵⁵⁷ D·O·M, a sziléziai polgárlány Ursula Sauermann, budai német polgár felesége sírkőtöredékén⁵⁵⁸ (150-151. kép) DEO·OPT·MAX·S olvasható. Egy

⁵⁵⁰ MIKÓ–PÁLFFY 2005. 322-324. (1. sz.)

⁵⁵¹ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 371-373. (26. sz.)

⁵⁵² *Hir ligt begraben der Kunstreiche herr Iohann Georg Nader burger Vnd Wundt=artzt zu afflenz Welcher sich in der laiden seüch= anno 1713 als Pest Chjurgus gebrauchen lassen, Vnd in dissen Werck der liebe seinem geist auf, gott Verleiche Ihne die Ewige Ruehe Amen*

⁵⁵³ LŐVEI, Veszprém (1986-os gyűjtés)

⁵⁵⁴ Együttes tárgyalásuk: MIKÓ 2005a. 218-219.

⁵⁵⁵ CSOMA 1888a. 124-125.; WICK 1933. 70-72.; MIKÓ 1986. 101.; 71. kép; MIKÓ 2005a. 219.; 24. kép

⁵⁵⁶ BÁRTFAI SZABÓ 1910. 160, 199, 636, 641.; HORLER 1983. 246.; 2-3. kép; MIKÓ 1986. 101.; 73. kép; MIKÓ 2005a. 219.; 23. kép

⁵⁵⁷ WAGNER 1802. IV. 48.; NAGY IV. 1858. 23.; MIKÓ 2005a. 219.

⁵⁵⁸ LŐVEI 1991a. 363.

rokonemlék, a Pietro Isvalies veszprémi püspök (1503–1511) által állíttatott emléktábla (494. kép) a makranci (Mokrance/Moldava na Bodvou, Szlovákia) római katolikus templomban⁵⁵⁹ *D·OP·MAX·S*, míg a gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) székesegyház Várdai-kápolnájának frízében található felirat⁵⁶⁰ *DEO·OPT·MAX* rövidítéssel kezdődik. Egy állítólag Székesfehérváron talált, de újra elveszett sírkövön, amely 1345-ös évszámmal egy valójában sosem létező Serényi Andrásnak állított emléket, a felirat elején *D.T.O.M.* állt.⁵⁶¹ (A felirat számos más jellegzetessége és történeti megfontolások is arra utalnak, hogy 16. századi, humanista jellegű kompilációról lehet szó.⁵⁶²)

A rövidítések feloldása az első kivételével egyértelmű: *Deo Optimo Maximo*, *Deo Optimo Maximo Sacrum* és *Deo Ter Optimo Maximo*. A DM Mikó Árpád szerint az ókori római sírköveken gyakran megjelenő (a fejezet korábbi részében több pannoniai példával is szereplő) *D(IS) M(ANIBUS)* formulaként oldható fel. „A túlvilági isteneknek” és a közéjük tartozó „halotti szellemeknek” alakban fordítható

⁵⁵⁹ FORSTER 1900b. 329-330.; 202. ábra; GUTHEIL 1979. 87.; UZSOKI 1982. 143-149.; 2, 4-5. kép; MIKÓ 2005a. 2005. 218.

⁵⁶⁰ ENTZ 1958. 165.; HALMOS 2007. 193.; Bunyitay Vince hasonló szövegkezdettel egészítette ki a gyulafehérvári Lázói-kápolna frízében lévő feliratot is, ennek azonban csak valószínűsége van meg, bizonyíték rá nincs: BUNYITAY 1893. 14.; HALMOS 2007. 192-193.

⁵⁶¹ *D. T. O. M. | Hoc iacet in tumulo clara de stirpe Serényi | Andreas bellidux non sine laude perenni; | qui patriae ad Iadram cecidit sublatu amore; | Rex Ludouicus eum digno hic tumulauit honore; | anno MCCCXLV*; Katona István 1790-ben, Cornides Dániel egy közelebbről meg nem határozott kéziratára hivatkozva, tette közzé a szöveget: KATONA 1790. 389.; majd: BUDAI 1804-1805. III. 230.; NAGY X. 1863. 161.; JUHÁSZ 1935. 54.

⁵⁶² A szöveg kritikáját már Nagy Iván megkezdte annyiban, hogy a jól ismert, csupán 1518-ban nemesített Serényi családhoz nem számíthatjuk a sírkő szövegében szereplő Serényi Andrást (NAGY X. 1863. 161.). A Serényi család egyébként a 17. század elejéig nem így, hanem Serjéniként írta nevét (THALY 1898. 226.). A szövegben nem ez az egyetlen anakronizmus: a magyaros formában *i*-re végződő családnevek a humanizmus koránál előbb nem fordulnak elő, a *de stirpe* kifejezés párhuzama is Garázda Péter (+1507 előtt) esztergomi sírfeliratán ismert [MÁTHES 1827. 22-23. (§. 38.); Tab. VI. lit. C.; MIKÓ 1983. 50, 51, 52-53, 55-56, 59, 63, 64, 65-66. (7. jegyzet); 25-27. kép], és a latin hexameterekben írott sírvers jellege is idegen a 14. századtól. A Nagy Lajos király zárai (=Jadra) hadjáratára utaló részben ráadásul rossz az évszám is, a vereség 1346-ban történt és nem 1345-ben (*Kronológia* 1981. 209.; KRISTÓ 1988. 106-108.). Bartos György vetette fel (szíves szóbeli közlése), hogy a Serényiként olvasott kifejezés lehetett a *serenissimi* töredéke is, amely Lajos király jelzőjeként nagyon is elképzelhető. [A magyarországi síremlékeken kétszer fordul elő a kifejezés, a Budán, a vízivárosi egykori Ágoston-rendi kolostor területén 1455-ben készült kriptafedőlap (203. kép) éppen Nagy Lajos, Perényi János terebesi (Trebišov, Szlovákia) sírkövén (273-276. kép) pedig Albert király jelzőjeként. A *serenissimus* Nápolyban kizárólag a magyar Anjoukkal rokon uralkodóház tagjainak járt ki a 14. században: Bölcs Róbert király *epiteton ornans*-a volt, ezen kívül Ausztriai Katalin (+1323) és Magyarországi Mária (+1323) királynék, valamint Kalabriai Károly (+1328) és Anjou-Durazzói Károly (+1347) sírfelirataiban található meg (BOCK 2001. 358-359.)] Ebben az esetben a hibás évszám is adódhatott a töredékességből, és valamiféle Nagy Lajos korabeli, akár András herceggel is kapcsolatban álló, székesfehérvári emléktábla vagy annak töredékei alapján alkothatták a humanista verset talán a Serényi család minél előkelőbb származását igazolandó.

kifejezést⁵⁶³ az ókorban egyértelműen a nem keresztény vallású elhunytak sírkövein használták, és egy középkori egyházi személyiség sírkövén leginkább *Deo Maximo* jelentéssel képzelhető csak el. [A rövidítés nélküli és így egyértelmű *DIS MANIBVS* szövegkezdetnek a későbbi időszakból is csak egyetlen magyarországi példáját ismerem, Gensel Ádám soproni orvosnak (†1720) a Szent Mihály-plébániatemplom temetőjéből a Soproni Múzeum síremlékgyűjteményébe került síremlékén⁵⁶⁴ (463-464. kép), amelyen a városban már a 16. századtól élő humanizmus⁵⁶⁵ és az ennek nyomán feltűnő, tudatos antikizálás⁵⁶⁶ hatása lehet a szövegkezdet ilyen megfogalmazása. Iohannes Stentzel és felesége 1649-es sírfelirata Johannes Lulay szász királybíró, polgármester (†1521) sírlapjának (192. kép) *tabula ansata*-ján a *MANIBVS* szóval kezdődik.⁵⁶⁷] A *DOM* formulát minden bizonnyal a feliratok kezdetén általában ugyancsak külön sorban álló, római *I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO)* – „a legjobb, leghatalmasabb Iupiternek” – formula ihlette.⁵⁶⁸ A magyarországi példák megfogalmazását – például a *DM* feltűnését – befolyásolhatták a pannoniai és daciai sírkövek,⁵⁶⁹ amelyek gyűjtése, felirataik lejegyzése a Mátyás- és Jagello-kori humanizmus egyik jellemzője volt,⁵⁷⁰ az epigráfiai lelemény azonban eredendően Itáliából eredt, ahol már a 15. század folyamán fel-feltűntek a krisztianizált formula változatai. A Róma városi sírfeliratok vizsgálata során a humanista *epitaphium* egyik ismervének éppen a D.O.M. címzés bizonyult.⁵⁷¹

A sírfeliratok egy másik humanista jellegzetességének tartható az életkor kitétele a szövegben. Ez az ókori Rómában meglehetősen gyakori volt, a kora középkorra teljesen eltűnt a sírfeliratokból, Magyarországon sem fordul elő a 15. század végéig. Az ezt 1541-ig követő évtizedek emlékanyagában már többször is találkozni vele, de még az egyébként mind formakincsüket, mind feliratuk betűírását és megfogalmazását tekintve reneszánsz jellegű emlékek egy részéről is hiányzik. Megtalálható Bakócz Bálint (†1496?) titeli és budai prépost talán óbudai {[*QVI BIS TRICE]NOS ET QVI(N)QVE PEREGERAT AN(N)OS [POSTREM]O AST ANIMAM REDDIDIT ILLE DEO*]⁵⁷² (138. kép), valamint Bernardino Monelli (†1496), Beatrix

⁵⁶³ „A halotti árnyaknak”: BORHY 2006. 26. (2. sz.), 27. (3. sz.), 28. (4. sz.) stb.; „x. y. halotti szellemének”: BORHY 2006. 74. (43. sz.); „a halotti isteneknek”: LŐRINCZ 1996. 11.

⁵⁶⁴ *DIIS MANIBVS IOANNIS ADAMI GENSELI PHILOS(OPHI) QVONDAM ET MED(DICI) D(E) LIB(ER) REG(IA)Q(VAE) CIVITATIS SEMPRONIENSIS ...* (CSIPKÉS, *Katalógus A*, 31. sz.)

⁵⁶⁵ CSATKAI 1956. 80.

⁵⁶⁶ Ld. például a soproni városháza homlokzatán az 1610-es években, Lackner Kristóf polgármestersége idején elhelyezett „találékony emblémákat” és latin jelmondatokat: LACKNER 2008. 29-30, 128-131.

⁵⁶⁷ ALBU 2002. 38. (30. sz.); Abb. 16

⁵⁶⁸ ZAJIC 2004. 258.; MIKÓ 2005a. 218.

⁵⁶⁹ MIKÓ 2005a. 218.

⁵⁷⁰ RITOÓKNÉ 1994.

⁵⁷¹ BOCK 2001. 364., hivatkozik: KAJANTO, I., Origin and characteristics of the humanistic epitaph. *Epigraphica XL* (1978) 7-31.; Uő, Classical and Christian. Studies in Latin epithaps of medieval and Renaissance Rome. Helsinki 1980.

⁵⁷² MIKÓ–RITOÓKNÉ 1994. 354.; RITOÓKNÉ 1994b.

királyné udvarbírája és diósgyőri várnagya [VIX(IT) ANN(IS) XXXVIII ME(N)S(IBUS) X DIEB(US) VIII]⁵⁷³ (132-133. kép) és a modenai Johannes Furno (†1510 után) egyaránt budai sírkövén⁵⁷⁴ [VIXIT ANN(IS) XXVII DIES VI] (165-166. kép), továbbá egy 1505–1509 között elhunyt ismeretlen személy budai töredékén⁵⁷⁵ (VIXIT ANNIS XXI). Szövegezésük megfelel az antik hagyománynak. Három elpusztult, csupán leírásból ismert felirat is feltüntette az életkort, így Vingárti Geréb László kalocsai érsek (†1502) síremlékén⁵⁷⁶ az atyai (Šarengard, Horvátország) ferences kolostorban (... OBIIT. POST LV. ANNVM SVE ETATIS ...), De Avalos, I. Ferdinánd király spanyol kapitánya (†1530) esztergomi sírkövén (*aetatis suae vero XXII*)⁵⁷⁷ és Ivanus de Duruschnich (?) garai (Gorjane, Horvátország) síremlékén [HIC IACET IVANVS DE DVRVSHNICH (?) FORTIS MILES. STRENVVS DEFENSOR PATRIAE ET GRAECORVM HORROR. RFSTAVRATOR FAMILIAE ET ARCIS ERECTOR SVAE. OBIIT AETATIS LXXXI ANNO. ANNO AB INCARNATIONA DOMINI MC^oCO^o]⁵⁷⁸ – ezek azonban nem az antikvitásból eredő formulák. Az utóbbi névolvasata és 1201-es évszáma leginkább félreolvasásról vagy esetleg anakronizmusról, a feliratnak a múltra történő visszautalásáról tanúskodik. Ebben a korban a festett portékon is gyakori a képen ábrázolt személy életkorát feltüntető felirat. Az évek számának olyan bizonytalan megadásának, mint amilyenel egyes még az antikvitás „visszfényét” mutató sírfeliratokon találkozni lehet [pl. Rusticus (†526) sírtábláján Reggio Emilia-ban: ... VIXIT ANNVS PLVS M(INVS) L ...⁵⁷⁹], a késő középkori és reneszánsz síremlékeken nem ismerem példáját.

Az életkor megjelölése utóbb egyre általánosabb lett, illetve egy idő után, leginkább már a 19. század folyamán, átvette a helyét a születési és a halálozási évszámnak a 20. században már csak egyszerű kötőjeles formában történő kitétele.

Johannes Furno esetében a 27 megélt évhez a név előtt az *adolescens* („ifjú”) kitétel járul, Moravai Rumcsics Erzsébet (†1500) pedig, görögényszentimrei (Gurghiu, Románia) sírfelirata⁵⁸⁰ (223-224. kép) alapján, halálakor még hajadon (*NOBILIS VIRGO*) volt. Az életkor efféle kommentárja azonban meglehetősen ritka – az újkori temetői sírjelek esetében is leginkább a gyerek- és ifjúkorban elhunytak fölött kesergő szülők szöveg-utalásaiban érhető tetten. Még ritkább az olyasfajta „megelégedés”, amilyen nemes Dömös János (†1830) sírkövén olvasható a balatonfüredi régi arácsi temetőben: *Éltem szép Időtt: 54 esztenDőtt*.⁵⁸¹

⁵⁷³ SZENDREI 1927a. 36-39.; 6. kép: SZENDREI 1927b. 71-76.; *Matthias Corvinus* 1982. 614, 619, 677, 679-680. (Kat.-Nr. 831, BALOGH, J., BERTALAN V.-né, HORVÁTH, I.); MIKÓ 1986. 99.; 63. kép; MIKÓ 2008a.

⁵⁷⁴ H. GYÜRKY 1977. 12. sz.; 13. kép; H. GYÜRKY 1981. 81, 150, 153.; 161. kép, 20/a-b tábla

⁵⁷⁵ Az I. Országház u. 11. falában, vö. LAHU 1. 1988. 102.

⁵⁷⁶ KUKULJEVIĆ 1891. 155. (524. sz.)

⁵⁷⁷ SZÉLESS 1765. C2 v.; MÁTHES 1827. 67-68. (§. 106.)

⁵⁷⁸ KUKULJEVIĆ 1891. 41. (135. sz.)

⁵⁷⁹ Reggio Emilia, Musei Civici: *Canossa* 2008. 410. (9i kat. sz., BALDINI LIPPOLIS, I.)

⁵⁸⁰ Ismeretlen szerző kézirata, 1869 után [őrzési helye ismeretlen], 57-58.

⁵⁸¹ LŐVEI, *Veszprém* (1986-os gyűjtés)

A humanista sírfeliratok harmadik újdonsága a síremlék készítettőjére való öntudatos hivatkozás. Ahogy az antikvitás múltával az elhunyt életkorának szerepeltetése elveszítette jelentőségét, ugyanúgy a készítettő is „anonimitásba vonult”,⁵⁸² és csak a humanizmus újította fel az antik hagyományt. A fentebb említett magyarországi sírlapok közül Bakócz Bálintén testvére, Szatmári (Mester) Ferenc budai prépost,⁵⁸³ Bernardino Monellién fivére, Paulus Monellus (Paulo Monelli), Johannes Furnóén két modenai társa, unokatestvére (*consobrinus*), Johannes Callora, valamint az orvos Johannes Muciar neve szerepel. Forgách Gergely sírkövét testvére, Forgách Péter, Ellerbach Jánosét az őt a monyorókeréki uradalom birtokosaként követő Bakócz Tamás esztergomi érsek, Ursula Sauermannét férje, Thomas Venediger állíttatta. Vetési Albert veszprémi püspök (†1486) sírkövét valószínűleg az 1490-es években készítette az ezt aényt a feliratban is megemlítendőnek tartó Újhelyi János segesdi főesperes, a veszprémi székeskáptalan tagja.⁵⁸⁴ Corvin János herceg, horvát bán (†1504) lepoglavai sírlapjának⁵⁸⁵ (70. kép) felirata ugyan lekopott, korábbi feljegyzések szerint azonban befoglalták készítettőjének, Gyulai János szlavóniai vicebánnak a nevét is (*Joannes de Gyula fieri fecit*)⁵⁸⁶.

Valószínűleg nem véletlen, hogy a magyarországi sírkőanyag legkorábbi ismert szignált síremlékei ugyancsak az elemzett körhöz tartoznak: *IOANNES FIORENTINVS ME FECIT* volt olvasható (csak töredékei épülhettek bele a 20. század közepén darabokra szétvert tábla rekonstrukciójába) Forgách Gergely sírkövén (452-456. kép). Valószínűleg ugyanez állt egykor Szegedi Lukács zágrábi püspök (†1510) ma már csak *IOA... ..S ME FECIT* felirattöredéket mutató sírlapján is (66-68. kép), amelyet a horvát kutatók egy része korábban *Ioannes Dalmaticus*-ként oldott fel, és Giovanni Dalamataként értelmezett.⁵⁸⁷ *IOANNES FIOREN..NVS ME FECIT M D...* olvasható Joannes de Lasko (Jan Łaski) érsek (†1531) gnieznói sírkövén (458. kép), amelyet az érsek, 1517-ben kelt végrendelete szerint, testvére és két érsek elődje gnieznói sírlapjaival⁵⁸⁸ (465-466. kép), valamint további három, más helyre szánt sírkővel együtt Esztergomban készítettett 1516-os látogatása során.⁵⁸⁹ Iohannes

582 YASIN 2005. 446.

583 MIKÓ–RITOÓKNÉ 1994. 353-354.; RITOÓKNÉ 1994b. 231.

584 H. GYÜRKY 1963. 346-347, 383-384.; VIII-XII, XX.4., XXII.1. kép; TÓTH 1964. 167, 173-174, 178.

585 KUKULJEVIĆ 1891. 120-121. (406, 407. sz.); FRAKNÓI 1896. 374, 629, 678.; KLAIC 1904. 233.; SCHÖNHERR 1905. 109-114.; 82. kép

586 KRISTOLOWECZ–BENGER

587 KUKULJEVIĆ 1891. 327. (1129. sz.); BRUNŠMID 1912. 55-57. (894. sz.); IVANČAN–SZABO 1929. 106.; KARAMAN 1950. 168.; BALOGH 1955. 55. (153. jegyzet); PRIJATELJ 1955-56. 314-316.: képek a 311, 313, 315, 319. oldalon; PRIJATELJ 1957. 34.; 64-65. kép; VALENTIČ 1969. 31-36. (15. sz.); BALOGH 1974a. 42.; 14. kép; HORVAT 1975. 41, 44-45.; 25. kép; *Riznica* 1983. 82. (285. kat. sz.); kép a 72. oldalon; MIKÓ 1986. 100-101, 102, 106. (43. jegyzet); MIKÓ 1995c. 57, 319.; 47. kép; MIKÓ 1998. 214.; VALENTIČ–PRISTER 2002. 26-27. (19. kat. sz.); PELC 2006. 67-71.; 1-3. kép; PELC 2007. 315, 317.

588 HORLER 1983. 248-249.; 13-16. kép

589 ZEISSBERG 1874. 685.; GEREVICH 1959. 310-311.; Abb. 1-4; KAZAKIEWICZOWA 1984. 20-22.; Abb. 11-15; LŐVEI 2002c. 414.

Fiorentinus egyébként nemcsak sírlapokat látott el szignójával, hanem a menyőii (Meneu, Románia), jelenleg Bukarestben található, reneszánsz stílusú keresztelőkutat is.⁵⁹⁰ (A reneszánsz stílus terjedése és felfogásmódja, ezen belül a művészi öntudat erősödése áll a 16. század elejétől más műfajokban – például aszatalosmunkákon, kő kapukereteken – is feltűnő mesterjelzések hátterében.)

A faragványok egy részén megtalálható kőfaragójelek sírkövön való megjelenésére szép példa a svábföldi Ursberg egykori premontrei kolostortemplomában Hanns von Freyberg zu Pfaffenhausen (†1483) és felesége, Genoveva von Roth (†1499 után) címeres sírfedlapjának vakmértművei között⁵⁹¹ (467-468. kép), illetve a bajorországi Bad Reichenhall Sankt Zeno prépostsági templomában Wolfgang Lueger prépost (†1526) monumentális sírlapjának oldalán látható jel (469-470. kép). Ilyen jelek magyarországi sírköveken alig lelhetők fel. Egy a somogyvári bencés apátságban előkerült, vastag vörös márvány lap töredékét (471. kép), felületén mélyített tükör két egymásba metsző, íves karéj alkotta részletével, feltárója 12. századi ablak bélletköveként határozta meg,⁵⁹² azonban egy a 14. század második feléből vagy a 15. századból származó sírkő maradványával⁵⁹³ lehet dolgunk. A lapra a pereménél egy W alakból és a középső csúcsra ültetett keresztből álló kőfaragójelet véstek.⁵⁹⁴ Alighanem ez az egyetlen eddig talált ilyen jel, Stiborici (I.) Stibor erdélyi vajda (†1414) székesfehérvári fedlaptöredékének címerpajzsán (279. kép) egy kisméretű, inkább csak karcolt jel korábban leírt részlete alighanem utólagos firka csupán.⁵⁹⁵

*

A magyarországi középkor időszakából fennmaradt oklevelek, levelek, összeírások, kódexek mintegy háromszáz ezres mennyiségéhez képest az ismert sírköveken olvasható feliratok száma csak néhány százas nagyságrendű – beleértve a kisebb-nagyobb töredékeket is, és az arány az emlékek egykori teljes mennyiségei esetében sem lehetett nagyon különböző. Az írás és olvasás mindenki előtt megjelenő jeleként azonban ezeknek a feliratoknak feltehetően jóval nagyobb szerepük volt – a feliratos emléktáblákkal, dedikációs feliratokkal, falfestmények részeként megjelenő írásokkal, egyáltalán: a monumentális epigráfia emlékeivel együtt –, mint az okleveleknek: a középkori társadalom tömegei az utóbbiakkal sosem kerülhettek kapcsolatba, a késő középkor templomi feliratai, síremlékeken látható szövegei azonban feltűnhettek minden istentisztelet alkalmával; valamilyen felirat a 15. századra alighanem már minden egyházi épületben fellelhető volt.

⁵⁹⁰ HORLER 1983. 237, 246.; 1. kép

⁵⁹¹ LIEDKE 1986. 103.; Abb. 77-78

⁵⁹² BAKAY 1989. 351. (a 102. kép aláírása)

⁵⁹³ A faragványra Bodó Balázs hívta fel a figyelmemet.

⁵⁹⁴ BAKAY 1989. 102. kép

⁵⁹⁵ ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 31.; a töredékes jel a fényképeken nem is nagyon vehető ki, csak magának a darabnak a megfigyelésével.

Az írástudás azonban még korszakunk végére sem vált általánossá még a társadalom legfelső, igencsak vékony elit világi rétegének a tagjai között sem. A Zsigmond-kor arisztokrata köreiből kivételesnek volt mondható Stiborici (II.) Stibor, aki 1392-ben a prágai egyetemre járt,⁵⁹⁶ és egyedülállóan művelt lehetett az olvasó és magánlevelezését sajátkezüleg bonyolító Salgai Miklós⁵⁹⁷ is. Még a 15. század utolsó évtizedében sem tudta leírni saját nevét a magyar világi kormányzat több prominens tagja. Tanúskodik erről az 1491. november 7-én II. Ulászló magyar és Miksa római király (a későbbi császár) által megkötött békéről (Pozsonyi béke) a tárgyalásokon részt vett magyar küldöttség által kiállított békeoklevél vége: „Ezen dolgok ereje, hitele és tanúságaképpen megíratuk jelen levelünket [...], valamint minden fentebb elmondott dolog nagyobb biztonsága érdekében saját kezünk írását itt alant hozzacsatoltuk. [...] Én, Tamás győri püspök elismerem a fentebb írtakat, saját kezűleg. Én, Bátori György, nagybátyám, Bátori István erdélyi vajda stb. nevében, aki nem tud írni, elismerem saját kezűleg. [...] Én, Tamás püspök, mint fent, Rozgonyi és Gúti László urak nevében, akik nem tudnak írni, saját kezűleg ...”.⁵⁹⁸ Bátori István országbíró és erdélyi vajda, gúti Ország László királyi lovászmester és Rozgonyi László királyi főkamrás, a magyar király nevében tárgyaló küldöttség legmagasabb rangú világi tagjai, nem egészen egy évvel „az európai középkor vége” előtt, saját kezűleg még szignálni sem voltak képesek egy oklevelet. A nemesek túlnyomó többségének írástudatlanságát igazolta a Jagelló-kori végrendeletek vizsgálata is.⁵⁹⁹

A nagyszámú késő középkori pozsonyi végrendelet között is ritka kivételnek számít Friedrich Voyt volt polgármester 1521. július 19-én kelt végrendelete, amelynek eredeti példányát saját kezűleg írta meg, és pecsétjével is megerősítette: „mit meiner aigen handt geschrieben und mit meinem sigel verpetschafft”.⁶⁰⁰ A végrendeletben Voyt arról is intézkedett, hogy a nyilván még korábban általa elkészítettett sírkövére (78. kép) tegyék rá halálának időpontját: "vnd dy jarzal vff mein grabstain machenn lassenn".⁶⁰¹

⁵⁹⁶ ENGEL 1987b. 446.

⁵⁹⁷ ENGEL 1992.

⁵⁹⁸ HHStA AUR 1491.XI.7.; DF 287331; az idézett magyar fordítás (Köblös József): KÖBLÖS–SÜTTŐ–SZENDE 2000. 265.

⁵⁹⁹ KUBINYI 1999. 339.

⁶⁰⁰ AMB PT 398r-401r; SZENDE 2004. 76, 292.

⁶⁰¹ MAJOROSSY 2006. 103. (163. jegyzet); MAJOROSSY 2008. 472. (22. jegyzet)

3. A „MEMORIA”

„..."

Égretörő gúlák emléke sem oly maradandó,
mauzoleum, sírok vesznek a kor folyamán,
Semmi sem állandó, mert minden elromlik e földön,
..."

ZSÁMBOKI JÁNOS: Ami örökkévaló¹

A Márk püspök (†1262) *HIC REQUIESCIT EP(ISCOPU)S MARCVS BONE MEMORIE MILL(ESIM)O CC LXII* felirattal ellátott, szegedi sírtábláján² (255. kép) szereplő *BONE MEMORIE* („jó emlékezetű”) kitételhez hasonló módon egészíthető ki egy 15. századi, zágrábi saroktöredék³ — *[z]agrebiensis bone* — feliratrészlete is. Thurzó Szaniszló nádor, helytartó, szepesi és sárosi főispán (†1625) fiai megrendelésére készült, lőcsei síremlékén is *B(ONAE) MEMORIAE* olvasható.⁴ Valószínűleg II. Trvtko bosnyák király (†1443) Budáról a boszniai Bobovacra importált, vörös márvány síremlékének saroktöredéke az az anglyalt ábrázoló darab, amelynek feliratát a feltáró Pavao Anđelić hihetően egészített ki *[bo]ne memorie* alakban (472-476. kép).⁵ A kifejezés az okleveles anyagban is előfordul, például a Hontpázmány nembeli Omodé fia Bényi István mesternek (†1273) a temetését követően írásba foglalt végrendeletében: „... magister Stephanus bone memorie filius Omodey ...”.⁶ A fordulat magyar fordításához adalékkal szolgál az az 1600-ban íródott magyar nyelvű szerződés, amely a Nádasd nem névadó birtokközpontja, a Vas megyei Nádasd középkori templomában lévő sírok feldúlt állapotára utalt a „régí jámbor őseiknek boldog becsületes emlékezetét házukban [=sírjukban] nyugalmost megbonntva egy helyből másvá hányattatván” szöveggel.⁷

A *memoria* kifejezés latin eredetű. A *memor* kezdetű szócsalád „valamire emlékező”, a „jó emlékezőtehetségű” alapjelentéséből vezethető le a *memoria* „emlékezés”, illetve Nádasdon is szereplő „emlékezet” jelentése.⁸

A szó már az ókor végi síremlékeken is előfordul. Pannonia ókeresztény sírfeliratainak egyik jellegzetes csoportját alkotják az elhunyt emlékének *bonae memoriae* formuláját hordozó szövegek.⁹ A Pannonia területén ismert, ezernyi római

¹ A Petőfi Irodalmi Múzeum „Reneszánsz utak – virtuális találkozások” című kiállításán, 2008

² TROGMAYER 1992. 145-146.; TROGMAYER 1994. 9-10.; VÁRADY 1999b. 77, 82.; Csongrád 2000. 539, 540.; VÁRADY 2000b. 16-17, 33.; 33/1. kép

³ VALENTIĆ 1969. 29. (13. sz.); VALENTIĆ–PRISTER 2002. 25. (17. kat. sz.)

⁴ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 373-377. (28. tétel); 41-43. kép

⁵ ANĐELIĆ 1973. 88, 93.; képe: 89, 93.; FEKEŽA–GAVRILOVIĆ–LŐVEI 2006. 450-451.

⁶ Az oklevél: DL. 3638; TÓTH 2008. 25.; GYÖRFFY 1987. II. 227.; a kifejezés további esetleges példáit az oklevélszövegekben nem kerestem.

⁷ TAKÁCS 2004. 9.

⁸ *Etimológia* 1970. 887. („memoriter” címszó)

⁹ HORVÁTH 1997. 110.

sírkő és sírkőtöredék közül mintegy harmincnak a felirata tartalmazza.¹⁰ Némelyiken a Krisztus-monogram is jelzi (256-257. kép),¹¹ hogy ókeresztény feliratokról van szó, ahogy a *BONE MEMORIAE IN DEO* (256, 477. kép), illetve *IN D(O)M(INO) BONE MEMORIE* kifejezések¹² is világosan utalnak erre. A legtöbb szövegben azonban csak a *MEMORIAE* kifejezés fordul elő, néhány esetben pedig a *MEMORIAM*, az *IN MEMORIAM*, az *OB MEMORIAM* vagy a *BONAE MEMORIAE*, *BONE MEMORIE*, esetleg a *BENE MEMORANDAE*. [Amennyiben előttük a korábban már tárgyalt *D(IS) M(ANIBVS)* formula áll, nem keresztény vallású volt az elhunyt.] A kifejezés feltűnik a Kárpát-medence területén ismert legkorábbi zsidó sírkövek görög betűkkel elegyített latin nyelven írott feliratában is: *MEMOPIA IVDATI PATIRI ET MEMOPIA KACCIE EYA* olvasható Juda atya és Cassia vésett menórával díszített, 3. századi sírkövén, amely Esztergomban került elő¹³ (478. kép), *MHMORIA ANECTACIO ET ΔΗΚΟΥCΑΝΙ ΕΤ ΒΗΝΕΙΑΜΙ ΕΤ ΦΕΙΛΕΙΩ ΝΟCΤΡΩ ΕΙC ΘΕΩC* pedig Anastasius, Decusanus és fiuk, Beniamus ugyancsak menórákkal és a család portréjával díszített, alighanem aquincumi eredetű, a 4. század első feléből származó síremlékén¹⁴ (479. kép). Az Isztriai-félszigeten is van római síremlék *MEMORI* szótöredékkel.¹⁵ Az 5. század végén, a 6. században Arles-ban a keresztények között általános volt a *hic in pace requiescit bone memoriae ...* feliratkezdet.¹⁶ Más dél-francia területeken az ezzel szinte azonos *hic requiescit in pace bone memoriae ...* terjedt el, a mai Viennoise területén 485-ből, Gaule (Lyon) vidékén 473-ből, Viennoise du Nord-ban 467-ből ismert az első előfordulása, az utóbbi részen a 660-ig tartó időszak 202 sírfeliratából 168-nak ez a kezdete.¹⁷

A *memoria* ezekben a feliratokban az elhunyttra vonatkozó, az életben maradottakban róla élő emlékezet, megfelelően a római jogi források szóhasználatának, miszerint a síremlék az elhunyt emlékezetének megőrzése érdekében készül (Ulpianus: „monumentum est, quod memoriae servandae gratia existat”).¹⁸ Az antikvitásban azonban a *memoria* nem kizárólag az emlékezetet jelentheti, konkrét dolgot, emlékhelyet vagy síremléket is érthettek alatta.¹⁹ Így

¹⁰ Szombathely–Savaria: *RIU* 1. 1972. 76-79, 81, 83, 86. sz.; zalalövői eredetű: *RIU* 2. 1976. 288. sz.; Szőny–Brigetio: *RIU* 2. 1976. 513-514, 516, 524, 543, 558, 564, 572, 582, 587, 607. sz. [újabbán: BORHY 2006. 32. (7. sz.), 40. (13. sz.), 53-54. (22. sz.), 65-66. (35. sz.)]; *RIU* 3. 1981. 635. sz.; Környe: *RIU* 3. 1981. 676, 679. sz.; Almásfüzitő: *RIU* 3. 1981. 707. sz.; Nyergesújfalu: *RIU* 3. 1981. 755. sz.; Esztergom: *RIU* 3. 1981. 787. sz.; Dunaújváros–Intercisa: *RIU* 5. 1991. 1167, 1179, 1188, 1269. sz.; Vál: *RIU* 6. 2001. 1371. sz.

¹¹ PAULOVICS 1944. 33.; 12. kép; *RIU* 1. 1972. 77. sz., Abb. XXXII; 83. sz.; Abb. XXXIII

¹² PAULOVICS 1944. 33, 35.; *RIU* 1. 1972. 77-78., illetve 76. sz.

¹³ Budapest, Zsidó Múzeum, ltsz. 2500: *RIU* 3. 1981. 787. sz.; SCHEIBER 1983. 16-19. (1. sz.)

¹⁴ Pesten egy aukción bukkant fel 1830-1840 körül; Budapest, MNM, ltsz. 62.70.1.: SCHEIBER 1960. 18-22. (1. sz.); SCHEIBER 1983. 20, 22-25. (2. sz.)

¹⁵ Szarkofágtöredék *tabula ansata* részletével, 3. század, Pula: STARAC 2006. 178-179.

¹⁶ CARROLL 2006. 267.

¹⁷ FAVREAU 1997. 62.

¹⁸ *Digesta* 11. 7. 2. 6.; angol fordítása: SCOTT 1932. (11. 7. 2. 6.); ld. még: CARROLL 2006. 30.

¹⁹ STEFFENS 2008. 19.

előfordulnak olyan szövegek, amelyekben a *memoria* a sírhelyet vagy a sírkövet magát jelöli – a *memoriam facere* vagy *ponere* például Sirmiumban gyakran használt formulájának megfelelően.²⁰ Két vándorfestő társaik által állított, savariai sírkövén (257. kép) is ez olvasható: *MEMORIAM PICTORIBVS DVOBIS PELEGRINIS LAVNIONI VIX[I]T ANNIS L ET DIES XI ET SECVNDINVS VIXIT ANNI[S] XXV ET DIES VII [F]ECERVNT COLLEGAS E[IVS] ...*²¹ Az észak-afrikai mozaikpadlóknak, például az algériai Sétifben a sírt jelölő, 4. század végi, 5. századi síriratok között is jócskán találni *MEMORIA* szóval kezdődőt (pl. *MEMORIA MARIAE ...*), ezeknél a sír fölötti, szöveggel jelölt mozaikos mező a *memoria*.²² Rómában a Via Ostiensis egyik sírfelirata szerint Geminius Eutychetus 227-ben engedélyt kért egy *memoriolam* névvel jelölt síremlék készítésére.²³ Ezek mégis inkább kivételnek számítanak, a római jogi forrásokban ugyanis a síremlékekre általánosan alkalmazott kifejezések a *tumulus*, a *monumentum*, a *bustum* voltak, a felirat pedig mint *titulus* szerepelt.²⁴

Memoria elnevezéssel illethették a cellának vagy mauzóleumnak is nevezett, a földfelszín fölé emelt, temetői emléképileteket is, amelyekben halotti lakomákat, egyéb összejöveleteket tartottak; alájuk föld alatti sírkamrákat (*hypogaeum*) is mélyíthettek.²⁵ Rómában az „apostol-emlék” – *memoria apostolorum* – keresztény összejöveletek színhelye volt 258–400 között, ahol kegyeleti lakomákat rendeztek Péter és Pál apostolok tiszteletére és emlékére.²⁶ A római előzményekből alakult ki a kora középkori *memoria*, a vértanú sírja fölé állított, baldachinos oltárral és az oltár alatt kialakított, a szent sírját tartalmazó *confessio*val. A kora középkorban a megjelölés a lépcsőn át megközelíthető, idővel több sírhelyet is befogadó kriptákra is vonatkozhatott,²⁷ így Mellebaudus apát Poitiers-ban feltárt, a 7. század végén, a 8. század első felében készült, sziklába mélyített *SPELVNCOLA*-ja (= *speluncula*, barlangocska) ajtószarkövén a [...ME]MORIA MELLEBAVDI ABB(AT)I ... felirat olvasható²⁸.

A szövegezésbeli ókori formulák helyenként a kora középkorban, majd meglehetősen ritkán – ahogy a néhány említett, magyarországi példa is mutatja – a későbbi évszázadokban is tovább éltek. Crescensio 5. század végi comói feliratában *B(ONE) M(EMORIE) HIC REQUIESCET IN PACE FAMVLVS DEI CRISCENTIO ...*,²⁹ a „szent emlékezetű” Leontia (†503) veronai emlékkövén *HIC REQUIESCIT SANCTE*

²⁰ KOVÁCS 2004. 192.

²¹ PAULOVICS 1944. 32. 11. kép; *RIU* 1. 1972. 83. sz.; Abb. XXXIII

²² Deodatus mozaik-felirata az algériai Sétifben: ARIÈS 1984. 37.; 50. kép; Az ún. Basilica B padlójában a 45 feliratból 30 tartalmazza a *memoria* kifejezést: YASIN 2005. 442–443, 445.; Fig. 26

²³ CARROLL 2006. 86–87.

²⁴ CARROLL 2006. 3.

²⁵ HUDÁK–NAGY 2005. 9. (hivatkozik: TISTINI, P., *Archeologia cristiana*. Bari 1980. 90–91.)

²⁶ MAKKY 1993.

²⁷ DIÓS 2003.

²⁸ ELBERN 1961. 152, 154, 173, 180. [19, 21, 40, 47.]; ARIÈS 1984. 39, 42.; 57. kép; KOCH 2007. 60–61.; Abb. 29

²⁹ Como, Museo Civico: KOCH 2007. Abb. 44.

MEMORIAE LEONTIA ...,³⁰ a svájci Wallis kanton területére eső St. Maurice-apátságban Rusticus szerzetes 6. századi kőtábláján SVB HVNC TETOLVM REQVIESCIT BONE MEMORII RVSTICVS MONACHVS,³¹ Remesto (†611) sírkövén Clermond-Ferrand-ban HIC REQVEISCIT BONE MEMORIE REMESTO ...,³² Badegisel 7. századi, a mainz-i St. Alban-ból származó sírkövén IN HVNC TITVLVM REQVIISCIT BENE MEMORIVS BADEGISELVS PRESBITER ...,³³ Petrammus (Bertram) apát ugyancsak mainz-i, 7–8. századi kőlapján HIC REQVIISCIT BENE MEMORIVS PETRAMMVS ABA ...,³⁴ Amatus sírkövén a franciaországi Crussolban (Ardeche) HIC IN PACEM REQVIESCET BONE MEMORIAE AMAT(V)S ...³⁵ olvasható. A *bene memorie* kifejezés megtalálható 9–10. századi, spliti szarkofágok szövegezésükben egymással rokonságban álló feliratában is, az elhunytak apjának jelzőjeként: Péter prior FILIVS BENE MEMORIE D(OMIN)O COSME volt, János érsek pedig FILIVS BENE MEMORIE DO(MIN)O TORDOCATI.³⁶ Vitalis szerzetes (†1097), kis sírtábláján Poitiers-ben, mint ... VITALIS M(ONACHUS) BONE MEMORIE HVIVS CENOBII SACRISTA DE PRIMIS MONACHIS ... szerepel.³⁷ A siegburgi bencés apátsági templomban sírmellékletként került elő Reginhard apát (†1105) ólomtáblája, „kegyes emlékezetű” jelzőt tartalmazó szöveggel: HIC IACET PIAE MEMOR(IAE) REGINHARD(US) S(E)C(UN)D(US) HVIVS LOCI ABBAS VIR TOTI(US) S(AN)C(T)ITATIS QVI II NON(AS) NOV(EMBRIS) OBIIT ANNO DOM(INICAE) INCARN(ATIONIS) M(ILLESIMO) CV QVI EST ANN(US) ORDINATION(IS) EI(US) TRICESIM(US).³⁸ Ágnes apátnő 13. századi sírkövén a Heidelberg közelében fekvő Lobenföld egykori kolostortemplomában az apáti bot mellett az egész sírkő hosszában végighúzódik a monumentális betűkkel írott O(BIIT) PIE MEMOR(IE) D(OMI)NA AGNES ABBA(TISSA) felirat.³⁹ Bertold I. von Zähringen karintiai herceg (†1078) és felesége, Richwara 1150 körül készült sírkövén/emlékkövén⁴⁰ a hirsauai Marienkapellében a BEATE MEMORIE DVX BERTHOLDVS ... kezdetű szöveg „boldog emlékezetű” jelzője is ebbe a körbe utalható.

Győri sírfelirata — [*h]ic iacet pie memorie ...* — szerint „kegyes emlékezetű” volt Vadászi Miklós szereti püspök, győri segédpüspök (†1428) is (430. kép).⁴¹

³⁰ KOCH 2007. Abb. 43.

³¹ KOCH 2007. Abb. 34.

³² A Notre-Dame-du-Port templomából, Musée Bargoin: KOCH 2007. Abb. 26.

³³ Mainz, Rheinisches Landesmuseum: KOCH 2007. Abb. 24.

³⁴ Mainz, Rheinisches Landesmuseum: FAVREAU 1997. 62-63.; Fig. 4

³⁵ KOCH 2007. Abb. 25.

³⁶ PRIJATELJ—GATTIN é. n. 76. kép; DELONGA 2001. 69.; JAKŠIĆ 2004. 10-11.; 9-10. kép

³⁷ FAVREAU 1997. 74-76.; Fig. 9

³⁸ Canossa 2006. II. 125-126. (Kat.-Nr. 113, BAYER, C. M. M.)

³⁹ NEUMÜLLERS-KLAUSER 1970. 17. (24. sz.)

⁴⁰ NEUMÜLLERS-KLAUSER 1992. 4-5. (5. sz.); Abb. 3

⁴¹ KÁROLY 1747. 10.; VARJU 1897. 339-340.; KOZÁK—LEVÁRDY—SEDLMAYER 1972. 107.

Az említett, középkori feliratokban az elhunyt vagy az elhunyt apja különleges – mert csak ritkán tüntetik fel – tulajdonsága a jó, boldog vagy kegyes emlékezetűség, amelyben utódai, a síremléket állítók, a feliratot fogalmazók részesítik. A korábban már említett *Liber memorialis* műfaja is erről szól: az ilyen könyvekben, jegyzékekben is csak meghatározott szempontok – például jó tulajdonság vagy kegyesség, fontos társadalmi szerep, valamely meghatározott, leginkább szerzetesi vagy más egyházi közösséghez való tartozás, a bekerülés anyagi támogatásokkal vagy hagyaték útján történt megváltása – szerint kiválasztottak neve került be.

A *memoria* ókeresztény sírfeliratokon játszott lényegi szerepe a síremléknek és feliratának alapvető funkciójára – az emlékezet fenntartására – mutat rá. Ez volt természetesen a feladata a középkori síremlékeknek is, a felirataikban megjelenő *memoria* kifejezés ritka volta azonban azt mutatja, hogy az ókeresztény kor és a síremléket ismét tömegessé tevő érett középkor között a feliratok szövegezésében nem áll fenn szerves kontinuitás.

3.1. Az emlékezet kultúrtörténeti–művészettörténeti kutatása

Az emlékezet sokkal tágabb – nem csupán a halálra vonatkozó – jelentésének, megjelenési formáinak, kultúrtörténetének vizsgálata csak a közelmúlt történet-, majd művészettörténet-írásában vált kedvelt témává. A „kollektív emlékezet” fogalma a 20. század elején jelent meg először, és fokozatosan foglalt helyet a történelemtudomány és a pszichológia által feltett kérdések között.⁴² Művészettörténeti és néprajzi szempontból alapvető lépések voltak Philippe Ariès-nek a megemlékezés gyakorlatára irányuló, 1965-ben kezdett vizsgálatai.⁴³ Hasonlóan nagy hatású volt Jacques Le Goff „Történelem és emlékezet” című, 1977-től közzétett tanulmányorozata,⁴⁴ amelyet a Pierre Nora által kezdeményezett és szerkesztett *Le lieux de mémoire* („emlékezethelyek” vagy az „emlékezés helyei”) nagyszabású történeti vállalkozása követett a francia társadalom földrajzi és eszmei emlékhelyeinek dokumentációjával.⁴⁵ (Az utóbbi nyomán más országok/nemzetek, például az osztrákok,⁴⁶ a németek, a dánok, az olaszok⁴⁷ is megalkották a maguk

⁴² Vázlatos történeti visszatekintés: OLICK–ROBBINS 1999; az emlékezés különböző formáiról tömör összefoglalás: GEARY 1999.

⁴³ ARIÈS 1974; ARIÈS 1980; ARIÈS 1981; ARIÈS 1984.

⁴⁴ LE GOFF 1992.

⁴⁵ NORA 1984–1992.

⁴⁶ *Memoria Austriae I. Menschen – Mythen – Zeiten.* Hrsg. v. BRIX, E.–BRUCKMÜLLER, E.–STEKL, H. Wien 2004; *Memoria Austriae II. Orte – Bauten – Regionen.* Hrsg. v. BRIX, E.–BRUCKMÜLLER, E.–STEKL, H. Wien 2005; *Memoria Austriae III. Unternehmer – Firmen – Produkte.* Hrsg. v. BRIX, E.–BRUCKMÜLLER, E.–STEKL, H.–KÜHSCHMELM, O.–PFOERTNER, A. Wien 2005; „Az emlékezet helyei (*Lieux de mémoire*) Ausztriában és Szlovákiában: analógiák és eltérések” címmel szervezett kutatási programról: KILIÁNOVÁ 2006. 64.

hasonló gyűjteményeit. Magyarországon ilyen mű nem készült, de a székesfehérvári királyi bazilika rom- és királyszerű-maradványainak feltárása és kezelése kapcsán az 1980-as évek végén megszületett az „emlékhely” kifejezés és a „nemzeti emlékhely” fogalma (480-481. kép), idővel pedig megindult az ezzel kapcsolatos, egy emlékhely-jegyzékhez máig el nem vezető jogalkotási folyamat is.⁴⁸⁾

A középkori kolostorok közösségi emlékezetének legnyilvánvalóbb megnyilvánulása volt a *memoria* liturgikus gyakorlata – a kolostori névjegyzékek recitálása, illetve a bennük szereplő halottakról a mise keretében történő megemlékezés – mind a korai, mind az érett középkorban.⁴⁹ A liturgikus *memoria* szélesebb körű vizsgálata az 1960–1970-es években kezdődött meg Freisingben és Münsterben, Karl Schmid és Joachim Wollasch környezetében;⁵⁰ ebből a körből nőtt ki Otto Gerhard Oexle,⁵¹ akinek nem kis része van abban, hogy az utóbbi két-három évtized emlékezettel foglalkozó számtalan történeti munkája a fogalmat már a liturgikus emlékezeten túlmutatóan az élet minden területén és a történelem minden korszakában érvényesülő, alapvető szervező elvként mutatja be.⁵² Oexle a kifejezést általános társadalmi jelenségek jelölésére kezdte használni, a halál és a felejtés legyőzésének olyan eszközeként, amely alapvetően meghatározza az egyének és a csoportok gondolkodását, a vallást és liturgiát, a világnézetet és a tudást; eszerint a

⁴⁷ I luoghi della memoria: personaggi e date dell'Italia unita, 1-3. A cura di ISNENGHI, M. Roma–Bari 1996-1997.

⁴⁸ LŐVEI 2004g.

⁴⁹ OEXLE 1976; ANGENENDT 1984. 164-198.; OEXLE 1993. 510.; MITCHELL 1999. 455.; JÄGGI 1999; a liturgikus emlékezet vizsgálata Horvátországban és Dalmáciában: BUDAK 2000.

⁵⁰ SCHMID–WOLLASCH 1967.; SCHMID–WOLLASCH 1975; Schmid és Wollasch egy 1980-ban Münsterben rendezett konferencián alapuló, liturgiátörténeti szempontú tanulmánykötetéből (*Memoria* 1984) a jelen munkához is felhasznált ANGENENDT 1984, KROOS 1984, OEXLE 1984 és SAUERLÄNDER–WOLLASCH 1984 mellett további, a szempontjaink szempontjából említésre érdemes írások: OHLY, F., Bemerkung eines Philologen zur Memoria. In: *Memoria* 1984. 9-68.; FREISE, E., Kalendarische und annalistische Grundformen der Memoria. In: *Memoria* 1984. 441-577.; SCHMID, K., Die Sorge der Salier um ihre Memoria. In: *Memoria* 1984. 666-726.; Schmid és Wollasch szerepéről: SCHWARZ 2000a. 8.; A Schmid és Wollasch kezdeményezte kutatási programról: OEXLE 1994. 129.; BORGOLTE 2005.

⁵¹ OEXLE 1976; További sokat idézett írásaira vonatkozó hivatkozások jelen műben is jócskán megtalálhatók.

⁵² CARRUTHERS, M., *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*. Cambridge 1990; COLEMAN, J., *Ancient and Medieval Memories: Studies in the Reconstruction of the Past*. Cambridge 1992; ASSMANN, J., *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München 1992 (magyar kiadása: ASSMANN 2004); HUTTON, P. H., *History as an Art of Memory*. Hanover (New Hampshire) 1993; A továbbiakhoz jó tájékozódási pontot jelent OLICK–ROBBINS 1999 hivatkozási jegyzéke.

Az „emlékezet” történettudományi szerepére vonatkozó, aránylag korai magyarországi reagálásként értékelhető a Magvető Könyvkiadó 1982 és 1988 között megjelentetett, negyvennél több kötetből álló történeti monográfia-sorozatának *Nemzet és emlékezet* sorozatcíme. (Sajátos módon egy teljesen más típusú, de a témakörbe ugyancsak bele tartozó, történelmi kiadványsorozat címének ugyanezt választotta az Osiris Könyvkiadó 2002-ben.)

középkor folyamán szinte minden az emlékezet fenntartását szolgálta: szövegek és képek, emlékművek és rítusok, történetírás és költészet; a „memoria” tehát nem csupán vallási, de totális társadalmi, és mint ilyen, lényegében az ókortól máig ható kulturális jelenség.⁵³ Oexle szerint a vallás, a metafizika, a liturgia által megalapozott és velük összefonódó, ugyanakkor jogi kötésekben alapuló és ilyeneket alkotó *memoria*⁵⁴ alatt egyének és csoportok társadalmi cselekedetei értendők.⁵⁵ A *memoria* az a mód, ahogy a történetek az egyén vagy egyének valamely csoportja hírnevének (*fama*) építése érdekében hagyományozódnak,⁵⁶ lényegében a középkori művészet teljes eszköztárát – irodalom, építészet, ötvösség stb., valamint a síremlékművészet egésze – bevetve. A középkori művészet igen jelentős – egyenesen túlnyomó – hányada a „memoria-projektek”⁵⁷ körébe tartozik.

A kutatási téma⁵⁸ „divatjának” jelentkezését 1992-ben megjelent művének előszavában Jan Assmann szemléletes hasonlattal írta le: „Néhány esztendeje emlékezet és emlékezés témája járványként terjed. Nagyjából tíz éve ütötte fel a fejét, azóta Keleten és Nyugaton egyaránt befészkelte magát a gondolkodásba.”⁵⁹ „[...] az emlékezés fogalma köré a kultúratudományok új paradigmája épül, amely a különféle kulturális fenoméneket és területeket – művészetet és irodalmat, politikát és társadalmat, vallást és jogot – új összefüggésben láttatja.”⁶⁰

⁵³ OEXLE 1984. 394.; OEXLE 1993; OEXLE, O. G., Memoria in der Gesellschaft und in der Kultur des Mittelalters. In: Modernes Mittelalters. Neue Bilder einer populären Epoche. Hrsg. v. HEINZLE, J. Frankfurt a. M.–Leipzig 1994. 297-323.; OEXLE 1994. 128-132.; OEXLE, O. G., Memoria und kulturelles Gedächtnis. Bemerkungen zur Memorial-Kapelle der Fugger in Augsburg. In: Les princes et l’histoire du XIV^e au XVIII^e siècle. Actes du colloque organisé par l’Université de Versailles-Saint-Quentin et l’Institut Historique Allemand, Paris-Versailles, 13–16 mars 1996. Hrsg. v. GRELL, C.–PARAVICINI, W.–VOSS, J. Bonn 1998. 339-358.; legrészletesebb összefoglalás az ókortól máig, kutatástörténettel és az eredmények ismertetésével: OEXLE 1995b; A téma jelentőségéhez vö.: HENGERER 2005. 1-2; ZAJIC 2005. 16-17.

⁵⁴ Oexle idézőjel vagy kurziválás nélkül használja a kifejezést.

⁵⁵ OEXLE 1995a. 61.; példa az erre a gondolatra való hivatkozásra: MICHALSKY 2000b. 72.

⁵⁶ PROCHNO 2007. 570.

⁵⁷ BRACHMANN 2006. 170.

⁵⁸ A „memoria-kutatás” történeti áttekintése: FONSECA 2005; BORGOLTE 2005; STEFFENS 2008. 15-25. („Zur Theorie und Genese der Memorialkultur” fejezetcím alatt)

⁵⁹ ASSMANN 2004. 11.; Helyenként erős kritika is megfogalmazódott a téma divatjával szemben: „Aligha vált egyetlen más koncepció olyan paradigmatickussá az újabb mediavisztikában, mint a ‘memoria’ elképzelése. Az, hogy a középkorban az üdvösség érdekében kifejtett erőfeszítés, a szegények támogatása és a reprezentáció összefügg, olymértékben kanonikusnak számít, hogy a doktoranduszoknak valójában már csak az a feladat marad, hogy a tanáraik széles körben elfogadott téziseit újra és újra példákkal igazolják.” [ROHMANN, G. ism.: Stiftungen und Stiftungswirklichkeiten. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Hrsg. v. BORGOLTE, M. Berlin 2000. (Stiftungsgeschichten 1), in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 50 (2002) 75., némi malíciával maga az egyik érintett idézi és természetesen vitába is száll vele: BORGOLTE 2005. 21.]

⁶⁰ ASSMANN 2004. 11.

Bőséges a szakirodalma például a csaták „memoria”-jának,⁶¹ amit a III. Lipót herceg vezette Habsburg–osztrák lovagi sereg és a svájci „lázadók” közti, a herceg és 1400 lovag halálával végződő sempach-i csata (1386)⁶² vagy a Merész Károly burgundi herceg halálát okozó és az addig „névtelen” II. René lotaringiai herceg váratlan felemelkedését hozó Nancy-i csata kiterjedt korabeli kultusza⁶³ ugyanúgy indokol, mint a Württemberg grófok és a birodalmi városok Döffingennél vívott csatájára (1388) Weil der Stadt Szent Kereszt-kápolnájában ma is utaló emlékek, így a csatában a városok oldalán elhunyt Anselm Reinhart később (újra)faragott síremléke és mellette a harcban elesettek neveinek 19. századi másolatban fennmaradt, vászonra festett névsora – korai forrásadatok említik, hogy a városért elhunytak neveit a csata emlékvasárnapján fel is olvasták a templomban⁶⁴. A sempachi emlékkápolnának is volt temetkezési vonatkozása: mellette kis, alacsony, négyzetes csontházacskát emeltek az elesettek újra és újra előkerülő csontjai számára, talán 1429-ben, amikor Rudolf von Hallwil a *Luzerner Ratsprotokol* bejegyzése szerint engedélyt kapott arra, hogy „das gebein vff der slacht ze Sempach ze samen tuon ze lassen, vnd mit des lüpriesters daselbs vnd ander priester räten an gewicht stett legen.”⁶⁵

A temetéssel, temetkezéssel is összefüggő, de több más művészeti műfajban is jelentkező csata-emlékezet már újkori – a kápolnaépítészeti vonatkozásokat azonban nélkülöző – példája említhető Magyarországról is: a fosztogatni induló törökökkel 1652-ben a Bars megyei Vezekénynél (Veľky Vozokány, Szlovákia) vívott küzdelemben a csatatéren holtan maradt négy Esterházy tudatosan megkomponált,

⁶¹ Pl. NEUMÜLLERS-KLAUSER, R., Schlachten und ihre „memoria” in Bild und Wort. In: Bild und Geschichte. Studien zur politischen Ikonographie. Festschrift Hansmartin Schwarzmaier zum 65. Geburtstag. Sigmaringen 1997. 181-196.; SEELIGER-ZEISS 1999. 74-76.

⁶² A sempachi csata a svájci népi öntudat fontos alkotó eleme. A csatamező szélén már 1387-ben, az egyéves évfordulón kápolnát avattak, és az ugyanott ma álló, késő gótikus épület, Hans Rudolf Manuel 1551/52-ben festett (azonnal fametszeten is népszerűsített), monumentális csataképpel, valamint az osztrák lovagok festett címereivel borított falfelületek ma is nemzeti zarándokhely: LIEBENAU 1886; REINLE 1956. 396-401.; A luzerni ferences templom főhajójának gádorfalára még 1386-ban felfestették a csatában zsákmányolt ellenséges zászlókat, ezt 1625–1626-ban a ma is látható, erősen restaurált sorozattal pótolták (. kép), már kiegészítve a gyűjteményt későbbi, Burgundia, Franciaország, a törökök, stb. elleni csaták (Murten, 1476; Grandson, 1476; Nancy, 1477; Schwabenkrieg, 1499; Novarra, 1513; hugenotta-háború, Dreux, 1562; Pápa, 1597; Lepanto, 1571, stb.) zászlaival, és amelyet 1790–1897 között ma már múzeumban őrzött, fatáblára festett sorozat takart el: MEIER 1998. 16-18.; A sempachi csata ugyanakkor a vereség ellenére a Habsburg családi-birodalmi „mitológiában” is fontos szerepet töltött be, ennek az emlékezetnek a központi helyszíne a család névadó „ősvára” közvetlen közelében eleve az 1308-ban családi viszály során meggyilkolt I. Albert német király emléktemplomaként alapított, königsfeldeni ferences-klarissza ikerkolostor volt. Itt a csatában III. Lipót kíséretében elhunyt lovagok közül 27-et temettek el, akiknek a 14. század végén imádkozó helyzetben, páncélban, címereikkel együtt megfestett képmásai 1533/34-ben újrafestett változatban ma is láthatók (. kép): MAURER 1994. 2, 4.

⁶³ BRACHMANN 2006. (ismertetése: PROCHNO 2007); BRACHMANN 2008. 341.

⁶⁴ SEELIGER-ZEISS 1999. 74-76. (125. sz.); Abb. 49

⁶⁵ REINLE 1956. 401-402.

országos példává nemesített kultusza.⁶⁶ Pinkafőn (Pinkafeld, Ausztria) a Mátyás király és III. Frigyes csapatai által vívott csata 17. vagy 18. századi emlékkeresztje áll ma is.⁶⁷ Ebbe a témakörbe tartoznak az ún. Győri-keresztek (*Raaber-Kreuz*) is, amelyeket 1595-ben állítottak Győr eleste alkalmából, illetve amelyeken a város 1598. évi visszavételéről emlékeztek meg Alsó- és Felső-Ausztria községeiben.⁶⁸ A hagyomány szerint a török elleni győzelme (1442, Gyulafehérvár⁶⁹) emlékére építtette Hunyadi János az erdélyi Marosszentimre (Sântimbru, Románia), Alsóorbó (Gîrbova de Jos, Románia) és Tövis (Teiuș, Románia) templomait, és bár az első kettő esetében csak gótikus stílusú átépítés fűződik a nevéhez — a tövisi kolostort valóban ő is alapította —, de a csatá(k)hoz kapcsolódó fogadalom nem elképzelhetetlen.⁷⁰

Ariès művei jelentős mértékben az ókortól a 19. századig terjedő időszak síremlékművészetének forrás- és képi bázisán alapultak, és a francia „emlékezethelyek” közül több is művészettörténeti összefüggésben volt leginkább tárgyalható. A hatás alól a művészettörténet már csak ezért sem térhetett ki. A Comité International d’Histoire de l’Art (CIHA) 1993-ban fogadta el az 1996-ban Amszterdamban rendezendő nemzetközi művészettörténeti kongresszus *Memory & Oblivion* („Emlékezet és felejtés”) témáját. A mintegy 130 előadás⁷¹ számos eltérő szempontból és az ókortól a 20. századig terjedő legkülönbözőbb korszakokra vonatkozóan elemezte a témát — ugyanakkor maga a *memoria* latin kifejezése a látás és az emlékezet között a rómaiak (Cicero) által leírt kapcsolat említésén⁷² kívül lényegében csak a kora középkor már említett liturgiai összefüggéseiben jelent meg mind a tanulmányok kidolgozott szövegeiben,⁷³ mind az idézett irodalom⁷⁴

⁶⁶ GALAVICS 1986. 80-83, 85-88.; 38-39. ábra; 49, 53, 56-61. kép; 39. színes kép; SZABÓ 1989. 16-47.; SZILÁGYI 2006–2007. 31, 33-36, 95-96. (33. kat. sz.); némileg eltérő vélemény, miszerint az Esterházyak hosszú ideig csak családi körben ápolták a csata emlékét, amelyből ugyanakkor Nádasdy Ferenc igyekezett hasznot húzni: BERÉNYI 2001. 26-27.; a csata helyén emlékoszlopot csak 1734-ben emeltetett Esterházy Imre nyitrai püspök, amelynek helyén ma a 19–20. század fordulóján állított emlékmű áll: BERÉNYI 2001. 26-27, 30. (53. jegyzet)

⁶⁷ SCHMELLER-KITT 1974. 364.

⁶⁸ MOHL 1913. 75-77. (bécsi és alsó-ausztriai Győri-keresztek felsorolásával); SCHMELLER-KITT 1976. 170.; a Győri-keresztek problematikájáról újabban: PERGER 1993. 365-368.; ld. még a bécsi *Spinnerin am Kreuz* helyreállítása kapcsán: DAHM–KOLLER 1991. 15-16.

⁶⁹ A Hunyadi János erdélyi vajda vezette magyar sereg az Erdélybe tört török sereg elleni első csatát Szentimrénél (Marosszentimre, Sîntimbru, Románia) elvesztette, de négy nappal később Gyulafehérvárnál legyőzték az ellenséget: *Kronológia* 1981. 261.

⁷⁰ MÖLLER 1929. 29-32.; *Magyarországi művészet* 1987. I. 687. (ENTZ G. A.); ENTZ 1996. 109.; MÂRZA–BURNICHIOIU 2004. 31, 77.

⁷¹ *Memory & Oblivion* 1999; A cím latin „reinkarnációja”: IWANAMI, A., Memoria et oblivio. De Entwicklung des Begriffs memoria in Bischofs- und Herrscherurkunden des Hochmittelalters. Berlin 2004. [Berliner Historische Studien (BHS), 36.]; Olasz megfelelőjét („«Memoria» e «oblivio» ...”) ld.: FONSECA 2005.

Az „emlékezés” témaköre természetesen a síremlékművésztől függetlenül is megjelent a magyar művészettörténeti szakirodalomban, pl.: KESERŰ K., Emlékezés a kortárs művészetben. Bp. 1998.

⁷² *Memory & Oblivion* 1999. 8. (W. REININK bevezetője)

⁷³ MITCHELL 1999. 455, 462.; JÄGGI 1999. 745, 748.

címeiben, pedig az írások között számos kifejezetten síremlék-művészeti található. Bár Heinfried Wischermann középkori síremlékekkel foglalkozó könyvecskéjének címében már 1980-ban szerepelt a kifejezés,⁷⁵ igazán „divatosá” csak a 20. század utolsó évtizedében, a második millennium körüli években vált.

A *memoria* szó egyre több, részben közép-európai történeti és síremlékművészeti mű címében⁷⁶ kezdett feltűnni, és már nem csupán a középkor, de az újkor vonatkozásában⁷⁷ is. Ebben a folyamatban fontos szerepe volt Gerhard Schmidnek, valamint Michael Viktor Schwarznak. Az előbbi 1990-ben a késő középkori monumentális síremlékekről publikált, átfogó tipológiai-ikonográfiai tanulmányában, Oexle, Wischermann, Ariès nyomán, kitért a síremlék és a liturgia kapcsolatára – szembe állítva egymással a liturgikus *memoria*-t és a halott profán hírnevét jelentő *fama*-t.⁷⁸ Schwarz, a Rajna–Maas vidék síremlékművészetét vizsgáló kutatási program vezetőjeként, a Luxemburgi-dinasztia síremlékeinek szentelt, általa szerkesztett tanulmánykötet⁷⁹ címadásával (alcíme: „Image und Memoria eines Kaiserhauses”) és a hozzá írott utószavával,⁸⁰ továbbá az általa Wolfgang Schmid-tel együtt 1997-ben Trierben szervezett, a *memoria* és a reprezentáció kérdésköreinek szentelt „Tendenzen der Grabmalforschung” című konferenciával⁸¹ és az annak tanulmánykötetéhez írott bevezetőjével⁸² járult hozzá a *memoria*-fogalom művészettörténeti népszerűsítéséhez. Schwarz a képmást (*Image*) és a *memoria*-t már sokkal erősebben összetartozó fogalmakként kezeli, mint a kutatások során kezdetben még szorosan összekapcsolt *memoria*-t és a liturgiát, egyrészt a Luxemburgi-kötet említett alcímében, másrészt a konferencia előadásainak a

⁷⁴ Ld. pl. Otto Gerhard Oexle tanulmányait.

⁷⁵ Nem véletlenül, hiszen egy münsteri „Memoria”-konferencián tartott előadásról van szó: WISCHERMANN 1980.

⁷⁶ Pl. MICHALSKY 2000a („Memoria und Repräsentation ...”) – a művészettörténeti mű megjelentetését egy göttingeni történettudományi könyvsorozatban (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte) Otto Gerhard Oexle tette lehetővé; ZAJIC 2004 („... Grabdenkmäler als Quelle für Memoria ...”); A 2003-ban Konstanzban „Macht, Medien, Memoria. Integration und Bestattung europäischer Oberschichten zwischen politischem und medialem Wandel (1500–1800)” címmel rendezett konferencia anyaga: *Macht und Memoria* 2005, benne: ZAJIC 2005, alcímében a *memoria* kifejezéssel („Memoria und politische Integration ...”), amely azonban magában a szövegben egyáltalán nem fordul elő; Grab – Kult – Memoria. Studien zur gesellschaftlichen Funktion von Erinnerung. Horst Bredekamp zum 60. Geburtstag am 29. April 2007. Hg. v. KARSTEN, A.–ZITZLSPERGER, P.–BEHRMANN, C. Köln–Weimar–Wien 2007.

⁷⁷ HENGERER 2005.

⁷⁸ SCHMIDT 1990. 23-25.; ld. még O. G. Oexle tanulmányát: *Fama und Memoria. Legitimation fürstlicher Herrschaft im 12. Jh.* In: Heinrich der Löwe und seine Zeit. Hrsg. von OEXLE, O. G. München 1995. II. 62-68., valamint BRACHMANN 2006 az utóbbi címére reflektáló címét is: *Memoria – Fama – Historia*.

⁷⁹ *Grabmäler* 1997.

⁸⁰ SCHWARZ 1997a.

⁸¹ A konferenciáról közölt ismertetés: KERSCHER 1998; a konferencia anyagának jó része, kötetbe szerkesztve: *Grabmäler* 2000.

⁸² SCHWARZ 2000a. 7-10., vö. ZAJIC 2004. 13, 14. (23. jegyzet)

szekcióbeosztást tükröző csoportosításában („Image und Memoria” és „Stiftung und Liturgie”). Ennek indoka az, hogy a halottnak „a memoriát támogató képmása sokkal szélesebb körben hathatott, mint a felirat, amely az emlékezni vágyóknak csak kicsiny csoportját érthette el”.⁸³

Ahogy Oexlenél, úgy gyakran már Schwarznál is, azóta pedig az esetek többségében a *memoria* említések a latin eredetre utaló kurziválás vagy idézőjel már elmarad: az ókori-középkori latin kifejezés sajátos, legújabb kori jelentésbővülésen átesve része lett elsősorban a német (és időnként a főleg német kiadásban megjelenő angol) szaknyelvnek, leginkább a dolgozatok frappánsnak szánt címeiben átvéve az emlékezet német megfelelőinek, a *Gedächtnis* és az *Erinnerung* szavaknak a jelentését és szerepét. Az *Erinnerungskultur*⁸⁴ problémakörét ma már a *Memoria-Forschung* vizsgálja, olyan német-latin szóösszetételeket is alkotva, mint a *Totenmemoria*.⁸⁵ Az 1998-as kiadású akadémiai német-magyar nagyszótár⁸⁶ még a *das Memorial* szónak is csak régies „napló, emlékirat”, illetve a választékos „emlékünnepe”, a sportnyelvi „emlékverseny”, valamint az „emlékmű” jelentését ismertette, összetételben pedig csupán a kereskedelmi nyelv „napló(könyv)” jelentésű *Memorialbuch*-ját. Nincs benne még szó *Memorialwesen*-ről,⁸⁷ *Memorialgedanke*-ről,⁸⁸ *Totenmemoria*-ról, még kevésbé a már épített „Memorial”-ok földrajzi együtteseit feltételező, az ugyancsak nem túl régi *Klosterlandschaft* és más hasonló szóösszetételek mintájára alkotott *Memoriallandschaft*-ról.⁸⁹ A kifejezés mögé képzelt, mögötte felfedezett — a kezdeti liturgikus kapcsolatokon már jócskán túllépő — gondolatvilág történeti szempontú kiterjesztésének megfelelően ma már a művészettörténet is széles körben használja, egyáltalán nem csak a liturgikus és/vagy a temetkezési összefüggések művészettörténeti lecsapódásaként. Így például a szüléshez kapcsolódó, a gyermekágyban fekvő asszony részére étel szervírozására szolgáló, késő középkori, díszesen festett tábla („szülési tábla”, *desco*) típusát vizsgáló monográfia „Geburt und Memoria” címmel jelent meg néhány évvel ezelőtt,⁹⁰ legújabban pedig a Luther-emlékhelyek 19. századi története feldolgozásának címében a „Memoria — Repräsentation — Denkmalpflege” már a műemlékvédelem történetét is bevonja a „memoria”-kutatás körébe.⁹¹

⁸³ SCHWARZ 2000a. 8-9.

⁸⁴ Pl.: Adelige und bürgerliche Erinnerungskulturen des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit. Hrsg. v. RÖSENER, W. Göttingen 2000. (Formen der Erinnerung 8), vö. ZAJIC 2004.

⁸⁵ Pl. ZAJIC 2004. 14, 17, 21. (12. jegyzet)

⁸⁶ HALÁSZ E.—FÖLDES Cs.—UZONYI P., Német—magyar nagyszótár. Akadémiai kiadó, Bp. 1998. 1077.

⁸⁷ Vö. a Wikipedia internetes enciklopédia „Memorialwesen” címszava: <http://de.wikipedia.org/wiki/Memorialwesen> (2007. május)

⁸⁸ Vö. HORCH, C., Der Memorialgedanke und das Spektrum seiner Funktionen in der bildenden Kunst des Mittelalters. Königstein i. Ts. 2002.

⁸⁹ BRACHMANN 2004. 15.; a kötetről írt recenziójában idézőjelbe teszi: PROCHNO 2007. 570.

⁹⁰ DÄUBLER-HAUSCHKE 2003. (a tárgytypus meghatározása: 13.)

⁹¹ STEFFENS 2008.

A néhány évvel ezelőtt megjelent szlovák gótika-kézikönyv idegen nyelvű összefoglalásában mindezek nyomán már az olvasható, hogy Barbara Glocknitzer (+1513) Besztercebányán (Banská Bystrica, Szlovákia), Sirokai László neapolisi címzetes püspök, egri suffraganeus (+1487) Sirokán (Široke, Szlovákia), Szapolyai (Zápolya) Imre (+1487) és István (+1499) nádorok Szepeshelyen (Spišská Kapitula, Szlovákia) fennmaradt, figurális síremlékei (354-355, 440-442, 388-393, 482-489. kép) „azt példázzák, hogy a síremlékművészet elsődleges funkciója a késő középkori művészet személyes szférájának csúcsát jelentő *memoria*”.⁹² E felfogás szerint nincs már szó liturgiáról, sem kollektív emlékezetről, nem is az utódok szerepe a meghatározó már az emlékezet fenntartásában – a *memoria* úgy jelenik meg, mint a személyiség majdani emlékét szolgáló egyéni erőfeszítés, amelynek legfontosabb eszköze az egyre inkább elvilágiasodó és a még stilizált portré igényével megrendelt síremlék. A középkor végének, a középkorból az újkorba történő átmenet időszakának, a kora újkornak a tendenciája valóban ez, de hangsúlyozni kell, hogy magára a síremlékre nem alkalmazható a *memoria* kifejezés. Még olyan, egyébként egyes ókori szövegek szerkesztésmódjának megfelelő feliratról is, mint a münstermaifeldi (Eifel) prépostsági templom *Memoria hon(orabi)lium d(omi)noru(m) herman(n)i more et petri gyßel alias more de bacharaco ca(noni)cor(um) ...*⁹³ szövege, világosan kiderül, hogy semmiképpen sem az épületnek a másodlagos karcokat („graffiti”) hordozó oszlopára vonatkozik a *memoria* szó, hanem magára a két kanonokot megörökítő felírra. A mai teljesen új szóhasználat azonban kezd úgy beivódni a szaknyelvbe, hogy olyan értelemben is használni kezdik, ahogy a középkor és kora újkorban nem használták. A mainzi dóm 1200 táján, a 13. század legelején emelt káptalanterme idővel annyira megtelt sírokkal, hogy 1382-ben egy már kifejezetten temetkezési célzattal épült kápolnát is hozzátartoltak, és a káptalantermi funkciót nyilván emiatt át is költöztették egy másik helyre, mert a temetések és halotti misék nagy száma lehetetlenné tette a rendeltetésszerű használatot. (Hasonló folyamat számos székes- és társaskáptalanban, és kolostorokban is lejátszódott.) A memoriális funkciónak írásbeli nyoma azonban csak 1747-ből ismert, amikor leírták, hogy ezt a teret a *memoria* helyének nevezik, mert a kanonokok és vikáriusok, a közös zsolozsma után a szentélyből ide jönnek, hogy röviden megemlékezzenek a halottakról: „Dicitur locus Memoriae, quia Horis vice singula persolutis Domini Canonici et Vicarii illum e choro accedentes Defunctorum memoriam faciunt breviter ...”. A forráshely német fordításába azonban már az került, hogy a „teret memoriának hívják, az emlékezés helyének”, vagyis már a káptalanteremre magára vonatkoztatják a *memoria* elnevezést.⁹⁴

A *memoria* továbbra is visszatekintő, retrospektív értelmét, egyben azonban a felfogás változását támasztja alá a kifejezésnek a 15. század folyamán és a 16. század

⁹² Gotika Summary 2003. 876-877.; Érdekes, hogy a névtelen – szerkesztői – összefoglalás szóhasználatában magában a síremlékekkel foglalkozó tanulmányban (LUXOVÁ 2003) nem található meg.

⁹³ NEUMÜLLERS-KLAUSER 1992. 10-11.

⁹⁴ SCHWOCH 2008., a funkció változásai: 98-99., az 1747. évi forrás szövege és fordítása: 83.

elején nem túlságosan nagy számban sorolható feltűnése a magyarországi síremlékek felirataiban, illetve a temetkezésekkel kapcsolatos forrásokban. A korábban említett szegedi (255. kép), zágrábi, bobovaci (473-474. kép) sírkő szövegéhez hasonlóan jelzőként jelenik meg még a *memoria* Márton mester és felesége, Margit 1492-es évszámú tatai sírlapján (202. kép), amelynek szövege az elhunyt Mártont mint a boldog emlékezetű néhai nagyságos Rozgonyi János úr országbíró egykori familiárisát — *qui condam extitit famulus felicis memorie magnifici domini comitis olym Johannis de Rozgon Judicis Curie Regie* — jelöli meg.⁹⁵

A kifejezés használatának további példái azonban már nem jelzős szerkezethez tartoznak, és Michael Viktor Schwarz említett felfogását legalábbis a 15. század vonatkozásában alátámasztó, megváltozott szemléletmódról tanúskodnak. Ugyanúgy, ahogy Lodovico Aldomoresco, (Nápolyi) László király admirálisa 1421-ben fia által készíttetett síremlékén (Nápoly, San Lorenzo) az olvasható, hogy ... *DOMINUS IOHANNES ALDIMARESCO [...] FIERI FECIT HOC OPUS [...] AD MEMORIAM PATRIS SUI ...*,⁹⁶ az alábbi idézetek már arra utalnak, hogy a *memoria* liturgikus szerepével szemben a hangsúly áthelyeződik az emlékállítás tényére: a síremlék, a sírkápolna, a temetkezéshez kapcsolódó alkotások már nem (csak) a liturgikus emlékezet helyszínét jelölték, hanem emlékműként jelentek meg — a feliraton túlmenően egyébként az Aldomoresco-síremlék domborművein végső soron már a világi temetési rítus ábrázolásai tűntek fel (490-491. kép).

Garai (II.) Miklós nádor a budai Nagyboldogasszony-templom északi oldalán a Mindenszentek tiszteletére kápolnát alapított. Unokája, Garai Jób két falut adományozott a kápolnának, és Buda városának erről szóló, 1461. december 23-án kelt oklevelében a kápolna temetkezőhely funkciójáról és a nádor örök emlékezetéül szolgáló síremlékéről, halotti fegyvereiről vagy címeréről, valamint epitáfiumáról is említés esik: „... praescripte Capelle Omnium sanctorum per quondam magnificum dominum Nicolaum de dicta Gara similiter palatinum, avum scilicet suum, constructe, in qua se idem avus, prout omnibus id ex ejusdem tumulo, armis et epitaphio in perpetuum rei memoriam factis, luculenter cernitur, elegit sepelliri ...”.⁹⁷ Az először a Zágráb feletti Medve várában eltemetett Janus Pannonius maradványait utóbb püspöki székhelyére, Pécsre szállították, ahol egy a püspökségben utóda, Csáktornyai Ernuszt Zsigmond kérésére a pécsi káptalan által 1505 előtt kiadott oklevél szerint a maradványokat kőszarkofágban helyezték el, amelyet — híret és emlékezetét az eljövendőkből is fenntartandó — verses epigrammákkal ékesítettek, és közöttük olvashatók voltak az elhalálozás színhelyének és dátumának adatai is: „... dominus Johannes episcopus [...], cuius [...] corpus, ad nos vsque delatum sarcophago lapideo honorifice est reconditum, in cuius laudem et futuram

⁹⁵ RÉVHELYI 1938. 13, 24.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 164. (120. jegyzet); RAINER 1994. 475.; 4. kép; VÁRADY 1999a. 24–25, 34, 36, 71–72. (39. sz.); 22, 40. kép; VÁRADY 2004. 620.; 10. kép

⁹⁶ BOCK 1997; BOCK 2001. 362–363. (a monográfiában a síremlék részletes elemzésével); ld. még LŐVEI 1998c. 34.; 9–10. kép

⁹⁷ Idézi: NÉMETHY 1876. 54., hivatkozása: Neo-Registrata Acta, 1525 cs. 23. sz. (NEMES 1893. 66, 67. szerint: Dl. 15670; l. még: GÁRDONYI 1936. 67.)

memoriam tumulus suus, certis epigrammatum versibus locum, diem et annum transitus sui modo pretenso continendo, mirifice cernitur adornatus.”⁹⁸ (Izdenci?) Katalinnak a pécsi egykori domonkos templomban talált, a 16. század első harmadára keltezhető sírkövén⁹⁹ (492. kép) *VLTIMI DIEI MEMORES (S)IBI (S)VIS(QVE) POSTERIS* jelzi, hogy a faragvány a „végső napokig”, vagyis az Utolsó ítéletig állít emléket az elhunytak és a kriptájában eltemetett utódainak. A Beriszló-család egy 1517-ben elhunyt tagjának, minden bizonnyal a források alapján 1517/18-ban¹⁰⁰ meghalt Beriszló Ferenc dobori örökös grófnak a Nova Gradiškától nyugatra fekvő Borovacon előkerült, a zágrábi Horvát Történeti Múzeumban őrzött sírkövén¹⁰¹ (493. kép) *HOC MONV(MENT)O ...A P(ER)PETVE MEMORIE* olvasható, vagyis a síremlék, a *monumentum* az elhunyt örök emlékéül szolgál. A *monumentum* síremlék jelentését támasztja alá, hogy Thomas Venediger budai polgár, valamikor a 16. század első negyedében, ... *POSVIT ... [MON]VMENTVM ...* feleségének, Ursula Sauermannnak, az utóbbi sírkövén¹⁰² töredékes felirata szerint (150-151. kép), ahogy a Magyar Nemzeti Múzeum egy minden bizonnyal budai eredetű táblája (170. kép) szerint ... *IACOBVS [...] HISPANVS [...] SIBI AC POSTERIS [...] POSVIT MONVMENT[VM]*.¹⁰³ És valóban, a síremlék a 13. században élt kánonjogász Durandus szerint is „*monumentumnak* mondatik, mivel arra inti bármely szemlélő elméjét, hogy emlékezzék: hamuból van, és hamuvá lesz” („*Monumentum dicitur quia monet mentem cuiuslibet inspicientis vt recordetur quod cinis est et in cinerem reuertetur*”).¹⁰⁴

Az utóbbi időben Győrből, Pozsonyból (Bratislava, Szlovákia), Nagyszombatról (Trnava, Szlovákia), Szombathelyről, Lőcséről (Levoča, Szlovákia), Szepeshelyről (Spišská Kapitula, Szlovákia) közlésre került mintegy százhetven 16–17. századi síremlék és epitáfium¹⁰⁵ szövegeiben is csupán kis részben található meg a *memoria* kifejezés vagy valamely származéka – szinte minden esetben utólag, családtag vagy egyházi közösség megbízásából készült síremlékeken, az „örök” jelző különböző rokon értelmű kifejezésével kiegészítve. Gregorius Gruebmillér városi

⁹⁸ Az oklevél egy formuláskönyvbe (Dl 39101) szerkesztett másolatban maradt fenn: IVÁNYI 1904. 529.; BALOGH 1966. I. 720.; BALOGH 1975b. 90-91.; MIKÓ 1983. 57.

⁹⁹ KÁRPÁTI–SEKÉR 1994. 244, 249-251.; 8, 11. kép; *Pannonia Regia* 1994. 373.(VII-58. kat. sz., KÁRPÁTI G.)

¹⁰⁰ Engel Pál közlése.

¹⁰¹ Hrvatski povijesni muzej, ltsz. 25311; HORVAT 1975. 49-50. (52. jegyzet), 469.; 35. kép; *Sveti trag* 1994b. 186. (5. kat. sz., PRISTER, L.); PRISTER 1996. 23. (11. kat. sz.); VALENTIĆ–PRISTER 2002. 65. (116. sz.)

¹⁰² LŐVEI 1991a. 363.

¹⁰³ KUBINYI 1969. 26. (37. jegyzet)

¹⁰⁴ MAROSI 1995. 48, 189. (210. jegyzet); hivatkozik: DURANDUS, *Rationale divinatorum officiorum*. Argentiane 1493. f. XII^r L.I., De cimiterio et aliis locis sacris.

¹⁰⁵ MIKÓ–PÁLFFY 1999; LUDIKOVÁ 2002; MIKÓ–PÁLFFY 2002; KISS–TÓTH 2002. 359-360. (92.39. sz., ZSÁMBÉKY M.); 787-788. kép; HAJMÁSI–ZSÁMBÉKY–KISS 2002. 387-388. (81.6-8. sz.); 795-797. kép; MIKÓ–PÁLFFY 2005; LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006; LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2007.

szenátor 1576-ban Pozsonyban apja halálát követően *AD MEMORIAM* készítette el címerdíszes családi síremlékét,¹⁰⁶ Gregor Triebel lengyel kereskedő (†1593) lőcsei falisíremléke az elhunyt emlékére (*MEMORIAE*) készült 1595-ben,¹⁰⁷ ahogy Anthon Roll (Rhael) lőcsei polgár (†1612) utódai által készíttetett kőepitáfiumán is ugyanez a formula szerepel,¹⁰⁸ a Cserődy János egri püspök (†1597) nagyszombati *EPITHAPIVM*án a főpap imádkozó alakját ábrázoló dombormű fölött *ET ERIT IN PACE MEMORIA EIVS* olvasható,¹⁰⁹ hethesi Pethe Márton győri püspök és kalocsai érsek (†1605) pozsonyi síremléke öccse megbízásából 1607-ben *PERPETVAE MEMORIAE* készült,¹¹⁰ Thurzó (III.) Kristóf kamarás, szepesi és sárosi főispán (†1614) síremléke *AETERNAE MEMORIAE* szolgál,¹¹¹ Christoph Lang lőcsei városi tanácsos (†1618) epitáfiumát özvegye *VIRTVTI AC MEMORIAM* állíttatta,¹¹² Babóthy György (†1618) pozsonyi síremlékét az elhunyt testvére készítette 1619-ben *in memoriam*,¹¹³ Michael Eickler lőcsei kereskedő (†1629) kőepitáfiumát (*HOC MONUMENTO*) emlékéül ő maga állíttatta (*MEMORIAE ERGO ERIGIT CVRVIT*),¹¹⁴ Körtvélyessy István (†1639) vicegenerális címeres sírkövét 1645-ben özvegye készítette Győrben *AD MEMORIAM*,¹¹⁵ Zongor Zsigmond (†1658) csanádi püspök címeres, elpusztult pozsonyi síremlékének megbízója a pozsonyi káptalan volt *pro aeterna memoria*,¹¹⁶ alszászi Szászy János (†1674) szerémi püspök címeres tábláján Nagyszombaton a felirat az emlékezésre szólít fel a *MEMORARE* kifejezéssel,¹¹⁷ czoborszentmihályi Czobor Mária (†1694) címeres pozsonyi *IN MEMORIAM* készült síremlékének megrendelője pedig az özvegyen maradt férj volt¹¹⁸. Margaretha Kramer 1665-ben a lőcsei Szent Jakab-templomban gyerekeinek *ZUM EHREN GEDECHTNUS* készíttetett síremlékét,¹¹⁹ Fides Rügnernek (†1668) pedig férje, Gregor Gerstner (Girschner) lőcsei városi tanácsos a német szövegben is *EPITAPHIUM*ként megnevezett emléket 1672-ben *setten Gedachtnuss* állíttatta¹²⁰.

Kolozsváron (Cluj, Románia) Csepreghy Mihály professzor (†1704) sírköve, felirata szerint, *MONVMENTVM PERENNI MEMORIAE*,¹²¹ ahogy *MON[VMEN]TVM MEMO[R]IAE* Koloman Gotzmeister szász gróf (†1633)

¹⁰⁶ MIKÓ–PÁLFFY 2002. 127-128.; 8. kép

¹⁰⁷ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 355-356. (14. tétel); 24. kép

¹⁰⁸ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 364-365. (22. tétel); 31-32. kép

¹⁰⁹ LUDIKOVÁ 2002. 95-96.; 3. kép

¹¹⁰ MIKÓ–PÁLFFY 2002. 145-149.; 23. kép

¹¹¹ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 365-368. (23. tétel); 33-34. kép

¹¹² LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 369-371. (25. tétel); 37. kép

¹¹³ MIKÓ–PÁLFFY 2002. 152-153.

¹¹⁴ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 381-382. (32. tétel); 48. kép

¹¹⁵ MIKÓ–PÁLFFY 1999. 151-153.; 13. kép

¹¹⁶ MIKÓ–PÁLFFY 2002. 163-164.

¹¹⁷ LUDIKOVÁ 2002. 104-105.; 12. kép

¹¹⁸ MIKÓ–PÁLFFY 2005. 339-340.; 9. kép

¹¹⁹ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 392, 394. (41. tétel); 58. kép

¹²⁰ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 397-399. (44. tétel); 61. kép

¹²¹ SÁNDOR 1913. 214.

síremléke¹²² is a nagyszebeni (Sibiu, Románia) evangélikus főtemplomban. Ugyanott azonban Michael Lutsch polgármester (†1632) bronz sírtábláján *SEPVLTVRA ET MEMORIA GENEROSI [...] DOMINI MICHAELIS LVTSCH ...* olvasható,¹²³ a korai középkor óta talán először ismét azonosítva a sírhelyet a *memoriával*.

Nem síremlékként, hanem emlékkőként készülhetett az a címeres-feliratos, vörös márvány tábla (494. kép), amelyet Pietro Isvalies („Isvalies Péter”) reggio-calabriai bíboros-érsek, veszprémi püspök faragtatott a veszprémi székesegyház részére, és amely a makranci (Mokrance/Moldava na Bodvou, Szlovákia) római katolikus templomának falában található,¹²⁴ *D(EO) OP(TIMO) MAX(IMO) S(ACRVM) HVIVS SACRI TEMPLI CONDITRICI GESLAE STEFANI ET OLAYTHI LADISLAI SANCTOR PANNONIAE REGVM DIVIS CONIVGIBVS AMPLISS PATER D(OMI)N(V)S PETRVS T(I)T(ULI) SANTI CYRIACI S R E P(RES)B(ITE)R CAR(DINALIS) [R]HEGINVS EP(ISCVP)S VESPRIMIEN(SIS) AP... MEMORIAE VENER...* felirattal. Bonfini egy Veszprémre vonatkozó közlését és a makranci feliratot elemezve Kulcsár Péter arra a megállapításra jutott, hogy mindkettő egy közös, talán 14. századi veszprémi felirat nyomán készült – ezt a feliratot valamelyik veszprémi püspök állíttatta a székesegyház építésében nagy szerepet játszó királynék emlékére.¹²⁵ Úgy tűnik, ez az a pont, ahol a *memoria* újabb keletű szóhasználati divatja – a középkori felfogásnak ellentmondóan – mégis csak az anyagában megvalósult emlék művészettörténeti szinonimájává válik: „... a kardinális [...] megújíttatta az új püspöki székesegyházában álló régi memóriát, amely a magyar szent királyok – Bonfini szerint ott eltemetett – feleségeinek emlékét őrizte, részben átmásoltatta a korábbi szöveget”.¹²⁶ Ehhez hasonló értelemzésről tanúskodik az a megjegyzés, miszerint „Garai I. Miklós sírköve Siklóson, amikor végül felállították, inkább mint *memoria* szolgált, mintsem valódi sírkő, ezért nem fejezték be a feliratot sosem.”¹²⁷ (495-499. kép) Pedig a borovaci Beriszló-sírlap (493. kép), a Sauermann- (150-151. kép) és a Hispanus-sírkövek (170. kép), a lőcsei Eickler-síremlék, a kolozsvári Csepreghy-sírkő feliratai világosan mutatják a síremlék/emlékmű *monumentum*-létét, amely a *memoria*-nak eszköze, de a kettő semmiképpen nem ugyanaz. Ahogy arról korábban már volt szó, az általános római jogi szóhasználat szerint a síremlék az emlékezet megőrzése érdekében készül (Ulpianus: „*monumentum est, quod memoriae servandae gratia existat*”).¹²⁸ A *monumentum* szó a latin *monere* igére vezethető vissza, amelynek hármas jelentése – „emlékeztet”, „int”, „figyelmeztet” – világosan mutatja, melyek voltak azok a feladatok, amelyeket a síremléknek be

¹²² ALBU 2002. 159-160. (Nr. 159); Abb. 71

¹²³ ALBU 2002. 145-147. (Nr. 155); Abb. 70

¹²⁴ FORSTER 1900b. 329-330.; 202. ábra; GUTHEIL 1979. 87.; UZSOKI 1982. 143-149.; 2, 4-5. kép; MIKÓ 2005a. 2005. 218.

¹²⁵ KULCSÁR 1968. 260.; KULCSÁR 1973. 73.

¹²⁶ MIKÓ 2005a. 218.

¹²⁷ JÉKELY 2003. 227.

¹²⁸ *Digesta* 11. 7. 2. 6.; angol fordítása: SCOTT 1932. (11. 7. 2. 6.); ld. még: CARROLL 2006. 30.

kellett tölteni,¹²⁹ akár az elhunyt nevének és halála időpontjának, címerének vagy alakjának a megőrzésével és szemlére tételével, akár pedig az általa hordozott, intést tartalmazó, moralizáló sírverssel, imára való felhívással. (A fentebb említett, újkori emlékek némelyikének szövegében a *monumentum* szerepét az *epithapium* vette át, alátámasztva az utóbbi eredeti sírvers jelentéséhez képest erősen megváltozott, ma is használt értelmezése — a sírtól független, halotti emléktábla — helyén való voltát.)

A latin *memoria* kifejezésnek a történeti források által kijelölt kereteken túllépő, korlátok nélküli szaknyelvi használatát Magyarországon egyébként egy magyar nyelvi sajátosság is kérdésessé teszi. Míg az angol, német és más európai nyelvekben a *memoria* átalakult nyelvi alakokat öltött (*memory*, *Memorie*, *memoire* stb.), vagyis a *memoria* idézőjel és kurziválás nélküli memoriává válásával sem keverednek annyira a fogalmak, addig a pusztán az o hosszúvá válásával létrehozott, először 1832-ben megjelent, magyar „memória” szó aktív értelmet nyert: valaki jó memóriája nem a róla másokban élő — eredendően passzív — jó emlékezetét jelenti, hanem a saját jó emlékezőtehetségét, egyébként a latin szócsalád *memor* alapszava¹³⁰ eredeti jelentésének megfelelően.

3.2. Emléktábla, emlékfelirat

Az elhunyt liturgikus *memoria*-jáért, lelki üdvéért kifejtett erőfeszítések, az ennek érdekében a társadalom felső rétegeiben elengedhetetlennek gondolt alapítványokat, építkezéseket, kegyuraságokat, templomi díszítéseket¹³¹ feliratokban is megörökíthették a helyszínen. A középkori magyarországi emléanyagban az efféle szövegek száma nem túlságosan nagy. Építkezések kezdetét, befejezését megörökítő különböző donációs feliratok kőbe faragott kicsiny, de így is páratlan sorozatát őrzik Erdély templomai [Gerend (Aranyosgerend, Luncani, Románia) 1290 és 1299, 500. kép; Szászrégen (Reghin, Románia) 1330; Nagyenyed (Aiud, Románia) 1333–1334], a Felvidéken azonban egyetlen hasonló említhető csak [Gácsfalu (Ógács, Stará Halič, Szlovákia) 1350].¹³² Az 1299-es gerendi tábla, keresztes ábrájával nagyon közel áll a korszak egyes sírlapjaihoz is.

A párhuzamosan futó, hosszanti sorok alkotta felirattal kitöltött felületű, esztergomi és székesfehérvári vörös márvány sírkövekhez [Vilmos kanonok¹³³ (243-

¹²⁹ FINÁLY 1884. 1255. hasáb; KÖRNER 1997. 3.

¹³⁰ *Etimológia* 1970. 887. („memoriter” címszó)

¹³¹ Ld. később „A holtak jelenléte — templomi temetkezések a középkori Magyarországon” című fejezetben.

¹³² P. SZATHMÁRY 1868. 51-52.; ENTZ 1976c. 22.; 11. kép; MAROSI 1987b. 121.; *Magyarországi művészet* 1987. II. 77, 79-80. kép; ENTZ 1994. 52, 96, 133, 152.; 28-29. kép; ENTZ 1996. 38.; 9. kép; KOVÁCS 2007. 42., kép a 47. oldalon

¹³³ MÁTHES 1827. 60-61. (§. 96.); Tab. IX. lit. A.; MAROSI 1984b. 62, 222-223. (88. jegyzet); XIV/2. t.; TAKÁCS 1988. 122-124, 127-128. (14a, 15, 27. jegyzet), 130-131. (3. sz.); 1, 5. kép; VÁRADY 2000b. 9-10, 11, 14, 15, 17, 32, 48-49. (7. sz.); 11/2, 29/3. kép; VÁRADY 2003. 32, 38-39.; 5. ábra

244. kép), illetve Apolinaris¹³⁴ (245. kép)] és Márton kőfaragó kalocsai sírfeliratához¹³⁵ (242. kép) hasonló megjelenésű¹³⁶ az az Imre király (1196–2004) oltáralapításáról megemlékező mészkő tábla [+ IN NO(M)I(N)E PAT(RI)S ET FILII | ET SP(IRITV)S S(AN)C(T)I HOC ALTARE | FVN DATV(M) E(ST) F(?) AIMERIC(O) | REGE W(N)GARINO], amely a középkori zirci ciszterci templomból mentődött át a jelenlegi barokk épület falába (501. kép).¹³⁷ Később nem annyira külön táblákon, mint inkább egy-egy épületrészen öröközte meg – sajnos ugyancsak nem túl gyakran – az építés és a maga emlékét az építtető: például a tövisi (Teiuș) ferences templom Hunyadi-címeres nyugati kapujának szemöldökén 1449-es évszámmal Hunyadi János,¹³⁸ vagy a Nógrád megyei Egyházasgerge (Kisgerge) temploma 1503-as évszámú, reneszánsz szentségfülkéjén Lipthoi (Lipthay) László¹³⁹ (502. kép). Berethalom (Biertan, Románia) evangélikus erődtemplomában a diadalív fölött a hajóra néző falszakaszt János plébános 1522-ben festett, monumentális felirata tölti ki.¹⁴⁰ Gyakoribbak, gyakran azonban töredékesek a magukhoz a falképekhez tartozó donációs és készítési feliratok (503-504. kép).¹⁴¹

Még a fenti donációs táblákhoz hasonlít mind formailag – négysoros minuszkulás feliratával –, mind pedig tartalmilag a Stiborici (I.) Stibor erdélyi vajda (†1414) alapítását megörökítő felirat a vágújhelyi (Nové Mestom nad Váhom, Szlovákia) egykori Ágoston-rendi prépostsági templomban.¹⁴² Az alapítás ötlete 1413-ban született, a királyi engedélyért 1414 elején, már halála évében folyamodott a főúr, az 1419-ben felszentelt templomban a felirat 1424-es évszámot hordoz [*Anno d(omi)ni m cccc xx iv magnificus d(omi)n(u)s Stiborius quond(a)m way(wo)da Transylvan(us) fundator huius monastery intituit hoc opus ecclesie orate pro eo*]. A felirat végén imára felhívó fohász („imádkozzál érte”) némely síremléken ugyanígy

¹³⁴ Fejérvárról. 22dik Sept. HT I (1806) 228.; KOLBA 1962. 111-116, 121.; 48. ábra, XVIII/1-2. kép

¹³⁵ HENSZLMANN 1873. 75-79.; 19. kép; GEREVICH 1938a. 71-72.; TAKÁCS 2000. 314, 334. (58. jegyzet)

¹³⁶ A párhuzamos sorok alkotta, hosszabb, esetenként verses feliratokról korábban ld. „Az Élet Könyve – sírjel és felirat” című fejezet megfelelő részét

¹³⁷ RÓMER 1860. 151.; DAX–ÉRI stb. 1972. 266, 267. (15. jegyzet); MAROSI 1984b. 123, 235. (541. jegyzet); 170. kép; VÁRADY 1999b. 74, 77, 78.; VÁRADY 2000b. 10, 75. (45. sz.); 15, 31/1. kép; VÁRADY 2002a. 148, 149; 6/3, 12/1. kép; VÁRADY 2002b. 52-53.; VÁRADY 2003. 32, 56-57.; 2. ábra

¹³⁸ ENTZ 1996. 106.

¹³⁹ DORNYAY 1928. 238-239.; 115. kép; GENTHON 1954. 195-196.; 148-149. kép; KAZARECZKI 2003–2004. 138-140.; 9-10. kép; MIKÓ 2005a. 208.; 5. kép; Részletesebben ld. alább, „A holtak jelenléte – templomi temetkezések a középkori Magyarországon” című fejezetben.

¹⁴⁰ ENTZ 1996. 344. kép

¹⁴¹ Néhány példa: Szepeshely (Spišská Kapitula, Szlovákia), 1317: RADOCSAY 1977. 170.; Cserkút, 1335: HOKKYNÉ 1983. 229.; Mártonhely (Martjanci, Szlovénia), 1392: RADOCSAY 1977. 152.; LEVÁRDY 1989. 33.; MAROSI 1989a. 40-41.; Székelyderzs (Dărgiu, Románia), 1419: RADOCSAY 1977. 167.; Szalonna, 1426: RADOCSAY 1977. 164.; Nagyszeben (Sibiu, Románia), 1445: RADOCSAY 1977. 155.

¹⁴² ETHEY–CSEMEGI 1943. 9. (14. jegyzet); *Magyarországi művészet* 1987. I. 535-536. (MAROSI E.); II. 1027. kép; JÉKELY 2006. 305.; 13. kép

megtalálható.¹⁴³ A vágújhelyi táblát azonban már nem maga az alapító állíttatta, hanem fia, Stiborici (II.) Stibor, aki magát az apja által alapított templomot is felépíttette.

Az efféle, retrospektív szemléletű feliratok (a vágújhelyi Marosi Ernő szerint egyszerre donációs felirat és epitáfium¹⁴⁴) bizonyos szempontból már a későbbi korok emléktábláihoz közelítenek. Az alapításokra jóval később visszatekintő, az alapítóknak és jótevőknek állított, Magyarországon csak nyomokban fellelhető, az osztrák-német területeken azonban gyakori „emlék-síremlékek”¹⁴⁵ nem egyedüli típusai az intézményi *memoriának*, az emlékezet feliratos emléktáblákkal is kifejezhető/felidézhető volt. Ilyen, három évszázaddal az esemény után, 1467-ben készült kőtábla emlékezik meg például a ma szlovéniai Žiče karthauzi kolostorának Ottokár stájer örgróf általi alapításáról: *[ann]o d[omi]ni mclxv dotata e(st) [ab otta]karo marchione stirie [hec pr]i(m)a cartusia g(er)manie*.¹⁴⁶

Pietro Isvalies veszprémi püspök fentebb már említett, eredetileg a veszprémi székesegyházba szánt makranci (Mokrance/Moldava na Bodvou, Szlovákia) emlékköve (494. kép) már maga is egy régebbi emléktábla megújítása gyanánt készült – a *memoria* gondolatának a középkori Magyarországon nem szokványos, de nem is egyedülálló példajaként.¹⁴⁷ Székesfehérváron Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost (1474–1495) állított emléktáblát Szent Imre herceg emlékére – az 1734-ben közelebből meg nem határozott helyen töredékesen megtalált kőtáblát Pray György 1774-ben ismertette. Az általa közölt, háromsoros felirat: *REVEREN(DIS) PATR[I D]OMINICI PREPOSITI | HIC DIVI STEPHANI C[OND]A(M) S(AN)C(T)ISSIMA PROLES | DVX EMERICVS [NOSCIT]VR ESSE SATVS*. A leletről Károly János tényként közölte, hogy abban az utcában találták, ahol Imre herceg született, vagyis az egykori Szent Imre-kápolna, a belvárosi plébániaház helyén, a középkori királyi palota közelében. Erre Pray híradása nem utal, a feltételezéshez az alapot mindössze a felirat egy szavának értelmezése (*satus* helyett *natus*) szolgáltatta. Pray megjegyzése alapján, miszerint *satus* helyett megfelelőbb lenne a *situs*, a későbbiekben sírkőként is interpretálták az addigra már ismét elveszett kőlapot.¹⁴⁸ Az igen szépen faragott reneszánsz kapitálissal három hosszanti sorban feliratozott faragvány egyik része 2007-ben váratlanul felbukkant (505. kép).¹⁴⁹

¹⁴³ Azonban nem túl gyakran, példáit ld. korábban „Az Élet Könyve – sírjel és felirat” című fejezet megfelelő részében

¹⁴⁴ *Magyarországi művészet* 1987. I. 535.

¹⁴⁵ Részletesebben a problémáról ld. alább, ezen fejezet „Az alapítók emlékezete” című alfejezetében.

¹⁴⁶ *Grafen von Cilli* 1999. 30. (39. sz., STOPAR, A.)

¹⁴⁷ FORSTER 1900b. 329-330.; 202. ábra; GUTHEIL 1979. 87.; KULCSÁR 1968. 260.; KULCSÁR 1973. 73.; UZSOKI 1982. 143-149.; 2, 4-5. kép; MIKÓ 2005a. 218.

¹⁴⁸ PRAY 1774. 78.; PRAY 1777. 121.; Régi Székes Fejérvárról Jegyzetek. TGy 1818. VI. 46-47.; PAUER 1877. 48.; KÁROLY 1898. 138, 183.; FORSTER 1900b. 331.; POLGÁR 1936. 25-26.

¹⁴⁹ SZŰCS 2007. 197-200., valamint 296. (18. kat. sz.); *Mátyás öröksége* 2008. I. 201. (VII-10 kat. sz., MIKÓ Á.)

A kassai (Košice, Szlovákia) Szent Erzsébet-plébániatemplom déli kereszthajójában festett felirattal emlékezett meg a Habsburg-párti város Albert király haláláról, V. László születéséről, származásáról és koronázásáról, vagyis az 1440. év legfontosabbnak tartott eseményeiről.¹⁵⁰ Az északi külső mellékszentélyben egy sokkal hosszabb, hasonló festett felirat Zsigmond és Mária uralkodásának korai eseményeitől Albert király elhunytának időpontjáig sorolta fel a királyok uralkodásának központi eseményeit.¹⁵¹ Kassán a szentély két boltmezejére alighanem Zsigmondra utaló, de uralkodásánál lényegesen későbbi, heraldikus sasokat festettek¹⁵²

A középkor végén már bizonyos valóban „világi” események megörökítésére is állíthattak táblát, például a hallstatti Rudolfsturmon annak emlékére, hogy ott pihent meg Miksa császár 1504-ben, útban a megtekinteni kívánt sóbánya felé [„hic hat gerast der hohlöblich Rö(misch) Kunig maximilia(n) alls er gangen ist die Saltzperg zu besehen den 5 tag januarj A(nn)o 1504”].¹⁵³ Ilyesfajta emléktábláról a középkori Magyarországon nem lehet tudni.

3.3. „Az emlékezet elítélése”

Az emlékezet átfogó történeti-művészettörténeti vizsgálatához és a *memoria* szaknyelvi divatjához képest sokkal korábbi az ókori római államrendbe illeszkedő *damnatio memoriae* („az emlékezet elítélése”) ismerete, valamint a kifejezésnek más korok hasonló jelenségeire való történeti-művészettörténeti alkalmazása. A római hitvilág szerint a sírok szent helynek (*locus religiosus*) számítottak, amelyekben vagy amelyek környékén a túlvilági istenek, a halottak szellemei (*Dii Manes*) éltek, a sír és a felirata megsértése, megrongálása így büntetendő volt.¹⁵⁴ Az ókori római államrendbe illeszkedő *damnatio memoriae* büntetésre ítélték neveit mégis ki lehetett törölni a feliratokból (*abolitio nominis*), ahogy a családi síremléükről is le lehetett tiltani az ábrázolásukat, a mellszobruk elhelyezését; ledöntötték szobraikat is.¹⁵⁵ Az „emlékezet elítélése” egy szenátorok által lefolytatott jogi eljárás volt, amelynek következtében a megbélyegzett már elhunyt személyek, pl. korábbi császárok, az uralkodói család tagjai, magas állású szenátorok és hivatalnokok szobrait eltávolították a közterekről, nevüket lefaragták a feliratokról, esetleg megtiltották eltemetésüket vagy meggyászolásukat, kormányzati határozataikat pedig hatályon

¹⁵⁰ HENSZLMANN 1846. 15. (*jegyzet); MAROSI 1969a. 32.; MAROSI 1969b. 36. kép

¹⁵¹ MAROSI 1969a. 32-33.; 35. kép

¹⁵² MAROSI 1969a. 33.; 36. kép

¹⁵³ *Oberösterreich* 1983. 2. 200. (Kat.-Nr. 10.15)

¹⁵⁴ *Digesta* 11. 7. 2. 5.; angol fordítása: SCOTT 1932. (11. 7. 2. 5.); CARROLL 2006. 9, 79-80.

¹⁵⁵ CARROLL 2006. 80.; NAGY 2007. 117-119.

kívül helyezték.¹⁵⁶ Az elnevezés nyilván összefüggött a Claudius császár által létrehozott kancellária egyik — *a memoria* jelölésű — osztályával, amely a kormányzati naplók vezetésével és a császári adminisztráció személyzeti ügyeivel, pl. kinevezésekkel, felmentésekkel, áthelyezésekkel foglalkozott.¹⁵⁷ A római forrásokban azonban csak *memoria [...] damnata* jellegű kifejezések (pl. *memoria post mortem damnata*) fordulnak elő,¹⁵⁸ a ma általánosan használt *damnatio memoriae* szóösszetétel valójában újkori névadás¹⁵⁹.

Az ókori Egyiptom monumentális felirataiban található, az eredetileg fáraóneveket tartalmazó kartusok levéselt belseje is számos esetben mutatja a rákövetkező uralkodók és dinasztiák abbéli törekvését, hogy az elődök emlékét teljesen kitöröljék a történelemből (506. kép). A thébai nyugati parton, Deir el-Bahari közelében összetörve, majd gödörbe vetve és törmelékkel letakarva bukkantak rá Hatsepszut gránitsobraira — az uralkodása idején szerephez nem jutó, az utóda, III. Thotmesz fáraó idején viszont megerősödött háborús párt fordult ellene, és még a hivatalos uralkodói listákról is kihagyták, amelyeken így II. Thotmeszt azonnal III. Thotmesz követte.¹⁶⁰ Ennél is drasztikusabb megoldással éltek az Aton-vallást bevezető Eknaton fáraó korszakát követő években, a többistenhithez és Amon kultuszához való visszarendeződés során, amikor például az Eknaton által építtetett karnaki Aton-templom köveiből — a domborműves-feliratos kvádereket teljesen összekeverve — emeltette Horemheb fáraó ugyanott az Amon-templom IX. és X. pilónját (a kövek kibontását követően az ábrázolások rekonstrukcióját számítógépes módszerrel készítették el).¹⁶¹

A római Pannoniában két Dunapentelén előkerült építési feliratból alaposan kifaragták Commodus császár nevét, akinek emlékét 192-ben átkozták el, helytartója nevét pedig megrongálták.¹⁶² Egy fogadalmi tábla feliratának első hat sorát törölték ki a *damnatio memoriae*-val sújtott Alexander Severus császár (222–235) és anyja, Iulia Mamaea (†235) nevével együtt,¹⁶³ és egy ugyanezen uralkodó nevében állított, Szentendrén előkerül mérföldkö¹⁶⁴ (507-508. kép) feliratos táblájáról is levésték a rá utaló részleteket. Elődje, a hasonlóképp büntetett Clagabalus császár (218–222) hivatalos Antonius nevét lefaragták egy ezt követően a helyéről is eltávolított és az út árkába vetett mérföldkövön a Brigetióból Savariába vezető út mentén, és ugyanazon

¹⁵⁶ MOMMSEN 1887. II/I. 1129-1131.; III/I. 1190-1191.; PAULYS–WISSOWA 1901. 2059-2062. hasáb (BRASSLOFF); *Lexikon der Antike* 1982. 124.; FERENCZY E.–MARÓTI E.–HAHN I., *Az ókori Róma története*. Bp. 1992. 349.

¹⁵⁷ Vö. FÖLDI–HAMZA 1996. 49, 93.

¹⁵⁸ PAULYS–WISSOWA 1901. 2059, 2060.

¹⁵⁹ www.livius.org/da-dd/damnatio/damnatio_memoriae.html; vö.: SCHREITER–GERLACH, *De damnatione memoriae*. Leipziger Dissertation 1689.

¹⁶⁰ KÁKOSSY 1979. 129.

¹⁶¹ KÁKOSSY 1979. 149.

¹⁶² NAGY 2007. 117-119. (124-125. sz.)

¹⁶³ BORHY 2006. 11, 120-121. (112. sz.)

¹⁶⁴ Képe: *Utak* 2007. 35.; NAGY 2007. 144. (161. sz.), a felirat képe: 149.

a helyen Macrinus császár (217–218) mérföldkövén is többé-kevésbé olvashatatlanná tették a nevet.¹⁶⁵

Dalmáciában először a Diocletianus császár spliti palotájába betelepülő keresztény egyház távolította el a köztudottan keresztényüldöző uralkodó emlékeit, törte össze szarkofágját. A 9–11. század folyamán az egymással rivalizáló politikai erők, horvát uralkodók, családtagjaik és támogatóik, de helyi hatalmasságok is nem egyszer éltek elsősorban a templomi oltárcibóriumok és szentélyrekesztők párkányzatán vagy ívezetein olvasható donációs feliratok tendenciózus megcsonkításának módszerével, hogy a korábbi donátorok „örök idejű” emlékezetére szánt szövegekben található nevek megsemmisítésével ellenlábasaik emlékét elhomályosítsák. VIII. Bonifác pápa (†1303) halálát követően is felmerült emlékezte egyfajta törlésének lehetősége – a vele folyamatos konfrontációban élő francia király utólag kívánta megfosztani pápai címétől –, végül azonban nem került erre sor.¹⁶⁶ Castruccio Castracane polgármester (†1328) luccai palotájáról és síremlékéről *damnatio memoriae* keretében távolították el a címereket.¹⁶⁷ A szokást a 17. században a Dalmáciát uraló velencei kormányzat „újította fel”, a nyilvános városi tereken található korábbi – Velence szempontjából idegen, így horvát és magyar uralom időszakára utaló – emlékművek, portrék és feliratok eltávolításával, többek között IV. Béla leányai tatárjárás után készült, spliti szarkofágjának (509. kép) befalazásával.¹⁶⁸ Ennek tudható be a spliti székesegyház harangtornya portikusának északi oroslánja fölötti szoborcsoport (510–511. kép) – a hagyomány szerint a torony építését támogató IV. Béla és Laskaris Mária ábrázolása (a megrongáláshoz elég volt ennek hite) – „lefejezése” is.¹⁶⁹ (Ezen jelenség másik oldalát alkotta a velencei köztársaság szinte példa nélküli, sokévszázados hatalmi címerreprezentációja, az Észak-Olaszországban, Isztriában és Dalmáciában ma is nagy számban meglévő „Márkus-oroslánok” szobrai és domborművei.¹⁷⁰)

Magyarországon az ókori intézmény bizonyos fokú – legalábbis nyelvi-fogalmi – ismeretéről tanúskodik egy 1313-ban kelt oklevél Csák Mátéra vonatkozó részlete: „[...] Matheus de Trinchinino dampnande memorie noster emulus et infidelis aggregata [...]”.¹⁷¹

A középkori magyarországi síremlékek és más ábrázolások vagy feliratok kapcsán a fentiekhez hasonló, a középkorban történt csonkítás vagy elrejtés ténye nem ismert (nem kizárt azonban, hogy ha nagyobb számban fennmaradtak volna a

¹⁶⁵ SZÓNYI 1997. 98–101.

¹⁶⁶ *Rom und Latium* 1994. 11., hivatkozik: HERKLOTZ, I., Grabmalstiftung und städtische Öffentlichkeit im spätmittelalterlichen Italien. In: Materielle Kultur und religiöse Stiftung im Spätmittelalter. Internationales Round-Table-Gespräch, Krems 26. September 1988. Wien 1990. (Sb. D. Österr. Akad. D. Wiss., phil.-hist. Kl. 554) 233–271., ezen belül 239.

¹⁶⁷ HERKLOTZ 1985. 199.

¹⁶⁸ FISKOVIC 1999; a szarkofág jelenleg a székesegyház bejárata fölötti párkányon áll.

¹⁶⁹ PRIJATELJ–GATTIN é. n. 24.; 58–59. kép

¹⁷⁰ Csak Koper városában 22 Márkus-oroslánt katalogizáltak: TIGLER 1995. 160.

¹⁷¹ A.O. I. 1878. 290.; vö. *Anjou-oklt.* III. 1994. 219.

magyar uralkodók síremlékei, találnánk rajtuk efféle nyomokat). Szakál Ernőnek a budavári szoborlelettel, a faragványokon található sérülésekkel, az eltemetésük lehetséges okaival foglalkozó tanulmánya¹⁷² — a szándékosság, a képrombolás feltételezésével — megjelentetésekor nem talált szakmai elfogadásra.¹⁷³ Később a szobrokkal kapcsolatban a hazai véleményektől eltérő keltezés és keletkezési körülmények mellett kiálló Michael Viktor Schwarz, ha Szakállal nem is mindenben értett egyet, a képrombolás tényét elfogadhatónak találta.¹⁷⁴ A régészeti dokumentáció elemzése alapján legutóbb Végh András meggyőzően fejtette ki, hogy „a használaton kívüli, félkész, fel nem használt, illetve javításra leemelt és részben megrongált szobrokat” alighanem magában a kőfaragóműhelyben tárolták, amelynek leégése során hullottak a faragványok a pincébe, majd került följük az épületmaradványok már tervszerű bontásának törmelékrétege,¹⁷⁵ vagyis képrombolásról nem volt szó.

Hangsúlyozni kell, hogy sem a bizánci képrombolás nem volt *damnatio memoriae*, sem a későbbi korok vallási okból elkövetett szobordöntései, mint például a reformáció Münsterben és Bernben elkövetett, híres szoborleleteket „eredményező” pusztításai. Münsterben az arisztokrata hölgyek kolostorának templomaként emelt Mária-templom („Überwasserkirche”) nyugati portálját egykor díszítő, Máriát az apostolok társaságában ábrázoló, az életnagyságúnál valamivel nagyobb, 1364 és 1376 között készült figurákból álló szobordísz került elő 1897–1898-ban a közeli városfalból, ahová a település vezetését 1534–1535-ben egy időre magukhoz ragadó anabaptisták építették be, a védfalakat erősítendő, képromboló erőszakkal levert faragványokat (a rend és a püspök ellen lázadókat ennek ellenére végül legyőzték, és vezetőiket kivégezték).¹⁷⁶ Bernben 1986-ban a város főtemplomát körülvevő terasz, az ún. Münsterplatform statikai megerősítése során, mintegy 14 méter mélységben bukkant fel váratlanul az a részben életnagyságú szobrok mintegy félezernyi töredékét tartalmazó lelet, amelynek legkorábbi elemei még az internacionális gótika 15. század eleji, prágai készítésű alkotásai, zöme pedig a Münster 1420-ban kezdődött újjáépítésén dolgozó mesterek három generációjának produkciója a 16. század első negyedéig bezáróan. További díszítményekre már nem volt igény, hiszen a már meglévők is a reformáció berni képrombolásának estek áldozatul, hogy kőanyaguk beépüljön az 1470-es évektől a 16. század közepéig folyamatosan magasított templomteraszba, amelynek munkálatai egyetlen valamirevaló városi építési projektként a reformáció idején is folytatódtak.¹⁷⁷

Nem vallási, hanem forradalmi képrombolás pusztította el a nagy francia forradalom idején pompás kialakítású, középkori uralkodói, főpapi, főúri síremlékek

¹⁷² SZAKÁL 1984.

¹⁷³ ENTZ G., MAROSI E. és TÓTH S. hozzászólásai: BpR XXVI (1984) 323–333.

¹⁷⁴ SCHWARZ 1994. 318. (21. jegyzet)

¹⁷⁵ VÉGH 2006, az idézett hely: 222.

¹⁷⁶ JÁSZAY 1990. 25–52.

¹⁷⁷ ZUMBRUNN, U.—GUTSCHER, D., Bern. Die Skulpturenfunde der Münsterplattform. Katalog der figürlichen und architektonischen Plastik. Bern 1994; SLADECZEK 1999.

ezreit Franciaország-szerte.¹⁷⁸ 1977-ben bukkantak rá a párizsi Notre Dame nyugati homlokzata 13. század eleji szobrainak eredeti fejeire — leverésükre ugyancsak a francia forradalom idején került sor, midőn a város vezetésének utasítására a polgárok saját nemszeretett királyaik portréinak hitték a valójában bibliai királyokat ábrázoló faragványokat.¹⁷⁹ Az ilyen forradalmi rombolásokban tetten érhető a *damnatio memoriae* gondolatvilága, de az elfelejtetés ókori „hatékonyasága” már csak az írott és képi források óriási száma miatt sem volt elérhető, ugyanúgy, ahogy a 20. században például a sztálinizmus fotó-manipulációi, vagy az 1990 körüli közép-európai rendszerváltásainak szobordöntései (így a budapesti Szabadság-szobor II. világháborús szovjet katonai áldozatlistájának méltatlan lefaragása) sem eredményezték az elkövetők óhajtott „felejtő megnyugvást”.

Alighanem középkori sírkövekhez kapcsolódó, egyfajta sajátos *damnatio memoriae*-ként is értelmezhető, újkori — a kereszt jelének évezredes bajelhárító szerepén alapuló — cselekedet kapcsolódik Fericséhez (Ferice, Románia), ahol a 19. század elején „a kőtemplom omladékai közt sajátságos — a tudákos hagyomány szerint deák, géta, gót — betűkkel és ’hieroglifekkel’ ellátott köveket találtak. A pásztorok azonban kereszttekkel vésték tele a köveket s az írásjeleket kipattogtatták.”¹⁸⁰

Magyarország zsidó temetőinek és sírköveinek sorsa, az alapvetően vallási megsemmisítés célzata mellett, tartalmazhatja az emlékezetből való kiiktatás gondolatát is — hasonlóan ahhoz, ahogy Trierben másodlagosan keresztté átfaragott, zsidó sírsztéle is ismert (512. kép) —, bár alapvetően a területeknek az újabb funkcióra, leginkább beépítésre való alkalmassá tétele, megtisztítása lehetett a temetők kiürítésének elsődleges — gyakorlati — oka. Ugyanakkor a kőanyag is értékes volt, és a hasábra faragott sírkövek akár egyben, akár darabokra vágva alkalmas építőanyagul szolgáltak például Budán, Nagyszombaton (Trnava, Szlovákia) és Sopronban (513. kép).¹⁸¹ Magyarországon mindenesetre nem ismert példája annak a gondolkodásmódnak, amely több zsidó sírkövet az 1519. évi regensburgi pogrom és a zsidóknak a városból való kiűzése emlékköveként épített be röviddel később regensburgi épületek és a chami régi városháza homlokzataiba (514. kép).¹⁸² (A főleg építőanyagként, részben azonban a zsidók „győzedelmes” kiűzésére emlékeztető emlékköveként széthordott sírkövek — „Pogromsouvenir” — őrzését és szétosztását a városi építőmesterre bízták, még az erre a posztra évekkel később kinevezett, neves festőként módos polgárnak számító Albrecht Altdorfernek is része volt benne.¹⁸³) Baselben az először 1264-ben említett temetőből jóval korábbi sírkövek is ismertek (a

¹⁷⁸ Ez a tény teszi felbecsülhetetlen értékűvé a később elpusztult síremlékek százait megőrkítő, 17. századi, Gaignières-féle rajzgyűjteményt (ADHÉMAR 1974).

¹⁷⁹ Sculpture from Notre-Dame, Paris: A Dramatic Discovery. Ed. by GÓMEZ-MORENO, C. (kiállítási katalógus) The Metropolitan Museum of Art, New York 1979.

¹⁸⁰ P. NAGY, Arad (muz. kézirat), V. 199.: hivatkozik rá: MÁRKI 1892. 443.

¹⁸¹ SCHEIBER 1983.

¹⁸² ANGERSTORFER 2007. 25, 26, 28.; 3-5. kép

¹⁸³ ANGERSTORFER 2007. 24.

legkorábbi 1222-es halálozási évszámmal), a zsidók kiűzésekor, 1348-ban megrongált, a következő évben pedig teljesen kiürített temető sírköveit a közeli városfalak falkoronáinak fedlapjaiként használták fel – a jelenleg ismert mintegy félszáznyi épebb vagy töredékes sírkő az eredeti mennyiségnek csak tört része, hiszen még 1658-ban is 570-nél több darabot számláltak össze a város falaiban.¹⁸⁴ Az 1451-ben és 1454-ben a morva püspöki székhelyen, Olmützben (Olomouc) többek között a zsidók ellen prédikáló Kapisztrán (Szent) János (Giovanni di Capistrano) hatására 1454-ben egész Morvaországból kiűzték a zsidókat, és olmützi prédikációinak helyszínén, kezdeményezésére, obszerváns ferences kolostort emeltek; az 1468-ban a várost elfoglaló Mátyás király jelenlétében felszentelt kolostortemplom régészeti kutatása nemrég hozta napvilágra a padló kövezetébe épített, lefelé fordított zsidó sírköveket.¹⁸⁵ A középkori Európa legtöbb zsidó temetőjének sorsa¹⁸⁶ (és a náci Németországban utak borításához felhasznált újkori sírkövek; 515. kép) mintha a Habakuk próféta bírálataiban megbúvó próféciaát keltette volna életre: „9. Jaj annak, a ki bűnös szerzeményt szerez házának, hogy magasra rakhassa fészket [...] 10. Házadnak gyalázatára tervezted a sok nép kiirtását, és bűnössé tetted lelkedet. 11. Mert a kő is ellened kiált a falból, és a gerenda a faalkotmányból visszhangoz néki. 12. Jaj annak, a ki várost épít vérengzéssel, és a ki várat emel álnoksággal.” (Hab. 2, 9-12)¹⁸⁷

Ebben a témakörben említendő, de többnyire inkább a képrombolás körébe tartoznak az iszlám emberábrázolás-ellenességéből adódó, török kori rombolások. Általános jelenségről lévén szó, ennek megtalálhatók a nyomai a középkori falképfestészet emlékein (pl. az Ágoston rendi kanonokok középkori siklósi kolostortemplomának szentélyében az elérhető magasságban található alakok szemeinek kivésése¹⁸⁸) ugyanúgy, mint a szobrászati alkotásokon (pl. a pesti belvárosi plébániatemplom reneszánsz tabernákulumai valamennyi figurájának fejét leverték, és a ma meglévő kiegészítések a 18. századból származnak¹⁸⁹; 516-520. kép). Legfelsőbb utasításra számot tartó, részben a *damnatio memoriae* klasszikus fogalmkörébe vonható pusztításnak esett áldozatul azonban a székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templomban őrzött királyi síremlékek egy része. A várost 1543-ban elfoglalták a törökök, ekkor Révai Péter szerint a városi előjárót utasították Szapolyai János (†1540) tetemének a sírból való kivetésére (és a külvárosi Szent Mihály-templomban való elföldelésére), őt ezáltal a királyok jegyzékéből mintegy eltávolítva, mert Szulejmán szultán szerint a királyi címnek valójában nem volt jogszerűen a birtokában: „(Solimanni quaestor) cadaver Ioannis regis e sepulchro

¹⁸⁴ BAER 1941. 36-40.

¹⁸⁵ Gothic Olomouc: <http://www.olomouc-tourism.cz/index.php?lang=2&kategorie=158&clanek=95> (2008. szeptemberi letöltés)

¹⁸⁶ További külföldi példáit ld. később, a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

¹⁸⁷ *Szent Biblia*, Ó-testamentum 807.

¹⁸⁸ LÓVEI 1995a. 186.

¹⁸⁹ PATTANTYÚS 1998. 223.

eiectum praetori urbano tradidit, quasi ex aliorum regum censu eximeretur, quod Solimanno summum ius tenente nomine rex non re fuisset ...”.¹⁹⁰ A többi emlék ekkor még teljesen nem pusztult el, mivel 1568-ban a budai beglerbég jelentette a szultánnak, hogy a dzsámivá alakított királyi bazilikában a „hitetlenek síremlékeinek” még vannak maradványai, ami visszatetszést kelt, ráadásul elbontásuk esetén a templomban több lenne a hely, és anyagukat is hasznosítani tudnák. Az előterjesztésre a szultán elrendelte a síremlékmaradványok bontását.¹⁹¹ A templom déli oldalán 2002-ben Biczó Piroska által feltárt és a sírbetöltésekben talált vörös márvány töredékek alapján, a forrásokkal egyezően a Szent Katalinnak szentelt, Nagy Lajos által alapított Anjou-sírkápolnával azonosítható déli melléktér¹⁹² egykori szarkofágjainak – egy-egy királyalakkal¹⁹³ (521-523. kép), illetve női figurával díszített fedlap¹⁹⁴ (524-526. kép), továbbá az utóbbihoz köthető oldallap¹⁹⁵ (527-533. kép) – már korábban is ismert, nagyobb darabjai egyértelműen másodlagos építészeti felhasználás céljából négyszögesre faragott tömbök, míg a sírbetöltésekben talált apró szilánkok, például a női alakos fedlap egyik kis saroktöredéke (526. kép) az építészeti nyersanyaggá alakítás során levált vagy tudatosan levert felesleg,¹⁹⁶ amelyet a nagyobb darabok építkezésekhez történt elszállítását követően a helyiség padlóját megtisztítandó egyszerűen besöpörtek a sírgödrökbe. Az oldallap egykor a várfal falazatában volt (281. kép). A női alakos lap két további, az egykori sörház környékén újabban előkerült részlete (534-536. kép) hasonlóan négyszögesre vágott, egyiküket minden bizonnyal már harmadlagosan építették be építési táblaként az ún. sörházi malom bejárata fölé, simára faragott és az 1800-as építési évszámmal megjelölt hátoldalával kifelé.¹⁹⁷ Hasonló sors – feldarabolás és a várfalba történő beépítés – volt az osztályrésze Stiborici (I.) Stibor (†1414) székesfehérvári szarkofágfedlapjának¹⁹⁸ is (279-281. kép), és talán Marcali Miklós erdélyi vajda (†1413)

¹⁹⁰ Petrus de REVA, De Monarchia. In: SCHWANDTNER 1746. II. 732., idézi: ENGEL 1987. 626.

¹⁹¹ KARÁCSON 1911. 365-366.; POLGÁR 1929. 4.; FODOR 1993. 11-12.; MOLNÁR 2003. 10.

¹⁹² BICZÓ 2004c.

¹⁹³ REISSENBERGER–HENSZLMANN 1883. 79.; 18. ábra; DERCSÉNYI 1943. 56, 98, 99-100, 101, 124. (94. sz.); 30, 83. kép; LŐVEI 1982. 184, 185-187, 192, 193, 200-201. (107. kat. sz.), 202.; 32. tábla; LŐVEI 1994d. 275-276. (a. töredék)

¹⁹⁴ REISSENBERGER–HENSZLMANN 1883. 79.; 17. ábra; DERCSÉNYI 1943. 55. (5. jegyzet), 56, 100-101, 123. (85. sz.); LŐVEI 1982. 186, 192, 193, 201-202. (108. kat. sz.); 32. tábla; *Sigismundus* 2006. 110-111. (1.30 kat. sz., LŐVEI P.)

¹⁹⁵ DERCSÉNYI 1943. 125. (100. sz.); 31. kép; LŐVEI 1982. 187, 192, 202-203. (109. kat. sz.); LŐVEI 1994d. 276. (b. töredék)

¹⁹⁶ LŐVEI 2004a. 81.; 146. kép

¹⁹⁷ A fedlap egyik felső sarka a párna részletével és a fej körvonalával az 1990-es években került elő a Sörház tér 3. (ún. cselédházak) bontása során. A törzs részletét hordozó másik darab középkori eredetűre csak a sörházi malom 2005-ben gondatlan építési munkák következtében összeomlott keleti fala, illetve az addig benne lévő tábla vizsgálata során derült fény: MENTÉNYI 2007. 29, 30.; 38-39. kép.

¹⁹⁸ DERCSÉNYI 1943. 102-104.; 125. (98. sz.); 31, 89. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 21, 31-32.; 6-7. kép; LŐVEI 1987b. 281, 282, 291-292.; LŐVEI 1999b. 104.; 4. kép

sírlapját is ugyanekkor faragták át kútfedélnek¹⁹⁹ (537. kép). Úgy tűnik, hogy az egyszerű építőanyagként való használhatóságnál jobb funkcionális adottsága, valamint a figurális ábrázolás hiánya menthette meg a feldarabolástól és összetöréstől a Szent István síremlékeként számon tartott, átfaragott római sírládát (538-552. kép) – az egyik, csak síkra alakított rövid oldalán látható kis kerek lyuk, valamint a körülötte koncentrikusan húzódó, körkörös kopásnyomok (538. kép), illetve az itatóvályúként való alkalmazására vonatkozó újkori adatok minden bizonnyal még török kori használati módjára világítanak rá.²⁰⁰

Beriszló Péter horvát-szlavón és boszniai bán, veszprémi püspök (†1520) 1525-ben állított veszprémi síremléke²⁰¹ három évtizedet sem élt meg háborítatlanul. A várost a törökök 1552 nyarán elfoglalták, és egy Bornemissza Pál erdélyi (korábban veszprémi) püspöknek szóló, 1553–1557 között íródott levéltöredék leírása szerint ekkor a sírt feldúlták, és a síremléket megrongálták: „Ngdnakh az koporsó felöl azth irhatom, hogy az Calastromban, mely az Varba vagyon egy Sekrestye Zabasu bolth vagyon, az Beryzlo Peter temetese abban az boltban vagyon, de az mely helyen az teste fekiöth, azth a Törökek felbontattakh volth, most is felbontwa vagyon, chak az kewfalba walo boltozath vagyon éppen, merth ugyan az kewfalba raktak volth be az koporsoyath, az koporso felöth egy marwan köweth raktakh be az kewfalban, es arra az ew czymereth vagtagkh be, es az czymer felöth egy koffyomoth ...”.²⁰²

Az 1553–1555 között Törökországot megjárt, humanista Hans Dernschwam (1494–1567 körül) a visszafelé vezető úton leírta, hogy a „budavári Nagyboldogasszony-templomot a törökök főmecsetté alakították át; az oltárt, a sírköveket kihajították ...”.²⁰³

Bármennyire is számításba vehető azonban a *damnatio memoriae* gondolatköre is egyes alakos ábrázolást hordozó, középkori síremlékek törökök által történt elpusztításával, újrahasznosításával kapcsolatban, a korábbi sírlapok török kori felhasználásáról való ismereteink többsége a legtisztább funkcionalizmusról tanúskodik [ugyanúgy egyébként, ahogy a római romok is kőbányaként szolgáltak, így Gorsium/Tác maradványai a székesfehérvári királyi bazilika 11. századi építkezéseihez (553. kép) és királyi temetkezéséhez (538-552. kép), Sopiane/Pécs kőfaragványai például a pécsi székesegyház 1200 körül faragott nyugati kapujához (554-555. kép),²⁰⁴ vagy a dáciai Sarmizegetusa települése a közelben egy évezreddel később felépült Demsus (Denșus, Románia) templomához]. A domonkosok budai kolostortemplomának szentélyében 1902-ben feltárt, szinte kizárólag sírkövek és

¹⁹⁹ DERCSÉNYI 1943. 102, 122.; 90. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 29-30.; 5. kép

²⁰⁰ VARJU 1930. 379.; DERCSÉNYI 1943. 106.; 53. kép; MENTÉNYI 2007. 9.; 10. kép; BUBRYÁK 2007. 18-20.; TÓTH 2007c. 116.;

²⁰¹ ÁDÁM 1912. II. 320.; TÓTH 1964. 171, 173.; NAGYBÁKAY 1977. 233-242.; NAGYBÁKAY 1978. 113-132.; 1-3, 11. ábra; KOPPÁNY 1984. 198-200, 216, 229. (50. jegyzet); 9.a-b. kép

²⁰² Egykor MNM, Törzssanyag 1549, jelenleg a MOL-ban; közli: ERDÉLYI 1913. 173-174.; NAGYBÁKAY 1979. 118.; 9-10. ábra

²⁰³ TARDY 1982. 42.

²⁰⁴ TÓTH 1994d.

sírlaptöredékek alkotta, török kori padló (556-557. kép) ugyanúgy a faragványok lényegében az eredeti elhelyezésnek megfelelő másodlagos használatát mutatja,²⁰⁵ mint Jakab királyi admirálisnak, Mateus de Cezamis de Iadra fiának a Várhegy alatti Vízivárosban épült fürdő (a mai Király-fürdő) padozatába beépített, a kupolacsarnok ráfalazott fülkéjének körvonalai mentén „gazdaságosan” simára lefaragott, 15. század eleji sírlapja²⁰⁶ (118. kép). 1573-ban Gerlach István, David Ungnadnak, a török udvarba küldött német követnek az udvari papja a pesti díszes török fürdő vörös márványával kapcsolatban megjegyezte, hogy a törökök a fürdőikben a vörös márvány táblákat a templomok sírköveiből készítették, a rajtuk lévő alakok és feliratok levésésével; az 1605-ben Pest-Budán megforduló Bocatius János kassai polgármester leírása szerint pedig a temetőkből elhurcolt márvány emlékeket az utcák szögletein ülőhelyekként vagy áruvadokként használták fel.²⁰⁷ Az esztergomi Víziváros északi lábánál álló, a 17. század első évtizedeiben a törökök által dzsámivá átépített, középkori eredetű Verprech-torony pincéjében, a dzsámi időszakában átjáró-csarnokként funkcionáló alsó szint járófelületének burkolatában másodlagosan felhasználva került elő egy reneszánsz sírkő töredéke.²⁰⁸ Csanádi Péter kanonoknak (†1480) a minden bizonnyal a Szent Adalbert-székesegházból származó sírkövét az 1563 körül emelt, esztergomi Rusztem pasa fürdőjében az udvari járószint márványlapjai közé építették be másodlagosan.²⁰⁹ A közelben került elő Temesvári Miklós szentistváni prépostnak (†1457) a felirata alapján bizonyosan a Szent István protomártír templomból elhurcolt sírkövéből is egy darab.²¹⁰ Talán a mohácsi csatában elesett Tomori Pál érsek (†1526) sírkövével azonosítható egy a röviddel Henszlmann Imre által a bácsi (Bač, Szerbia) várban folytatott ásatások megkezdése előtt a vár közelében folyó Mosztonga-patak partján, egy török fürdőhöz vezető kis csatorna fedköveként előkerült sírkőtöredék.²¹¹ Az esztergomi Bakócz-kápolnában 1577-ben Salamon Schweiger két főpapi sírkövet látott, lefaragott felirattal: „[...] ich zween Grabstein gesehen, aber die Schrift war aller zuschlagen”.²¹²

A török kori építési anyaggyűjtés mozgatórugóit és a faragványok távolsági szállítását különleges részletességgel — és Alsáni János és felesége a leírás alapján Magyarországon nem mindennapinak tűnő síremlékével együtt — mutatta be a már említett Hans Dernschwam útinaplójában. A szerbiai „Jagodában”²¹³ a mecset mellett, amelyet most Dervis bég, a pécsi előjáró az ördög nevében s lelkének üdvösségére

²⁰⁵ SZENDREI 1902; FORSTER 1905a.

²⁰⁶ GERŐ 1963. 141.

²⁰⁷ RÓMER 1873. 87.

²⁰⁸ HORVÁTH 2001. 145.

²⁰⁹ HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 104-105, 107. (104. jegyzet), 115. (17. kép), 123.

²¹⁰ HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 93, 95. (68, 69. jegyzet), 123, 124. (1. jegyzet)

²¹¹ Budapest, MNG; HENSZLMANN 1873. 175-176.; 69. kép; TÖRÖK–OSGYÁNYI 1981. 111. (12. sz.); 23. kép

²¹² SCHWEIGER 1665. 14. (idézi: BALOGH 1955. 90.; BALOGH 1956b. 175.)

²¹³ Minden bizonnyal a kelet-szerbiai Morava folyó völgyében, a Konstantinápolyba vezető úton fekvő Jagodina.

emeltet régi lerombolt templomokból és épületekből, nagy vörös márványkövet találtunk, mely két felnőtt ember – férj és feleség – faragott képmását ábrázolja. A jobboldalt látható férfi rövid, ráncos, dolmányyszerű, zsupicához hasonló kaputot visel, baljában szúrófegyver, aminőt a magyarok még az én időmben, Ulászló király uralkodása alatt viseltek; fején magas cobolyprémes főveg, aminőt a magyar urak Ulászló idején hordtak. Címerpajzsán emberkéz látható, mely a pajzs alsó mezejében három virágot tart; a felső részben két osztott mező; a sisakon korona, a koronán két szárny, mindegyik szárnyon ismét korona, éspedig három; a lábánál kutya. Az asszony tiszteletet parancsoló hosszú ruházatban; címerében a pajzsra egy kettős kereszt. Annyi időnk nem volt, hogy lejegyezhetjük volna a szöveget, csupán annyit, hogy *Magnificus Dominus Joannes de Alschan et Vxoris nomen Clara. Anno 1430.* Máshonnan hozhatták ide, mégpedig onnan, ahol az említett Dervis bég megpillanthatta; ő Pécs előjárója, és nem sajnál lopni-rabolni, csak hogy neve maradandóvá váljék.”²¹⁴

A középkori magyarországi síremlékek nagymérvű pusztulásával azonban egyáltalán nem lehet kizárólag a törököket, valamint az eszmei tudatosságot feltételező *damnatio memoriae*-t „felelőssé tenni”. A Kárpát-medence korai, román kori sírköveinek nem kis hányadát még a középkor folyamán építették be az idővel kibővített vagy újjáépített, „modernizált” templomok alapozásába vagy falazatába. Legismertebb példa erre Kassa (Košice, Szlovákia), ahol a Szent Erzsébet-plébániatemplom 19. század végi helyreállítása során a pillérek alapozásában találták meg az új épület emelése során lebontott régebbi, kisebb templom sírjait egykor fedő sírköveket: az építkezés idején még igencsak újnak számító, az 1370-es évekből való lapok is akadtak közöttük (2-13. kép).²¹⁵ A Balaton-felvidéki Paloznak 13. századból származó római katolikus temploma sarokarmírozásában található három nagyobb, részben kereszttel is jelölt kőlapja, továbbá egy negyedik darab a körítőfalban, eredetileg a temető sírjainak fedlapjai lehettek (558-559. kép).²¹⁶ A hidegségi román kori körtemplom nyugati falának kiugró lábazatában, az egykori bejárat déli felén, a volt küszöbszint alatt befalazva használták fel másodlagosan a temető egyik kis kereszttel jelölt sírkövét (560-562. kép).²¹⁷ Az 1529-ben Bécsig jutó török jelentette fenyegetés hatására Pozsonyban (Bratislava, Szlovákia) több templomot, illetve kápolnát lebontottak a városfalakon kívül, hogy anyagukat a falak és tornyok erősítésére használják; így építették be a ma is álló Szent Mihály-torony sarokarmírozásába, az 1529 és 1534 közötti toronymagasítás során, Wolfgang Forster (†1487) pozsonyi polgár alighanem a legközelebb eső Szent Mihály-templomból származó sírkövének töredékét (83. kép).²¹⁸

²¹⁴ DERNSCHWAM 1984. 482.; az adatra Bodó Balázs hívta fel a figyelmemet.

²¹⁵ RÉCSEY 1896; WICK 1933.

²¹⁶ VARGA–LŐVEI 1990–92. 117, 158. (7. jegyzet); RITOÓK 1997. 206, 208.; 2/l-m. kép

²¹⁷ BODOR 1974. 268; 3, 5/2. kép; BODOR 1977. 236; 299, 302. kép; RITOÓK 1997. 206, 208.; 2/j. kép

²¹⁸ KEMÉNY 1926. 7.; ŠEVČÍKOVÁ–OBUCHOVÁ 1984. 12, 24-25. (37. jegyzet); HOLČÍK 1986. 62.; MAJOROSSY 2006. 84. (88. jegyzet), 104. (168. jegyzet)

A reformáció sem becsülte sokra a korábbi időszak síremlékeit. Bártfán (Bardejov, Szlovákia) például a Szent Egyed-templom és a város jelentőségéhez mérten igencsak szegényesnek mondható az egyetlen ismert, keresztes darab, amelyet másodlagos helyzetben, megcsonkítva, lépcsőfoknak felhasználva írt és rajzolt le Myskovszky Viktor.²¹⁹ A hiány magyarázatául szolgálhat, hogy Ipolyi Arnold egy megjegyzése szerint a protestáns lelkészek a korábbi sírlapokat lefelé fordítva a templom kövezetének javítására használták.²²⁰ A kolozsvári (Cluj, Románia) Farkas utcai református templom 1910 és 1913 között folyó, Lux Kálmán vezette restaurálása során a hajó padlójából és a templom előcsarnokából bontottak ki tíz (más adat szerint tizenegy) sírkövet és síremléktöredéket.²²¹ Perényi Ferenc (†1651) és felsége, hadadi Wesselényi Ilona sírlapját a szakolcai (Skalica, Szlovákia) egykori ferences templom újabb padlója alatt tárták fel, másik oldalán azonban egy 16. század eleji sírfelirat és családjegyes címer (408. kép) került elő.²²² Szakolca arra is példa, hogy csatornafedlapként is hasznosnak bizonyulhattak a megcsonkított, peremmel ellátott sírlapok, így egy 1535-ben elhunyt ismeretlen sírköve (105. kép).²²³ Hasonló célból feldarabolt és átfaragott, keresztet ábrázoló sírkő Székesfehérváron is előkerült az utóbbi időben (563-565. kép).²²⁴ A *miserere* ... feliratrészlet olvasható egy a budai domonkos kolostor körzetében talált, másodlagosan ugyancsak csatornafedlapnak átfaragott sírkövön (566. kép).²²⁵

Mind a törökök a 16–17. század folyamán, mind pedig a magyarországi katonaság, a városok, a templomokat körítőfalakkal erősítő lakosság felhasználhatta a sírköveket erődítmények falazatában. Stiborici (I.) Stibor (†1414) székesfehérvári tumbafedlapjának töredékei²²⁶ (279-280. kép) a feltehetően Katalin hercegnő (†1378) szarkofágjának oldallaptöredékével²²⁷ (527-528. kép) együtt a 18. század végén még a városfalban volt befalazva látható (281. kép). Asszonyfalva (Axente Sever, Románia) erődtemplomának falazatában látható egy korábbi, egykor mezőjében lábazaton álló, domborművű keresztet ábrázoló sírlapnak a töredéke (567. kép).²²⁸

Radonay Mátyás, Pécsnek a város töröktől való visszafoglalását követően kinevezett püspöke a bécsi udvarhoz írott beadványában panaszolta el a Gabriel Vecchi tábornok, pécsi városparancsnok által a székesegyházban okozott károkat:

²¹⁹ MYSKOVSZKY 1879. 111-112.; VI/18. tábla

²²⁰ IPOLYI 1878a. 54. (1. jegyzet); IPOLYI 1878b. 64. (1. jegyzet)

²²¹ SÁNDOR 1913.

²²² DRAHOŠOVÁ–HLAVATÝ–MINĎÁŠ 1993. 27, 28.; MINĎÁŠ 1994. 16-17.; MINĎÁŠ 1997. 94-96, 99.; 2. kép; *Gotika* 2003. 668-669. (2.2.13. kat. sz., V. LUXOVÁ)

²²³ A MNM gyűjteményében: LAHU 1. 1988. 155.; *Lapidarium* 1998. 11.; LŐVEI 2006a. 135.; Abb. 13

²²⁴ Ismeretérét Biczó Piroskának tartozom köszönettel.

²²⁵ HORVÁTH 1935. 28, 36-37.; XVIII. tábla; RADOCSAY 1971. 463-464, 466, 473. (2. és 33. sz.); LŐVEI–VARGA 1987. I. 459.; II. 626. kép

²²⁶ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 41-42.; 7. kép; LŐVEI 1999b. 4. kép

²²⁷ DERCSÉNYI 1943. 125. (100. sz.); 31. kép; LŐVEI 1982. 187, 192, 202-203. (109. kat. sz.); LŐVEI 1994d. 276. (b. töredék)

²²⁸ A faragványra Adrian Andrei Rusu hívta fel a figyelmemet.

„... kifejezni nem tudjuk, hogyan [...] ásatta fel a márványpadimentumú és kövekkel ékesített síremlékeket, hogyan nyitatta fel, s a püspököknek nagy gonddal emelt monumentumait nem borzadott meggyalázni.”²²⁹

A barokk építkezések során is minden „lelkiismeret-furdalás” nélkül használták fel a középkori sírköveket építőanyagként. A pannonhalmi bencés apátsági templomban ez sajátos módon éppen a középkori formákat felújító, különleges barokk archaizálás (568-569. kép) keretei között zajlott: a vörös márványnak az épület 1220-as évekre jellemző díszítésében betöltött, fontos szerepére visszautaló építő tevékenység – a gerecsei bányák működésének híján – legkönnyebben a helyszínen található, korábbi faragványok újrahasznosításával juthatott nyersanyaghoz. Így Dobói Miklós apát (+1438/39) sírköve (423. kép), megtalálásáig a templom szentélyében, az északi diadalív-lábazat előtti pódiumot alkotta, középkori faragott felületével lefelé fordítva. Másodlagos felhasználására minden bizonnyal a templom 1699–1700. évi helyreállításakor került sor.²³⁰ Tolnai Máté főapátot (+1535) az apátsági templom Szent Benedek-kápolnájában temették el figurális márványsíremlék alá. A ma ismert, a Tolnai-sírkő töredékeként meghatározható darab (570. kép) azzal a faragvánnyal egyezhet, amelyet az 1699-ben készült, vörös márványból kiképzett altemplomi lejárók egyikének lépcsőzetéből emelt ki Storno Ferenc a templom 1868 és 1875 között általa vezetett helyreállítása során.²³¹

Szegedi Lukács zágrábi püspök (+1510) püspök alighanem Iohannes Fiorentinus készítette síremlékét²³² (66-68. kép) 1703-ban, amikor a székesegyház szentélyében új márványpadlót készítettek, felszedték, darabokra törték és alapozáshoz használták fel²³³. A váci ferencesek templomának és kolostorának 1721–1766 között folyó építkezései során, 1738-ban, a kolostor keleti szárnyának alapjai kiásásakor, Báthori Miklós váci püspök (+1506) két címeres kőlapjával együtt bukkantak a főpap vörös márvány sírkövére is; feliratát lejegyezték, a faragvány megőrzését azonban a szerzetesek nem tartották fontosnak, belőle faragták ki a kolostor lavabóját (571. kép).²³⁴ A középkori keszthelyi ferences templom, a jelenlegi

²²⁹ BOROS 1985. 12-13.

²³⁰ László Csaba lelete; LŐVEI 1996a. 310, 314-315. (II.27. kat. sz.); VÁRADY 1999a. 22, 34, 52-53. (16. sz.); 18/1, 37/2. kép

²³¹ MIKÓ 1986. 100.; 67. kép; *Mons Sacer* 1996. II. 248. (IX.58.a. kat. sz., LÁSZLÓ Cs.)

²³² LEVAKOVICH 8r; KOVAČEVIĆ 87v; KUKULJEVIĆ 1856. 23.; KUKULJEVIĆ 1891. 327. (1129. sz.); TKALČIĆ III. 1896. 261. (2. sz.); BRUNŠMID 1912. 55-57. (894. sz.); IVANČAN–SZABO 1929. 106.; KARAMAN 1950. 168.; BALOGH 1955. 55. (153. jegyzet); PRIJATELJ 1955–56. 314-316.: képek a 311, 313, 315, 319. oldalon; PRIJATELJ 1957. 34.; 64-65. kép; VALENTIČ 1969. 31-36. (15. sz.); BALOGH 1974a. 42.; 14. kép; HORVAT 1975. 41, 44-45.; 25. kép; *Riznica* 1983. 82. (285. kat. sz.); kép a 72. oldalon; MIKÓ 1986. 100-101, 102, 106. (43. jegyzet); MIKÓ 1995c. 57, 319.; 47. kép; MIKÓ 1998. 214.; VALENTIČ–PRISTER 2002. 26-27. (19. kat. sz.); PELC 2006. 67-71.; 1-3. kép; PELC 2007. 315, 317.

²³³ KOVAČEVIĆ 87v

²³⁴ PRAY 1776. 349.; WAGNER 1776. 75-76.; TRAGOR 1912. 78.; TRAGOR 1930. 24-25.; RITOÓKNÉ 2007. 157-171.

plébániatemplom szentélyének helyreállítása kapcsán végzett ásatás során, a barokk kori főoltár alapozásában, másodlagos beépítésben került elő egy keresztet ábrázoló sírkő.²³⁵

1760-ban a „Nyéki Puszta Templomnak lerontásakor az fundamentum ki ásásában Egy kü koporsót Találtak, melyre is ezen Inscriptio ki volt ragva: Hic jacet Sepultus Terrestis Dominus Paulus Dombai de Hidvég ad Enying et Mezőkomarom in Cottu. Toln. azon Hidvég nevű helységben Egy kapolna építettett, annak Sanctuariumjának al falában azon öszve Töretett kü koporsó bé rakatott. Totkeszi Plebanosnak filialisa, Marics Pál Tisztarto akkoriban Törette öszve a' koporsót, Labodi Mihál egyház birája és mások is sokan hitekel meg bizonyityák [...] Ao 1782 Fráter Capistranus látta és papkeszi Mester Vidra István”.²³⁶ „1760 eszt.-ben egy már tsak nem az utolsó pusztulásra jutott régi Templom omladékos kriptájában találtatott egy kő koporsó, mellynek táblájára, a' mint azt az írás-tudó öregek bizonyitják, ezen rendek voltak vágva: Dombai Pál teste vagyon itt, ki azon tartománynak, mellyet a' Balatonból kifolyó Sió, és Kapos vizei folynak körül volt örökös Ura. A koporsónak megtalálása után azt a kő táblával egyetemben Hertzeg Battyánnak Tisztartója nem tudom mitsoda balgatag első ítéletből öszve-törette.”²³⁷

Nyilvánvaló, hogy az ilyen módon többnyire másodjára beépített sírkövek és töredékek ismételt előkerülése nagymértékben múlik a véletlenen, és a ma ismert leletanyagnál akár nagyságrendileg is számosabb emléket rejthetnek a késő középkori templomok alap- és felmenő falai, valamint burkolatai főleg a törökök által nem hódoltatott területeken, valamint a budai, székesfehérvári, soproni, pécsi lakóházak falmagjai, a török- és újkori városfalak maradványai, továbbá a barokk kor középkori épületek helyén vagy közelében emelt székesegyházai, plébániatemplomai, kolostorai vagy akár középületei.

A Densus (Densus, Románia) ortodox templomának bejárata fölött, szemöldökkékként másodlagosan befalazva szolgáló sírkő felső harmadában domborművű, körbe írt kereszt található, amelynek szarait később lefaragták, csupán a szarak találkozásánál hagyva meg egy körlemez (572-573. kép); 1767-ben a kő még a templomban volt, ép kereszttel²³⁸. A szakmai közhelyek terjedésére és a forráskritika 20. századi eseményekre való alkalmazásának szükségességére azonban igen jó példa a lefaragás helybéli interpretációja: Adrian Andrei Rusu szíves közlése szerint úgy tartják, hogy a keresztszárakat a 2. világháborút követően, a szocialista rendszer idején, ideológiai okokból faragták le, ugyanakkor Gerecze Péter

²³⁵ Vándor László lelete 1980–1981-ben; a darabra Mezey Alice hívta fel a figyelmemet; a sírkövet végül a kivitelezési munkák során nem emelték ki.

²³⁶ MOL Magyar Kamara Archivuma, Acta diversarum familiarum 6.s. 12. téka, Dombay család. Fasc.C. no.31 – Koppány Tibor szíves közlése

²³⁷ MOLDOVÁNYI J., Tolna Vármegyének Geographiai, Statisztikai és Topographiai esmertetése. TGy 1824. X. 67-68.

²³⁸ VARGA–LŐVEI 1990–92. 158 (8. jegyzet); LUPESCU 1996. 180-182.; 1-3. kép: hivatkozik HOHENHAUSEN művére (Die Alterthümer Daciens in Siebenbürgen. Wien 1775. 85.), amelynek metszete még a templomban, ép állapotban mutatja a sírkövet.

hagyatékából származó, 1900 körül készült fénykép is mai helyén, már lefaragott ábrázolással mutatja a kőlapot.²³⁹

Valószínűleg ugyancsak semmilyen a művel szembeni ideológiai meggondolás nem állt a Forgách Gergely számára 1515-ben készítettett, Johannes Fiorentinus szignójával jelzett, a felsőelefánti (Horné Lefantovce, Szlovákia) pálos kolostorból a 19. század végén a Somogy megyei Nagygomba kastélyparkjába áthelyezett sírlap (453-457. kép) elpusztítása mögött, csupán a szocialista rendszer kiépülése időszakában való „praktikus” újrafelhasználására, majd értelmetlen széttörésére került sor. 1949–1950 táján a parkban emlékműszerűen álló a kőlap felső részén a címert lefaragták, majd annak helyére az új országcímet festették, 1951-ben pedig a táblát kidöntése során annak alsó, feliratos része összetört – a darabokat útalapva építették be –, a felső részt pedig egyben megtartva egy új épület feltöltésében használták fel.²⁴⁰

A fentebb vázolt középkori, török kori, barokk fejlemények együttesen vezettek oda, hogy az eredeti helyzetben, a sírgödör fölött *in situ* megőrződött, illetve feltárások során így előkerült középkori sírlapok száma a Kárpát-medencében meglehetősen csekély.²⁴¹

3.4. Az alapítók emlékezete

A hahóti római katolikus templom hajója részben a Hahót-Buzád nemzetség középkori bencés monostorának egykori temploma alapfalaira épült. Vándor László a monostor régészeti kutatása során „fedezte fel” benne a művészettörténet számára azt a barokk stukkókerettel körülvéve befalazott, közel életnagyságú, álló figurát ábrázoló, megformálása alapján a 13. század közepe tájára datálható domborművet²⁴² (574-577. kép), amelyet a helybeliek a szent életű, képzeletbeli Hahóti Zsuzsanna ábrázolásának tartottak. Az alak életnagyságú volta megengedi a feltevést, hogy valamiféle síremlékként állunk szemben, ennek azonban előfeltétele, hogy téglalap alakú legyen a kőlap, annak méretei és szélei azonban részletes vizsgálatok híján egyelőre nem ismertek. A figura jobb kezében rongáltan megmaradt templommodell látható, az egyházi intézmények alapítóinak gyakori attribútuma. Amíg más irányú adat nem merül fel, joggal feltételezhető, hogy a faragvány helyből, a hahóti monostorból származik, és kegyeleti okokból, spoliumpént falazták be az új templom falába, méghozzá központi helyre, a hajóban az északi falmező középtengelyébe, kvalitásos stukkókerettel övezve. Az intézmény

²³⁹ KÖH Fotótár, ltsz. 893. poz., 3488. neg. lemez, dup. neg. 145141: BAKÓ 1993. 111. kat. sz., képpel

²⁴⁰ HORLER 1983.

²⁴¹ Részletesebben, példákkal együtt ld. később, „A holtak jelenléte – templomi temetkezések a középkori Magyarországon” című fejezetben.

²⁴² Nagy utazás 1994. 12-13. (VÁNDOR L.); VÁNDOR 1996. 207.; 78. kép; LŐVEI 2001f. 76-77., képpel

alapítási körülményei bizonytalanok, a somogyvári apátság jóval későbbi oklevele szerint Szent László volt az alapító, míg a Hahót-Buzád nemzetségnek egy 14. század elején átírt, 1234-re datált oklevélből ismert hagyománya szerint a nemzetségtag Arnold ispán alapította, akit 1234-ben már néhainak mondtak. Valószínű, hogy Arnold a kolostor újraalapítója volt. A donátor figura őt ábrázolhatja, és Vándor László feltételezése szerint a faragványt talán fia, az 1242-ben nádor II. Arnold készítette. Nem lehet kizárni azonban azt sem, hogy archaizáló stílusú, később készült emlékről van szó. A faragvány mindenképpen ritka magyarországi példája a korábban élt alapítók középkori (és barokk) helyi kultuszát Európa-szerte jelző, retrospektív emlékállításoknak, az intézményi-családi *memorianak*.

A kezei vagy karjai közt templomot fogó építető, alapító, donátor figurája évszázadokkal korábban megjelent már az európai templomokban, mind nyugaton, mind pedig Bizáncban. A dél-tiroli Mals Karoling-kori St. Benedikt-templomának keleti oltárfalán kardot tartó világi és templommodellt ölelő egyházi alakot festettek meg.²⁴³ A campaniai Sant'Angelo in Formis főapszisének falképén a templomot 1072 után helyreállító és feldíszítő Desiderius Monte Cassino-i apát emel egy templomépületet.²⁴⁴ A konstantinápolyi Hagia Sophia előcsarnokában a déli kapu fölötti, 10. század végi timpanonmozaikon I. Justinianus császár a templom, Nagy Constantinus pedig a város modelljét ajánlja fel a trónoló Istenanyának.²⁴⁵ Az örményországi Ahtamarban külső templomhomlokzat kváderfalazatán jelenik meg 915–921-ben az ablak két oldalán Krisztus társaságában álló, templommodellt emelő főpap.²⁴⁶ Magyarországon a hahótinál lényegesen korábbi templomábrázolás látható a 11. század végi, 1100 körüli ún. aracsi kő²⁴⁷ (968-970. kép) felső (fej felőli) oldalfelületén. A faragvány felső lapján megjelenített figurák – az egyedül épen megmaradt félalak stólat viselő egyházi személy – korai donátor-síremléknek mutatják, ebbe a templomábrázolás, ha nem is tartja modellként valamelyik emberalak, éppúgy illeszkedhet, mint az ugyancsak az egyik oldalfelületen feltűnő, felszerszámozott ló. [Némi óvatosságra inthet azonban az a tény, hogy mind a templom-, mind pedig a lóábrázolásnak stílárisan, kronológiailag és földrajzilag is közeli párhuzamát jelenti két bodrogmonostorszegi töredék, amelyek azonban fejezetek sarkához tartoztak.²⁴⁸]

Kezdetben tehát elsősorban egyháziak – a bizánci császár is nyugodtan ebbe a körbe sorolható – képmásainál tűnik fel az általuk létrehozott új intézmény kicsinyített ábrázolása. Aligha véletlen, hogy a típus megjelent a szentek ábrázolásainál is, elsősorban püspökségek alapító, szentként tisztelt főpapjainak

²⁴³ NOTHDURFTER 2002. 46-47., képek a 42. és a 48-49. oldalon

²⁴⁴ DEMUS 1970. 294.; fig. 2, pl. 18

²⁴⁵ KÁDÁR 1987. 107.; 100. kép

²⁴⁶ TALBOT RICE 1968. 414.; 377. kép

²⁴⁷ GEREVICH 1938a. 107, 159, 160, 169-170.; CLXV, CLXVI/2. kép; CSEMEGI 1958; *Árpád-kori* 1978. 100. (25. kat. sz., MAROSI E.); 8. kép; TÓTH 2000.

²⁴⁸ A bodrogmonostorszegi darabok a zombori (Sombor, Szerbia) múzeumban találhatók; TÓTH 2000. 437.; 16-20. kép

körében. Ilyen összefüggésben jelenhet meg még Szent Péter kezében is a kulcsok mellett a nyilván a római Szent Péter-templomra utaló, tornyos épület egy a názáreti Annunciáció-templomból származó, 12. századi szobron (578. kép). A templommodell attribútumként hordozó szent püspökök között megtalálható Severin²⁴⁹ (†397) és Kunibert²⁵⁰ (†663 körül) kölni püspök, Willibrod²⁵¹ uttrehti püspök (†739), a „frizek apostola”, Burkhard würzburgi püspök (†754),²⁵² Willehad²⁵³ brémai püspök (789-ben az első dóm felszentelője, a város Szent Péter-székesegyházával szokás ábrázolni; Bréma 1200 körül készített pecsétjén Nagy Károllyal együtt tartja a dóm modelljét), Ludger²⁵⁴ (Liudger) münsteri püspök (†809; az általa alapított, temetkezési helyéül is szolgáló werdeni kolostorral vagy a 12. században neki szentelt münsteri St. Ludger-templommal), II. Gebhard²⁵⁵ konstanzi püspök (†995), az osztrák vidékeken különösen tisztelt Wolfgang²⁵⁶ regensburgi püspök. Szent Sebaldnak a nürnbergi Sebalduskirchét tartó ábrázolására is akad példa.²⁵⁷

Bernward hildesheimi püspök (†1022) utódjának, a nála mégis 63 évvel korábban, már 1131-ben szentté avatott Godehard püspöknek (†1038) a később tiszteletére alapított hildesheimi Sankt Godehard-templom és kolostor lett általános attribútumává.²⁵⁸ Ennek modelljével jelenik meg már a templom északi kaputimpanonjának a 13. század elejéről származó, stukkó technikával készült domborművén is Krisztus egyik oldalán (579. kép).²⁵⁹ A hildesheimi dóm északnyugati kapujának oldalán elhelyezett, 14. század végi szobra ugyancsak templommodell emel (580. kép).²⁶⁰

A szentként egyébként nem tisztelt egyháziak közül az általa építtetett templom és városfal képét emeli egy-egy kezével Yso von Wölpe püspök (†1231) vésett vonalrajzú alakja az alsó-szászországi Verden St. Andreas-templomában őrzött bronz sírlapján (581. kép).²⁶¹ A mindeni Szent Márton-templomban Eilbert püspök és Sigebert prior 1165 után készült, vésett rajzú, közös sírlapjának felső része maradt csak meg, a két főpap mitrát viselő fejével és pásztorbotjaik kampóival, a két alak között stilizált épületábrázolással; a felirat alapítókként jeleníti meg az

249 PFLEIDERER 1898. 89. (403-as halálozási évszámmal); RÉAU III/III. 1959. 1211.; *Ikonographie* 8. 1976. 336. hasáb

250 PFLEIDERER 1898. 89.; RÉAU III/I. 1958. 357.; *Ikonographie* 7. 1974. 356. hasáb

251 PFLEIDERER 1898. 89.; *Ikonographie* 8. 1976. 617. hasáb

252 PFLEIDERER 1898. 89.

253 PFLEIDERER 1898. 89.; *Ikonographie* 8. 1976. 614. hasáb

254 PFLEIDERER 1898. 89.; RÉAU III/II. 1958. 839.; *Ikonographie* 7. 1974. 422-423. hasáb; ELBERN 2005. Abb. 2

255 PFLEIDERER 1898. 89.; *Ikonographie* 6. 1974. 353. hasáb

256 RÉAU III/III. 1959. 1349.; *Ikonographie* 8. 1976. 627. hasáb

257 Pl. Hans Springinklee fametszete, 1514; LIEDKE 1987. Abb. 69

258 PFLEIDERER 1898. 89.; *Ikonographie* 6. 1974. 415. hasáb

259 HABICHT 1917. 42-49.; Taf. VI; WILLIAMSON 1995. 79.; 119. kép

260 HABICHT 1917. 108.; Abb. 43; BÜNZ 1993. 424.; Abb. 221; WOLFSON 1993. Abb. 227

261 BAUCH 1976. 293.; Abb. 440

ábrázoltakat: + *PRESVL EGILBERTVS IPSOQVE PRIOR SIGEBERTVS HIC FV(N)DA[TORES ...]*.²⁶² A troyes-i Saint-Urbain új szentélyének modelljét tartja Ancher kardinális a templom 1275 körül készült kőfaragványán.²⁶³ Valamennyiüknél korábbi, egyben sajátos ikonográfiájú volt Hincmar reimsi érseknek (†882) a 12. század első felében Odo, a St-Remi apátja által állíttatott, a nagy francia forradalomban elpusztított falisíremléke. A fennmaradt metszetek szerint az érsek egy koronás, trónoló, templommodellt tartó figura előtt térdelt. Az egyik metszet még 18. századi publikálója, Montfaucon királynak vélte a központi figurát (a forradalmárok is így gondolhatták, ez okozhatta az egész emlék vesztét), Panofsky bizonytalanul Krisztusként határozta meg, egy másik metszet alapján Körner — meggyőzően — Máriának gondolja.²⁶⁴ A síremléket készíttető apát alighanem úgy érezte, hogy az érsek kolostori alapítványa, annak negyed évezredes fennmaradása alapján, már elfogadottá vált a mennyeekben, ahol már nem az alapító nyújtja, hanem a legfőbb védelmezők tartják és óvják.

Lengyelországban Zbigniew Oleśnicki bíboros két építkezéséről is tanúskodik olyan köriratos emléktábla, amelyen a védőszentje, Szent Szaniszló által a trónoló Madonnának beajánlott főpap térdelve nyújtja az épület modelljét, az érseki várral rendelkező Bodzentyn plébániatemplomának építési táblája 1452-ből és a krakkói egyetem Jeruzsálemi Kollégiumának táblája 1453-ból.²⁶⁵

A templommodell társaságában ábrázoltak köre idővel már nem korlátozódott a szentekre vagy egyháziakra. A konstantinápolyi Khóra-templom előcsarnokának 1315 körül készült mozaikján a trónoló Krisztus előtt térdeplő donátor, a templomot újjáépíttető Metokhitész tudós-államférfi nyújtja a kupolás templomot.²⁶⁶ A 15. század vége felé készült a Szófia közelében fekvő Kremikovski templomának votív ábrázolása, a templommodellt tartó alapítóval.²⁶⁷ Az ortodox hagyomány elérte a romániai fejedelemségeket is, aminek következtében a moldvai kolostorok fejedelmi és gazdag bojárok általi alapításai gyakran a Krisztus elé járuló, templommodellt tartó alapítók és családjuk látványos falképeken való, több helyen is temetkezésekkel összekapcsolódó ábrázolásával nyert képi hangsúlyt. Példával szolgálnak erre Nagy István (Ștefan cel Mare) vajda alapításai, az 1488-ban felépült Voroneț (582. kép)²⁶⁸ és Sfîntu Ilie/Suceava,²⁶⁹ az 1487-es Pătrăuți,²⁷⁰ a korábbi, de általa kifestetett Bogdana,²⁷¹ a Péter (Petru Rareș) vajda által 1530-ban újjáépíttetett

²⁶² KOCH 2007. 205.; Abb. 225

²⁶³ GARDNER 2005. 59.; fog. 11

²⁶⁴ PANOFKY 1964. 48.; fig. 180; KÖRNER 1997. 63-64.; Abb. 50

²⁶⁵ KOCZERSKA 1983. 173.; 9-10. kép

²⁶⁶ TALBOT RICE 1968. 229.; 206. kép; KÁDÁR 1987. 179.

²⁶⁷ VĂTĂȘIANU 1959. 842.; Fig. 797

²⁶⁸ MUSICESCU 1978. [4.] kép; DRĂGUȚ 1979. 163.; Fig. 177; SIMIONOVICI é. n. 116-117.; PASCU—DINA 2007. 15.

²⁶⁹ DRĂGUȚ 1979. 163.; Fig. 178

²⁷⁰ PASCU—DINA 2007. 45.

²⁷¹ PASCU—DINA 2007. 41.

Probota,²⁷² 1532-ben újjáépített Moldova²⁷³ és 1542-ben épített Râșca,²⁷⁴ az 1400 után Jó Sándor (Alexandru cel Bun) vajda alapította, majd 1530-ban újjáépített és 1535-ben kifestett Humor,²⁷⁵ a Sándor (Alexandru Lăpușneanu) vajda által 1558-ban épített Slatina,²⁷⁶ valamint a nemesi alapítású, Nagy István korában kifestett Arbore (egy gótikus baldachin alatti fülkesíremlék hátfalán)²⁷⁷ és Bălinești²⁷⁸. A hagyomány továbbélését mutatja Jeremiás (Ieremia) Movilă vajda és kiterjedt családja ábrázolása a 16. század végén emelt Sucevița-ban.²⁷⁹ A képtípus ismert Havasalföldön is, Cozia kolostorában Mircea cel Bătrîn és I. Mihály vajda közösen emeli magasba az épületmodellt.²⁸⁰

Dél-Erdély románokkal betelepített kenézfalvaiban több, a fentieknél korábbi, de nyilván ugyanazt az ortodox hagyományt követő, templommodellt tartó donátorokat ábrázoló falkép ismert. A Hunyad megyei Sztrigyszentgyörgyön (Streisângeorgiu, Románia) Kenderes ispán és felesége, Nestora a 18. században restaurált képmása 1408-ban készült.²⁸¹ 1418-as felirat keltezi a Zaránd megyei Ribice (Ribîța, Szlovákia) donátorábrázolását, a tituláris szent, Miklós kezébe átadott templommodellel.²⁸² A közeli Kristyor (Criscior, Románia) templomában 1411-es felirat kapcsolódott az alapító család képmásához.²⁸³

A 14. századi könyvfestészetben az ábrázolási forma nyugatias típusának követőjeként jelenik meg a Képes Krónika miniatúráján a lippai minorita kolostort 1325-ben alapító királyi pár, a tájban térdeplő és egymás felé fordulva templommodellt az ég felé emelő I. Károly és Erzsébet — a felajánlást fogadó menyei személy a képről hiányzik.²⁸⁴ Ennél lényegesen korábbi a margitszigeti domonkos apácakolostor 1282 előtt készült konventi pecsétje, amelyen nem az épületet, hanem a csecsemő Margit hercegnőt ajánlja a Madonnának a kolostoralapító királyi pár, IV. Béla és Laszkarisz Mária királyné térdeplő figurája.²⁸⁵ Margit 1335–1340 táján készült, fehér márvány síremlékének domborműves tábláiból is megmaradt egy felajánlási jelenet töredéke, oltárasztal előtt angyal

²⁷² PASCU–DINA 2007. 32.

²⁷³ NICOLESCU 1978. 20-21.; [23.] kép; PASCU–DINA 2007. 9.

²⁷⁴ PASCU–DINA 2007. 35.

²⁷⁵ PASCU–DINA 2007. 6.

²⁷⁶ PASCU–DINA 2007. 36.

²⁷⁷ VĂȚĂȘIANU 1959. 831.; Fig. 790; PASCU–DINA 2007. 13.

²⁷⁸ VĂȚĂȘIANU 1959. 828.; Fig. 788; PASCU–DINA 2007. 39.

²⁷⁹ NICOLESCU 1977. 18-19.; [14-15.] kép; PASCU–DINA 2007. 20.

²⁸⁰ THEODORESCU 1976. 259.; Fig. 265

²⁸¹ MAROSI 1987b. 120.; *Magyarországi művészet* 1987. I. 616. (SZ. ESZLÁRY É.); RUSU–BURNICHIOIU 2008. 52., kép az 53. oldalon

²⁸² VĂȚĂȘIANU 1959. 403.; Fig. 361; MAROSI 1987b. 120.; *Magyarországi művészet* 1987. I. 616. (SZ. ESZLÁRY É.)

²⁸³ VĂȚĂȘIANU 1959. 403.; MAROSI 1987b. 120.; *Magyarországi művészet* 1987. I. 616. (SZ. ESZLÁRY É.)

²⁸⁴ *Képes Krónika* 1964. I. 140. (fol. 70v); II. 175.

²⁸⁵ TAKÁCS 1992. 73. (32.1 sz.)

segítségével alighanem ugyancsak csecsemőt felajánló emberpár alakjával (583. kép).²⁸⁶ A hasonló felajánlási jelenetek és templommodellt közösen emelő két alak ábrázolásai a középkori művészetben nem ritkák, és monumentális példáik előfordulnak más síremlékeken is (584-587. kép).²⁸⁷

Az egyházi intézményalapítás és a templommodellel való ábrázolás mozgatórugóinak szinte plakátszerű kifejezése jelenik meg a páduai Scrovegni-kápolnában, ahol az alapító, Enrico Scrovegni térdeplő figurája az épület nagyméretű másolatával a Giotto által 1305 körül festett Utolsó ítélet-falképen jelenik meg a nyugati falon, jelezve az alapító igényét, hogy az apja bűneiért engesztelésül alapított kápolna az apjára és a rá is vonatkozó krisztusi döntésbe kerüljön „beszámításra”.²⁸⁸ A rottweili Frauenkapelle-nek a város és a környék nemessége, a városi patriciátus tagjai adományából az 1330-as évektől az 1350-es évekig épült és gazdagon díszített tornyán az Utolsó ítélet timpanon (1429-1430. kép) alsó sarkában – a pokol tátott szájának ellentétjeként – a templom modellje jelenik meg, jellegzetes tornyával és szentélyképzésével, ugyancsak az érdemek elvárt elismerése jegyében.

A templommodelles felajánlás faragott kövön látható, a hahóti emléknél nem sokkal korábbi, közismert példája földrajzilag hozzá igen közel, a Szombathely melletti Szentkirály középkori plébániatemplomából került elő. Az 1230 tájára keltezhető timpanondombormű az ítélkező Krisztust ábrázolja, két oldalán templommodellt tartó férfi és valamilyen templomi felszerelést átkulcsoló női donátorral (588-589. kép).²⁸⁹ Vele semmilyen stiláris összefüggésben nem állnak, ábrázolási típusukban azonban egyezők a sziléziai Boroszló (Wrocław) környékének (Olbin apátsága; Piasek, ágostonos kanonokok kolostora), valamint a lengyel Strzelónak (Szent Prokop-körtemplom; premontrei apácakolostor) a 12. század második feléből, utolsó harmadából származó, többnyire feliratozott, domborműves kaputimpanonjai. A faragványokon a trónoló Krisztus vagy a Madonna előtt jelennek meg a donátorok, az alapító házaspárok valamelyik tagja

²⁸⁶ LŐVEI 1980. 187.; Fig. 7

²⁸⁷ Néhány hasonló példa: Bréma 1200 körül készített pecsétjén Nagy Károllyal együtt tartja a dóm modelljét Szent Willehad, az első székesegyház épületét 789-ben felszentelő püspök: *Ikonographie* 8. 1976. 614. hasáb; Gottfried (†1127) és Otto (†1171) von Cappenberg, a várukat premontrei kolostor céljára átengedő testvérpár 1330 körül faragott síremlékén Cappenbergben a két pajzsos férfialak emel egy templommodellt (584. kép); BAUCH 1976. 106.; Abb. 178; Szent Ottó bambergi püspök (†1139) 15. század első harmadában készült síremlékén Bamberg egykori Szent Mihály-kolostorának templomában II. Henrik császár (†1024) és Kunigunda császárné (†1033) együtt fogja a dóm modelljét (585. kép); Tegernsee egykori bencés kolostortemplomának barokk kapuja fölé falazták be a 8. század közepén élt alapító testvérpár 1457-ben elkészült tumbájának fedőlapját, a szerzetesek közé lépett Adalbert apát és Oatker templomot közösen tartó alakjával (586-587. kép); LIEDKE 1974. 57-59, 164.; Abb. 37

²⁸⁸ POCHAT 2006. 127-128.; 6. kép

²⁸⁹ A MNG gyűjteményében: BALOGH 1956c; *Nemzeti Galéria* 1984. 9. sz.; WEHLI 1984. 363-365.; 4. kép; TAKÁCS 2002. 425-429.; 823-825. kép (teljes korábbi szakirodalommal)

által emelt egy, Olbin esetében a négy figura közül kettő által tartott két templommodellel.²⁹⁰

A hahóti faragványhoz legközelebb álló alkotások az alapítók *memoria*ját őrző síremlékek vagy síremlékszerű emléktáblák, esetleg emlékszobrok, amelyeknek éppen a 13. század folyamán kialakuló típusai átvették a templomi donátorábrázolások már régebben kialakult ikonográfiai jellemzőit. A Hahóttal rokon emlékeknek a hasonlósága azonban csak az ábrázolás típusára és az a mögött meghúzódó gondolati körre vonatkozik – az akár korabeli, gyakran azonban jóval későbbi analógiák stiláris és kvalitásbeli szempontból a hahóti műtől és egymástól is igencsak eltérők lehetnek. Közös jellemzőjük, hogy többnyire az alapítvány későbbi közössége vagy – lényegesen ritkábban – az alapító leszármazottai készítették őket, az elhalálozásnál generációkkal, akár évszázadokkal is később. Lényegében minden esetben a temetést követően állított, alighanem egyszerűbb, idővel akár el is pusztult vagy megrongálódott sírjelet pótoltak, helyettesítettek, esetleg egészítették ki²⁹¹ – erre azonban konkrét adatokkal a legritkábban rendelkezünk²⁹². Szerepüknek csak egyik része a liturgikus *memoria* fenntartása, a halotti liturgia helyszínének megjelölése, az alapítók lelkiüdvéért való imádkozás központi helyének kijelölése és az arra történő felhívás. Legalább ennyire fontos volt az utódok, az egyházi intézmények és a leszármazottak számára egyaránt, az alapítás jogi aktusára és az ehhez kapcsolódó adományozásra, az átadott birtokok jogszerű tulajdonlására, a leszármazáson alapuló családi kegyuraságra való, az élők és holtak közös jelenlétén alapuló utalás. Az ilyesfajta emlékek állítása meggyökeresedésének 13. századi időszakára még nem volt jellemző, a 14. századtól azonban számos esetben megfigyelhető ezeken a műveken a 12–13. századi szobrászati stílus, redőkezelés, merev beállítási mód, arányrendszer, epigráfiai jelleg archaizáló felidézése, ezzel is hangsúlyozandó a családi–jogi–intézményi hagyomány ősi voltát. A rendkívül összetett téma összefoglaló európai feldolgozása még nem történt meg, csak néhány vázlatos kezdemény említhető, de alighanem igaza van Robert Suckalének abban, hogy a példákkal könnyedén meg lehetne tölteni egy egész kötetet.²⁹³

I. Childebert frank király (+558) Párizsban Szent Vincének szentelt templomot alapított, amelyből idővel a St-Germain-des-Prés apátsága lett. A 11. századi apátsági templom 1163-ban felszentelt új szentélye ismerhető fel az uralkodó alighanem az épületrész elkészültével összefüggésben faragott, ma St-Denis-ben található síremlékén, a domborműves alakkal jelölt sírfedlap úttörő franciaországi példáján (590. kép).²⁹⁴ Gazdag építészeti keretben domborművű alapító pár álló alakját formálták meg 1300 körül St-Père-sous-Vézelay előcsarnokában, a férfi melle előtt

²⁹⁰ Sztuka Polska 1971. 1. 208-209, 211.; 500-502, 504. kép; 2. 760, 782, 783.

²⁹¹ SCHUBERT 1987. 214-215.

²⁹² Két ritka példát, Berta von Biburg (+1151) két síremlékét és Árpád-házi Margit két margitszigeti emlékét ld. a fejezet későbbi részében

²⁹³ Több-kevesebb emlék összegyűjtésével maga a kérdésfeltevés: HAAS 1970/71. 115-116.; SAUER 1993. 13-17.; SUCKALE 2002. 209-212.; vö. még: MAROSI 1996b. 183.

²⁹⁴ BAUCH 1976. 41.; Abb. 49; ALBRECHT 2003. 216.; Abb. 126

gótikus templommodellt tart (591. kép).²⁹⁵ A sírtól függetlenedő alapítósobor életnagyságnál nagyobb, kerekre faragott példája V. Károly francia király 1390 körül faragott, párizsi eredetű, ma párdarabjával, Jeanne de Bourbon királyné szobrával együtt a Louvre-ben őrzött, liliomos jogart és kis templomot tartó képmása (592. kép).²⁹⁶

Az egyik legismertebb, a középkori európai szobrászat élvonalába tartozó – a német-osztrák vidékek számára példát mutató, títusteremtő – ilyen mű Oroszlán Henrik szász és bajor herceg (†1195) és Matilda közös emléke az alsó-szászországi braunschweigi Sankt Blasius társaskáptalani templomban. Az 1235–1240 táján talán a herceg unokája által készíttetett síremléken a herceg kardot és templommodellt tart, felesége imádkozón emeli kezeit (593. kép). A fej alatti párna, a lábat támasztó konzol, az imádkozó tartás, a megformálás finomsága az észak-francia gótika hatását tükrözi, a templom közepére alacsony alépítményre helyezett, a tágabb német környezetben példát mutató kettős síremlék típusa azonban önálló találmány.²⁹⁷ A braunschweigi emléknek, mind típusát, mind stílusát tekintve, közvetlen, rövid időn belüli hatását tükrözi Dedo von Wettin (†1190) és felesége, Mechtildis (†1189), a fegyvert és templommodellt tartó örgróf és a kegyességet példázó asszony 1240 körül készült, kettős síremléke Wechselburg vártemplomában (594. kép). A hercegi síremléknél gyengébb színvonalú alkotás nem az 1210-ben kihalt család saját *memoria*jának emléke, az ágostonos kanonokok kívánták a síremlékekkel is kifejezni az alapítóktól elnyert jogaik háboríthatatlanságát, aminek megerősítéséről egyébként ugyanebben az időben érseki oklevelet is sikerült kapniuk.²⁹⁸ A sok évtizede halott alapítóknak a kolostori és káptalani templomok gazdag szobrászati díszítésével összefüggő, nagyszabású új síremlékek állításának folyamata már 1250 körül eljutott kétségtelen csúcspontjához is, a naumburgi székesegyház nyugati szentélyének szoborsorozatához.²⁹⁹

Az ábrázolási forma Németország-szerte történő elterjedését példázza Westfáliában a harcosként ábrázolt Wedekind von Rheda (*WEDEKIND NOBILIS DE TERHE FVNDATOR*) templommodellt is tartó fiának az apa síremléke mellé helyezett ábrázolása³⁰⁰ a 13. század utolsó harmadából, továbbá Gottfried (†1127) és Otto (†1171) von Cappenberg, a várukat premontrei kolostor céljára átengedő testvérpár 1330 körül faragott síremléke Cappenbergben, a két pajzsos férfialak tartotta templommodelllel³⁰¹ (584. kép). Thüringiában a reinhardsbruni bencés

²⁹⁵ BAUCH 1976. 168.; Abb. 269

²⁹⁶ BAUCH 1976. 221.; Abb. 343; BARON 1981. 119-121. (68. kat. sz.)

²⁹⁷ PANOFISKY 1964. 57.; fig. 222; BAUCH 1976. 107-109.; Abb. 165; SCHUBERT 1987. 230.; 19. kép; *Deutsche Kunst* 1989. 304-305, 340.; Abb. 173; WILLIAMSON 1995. 88-89.; 133. kép; MAROSI 1996b. 183.; 102/4. kép; KÖRNER 1997. 138-139.; Abb. 105

²⁹⁸ BAUCH 1976. Abb. 167; SCHUBERT 1987. 230.; 22. kép; *Deutsche Kunst* 1989. 305-306.; WILLIAMSON 1995. 89.; MAROSI 1996b. 183.; KÖRNER 1997. 139.; Abb. 106

²⁹⁹ Érintőlegesen ld. korábban „Az Élet Könyve – sírjel és felirat” című fejezetben.

³⁰⁰ BAUCH 1976. 133.; Abb. 212

³⁰¹ BAUCH 1976. 106.; Abb. 178; KÖRNER 1997. 119.; Abb. 92

kolostor a tartomány grófjainak (ennek a családnak volt tagja Szent Erzsébet férje is) volt a temetkezőhelye. A grófi család tagjainak a leégett majd helyreállított kolostorban 1300 táján, illetve a 14. század második negyedében új síremlékeket készítettek, amelyek közül az alapító házaspár, a monostorba be is lépő Lajos gróf (+1123) — *HVIUS ECCLESIAE FVNDATOR NOSTRI S(ANCTI) BENED(ICTI) OR(DI)NIS MONACHUS* — és Adelheid grófné (+1110) egy-egy épületmodellt tart.³⁰² Alsó-Szászországban a 14. század elején Heiningen apáca kolostorának a szász királyi családból származó alapítóit, a 11. század elején élt Hildeswid hercegnőt templommodellel, Walburgis hercegnőt könyvvel ábrázolták, Wienhausenben pedig Ágnes hercegnőt ugyancsak templommodellel.³⁰³ Anhaltban a még 13. századi viseletben ábrázolt, melle előtt templommodellt emelő Thietmar von Anhalt örgróf és korszerű fegyverzetet hordó fia kettős síremléke Nienburgban 1350 körül készült,³⁰⁴ Badenben Irmgard von Baden lichtentali sírlapja a grófnő által alapított kápolna kicsiny modelljét mutatja.³⁰⁵

I. Ulrik, Württemberg grófja (+1265) 1246 táján társaskáptalant alapított Beutelsbachban, és temetkezőhelyéül is választotta azt. A tettével az utókortól a *der Stifter* jelzőt kiérdemlő gróf és felesége, a lengyel herceglány Ágnes (+1265) maradványait az 1321 körül I. Eberhard gróf által Stuttgartba költöztetett káptalan temploma, a Stiftskirche őrzi ma is, a házaspárnak az újratemetést követően kifaragott, kettős síremlékével, amelyen a gróf kardot fog, míg Ágnes két kézzel tartja maga előtt a templom modelljét (595-596. kép).³⁰⁶ Ez a mű nem archaizál, annál inkább megtalálható ennek nyoma a templomban eltemetett, 1265 és 1519 között elhunyt tizenegy württembergi gróf Sem Schlör által 1574-től kezdődően faragott, a szentély északi falához állított, reneszánsz emlékmű-sorozatán (valójában építészeti keretbe foglalt epitáfium-falról lehet beszélni, a grófok álló szobraival), ahol az *VLRICVS COMES WIRTEMBERGAE ET COLLEGIATAE ECCLESIAE BEVTELSPACENSIS FUNDATOR ...* felirattal megnevezett I. Ulrikot régies ruhában és páncélzattal, lábainál hatalmas, évszázadok óta divatjamúlt csöbörsisakkal ábrázolták (597. kép).³⁰⁷

A svábföldi Kaisheim ciszterci apátságát 1134-ben alapították,³⁰⁸ és a szerzetesi közösség az 1434-ben megünnepelt háromszázadik jubileum előtt egész sor síremléket készíttetett ugyanazzal a kőfaragóval. Ma is megvan közülük az alapító Heinrich von Lechsgemünd (+1142) sírfedlapja, a gróf gótikus templommodellt tartó alakjával.³⁰⁹ Ugyanez a mester faragta 1430 táján az élete végén a kolostorba visszavonuló — sírfelirata szerint ... *f(a)c(t)us monachus*

302 SCHUBERT 1987. 211-220.; 1-2. kép

303 HABICHT 1917. 80-81., illetve 82.; Abb. 27

304 BAUCH 1976. 133.; Abb. 213

305 BAUCH 1976. 104-105.; Abb. 161

306 AUGE 2001. 21-22, 29-30.; kép a 31. oldalon

307 AUGE 2001. 80.; képek a 23. és a 79. oldalon

308 LIEDKE 1988. 23.; 1135-öt szerepeltet: TÜCHLE 1973. 26.

309 LIEDKE 1988. 23.; Abb. 23, 25-26

Cesarie(n)sis ... (Kaisheim = Kaisersheim) — és halála után ott boldogként tisztelt Siboto von Seefeld püspök (†1262) augsburgi síremlékét is, pásztorbotot és könyvet tartó főpapi figurával.³¹⁰ Utódja, a Habsburgokkal, Wittelsbachokkal, Staufokkal, Görz és Tirol grófjaival rokonságban álló Hartmann von Dillingen augsburgi püspök (†1286), családja utolsó sarjaként, halála előtt az apai örökségét részben a dómkáptalanra, részben a püspökségre hagyományozta, kiérdemelve ezzel a megtiszteltetést, hogy 1430–1435 között készített síremlékén az átadott dillingeni vár modelljét emelve ábrázolják.³¹¹ Síremlékének elkészítése összefügghetett az alapító Otto (V.) von Wittelsbach-nak (†1156) az indersdorfi egykori ágostonos kanonokrendi kolostor Nikolaikapelle-jében fennmaradt, templommodellt tartó alakot ábrázoló síremlékével, amelyet az alapító maradványainak 1432-ben lezajlott áthelyezésével és a kolostortemplom szentélyében, a főoltár lépcsője előtt történt újratemetésével kapcsolatban készíthettek el.³¹² A város polgáraival gyakori ellentétben álló augsburgi püspökök által a 14. század végétől egyfajta menedékhelyként használt dillingeni vár homlokzati falán az adományozó Hartmann von Dillingen és a várat korszerűsítő Johann von Werdenberg püspök (†1486) térdel a vár modelljének két oldalán az utóbbi által készíttetett emléktáblán.³¹³

A Tegernsee-ben 746 és 767 között egy templomot építő testvérpár, Adalbert és Oatker, megszerezve Szent Quirinus csontjait, bencés kolostort alapított, amelynek szerzetesei közé maguk is beléptek, és Adalbert lett annak első apátja. Az épületegyüttest a 15. század közepén újjáépítő Kaspar Aindorfer apát az alapítók maradványait felemelte és számukra egy végül 1457-ben elkészült tumbát faragtatott a müncheni Hans Haldnerrel. A kolostortemplom barokkizálása során a darabjaira bontott, vörös márványból faragott síremlék fedőlapját, a két szerzetesi viseletű alapító által emelt templommodell ábrázolásával, a templom nyugati kapuja fölé falazták be (586-587. kép).³¹⁴ A Kelheim közelében fekvő Rohr egykor Ágoston-rendi kanonokok kolostorához tartozó templomában 1480 körül ugyancsak vörös márványból készült alapító-sírlap őrzi az 1130-as évekbeli esemény és Adalbertus de Ror emlékét, az utóbbi figurája a bal kezében nagyméretű templommodellt tart.³¹⁵

Sziléziában templommodellel ábrázolta Piotr Włostowic herceget (†1153) a feleségével, Máriával (†1153 után) közös, a boroszlói (Wrocław) Ołbin Szent Vince apátsági templomában az 1270–1280-as években állított, csak 18. századi rajzról ismert síremléke (598. kép).³¹⁶ Lubiaż egykori ciszterci templomában templomot tartott III. Boleszláv legnicai–brzezi herceg (†1352) domborművű képmása a II.

³¹⁰ LIEDKE 1988. 18, 22-23.; Abb. 22, 24

³¹¹ LIEDKE 1988. 23, 26.; Abb. 29

³¹² LIEDKE 1988. 26.; Abb. 27-28

³¹³ LIEDKE 1987. 24-26, 134.; Abb. 22

³¹⁴ LIEDKE 1974. 57-59, 164.; Abb. 37

³¹⁵ MADER 1922. 318.; Fig. 277

³¹⁶ KĘBŁOWSKI 1969. 7-11, 202.; 1. kép

világháborúban lényegében megsemmisült síremlékén (599. kép).³¹⁷ II. Lajos sziléziai herceg (†1419) és felesége tumbafedlapján a legnicai Péter-Pál-templomban a férfialak szépen faragott, gótikus templomot tart a jobbában (600-601. kép).³¹⁸

Angliában Osric (†729), Gloucester apátságának első alapítója a 13. század végén készült síremlékén ugyanúgy templommodellel jelenik meg, mint Serlo apát (†1100) az ugyanott őrzött, hasonló korú síremlékén.³¹⁹

Az osztrák és a határos keleti bajor területeken a hahóti faragványhoz hasonló típusú ábrázolások egyfajta sűrűsödése figyelhető meg. A felső-ausztriai Garstenben az I. Ottokár stájer őrgróf által 1082-ben alapított társaskáptalant II. Ottokár (†1122) őrgróf 1108-ban a bencéseknek adta. A 17. század második felében teljesen újjáépített templom falában helyezték el az 1347-ben újratemetett alapító, II. Ottokár ezzel a dátummal összefüggésbe hozható tumbájának fedlapját, az őrgróf magas domborművű, baljában kardot és pajzsot fogó, jobbában templommodellt tartó, tudatosan régies stílusú alakjával (602. kép).³²⁰ A kolostor templomában a szentként tisztelt I. Berthold apátnak (†1142) a 14. században készült, utóbb a neki szentelt oltár közelében kialakított, barokk keretelésű fülkesírban elhelyezett, szinte kerek szoborként ható síremléke (603-604. kép) viszont készítése kora stíluselemeit hordozza.³²¹

Bajorországban a Bogeniek egyik házi kolostora („Hauskloster”), a Duna közeli Oberalteich templomában az alapítók vörös márvány tumbáján két korszerű fegyverzetű, de furcsa, kucsmaszerű szőrmesüveget viselő férfialak — Friedrich (†1100) és Aswin (†1080 után) von Bogen gróf — egy-egy templommodellt tart a kezében (605-606. kép); a felirat az egyházi készíttető nevét és a készítés idejét (1418) is megörökíti: *a[nno domini mcccc] xviii Er(ectu)m E(st) hoc opus p(er) ven(er)abile(m) d(omi)n(u)m joh(ann)em Albein dictum voegel*.³²² A két grófnak két térdeplő, az 1360–1370 körüli évekből származó kőszobra is fennmaradt az általuk a Niederalteich kolostorának adományozott Bogenberg templomában.³²³ A bajorországi Baumburg egykor Ágoston-rendi kolostorát a Megling-Frontenhausen grófi családból származó, harmadik férje után a sírfeliratában is von Sulzbach-ként jelölt Adelhaid alapította a 12. század elején, özvegyen maradt férjére bízva a gyakorlati lebonyolítást. Vörös márvány síremlékének lágy stílusú fedőlapja (607-608. kép), a nőalak kezében tartott, látványosan megformált templommodellel,

³¹⁷ KĘBŁOWSKI 1969. 28-29, 203.; 51-53. kép; WAWRZONOWSKA 1976. 107-108.; XIII. tábla; SOBOTA 1991.

³¹⁸ KĘBŁOWSKI 1969. 37-38, 204.; 100-101. kép; WAWRZONOWSKA 1976. 114-115.; XVI. tábla — mindkettőben I. Vencel legnicai herceg (†1364) és felesége, Anna (†1367) síremlékeként; KACZMAREK 1991. 13–23.

³¹⁹ ALBRECHT 2003. 191.; Abb. 104-105

³²⁰ DEHIO 1977. 84.; BERKA, *Garsten* 1. kép

³²¹ DEHIO 1977. 84.: 14. század második fele; BERKA, *Garsten* 2. kép: 14. század első fele; SUCKALE 2002. 211-212.; Abb. 15: 13. század vége

³²² RÖTTGER 1929. 276.; Fig. 171, Taf. XVI; GOLDNER 1985. 34-35.

³²³ *Adel in Bayern* 2008. 37. (Kat. Nr. 1.18, SEIBERT, H.)

1415–1420 körül készülhetett, az alapítónak Sulzbachból a baumburgi templomba annak 1156. évi felszentelését követően áthelyezett maradványai fölé:³²⁴ ... *fundatrix hui ec(clesi)ei hoc in loco est sepulta*

Az Inn két partján a Vornbach (Formbach) grófok családja két jelentős kolostort alapított a 11. század vége felé. A ma a bajorországi oldalra eső Vornbach bencés apátságát a magát Vornbach és Neuburg grófjaként nevező I. Ekbert (†1109) és felesége, Matilda létesítette 1094-ben. Az alapító házaspár vörös márványból faragott tumbafedlapjai 1320 körül készültek, és a csontmaradványokkal együtt a régi káptalanteremből 1642-ben helyeztette át azokat a mai templom hosszházának egyik kápolnája falába az épületet középkori részletek felhasználásával építtető Benedikt Hepauer apát, a föléjük helyezett, barokk stílusú, feliratos táblán számolva be cselekedeteitől (609. kép). A két vörös márvány sírkő alatt egy további, ugyancsak 14. századi mészkőtábla négy feliratkörben a család három Ekbert nevű tagjára, valamint az alapításban részes Ulrich von Windbergre emlékeztető feliratot hordoz. A kápolna másik falán egy 1794-ben, csak röviddel a kolostor 1803-ban bekövetkezett szekularizációja előtt készült tábla is a fal elé állított, újabb keletű sírban elhelyezett maradványokra utal. Az együttes tehát az alapítói *memoria* 14., 17. és 18. századi őrzési módjának egyaránt szép példája. A sírfedlapok a grófot teljes fegyverzetben, felemelt karddal és nagyméretű, címeres pajzsral, az asszonyt templommodellel ábrázolják. A szomszédos oldalkápolnában egy ugyancsak retrospektív emlék található, az apátság második apátja, Boldog Wirnto (†1127) vörös márványból a 13. század végén faragott, az apáti figura ruházatának sematikus redőrendszerével archaizáló sírköve (610. kép). A legkorszerűbb stíuselemek és ruhaviselet (például a ruhaujjak sűrű gombsora) jellemzi viszont a kolostor alapítását megelőző, kicsiny „előkolostor” legendás alapítónőjének, Himiltrudisnak erősen csonkított állapotban fennmaradt, 1300 körül faragott síremlékét (611. kép).³²⁵

Az Inn felső-ausztriai magaspartján emelt Suben várában 1084 körül a Vornbach családból származó Tuta grófnő (az említett Himiltrudis testvére) alapított később ágostonos kanonokrendi kolostorra alakított papi közösséget, amelynek templomában a 15. század második negyedében alighanem Matthäus Meermoser prépost által készíttetett, vörös márvány tumbafedél (612. kép) őrzi a biztosan téves, 1136-os halálozási évszámot szerepeltető feliratban [*Hye leyt die hochgeporen chuⁿichleychis geschlechtis czu ungern genant Tuta stifterin diez gegenwertigen gotzhawshie czu Subenn gestorben mcxxxvi k(a)l(end)a)s May*] magyar királyi házból származónak mondott, faragott képmásán koronával, jogarral és templommodellel, lábainál az Anjou-magyar címerpajzsokkal ábrázolt alapító – talán Orseolo Péter magyar király felesége – emlékét.³²⁶

³²⁴ HAJÓS 1972. 42.; Abb. 52; MAYR 1972. 21-22, 23.

³²⁵ MADER 1920. 256-257.; Fig. 197; Taf. XXIV.; GOLDNER 1985. 26-27.; SCHÄFFER 1988. 2, 3, 12, 14.

³²⁶ FREY 1927. 225.; Abb. 263; MAYR 1972. 22-23.; Reichersberg 1984. 329-330. (Kat.-Nr. 5.03); SCHÜTZ 1984. 3, 11-12.; *Grenzenlos* 2004. 94. (Kat.-Nr. 2.4.3, PETERMANN, K.); KARCZAG 2007; Tuta (Touta, Judit) családi kapcsolataira és Orseolo Péterrel kötött házasságára: VAJAY

Az 1084-ben alapított reichersbergi ágostonos kanonokrendi kolostor templomában 1470 körül faragott, magas művészi színvonalú tumbafedlap állít emléket a díszes baldachin alatt álló, templommodellel ábrázolt alapítónak, az 1086-ban elhunyt Wernhernek, feleségének, Dietburgának és fiának, Gebhardnak (613-614. kép).³²⁷

Rott am Inn egykori bencés kolostortemplomában vörös márvány tumba hirdeti az alapítók emlékét. Kuno von Rott (†1085) gróf és Uta nevű felesége fogadalmat tett, hogy ugyancsak Kuno nevű fiuk gyermektelen halála esetén kolostort alapítanak. 1081-ben a fiú elesett a höchstädti csatában a Duna mellett, és a fogadalomnak megfelelően 1085 táján már elkészülhetett a kolostor. A tumba fedlapján a 15. századi páncélzatban ábrázolt két Kuno együtt emelik a templom modelljét, és a körirat az emlékéllátásnak az alapítás négyszázadik évfordulójával való összefüggésére utal: *Hoc tumulo clauduntur corpora fundatorum huius ecclesiae illustrium principum palatinorum patris et filii Chuno pariter nominati. Quorum animae requiescant in pace. Hoc opus completum est per Johannem Heltt abbatem anno 1485.*³²⁸

A templomot tartó ausztriai alapító-szobrok legismertebb példái nem síremlékek tartozékai, hanem álló szobrok, és a bécsi Stephanskirche két díszkapujához, a *Bischofstor*hoz és a *Singertor*hoz kapcsolódnak. Egyiken a templom 1340-ben felszentelt szentélyét építtető II. Albert herceg, a másikon az új hajó építését 1359-ben megkezdő II. Rudolf épületmodellel emelő szobrát helyezték el, feleségeik és címetartó heroldjaik ábrázolásainak társaságában. Szobrának közelében II. Rudolfot, akinek a nevéhez máig állandó jelzőként járul a tőle magától származó „alapító” (*der Stifter*) megjelölés, a kapuelőcsarnok oldalfalán titkosírással vésett *Hic est sepultus de nobile stirpe dux Rudolphus fundator* felirat is megnevezte; mára csak részben megőrződött síremléke (1302-1304. kép) eredetileg a főoltár előterében lemélyített kriptá fölött állott.³²⁹ Ez utóbbi emlékműnek, IV. Rudolf (†1365) és felesége még a herceg életében, az 1360-as évek elején elkészített, a bécsi Stephansdomban álló kenotáfiumának (1318-1320. kép) programjához is tartozott egy templommodell: 18. századi, a síremléket még a mainál lényegesen épebb állapotban ábrázoló metszeten a házaspár fekvő szobrainak lábrésze között az újjáépített Szent István-templomra, az osztrák hercegek *capella regia*jára utaló, tornyos épületábrázolás volt, amelyet a szarkofágoldal lap árkádjaiba helyezett — alighanem a templom káptalanjának tagjait ábrázoló — figurákhoz hasonlóan külön kőtömbből faraghattak ki, és így azokkal együtt könnyebben el is vesztették.³³⁰

1365 körüli készítési idejével a bécsi ábrázolások kortársa volt Nagy Károly templommodellt tartó, 1944-ben megsemmisült szobra Frankfurtban — a város első

1967. 95-97. — Suben kronológiájával nehezen összehozható, 1046 és 1055 közötti halálozási dátummal.

³²⁷ DEHIO 1977. 252.

³²⁸ LIEDKE 1981. 122-127.; Abb. 110

³²⁹ *Die Parler* 1978. 2. 415, 417, 418. (FEUCHTMÜLLER, R.); ZYKAN 1981. 73-74 Abb. 24

³³⁰ ZYKAN 1952; *Die Parler* 1978. 2. 419-421. (FEUCHTMÜLLER, R.); *Gotik* 2000. 357-358. (101. sz., SCHULTES, L.)

alapítványi templomát ugyan csak Német Lajos uralkodása idején, a 9. század közepe után szentelte fel Hrabanus Maurus, Károlyban mégis az intézmény második patrónusát tisztelték a 14. században.³³¹

Igen ritkán nem csak az alapító, az építtető, hanem az építő, a tervező és kivitelező építész is megmutatkozhatott a templommodell tartó figura típusában. Hugues Libergier (†1263), az azóta elpusztult reimsi St-Nicaise apátsági templomának építésze, árkádos építmény alatt álló, vonalrajzos alakként jelenik meg a reimsi székesegyházban őrzött sírkövén, hasa előtt kis gótikus templommodell fogva.³³² A köriratban is öntudatos utalás olvasható arról, hogy „Itt nyugszik Hugues Libergiers mester, aki a megtestesülés 1229. évében, húsvét keddjének napján elkezdte ezt a templomot ...”.³³³ (A templommodell tartó *fundatorok* jelentős számú ábrázolása között kivételes építészképmás hasonlóan ritka, mint a késői gótika időszaka előtti, donációs „*fecit-feliratok*” között a kézművesre vagy művészre vonatkozó.)

A számos példán át bemutatott, templommodell tartó figura számít tehát az alapító-ábrázolások klasszikus típusának³³⁴ — egy a tettein keresztül nagyon világosan körülírható, a dolog anyagi vonatkozásainak természetéből adódóan a társadalom legfelső rétegét alkotó vagy azzal jelentős mértékű átfedésben lévő csoport³³⁵ utólagos, tehát nem az egyének saját magukról alkotott képi megjelenítési módjának. Ahogy kezdetben legalább részben az egyházi alapítók és a szentek ilyen típusú ábrázolásai hatottak a világi alapítók ábrázolásaira — a nagyvonalú intézményalapítások és –támogatások bizonyos mértékig eleve a szentségnek a helyi kultuszban, a feliratok szövegezésében, az ikonográfiai sajátosságokban megfogalmazódó nimbuszával ruházták fel az utókor szemében a laikusokat is³³⁶ (Reichersbergben például ma is gyertyák égnek a templompillérbe foglalt alapító-síremlék előtti állványon (613. kép) —, később a fordítottja is gyakorta megtörtént, amikor az épületmodell a csak később szentté avatott világi donátor intézményalapítói „jelvényéből” szentségének attribútumává vált. Ez történt a kora középkor szentként tisztelt királynéi és császárnéi — Batildis³³⁷ frank királyné (†609), Clotilde³³⁸ királyné, Plektrud³³⁹ királyné (Középső Pipin felesége; †717 után; az általa alapított kölni St. Maria im Kapitol modelljével), az I. Henrik kolostoralapításaiban közreműködő Matilda³⁴⁰ (Mechtild) császárné, I. Ottó anyja (†968) — esetében. Bréma

³³¹ Die Parler 1978. 1. 238-239. (BOTT, B.)

³³² PANOFISKY 1964. 53, 61.; fig. 205

³³³ Középkori 1969. 52.

³³⁴ SAUER 1993. 89-213.

³³⁵ SCHUBERT 1987. 230.

³³⁶ Vö. SCHUBERT 1987. 221-228.

³³⁷ PFLEIDERER 1898. 89.

³³⁸ PFLEIDERER 1898. 89.

³³⁹ PFLEIDERER 1898. 89.; RÉAU III/III. 1959. 1114.; *Ikonographie* 8. 1976. 217-218. hasáb

³⁴⁰ PFLEIDERER 1898. 89.; RÉAU III/II. 1958. 923.; *Ikonographie* 7. 1974. 587. hasáb

modelljét szokta tartani a grófi özvegy Szent Emma.³⁴¹ Így ábrázolják rendszerint Henrik sziléziai herceg feleségét, Szent Hedviget (+1243), a trzebnicai bencés apácakolostor 1276-ban szentté avatott alapítóját,³⁴² és Magyarország közvetlen környezetében az Ausztria védőszentjének számító, 1113-ban a klosterneuburgi Ágoston-rendi és 1135–1136-ban a heiligenkreuz-i ciszterci kolostort alapító, 1485-ben szentté avatott (Babenberg III.) Szent Lipót örgrófot³⁴³ (887. kép) — az előbbi középkori síremléke helyett 1679–1680-ban készült újabb, ma is meglévő emlékművén egyébként az utóbbi szobra is ott sorakozik³⁴⁴. II. Henrik császárt (+1024) 1146-ban, feleségét, Kunigundát (+1033) 1200-ban avatták szentté; a bambergi székesegyházban lévő, Tilman Riemenschneider által 1499 és 1513 között faragott, közös síremlékük ugyan csak uralkodói jelvényekkel ábrázolja a házaspárt, de a keleti szentély 1300 körül készült padjainak domborművein a császárnét, aki 1017-ben a hesseni Kaufungenben kolostort alapított — amelybe férje halála után maga is belépett, és amelynek temploma első temetkező helye is lett —, templommodellel trónolva ábrázolták.³⁴⁵ Ugyanakkor Szent Ottó bambergi püspök (+1139) 15. század első harmadában készült, tumbaszerű, de oldalán az ereklyékre való betekintés érdekében megnyitott síremlékének egyik oldalsó tábláján a nimbusz nélkül ábrázolt császári házastársak álló alakja együtt emeli a négytornyos dóm modelljét (585. kép). Szent Bernward hildesheimi püspököt (+1022), a St. Michael bencés kolostor alapítóját szokás volt nagyméretű, köves díszű kereszttel — az általa készített *crux gemmata*-val, az ún. nagy Bernward-kereszttel — ábrázolni, ritkábban azonban templommodellt is tarthat, például a New York-i Metropolitan Museum egy szenteket felsorakoztató szőnyegén és saját, már jóval az 1194-ben lezajlott szenttéavatást követően, 1310 körül készült, újabb síremlékén.³⁴⁶

A Boldog Wirnto említett, vornbachi síremléke által képviselt, nem az intézményi alapítók, hanem az intézmény működésének többnyire korai szakaszában tevékeny, szentéletű egyháziakra visszautaló „retrospektív *memoria*”

³⁴¹ PFLEIDERER 1898. 4, 89.

³⁴² PFLEIDERER 1898. 89.; RÉAU III/II. 1958. 632.; *Ikonographie* 6. 1974. 475, 476. hasáb; *Keresztény művészet* 1986. 120.; KACZMAREK–WITKOWSKI 1993. 1, 11, 13, 35. kép; *Andechs-Meranier* 1998. 295. (Kat. Nr. 2.14, SCHURR, E.); Abb. 59

³⁴³ *Ikonographie* 7. 1974. 400-401. hasáb; *Leopold* 1985, számos középkori és későbbi példával; a koraiak közé tartozik a klosterneuburgi kolostor kerengőjének donátorokat ábrázoló, 1330–1335 táján készült üveglak-sorozatának egyik darabja, amelyen Lipót mindkét alapítására utalóan két modellt tart: *Leopold* 1985. 154. (Kat.-Nr. 38)

³⁴⁴ KACZMAREK–WITKOWSKI 1993. 27. kép

³⁴⁵ *Ikonographie* 7. 1974. 358, 359. hasáb; *Heinrich II.* 2002. 359-362. (Kat.-Nr. 184-185, RUPPRECHT, K.) — a szenttéavatási oklevelek; 405-408. (Kat.-Nr. 215, HUBEL, A.) — a síremlék; 401-402. (Kat.-Nr. 215, HUBEL, A.) — a padok

³⁴⁶ *Ikonographie* 5. 1973. 393. hasáb; a kereszttel való ábrázolások: HABICHT 1917. 97, 108.; Abb. 36, 44; BÜNZ 1993. 426-427.; Abb. 221-222.; WOLFSON 1993. Abb. 225-235; *Bernward* 1993. 2. 634-635, 639-640. (Kat.-Nr. IX-31, IX-35-36, WOLFSON, M.); maga az ötvösművű kereszt: *Bernward* 1993. 2. 588-589. (Kat.-Nr. VIII-34, PIPPAL, M.); a New York-i szőnyeg: Inv. Nr. 69.106; BÜNZ 1993. 424.; Abb 219; az újabb síremlék: HABICHT 1917. 82-84.; Abb. 28; BÜNZ 1993. 429.; Abb 224

archaizáló példái máshol is megtalálhatók. A 8. század közepe előtt Odilo bajor herceg által alapított Mondsee bencés apátságában és környékén a kolostora függetlenítése érdekében elért sikerei miatt meggyilkolt (Boldog) II. Konrád apátot (†1145) szentként tisztelték. 12. századi kéziratokban a halálát dicsőítő négy fiktív sírverse is fennmaradt, az események köré legendákat azonban bizonyíthatóan csak az újkorban szőttek. Vörös márvány tumbafedlapját (615. kép) korábban a 14. század első felére keltezték, utóbb már a 15. század utolsó harmadára. A 14–15. század szokványos sírlapjaihoz képest szokatlanul nyújtott formátum a széles keretsáv következtében a belső mezőt még szűkösebbnek mutatja, az arányokban éppúgy közelítve a román kor sírlapjaihoz, mint a nimbuszal és pálmaággal ábrázolt, tonzúrással fejtű figura merev beállításával, fejformálásával, sematikus redőkezelésével és apáti botjának egyetlen levéllel díszített, „román stílusú” kampójával. Mivel azonban 17. századi források csak 1210-től kezdődően sorolják fel az apát közbenjárásának betudható csodákat, a sírlap ferde rézsűjén olvasható leoninusi vers (*EST HIC BVSTATVS CHVNRADVS ET ENSE NECATVS | HIC QVI PRELATVS SIGNIS CLARET ECCE BEATVS* – „itt van eltemetve és karddal megölve Chunradus, ő, aki főpap volt, csodák által boldogként sugárzik”) viszont már e csodákra utalva boldogként jellemzi, és a nimbusz sem képzelhető el azonnal a temetés után készült síremléken, így a jóval későbbi készítés egészen biztos. Ráadásul a „rendes” sírfeliratban [*ANNO D(OMI)NI M^oC^oXLV^o XVIII K(A)L(ENDAS) FEBR(VARII) OBIIT CHVNRADVS FIDELIS ABBAS HVI(VS) LOCI IN MAENSE*] az apátságot jelző MAENSE (=Mondsee) forma is csak 1242-ben fordul elő legkorábban, és általánosságban csak 1280-tól vált, továbbá a feliratok gótikus majuszkuláit sem faraghatták a 12. században. A sírvers azonban könnyedén elképzelhető már humanista alkotásként is, így az emlékállítás összefüggésbe lenne hozható a kolostortemplom Benedikt (II.) Eck apát (†1499) idejére eső, 15. századi újjáépítésével és a főoltárral együtt 1487-ben történt felszentelésével – ebben az esetben már a 13. század végére, a 14. század első felére jellemző betűtípus is archaizálást jelentene.³⁴⁷ Egyébként a Salzburg környéki vörös márvány 12. századi felhasználásának sincsenek nyomai az osztrák és délnémet területeken,³⁴⁸ és a sírfeliratokban a halálozási év kitétele is egészen különleges lenne a 12. század közepén.³⁴⁹

A vornbachi és a mondsee-i példa nem jelenti azonban azt, hogy a kolostorok szentjeinek később készült síremlékei esetén a stiláris-motivális archaizálás lett volna az egyedül követhető út. Ha a megrendelő céljainak, elképzeléseinek nem ez felelt meg, akkor éppen a legkorszerűbb formákat is választhatta, ahogy I. Berthold garsteni apát már ugyancsak említett síremléke esetében történt. Ugyanez jellemzi Szent Vitalis, Salzburg második püspöke és a St. Peter-kolostor apátja (†730 előtt) a kolostor templomában található, méretében is monumentális (274x144 cm), vörös márvány síremlékét (616. kép), amely a hat angyal tartotta ravatalkendőn mennybe

³⁴⁷ WAGNER 1981. 51-52., képpel; *Mondseeland* 1981. 478-479. (Kat.-Nr. G 1, KOPPENSTEINER, E.); a 13. század végére helyezi: SUCKALE 2002. 212.

³⁴⁸ Ld. alább az „Anyagok és technikák” című fejezetben.

³⁴⁹ Ld. korábban a „Az Élet Könyve – sírjel és felirat” című fejezetben.

emelt, a legkorszerűbb főpapi ornátusban és nimbusszal ábrázolt püspökalakkal a 15. század első fele salzburgi márványfaragásának egyik — a városban egyetlen — fennmaradt főműve, a lágy stílus késői fázisának emléke.³⁵⁰ A Münchentől nyugatra lévő Grafrath zárándoktemplomában található a népnyelvben „heilige Graf Rath”-nak nevezett Szent Rasso (+974), a templom első alapítója — ... *der dicz Goczhaus zum erst(e)n hat gestift* ... — síremléke. A 10. század közepén a betörő magyarok ellen harcoló bajor csapatokat két esetben is irányító gróf csontmaradványai 1468-ban történt felemeléséhez kapcsolódóan Matthäus Haldner által faragott emléken a páncélos férfialak pontosan olyan fegyverzetet visel, a faragvány éppen olyan stílusjegyeket mutat, mint a Haldnerek készítette korabeli vörös márvány vitézi sírlapok a környék templomaiban.³⁵¹ A két szemlélet összekapcsolódására jó példa az 1270-ben vagy 1271-ben elhunyt³⁵² Árpádházi Margit második síremléke (*arca*), amelyet jóval később, 1335–1340 táján emeltek a sír és az eredeti síremlék fölé (583, 617. kép), és amely egyszerre mutatja a legkorszerűbb toszkánai és Nápoly környéki stílusfázishoz való igazodást, a korabeli itáliai síremlék-típusok motivális hatását, illetve a rendalapító Szent Domonkos Niccolo Pisano által 1264–1267 között faragott, bolognai síremlékének típusához hét évtized múltán történt, a rendi döntéseken alapuló visszanyúlást.³⁵³ A passauai Niedernburg kolostora Gizella-sírja esetében a 11. századi sírlap (234. kép) fölött áttört, asztalszerű építmény kapott helyet egy újabb, az akkor szokásos vörös márványból készített fedlappal (235-237. kép), amely egy ív alatt felül két sassal, lejjebb pedig az elhunyt nevét megadó szövegrészekkel közrefogott keresztet mutató ábrájával a láthatóan hagyott korábbi faragvány pontos „másolata”. Ugyanakkor a gótikus minuszkulás betűtípus, a számráható ív, a kereszttalp és a háromkaréjos keresztzár-végződés pontosan megfelel a faragvány 1420 körüli készítési idejének.³⁵⁴ 1420 körüli a kolostori „memoria” egy másik emléke is a passauai templomban, a bencés apácakolostor apátnői helyét Gizellát megelőzően betöltő Heilika — a magyar királyné atyai nagynénje (*amita*) — tumbája. A korai típust idéző, egyszerű vörös márvány lap három párhuzamos, hosszirányban futó sorból álló, korszerű megformálását, minuszkulás felirata ugyanúgy a „felejtés” tanúja, mint a második Gizella-sírkő körirata: az 1020-as halálozási évszám túlságosan korai, és a kolostornak nem is ő

³⁵⁰ TIETZE 1913. 32-33.; Fig. 58.; MAYR 1972. 51. — a 15. század negyvenes éveire való datálással; HAJÓS 1972. 43.; Abb. 53; KOCH 1982. 75, 76., képpel; *St. Peter* 1982. 242. (Kat.-Nr. 28, KOCH, W.) — 1430–1440 körüli keltezéssel; 1497-ben egy *Johannis scissor* (akiben a kutatás hajlamos Hans Valkenauert feltételezni) számára fizettek egy domborműért [HAHN 1982. 36.; *St. Peter* 1982. 242. (Kat.-Nr. 28, KOCH, W.)], amely azonban egyes vélemények ellenére sem lehetett ez a síremlék (vö. TIETZE 1913. 32-33.; MAYR 1972. 51.).

³⁵¹ LIEDKE 1974. 73-75, 168.; Abb. 46; HABEL 1989. 112.; Abb. 4; a kortárs vitézi sírkövekhez vö. LIEDKE 1974. Abb. 18, 45, 52-53, 56-57, 65, 70, 89, 92, 94, 97

³⁵² 1270: *Kronológia* 1981. 163.; 1271: KNAUZ 1868. 10.; *Kronológia* 2006. 337.

³⁵³ LŐVEI 1980. 180-221.; 3-32. kép; Részletesebben ld. alább az „Anyagok és technikák” című fejezetben.

³⁵⁴ UZSOKI 1982; UZSOKI 1984. 174.; 31. ábra; STEININGER 2006. 3-5. (Nr. 2-3); Abb. 2-3

volt az első apátnője (*prima abbatissa huius Monasterii*), csupán császári unokaöccsénél, II. Henriknél sikeresen járt közbe az intézmény gazdag megtámogatása érdekében.³⁵⁵

Bármennyire is „plakátszerűen” ültette át képi formába az alapítás tettét az alapító kezébe helyezett templommodell, kötelező jelvénye mégsem volt a retrospektív síremlékeknek. A seeoni bencés kolostorban a 10. században élt Aribó őrgróf 1400 körül készítettett tumbája például e nélkül is a salzburgi vörös márványfaragás egyik főműve.³⁵⁶ A donátor-síremlékekben különlegesen gazdag regensburgi St. Emmeram-kolostor féltucatnyinál számosabb ilyesfajta fennmaradt emlékének egyikén sem tűnik fel az épületmodell.³⁵⁷ Nem szerepelhetett a donátorság a Nagy Károly által behódoltatott és keresztapai közreműködésével 785-ben megkeresztelt, az utókor szemében a szentség erejével rendelkező Widukind szász vezér (†798 körül?) 1100 körül készült, csak a középkor végén feliratozott síremlékén (kőlapon stukkóból modellált figura) a vesztfáliai Engeren (618. kép), bár a Karoling birodalom vezető rétegébe betagolódó leszármazottai már szerepet játszottak kolostoralapításokban, így éppen az engeri alapítványi templom létrehozásában is.³⁵⁸

Az alapítói-donatori *memoria* síremlékállítás útján gyakorolt kolostori ápolása egyszerűbb formákban és típusokban is megnyilvánulhatott. A heiligenkreuzi ciszterci kolostor káptalantermében és kerengőjében az alapító Babenbergék férfiágának kihalását (1246) követően jóval később, a 13. század utolsó negyedében egységes, 28 darabot számláló sírlap-sorozat készült ugyanabban a műhelyben Babenberg-családtagok, alsó-ausztriai birtokosok és bécsi polgárok – a kolostor jótevői – emlékére: például V. Lipót osztrák herceg (†1194) és Dietmar von Enzesdorf (†1271) üres mezejű, csupán egy rövid és egy hosszoldalon L alakban futó felirattal ellátott, valamint Sifrid Laeublo *CIVIS WINNENSIS* (†1289) köriratos, kereszttel kitöltött mezejű sírköve.³⁵⁹ A káptalanteremben egymás mellett sorakozó kőlapok (619. kép) felirata a *necrologiumok* szövegezését idézi, és az L alakban felírt szövegek szokatlan elhelyezésére talán az szolgálhat magyarázatul, hogy ezáltal az elhunytakról imával megemlékező szerzetes egy-egy lépéssel továbbhaladva, egyetlen nézetből tekinthette át az imájába foglalandókra utaló feliratokat. A korai síremlékek feliratozásának hiánya egyébként az egész utólagos emlékéllítási gyakorlat egyik okát is szolgáltathatta: 1125 körül biburgi várukat egy ikerkolostor alapítására adta át Konrad és Arebo, Heinrich von Biburg gróf és felesége, Berta két fia. A kolostorban eltemetett, utóbb boldogként tisztelt Berta (†1151) első tumbafedlapja, a figurális síremlékek korai bajorországi példája, semmilyen feliratot

³⁵⁵ STEININGER 2006. 3. (Nr. 1); Abb. 1

³⁵⁶ MAYR 1972. 9-17.

³⁵⁷ MADER 1933. 248. skk.; HAAS 1970/71. 148. (4. jegyzet)

³⁵⁸ HAAS 1970/71. 115., 148. (7. jegyzet); történeti adatok: ANGENENDT 2008. 293, 332, 334, 359, 472, 480, 483.; a síremlékről még: PANOFISKY 1964. 52.; fig. 199; BAUCH 1976. 19.; Abb. 13; HINZ 1996. 32.; Abb. 14

³⁵⁹ KOCH 2007. 208, 211.; Abb. 232-234; A káptalanterem alaprajza, a sírkövekkel és a feltárt sírok rajzaival, Salomon Kleiner metszetén: HERRGOTT, M., *Taphographia principum Austriae* IV/1. St. Blasien 1772. Tab. VI.: *Babenberger* 1976. 738. (Kat.-Nr. 1303); Abb. 58

nem hordoz, míg az asszony 14. század közepi, vonalrajzos ábrájú, ugyancsak figurális sírlapját gondosan köriratozták, az elhunyra vonatkozó adatok közé felvett *FVNDAT(RI)X HVIVS LOCI PIE MEMO(RIE)* kitételrel (a *memoria* idővel halványult, és a gótikus kőlap másodlagos beépítésből csak 1967-ben került elő).³⁶⁰

A seitenstetteni bencés kolostor egy 1300 körül faragott, nagyméretű vörös márvány sírlapján geometrikus szabályossággal vésett, íves talpra állított, orrtagos kereszt látható (620. kép). 1500 körül a kereszttalp háromkaréja alá alapító-címert faragtak, és a lapot késő gótikus minuszkulás körirattal látták el, miszerint 1116-ban alapították a kolostort, és a sírban nyugszanak az alapító Ilona nővérenek maradványai: *Anno domini millesimo centesimo decimo sexto fundatum est monasterium istud. Hoc fundatoris Helene membra sororis Clauduntur tumulo; hic iacet in domino*. Az, hogy ez milyen akkoriban még alighanem tudott történeti adatokon alapul, nem ismert.³⁶¹

Magyar vonatkozása és látványos kivitelezése miatt is feltétlenül említést érdemel egy röviddel a temetést követően elkészített, templommodelles alapító-ábrázolás Itáliában. A nápolyi Santa Maria Donnaregina klarissa kolostor alapítóját, V. István magyar király leányát, Magyarországi Mária királynét (†1323) a kolostor templomában temették el, és a sír fölé az elhunyt végrendeletének megfelelően Tino di Camaino sienai szobrász és Gagliardo Primario nápolyi építész készített 1325–1326-ban monumentális falisíremléket (1209-1213. kép). A baldachin alatt álló építmény tetején trónoló Madonnának egyik oldalán a koronát tartó, szárnyatlan nőalak által beajánlott királyné térdel, másik oldalán pedig ugyancsak szárnyatlan nőalak a templom modelljét emeli (1210-1212. kép).³⁶²

Az „alapítók emlékezete” Hahót esetében feltehető szempontja, valamint a szentek sírja fölé állított újabb emlékműre példa Margit-síremlék a fentebb vázolt európai gyakorlat magyarországi követésére utalnak. Néhány további hasonló, többkevesebb bizonyosságú eset még említhető. Bodó Balázs vetette fel, hogy egy általa néhány faragványtöredék alapján rajzban részlegesen rekonstruált, baldachinos síremlék esetleg a pécsváradi bencés kolostor rejtélyes, 11. századi jótevőjének, az egyedül az apátság alapítólevelének átiratából ismert, 1100 táján az apátsági templom Szent Kereszt oltára előtt újratemetett Domoszló hercegnek a sokkal később állított síremléke lehetett.³⁶³ Takács Imre és Horvát István egy esztergomi, alighanem töredékes királyfejet ábrázoló faragványt IV. Béla király (†1270) esztergomi síremlékének egy 14. század közepe után történt, feltételezett helyreállításához kötött,³⁶⁴ valószínűleg nem alaptalanul. A némelyik fentebb vázolt külföldi példa (Rott am Inn, Kaisheim) esetében megfogható kerek évfordulós emlékállítási

³⁶⁰ MADER 1922. 108-109.; Fig. 86.; BAUCH 1976. 284.; Abb. 423; GOLDNER 1985. 46-47.; PAOLA–LIEDKE–RIND 1992. 106, 116, mindkét faragvány képével

³⁶¹ *Seitenstetten* 1988. 296. (Kat.-Nr. 26.1)

³⁶² LŐVEI 1998c. 18-23.; 1-3. kép

³⁶³ BODÓ 2004; kissé részletesebben ld. alább „A templomi síremlékek és rokonemlékek típusai a középkori Magyarországon” című fejezet „Oszlop, pillér, baldachin” című alfejezetében.

³⁶⁴ *Pannonia Regia* 1994. 274-275. (IV-47. kat. tétel, TAKÁCS I.–HORVÁTH I.)

gyakorlathoz hasonlóan akár az eltemetés századik évfordulója is felmerülhet apropóként. Az egri vár székesegyházát megújító II. (Dörögdi) Miklós egri püspök (†1361) sírját az 1506-ban leégett várszékesegyház helyreállításához kapcsolódóan áthelyezték, és a sírra a püspök képmásával és felirattal díszített új sírkövet készítették.³⁶⁵ A sír reneszánsz kori megújítása az egykori jótevő emlékének szólhatott.

A retrospektív síremlékállítás politikai vonatkozásaira szolgál példával a Hunyadi János kormányzó (†1456) emlékére a gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) székesegyházban a törökpártiság vádjától ily módon is szabadulni kívánó Szapolyai János király megbízásából Statileo János erdélyi püspök által 1533-ban elkészítettet tumba (55-57. kép).³⁶⁶

Az alapítók kultusza nem ért véget a középkorral. A vornbachi sírfedlapok említett újrafelállítása, barokk feliratos táblával való megjelölése hasonló odafigyelésről tanúskodik, mint a hahóti kőfaragvány köré vont díszes stukkókeret. Az alsó-szászföldi Königsutter egykori apátsági templomát 1135-ben a német király majd császár III. Lothar (von Supplinburg; †1137) alapította, sírhelyéül is választva azt. Az uralkodó, Richenza császárné és Büszke Henrik herceg a 13. század második felében készült, gótikus síremlékéből (621. kép) a három fekvő figurának csak töredékeit őrzi – egyébként újabb ásatási leletként – a templom, mivel az 1690/1695 táján beszakadó boltozat összetörte azokat. 1708-ban Michael Helwig szobrász sötét alépitményre fektette az alabástromból faragott új, barokk figurákat a reprezentatív új emlékmű számára.³⁶⁷ Már nem az alapítók emlékezetét, csupán a korábbi templomépületét őrzi Karancsberényben Berényi Lőrinc *spolium*ként befalazott, 13. század végi, 14. század eleji, négyzetes sírtáblája (288-290. kép). A mai, késő barokk római katolikus templom építése előtt lebontott régi templom alapfalaiban (ami jelenthette a régi padlót is) találták 1788-ban, ahogy arról az új templom orgonakarzatának egyik pillérébe történt befalazásakor az alá helyezett, 18. század végi kőtábla megemlékezik: *SUPERIOR LAPIS IN ANTIQVAE ECCLESIAE FUNDAMENTIS REPERTUS DIE XX MAJI M.DCC.XXC.IIX. PRO MEMORIA ILLOCATUS.*

3.5. Kitekintés a mára

³⁶⁵ Részletesen ld. később, „A holtak jelenléte – templomi temetkezések és környezetük a középkori Magyarországon” című fejezetben.

³⁶⁶ FORSTER 1905c; MÖLLER 1905; VARJU 1905; BALOGH 1943. 76-78, 243-249.; 39-41. kép; ENTZ 1958. 138-140, 168.; 179-184. kép; BALOGH 1966. I. 283-287.; II. 309-311. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 166-167. (Kat.-Nr. 53, BALOGH, J.); RITOÓKNÉ 2000; MIKÓ 2008f. 27.; ld. még alább az „A templomi síremlékek és rokonemlékek típusai a középkori Magyarországon” és a „Megbízók és készítettők” című fejezetekben.

³⁶⁷ HINZ 1996. 15, 62. (16. jegyzet); SOFFNER 2004. 18, 25-25.

A halottaknak való emlékéllítés fontossága talán akkor érhető tetten „legnyersebb” formában, ha a síremlék készítésére és felállítására valamilyen okból alig vagy egyáltalán nem adódik módja az ezt egyébként igénylő kisebb-nagyobb közösségnek. Egy igen általános korlát például az anyagi lehetőségek hiánya. A sírra ültetett facsemete egyes cselédtemetőekben még a 20. század első felében is megfogható népi szokása (622. kép), és az esetleg csak két botból vagy deszkából összeállított, rövid életű – és tartósabb pótlásra később sem számító – emlék- és sírkeresztek (623-626. kép) kitűzése is jó példákkal szolgál erre.³⁶⁸ A háború halottairól, a csaták vagy ostromok során életüket vesztő, később nem azonosítható, sokszor fel sem lelhető közkatonákról és civil áldozatokról közös vagy egyéni – akár névtelen – emlékjelet által történő megemlékezés szokása a 19. század második felének észak-amerikai és európai háborúiban gyökerezik, és az egyéni sírok vagy monumentális katonai temetők a két világháború csataterei környékének lettek gyakori tájképi elemei (627-634. kép). Az ilyesfajta emlékéllítés helyenként már az 1848/49-es szabadságharc részvevőinek síremlékeivel, emlékköveivel (635. kép) megkezdődött a 19. század második felében, általános társadalmi igényre azonban az első világháborút követően kialakított katonai temetőkben és községi emlékhelyein (például emlékfák ültetésével³⁶⁹) vált (636-637. kép). A II. világháború, Budapest ostroma ismeretlen katonasírait ma is rendszeresen koszorúzzák például a Budai-hegyek erdeiben (638. kép).

Nem véletlen, hogy a II. világháborús holokauszt túlélőinek egyik alapvető fájdalma, hogy szeretteiknek nem hogy az elvárható hosszúságú életre és az élet nyugalmas befejezésére nem volt módjuk, de még a sírjukon való emlékéllítés lehetősége sem állt fenn. A Gunther Demnig kölni művész akciójaként sikerre vitt *Stolperstein* („botlókő”) program a holokauszt németországi áldozatai egykori lakóhelyének az utcaburkolatban névvel való megörökítésére (639-642. kép) olyan nem várt reakciót is kiváltott, hogy a járókelők lépéseitől folyamatosan csiszolódónak és ezáltal mindig megújulónak elképzelt táblácskákat az emberek inkább kikerülik, mert az „emlékező macskakövek” sírjelekre emlékeztetik őket.³⁷⁰

Az I. világháború szinte minden magyarországi településen felállított emlékműveire,³⁷¹ számos intézmény bejáratí elöterében kifüggesztett emléktábláira felvették a helyi közösség háborús halottainak névsorát,³⁷² amelyet utóbb a II.

³⁶⁸ Részletesebb utalásokkal ld. később, a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

³⁶⁹ Részletesebb utalásokkal ld. később, a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

³⁷⁰ BERGER Á., Emlékező macskakövek. Élet és Irodalom LI. 3. (2007. január 19.) 8.; Az első magyarországi darabok elhelyezéséről: CSORDÁS L., Emlékezni lépten-nyomon. „Botlókövek” a holokauszt áldozataiért. Népszabadság 2007. április 27., 10.

³⁷¹ *Monumentumok* 1985.

³⁷² *Monumentumok* 1985. 103.: „Az emlékmű Kiskunmajsa főterén [...] 1939-ben lett felállítva [...] 580 elesett hős névsora van belevésve.”; Törökbálinton a máshol készült emlékműre már a helyszínen vették fel 261 hősi halott nevét (*Monumentumok* 1985. 106.); Mezőberényben az emlékmű 576 hősi halott nevét hordozza (*Monumentumok* 1985. 118.).

világháború hasonló jegyzékeivel egészítették ki (643. kép). Ausztrália, Új-Zéland nagyvárosaiban a magyarországiaknál sokkal monumentálisabb, a nemzeti sorsközösséget demonstráló emlékművek, emlékmúzeumok létesültek a 19. század végétől máig, a búr háborútól az afganisztáni és az iraki bevetésekig életüket áldozó katonák emlékének ápolására. Az emlékezés egyik súlypontját az elhunytak névsorai jelentik. A kőszívatag közepén magasodó Ayers Rock (Uluru) üdülőtelepén ez csupán egy-két nevet számlál (644. kép), míg a legnagyobb, az ausztrál fővárosban, Canberrában található központi emlékhelyen az összes ismert, százezret jelentősen meghaladó nevet tartalmazó, fekete gránit anyagú névjegyzékben a rokonok neveit az odalátogató leszármazottak folyamatosan vörös rózsákkal jelölik és tisztelik meg (645-646. kép). Hasonló név-emlékhelyként alkották meg a vietnámi háború amerikai halottainak washingtoni emlékművét. A holokauszt áldozatainak emlékére magyarországi zsinagógákban és temetői halottasházakban elhelyezett márványtáblák (647-648. kép), temetőkben állított emlékművek, a rákoskeresztúri zsidó temetőben álló egész emlékmű-együttes (649-650. kép) névvel jelzett halottainak a legritkább esetben van valódi sírjuk; az áldozatok Páva utcai új emlékmúzeumában üvegablakok sorára maratják a névsort. A holokauszt központi emlékhelye, a jeruzsálemi Jad Vasem emlékmúzeuma nevének jelentése nem más, mint „Név emlékezet”. A múzeumban folyamatosan, és gyakran más – például a magyarországi 56-os – megemlékezéseken is, hangosan olvassák a neveket; a mennyei „Élet Könyve” (Jel. 3, 5) példájára alkotott középkori kolostori „Liber vitae”-khez kapcsolódó szokások, ha a teológiai összefüggések jórészt el is felejtődtek mára, manapság is meghatározó momentumai lehetnek az emlékezésnek.

4. TEMETŐKÉP ÉS TEMETŐI SÍRJELEK, VALAMINT ROKONEMLÉKEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON¹

„Adjon az Isten fényeket,
temető helyett életet”

NAGY LÁSZLÓ: Adjon az Isten²

A Nyitra megyei elefánti egyház János nevű rektora és Felső-, illetve Alsó-Elefánt földbirtokosai között született egyezségről Domonkos, pereszlényi plébános, nyitrai alesperes által Pereszlényben, 1322. április 29-én kiállított oklevél rendelkezett az elefánti pap jövedelmeiről, ezen belül pedig a temetéshez kapcsolódó szertartások áráról is; így (a síron) kő vagy fa emlék elhelyezésekor végzett szertartásért két kalács, egy csirke, egy sajt, egy lepény és egy amfora sör járt neki: „in posizione lapidum seu lignorum, in signum monumenti duas tortas, unam pullum, unum caseum, placentem unam et unam anforam cervisie dare tenerentur”.³ Az oklevél a papnak általában a lakosságtól és nem az előkelőbbektől húzott jövedelméről intézkedett, így mind a kő, mind a fa jelek esetében a templom körüli temetők sírjeleire vonatkoztatható az adat, amely tudomásom szerint az ilyesfajta emlékeknek legkorábbi írásos említése Magyarországon.

4.1. A temető építészeti együttese

A középkori népesség túlnyomó része az elefántihoz hasonló, a templomok köré vont temetőkben nyert végső nyughelyet — a templomok, kolostorok épületbelsőiben ugyanis csak a legelőkelőbbek, a legmódosabbak temetkeztek⁴. A temetők azonban a templomok tartozékai, maguk is szent helyek voltak, mivel az egyházak és a bennük elhelyezett ereklyék szentsége kisugárzott rájuk; már elég hamar adatolható a püspöki beszentelésük is.⁵ [Jelentős mértékben különbözött ez a rómaiak felfogásától, akik nem a temetőt, hanem magát a sírt tartották szentnek, ahol a halottak szellemei (*Dii Manes*)

¹ A középkori Magyarország temetői sírjeleinek első, az enciklopédia szócikk műfaji korlátaiból is adódóan igencsak tömör vázlata: LŐVEI 1994a. A fejezet korábbi, lényegesen rövidebb és szűkebb tematikájú változata: LŐVEI 2005b.

² Nagy László összegyűjtött versei. Bp. 1988. 9.

³ DEDEK 1924. 13. (31. sz.); SOLYMOSI 1987. 561. (fordításában „emlékoszlop” szerepel).

⁴ Részletesebben ld. alább „A holtak jelenléte — templomi temetkezések a középkori Magyarországon” című fejezetben.

⁵ DERWEIN 1931. 31.

éltek.⁶ Mind a római, mind a keresztény elgondolástól különbözött a zsidóké, akiknek temetőiben a sír és a sírkő is a halott tulajdonát képezte, és a temető valójában tisztátalan helynek számított, ahonnan távozva kezet kellett mosni, és ahová a temetésen kívül nem is volt szokás járni.] Hiába beszélünk azonban tömeges jelenségről, a városi és falusi plébániatemplomok, a nagyszámú kolostor középkori temetőinek egykori képeről, a földfelszín fölötti tartozékaikról tudásunk mégis igencsak csekély, annak ellenére, hogy az utóbbi másfél évszázad régészeti kutatásai során a Kárpát-medence területén sok ezernyi sír tárult fel ezekben a temetőkben, számos adatot szolgáltatva legalább a temetkezési formákról.⁷

Amiről biztosabb tudással rendelkezünk, az csupán az építészeti környezet. Elsősorban a templomépület maga,⁸ amely köré I. László és (Könyves) Kálmán törvényei, a zsinati határozatok (Szabolcs, 1092; Tarcál, 1100 körül; Esztergom, 1104-1112/13) szerint a becsületes keresztényeknek (kivételt jelentettek az öngyilkosok, kiátkozottak, gyilkosok) temetkezniük kellett⁹ — a hívek a halottaikat az egyházakhoz temessék, aki hanyagságot követ el ebben, az 12 napig kalodában, vízen és kenyéren böjtöljön, és hasonlóan bűnhődjék az, aki az úr szolgáját, vagy az a falusi bíró, aki a szegényt vagy idegent nem temeti az egyházhoz: „Si quis [...] aut mortuos suos ad ecclesiam non sepellierit, XII dies in pane et aqua peniteat in cippo. Si dominus servi sui corpus, aut villicus pauperis hospitis vel villani ad ecclesiam non detullerit, tantumdem peniteat.”¹⁰ A keresztények eltemetése ugyanakkor ne a templomokban történjék: „Sepulture christianorum non nisi in atriis ecclesiarum fiant”.¹¹

A temetők másik többé-kevésbé általános építészeti eleme a sok esetben meg is maradt (651-652. kép), de ásatással máshol is gyakran feltárt, temetőt övező kerítés, körítőfal¹² — pl. a 13. századi nagybörzsönyi Szent István-templom körítőfala;¹³ Kővágóörs határában, az 1548-ban elpusztult Ecsér-pusztai templomrom körüli ovális,

⁶ *Digesta* 11. 7. 2. 5.; angol fordítása: SCOTT 1932. (11. 7. 2. 5.); CARROLL 2006. 4, 9.

⁷ A korai Árpád-korra vonatkozó összefoglalás: TETTAMANTI 1975; A kutatási feladatokat vázoló, programadó helyzettanulmány: RITOÓK 2004; A középkor egész időszakával foglalkozó, hézagpótló, műfajából adódóan azonban mégis csupán mozaikszerű tanulmánykötet: *Templom körüli temetők* 2005.

⁸ Középkori falusi templomainkról: MAROSI 1975. 23-38.; hasonló, akár tudományos, akár népszerűbb összefoglalás a városi templomépítészetéről az általánosabb építészettörténeti, művészettörténeti munkákból gyűjthető ki, pl.: *Magyarországi művészet* 1956; RADOS 1961; *Magyarországi művészet* 1973; DERCSÉNYI 1973a; ENTZ 1974; *Katolikus templomok* 1991; *Református templomok* 1992; ENTZ 1994; ENTZ 1996; LŐVEI 1998a; BUZÁS 2001b.

⁹ MAROSI 1975. 24.; *Magyarország története* 1984. I/2. 921.; BALASSA 1989. 10-11.; *Történeti lexikon* 1994. 395. (JÁNOSI M.); RITOÓK 2004. 116.

¹⁰ László első törvénykönyvének XXV. pontja: ZÁVODSZKY 1904. 74, 162.

¹¹ Kálmán első törvénykönyvének LXXIII. pontja: ZÁVODSZKY 1904. 192.

¹² A szokás kialakulásáról rövid, de igen informatív nemzetközi kitekintés: RITOÓK 2004. 116.

¹³ R. RATKAI 1972. 177.

kívülről támpillérekkel erősített fal¹⁴ (653. kép); a 13. századi alsódörgicsei templom temetőkerítése¹⁵ (654. kép); a mátraszőlősi római katolikus templom 14. századi edénytöredékekkel keltezett, külső oldalán támpillérekkel erősített kőfala¹⁶ (655. kép); a nógrádsápi római katolikus templom középkori eredetű kőkerítése¹⁷ (656. kép). Körítőfalra vonatkozó legkorábbi írott adat Magyarországon 1313-ból ismert.¹⁸ A temetők körül már a honfoglalás korában ismert körítő árok övezhette a templom körüli temetőket is, esetenként még a 20. századig is.¹⁹ A városi plébániatemplomok temetőit is fallal vették körül, így a kassai (Košice, Szlovákia) Szent Erzsébet-templom és a tőle délre eső Szent Mihály-kápolna körüli, a temetőt is övező kerítés még a 18. század utolsó negyedében is állt.²⁰ A 14. század utolsó harmadában létesített budai karmelita kolostornak az épületegyüttes keleti oldalán húzódó temetője kerítését a külső oldalán feltárt cserépréteg alapján tető fedhette, két kapuszáras bejáratához pedig előtető csatlakozott.²¹ A körítőfalak egy része a középkor végén, a török fenyegetés hatására védelmi célból épült, mint például a mecseknádasdi Szent István-templom körül a 16. század elején.²² Ha a körítőfalak az épületegyüttes veszély esetén szükséges védelmét elősegítő kiegészítést — lőrések, tornyok stb. — kaptak, már erődtemplomról beszélhetünk.²³ Ilyenek Európa más területein is előfordulnak, például Közép- és Dél-Németországban.²⁴ A legnagyobb példák azonban Erdélyben találhatók, a szászok építkezésein.

A temető fallal elzárt területét a latin *coemeterium* („alvó hely”) kifejezés nyomán magyarul cinteremnek nevezték. A német *Fried-hof* („bekerített udvar”) elnevezés egyenesen a kerítettségéből eredt.²⁵ A körítőfalak, az árkok egyik feladata az állatok távoltartása volt, hiszen például a disznók a sírokat is feltúrhatták, de igen lényeges szempont volt a szakrális funkció, a szakrális védelem — a temető szentelt föld volt.

¹⁴ KOPPÁNY 1993. 143.; 54. ábra.

¹⁵ ÉRI-KOPPÁNY 2001. 17, 18.

¹⁶ VALTER 1974. 156.; 8. kép

¹⁷ KOZÁK 1970b. 218-219, 221.; 258. kép; MAROSI 1975. 32., alaprajz.

¹⁸ RITOÓK 2004. 117. (hivatkozik Magyar Károly 1982-ben készült szakdolgozatára)

¹⁹ Még a templom körüli keresztény temetőket megelőző, korai köznépi temetőket övező árkokról: SZABÓ 1970; árkokkal körülvett templomokra nyugat-dunántúli példák: VALTER 2004. 176. (Mesteri), 177. (Narda), 189. (Vasalja-Pinkaszentkirály), 192. (Vasszentmihály), 193. (Vasszilvágy); Balatonszabadi-Pusztatorony 1683-ban a törökök által elpusztított, román kori eredetű templomromjának jelentős méretű, 6 m széles, 3 m mély temetőárka alighanem már a török kori erődítés része volt: MAGYAR 1984.

²⁰ KRCHO 1990. 1-2. kép

²¹ BENDA 2005. 242-243.; 2, 6. kép

²² G. SÁNDOR 1974. 186-187, 192.; 176, 183-184. kép

²³ TOLNAI 2001.

²⁴ DERWEIN 1931. 36-37.

²⁵ ANGENENDT 2008. 378.

Mint ilyet, az élők és holtak középkori „együttélésének” értelmében, „gyakran választották jogi és szakrális cselekvések, ítélkezés, nyilvános kihirdetések, prédikáció és vezeklés kitüntetett helyszínéül”.²⁶ Készülhettek például oklevelek is temetőben: Viszokai István közigazgató 1447-ben két oklevelét is zágrábi (Zagreb, Horvátország) kolostori temetőben – „in cimiterio claustris sancti Francisci” – állította ki.²⁷

Egyes ausztriai és német, francia vagy akár itáliai városi temetőket a körítőfal belső oldalához támaszkodó, a kolostori kerengőkhöz hasonlóan fedett folyosók öveztek (ld. például a plébániai és temetési jogokkal is felruházott salzburgi St. Peter-kolostor mai összképét valójában csak 1627-ben elnyerő temetőjét, a *Petersfriedhofot*;²⁸ a pisai *Campo Santót*; a párizsi *Cimetière des Innocents* már késő középkori ábrázolásokból is jól ismert, utóbb azonban megszüntetett együttesét,²⁹ az elvéve ma is álló emlékek közé tartozó roueni Saint-Clou- és blois-i Saint-Saturnin-temetőt, valamint Montfort-l’Amaury ma is használt temetőjét³⁰). Hasonló építményekről nem árulkodnak hazai ásatási eredmények, pedig ezek falai, esetenként padlófelületei valóban alkalmasak lehettek volna nagyobb számú, igényes anyagú és megmunkálású sírlap, epitáfium, a fal előtt emelt síremlék máig tartó megőrzésére.

A kerítettség a hely korlátozott voltával járt, így sok helyen volt szükség az újabb sírgödrök kiásása során előkerült csontok elhelyezésére szolgáló csontházra, osszárúmra (*carnarium, ossarium*) is. Ebben az időben a temetők túlnyomórészt még „névtelenek voltak”, bármilyen sírjelek is állhattak esetleg a sírhantokon, és nem is ígérték örök elhelyezést az elhunytaknak. Az ideiglenesség mutatkozott meg már a keresztény temetőknek a 2. század végétől adatolható *coemeterium* – „alvó hely” – elnevezésében is, hiszen az elhunytak maradványai itt az Utolsó ítéletre vártak³¹ (ahogy egyébként a jelenkor főleg városi temetőiben, kolumbáriumokban is általános a 10, 25, 40, 60 éves ismételt sírmegváltás intézménye). Általános volt a vélemény, hogy az elhunyt lelkét nem sérti, ha a testi maradványokat eltávolítják a sírból, és a csontok akár szét is szóródhatnak, az Utolsó ítélet során ugyanis nem jelenthet problémát a darabok egyesítése.³² De az összegyűjtött csontok továbbra is a középkori temető központját alkotó templom „tartozékai” maradtak: a halottak eltemetése az egyháznak jogokat adott és kötelezettségeket jelentett. A sírok rendszeres felnyitása és újrafelhasználása ellenére a halottakra való ismételt megemlékezés kötelessége megmaradt: a

²⁶ ANGENENDT 2008. 378.

²⁷ CSUKOVITS 2008. 69.

²⁸ WALZ 1867-1875; TIETZE 1913. 166-198.; Fig. 256.; HERMANN 1982. 71-72.; KOCH 1982.

²⁹ *Saints-Innocents* é. n. 14, 28. kép

³⁰ ARIÈS 1984. 24, 25.; 30, 36, 37. kép

³¹ CAROLL 2006. 1-3.: a törvények szerint szigorúan a településeken kívül elhelyezett római temetők jelölésére a *necropolis, sepulcretum*, az egyes sírt is jelölő *sepulcrum* volt, míg a *coemeterium* kifejezés a 2. század végén Tertullianusnál és 200 körül Hippolytusnál jelent meg először.

³² KÖTTING 1984. 74.

személytelen tömegek eltemetése mindenesetre a rájuk való emlékezés személytelenségével társult, amikor Cluny apátságában 998-ban, Odilo apát (†1049) idején, majd idővel az egész egyházban bevezették a név szerint nem ismert elhunytak általános, a Mindenszenteket követő halotti emléknapját.³³

Németországi írott forrásokban az osszáriumok léte már a 12. századtól fogható, feltehetően azonban már a 10. században is létesíthettek erre a célra épületeket/épületrészeket.³⁴ Legdíszesebb példáik a latin eredetű *karner* kifejezést is megőrző Ausztriában állnak. A már említett, párizsi *Cimetière des Innocents* 15. század közepi ábrázolásán a 18. század végéig a kerítés mentén fennálló árkádsor fölötti alacsony, a temető felé megnyitott emeleti térben sorakoznak az egybegyűjtött koponyák;³⁵ a csontkamrák három oldalról vették körül a temetőt, amely az összes párizsi temető közül a „legkedveltebb” volt, így aztán a sírokat az újabb temetések miatt rövid időn belül ki kellett hantolni, és a csontokat az osszáriumokban kellett felhalmozni.³⁶

A magyarországi falusi templomok esetében az osszárium többnyire a templom északi oldalához általában utólag hozzáépült helyiség volt, mint például a mátraszőlősi római katolikus templomnál (655. kép).³⁷ Osszárium volt a mecseknádasdi Szent István-templom északi oldalához a 14. században épült helyiség,³⁸ a veszprémfajszai templomrom északi oldalához tapasztott tér (656. kép),³⁹ a Kővágóörs-ecséri templomromnál (653. kép),⁴⁰ a beregdaróci református templomnál,⁴¹ a felvidéki bárcai (Barca, Szlovákia) római katolikus templomnál⁴² és a sajókazai református templomnál⁴³ a sekrestyéhez nyugat felől hozzáépült kisebb helyiség. Alsódörgicsén a széles nyugati tornyot nyugat felől megtámasztó, a 15. században emelt támpillér közét rekesztették el egy fallal csontház céljára (654. kép).⁴⁴ 1509-ből származó körmenet-leírásból arra lehet következtetni, hogy valahol a szentély körül állhatott a középkori egri székesegyházhoz

33 ANGENENDT 1984. 180.; WOLLASCH 1984. 222.; KÖRNER 1997. 9.; DIÓS 1998. 549.

34 DERWEIN 1931. 41.

35 *Saints-Innocents* é. n. 14. kép: miniatúra Jacques Juvénal des Ursins 1449 és 1457. között készült misekönyvében; az ábrázolt építményt 1786-ban készült rajz hitelesíti: uott. 28. kép

36 HUIZINGA 1976. 113.

37 Az osszárium a hajónál később, a 15. században épült második szentély északi oldalához kapcsolódó, azzal egyidejű sekrestye nyugati oldalához csatlakozó, feltárásakor nagy mennyiségű csonttal teli helyiség volt, amelybe a hajó északi falán tört nyíláson át helyezhették el a csontokat; 1715-ben írott forrás is említette a csontházat: VALTER 1974. 155.; 8. kép

38 G. SÁNDOR 1974. 186, 192.

39 Tóth Sándor feltárásából: RITOÓK 1984. 2. ábra

40 KOPPÁNY 1993. 144.; 54. ábra

41 Feltárója Balázsik Tamás volt: BALÁZSIK 2000. 219.

42 BALÁZSIK 1993b. 6.; 13. kép

43 SIMON 2002. 110., periodizációs alaprajz a 108. oldalon

44 ÉRI-KOPPÁNY 2001. 17, 18.

tartozó „ossarium seu cimiterium”.⁴⁵ A soproni Szent Mihály-plébániatemplom kifejezetten erődítés jelleggel körbefalazott temetőjében a 13. század közepén önálló, nyolcszög alaprajzú karnér épült, a ma is álló Szent Jakab-kápolna;⁴⁶ hasonló alaprajzú volt az azóta részben átépített temetőkápolna a szepességi Podolinban (Podolinec, Szlovákia),⁴⁷ és hatszögű Szentmargitbánya (St. Margarethen, Ausztria) karnere⁴⁸ (658-659. kép). A kassai Szent Erzsébet-plébániatemplomtól délre a 14. század harmadik negyedében emelt, hosszházas, impozáns Szent Mihály-kápolna is kétszintes: alsó, föld alatti, boltozatos terei osszáriumként szolgáltak.⁴⁹ Az ilyesfajta, felső szintjükön kápolnának, alul pedig csontháznak helyet adó, hol centrális, hol hosszházas rendszerű, német-osztrák párhuzamokkal jellemezhető karnerek főleg a történelmi Magyarország nyugati határszéle⁵⁰ és a Felvidék településein, néhány erdélyi szász városban, jelentős mértékben németek lakta területeken vagy településeken ismertek. Az újabb ásatások eredményei, például a középkori templom helyén épült zalaegerszegi plébániatemplom mellett feltárt kápolna azonban a sommás kijelentések tekintetében óvatosságra intenek.⁵¹

Két olyan kő fedlap is előkerült az utóbbi évek magyarországi ásatásai során, amelyek a csontok összegyűjtésére szolgáló terek nyílásait zárhatták le egykor. Budán a Víziváros középkori ágostonos kolostorának területén építkezés során találták azt a köriratától eltekintve ábrázolás nélküli faragványt (203. kép), amelyet a felirata alapján a néhai felséges Lajos király — I. (Nagy) Lajos — idején élt nemzedékeknek emeltek, feltehetően a kolostorban folyt építkezés alatt megbolygatott és együvé temetett csontok fölötti fedlap gyanánt: *hic iacent ille g(e)n(er)acio[n]es qui p(er) divina(m) gr(aci)am educti fvera(n)t p(er) serenissimu(m) rege(m) lodo(v)icu(m) 1455*. A feliratban olvasható évszám így nem halálozási évet jelöl, hanem minden bizonnyal az újratemetésnek és a kőlap készítésének évét. A leletmentést követő években a faragvány lelőhelyének közvetlen közelében tárták fel a kolostortemplom északi oldala mellé épült temetőkápolna maradványait, a körülötte elterülő temető egy részével együtt. A keletelt temetőkápolna négyzetes tér volt, félköríves szentéllyel, alatta a földbe süllyesztett csontházzal.⁵²

A másik lelet Szegeden, a vártemplom — a középkori plébániatemplom - hosszházának déli falához épült, téglából falazott, négy lépcsőfokon át megközelíthető osszárium betöltéséből került elő, kis darabokra törve, 2000-ben.⁵³ Az osszáriumban

⁴⁵ *Ordinarius* 187.; NAGY 2004. 172.

⁴⁶ CSATKAI 1956. 408-412.

⁴⁷ VANČO 2000. 135-137.; ROSTÁS, *Drávántúli* 43.

⁴⁸ CSATKAI–FREY 1932. 281.; Abb. 304-305, 308.; SCHMELLER-KITT 1976. 274.

⁴⁹ BALÁZSIK 1993b. 8.; FARBAKY 2002. 33.

⁵⁰ Vö. BERG 1985.

⁵¹ Vándor László feltárása: BALÁZSIK 1993b. 7.

⁵² VÉGH 1997a. 103, 104.; VÉGH 1998b. 16.

⁵³ Horváth Ferenc lelete: HORVÁTH 2003.

mintegy 30 koponya volt a hozzájuk tartozó csontokkal, gondosan összerakva. A vörös márványból faragott lapra imádkozó férfialakot véstek (660. kép), kezei közül írásszalag indul, felirata fohász: *Ave M[ari]a gratia pl[ena]*. A lap felületén a láb felőli részen négyzetes befaragás található, párja az írásszalag közelében, a ma hiányzó felületen lehetett – a kőlap felemelésére szolgáltak. A minuszkulás felirat nem lehet régebbi kb. 1360-nál, az alak viselete a 14. század második felére jellemző.

A késő középkori – főleg városi – temetők kerítésfalára vagy már említett, árkádsoros keretarchitektúrája falaira számos helyen monumentális haláltáncokat festettek vagy táblákon függesztettek. Az ikonográfiai előzmények a 14. század végéig vezethetők vissza (Normandia, Caudebec-en-Crux, 1393).⁵⁴ A legkorábbi, 1424–1425-ben festett, típusteremtő párizsi haláltánc a *Cimitière de Sts. Innocents*-ben már a kora újkorban elpusztult, de Guyot Marchant 1485-ben nyomtatott fametszetsorozata alapvonásaiban megőrizte és egyben széles körben népszerűsítette a képeit.⁵⁵ Baselben 1440 körül két haláltáncot is festettek, a groß-baseli domonkos kolostor temetőjének falán 1805-ig látható és a Klein-Basel klingelthali kolostora temetőjében 1860-ban elpusztult együtttest; az 1430, 1440 körül táblákra festett londoni a régi Szent Pál-székesegyház temetőjét övező kerengőben 1549-ben pusztult el, Brugge (Bruges) falképe csak 1449-es említésből ismert, több más francia példa mellett nem maradt fenn a Besançon-ban 1453-ban készült haláltánc sem; némelyik alkotás a legnagyobb művésznevekhez kapcsolódott, így a lübecki Marienkirche meglévő falképét 1463-ban Bernt Notke festette, az 1660-ban elpusztult berni 1516/1520 között Nikolaus Manuel Deutsch, a luzerni fedett Kapellbrücke 1626-os évszámú sorozata (661-662. kép) pedig Holbein fametszeteire megy vissza.⁵⁶ Ma is megvan a franciaországi La Chaise-Dieu 1460–1470 körül készült haláltánc-falképe.⁵⁷ Az 1484. évi pestisjárvány nyomán a 15. század végén festett berlini haláltánc 22,6 m hosszú sávja a Marienkirche előcsarnokának északi részén ma is látható.⁵⁸ A Kárpát-medencében középkori haláltáncról nincs tudomásunk, igen késői példák azonban említhetők. Mérgeska (Mérgesvágása, Nová Polianka, Szlovákia) 1961-ben elpusztult, görög katolikus fatemplomának falán egy 18. századi halál-jelenet – két főúri alak között egy csontváz – volt látható,⁵⁹ az ágostonos remeték lékai (Lockenhaus, Ausztria) templomában (ma plébánia- és búcsújárótemplom) a Nádasdy család temetkezőhelyéül szolgáló kriptá

⁵⁴ MÂLE 1925. 361.; MASNE DE CHERMONT é. n. 86, 104. (2. jegyzet)

⁵⁵ MÂLE 1925. 363-368.; Figs. 200-204, 210.; KOZÁKY 1944. XXII-XXIII. tábla; ROSENFELD 1972. 345.; 1. kép; HUIZINGA 1976. 111, 113.; APPLEFORD 2008. 287.

⁵⁶ MÂLE 1925. 362, 369-371.; KOZÁKY 1941. VII-VIII. tábla (Luzern); KOZÁKY 1944. XXI. tábla (Bern), XXIV. tábla (Groß-Basel), XXVII. tábla (Lübeck); ROSENFELD 1972. 345-347.; 3. kép; LIEBMANN 1977. 52-53.; a londoni együttesről legutóbb: APPLEFORD 2008; Holbein fametszetei: KOZÁKY 1941. I-II. tábla; HOLBEIN 1977.

⁵⁷ MÂLE 1925. 371-395.; Figs. 205-209; KOZÁKY 1944. XXI. tábla; ROSENFELD 1972. 344-345.

⁵⁸ KOZÁKY 1944. XXI. tábla; NICKEL 1979. 93-96, 239.; 58. kép

⁵⁹ KOZÁKY 1944. XXI. old.; XXVII. tábla, 5. kép; PUSKÁS 2008. 160.

pilléreire pedig 1771 táján különböző ruhákat és ornátusokat viselő csontvázakat festettek⁶⁰ (663-666. kép).⁶¹

A középkori temetők kis részében — elsősorban a jelentősebb városokban, uradalmi központokban — kegyúri temetőkápolnákkal is számolhatunk: ilyennek tartja feltárója, Valter Ilona a pásztói plébániatemplom melletti hatszögletű épületet.⁶² A budai Nagyboldogasszony-templom és Mária Magdolna-templom középkori temetőiben egyaránt állott egy-egy Szent Mihály-kápolna — az első kegyura minden bizonnyal maga Buda városa volt —, a Nagyboldogasszony-templomtól délre feküdt ezen kívül az Ulvingus ispán által 1334-ben alapított és 1521-ig leszármazottai kegyuraságában maradt Szent László- (a forrásokban időnként Szent Imre-)kápolna is.⁶³ Óbudán a káptalani templom közelében terülhetett el az a temető, amelyben egy Mária-kápolnát emeltek.⁶⁴ Pesten a (mai belvárosi) plébániatemplomtól délre, a temető falához építve állt a Szent Mihály-temetőkápolna — egy 1481. évi adat szerint *rectorának* hetenként egy misét kellett mondania az elhunyt hívekért.⁶⁵ 1523-ban a tordai Szent Miklós-templom temetőjében épült Szentháromság-kápolna („capelle beatissime trinitatis in cimiterio prefate ecclesie beati Nicolaj”) szőlőjéről ismert adat.⁶⁶ Szent Mihálynak szentelt kápolna állott az erdélyi Beszterce (Bistrița, Románia) Szent Miklós-plébániatemplomának temetőjében („capelle sancti Michaelis archangeli in cimiterio ecclesie parochialis”; 1527-ben és 1533-ban már lebontásáról esik szó),⁶⁷ Szent Lőrinc titulusú a brassói (Brașov, Románia) plébániatemplom temetőjében („capella Laurentii martiris in cimiterio ecclesiae parochialis”).⁶⁸ A dési (Dej, Románia) plébániatemplom cintermének oldalán 1478 előtt épült Szentlélek-kápolnát („capelle Sanctispiritus in latere cimiterii nostre parochialis ecclesie fundate”) 1887-ben bontották le.⁶⁹ Az ugyancsak a 19. század végén lebontott, nagyszebeni (Sibiu, Románia) Szent Jakab-temetőkápolna („capella sancti Jacobi apostoli sita in cimiterio ecclesiae parochialis in Cibinio”) gótikus épületéről ábrázolás is fennmaradt.⁷⁰ A 14. század végén, 15. század elején emelt szászsebesi (Sebeș, Románia) Szent Jakab-temetőkápolna az egykori plébániatemplomtól északra

⁶⁰ SCHMELLER-KITT 1976. 173.; SCHÖBEL 2005. 345.; Abb. 12; a lékainál lényegesen jobb színvonalú, jobb állapotú és nagyobb szabású az alsó-ausztriai Altenburg bencés kolostorában 1740–1745 körül elkészült kriptá haláltánc-jeleneteket is tartalmazó kifestése: GAMERITH 2008.

⁶¹ A barokk haláltáncokról ld. SCHIRETZ 1992.

⁶² VALTER 1987. 277-278.; BALÁZSIK 1993b. 7.

⁶³ ZOLNAY 1964; GERŐ 1964; KERNY 1987. 358.

⁶⁴ Budapest 1973. II. 11.

⁶⁵ RUPP 1868. 242.; RÓMER 1873. 72.; Budapest 1973. II. 13.; PATTANTYÚS 1998. 224.

⁶⁶ Kolozsmonostori konvent 1990. II. 411. (3920. sz.); ENTZ 1996. 488, 489.

⁶⁷ ENTZ 1996. 239-240.

⁶⁸ ENTZ 1996. 257.

⁶⁹ ENTZ 1996. 154, 269.

⁷⁰ ENTZ 1996. 64-65, 87, 177, 402, 405.; 78. kép

ma is áll.⁷¹ Ezeket az épületeket keresztelőkápolnaként éppúgy használhatták, mint körmenetek során, valamint a temető használatával, temetkezési funkciókkal összefüggésben. Német területeken a legkorábbi ismert temetőkápolna a fuldai kolostorban 820-ban Hrabanus Maurus (780–856)⁷² által emeltetett Szent Mihály-kápolna, amelyet építtetője a jeruzsálemi Szent Sír-kápolna másolatának szánt.⁷³ A középkori német temetőkápolnák később is gyakran készültek a jeruzsálemi épület eszmei és formai követőiként, például a gelnhauseni Szent Sír-kápolna, amelyet 1825-ben kövei megszámozásával bontottak le és építettek Homburgban újra fel (alapkövében egy üvegcsét találtak, amely alighanem a Jordán vizét tartalmazta eredetileg).⁷⁴

Némelyik egyház temetőjének területén házak és pincék létezéséről is van tudomásunk. Tápiógyörgye–Ilike-part ismeretlen nevű, a tatárjárás idején elpusztult falujában egy időben vált rommá a templom, valamint a körülötte lévő temetőben annak fennállása idején az egyház északi szomszédságában emelt lakóház.⁷⁵ 1411-ben Zsigmond király Márton gragenaszentmiklósi plébános kérésére átírta I. Lajos 1380. évi oklevelét, amely szerint többek között a Szent Miklós-egyház *rectorára* bízta az egyház temetőjének és a benne lévő házaknak és pincéknek kormányzását.⁷⁶

4.2. Temetőkereszt, mécsesfülke, bűnbánati kereszt, kálvária

A Kárpát-medence 19–20. századi falusi temetőiben központi helyzetben álló temetőkeresztek („középkereszt”⁷⁷; 667-669. kép) középkori előzményeiről biztos adatokkal nem rendelkezünk, bár a nyugat-európai temetőkben ismert keresztállítások alapján nem kétséges, hogy ilyesfajta keresztek Magyarországon is léteztek a középkori temetőkben.

Már a 820 körül másolt Szent Gallen-i kolostorterv⁷⁸ temető és gyümölcsöskert megjelölésű részének közepén is nagyméretű keresztet jelöl a rajz, a fákhhoz hasonlóan a legjellemzőbb felület elvének megfelelően az ábra síkjára fektetve. A középre állított kereszt a remény jele volt élők és holtak számára egyaránt.⁷⁹ A kereszt egyben

⁷¹ VARGA 1984. 77.; 21-22, 106. kép; ENTZ 1996. 51, 456.; 58-59. kép

⁷² Fuldai apát, mainzi püspök majd érsek, a 9. század első felének legnagyobb hatású tudósa: BOZÓKY 1975.

⁷³ DERWEIN 1931. 44.

⁷⁴ DERWEIN 1931. 43-44.

⁷⁵ DINNYÉS 2007.

⁷⁶ Zs.O. III. 87-88. (75. sz.)

⁷⁷ BALASSA 1989. 52, 53.

⁷⁸ REINHARDT 1952; MAROSI 1972b. 28-29.; 6. kép; CONANT 1978. 55-59.; 17. kép; ANGENENDT 2008. 460-462.; 81-82. kép

⁷⁹ Ld. részletesebben a „A megváltás jele – kereszt a síron” című fejezetben.

emlékeztetett a temető felszentelésének rítusára, amelynek során már a Karoling időszakban öt keresztet állítottak fel kereszt alakban, egyet-egyet minden égtáj felé, középen pedig egy nagyobb, és a szentelést végző püspök gyertyát gyújtott a kereszt csúcsán, később mindkét oldalsó keresztzáron.⁸⁰ Az öt kereszt ugyanúgy Krisztus sebeit jelképezhette, ahogy a jeruzsálemi kereszt egy nagyobb és négy kisebb keresztje is,⁸¹ egyben azonban a temető térbeli kiterjedését is jelezhatték⁸². A kánonjogász Durandus, Mende püspöke (+1296) által összeállított *pontificale* szerint a temetőszentelésnél öt embernagyságú fakeresztet („quinque lignee cruces, alte ad hominis staturam”) kellett állítani, az első és legnagyobb középen („una in medio que fit altior”), a másodikat keleten („alia ad ortum solis”), a harmadikat nyugaton („tertia ad occasum”), a negyediket északon („quarta ad septentrionem sive ad aquilonem”), míg az ötödiket délen („quinta ad austrum sive meridiem”).⁸³ A kereszték eleinte fából készültek, legkésőbb a 13. században azonban megkezdődött a sokkal tartósabb kő-, sőt vaskereszték alkalmazása is (a *Pontificale Romanum* szerint „et habeantur V cruces lignee [...] et si lapidea essent vel ferrea melius esset”⁸⁴). Amennyiben a püspök egy alacsonyabb rangú papot bízott meg a szenteléssel, csupán egy keresztet állítottak.⁸⁵

Kerek, négyszer lépcsőzött talapzaton álló, orrtagos kereszt jelenik meg egy a 15. század első feléből származó francia miniatúra temetőábrázolásán.⁸⁶ Lépcsőzetes talapzaton álló, magas, karcsú oszlop vagy pillér tetejére helyezett, díszes, késői gótikus kőkereszték állnak ma is Spanyolország kolostorainak (pl. Poblet ciszterci apátsága, 670. kép) és székesegyházainak épületegyütteseiben – a tarragonai székesegyház szentélyétől délkeletre például egy ciprusok alkotta sírkertben (671. kép). Az alsó-bajorországi Abensberg karmelita templomából származó ún. Babo-triptychon középső tábláján fás tájképi háttér előtt korpuszt hordozó, magas kereszt két oldalán a Babo család tagjai térdelnek, a kereszt előtt páncélos alakot ábrázoló sírlappal, amelynek körirata az 1020-ban elhunyt, keresztnévvel nem jelzett családi ősről emlékezik meg, a festmény

⁸⁰ DERWEIN 1931. 31.; BAUERREISS 1938. 74. (3. jegyzet)

⁸¹ *Keresztény művészet* 1986. 169.; KIRSCHBAUM 1970. 570.; Hasonló szimbolikus képi világot jelenített meg Utrechtben a dóm, mint középpont körül a négy égtáj irányában Bernulf püspök által a 11. században alapított templomok együttese.

⁸² SLADECZEK 1999. 259, 268-269. (30, 32. jegyzet): a temetőkeresztnek ezt a funkcióját már 1030-ban meghatározták a Samur melletti Saint Florent temetőjében, és megtalálható az 1456.évi lausanne-i *visitatio*-szabályzatban is.

⁸³ SLADECZEK 1999. 259., hivatkozik: ANDRIEU, M., *Le pontifical romain u moyen âge 2: Le pontifical de la curie romaine au XIII^e siècle*. Città del Vaticano 1940. (Studie Testi 87) 505., amelyet idéz: FABIAN, G., *Spätmittelalterliche Friedhofscrucifixi und Kalvarienberge im Rheinland und in Westfalen*. Diss. Bonn 1983, Bonn 1986. 49-50.

⁸⁴ SLADECZEK 1999. 259., hivatkozik: ANDRIEU 1940. i. m. 505., amelyet idéz: FABIAN 1986. i. m. 50.

⁸⁵ DERWEIN 1931. 31.

⁸⁶ HÜPPI 1968. 109, 136.; 1. kép

készítésének 1562-es évszámát is feltüntetve (*ANNO DOMINI 1020 STARB DER EDEL GESTRENGE VND WOLGEBORNE HER BARO GRAF VND HER VON ABENSPERG DEM GOT GENEDIG SEI AMEN 1562*).⁸⁷

A Babo-triptychonon ábrázolthoz hasonló, akár életnagyságnál is nagyobb korpusszal egybefaragott kőkeresztek szabadban fennmaradt korai példái a 15. századból származnak — a korpusznak és a kereszt törzsének egyetlen kőtömbből történő kifaragását a statikai állóképesség tette szükségessé, Krisztus karjait esetenként azonban külön faraghatták, a fakereszteknél megszokott módon.⁸⁸ 4–5 méteres magas lehetett a berni szoborlelet (IV.) Heinrich von Bubenbergről címerével díszített, festett felületű, 1460 táján faragott, monumentális kőkeresztje, amely a berni Münster temetőjében állhatott egykor.⁸⁹ A lábazattal együtt számított 5,4 méteres magasságával még a bernit is meghaladó méretű, típusteremtő alkotás Nikolaus Gerhaerts von Leyden 1467-ben szignált és datált, Baden-Badenben ma is álló temetőkeresztje (672. kép).⁹⁰ Követhetetlenül sok közvetítőn keresztül érvényesülő hatása leegyszerűsített formában ott érződik még a Dunántúlon a fakereszteket szórványosan a 18. század második felétől, nagyobb számban 1800 tájától felváltó, korpusszal egybefaragott kőkeresztjein is, temetőkben, templomkertekben, utak szélén (667, 673-677. kép).⁹¹

1081-ben Székesfehérvár várában egy keresztbe villám csapott („*crux Domini que Albe constituta fuerat, percussa est a fulgure*”),⁹² ez éppúgy lehetett szabadon álló kereszt, mint a várhoz tartozó, a Kralovánszky Alán által a mai székesegyház előtt feltárt, négykaréjos épülettel⁹³ azonosítható Szent Péter-templom tartozéka; a templom mellett mindenesetre már a korai időben lehetett temető is.

Mezőcsát–Csicske Árpád-kori templomának és temetőjének feltárása során a templomtól nyugatra, a temető sírokban legsűrűbb részén a sírok ásásakor gondosan

⁸⁷ MADER 1922. 60.; Fig. 39.; a triptychon az Aventinus-Museumban található, vö. PAOLA–LIEDKE–RIND 1992. 25.

⁸⁸ SLADECZEK 1999. 259.

⁸⁹ SLADECZEK 1999. 255-271.; Abb. 279

⁹⁰ OHNMACHT, M., *Das Kruzifix des Niclaus Gerhaert von Leyden in Baden-Baden von 1467. Typus, Stil, Herkunft, Nachfolge.* Bern–Frankfurt 1973; LIEBMANN 1982. 165-166, 510. (63. jegyzet); 74, 76. kép; SLADECZEK 1999. 257.; Abb. 286; GEPPERT 2006. 305-307.; 1-4. kép; 1967-ig a szabadban volt a régi temető (*Alter Friedhof*) területén, azóta a baden-badeni Stiftskirche szentélyében áll.

⁹¹ A fakeresztekről a kőkeresztekre történő váltási folyamatról: LŐVEI 2004d. 141.; Nikolaus Gerhaerts keresztjének hatása a 17. századig egész sor Felső-Rajna vidéki keresztén megmutatkozik (pl. Molsheim, Maulbronn, Hagenau: OHNMACHT 1973. i. m. 3, 101 skk.). A hosszú, vékony, inas test, a hangsúlyosan láttatott bordák, az erősen félrefordított fej, az igen tagolt, hullámzó ágyékkendő hatása erősen érződik még egy talán Sümegen dolgozó kőfaragó sümegi temetőkeresztjén (1781-es évszámmal) és zalagyömörői útmenti keresztjén (LŐVEI 2004d. képek a 136. oldalon).

⁹² GYÖRFFY 1987. II. 365, 377.

⁹³ KRALOVÁNSZKY 1983.

figyelembe vett, vagyis azok által nem metszett, mintegy 70 cm átmérőjű lyuk került elő, amelyet leginkább egy beleállított és az állékonyság érdekében betömedékelt kereszt helyének lehet tartani (678-679. kép).⁹⁴ A 14. század utolsó harmadában létesített budai karmelita kolostornak az épületegyüttes keleti oldalán húzódó temetőjében, a kerítésen nyíló kapuépítmény vonalában agyaggal kitapasztott, kövekkel erősített cölöplyukat tártak fel, ugyancsak kereszt állhatott benne.⁹⁵ A felvidéki Ducó (Ducové, Szlovákia) temetőjének kora újkori (1560–1705) periódusában a magaslat szélén mély gödörbe állított, nagyobb kövekkel rögzített fakereszt magasodhatott, amelyet fokozatosan sírokkal vettek körül.⁹⁶ A nagy keresztnek ilyesfajta, fa ékekkel és kövekkel történő kitámasztási módjáról több 16–17. századi ábrázolás is tanúskodik, például egy Sylvester János magyar nyelvű Újszövetség-fordításában található fametszet, Gelethfy Petronella (†1600) epitáfiuma a berzevicei (Brezovica, Szlovákia) római katolikus templomban, vagy Johann Daniel Ther Porten 1661-es nagyszombati Kálváriametszete.⁹⁷ Fa ékek rögzítik a keresztet a klosterneuburgi ágostonos kanonokrendi kolostor Verduni-oltárának 1330 körül készült hátoldali Keresztrefeszítés jelenetén.⁹⁸ A kőrakásos keresztaljba ékekkel erősített, alul csak a faágaktól nyersen lecsonkolt, majd kanellúrázott talpú, háromkaréjos szárvégződésű keresztben függő korpusz előtt térdepel Wolfgang Tenk építőmester alakja az 1513-as évszámú, vörös márvány epitáfiumán a felső-ausztriai Steyr plébániatemplomában (680-681. kép).⁹⁹

A magyarországi néprajzi szakirodalomban szereplő legkorábbi ismert temetői kőkereszt egy 1661-es évszámú jászberényi emlék,¹⁰⁰ amely eredetileg a Nagytemplom melletti cinteremben állt, és az alsó részén olvasható évszámnál éppen száz évvel később helyezték át az akkor újonnan létesített, ma is használt Fehértői temetőbe.¹⁰¹ Csak az alsó része ilyen régi, keresztje a korpuszsal 1712-ből való,¹⁰² de az alsó rész tetején a Golgota hegyét jelképező kőrakás a koponyával arra utal, hogy eredetileg is kereszt állt fölötte, valószínűleg fából. A Sopron megyei Markotabödöge 19. század végén megújított temetőkeresztjét 1681-ben állították,¹⁰³ a fertőhomoki a 18. század

⁹⁴ SZABÓ 2006a. 50, 51.; 1, 18. ábra

⁹⁵ BENDA 2005. 243.; 2. kép

⁹⁶ RUTTKAY 2005. 34.

⁹⁷ *Mátyás öröksége* 2008. I. 135. (III-8. kat. sz., STEMLER Á.); 172-173. (V-24. kat. sz., MIKÓ Á.); 155-156. (IV-26a, b. kat. sz., GÖDÖLLE M.)

⁹⁸ *Gotik* 2000. 536. (274. sz., TRATTNER, I.); 2. kép a 468. oldalon, 15. kép a 26. oldalon

⁹⁹ OFNER 1983. 11., képpel

¹⁰⁰ BANNER 1914.; BALASSA 1989. 72.

¹⁰¹ SUGÁRNÉ KONCSEK 2006. 7, 8-9. (képpel)

¹⁰² SUGÁRNÉ KONCSEK 2006. 8-9.

¹⁰³ CSATKAI 1956. 554.

elején készült.¹⁰⁴ A magyarcsanádi kőkereszt közelében 16. századi temető sírjai kerültek elő,¹⁰⁵ de az is lehet, hogy a faragvány bűnbánati kereszt volt.¹⁰⁶

A kőkeresztek állításánál természetesen sokkal egyszerűbb volt fakeresztek létesítése, ezek azonban még kevésbé maradhattak meg (erősen kétséges, hogy akár csak 19. századi darabok is fellelhetők-e még, a gyorsabban pusztuló, mindig újabbra cserélt kereszt helye azonban hosszú időn át ugyanaz maradhatott). Veszprém megye Pápa környéki falvaiban egy sor viszonylag korai mészkő-kereszt még a talapzatra állított fakeresztek formáit őrzi (Lovászpátona, 1803; Bakonyszűcs, 1806, 1819; Bakonyszentlászló, 1807; Ugod, 1807, 1819; Bakonyszentiván, 1814, 1831, 1836 stb.), némelyiken még ma is a fakeresztekre jellemző pléh Krisztus függ, de amelyiken már öntvényre cserélték, ott is megvannak az eredeti felerősítési helyei. Fenyőfőn egy 1799-es évszámú, felfelé sudarasodó szárú, a földbe ásott fakeresztekhez hasonlóan talapzat nélküli kőkereszt még archaikusabb, német feliratának furcsa gót betűit is még mintha fába metszették volna (682-683. kép).¹⁰⁷

A soproni Szent Mihály-templom körüli legrégebbi temető közepén homorúan kivájt, négyszögletes pillérre helyezett, gúlasisakkal fedett tabernákulumot hordozó keresztjének¹⁰⁸ típusa a 17. században terjedt el a környéken,¹⁰⁹ bár az alapforma középkori eredetű, és összefüggésben áll az oszlopokra ültetett mécsesfülkékkel, mint amilyen ma is látható Sopronban (Pék-kereszt, 1484; 684-685. kép),¹¹⁰ Nagymartonban (Mattersburg, Ausztria; „Halterkreuz”, 1446; 684, 686-687. kép),¹¹¹ Márcfalván (Marz, Ausztria; 15. század; 688-689. kép),¹¹² Rétfaluban (Wiesen, Ausztria; *Wetterkreuz*),¹¹³ Lajtaszentgyörgyön (St. Georgen, Ausztria; *Hotterkreuz*, 1467)¹¹⁴ és Fertőszéleskúton (Breitenbrunn, Ausztria; 1500 körül)¹¹⁵. [Más jellegű és korábbi a Pihenő-kereszt Sopron határában, féloszlopokkal tagolt pillére homlokoldali féloszlopának tetején kis mécsesfülkével és az egész pillérre valószínűleg a 17. században ráültetett, gúlasisakkal

¹⁰⁴ CSATKAI 1956. 512.

¹⁰⁵ TROGMAYER 1984. 91-95.

¹⁰⁶ Ld. alább

¹⁰⁷ LŐVEI 2004d. 141.; képek a 142. és 143. oldalon

¹⁰⁸ PERGER 1993. 362.; 6. kép

¹⁰⁹ CSATKAI 1956. 412.

¹¹⁰ K. W. 1857. 321.; Fig. 3.; CSEMEGI 1941b. 185, 192-193.; 3. ábra; CSATKAI 1956. 431.; 406. kép; PERGER 1993. 361-362.; 4, 7. kép; A Pék-kereszt eredetileg a város határában, út mellett állt, jelenleg a Soproni Múzeum őrzi.

¹¹¹ K. W. 1857. 321-322.; Fig. 4.; SCHMELLER-KITT 1993. 351-352.; 539-541. kép

¹¹² SCHMELLER-KITT 1993. 314.; 474. kép

¹¹³ SCHMELLER-KITT 1993. 519.; 839. kép

¹¹⁴ CSATKAI-FREY 1932. 275.; Abb. 302.; SCHMELLER-KITT 1976. 271.

¹¹⁵ CSATKAI-FREY 1932. 194.; Abb. 224.; SCHMELLER-KITT 1976. 46.; felmérési rajza, Storno Miksa, 1913: KÖH Tervtár, K. 1426.

fedett, nagyméretű tabernákulummal (684. kép).^{116]} A középkori temetőekben is számolhatunk ilyesfajta halotti mécsesfülkékkel – Ausztria területén számos temetőben állnak ma is.¹¹⁷ A tabernákulum-keresztek szabadban még álló középkori példája Sopronban (Lénárt-kereszt, 15. század közepe;¹¹⁸ 684, 690. kép) és már újkori változata ugyanitt (Fehér- vagy Máriacelli-kereszt, 1670-es évek;¹¹⁹ 691. kép) azonban útszéli kresztekhez kapcsolódó vagy azokhoz hasonló funkciójú képoszlop („Bildstock”).¹²⁰ Még inkább igaz ez a Sopron környékén és a Kisalföldön található későbbi, a középkori eredetet esetenként élszedéssel, csúcsíves vagy szamarhátíves nyílászáróval is még mutató, a barokk stíluselemeket és motívumokat csak fokozatosan alkalmazó emlékekre (amelyeken esetenként már csak domborműves, mélyített tükrök találhatók az egykori tabernákulum hasábján) – ezek gyakran a települések határát jelezték, de esetenként járványok idején keletkezett szükségtemetők jelzésére is szolgálhattak.¹²¹ Ilyen található Vimpácon (Wimpassing, Ausztria; 16–17. század),¹²² Cinfalván (Siegendorf im Burgenland, Ausztria; 1626; 692. kép),¹²³ Siklósdon (Sigleß, Ausztria; Olram-Kreuz, 1630),¹²⁴ Fraknóváralján (Forchtenau, Ausztria; 1636; 693. kép),¹²⁵ Bezenyén kettő is (1637),¹²⁶ Fraknónádasdon (Rohrbach, Ausztria; 1645),¹²⁷ Selegden (Stöttera, Ausztria; 1662),¹²⁸ Kisboldogasszonyban (Kleinfrauenhaid, Ausztria; 1665; 694. kép),¹²⁹ Szentmargitbányán (St. Margarethen, Ausztria) a 18. századi Kreuzkapelle mögött (1694; 695. kép), Pinkafőn (Pinkafeld, Ausztria; a Mátyás király és III. Frigyes csapatai által vívott csata 17. vagy 18. századi emlékkeresztje),¹³⁰ Kópházán (Flórián-kép),¹³¹ Héderváron^{132,133} A típus egyik fennmaradt emléke a lajtapordányi (Leithaprodersdorf,

¹¹⁶ K. W. 1857. 320.; Fig. 1.; CSEMEGI 1941b. 185, 191-192.; 1. ábra; CSATKAI 1956. 430-431.; 405. kép; PERGER 1993. 359, 360.; 1-2. kép

¹¹⁷ CSEMEGI 1941b. 188.; HULA 1970. 7, 13-15.

¹¹⁸ K. W. 1857. 320-321.; Fig. 2.; CSEMEGI 1941b. 185, 192.; 2, 4. ábra; CSATKAI 1956. 352.; PERGER 1993. 360-361.; 3, 8. kép

¹¹⁹ CSATKAI 1956. 352.; 310. kép; PERGER 1993. 362.; 5. kép

¹²⁰ A képoszlop elnevezéséről és az építménytípusról: PERGER 1993. 357-359.

¹²¹ ASKERCZ 1993. 385.; PERGER 1993. 377-378.

¹²² CSATKAI-FREY 1932. 313.

¹²³ CSATKAI-FREY 1932. 290.; SCHMELLER-KITT 1976. 285.

¹²⁴ SCHMELLER-KITT 1993. 505.; 810. kép

¹²⁵ SCHMELLER-KITT 1993. 190.; 300. kép

¹²⁶ PERGER 1993. 369.; 10-11, 13. kép

¹²⁷ SCHMELLER-KITT 1993. 445-446.; 709. kép

¹²⁸ SCHMELLER-KITT 1993. 532.; 861. kép

¹²⁹ SCHMELLER-KITT 1976. 148.; SCHMELLER-KITT 1993. 576.; 940. kép

¹³⁰ SCHMELLER-KITT 1974. 364.

¹³¹ PERGER 1993. 369.; 9. kép

¹³² PERGER 1993. 369.; 12. kép

¹³³ Hasonló észak-csehországi példák: SCHEYBAL–SCHEYBALOVÁ 1985. 209-216.

Ausztria) ún. Győri-kereszt (*Raaber-Kreuz*), amelyet 1595-ben állítottak Győr eleste alkalmából, és amelynek hátoldalára 1598-ban felkerült az a szöveg is, amelyet a II. Rudolf nevében Ruprecht Stotzingen, Alsó-Ausztria helytartója rendelt minden alsó- és felső-ausztriai község kőkeresztjein kifaragni, Győr töröktől való visszavételének emlékére.¹³⁴ Az ilyesfajta, kereszttel összekapcsolt gúlasisakkal ellátott, magas oszlopon álló tabernákulum, mécsesfülke, képoszlop stilizált ábrázolását őrizte meg egy Rév-Komáromi Pál győri egyházmegyei klerikus, apostoli közjegyző által 1519-ben kiállított oklevélen a jegyző sajátos kézjegye (696. kép).¹³⁵ A képoszlopok 18–19. századi, már nem kőből faragott, hanem falazott és vakolt, erősen leegyszerűsített formaképzésű példái részben még ugyancsak a középkori arányrendszert mutatják, a széles hasábok felső fülkés része fölött gúlasisakkal és annak csúcsán kereszttel.¹³⁶

Tabernákulumos keresztek állhattak a nagyobb településeken kívüli vesztőhelyeken is, a „szegény bűnösök keresztje” (*Armsünderkreuz*, poor sinners’ cross) Európában máig fennmaradt nem túl nagy számú példájának leggyakoribb formai megoldásaként (pl. Bamberg; *Galgenkreuz*, Zwettl).¹³⁷ A nyilván eredetileg is sokkal ritkább, monumentális, gazdag szobordíszű keresztépítmény legpompásabb álló példája a bécsi magisztrátus által 1451-ben megrendelt *Spinnerin am Kreuz*, amely a városfal déli kapujától öt mérföld távolságra a város joghatóságának végét jelölte, eredetileg szoros közelségben a település bitófaival („Bildseul beim gericht”, 1529).¹³⁸

A gótikus mécsesfülkék temetői felállításához hosszú út vezetett. A középkori gondolkodásban a fény az Isten, a teremtés szimbóluma. A temetőben gyújtott fény szerepe hármas: egyrészt a halottnak világít a sötét úton, másrészt az élő óvja a halott visszajáró lelkétől, harmadrészt pedig az örök élet szimbóluma¹³⁹ – a halottakért mondott mise első, majd később megismételt mondata szerint: „Requiem aeternam dona eis, Domine: et lux perpetua luceat eis!”¹⁴⁰ (Adj neki, Uram, örök nyugodalmat, és az örök világosság fényeskedjék neki!) A szentek és mártírok sírján gyújtott fényekről már meglehetősen korai adatok szólnak.¹⁴¹ Egyes sírokon gyújtandó mécsesekre vonatkozó lámpaalapítványok (*Grablicht*, *Grableuchte*) is már a 9. századtól ismertek a német, majd

¹³⁴ MOHL 1913. 75-77. (további, bécsi és alsó-ausztriai győri keresztek felsorolásával); SCHMELLER-KITT 1976. 170.; a Győri-keresztek problematikájáról újabban: PERGER 1993. 365-368.; ld. még a bécsi *Spinnerin am Kreuz* helyreállítása kapcsán: DAHM–KOLLER 1991. 15-16.

¹³⁵ ÉRDÚJHELYI 1899. 147.

¹³⁶ Pl. Rábaszentmihály, Pinnyéd, Lébény, Mosonszentmiklós, Hegyeshalom, Bezenye, Dunakiliti, Gyarmat és Takácsi között, Győrszemere (1829): PERGER 1993. 370-376.; 14-15, 19-23. kép

¹³⁷ TIMMERMAN 2007. 362-363.

¹³⁸ DAHM–KOLLER 1991. 9-19.; Abb. 3; TIMMERMAN 2007. 363-364.

¹³⁹ HULA 1970. 19-20.

¹⁴⁰ DERWEIN 1931. 38-39.; TRAEGER 1980. 61.

¹⁴¹ DERWEIN 1931. 38.

az osztrák területek forrásaiban.¹⁴² A temetőkhöz állított, esetenként a templomok falába beépült, valamennyi halott emlékét szolgáló, oszlopokra állított vagy architektonikus keretelésű mécsesfülkék azonban csak később jelentek meg. Bár az új halottkultusz intézményesülése már a keresztény halottak Odilo clunyi apát által 998-ban bevezetett emléknapijával¹⁴³ megtörtént, de a „kollektivitás” gondolata, miszerint a mécses valamennyi halottért égjen, csak a Krisztus keresztjének kultuszát 1138–1141 között szerzett vitairatában népszerűsítő Petrus Venerabilis clunyi apátnál (†1156) tűnt fel.¹⁴⁴ Az ő leírásából ismert egy Charlieu apátságának temetőjében állított halotti lámpás, amelynek kőszerkezete („structura”) tetején egy lámpást lehetett elhelyezni.¹⁴⁵ Nem csoda, hogy a mécsesfülkék hazája is Franciaország, ahol 12–13. századi, román stílusú – Európában legrégebbi –, monumentális, oszlop- és pillérszerkezetű példák állnak ma is, a Passió felolvasására szolgáló, oltármenzhaszerű emelvényekkel összekapcsolva.¹⁴⁶ A Franciaországon kívül legkorábbi ismert darab a salzburgi Szent Péter-temetőben 1200 körülre keltezhető.¹⁴⁷ Karlstadt am Main plébániatemploma szabadon álló, román stílusú, karcsú, négyzetes hasábjának oldalain két-két, egymás fölötti nyílással megnyitott fülkéje a 13. század első feléből való.¹⁴⁸ A regensburgi székesegyház egykori temetőjének oszlopon álló, fiále-szerkesztésű fülkéjét a 14. század első felében állították.¹⁴⁹ A klosterneuburgi kolostortemplom előtti egykori temető domborművekkel gazdagon díszített temetői lámpását 1381-ben emelték, felirata szerint röviddel a pestisjárványt követően („mox post pestilenciam”).¹⁵⁰ Az oszlopra, pillérre állított fülkék megemelt helyzete azt a célt szolgálta, hogy minél messzebből látszódjon a fény¹⁵¹ – a fülke elérését lépcső szolgálhatta (például a trieri székesegyház kerengőjének fala előtt, 697. kép). A halotti mécsesfülkék, lámpások ma használatos német neve – *Totenleuchte*, *Friedhofsleuchte* – egyébként a 19–20. századi műemléki topográfiák adta terminus technicus; a régi forrásokban mint *ewig liecht*, *ewig nachtlicht*, *steynen luchtin*, *lucern*, a latin nyelvűekben mint *lumen*, *luminaria*, *lampadas* fordulnak elő, régi francia

¹⁴² Kövér Károly lorschii alapítványa 884-ben, a II. Henrik herceg bécsi sírjára vonatkozó alapítvány 1209-ben, a Szent Ruprecht salzburgi tumbájánál gyújtandó mécses alapítványa 1238-ban: HULA 1970. 8.

¹⁴³ ANGENDT 1984. 180.; WOLLASCH 1984. 222.; KÖRNER 1997. 9.; DIÓS 1998. 549.; részletesebben ld. korábban „Az Élet Könyve – sírjel és felirat” című fejezetben

¹⁴⁴ HULA 1970. 20.

¹⁴⁵ TRAEGER 1980. 61.

¹⁴⁶ DERWEIN 1931. 38-39.; mécsesfülkék a Vienne megyei Antigny és Journet egykori temetőiből: ARIÈS 1984. 24.; 31-32. kép

¹⁴⁷ HULA 1970. 9-14.

¹⁴⁸ TRAEGER 1980. 61.; Abb 33

¹⁴⁹ TRAEGER 1980. 61.; Abb 35

¹⁵⁰ *Gotik* 2000. 361-362. (108. sz., SCHULTES, L.)

¹⁵¹ DERWEIN 1931. 39.

elnevezésük a *lanternes des morts*.¹⁵² Egy Nagysároson (Veľký Šariš, Szlovákia), az ágostonos remeték kolostorának maradványai között előkerült, a 13. század második felére keltezhető sírkövön a kereszt mellett egy hosszú, csavart szárú, égő gyertya (698. kép) a sírkereszt mellé helyezett gyertya gyújtásának középkori magyarországi hagyományát illusztrálja,¹⁵³ ahogy Drágon (Dragu, Románia) is egy azóta elveszett sírkövön kereszt mellett két gyertya volt látható¹⁵⁴. (Az égő gyertya más összefüggésben Krisztust is jelképezheti, mint a világ világosságát: a gyertya is megsemmisül, miközben fényt ad, ahogy Krisztusnak is meg kellett halnia az emberiség megváltása érdekében.¹⁵⁵)

A Heidelberg közelében fekvő Eberbachban, az Itter folyó hídjánál álló, nagyméretű, vörös homokkő kereszt felső részébe vasráccsal zárt mécsesfülkét mélyítettek, alatta címerpajzs látható, a körülöttük szabadon maradt felületet pedig egy 1416-ban történt vízi baleset áldozatára emlékező felirat tölti ki: *In dem cccc xvi iar an dem nec[h]sten tag ... sand Andree ist der erba[r] conte Kobel vergangen i(n) wasser no[t]*.¹⁵⁶ Salzburg környékén is található olyan középkori kereszt, amelynek felirata jelzi állításának indokát (vörös márványból szépen faragott kereszt Puch közelében, *Hie ist erschoschen warden Michael lambacher umb Unschuld Anno dni MCCCCxvi dem got genad* felirattal és családjegyes címerrel¹⁵⁷). Hasonló felirattal ellátott emlékkő, emlékkereszt a középkori Magyarország területén ugyan nem ismert, de néhány egyszerű formálású, középkorinak tartott kőkeresztet az egykori Sopron vármegye ma burgenlandi területein – Darufalván (Draßburg, Ausztia; 699. kép),¹⁵⁸ Darázsfalván (Trausdorf, Ausztia; 700-701. kép),¹⁵⁹ Márcfalván (Marz, Ausztia; 702. kép),¹⁶⁰ Büdöskúton (Steinbrunn, Ausztia; 703-704. kép),¹⁶¹ valamint egy 1945-ben elveszett példányt Szárazvámon (Müllendorf, Ausztia)¹⁶² – bűnbocsánati keresztként (*Sühnekreuz*) tart számon a szakirodalom. Főleg német területeken nemcsak hasonló kereszték állnak ma is településeken vagy akár a lakott területtől távol, de a rájuk vonatkozó bírósági határozatok, fogadalmak (ún. *Sühnebrief*-ek) is megmaradtak. Ezek szerint egy gyilkosság helyszínén az elkövetőnek keresztet kellett állítania, valamint a meggyilkolt

152 HULA 1970. 8.

153 MIROŠŠAYOVÁ–KARABINOŠ 2005. 20-21.

154 FINÁLY 1904. 246.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 14.

155 *Keresztény művészet* 1986. 109, 168.

156 NEUMÜLLERS-KLAUSER 1970. 48. (81. sz.)

157 BUBERL 1927. 229.; PAUL 1975. 38.; 34. kép

158 PAUL 1975. 43. (64. sz.); 40. kép; SCHMELLER-KITT 1976. 60.; SCHMELLER-KITT 1993. 128.; 208. kép

159 PAUL 1975. 44-45. (68. sz.); 43. kép; SCHMELLER-KITT 1976. 304.

160 PAUL 1975. 43. (65. sz.); 41. kép; SCHMELLER-KITT 1976. 190.; SCHMELLER-KITT 1993. 314.; 473. kép

161 PAUL 1975. 44. (67. sz.; Neufeld = Lajtaújfalu alatt); 42. kép; SCHMELLER-KITT 1976. 296.

162 PAUL 1975. 44. (66. sz.)

családjának fájdalomdíjat kellett fizetnie.¹⁶³ Az említett burgenlandi keresztekkel kapcsolatban ilyen forrás nem maradt fenn, így megítélésük nem egységes, akad olyan vélemény például, hogy ezek valójában határjelek;¹⁶⁴ az összehasonlíthatatlanul nagyobb számban fennmaradt cseh és morva keresztek¹⁶⁵ között mindenesetre hasonló típusúak is akadnak, és a némelyikükön olvasható újkori feliratok és évszámok még a nyugat-magyarországi darabok némelyikének középkori eredetét is némileg bizonytalanná tehetik. Bűnbánati kereszt állításáról azonban ismert középkori forrás is Sopron környékéről. 1455-ben Phaff Egyed sérci (Schützen am Gebirge, Ausztria) lakos megígérte, hogy miután a soproni Drescher Péter agyonütése miatt súlyosan meg kellett volna őt büntetni, a büntetés elengedése fejében többek között a gyilkosság helyszínén egy kőkeresztet állíttat fel: „Ich, Phaff Gilig, als ain schuldiger [és mások] von Gschies, [és mások] bekennen offennlich mit dem brieff für vns vnd all vnser erben vnuerschaidenlich, als die erbern Thoman Drescher vnd sein frewntschafft ze Ödenburg mich vorgenannten Phaff Giligen von Gschies in der ersamen, weÿsen des burgermaister, richter vnd rates daselbens ze Odennburg vñknüss vnd straff gehabt haben von solhs mords vnd todslags wegen weilent Petern des Drescher, darvmb ich an meinem leib swërlich zu straffen wër gewesen, derselben vñnnkuss vnd straff sew mich zeuor vmb Gotes willen vnd darnach von frummer lewte bete wegen ledig gesagt vnd im leben lassen haben in solcher maÿnung, das ich an derselben stat, do der benant Peter Drescher ermörtt ist worden, machen sol lassenn ain staÿneins krëwcz.”¹⁶⁶

A nápolyi S. Croce al Mercato templom római eredetű, vörös gránitoszlopra helyezett, fehér márványból faragott keresztjét felirata 1351-ben készültnek mondja, és a városi történeti hagyomány a Hohenstauf-dinasztia utolsó tagja, az Anjou I. Károly nápolyi király által kivégeztetett Konradino (+1268) halálának helyszínén állított bűnbánati keresztként tartja számon; az Anjouk uralma idején készült alkotás aligha lehetett az uralkodói család elleni politikai demonstráció eszköze, a Konradino emlékéhez köthető bűnbánati keresztként való interpretálására csak később, legkorábban az Aragóniai ház trónra lépését követően kerülhetett sor.¹⁶⁷ A legenda azonban így is mutatja, hogy a bűnbánati kereszt műfaja Itáliában is ismert volt – a régebbi oszlopra helyezett, korpusszal ellátott bűnbánati kereszt típusának egyáltalán nem ez az egyetlen itáliai példája, magában Nápolyban is ismert párja, a S. Eligio-templomban.¹⁶⁸

¹⁶³ PAUL 1975. 11.; a Drezda, Königstein, Pirna városi jogkönyveiben található, bűnbocsánati keresztek állítását megkövetelő ítéletekről: TORKE 1990. 13-15.; Abb. 1, 75

¹⁶⁴ PAUL 1975. 10-16.

¹⁶⁵ URFUS—VÍT—WIESER 1997.

¹⁶⁶ HÁZI 1921–1943. I/4. 73-74. (94. sz.); CSATKAI 1956. 430.

¹⁶⁷ MICHALSKY 2000. 365-367.; Abb. 102

¹⁶⁸ MICHALSKY 2000. 367.; Abb. 103

A középkori bűnbánati kereszttek szokása tovább élt az újkorban is. A Nógrád megyei Szokolyán 1768-ban egy tanú azt vallotta, hogy „Raj Simont, Szalkai lakost fiával edgyütt megh ölték légyen a Ráczok a tegnapi napon megh mutatott helyen”, ahol a tanú „sokszor keresztet látott mind egy, mind más felül ki vágva fán, s mint a két fa között meg öletett Raj Simon”.¹⁶⁹

A középkori Epsző (Epcu/Epzu) település (nevét a Tokodtól délnyugati irányban fekvő Ebszőny pusztá őrzi¹⁷⁰) határleírásában az egyik határpontot mint „... ad Seyrkev ...” adták meg abban az 1193-ban kiadott oklevélben, amelyben III. Béla király felsorolta azokat a birtokokat, melyeket anyja, Eufrozina királyné adott a johannita ispotályosok Martirius esztergomi érsek által alapított székesfehérvári házának.¹⁷¹ Egy 1467. november 6-án kelt oklevél szerint az István pilisi apátnak a Hont megyében fekvő szántóin és apátmaróti birtokán lefolytatott határjárás során „in eadem valle eundo non longe locum mete Kewkoporso vocatum demonstrassent”.¹⁷² A két szomszédos falu (Santovka és Opatovce Moravce, Szlovákia) körül és között dombhátak találhatók, ezek területén lehetett a *Kőkoporsó* nevű határpontot tartalmazó völgy. Alighanem egy a felszínen mutatkozó kősírról – sírkőről? – lehetett szó, amely minden valószínűség szerint középkori volt.¹⁷³ A határon fekvő sírjelekre vonatkozó adatok alátámaszthatják, hogy a nem a temetőben eltemetett latrok, bűnözők, esetenként balesetben elhunytak, gyilkosság áldozatává váltak sírjának jelöléséről ismert újkori adatok a középkori szokásokról is tanúskodhatnak. Az ilyen halottakat már a középkorban is gyakran temették el a határra, így nem csoda, hogy sírjuk jelölésére a határjelként a közép- és az újkorban egyaránt gyakran használatos, a törzsbe vésett keresztrel megjelölt fákhöz¹⁷⁴ hasonlóan a legközelebbi fát használták abban az esetben is, ha nem határra került a sír: így Becsvölgyén 1707-ben egy elfogatása helyén kivégzett lótolvaj sírjánál a temetést végrehajtó „a mellette lévő Töly fán [...] köröszöt vágott”, mivel „szokás légyen az halottak fejénél keresztnek lenni”.¹⁷⁵ Andre pozsonyi polgár, Hans Pinter fia 1442-ben kelt végrendeletében pénzt hagyott arra a célra, hogy a szülőfaluja, Schönbach mellett folyó patakocska közelében emléket állítsanak az azon a helyen megölt apjának,

¹⁶⁹ TAKÁCS 1987. 62.

¹⁷⁰ GYÖRFFY 1987. II. 236.; vö. HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 327. (22/8. sz. lelőhely)

¹⁷¹ Dl. 27.; „Seyrker” olvasat: FEJÉR II. 287.; „sejrkew”: KNAUZ 1874. 145.; „seyr kev”: SZAMOTA 1902–1906. 847.; „seyrkev”: GYÖRFFY 1987. II. 236.

¹⁷² MOL, Dl. 20608.: BÉKEFI 1891. 449.; SZAMOTA 1902–1906. 530.; BALASSA 1989. 54.

¹⁷³ A terület ugyan kívül esett a római Pannonia provincián, azonban éppen a közeli Zselíz (Želiezovce) középkori templomának római szarkofágból készült oltára mutatja, hogy a római limestől nem túl távoli környéken a középkorban ide szállított római szarkofágokkal is lehet számolni - Zselizig ez vízi úton is megoldható volt; völgyekben „elhagyott”, felhasználatlan darabokról azonban mégsem lehetett szó.

¹⁷⁴ „Meta declinat [...] ad arborem scilfa cruce signatam”: 1232, SMIČIKLAS III. 371., valamint „Arbor abietis crece signate”: 1278, SMIČIKLAS VI. 274., vö. *Lexicon Latinitatis* II. 1991. 429.

¹⁷⁵ TAKÁCS 1987. 62.

mégpedig egy felemelt kezű ember magasságáig felfalazott kis építményt, benne keresztel: „Item so hat der oftgenant Andre Schonpach geschaft viii tal. wiener den. zu ainem gemawerten gehews, daz sol als hoch sein, als ein [...] man mit ainem ausgerakten arm gelanngen mag, darin sol dan ain chreucz sten, vnd dasselb gehews sol man maurn lassen auf der gawmelbs wisen vier oder sechs g[...] von ainem pachlein gegen dem Kere ze Schonnpach vber, vber dasselb pechel man get vber ettlich stain, vnd findt durch dieselbig wis da sein vater seliger gemordet ist worden zu ainer ewigen gedechtnus.”¹⁷⁶ Mindez jól megfelel annak, hogy az egyházjogász Durandus (1230/31-1296)¹⁷⁷ a keresztények valamilyen okból nem a temetőben létesített sírjaira fejtől állítandó keresztet kötelezőnek mondta, hogy tanúsítsa az eltemetett keresztény voltát, valamint távol tartsa a kereszt jelétől irtózó ördögöt: „Et in quocunque loco extra coemeterium Christianus sepeliatur, semper crux capiti illius apponi debet, ad notandum, illum Christianum fuisse, quia hoc signum diabolus valde veretur et timet, accedere ad locum crucis signaculo insignitum.”¹⁷⁸

A fához temetés legendaképző vonatkozásával még a 19. század első felében is találkozni: a bakonyi betyár Sobri Jóska Tolna megyében, utolsó küzdelme helyszínén, miután magát egy nagy hársfa alatt agyonlőtte, a fa alatt temették el. Eötvös Károly leírása szerint: idővel „Sobri fáját a lápafői határban néhány év előtt kivágták s körülötte a csalitot is kiirtották. ‘Sobri fája.’ Így nevezte a nép. A melynek oldalához utolsó harczában puskáját támasztotta; a melynek árnyékában magát agyonlőtte; s a melynek tövében szép fiatal testét eltemették. Az arra menő megállt a fánál s egy sóhajjal vagy egy áldással gondolt arra, a ki ott porladozik. Együgyü léleknek már ez a természete.”¹⁷⁹

Lényegében a fentebb vázolt gondolkodás él ma is az országutak mellett autó- vagy motorbalesetben elhunytak — de már nem ott eltemetettek — emlékére a családtagok által nagy számban állított kereszttek (623-624. *kép*) vagy emlékjelek (709. *kép*) háttérében. Néhol fához kapcsolják az emlékkeresztet (710. *kép*), esetleg új fát is ültetnek a helyszínén (711. *kép*), máshol csak a legközelebbi fa törzsére erősítik fel a megemlékezés virágait (712-713. *kép*), és éppúgy akad spárgával összekötött két faágból álló „kódiskereszt” (623. *kép*), mint a temetői sírjeleket utánzó, drága emlékmű is.¹⁸⁰ Városi környezetben a fát a legközelebbi villanyoszlop is helyettesítheti (714. *kép*). A szokás természetesen nem magyarországi specifikum, és nem is csak a Kárpát-medence (715-717. *kép*) vagy akár csak Európa¹⁸¹ országaira korlátozódik, akár Óceániából is

¹⁷⁶ SZENDE 2004. 206, 274.; MAJOROSSY 2006. 103-104.

¹⁷⁷ DIÓS 1996.

¹⁷⁸ DURANDUS, *Rationale divinatorum officiorum*, VII, 39, idézi: DERWEIN 131-132., 189. (156. jegyzet)

¹⁷⁹ EÖTVÖS 1908. II. 106, 110.

¹⁸⁰ KOVÁCS 1990. 4-5, 8-11.; *Haláljelek* 1990; LISZKA 1995. 34-35.

¹⁸¹ München környékén az 1950-es években még csak egyforma fakeresztet állítottak, név és dátum nélkül, egy-egy kanyarban akár 15 is állhatott belőlük — nem emlékművekként, még csak nem is

idézhető — mind a keresztállításra, mond a fák használatára vonatkozó — példája (718. kép). Előfordul, hogy az emlékhely részét alkotja a jármű összetört alkatrésze, esetleg az elhunyt bukósiskaja (706, 717. kép). Légi balesetben elhunytak emlékére is állíthatnak emlékkeresztet a kollégák, például a pesthidegkúti vitorlázórepülő-tér szélén (719-720. kép). A Magas Tátrában (Szlovákia) a Poprádi-tó mellett Otakar Stafl cseh festőművész javaslatára szimbolikus temetőt (*Symbolický cintorín*) hoztak létre a hegymászó-balesetben elhunytak emlékére.

A temetőben eltemetett halott erőszakos halálának vagy halálos balesetének helyszínén emelt emlék ellentétét jelenti a családi sírhelyen, a közösség temetőjében állított jel olyan halottnak, akit valójában halálának helyszínén vagy annak közelében temettek el — ha egyáltalán eltemették valahol. Paulus Diaconus írta le a langobardok történetében, hogy ha valaki háborúban vagy más okból a távolban halt meg, a rokonai a családi sírhelyre pálcát tűztek, tetején egy fából faragott galambbal, amely arra nézett, ahol az illető elhunyt, hogy mindenki tudja, merre van az igazi nyughelye.¹⁸² Az első világháborút követően számos faluban kialakított szimbolikus temetők névtáblákkal ellátott sírjelei valójában a távoli csatamezőkön elhunytakra és ott el is temetettek emlékeztetői, és a holokauszt nyomtalanul eltűnt áldozatai közül is sokak neve olvasható például a szülők sírkövére vésve.

A darázsfalvi és a büdöskúti bűnbánati keresztek (700-701, 703-704. kép) formájához áll közel az a Magyarcsanakon vízfolyás mellett álló kőkereszt, amelyet a helyi hagyomány hol IV. (Kun) László király (+1290), hol pedig az egyébként biztosan Székesfehérváron eltemetett II. Ulászló¹⁸³ (+1516) síremlékeként tartott számon. Elképzelhető bűnbánati kereszt volta, de nem lehetetlen, hogy a közelben talált, 16. századi sírok keltezte temető tartozéka volt.¹⁸⁴

A műemlékvédelmi szakirodalomba legújabbban került be egy a Kassa közelében fekvő Tehány (Tahanovce, Szlovákia) külterületén álló, időjárástól megviselt kőkereszt, amelynek mind funkciója, mind keltezése bizonytalan: haláleset emlékköve is lehet, de helyzeténél fogva határhő volt sem kizárt, és létezésének legkorábbi bizonyítéka csupán egy 1857/58-ban készült térkép.¹⁸⁵ A temetőktől távol álló efféle kőkeresztek és keresztes táblák a Kárpát-medence területén meglehetősen ritkák, de eredetileg bizonyára lényegesen gyakoribbak voltak mind a középkor késői századaiban, mind a

az elhunytért mondott imára való felhívásként jelentek meg, csupán figyelmeztetőként; csak az 1990-es évektől alakultak át engedély nélkül emelt kis emlékművekké: Kreuz 2005. 272-273. (Kat.-Nr. V.5., STEINER, P. B.)

182 DERWEIN 1931. 128.

183 ENGEL 1987. 625.

184 PALUGYAI 1855. 303.; Borovszky 1897. 611.; TROGMAYER 1984. 91-95.; POLNER 1984. 64.

185 BUGANOVÁ 2006.

kora újkorban.¹⁸⁶ Cseh- és Morvaországban, az osztrák és dél-német területeken mindenestre nagyságrendekkel több ilyen emlék maradt meg napjainkra (721-724. kép).¹⁸⁷

Nyugat-Európában a 15. század második felétől kezdődően egyre több kálvária maradt fenn máig, nagyobb részt azonban csak töredékesen (leggyakrabban a kereszt a korpusszal, vagy csak szobortöredékek) – templomok mellett, kolostor-együttesek területén, illetve a templomokat körülvevő temetőkben is. Gazdag csoportjuk ismert például a német vidékek legnyugatibb sávjában, Saarbrückentől Trieren és Westfálián keresztül Lübeckig (725. kép).¹⁸⁸ Ezeknek a korai kálváriáknak az állítása gyakran szoros

¹⁸⁶ Kristína Markušová szíves közlése szerint még a néhai Helena Haberlandová említette neki, hogy a Pozsonyból Ausztriába vezető út mellett, közvetlenül a határ előtt is állt egykor egy kőkereszt.

¹⁸⁷ Gyakran komoly felkészültségről tanúskodó összegyűjtésük, katalogizálásuk, az írott és képi forrásokkal való összevetésük leginkább a helytörténet tárgykörébe tartozik. A szinte áttekinthetetlen mennyiségű, gyakran alig hozzáférhető helytörténeti publikációkban megjelentetett feldolgozásokra néhány példa: Ausztria: PAUL 1975; Cseh- és Morvaország emléktanyájának katalógusa: URFUS–VÍT–WIESER 1997 (a közölt ezernél több emlék között a rájuk vésett feliratok és évszámok alapján nem kevés az újkori, vagy az újkorban megújított darab); Drezda és Szász-Svájc körzetének emlékeiről: TORKE 1990; Felső-Pfalz (Regensburg környéke): SCHMEISSNER 1977.

¹⁸⁸ Lübeckben meglehetősen korán, már 1468-ban berendezték a még viszonylag kisméretű jelenetek alkotta „Jerusalemberg” keresztútját (KARRENBOCK 2004. 47.). Dortmundi műhelyben 1470 körül készülhetett a lüdinghauseni St. Felizitaskirche kálváriája, amelyből csupán a korpusz és a Krisztus keresztjének talapzatául szolgáló, a keresztlevétel eszközeivel és Ádám koponyájával megrakott Golgota van meg (a templom oldalában ma már másolat helyettesíti, a restaurált eredeti a havixbecki Sandsteinmuseumban található; KARRENBOCK 2004.), magának Dortmundnak 1500-ban a templomkertben felállított, többrészes Passió-ciklussal bővített kálváriája viszont kölni munka (középső keresztje és két szoborcsoportja maradt csak fenn; KARRENBOCK 2004. 47.). Trierben a St. Martin bencés apátságából egyedül fennálló nyugati kolostorszárny végénél 1498-ban állították a ma is meglévő, monumentális kálvária-csoportot (eredetije 1968 óta a St. Paulus-templomban található, az eredeti helyszínen másolatát állították fel (725. kép); DEHIO 1984. 1057, 1067.). A saarbrückeni keresztút 1519-es évszámot hordozó keresztjének alsó szárát, egy ugyancsak évszámos, töredékes stációreliefjét, valamint Krisztus és Dismas fejét múzeumban őrzik (Saarlandmuseum, jelenleg a Schlosskirche kiállításán). Westfália területén a 16. század elejéről több münsteri készítésű kálvária is ismert, így Joest van Vorden 1510 táján készült alkotása Metelenben, a St. Cornelius és Cyprianus egykori apátsági templomnál (ma már a templom belsejében őrzik), illetve 1517-es műve Meppenben a prépostsági templom előtt, valamint a Bernd és Johann Buneckeman műhelyében 1520 körül faragott, a coesfeldi St.-Jakobikirche oldalában felállított kálvária (a II. világháborúban elpusztult alkotásról fényképek és néhány szobortöredék ad ma már csak számot); Joest van Vordennek attribálható a Wesel városkapuja előtt 1493 és 1497 között felállított, Krisztus és a két lator keresztjei alkotta, ma Dinslakenben található kálvária is (KARRENBOCK 2004. 47.; KARRENBROCK 2005. 94-95, 99-100.; Abb. 23, 24, 29-30.). A münsteri Evert van Roden készítette, 16. század eleji kálváriából újabban kerültek elő szobortöredékek a hollandiai Zuidbroek Petruskerkjében [Die Brabender 2005. 298. (Kat.-Nr. 113, KARRENBROCK, R.)], őt bízták meg a kő keresztrefeszítés jelenetek elkészítésével a Wiedenbrück melletti Langenbergben, valamint Warburgban és Horstmarban is,

kapcsolatban állt a szentföldi zarándoklatokkal: a visszatérő zarándokok beszámolói, majd például olyan úti leírások, mint a Szentföldet 1474 és 1483 között beutazó Johann von Breidenbach kanonok 1486-ban megjelent műve, szolgáltak alapul.¹⁸⁹ A kialakuló ábrázolási rendszereket és típusokat később egyre több helyen másolták. A kálváriák esetenként összekapcsolódhattak a jogszolgáltatással is. Így a Golgota három életnagyságú keresztjét Krisztus kínszenvedésének egyes eszközeivel (*arma Christi*) tették szemléletesebbé Nürnberg falain kívül, a városházától a vesztőhelyre vezető, a nézők erkölcsi nevelését is szem előtt tartó kivégzési menetek egyik fontos állomásaként, ahogy azt Hartmann Schedel nürnbergi krónikájának fametszete a 15. század végi városkép előterében ábrázolja.¹⁹⁰

Bár középkori magyar zarándokok jeruzsálemi útjairól írásos adatok jól ismertek,¹⁹¹ kálváriák, kereszték ennek nyomán történt állításáról Magyarországon nemhogy álló emlékek, de konkrét források sem tanúskodnak. A „Három kereszt” elnevezés mindenesetre kálváriára vonatkozhat Sopronban 1537-ben, illetve a 17. század elején.¹⁹² A legkorábbi részletesebb adatok kálváriák magyarországi keletkezéséről a 17. század közepéről származnak, és a temetők és a kálváriák összekapcsolódása inkább csak a 19. századra vált gyakorlattá.¹⁹³

4.3. *Sírjelek, sírkövek, sírkeresztek*

A templom külső falánál vagy annak közelében, a templom körüli temető területén – gyakran azonban a templom oldala mentén emelt kerengőben – eltemetett halottra utalhatott a falazat kváderkövébe vésett felirat is. Ennek említhetők példái Itáliában, például Arezzóban a dóm déli homlokzatának a kapu és a szentély közé eső szakaszán, továbbá a szentély falszakaszain is, valamint Bariban a San Nicola-templom külső

és különlegesen gazdag kialakítású kálváriái állnak az osnabrücker dómnál és a werli prépostsági templomban (KARRENBÖCK 2004. 47.). Az északnyugat-német vidékek legjelentősebb késő középkori szoborművei közé tartozott a Heinrich Brabender által 1520-1530 között talán a münsteri dóm déli oldalán felállított, 1534-ben a fanatikus anabaptisták által szétvert, töredékeiben a 19. század végén a város erődítésfalaiban megtalált Passió-jelenetsor [KARRENBÖCK 2004. 47.; *Die Brabender* 2005. 193-200. (Kat.-Nr. 49-52, WEIGEL, T.)], amelyhez gazdagságban talán egyedül a xanteni ún. Berendonck-kálvária volt mérhető, egy németalföldi szobrász 1525 és 1536 között faragott, később további jelenetekkel kiegészített alkotása (KARRENBÖCK 2004. 47.). A Brabender-műhelyből kerültek ki az 1530-as években a benninghauseni és a marienfeldi keresztre feszítés csoportok is (KARRENBÖCK 2004. 47.).

¹⁸⁹ SZILÁGYI 1980. 10-11.; KARRENBÖCK 2004. 47., további szakirodalommal.

¹⁹⁰ Liber chronicarum Nuremberg. 1493–1496. 99v–100r, vö. TIMMERMAN 2007. 362.; Abb. 3

¹⁹¹ CSUKOVITS 2003.

¹⁹² CSATKAI 1956. 430.

¹⁹³ SZILÁGYI 1980. 11, 21.

homlokfelületein¹⁹⁴ (726-728. kép). Az ilyen feliratok nem ritkák német nyelvterületen sem, így az erfurti Peterskirchén — az 1382. évi pestisjárvány tömegsírára emlékeztető felirat (729. kép) — vagy az alsó-ausztriai Klosterneuburg ágostonos kolostortemplomának déli szentélyfalán (730. kép) is megtalálhatók. Dinkelsbühl Szent György-templomának kváderein egész sor felirat és a hozzájuk tartozó címerpajzs őrzi a 16. század első felében elhunytak, közöttük több kehellyel is jelzett pap emlékét (731-733. kép). Az 1339-ben felszentelt nürnbergi St. Klara apácakolostorának kerengője és az apácák temetője egykori elhelyezkedéséről a Klarakirche nyugati homlokzatának vésett feliratai — nagyméretű majuszkulák alkotta monogrammok — tanúskodnak.¹⁹⁵ A württembergi Murrhardtban a Walterichskirche toronyszentélyének keleti külső falán két kvádert tölt ki Walter plébános (†1372) sírfelirata.¹⁹⁶ Az ugyancsak délnémet Bad Herrenalb kolostortemplomának előudvarán (*atrium*) az északi fal középső árkádjá alatti két fedkő *BVRKHART STEINMETZ* (†1300) sírját hordozza, és a közelében továbbiak is találhatók (Werner Narr, †1434; Jakob Narr, †1526).¹⁹⁷ Az ebrachi kolostortemplom szentélykörüljárójának külső falfelületén két kvádersor összesen öt kvádere hordozza a Holzschuher család 1339-ben, 1365-ben és 1370-ban elhunyt tagjainak összesen nyolc sornyi, egységesen nyilván az utolsó halálozási évszámot követően bevéssett sírfeliratait.¹⁹⁸ A bencések és ciszterciek jellegzetes helyzetű, a kolostortemplomtól keletre létesített szerzetesi temetői egyik példáját jelentő, württembergi Bebenhausenben a közelben eltemetettek emlékére 1300 körül a szentély külső falfelületeire véstek feliratokat.¹⁹⁹ Dietrich Lapidide diakónus szerzetes (†1405) kváderbe vésett, háromsoros sírfelirata a hildesheimi St. Godehard déli oldalkapujának egykor a kerengő terébe esett, felső lábazati szegélyén húzódik.²⁰⁰

Ennek a hol csak egy, máskor több kváderkövet is felhasználó sírjelölési módnak magyarországi jelenlétére csupán kevés emlék utal. Márton kőfaragó rendszerint csupán a felirattal (*MARTINVS RAVEGV LAPICIDA IACET HIC*) borított részletének reprodukciójával közzétett, 13. század eleji kalocsai emlékköve²⁰¹ (242. kép) valójában nem olyan kicsiny feliratos tábla, mint Márk püspök (†1262) nálánál valamivel későbbi, szegedi sírlapocskája (255. kép),²⁰² hanem domborúan ívelt felülete alapján a kalocsai

¹⁹⁴ Néhány felirat szövegét ld. korábban, „Az Élet Könyve — sírjel és felirat” című fejezetben.

¹⁹⁵ KAMMEL 2007. 15.; Abb. 15

¹⁹⁶ DRÖS—FRITZ 1994. 11-12. (15. sz.); Abb. 8

¹⁹⁷ NEUMÜLLERS-KLAUSER 1992. 10-11. (15. sz.); Abb 7, valamint 43. (88. sz.) és 99. (203. sz.); Abb. 60

¹⁹⁸ KLOOS 1980. 170.; Taf. V, 2

¹⁹⁹ DERWEIN 1931. 129.

²⁰⁰ WULF 2003. 1. Abb. 57; 2. 360. (128. sz.)

²⁰¹ HENSZLMANN 1873. 75-79.; 19. kép; GEREVICH 1938a. 71-72.; TAKÁCS 2000. 314, 334. (58. jegyzet)

²⁰² TROGMAYER 1992. 145-146.; TROGMAYER 1994. 9-10.

második, gótikus székesegyház íves apszisfalából származtatható, jelentékeny méretű (22x102x18–25 cm) kváderkő. A székesfehérvári királyi bazilika déli oldalához csatlakozó kerengő északi szárnyának feltárása során kiderült, hogy a kerengőfolyosót és az udvar előtte húzódó sávját is temetkezésre használták. A kerengő udvari homlokzatának mellvédjét fedő, jórészt durva felület-megmunkálású, vörös márvány lapok között két szomszédos darabnak a felülete csiszolt, fölöttük egykor törpepillérrel osztott nyílás volt. Az egyik lap kerengőudvar felőli sarkán egy vékony vonalú, de karcolásnál erősebb, alighanem a sírok egyikéhez kapcsolható véset található, egy majuszkulás *U* betű (valószínűleg egy személynév kezdőbetűje) és egy kereszt (734-735. kép).²⁰³ Kolozsvár (Cluj, Románia) várfalából, eredeti elhelyezéséből bontották ki Martinus Schindler (†1583) sírkövét, előtte, 2-2½ méter mélyen két csontvázat is találtak.²⁰⁴ Eredeti helyzetükben fennmaradt, hasonló jellegű emlékek – nagyobb méretű, szabálytalan terméskőlapok sírfelirattal – jóval későbbi időkből, a 18. század közepéről említhetők Jászapátiban, a plébániatemplom egykori temetője körüli fal belső oldalán (736-237. kép).²⁰⁵ Nem ebbe a körbe tartoznak viszont a templomfalakba másodlagosan befalazott, kváderkővé átfaragott sírkövek, mint például a boroskrakkói (Cricau, Románia) református templom szentélye külső falsíkjában található, *VLRICVS* és *MARIA* neveket hordozó, 13. századnak tartható darab (738. kép).

A templomok külső falfelületeire elhelyezett, díszesebb epitáfiumokkal is számolni lehet, bár ilyenek a Kárpát-medence területén nem maradtak fenn. A nürnbergi Sebalduskirche délnyugati sarkánál álló lépcsőtorony falában található, 1393/1395 körül készült „Pömeretitaph” a család közelben fekvő, temetői sírhelyéhez kapcsolódott, a domborművű kőtábla alatt a Pömer család elhunyt tagjaira utaló, vésett feliratok olvashatók a kvádereken, és a templomhajó egy szomszédos, többek között 14. századi családtagokat ábrázoló ablakát 1520 körül, lovaggá ütése alkalmából Wolf Pömer (†1520) készítette.²⁰⁶

A főleg városi temetői sírjelek változatos formálásra és anyaghasználatra utaló típusaira néhány késő középkori forrásadat vonatkoztatható. Pásztói Jakab, 1428-ban kelt végrendeletében két lovat hagyott a pásztói apátra, azzal a kikötéssel, hogy legalább egy fakerítéssel vegyék majd körül a ciszterci apátság területén létesítendő sírját (valamint a lovak árából javíttassák ki a templom Szent Péter-oltára fölötti boltozatot): „ut puta palefridus Vereszegh et equus magnus Zegh dicti. Et palefridus reliquatur domino abbati tali ratione, quod idem dominus abbas, si non potest aliter, ad minus ligneo cancello sepulcrum meum premunire teneatur, et etiam boltam supra altare

²⁰³ Köszönettel tartozom Biczó Piroskának, hogy 2006. évi leletét megismertette velem.

²⁰⁴ A követ a Máriaaffy-ház lebontásakor, a várfal Bocskay tér felőli külső oldalából emelték ki és helyezték el a kőtárban: ENTZ, *Lapidarium*

²⁰⁵ TÖRŐCSIK 2004.

²⁰⁶ WEILANDT 2007. 118.; Abb. 99-102

sancti Petri de precio eusdem reformare teneatur”.²⁰⁷ Sopron Szent Mihály-plébániatemploma temetőjének képeről nyújt némi információt néhány levéltári bejegyzés. Haberleiter Miklós sírjára unokáinak gyámja, Joachim Jakab állíttatott síremléket – egy Detre nevű bécsi festő 50 solidus dénárért képet festett, a lakatos 24 dénárért erősítette azt fel, és a 75 dénárért vásárolt zsindegyéből és szögből az ács 32 dénárért készített tetőt föléje: „Item vmb das tattenteffel pan der pergebnuß dedy dem Diettrich maller von Wien L sol.den., dem schlosser auffzwmachenn 2-o 4 den., ydem per schynttelholcz vnd nagel LXXV den. vnd dem zymerman 3-o den., facit VI 1/2 lb. LXXI den.”.²⁰⁸ Wetzler Farkas plébános végrendeletében a temetőben általa elkészíttetett, az Olajfák hegyét ábrázoló epitáfiumát említette, ugyanakkor sírkövének költségére 10 akó bort hagyományozott: „schaff ich mein sell dem almachtigen Gott vnd den leichnam cristennlicher begrbnuß bey Sand Michels pharrkchirichen auff dem freythoff, do ich das epithaium mit dem olperg machen hab lassenn. Auch schaff ich auff mein grab ainen stain, den zw machen von meinem gelassenn guetteren als mit ainem vassel wein mit X emer”.²⁰⁹ Palltram András végrendeletében utasította feleségét vagy örököseit, hogy sírjára nemesi címerét (pajzsát és sisakját) állítsák, zöld, fekete és sárga színekre festve: „bei meiner begrebnuß durch mein hausfrawen Veronica oder vnnser erben mir schilld vnd helbm mit den farben gruen, schwartz vnd gelb, wie in dem wappen befunden wirdet, auffzurichten.”²¹⁰ Kuntz Frank pozsonyi pékmester 1505. december 3-án kelt végrendeletében meghagyta, hogy a Szent Márton-templom temetőjében, a Szent Egidius-temetőkápolnával szemközti mellszobornál helyezték nyugalomba, és sírjára a faragott címerével ékes sírkövet fektessenek, az utóbbira 16 dénárfontot hagyva: „schaf mein leichnamb nach meinem verschehen auf sand Merten pharkirchen freithof bej dem prustpild entgegen der kapellen zubegraben darauf ain grabstain mit meinem wappen ausgehawen xvi lb.den. werd zulegen”.²¹¹

A fejezet elején említett elefánti temető viszont tipikus falusi temetőnek tekinthető, amilyenekben tehát a 14. században már egyaránt voltak kőből és fából készült sírjelek, és számítani lehetett ilyenek jövőbeli állítására is. Ebből a szempontból a párhuzam adott, az arányokat tekintve igen csekély mennyiségű fém, főleg vas, valamint elenyésző számú terrakotta síremlék kivételével ugyanis az újkori – 18–19. századi – temetők sírjait is fából és kőből készült sírjelek jelölték/jelölik. Mégis kérdéses,

²⁰⁷ MOL DI 43771, idézi: VALTER 1982. 168.; VALTER 1987. 277.; FÜGEDI 1991. 56-57, 65. (139. jegyzet)

²⁰⁸ Joachim Jakab számadása, 1483. aug. 20. - 1495.szept. 12., Sopron Városi Levéltár 3362. sz.: HÁZI 1921–1943. II/4. 368.; HÁZI 1939. 121.

²⁰⁹ 1534. jan. 1., Sopron Városi Levéltár 3196. sz.: HÁZI 1921–1943. II/2. 67.; HÁZI 1939. 121, 167; CSATKAI 1956. 389.

²¹⁰ 1541. jan. 18., Sopron Városi Levéltár 3229. sz.: HÁZI 1921–1943. II/2. 139.; HÁZI 1939. 121.; CSATKAI 1956. 389.

²¹¹ SZENDE 2004. 289.; MAJOROSSY 2006. 91. (114. jegyzet), 103, 109.

hogy milyen mértékben tarthatjuk a 18–19. századi falusi temetőket a középkoriak analógiájának.

Az a ma már a mai Magyarország katolikus temetőiben kivételesen érintetlennek mondható, késő 19. századi temetőkép, amelyet a Veszprém megyei Olaszfalu temetőjének középső része mutat (739. kép), 1900-ban állított kőkereszt körül kereszttel koronázott kőtáblákkal,²¹² valószínűleg csupán újkori fejlemény, ha a tágabb környék egy-két talán középkori, keresztes ábrájú (de nem kereszttel koronázott!) táblája a Balaton-felvidéken fekvő Pécselyen (740. kép) és Paloznakon (559. kép) meg is engedheti az ilyesfajta sztélé-sírkövek már öt-hatszáz évvel korábbi meglétének feltételezését. Hasonló, „középkorias” beosztású darabok ismertek azonban a 19. századból is mind a környéken (741-742. kép), mind pedig távolabb (743. kép), gyakorinak azonban nem mondhatók.

Szabályosabban faragott formájával és keresztes ábrájával, latin nyelvű feliratával semmiképpen nem egyszerű falusi sírjel Ferenc fia Jánosnak a Makó melletti Szentgyörgyön előkerült, durvábban megmunkált alsó felének tanúsága szerint eredetileg földbe állított sírtáblája, nem annyira a közlője által feltételezett 1544-es,²¹³ mint inkább 1644-es halálozási évszámmal. Síron álló kőkeresztet Komáromban mindenesetre már 1573-ban említ egy forrás.²¹⁴

A pécselyi, paloznaki és más hasonlóan egyszerű ábrájú és durva faragású darabokkal kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy az ábrázolás régies jellege és a kivitel technikájának egyszerűsége nem feltétlenül jelent középkori eredetet: a mai Beszterce-Naszód megye (Románia) területére eső, valamikori Văratea falu egykori temetőjének területén nagy számban feltárt, kisméretű, részben vagy egészen szabálytalan körvonalú, a földbe ástott végén még kevésbé megfaragott, vésett vonalas rajzú kőtábla (744-755. kép) a sírok között talált cserépleletek alapján a 18. századra keltezhető.²¹⁵ Hasonló módon, sztéleszerűen a sír végén állították fel a több Balaton környéki református temetőben (Balatonkenese, Szentkirályszabadja, Vörösberény, Alsóörs) általam megfigyelt, a 19. század első felében készült, „terméskő” sírköveket is, amelyek többnyire már néhány betűnyi feliratot és halálozási évszámot is hordoznak (33-38. kép), bár Alsóörsön teljesen üresen hagyott sírjeleket is őriz a temető (32. kép).²¹⁶ Lapos, faragatlan, a földbe állított, azonban a Veszprém megyei daraboknál lényegesen hosszabb feliratot hordozó sírköveket rajzolt le Kós Károly Sóváradoon (Sărățeni,

²¹² A Veszprém megye újkori temetőire vonatkozó, a fejezetben elszórtan hivatkozott megfigyeléseim, megjegyzéseim a megye műemléki topográfiájának gyűjtőmunkálatai során születtek.

²¹³ TROGMAYER 1984. 93.; kép a 94. oldalon

²¹⁴ BALASSA 1989. 53.

²¹⁵ ROSKA 1924. 34-47.; a sírkőegyüttesre és a publikációra Adrian Andrei Rusu hívta fel a figyelmemet.

²¹⁶ LŐVEI 2004d. 145.

Románia) 1836-ból és 1860-ból, az ilyen felirattal ellátott, lapos ún. patakkövek az erdélyi Sóvidéken, Homoródmelléken, Erdővidéken és Kalotaszegen egyaránt megtalálhatók,²¹⁷ ahogy rövidebb-hosszabb feliratokkal, 18. század végi, 19. századi halálozási évszámokkal Marosszéken a Kis-Küküllő és a Nyárad mente temetőiben²¹⁸ is. A Ráckevei Múzeum egy szabálytalan körvonalú, nagyolt felületén csupán vésett, kiszélesedő szárú keresztet ábrázoló kőfaragványát, hosszú, keskeny volta és kis mérete alapján eredetileg feltehetően a földbe állították, és valószínűleg újkori temető sírjele volt (756. kép); keresztjének formája a múzeum, illetve az ortodox templom kertje más, gondosabban faragott, feliratos, 18–19. századi sírkövén köszön vissza (757. kép). A faragatlan terméskövek egyszerű sírkőként való felhasználására már a római korból ismertek példák: az észak-itáliai Cispadana régió 57-127 cm hosszú, szabálytalan sírkövein csak a halott nevét tartalmazza a rövid feliratok.²¹⁹ Terméskő darabra vésett, 9. századi héber sírfelirat került elő Barcelonában a Montjuich egykori zsidó temetőjéből (758. kép).²²⁰

Franciaországban a 6–7. századi Meroving temetőkben számos, többségükben kereszttel vagy rozettával díszített sírsztélét találtak. Némelyik darabot még eredeti, álló helyzetében tárták fel a föld alá kőszarkofágban vagy kőlapokkal kirakott sírban eltemetett halott fej felőli oldalán.²²¹ A bajorországi Epoldingban egy a kalandozó magyarok által a 10. század első harmadában elpusztított fatemplom körüli sírok fej felőli részén nagy görgetegkövek és primitív sírsztélékként felállított mésztufatáblák voltak.²²² Amíg azonban a francia vidékeken egyes Meroving temetők területének a középkoron is túlnyúló, folyamatos használatát igazolják a feltárások, megengedve azt, hogy esetleg bizonyos sírjeltípusok is tartósan továbbéljenek (például a két deszkával háztetőszerűen lezárt fa sírkeresztek²²³), addig a kora középkori, nyugat-európai formák és egyben szokások sok évszázaddal későbbi, magyarországi hatása nehezen képzelhető el. Annál is kevésbé, mivel a függőlegesen álló zsidó sírtábláktól eltekintve nemcsak a Kárpát-medence emlékanyagában bizonytalan az ilyesfajta sírkövek középkori eredete, a sírhalomra függőleges helyzetben felállított sírkövek középkori és kora újkori példái általánosságban is kivételes ritkaságnak tarthatók.²²⁴ A sírsztéléknél lényegesen későbbi típusnak tűnnek a sírokra állított kőkeresztek, amelyek például a Rajna és a Mosel

²¹⁷ BALASSA 1989. 69, 70.; 30, 30.a. kép

²¹⁸ PÉTERFY 2005. IV, XXI. tábla; 33, 50, 113-115, 129, 154. kép

²¹⁹ CARROLL 2006. 97.; Fig. 36

²²⁰ Museo de Historia de la Ciudad de Barcelona, másolata a toledói Sinagoga de El Tránsito kiállításán

²²¹ ARIÈS 1984. 228.; 309. kép

²²² DERWEIN 1931. 128.

²²³ Részletesebben ld. alább

²²⁴ KOHN 2005. 22.

vidékén a 16. század elejétől foghatók.²²⁵ Biztosan újkori fejlemény a magyarországi református temetők köríves lezárású táblák sorai által meghatározott hagyományos, a 19. századra, 20. század első felére jellemző képe, amelynek párhuzamait Anglia és egykori amerikai gyarmatai ugyancsak a reformáció gondolatvilága által meghatározott temetői²²⁶ jelentik.

Ami ebből a szempontból valójában egyedül biztos, az a középkori és az újkori zsidó temetők sírtáblák alkotta temetőképének lényegi egyezése: Balassagyarmat (759-760. kép), Pilisvörösvár (761. kép), Lovasberény (762. kép), Nagyvázsony (763. kép), Csabrendek, Baja (764. kép), Lakompak²²⁷ (Lackenbach, Ausztria) 18–19. századi, vagy még korábról, már a 17. századtól kezdődően Kismarton (Eisenstadt, Ausztria) kőkerítéssel övezett, feliratos mész- és homokkő táblák alkotta temetője²²⁸ (765-766. kép) nem sokban különbözhetett Buda (172-173. kép), Sopron (96. kép), Szokolca (Skalica, Szlovákia) (196. kép) hasonló formálású középkori sírkövekkel²²⁹ hitelesített temetőjétől. Budán a Várhegy nyugati lábánál elterülő, kronológiailag 1278-nak és 1492-nek megfelelő halálozási évszámú sírkövekkel behatárolt egykori zsidó temető néhány sírköve egyenesen eredeti, álló helyzetében került elő a 19. század végén a hegyoldal krisztinavárosi lábánál, az Alagút közelében – a sírokban csontmaradványokra is leltek.²³⁰

A félköríves vagy egyenes felső lezárású, feliratos sírsztélék Magyarországon ugyanúgy a zsidóság német rítust követő ún. askenázi ágának gyakorlatát követték, mint az Alpoktól északra Európa más területeinek emlékei is.²³¹ [A dél-európai szefárd zsidó népesség késő középkori temetőire ugyanakkor – például Dubrovnikban és Splitben²³² – az ibériai eredetű (459-460, 767. kép), nyeregtetővel fedett, fekvő sírkövek²³³ („koporsókövek”) voltak jellemzők; meg kell azonban jegyezni, hogy az Ibériai-félsziget

²²⁵ DERWEIN 1931. 135.

²²⁶ ARIÈS 1984. 241.; 328-329. kép

²²⁷ SCHÖBEL 2005. 237.; Abb. 2

²²⁸ CSATKAY–FREY 1932. 166.

²²⁹ SCHEIBER 1983. 110-173.

²³⁰ KAUFMAN 1895a; KAUFMANN 1995b; SCHEIBER 1983. 110-113.; ZOLNAY 1987. 7-8.

²³¹ STEINES 2006. 15.; Ilyen temetők 20. század elején is élő, kelet-európai hagyományát örököltette meg Marc Chagall több vityebszki festményén is: „A temetőkapu”, 1917, valamint „A temető”, 1911, mindkettő: Musée national d’art moderne, Centre Georges Pompidou, Párizs: HARSHAV 2006. 79-80. kép

²³² *Jews in Yugoslavia* 1989. 33.

²³³ Pl. a katalóniai Gerona/Girona kőtárának gazdag emlékanyaga: LLORENS I RAMS 1994. 11-13, 18., amely hivatkozik CANTERA–MILLÁS 1956 spanyolországi héber epigráfiai katalógusára; a jórészt az 1349. évi pestisjárvány áldozatául esett toledói zsidók „koporsóköveinek” kiállítása látható a toledói Sinagoga de El Tránsito udvarán (459-460. kép), ld. például: MIRÓ 2005. 103. (67. sz.); a „koporsókövek kapcsán valamivel részletesebben ld. alább, „A templomi síremlékek típusai a középkori Magyarországon” című fejezetben.

korai emlékanyagában egyáltalán nem ismeretlen még a keretezetlen vagy szalagkerettel övezett sírtábla (370, 768-770. kép).^{234]} Hasonló sírsztélék találhatók pl. Wormsban, a német területek legkorábbi fennmaradt zsidó temetőjében, amelyet az 1034-ben épített zsinagóga *post quem* keltez, és amelyben mintegy tucatnyi 11. századi (a legrégebbi 1076/77-nek megfelelő halálozási évszámmal) és félszáz 12. századi sírtábla található ma is (771. kép).²³⁵ Mainzban még ezeknél is korábbinak tűnő, a 11. század első felére keltezhető sírkő is ismert.²³⁶ Szilézia legkorábbi ép zsidó sírköve 1203-ból való, a boroszlói (Wrocław) székesegyház alapfalaiból került elő, további darabok ismertek a 13–14. századból, 1345-ig bezáróan, és van olyan töredék, amelyről a 12. század utolsó harmadából való eredetet tételeznek fel.²³⁷ Baselben Svájc legkorábbi zsidó gyülekezetének közel félszáznyi sírköve és sírkőtöredéke került eddig elő városszerte, a legkorábbiak 1222-re, 1224-re és 1226-ra átszámítható halálozási évszámmal.²³⁸ Regensburgban az 1519. évi program idején mintegy 4200 sírkövet számláló temetőből²³⁹ 1230-nak megfelelő évszámú darab (Mirjam asszony, Efraim leánya) a chami városházában látható befalazva.²⁴⁰ Korai emlék az alsó-bajorországi Kelheimben a városi gyógyszertár épületébe befalazott sírkő is (Orgia asszony, Jesud rabbi leánya, †1249).²⁴¹ A brandenburgi Cölln és Berlin környékén a 13. századtól élt zsidók Spandauban bérelt egykori temetőjéből tizenhárom, 1244 és 1347 közé keltezhető sírkőtöredék látható a spandauai citadella falaiban.²⁴² Frankfurtban a Szent Anna-székesegyház oltárához használtak fel két 1284-ra átszámítható évszámú sírkövet, a kölni városháza alatt pedig 1302-nek és 1323-nak megfelelő halálozási évszámú sírköveket találtak.²⁴³ Trierben másodlagosan keresztté átfaragott sírsztéle ismert (512. kép). Prága első zsidó temetője még a 11. században létesült a vár közelében; a második, az Újvárosban II. Ottokár által alapított, a 13. század közepe tájától 1477-ig használt „Zsidó kert” (*Hortus Judaeorum*, *Judengarten*) sírkőanyagában a magyarországiakkal teljesen egyező jellegű töredékek fordulnak elő, a Régi-új zsinagóga mellett nyitott harmadik, 1787-ig használt, ma is létező „régizsidó temető” (772-773. kép) legkorábbi

²³⁴ Pl. R. Sámuel 11. század végi (1097), töredékes sírköve és egy másik, hasonló korú töredék, Monzón de Campos (Palencia; 768. kép); 12. századi (1100, 1135) táblák, Puente Castro (León; 770. kép); 11. századi lucenai sírkő (370, 769. kép); valamennyi a toledói Sinagoga de El Tránsito kiállításán

²³⁵ BÖCHER 1979; említi a Rajna-vidék középkori zsidó sírköveinek feldolgozását: RAPP–BÖCHER 1961/62.

²³⁶ GIDAL 1988. 33.; Bernward 1993. 1. 226.; Abb. 91

²³⁷ ŁAGIEWSKI 1991. 29-32.; 25-28. kép

²³⁸ BAER 1941. 36-40.; GUTH 1988. 15, 20.; 15. kép

²³⁹ ANGERSTORFER 2007. 23-24, 28.

²⁴⁰ ANGERSTORFER 2007. 25-26.

²⁴¹ PAOLA–LIEDKE–RIND 1992. 192, 193.

²⁴² ETZOLD–KIRCHNER–KNOBLOCH 1980. 9.

²⁴³ SCHEIBER 1983. 105.

sírköve pedig 1439-ből származik.²⁴⁴ Brünnben (Brno) feltételezhetően 1286-os évszámú a legkorábbi zsidó sírkőtöredék.²⁴⁵ Cseh- és Morvaország más településeiről a 13–14. századból ismertek a legrégebbi zsidó sírkövek, szinte kizárólag építőanyagként való másodlagos felhasználásból.²⁴⁶ Bécsújhely (Wiener Neustadt) legkorábbi zsidó sírköve 1252-es évszámú, a másodlagos felhasználásból előkerült mintegy tucatnyi középkori darab felét a városfalba falazva mutatták be.²⁴⁷ Bécsben a legrégebbi fennmaradt, 1298-as évszámú töredékhez képest jóval korábban, az 1220-as, 1230-as években létesülhetett az első zsidó temető; helyén, az egykori Kärntnertor előterében, a mai Goethegasse térségében ép sírköveket is találtak, mindenhol máshol a városban épületalapokból, falakból, az erődítmények bontásából kerültek csak elő az ausztriai zsidó közösségek 1420–1421. évi felszámolását követően darabokra tört, másodlagosan beépített sírkövek (774-777. kép).²⁴⁸ A Krems és Stein között feküdt zsidó temetőt is még a 13. században hozhatták létre, bár sírkövei csak a 14. század második feléből ismertek; úgy tűnik, hogy a sírkövek egy részét már a temető fennállása idején ellopták, hogy építőanyagként használják azokat fel.²⁴⁹ A vallási szabályok következtében a lehetőség szerint mindig a településen kívül létesült zsidó temetők fallal való bekerítése az újkorban teljesen általános volt, de már a középkorban is így lehetett: például Wormsban Jochebed asszony (†1287) sírköve az elhunytat mint az 1260 után emelt „szép” körítőfal építetőjét nevezi meg.²⁵⁰

A középkori Magyarország területéről ismert zsidó sírkövek a feliraton kívül a semmilyen díszítést nem mutatnak — az askenázi rítusú emlékek közül a legkorábbi díszített darab Speyerből ismert, 1365-re átszámítható halálozási évszámmal.²⁵¹

A keresztény templomban történő temetkezés²⁵² a késő középkorra mindennapos gyakorlattá vált²⁵³ — a nem egyháziak számára szolgáló engedély ekkor már lényegében csak a templommal való támogatói kapcsolattól, illetve az elhunyt és családja pénzügyi

²⁴⁴ VILÍMKOVÁ 1990. 143-183.; Prága, Židovské muzeum, Inv.-Nr. ŽMP 177.710, 177.713: *Prague* 2005. 210-211. (cat. no. 77, MANN, V. B.), valamint *Karl IV.* 2006. 287-288. (Kat.-Nr. 103.a-b, MANN, V. B.)

²⁴⁵ MRÁZEK 1993. 101.; 30. kép

²⁴⁶ EHL–PAŘÍK–FIEDLER 1991. 6.

²⁴⁷ KOHN 1998. 314-316.; LOHRMANN 2006. 75, 82.

²⁴⁸ LOHRMANN 2006. 80.; több darab szerepel a Bécsi Zsidó Múzeum „Jüdisches Wien im Mittelalter” című, a Judenplatz alatt bemutatott középkori zsinagóga-lelettel összekapcsolt kiállításán, számosat pedig a bécsi Seegasse 17–18. századi zsidó temetőjének kerítésfalába falaztak be múzeumi őrzőhelyként.

²⁴⁹ LOHRMANN 2006. 82.

²⁵⁰ BÖCHER 1979. 4.

²⁵¹ STEINES 2006. 15.

²⁵² Ld. alább „A holtak jelenléte — templomi temetkezések a középkori Magyarországon” című fejezetben.

²⁵³ A településen kívüli kora középkori temetkezési gyakorlattól a templomokban való eltemetés általánossá válásáig tartó folyamatról összefoglalóan lásd pl.: HÜPPI 1968. 59-72.

lehetőségeitől függött. Az időben visszafelé haladva azonban egyre különlegesebb, egyre ritkábban előforduló jog volt a templom épületében történő eltemetés. A visegrádi Sibrik-dombon, az ispáni vártól keletre feltárt, a 11. század második felében emelt, a 12. század második felében már elpusztult, esperesi templomként azonosított épület belsejében például csupán egyetlen kisméretű, faragott kövekkel kifalazott sír került elő, és az épület körül feltárt többi sírban talált liturgikus eszközök és aranyékszerek azt mutatják, hogy ekkor még az egyháziak és a gazdag előkelők is a templomon kívül, csupán a falak közelében temetkeztek (a szentély keleti végfala előtt egy ónból készült kelyhet és paténát rejtő sír egyenesen a templom egyik esperesének sírja lehetett). A temető egyik leggazdagabb sírja fölött egy hosszában ketté hasított római oszlop egyik darabját helyezték el sírkő gyanánt (778. kép).²⁵⁴ Az ispáni várhoz tartozó, a tatárjáráskor elpusztult váralja település kisméretű temploma feltehetően a 11. század végén épült, a körülötte lévő, igen zsúfolt temető legkorábbi pénzleletei a 12. század elejére utalnak, a legkésőbbiek IV. Béla koriak. A temető területén a feltáró Kovalovszky Júlia leírása szerint „néhány sírkő is előkerült. A szabálytalan alakú, nagyméretű lapos köveket a sírokra fektették. Valószínűleg sírjelként alkalmazták azt a két római kori kőfaragványt is – egy sírkő töredékét és egy csaknem teljesen ép oltárkövet –, amelyet szintén a sírokra fektetve találtunk meg.”²⁵⁵

A visegrádi falu temetőjének ásatását megelőző évtizedek főleg szlovákiai temetőkutatásai figyelemre méltó új adatokat hoztak napvilágra a középkori temetők kő sírjeleire vonatkozóan; harmincnál több temetőben több száz olyan, a 11–14. századra keltezhető sírt tártak fel a régészek, amelyeket a járósintre helyezett, alig vagy legfeljebb durván megmunkált kőlappal vagy megmunkálás nélküli kőtömbbel fedtek le, például Petőszinyén (Svinica, Szlovákia; 779-782. kép), Ducón (Ducové, Szlovákia; 783-784. kép), Dévényben (Devín, Szlovákia; 785. kép), Zobordarázson (Darázsi; Dražovce, Szlovákia; 786. kép) – a kőanyagok származási helyei a geológiai vizsgálatok alapján a szóban forgó településtől szekérrel egy nap alatt bejárható körön belül maradtak.²⁵⁶ A petőszinyei temető két sírkőtömbjén vésett, egyenlőszárú kereszt is volt.²⁵⁷

Célirányos régészeti kutatásokkal alighanem valamivel több „sírköves” temető megismerhető lenne a mai Magyarország területén is. Olyan széleskörű, templom körüli temetőfeltárások, mint amilyenek Szlovákiában történtek, a magyarországi középkori régészet programjában eddig mindenesetre nem szerepeltek. Ennek oka lehet a

²⁵⁴ SZŐKE M., Visegrád-Várkert, M.N.Bank üdülő. Főesperesi templom kutatása. Ásatási napló 1978, Mátyás Király Múzeum: 179. sz. sír [ismeretéért köszönettel tartozom Szőke Mátyásnak]; SZŐKE 1979. 105.; RITOÓK 1997. 205, 206.

²⁵⁵ KOVALOVSKY 1995. 74.

²⁵⁶ Összefoglaló közlemények: HANULIAK 1977; HANULIAK 1979.; HABOVŠTIAK 1985; Petőszinye: ČAPLOVIČ–HANULIAK 1979.

²⁵⁷ ČAPLOVIČ–HANULIAK 1979. 194.; 5. sz. az 5. ábrán

kutatások alkalmazott volta is: a műemlékvédelem szervezete például, amelynek régész munkatársai az elmúlt félévszázad alatt alighanem több középkori templom vizsgálatát végezték el, mint az összes többi magyarországi intézmény együtt, egyetlen templom körüli teljes temető feltárásával sem dicsekedhet: a szűken vett épület-helyreállításokhoz többnyire a lehető legkorlátozottabb tereprendezés és földmunkák járultak csak, az ezzel arányos feltárási lehetőséggel. Pedig csak nagyszámú, a lehető legfigyelmesebben elvégzett sír- és temetőfeltárás szolgáltathat némi bizonyosságot. Az egykori temetők felszín feletti jelenségeinek nyomai fél-egy évezred múltán csak különleges esetekben mutatkozhatnak meg.

Mindenesetre a mai Magyarország területén is, mind az Északi-középhegységben, mind a Dunántúlon kerültek elő a szlovákiai területekéhez hasonló emlékek: díszítés nélküli vagy szabálytalan, vésett kereszttel jelzett, durva kidolgozású (nagyjából esetleg hasáb formára alakított) vagy akár megmunkálás nélküli kőtömbök és kőlapok²⁵⁸ pl. Szendrő–Gacsalon (787. kép), a középkori Szentmiklós falu ugyancsak Szendrő területére eső egykori temetőjében, Edelényben a borsodi földvár környékén (788-789. kép), Egerben (790-792. kép), Feldebrőn, Kiskanán (793. kép), Gyöngyöspátán, Homokterenyén (794. kép), Vácon (795. kép), illetve a Dunántúli-középhegységben a középkori Gercse falu templománál Budapest–Hidegkúton (796. kép), Visegrádon, Esztergomban (797-800. kép), Dágon, Paloznakon (558-559. kép), Aszófő–Kövesden (801. kép), Felsődörgicsén (802-803. kép), Kővágóörs-Ecséren (804-805. kép), valamint a Somogyi-dombvidéken Lengyeltótiiban (806. kép), a Vas megyei Egyházashollóson (807. kép) és a Soproni-hegység közelében fekvő Hidegségen (560-562. kép).²⁵⁹ Eredeti helyükön, középkori temetőben a legutóbbi évekig csak néhány darabot találtak (a már említett Visegrádon kívül a ma Esztergom területére eső, középkori Kovácsi és Szentistván falvak egykori temetőiben), a többség bolygatott helyzetben vagy másodlagos beépítésben bukkant elő. Néhány darabnál a templomon belüli elhelyezés valószínűsíthető, a nagy többség azonban a templom körüli temetők sírjaihoz

²⁵⁸ A mai Magyarország területén a templom körüli temetők Árpád-kori sírköveinek első részletesebb tárgyalása: RITOÓK 1997.

²⁵⁹ A teljesség igényével történt összegyűjtésük Ritoók Ágnesnek köszönhető: RITOÓK 1997. 205-213.; Szendrő–Gacsalon: Wolf Mária lelete – szíves segítségét köszönöm: BODNÁR–WOLF 2002. 114.; Szendrő–Szentmiklós: leletmentés 1955-ben: Miskolc, Hermann Ottó Múzeum Régészeti Adattár 750-69.; BODNÁR–WOLF 2002. 109.; Edelény: a kőlapokat Wolf Mária azonosította a plébániatemplom környékén (WOLF 2005. 134.) – szíves segítségét köszönöm. A fehérrel érezett, szürke színű kő a Szendrőlád határából származó ún. „meszesi” kő, a szállítási távolság mintegy tíz kilométer volt.; Kiskanán: PAMER 1970. 312. (24. jegyzet); VARGA–LŐVEI 1990-92. 158. (7. jegyzet); 5. kép; PAMER 2004. 160, 162, 163.: 3. sz.; Újabban szem elé került, nagyjából téglalap alakú, díszítés nélküli kőlap található a néhány éve helyreállított gercsei (Budapest–Hidegkút) pusztatemplom nyugati fala előtt.; Esztergom, a középkori Kovácsi falu területe: HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 179, 180. (138, 142. jegyzet); Esztergom, Helemba-sziget: KOVALOVSKY 1989. 77, 82, 91. (22. jegyzet); 12. ábra

tartozhatott — Feldebrőn Kovalovszky Júlia egyenesen az ereszről lecsöpögő csapadék eróziós nyomait is felismerte a kőfelületen.²⁶⁰ 2004-ben és 2006-ban a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum munkatársai igen jelentős eredményekkel járó temetőfeltárást végeztek a felsődörgicsei kettőstemplomtól keletre, északkeletre eső területeken. A templom körüli, rendkívül zsúfolt, emiatt a számos szórványos csonttal is igazoltan a későbbi temetkezésekkel rendszeresen bolygatott temetőtől (ehhez tartozhatott a fentebb már említett, kis kereszttel jelölt, 12–13. századi sírlap) keletre a korábbi, kora Árpád-kori temető több száz sírja lényegesen lazább elrendezésű és csak alig bolygatott volt, ahol a sírok jelentős része megmunkálatlan, lapos kövekkel, sírfedlapokkal volt jelölve (808-809. kép).²⁶¹

Szabadban lévő sírkőre utal (egyben a kifejezés korai magyar nyelvű jelentkezése), hogy a középkori Epsző település már említett határleírásában az egyik határpontot mint „... ad Seyrkev ...” adták meg 1193-ban kelt oklevélben.²⁶²

Jelöletlen, durva faragású kőlapokat azonban nem csupán sírkőként lehetett használni. Így például nem (másodlagosan felhasznált) sírkő lehet az a méretes, szabálytalan ovális körvonalú kőlap, amely a lónyai református templom nyugati kapuja előtt szolgáló fellépőként került elő a középkori épület legutóbbi felújítása során, mivel azonos anyagú párdarabjai a közelben a 18. század vége felé emelt fa harangláb talpkövei — alighanem a Tiszán, egy időben szállíthatták valamennyit Lónyára.²⁶³ A bejárat külső bélétlepcsőjének vonalából kicsúszott, durvább megmunkálású küszöbkő lehetett egy a magyarszecești római katolikus templom körüli ásatás során talált, ma az épület déli oldalán a fűben fekvő kőlap (810. kép).²⁶⁴

A templomok falában fennmaradt, kereszt-ábrájú kőlapokat, kőtömböket sem tekinti minden esetben másodlagosan építőkként befalazott sírkőnek a szakirodalom. A liptói Szentmária (Liptovská Mara) templomának szentélyalapozásában, az északi és a déli fal alatt talált, kereszttel megjelölt egy-egy kőnek például a feltáró Jozef Hoššo a felszentelési keresztekhez hasonló szakrális jelentést tulajdonít (ún. *lapis primarius*),²⁶⁵ és ezen vélemény egyfajta átértelmezéseként az is felmerült, hogy a templom alapozásával összefüggésben velük jelölték ki a templom alaprajzát²⁶⁶. A Balaton-felvidéki Pálozsnak 13. századból származó római katolikus temploma északnyugati és délnyugati

²⁶⁰ Kovalovszky Júlia szíves közlése.

²⁶¹ A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum 2008-ban rendezett, „Veszprém megye egykori élete a középkorban” című kiállításán olvasható információk és kiállított ásatási felvételek alapján.

²⁶² DL. 27.; FEJÉR II. 287.; KNAUZ 1874. 145.; SZAMOTA 1902–1906. 847.; GYÖRFFY 1987. II. 236.

²⁶³ A környéken több templom bejárata elé fektettek nagy követ fellépőként, így Tarpán, Tákoson, és feltehetően ez volt a szerepe egy nagyobb malomkő-töredéknek is a császlói református templomnál: PINTYE 2008. 90.

²⁶⁴ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1979. 149.; 15, 17. kép; LAHU 6. 2002. 21. (70.7. kat. sz.); 508. kép

²⁶⁵ HOŠŠO 1983. 48-49.; HOŠŠO 1987. 62, 66.; 5, 10. kép; ČAJKA 2003. 174-175, 198.; 2-3. kép

²⁶⁶ PUŠKÁROVÁ 1987. 96.

sarkainak kváderszerűen megmunkált kövekkel armírozott külső felületei alján három, a feljebb eső részek kvádereinél lényegesen nagyobb, ugyanakkor viszont vékonyabb, lapszerű kő található (558. kép).²⁶⁷ Közülük kettőn durván faragott, domborművű kereszt látható. A lapok szabálytalan téglalap, illetve trapéz alakúak, szélességük korántsem egyenletes. Az egyiknek az épületsarok felé eső vége másodlagosan törött, illetve lefaragott felületnek látszik. Mindez valószínűsíti, hogy eredetileg sírkőnek készült, másodlagosan felhasznált darabokról lehet szó.

Teljes biztonsággal sosem lesz eldönthető, hogy a Jászapátiban plébániatemplom körítőfalának külső falsíkjaiba befalazva látható, kis vésett kereszttel jelölt, nem nagy méretű, többé-kevésbé szabálytalan körvonalú két kőlap (811-812. kép) eredeti funkciója mi is volt, a kerítés építéstörténeti feldolgozója mindenesetre sírkő eredetüket valószínűsíti – a források szerint a körítőfal 1759 és 1771 között legalább részben a hevesiványi (ma Jászivány) elbontott romtemplom anyagából épült.²⁶⁸

A legalább részben a templom körüli temetők sírjeleiként meghatározható darabok között előfordulnak többé-kevésbé szabálytalan alakú, de mégis igényesebb és valamivel nagyobb mesterségbeli tudást kívánó sírkövek is – rúdra helyezett, kiszélesedő szárú kereszt vésett technikájú ábrázolásával Cséfáról (Cefa, Románia),²⁶⁹ domborművű kereszttel jelölt darabok Paloznakon²⁷⁰ (558. kép), kisebb-nagyobb, különböző formájú talpra állított, ugyancsak domborművű, már a szárvégződésekben is változatosabb keresztek Paloznakon (559. kép), a középkori Csót faluból²⁷¹ (813-814. kép), Felsőregmecen²⁷² (815-816. kép), Haraszton²⁷³ (Chrast' nad Hornadom, Szlovákia; 817-819. kép), illetve primitív, a legjellemzőbb felület elvét követő alakos ábrázolásúak Mezőcsát-Csicskén²⁷⁴ (ez eredetileg talán a templom belsejében volt; 820. kép),

²⁶⁷ VARGA–LŐVEI 1990–92. 117, 158. (7. jegyzet); RITOÓK 1997. 206, 208.; 2/l-m. kép

²⁶⁸ TÖRŐCSIK 2004.

²⁶⁹ A török korban elpusztult Radvány falu középkori templomának maradványai között, 14. századra keltezhető fal alapozásából bontotta ki Ioan Crișan, 2007-ben a Körösvidéki Múzeum (Muzeul Tarii Crisurilor) folyosóján őrzik (Emődi Tamás szíves közlése).

²⁷⁰ VARGA–LŐVEI 1990-92. 117, 158. (7. jegyzet); RITOÓK 1997. 206, 208.; 2/l-m. kép

²⁷¹ Budapest XXII. ker., a Háros-szigettel szemben: RADOCSAY 1971. 462, 466. (3. sz.); IRÁSNÉ MELIS 2004. 217. (9. jegyzet); LŐVEI 2005b. 80. HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 185.; 75. t. 1. kép; LŐVEI–VARGA 1987. 340-341.; VARGA–LŐVEI 1990-92. 158. (10. jegyzet); RITOÓK 1997. 206, 208.

²⁷² MEGAY 1959. 78.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 158. (11. jegyzet); FELD 1999. 7, 13.

²⁷³ VERNEI-KRONBERGER 1939. 14, 17.; SLIVKA 1982. 392-393.; 3. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 117, 158 (11. jegyzet); DIVALD 1999b. 323.; rajza: KÖH Tervtár ltsz. K. 460.

²⁷⁴ KOÓS–RÉVÉSZ–WOLF 1985. 18.; VARGA–LŐVEI 1990-92. 158. (10. jegyzet); WOLF 1994. 73, 74.; RITOÓK 1997. 205, 206.; SZABÓ 2005. 222, 224.; 7. tábla; SZABÓ 2006b. 51-53.; 28-29. ábra

Kisnánán²⁷⁵ (821-822. kép), Esztergomban²⁷⁶ (823. kép), Nagydisznódon (Cisnădie, Románia) az evangélikus templomban²⁷⁷ (824-825. kép).

Kőlappal fedett sírok a városi plébániatemplomok körüli temetőekben is voltak. A csehországi Dečínben a Mariánská louka templomhely temetőjében két szabályosan faragott, szalagkeretes, felirat nélküli sírlapot találtak, domborművű keresztábrázolásokkal.²⁷⁸ Németországban már az 1388-ban íródott, konstanzi temetői rendelkezések (*Totengräberordnung*), majd nagyobb számban a reformáció korának szabályzatai intézkedtek arról, hogy a kőlappal lefedni szándékozott sírhelyért többet kelljen fizetni (mivel az újabb temetkezések előkészületeit nyilvánvalóan megnehezítették).²⁷⁹ A késő középkori nürnbergi temetők képét máig a sűrűn egymás mellé helyezett, átlagosan 170x70 cm-es nagyságú, 16. századi sírkőlapok határozzák meg, a felületükön feliratos és címeres bronz táblákkal.²⁸⁰

A szorosan egymás mellé fektetett, szépen faragott nürnbergi sírkövek budai párhuzamaival a török hódítást közvetlenül megelőző időszakban sem számolhatunk – a rendelkezésre álló emlékeanyagból ilyesfajta következtetés bizonyosan nem vonható le. Egy-két egyszerűbb vagy akár durvább megmunkálású, felirat nélküli, de szabályos téglalap alakra faragott budai mészkőlapról azonban feltehető, hogy a templomok temetőjéhez tartozott egykor. Ilyen egy keresztet ábrázoló, másodlagos felhasználásból előkerült töredék (826. kép), valamint mérleget,²⁸¹ illetve mérleges pajzsot ábrázoló sírkövek a Nagyboldogasszony-templom és a domonkosok kolostora környezetéből²⁸²

²⁷⁵ PAMER 1970. 302, 312. (24. jegyzet); LŐVEI–VARGA 1987. 339, 340-341.; 183. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 158. (10. jegyzet); 5. kép; RITOÓK 1997. 206, 208.; PAMER 1998. 10, 12.; PAMER 2004. 159, 160, 162-163.: 1-2. sz.; LŐVEI 2005b. 80.

²⁷⁶ HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 185.; 75. t. 1. kép; LŐVEI–VARGA 1987. 340-341.; VARGA–LŐVEI 1990-92. 158. (10. jegyzet); RITOÓK 1997. 206, 208.

²⁷⁷ AZZOLA 1972a. 230, 231.; LŐVEI 1980. 178.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 117, 158. (10. jegyzet); FABINI 1996a. 17.; SZABÓ 2005. 224.

²⁷⁸ POJSL 2006. 25-26.; 4. ábra

²⁷⁹ DERWEIN 1931. 131.

²⁸⁰ DERWEIN 1931. 133-134.; ZAHN 1972., a technikáról és a méretekről: xvi-xvii.; Nürnbergben a Szent János- és a Szent Rókus-temetőekben eleinte a város állította a sírköveket, és azok a közösség tulajdonában maradtak. Amikor 1520-ban megszületett az általános engedély arra vonatkozóan, hogy a családok maguk faragtathatják a kőlapokat, a Holzschuher-kápolnánál elhelyeztek egy 7 láb hosszú vasrudat, hogy a sírok és a kövek előírt maximális mérete ennek segítségével meghatározható legyen. (HÜPPI 1968. 138.) Zürichben már jóval korábban, 1304-ben az szerepelt az építési előírások között, hogy büntetés terhe mellett a sírkövek 7 lábnál nem lehettek hosszabbak, 3 lábnál szélesebbek. (HÜPPI 1968. 137.)

²⁸¹ Párhuzama egy 13. századi sírkőtöredék, pajzs nélküli mérlegábrázolással, *ICI CIST ROBERT LE PEVRIER* felirattöredékkel, a párizsi Les Saints-Innocents temetőből: *Saints-Innocents* é. n. 187.; 9-10. kép

²⁸² MNM 60.273.c.: SCHULEK 1874. 239.; BICZÓ 2002. 174. (27. jegyzet), 176. (74. jegyzet); BTM 4.: HORVÁTH 1932a. 8. (4. sz.); HORVÁTH 1932c. 101, 103; kép a 91. oldalon; RADOCSAY 1971. 464, 473. (34. sz.); LŐVEI–VARGA 1987. I. 340.

(827-828. kép), továbbá egy pajzsban körlemezben sugarasan rotáló szerszámokat mutató töredék a Mária Magdolna-templom közeléből²⁸³ (829-830. kép) — valamennyi kiskereskedő-, illetve kézműves-polgárok, és nem a gazdag patrícius-kereskedők köréhez köthető. A budai temetőekben elszórtan, egyes sírok fölött alkalmazott kőlapok hasonló temetőképet alkothattak, mint amelyet az a miniatúra mutat, amely a luzerni *Friedhof im Hof* együttesét ábrázolja egy 1513-ból való városi krónikában, a kerítés és a templom között féltucatnyi sírlappal.²⁸⁴ Ugyanakkor némi fenntartással kezelendő az az adat, amely a budai temetők márvány — ez kizárólag vörös márványt jelenthetett — sírköveiről ad számot. A Pest-Budát megjáró Bocatius János kassai főbíró 17. század eleji leírása szerint ugyanis a törökök a márvány emlékeket a temetőkből az utcasarkokra és a terekre hurcolták, és padként vagy kereskedő-asztalként használták fel: „Monimenta (sic!) marmorea, ex coemeteriis perlata in angulos et plateas, vel sedilia praebent, vel mensam mercatoriam.”²⁸⁵

A durva faragású sírkövekkel kapcsolatban felsorolt, a Kárpát-medencében található helységek többsége domb- vagy hegyvidéken, illetve annak peremén található, vagyis kőlelőhelyek közelében. Mezőcsát ugyan már az Alföldön fekszik, de még elég közel a Bükkhöz. (Az Északi-középhegység és a Hegyalja felől a Jászság és a Kunság jóval távolabbi településeit is el tudták egyébként látni a középkorban kőfaragványokkal — főleg kisebb méretű darabokat ismerünk, ezek tengelyen is szállíthatók voltak, de az Alföld irányába tartó folyók is használhatók lehettek a szállításhoz.²⁸⁶) Néhány szabályos hasáb alakúra faragott, egyszerű keresztábrázolásukkal mégis ehhez a körhöz kapcsolható sírkövet a dél-alföldi Csanádon (Cenad, Románia) valószínűleg a Maros segítségével szállítottak rendeltetési helyére (831. kép).²⁸⁷

A középkori faragatlan vagy alig faragott sírkövek, bármennyire is primitívnek tűnnek, nem a köznép, a jobbágyság halottainak sírjait fedhette. Szállításuk, mozgatásuk eszköz- és időigényes volt, így állításuk/fektetésük és méreteltéréseik is a szociális helyzet függvénye lehetett: hasonló temetőfeltárások Csehországban a sírleletek gazdagságának és a sírkövek meg- vagy nem létének, kialakításuk gondosságának az összefüggését mutatják.²⁸⁸ Feltehető, hogy ezek a sírjelek a szabad jogállású személyek,

²⁸³ Horváth Henrik „Életkerék mesternek” nevezte: HORVÁTH 1932a. 13. (68. sz.); HORVÁTH 1935. 18, 35.; XVII. tábla; RADOCSAY 1971. 468. (11. sz.)

²⁸⁴ HÜPPI 1968. kép a 241. oldalon

²⁸⁵ BOCATIUS 1605. 333.; SCHIER 1774. 10-11.; RÓMER 1873. 87.; NÉMETHY 1876. 96.

²⁸⁶ A Lapidarium Hungaricum készülő Jász–Nagykun–Szolnok megyei kötetének munkálatai során tett megfigyelések (Mezey Alice, valamint a Budapesti Műszaki Egyetem ásványtani „csapata” vizsgálati eredményei).

²⁸⁷ BENKŐ 2005b. 265.; Abb. 11.

²⁸⁸ HANULIAK 1977. 73.; HANULIAK 1979. 185-186.

a kialakuló nemesség legalsóbb rétege tagjainak igényeit tükrözik.²⁸⁹ Ebből a szempontból semmiképpen sem párhuzamaik – ahogy egyébként se földrajzilag, se időrendileg nem kapcsolódnak egymáshoz – azok a méretes görgeteg kövek (gömbkövek), amelyeket a kolozsvári (Cluj; Románia) Házsongárd feletti Feleki-hegy oldalából görgethettek le talán már a 16-17. században is a sírkert szegények temetőjének nevezett részébe.²⁹⁰ A kőből formált paraszti sírkövekkel kapcsolatban Kunt Ernő is azon véleménynek adott hangot, miszerint „e maradandóbb anyagból a középkorban és az újkor folyamán is inkább csak a kiváltságosok állíthattak emléket maguknak vagy halottaiknak.”²⁹¹ Azt azonban nem részletezte, milyen valós – akár a középkorra, akár az újkorra vonatkozó – megfigyelésekre alapozta ezt követő megjegyzését, hogy „a földművesek egy darab faragatlan kővel jelezték a sírt”.²⁹²

A szabálytalan, faragatlanul hagyott kőtömbök és kőlapok sírkőként való középkori felhasználása nem korlátozódik természetesen csupán egyes Kárpát-medencei területekre. Ilyesfajta temetői sírjeleket Közép- és Kelet-Európa több vidékéről is említene a szlovák kutatók; a felvidéki sírköves temetők összefoglaló feldolgozásában Milan Hanuliak a középkori Thuringia területén 2 (pl. Treben), Csehországban 25 (pl. Tetín), Délnyugat-Ukrajnában 55 hasonló lelőhelyet említ; a délszláv területeken a 10–11. századból ismertek ilyen lelőhelyek, a nagymorva temetőkből viszont nem, ahogy a honfoglaló magyarság emlékanyagában sem.²⁹³ Az ilyen emlékek megtalálhatók Csehországban, ahogy egy kalapáccsal, két vésett körvonalú latinkereszttel és egy majuszkulás „E” betűvel jelölt kő is mutatja Písekben, a Mária-templom egykori temetőjéből (832. kép).²⁹⁴ A közelben, a Strakonice melletti Radomyšl területén egy 12. századi, ezernél több sírt számláló temető feltárása során 44 sírfedőlapot találtak.²⁹⁵ Morvaországban Nové Dědině templomhely temetőjében kőlapokkal fedett sírokra bukkantak még 1921-ben, némelyiken keresztábrázolás is volt, Radomyšl temetőjének egyes szabálytalan terméskő sírjelein pedig vésett kis kereszt, nyílvevő, íj és nyíl látható (az ezernél több sír közül 44-et fedett kőtábla, közülük hét hordoz faragott jelet; 833. kép).²⁹⁶ Mintegy 700 sírkő-monolit került elő a horvátországi Cetina preromán stílusú Megváltó-temploma körüli, a 14. században megnövekedett lakosságú Vrhrika faluhoz tartozott temető területén.²⁹⁷ A horvátországi Knin közelében

²⁸⁹ NECHVÁTAL 1985. 450-451.

²⁹⁰ HEREPEI 1988. 498-499.; BALASSA 1989. 70.; A gömbkövek problémakörének, széles körű alkalmazásuknak és feldolgozásuknak számbavétele: HÁLA 1995.

²⁹¹ KUNT 1983. 37.

²⁹² KUNT 1983. 37.

²⁹³ HABOVŠTIAK 1968. 66-67.; HANULIAK 1977. 66-67.; HANULIAK 1979. 185-186.

²⁹⁴ ADÁMEK–FRÖCHLICH 1996. 7, 11. (1. sz.)

²⁹⁵ NECHVÁTAL 1985. 445, 447, 450-451.

²⁹⁶ NECHVÁTAL 1985. 445-449.; 5-6. ábra; POJSL 2006. 23., illetve 24-25.; 3. ábra

²⁹⁷ DELONGA 1996. 96.; GOSS 2006b. 175, 177.

fekvő Uzdolje középkori templommaradvány körüli, a többé-kevésbé durva faragású kőlapokkal fedett sírok mellékletei alapján 13–15. századra keltezhető temetőjében a lapok egy részét különböző, egyszerűbb vagy bonyolultabb megformálású kereszttekkel jelölték.²⁹⁸ A 11. századtól már igencsak igényes, típusokban is gazdag ibériai zsidó sírkőanyag egy már említett, korai darabja, R. David Tos (Taves?) fia R. Ábrahám 9–10. századi barcelonai sírköve még szabálytalan háromszöget formázó terméskő lap, az ennek körvonalaihoz alkalmazkodó, ívelt feliratsorokkal (758. kép).²⁹⁹

Biztosan nem felszíni jelenséghez tartozott, említésre azonban mégis érdemes egy temetkezéshez kapcsolódó újabb leletegyüttes: kereszttel jelzett faragványok váltak ismertté a ma Budapest területére eső, elpusztult középkori Kána falu plébániatemplomának maradványai körül fekvő temetőben. Itt a sírgödrök közel 40%-át faragott kövekkel bélelték ki, és több falazott sírban is akadt olyan kő – általában nem a fej felőli oldalon –, amelybe keresztet véstek.³⁰⁰

A középkori temetőkben – ahogy bizonyára még az egyébként kőben gazdag Balaton-felvidéken a 18. században is – valószínűleg a fa volt számbeli túlsúlyban, de mivel a fa sírjeleket a mai gyakorlattal minden bizonnyal egyezően a temetést követően a puha sírhantba nyomhatták bele, még csak a helyük és ezáltal létük is alig volt eddig Magyarországon régészetiileg megfogható. Egyetlen példaként a Mezőcsát-csicskei Árpád-kori temető egyetlen sírja említhető (834. kép), amelynek mind a fej, mind pedig a láb felőli végénél volt egy-egy cölöplyuk; a sírjelek vagy sírépítmény nyomai talán a koponyáján halálos kardvágások nyomait viselő halott megkülönböztetett tiszteletére is utalhat.³⁰¹

Az Alföld és más területek református temetőiben álló, fából faragott fejfák³⁰² (835. kép) eredeztetése, akár az őstörténet időszakára, akár a középkorra való visszavezethetőségük erősen kérdéses. Balassa Iván a téma és saját több évtizedes kutatásainak összefoglalásaként a 17. századot jelölte meg, mint a fejfák, gombfák megjelenési idejét.³⁰³ Novák László, bár hangsúlyozza a fejfák antropomorf jellegű típusainak archaikus jellegét, ugyancsak a 17. század végét tartja a protestánsok között teret hódító sírjeltípus megjelenési idejének, a 18. századot pedig általános sírjellé válása

²⁹⁸ GUDELJ 2005. 58-60, 68.; T.3 tábla

²⁹⁹ A barcelonai Montjuich-ról került a Museo de Historia de la Ciudad de Barcelona gyűjteményébe, másolata látható a toledói Sinagoga de El Tránsito kiállításán, 9. századi keltezéssel; MIRÓ 2005. 49-50. (18/1-2. sz.), 9–10. századi datálással.

³⁰⁰ TEREI 2005. 46.

³⁰¹ SZABÓ 2006b. 50, 51.; 1, 31. ábra

³⁰² A kérdés szakirodalma óriási, nagyszámú emlék katalógusszerű összegyűjtésével együtt. Ld. például: NYÁRÁDY 1963.; TAKÁCS 1980; KUNT 1983. 40-52.; NOVÁK 1984; FAGGYAS 1988; BALASSA 1989. 82-116.; NOVÁK 2005.

³⁰³ BALASSA 1989. 58-68.

időszakának — de már valamivel korábban, a 17. század közepén adatolható a lelkészek, prédikátorok sírját jelölő, feliratos fatábla.³⁰⁴

Ennél korábbi adatok nem ismertek a sírt jelölő, élő „fejfák”, akácfák, gyümölcsfák, fenyők ültetésére sem.³⁰⁵ Ismert ez a szokás Erdélyben, a Zemplénben — például Pusztafalu példáját említi Hoppál Mihály.³⁰⁶ Az ilyen temetők ritka szegényes, más sírjelet alig mutató, még létező példája a Veszprém melletti Jutas-pusztaszelédtemetője (622. kép).³⁰⁷ Azt, hogy valójában milyen mélyen ivódott be az ilyesfajta élő fejfák képzete a társadalmi gondolkodásba, jól mutatja az első világháborús emlékművek egy sajátos típusa. A Veszprém megyei Csót község emlékhelye háromszög alakú területen kialakított hősi temetőt formáz, amelyben a terület szélei mentén 25 egyforma, bajonettet ábrázoló, műkő táblát helyeztek el, mindegyiken egy-egy névvel és a születési és halálozási évszámmal. Állításukkor minden kő mögé egy-egy fát ültettek (ezek közül ma 13 még áll: 636. kép). A szomszédos Zala megyében a királyi tanfelügyelő 1936-ban körlevélben kereste meg valamennyi elemi iskola igazgatóját, mivel: „A világháborúban elesett hősök emlékének kegyeletes megőrzése és az irántuk való tisztelet állandó ápolása és felszínen tartása érdekében tervbe vettem az egész vármegye területére kiterjedőleg a hősök emlékfájának ültetését. Minden községben annyi darab fát ültetünk, ahány hősi halott van a községben. [...] Minden emlékfához egy emléktábla lesz elhelyezve, amely a hősi halott nevét, csapattestét, rangját és a harcteret fogja feltüntetni.”³⁰⁸ A Veszprém (és egykori Zala) megyei községi temetőkben és templomkertekben helyenként ma is felelhetők ilyen fák, karóra vagy magára a fára erősített, zománcozott táblácskákkal. [Vigándpetenden egyetlen megmaradt tábla (837. kép) — felirata: 1914-1918 | TÁL IGNÁCZ | HŐSI HALOTT EMLÉKFÁJA — alapján valamennyit újragyártották és facölöpökre erősítve felállították (637. kép), a későbbi fakeresztre szögelt eredeti mögött kiöregedett hársfa helyére pedig a család újat ültetett (836. kép). A taliándörögdi világháborús emlékhelyen valamennyi eredeti zománcozott tábla látható ma is (643, 838-840. kép).] Világháborús emlékfákat más megyében is állítottak: a Dorog közeli „... Csolnok községben az I. világháborúban elhunyt hősök emlékére a Szentháromság teret Hősök tér-nek nevezték el, ahová minden elhunyt községi személy emlékére 1 db összesen 24 db hársfát ültettek. Mindegyik fa törzsén egy-egy megholt személy nevét írták fel fatáblára. Ezeket a fákat

³⁰⁴ NOVÁK 2005. 79-94, 97, 151-157.

³⁰⁵ BALASSA 1989. 48-51.; NOVÁK 2005. 93-94.

³⁰⁶ HOPPÁL 1987. 277.

³⁰⁷ A temetőre a Veszprém megye műemléki topográfiája terepbejárása során Lovassy Klára volt szíves felhívni a figyelmemet. A hagyományos rendszerét az 1990-es évek elejéig megőrző kis temető fennmaradását alighanem a vele közvetlenül szomszédos szovjet katonai terület „védelme” biztosította.

³⁰⁸ Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg: „Oktatás” — az adatért Erdélyi Attilánénak tartozom köszönettel.

az 1960-as évek elején kivágták.”³⁰⁹ Eleken (Békés megye) „községünk lakossága az I. világháborúban elesettek emlékének úgy adózott, hogy telepített egy ún. ‘Hősök kert’-jét, melybe annyi fát ültettek, ahány háborúban elesett fia volt a községnek. A kert még ma is megvan, az akkor ültetett fáknak nagy része még ma is él.”³¹⁰

Kovács László feltételezése szerint a honfoglaló magyarság sírmegjelölő szokásai között szerepelhetett a sírhantba tűzött lándzsa, kopja.³¹¹ Két olyan korai – 13. század végi – sírkőábrázolás is ismert Budáról, amelyeken függőleges, cölöpszerű motívumhoz címerpajzs kapcsolódik. Az egyik, felirat nélküli darab a Buda-vízivárosi Szent Péter-plébániatemplomból való, a rúd egyik oldalán kisebb kereszttel és pajzzsal³¹² (841. kép), a másik, 1289-es évszámú lap pedig a budai domonkos kolostorban került elő,³¹³ félköríves talpból nőő rúd elé függesztett pajzzsal (17-18. kép). Honfoglalás kori magyar kötődésükkel kapcsolatban meggondolásra int az a tény, hogy hasonló ábrázolás Magyarországtól nyugatra is előfordul: egy a töredékes majuszkulás felirat betűtípusa és a címerpajzs nyújtott formája alapján a 13. század második felére keltezett bécsújhelyi (Wiener Neustadt) sírkövön félköríves talapzaton álló rúd tetejéhez kapcsolódik a pajzs.³¹⁴ Az ábrázolások ráadásul a keresztre akasztott címerpajzsok sokkal általánosabb, egész Közép-Európában meglehetősen gyakori – alább részletesebben is tárgyalt – ábrázolási típusai változatainak tűnnek.

Az említett elefánti és pásztói források, valamint legalább részben a soproni Szent Mihály-temetőre vonatkozó adatok mindenesetre a fa temetői felhasználásáról tanúskodnak a középkorban is. Egészen kivételesnek tűnő, ugyancsak fát alkalmazó sírjelölési módra utalnak Molnár Erzsébet feltárási megfigyelései az Esztergom területére eső, a 14. század első harmadában már romosként leírt Zsidód falu 11–14. század között használt temetőjében.³¹⁵ A feltárt 819 sír között ún. padkás sírok is voltak, közöttük 18 olyan is előkerült, amelyeknél a padka felületén megmaradt a sírgödör hosszanti oldalával párhuzamosan lefektetett gerendák lenyomata (842. kép). Ezekre a sírgödör középső részén 2–2 gerendát állítottak függőlegesen, ahogy azt a gödör felső szélébe is bemetsző cölöplyukak mutatják. Az egykor a talajszint fölé emelkedő, függőleges facölöpök – síronként négy erőteljes cölöp – fa sírjelek, sírépítmények egykori meglétét igazolják. (A feltáró analógiaként említi, hogy Bartha Júlia a csuvas törökök temetkezési szokásait vizsgálva közölt máig használatos, négy oszlopra épült sírépítményeket, a *csartak* nevű halotti házakat.)

³⁰⁹ 1981-ben íródott beszámoló: *Monumentumok* 1985. 116.

³¹⁰ 1981-ben íródott beszámoló: *Monumentumok* 1985. 117.

³¹¹ NOVÁK 1984. 23.

³¹² H. GYÜRKY 1971a. 229, 231.; 18. kép

³¹³ H. GYÜRKY 1984a. 247, 248.; 1, 5. kép

³¹⁴ A bécsújhelyi Propsteihofban található; másodlagos, minuszkulás felirata az 1317-ben elhunyt Seifridus Zengwein emlékét szolgálja: KOHN 1998. 6-7. (6. sz.); Abb. 5

³¹⁵ MOLNÁR 2005. 111-112.; 4. kép

A középkori temetők általános képére vagy egyedi síremlékeire vonatkozó, írott forrásaink tehát alig-alig vannak, a több évszázaddal későbbi néprajzi analógiák használata pedig, bár vizsgálatuk mindenképpen szükséges, meglehetősen bizonytalan.

Biztosabbnak látszik a korabeli képi források felhasználása. Temetőábrázolásaink azonban nincsenek, és a külföldi példák használhatósága csak bizonyos mértékig tűnik elfogadhatónak. Az 1430–1440 körüli *Heures de Neville* temetést ábrázoló miniatúrája a templom mellett különböző fakereszteket örökít meg. Köztük akad olyan, az időjárással szembeni ellenálló-képességet növelendő két deszkával háztetőszerűen lezárt forma („Wetterdach”) is, amely Franciaországban a 19. században is előfordult még³¹⁶ – akár a kontinuitás is joggal feltételezhető. A típus már kora középkori meglétére utal, hogy Párizs környékén talált, 7. századi szarkofágok vésett keresztjeleként is előfordul ábrázolása.³¹⁷ Magyarország és a környező országok temetőiből és országútjai mentén ez a forma még ma is jól ismert („tetejes kereszt”; 706, 715, 717, 836. kép), ennek ellenére középkori meglétére semmilyen akár csak közvetett, például sírlapon található ábrázolás sem utal. A francia miniatúra egy másik keresztjének kör alakú tárcsákban végződő szárait viszont említhető hazai analógia: Haraszt (Chrast nad Hornádom) római katolikus templomában egy korai kőlapon háromszögű halmon álló, kör formákban végződő szárú latin kereszt látható (817-819. kép).³¹⁸ Az egyetlen valamennyire magyarországi vonatkozású, egyébként kolostori temetőt ábrázoló miniatúra a Mátyás-Gradualéban ugyancsak inkább csak a nyugat-európai – francia, németalföldi – temetők vizsgálatához szolgálhat támpontul, mivel azon a tájon keletkezett (843. kép).³¹⁹ A képen a járószinten fekvő, figurális vagy csak köriratos sírlapok mellett több hosszú, ferde nyeregtetővel lezárt, ház formájú sírkő is látható.

A kolostortemplomok körül létesített temetőkben történő temetkezés mindenesetre Magyarországon sem volt ritka. Némelyikük területén igen jelentős számú sírt tártak fel a régészeti kutatások során. Az egyik legnagyobb sírszámú együttes az Esztergom-szigeti bencés apácakolostor temploma körül húzódott, részben annak északi és keleti oldalán, részben a hozzá délről kapcsolódó belső udvar területén: az ásatások során feltárt 415 sír (a feltáró szerint az eredeti sírszám mintegy 50%-a) több rétegben húzódott egymás fölé. Az udvar öntött habarcsos járószintjét kőből épített sírokkal törték át, amelyek meglehetősen sűrűn töltötték ki az udvar felületét – a felületben egykor látható módon megjelenő fedlapjaikra azonban csak szórványos példák ismertek (844. kép).³²⁰

³¹⁶ ARIÈS 1984. 232.; 317. kép

³¹⁷ ARIÈS 1984. 228.; 310. kép

³¹⁸ VERNEI-KRONBERGER 1939. 14, 17.; SLIVKA 1982. 392-393.; 3. kép; VARGA–LŐVEI 1990-92. 117, 158 (11. jegyzet); DIVALD 1999b. 323.; rajza: KÖH Tervtár ltsz. K. 460.

³¹⁹ OSzK Cod. Lat. 424., fol. 50. recto: SOLTÉSZNÉ 1980. 78-79.

³²⁰ LOVAG 2005; A 11. századig Európa-szerte csak néhány kolostor kapott engedélyt laikusok – leginkább csak a kolostor alapítói és jótevői – eltemetésére, a 12. században már sok, pápai bullák

A 13–14. századi, számos esetben templom-, illetve épületbelsőből származó sírlapok között jó pár olyan található, amely előbb félköríves (815-819. kép), később csúcsíves, karéjos-mérműdíszes, esetleg lépcsőzetes talapzaton álló keresztet ábrázol. A 13. század végétől a kereszték alsó szárára gyakran már címerpajzsokat is „aggattak”, mint például Regensburgi János sírkőtöredékén a budai domonkos kolostorból³²¹ (19-21. kép) és más budai emlékeken is (17-18, 22-24. kép), egy a középkori váci plébániatemplom területén újonnan előkerült sírlapon³²² (14. kép), egész sor, túlnyomórészt az 1360-as, 1370-es években készült sírkövön Kassán³²³ (2-11. kép), valamint egy cserényi (Čerin, Szlovákia) darabon³²⁴ (28. kép) is. A pajzsok azt mutatják, hogy ezek a kereszték már csupán igencsak közvetve tekinthetők a jeruzsálemi és konstantinápolyi monumentális, emlékműszerű kereszteteklyék konkrétabb, vagy a Krisztust jelképező, életfaként értelmezhető, a Golgota hegyén álló kereszt átvittebb ábrázolásainak.³²⁵ A korai, íves keresztaltalpakat ezeken a sírlapokon már sokkal inkább a sírhalmok ábrázolásának tekinthetjük – a sírhalmok egyébként a középkorban ugyanúgy biztosan részét képezték a temetők összképének, mint az előtt és azt követően is, hiszen a kiásott, majd visszahányt földet az eltemetett halott fölött nem lehet olymértékben tömöríteni, hogy az eredeti talajszint visszaálljon. A középkori sírhantok azonban régészetiileg megfoghatatlanok. Formájuk ugyanúgy változó lehetett vidékenként, vagy akár településenként, ahogy kialakításuk eltérő volt az utóbbi évszázadok falusi temetőiben is.³²⁶

A halmon álló kereszték ábrázolásához szolgáló konkrét előképek aligha állhattak épületbelsőben, nehéz mást látnunk bennük, mint a temetői sírkereszték ábrázolását. A rájuk függesztett pajzsok késő középkori analógiáját a már említett soproni temetői forrásokból – így Palltram András végrendeletéből – ismerjük. A kereszték előképei túlnyomórészt fából lehettek: néhány sírkő keresztábrázolása határozottan a fűrészsel kivágott fakereszték formáját adja vissza, például Jekelfalván (Jaklovce, Szlovákia; 845. kép)³²⁷ és Zágrábban (Zagreb, Horvátország) Radoslav, Crestohna de Gara fia sírkövén³²⁸ (846-847. kép). Hasonló jellegű, fűrészelt formák

útján. A 13. századtól, a koldulórendi kolostorok megjelenésével, a kolostori temetkezésnek az eltemetés plébániai jogait erősen kikezdő szokása tömegessé vált. (DERWEIN 1931. 97.)

321 H. GYÜRKY 1981. 137.; 159. kép

322 TETTAMANTI–BATIZI 2006. [5, 10, 13.]

323 WICK 1933.

324 ZOLNAY 1978. 191.; 16. kép

325 Bővebben ld. alább, a „Kereszttel jelölt síremlékek” című fejezetben.

326 KUNT 1983. 27.

327 VERNEI-KRONBERGER 1939. 14, 17-18, 62. (58. jegyzet); LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; 338/1. ábra; II. 178. kép; Rajza: KÖH Tervtár, ltsz. 2633, 2635.

328 BOJNIČIĆ et al. 1888; HORVAT 1979. 176, 183.; 1. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 334, 337, 339.; 336/1. ábra; Az elhunyt feltehetően a Zágrábtól délkeletre fekvő, ma Gora nevű településről származó zágrábi polgár lehetett.

másolására utaló keresztábrázolás említhető egy sírkövön a västergotlandi Bärebergben.³²⁹ Az ugyancsak jól fűrészelhető-faragható háromkaréjos kereszt szár-
végződés éppúgy megtalálható középkori sírköveken a Kárpát-medencében [például Dobronyán³³⁰ (Dobra Niva, Szlovákia; 848. kép), Mátraverebélyen³³¹ (25-26. kép), Besztercén³³² (Bistrița, Románia; 849. kép), továbbá Mihnea havasalföldi vajda nagyszebeni (Sibiu, Románia) sírlapján³³³ (101. kép)], mint például a dobronyai darabhoz arányaiban is igen hasonló bajorországi Georgenbuch-ban, 1354-es évszámmal³³⁴ (850. kép). A forma az újkorban is jól ismert [például a Nógrád megyei Alsópetény római katolikus temploma mellett fekvő, az 1780 körüli években faragott sírlapokon (851-852. kép), valamint a mecseknádasdi temető kő sírkeresztjein (321, 853. kép)]. A fából történő könnyen elkészíthetőséget mutatják 20. századi temetői fakeresztek [például a máramarosi Jód (Ieud, Románia) ortodox fatemplomának temetőjében: 854-856. kép)].

A sírkőábrákon gyakori, orrtagos díszű keresztek fából történő kialakítása, a külön kifaragott orrtagoknak a száraakra való becsapolásával sem jelenthetett nehéz feladatot. Ha a Kárpát-medencében ilyen középkori fakeresztek nem is maradtak meg, akár egészen különleges körvonalú, díszes példái is előfordulnak Észak-Európában — példaként említhető az 1359-ben faragott, novgorodi „Ludogosi-kereszt”, négy kifűrészelt körlap segítségével alkotott száraival, bonyolult, rokályszerű motívumokkal alakított körvonaljaival, a külső peremekbe és az üres körök oldalaiba becsapolt apró keresztek sorával.³³⁵ A máramarosi Dragomirești (Románia) temetőjében 1960-ban még olyan, erősen középkorias fakeresztet dokumentáltak, amelyet a kereszt szárak közé illesztett négy negyedkörív segítségével ácsolt tárcsakereszt koronázott, a szárat és az íveket pedig orrtagszerű nyúlványok tagolták; egy egyszerűbb fakeresztben minden kereszt szár mindkét oldalán két-két hasonló, négyzetes bővítmény utalt vissza a gótikus orrtagokra.³³⁶

Nem jelenti mindez azonban azt, hogy a temetői sírjelek templomi sírkőábrázolássá válása kizárólag Kárpát-medencei sajátosság lenne. Hasonló emlékek széles körű elterjedése Közép-Európában általános temetkezési gyakorlatról, hasonló temetőképről és egyúttal a sírkőábrák már a temetőktől független másolásáról, közkedveltségéről tanúskodik. Ezeknek az emlékeknek a megjelenése a 13. század második felében figyelhető meg, túlnyomó részük — ahogy Magyarországon is — a 14.

³²⁹ HÜPPI 1968. 142.

³³⁰ Súpis 1967. 306.; *Pamiatky* 1970. 347.

³³¹ CZEGLÉDY–KOPPÁNY 1969. 31, 33, 46, 50.; 13, 43. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337, 462, 588, 589.; 586/4. ábra; II. 1220. kép

³³² Közöletlen

³³³ ALBU 2002. 30-33. (25. sz.); Abb. 14

³³⁴ Másodlagosan egy lakóházban befalazva: PAOLA–LIEDKE–RIND 1992. 418.

³³⁵ Novgorod, Állami Múzeum: NIKOLAEVA 2004. 74. kép

³³⁶ CARTIANU 1970. Fig. 10

században készült, de az ábrázolási típus változatai a következő századból sem ismeretlenek. Így Rüti Zürich közelében álló, egykori premontrei kolostor- (ma plébánia-)templomában kőrakáson álló, orrtagos kereszt alsó szárára két címerpajzsot helyeztek szorosan egymás mellé (Hans Villinger felesége, született Margaretha Schulthess, †1450³³⁷). Az egyik legkvalitásosabb ilyen ábrázolás a később Speyerben újratemetett (Habsburg) I. Albert német király (†1308) első síremlékét díszíti (857. kép), egy tumba fedlapját Wettingen egykor kolostortemplomában: a keretezetlen mezőben orrtagos díszű kis talapzaton álló, palmettaleveles indaornamentikával sűrűn kitöltött, a szárvégeken tárcsákkal tagolt kereszt látható, a keresztszárak találkozásánál Agnus Dei ábrázolásával. Az alsó szár előtt korai típusú háromszögpajzs áll, klasszikus oroszlánábrázolással.³³⁸ A kereszt talapzata fölött, a függőleges szár elé helyezett, döntött pajzsokra számos példát találni Alsó-Bajorországban, például Straubingban (felirat nélküli sírlap, 14. század; 858. kép),³³⁹ az aldersbachi egykori ciszteci kolostorban (Ulrich von Lerbolting, †1304, a pajzs fölött sisakdísszel, a kőlap részben átdolgozva a 16-17. század fordulóján; 859. kép),³⁴⁰ Moosbach karnerében (Ágnes, Ruger Rainer felesége, †1360 után, a pajzs fölött sisakkal és sisakdísszel; 860. kép),³⁴¹ Landshutban a seligenthali ciszterci apácakolostorban (Erzsébet, Alhard de Saulberch felesége, †1343; 861. kép),³⁴² a konzelli Seelenkapellében (két gránitból a 14. században faragott sírlapon³⁴³; 862. kép), Riedenburg-Alt mühlminster plébánia- (egykor johannita-)templomában (Dietrich II. Schenk von Flügelsberg, †1347; 863. kép, valamint Dietrich III. Schenk von Flügelsberg, 14. század második fele),³⁴⁴ a marchingi templomban (Katharina Wimmer, †1363),³⁴⁵ továbbá Biburgban az egykori bencés kolostortemplomban, a mai plébániatemplomban (Hans Selloser, †1432; Gallus Marchterstarffer, †1466)³⁴⁶. Ugyancsak Alsó-Bajorországban, a sandelzhauseni plébániatemplomban arra is akad 15. századi példa, hogy a kereszt félköríves talpa alatt faragták ki a pajzsot (Jorg von Freiberg),³⁴⁷ ahogy Abensberg-Aunkofen templomában is a háromkaréjos kereszt talp alatt egy 1400 után faragott sírlapon³⁴⁸ — ezekhez hasonló ábrájú a csehországi Písek egy a 14. századra, legkésőbb a 15. század elejére keltezett,

337 FIETZ 1943. 235.; Abb. 215

338 Habsburger 1979. 359-360. (Kat.-Nr. 108)

339 MADER 1921. 119.; Fig. 89

340 MADER—RITZ 1926. 51.; Fig. 31

341 GRÖBER 1926. 54.; Fig. 42

342 MADER 1927. 251-252.; Fig. 192

343 RÖTTGER 1929. 168.; Fig. 98

344 PAOLA—LIEDKE—RIND 1992. 409, 410.

345 PAOLA—LIEDKE—RIND 1992. 376, 377.

346 MADER 1922. 111-112.

347 RITZ 1928. 149-150.; PAOLA—LIEDKE—RIND 1992. 344.; az előbbiben 1418-as, az utóbbiban 1458-as halálozási évszámmal!

348 PAOLA—LIEDKE—RIND 1992. 54, 56.

felirat nélküli sírköve, orrtagos keresztjének félköríves talpazata alatti címerpajzzsal³⁴⁹ (864. kép). A nyugat-csehországi Tachov (Tachau) — amelynek egész környéke egyébként, számos sírköve német nyelvű felirata alapján is igazolhatóan, németek által lakott volt — régi temetőjének Szent Vencel-templomában egy minuszkulás felirattöredéket hordozó, gránitból faragott sírlap mezőjét háromszögű talpazaton álló kereszt tölti ki, függőleges szárán üres, csaplyukai tanúsága szerint egykor fémlappal borított címerpajzzsal (865. kép).³⁵⁰ Ugyanitt egy hasonló felirattípusú és anyagú lapon egyenlőszárú, orrtagos kereszt fölé döntött háromszögpajzsból, sisakból és sisakdíszből álló, klasszikus heraldikus kompozíciót faragtak ki (866. kép).³⁵¹ Feldolgozóik a 15. századra kelteznek a darabokat, bár ábrázolási rendszerük, a második lap szárnyas sisakdíszének stilizált, pajzsszerű megformálása a 14. század második fele, vége mellett volna inkább. Az ábrázolásoknak megfelelő, középkori temetői síremlékek — fa, esetleg kő keresztet fa vagy fém heraldikai applikációkkal — nemcsak a Kárpát-medencében, de sehol Európában nem maradtak fenn. Ilyen sírközt középkori irodalmi leírása azonban ismert: Wolfram von Eschenbach (†1220 körül) bemutatja a Parzival apjának, Gahmuretnak a sírjára tett, értékes kőből faragott („ez was ein tiure smârât”) keresztet („ein kriuze nâch der marter site, als uns Kristes tôten lôste, liez man stôzen im ze trôste ze scherm der sêle überz grap”), amelyre felerősítették a halott sisakját, és amelyen egy az elhunytat dicsőítő feliratot is kifaragtak.³⁵² Igen ritka újkori (legújabb kori?) leszármazottja a dél-tiroli Winschgau egyik kis temetőjében, a Marienberg kolostora alatti Burgeisben említhető: Peter Anton Freiherr von Mont (†1800) fiaitól állított, napjainkban megújított márvány obeliszkjének felső részére fémből készült címerpajzsát erősítették, fölé, a pillér tetejére pedig sisakdísszel ékes, takaróval fedett sisakját helyezték (867. kép).

A Kárpát-medencében nem ismertek olyan középkori temetői sírkövek, mint Hessenben, amelyeken a sztéleszerűen felállított, kör alakú lapon kifaragott kereszt közepén helyezték el a címerpajzsot (pl. két 14–15. századi sírkő a Gießen közelében található arnsburgi kolostor középkori temetőjéből,³⁵³ illetve egy 1574-es évszámú, köriratos darab Lindheimben³⁵⁴). Körbe írt kereszt áttört kőfaragványként is előfordul, például a szászországi Doberzeitben.³⁵⁵ Az efféle emlékek prototípusai talán fából készültek: a Máramarosban fekvő Dragomirești jelenlegi temetőjében fából ácsolt változata ismert.³⁵⁶

³⁴⁹ ADÁMEK—FRÖCHLICH 1996. 12-13. (3. sz.)

³⁵⁰ PROCHÁZKA—OULÍK 1995. 53, 146. (20. sz.); XXI/20. kép

³⁵¹ PROCHÁZKA—OULÍK 1995. 51, 144. (9. sz.); XX/9. kép

³⁵² *Parzival II.*, 107, 10-14.; idézi: HÜPPI 1968. 134.

³⁵³ AZZOLA 1972b. 32-34.; Abb. 59, 62

³⁵⁴ AZZOLA 1972b. 49-50.; Abb. 109

³⁵⁵ TORKE 1990. 95. (93. sz.); Abb. 66

³⁵⁶ CARTIANU 1970. Fig. 10. (1960-ban készült felvétel)

A fából faragott sírkeresztek kövön történő ábrázolásai mindenesetre bekerültek a templombelsőbe, a kolostori kerengőkbe – mintegy a templom körüli temetők képét ismételheték meg az épületen belül –, és az ábrázolások gyorsan stilizálódtak is: a keresztek lábánál álló halmok mérműdíszes, architektonikus jelleget öltöttek, a keresztek szárai pedig jellegzetes gótikus orrtagdíszt kaptak (2-26, 28. kép). Az előszóban már bemutatott, Pilisszántón előkerült, durva faragású, kisméretű sírkő (1. kép) tanúsága szerint az ábrázolás ebben a stilizált formájában, de a részleteket félreértő, rossz másolat gyanánt utóbb visszakerülhetett a temetőbe, már nem fakeresztként, hanem a felsőbb társadalmi rétegek reprezentációjának gyarló, számunkra azonban igencsak érdekes és értékes másolataként.³⁵⁷ Az igényesebb, előkelőbb emlékek hasonló jellegű másolása alighanem minden kor sajátja volt – a félköríves záródású, református sírtáblák gyakorlatlanabb kéztől származó, „házilagos készítésű”, a 19. század első feléből származó példái például a szentkirályszabadjai református temetőben fedezhetők fel (37-38. kép). Némelyik darabon – pl. Posa Josef hitvese, Cseh Erzsébet (†1841) sírköve (868. kép) – még a kétoldalt vízszintes vállba törő keret vésett vonalas, szabálytalan ívű karcával is követni kívánták a sokkal nagyobb számban fennmaradt példaképek kialakítását.

Nem tudjuk, hogy a 13–14. századi keresztábrázolásos sírkövekből kikövetkeztethető, fakeresztekkel jelölt sírok mennyire voltak általánosak (pajzzsal kiegészített változataik mindenesetre ugyanúgy csak nemesi és polgári körökben lehettek használatban, mint kőlapra faragott „ábrázolásaik”, hiszen előfeltételük volt a címer vagy a családjegyes pajzs használata). Kizárni azt sem lehet például, hogy a korábban említett, főleg hegy- és dombvidéki sírköves temetőkben is állhattak fakeresztek, akár a kövekkel együttes alkalmazásban is. Nyugat-Európában mindenesetre így lehetett már a középkor végén: egy a 15. század első feléből származó francia miniatúrán lépcsős alépítményen álló temetőkereszt és néhány fa előtt a füves területen háromszögű tetőcskével ellátott, ácsolt fakeresztek sorakoznak – akár ma is készülhetnének –, egyikőjük pedig egy köriratos sírkőlap sarkánál áll, láthatóan azzal szoros kapcsolatban.³⁵⁸ Hasonló fakeresztek tűnnek fel a párizsi *Cimetière de Sts. Innocents* 15. és 16. századi ábrázolásain is, valamint a Rajna és Mosel vidékén a 15. század második felében készült könyvillusztrációkon.³⁵⁹ Kölnben 1379-ben kelt számla a St. Clara-templom melletti szegények temetőjében álló sírkeresztek festéséről ad hírt, Grönlandon pedig a fagyott talaj meg is őrzött középkori fa sírkereszteket.³⁶⁰ A már említett Durandus a templom körüli temetők sírjainak jelöléséről ugyan nem emlékezett meg, a keresztények valamilyen okból máshol létesített sírjaira fejtől állítandó keresztet

³⁵⁷ R. V. 2000. 35.; LŐVEI 2001a. 38.

³⁵⁸ HÜPPI 1968. 109, 136.; 1. kép

³⁵⁹ HÜPPI 1968. 136., képpel a párizsi miniatúráról; ARIÈS 1984. 30. kép; *Saints-Innocents* é. n. 14.kép

³⁶⁰ HÜPPI 1968. 136.

azonban kötelezőnek mondta.³⁶¹ Feltehető azonban, hogy ez a temetők sírjaira is vonatkozott; Kenneth, Skócia királya mindenesetre már a 9. században parancsba adta, hogy minden keresztény sírt kereszttel kell jelölni: „Sepulchrum omne sacrum habeto, idque crucis signo adornato quod ne pede conculces aliquando caveto.”³⁶²

Az biztos, hogy az alföldi és a hegyvidéki temetők sírjelei a középkorban is jellemzően eltérő anyaguak voltak, bár fakeresztek mindenhol lehettek. A 16. századtól kezdődően, a reformáció térhódításával mindenesetre már nem csupán az eltérő nyersanyagokkal magyarázható földrajzi különbségek jelentkeztek. Az ellenreformáció korában, 1625-ben – az esztergomi rituáléban – Pázmány Péter kénytelen volt kötelező rendelkezésként megszabni a holttest fejéhez állítandó keresztet, mint a katolikus temetők meghatározó sírjelét.³⁶³ Ekkorra a református temetők sírjelei erősen különböztek a katolikus emlékektől: nem használták a keresztet, kialakulóban voltak a fejfa típusok, jelentős számban megjelentek az álló, sztéleszerű sírkövek, egyes területeken, elsősorban Erdélyben ezek ereszes változataival³⁶⁴ [ritkábban azonban az Alföld északi peremén is, például a borsodi Gelejben (869-870. kép) és Miskolcon (871. kép)], és viszonylag széles körben tűntek fel a különböző koporsókövek³⁶⁵ Erdélyben, az Alföldön és az Északi-Középhegység keleti részein is (872-882. kép) – az utóbbiak azonban idővel megjelentek egyes zsidó temetőkben is (884-886. kép). [A koporsóköveknek akad olyan lapos változata is a Dunántúlon a 19. század második feléből, amely egyértelműen az angolszász temetők hatását mutatja (883. kép).] Székelyföld egyes területein a vízfolyások által legömbölyített terméskövek használata évszázadokra megy vissza. A csak a 18. század végén megjelenő felirat, évszám, faragott jelkép előtt a jelöletlenül hagyott köveket, például a marosszéki nagykendi (Chendu, Románia) temetőben a földből előkerülő darabokon látható festésnyomok alapján, talán fehérre vagy vörösre festették.³⁶⁶

Magyarországon – a leírtak alapján – a kő sírjeleken kívül a fa sírkeresztek egykori középkori meglétére csak következtetni tudunk. Más anyagok használatára végképp semmilyen adattal nem rendelkezünk. Lotaringia vidékén a 16. században már igazolható vas sírkeresztek állítása is, nem is csak források, de meglévő emlékek alapján

³⁶¹ DERWEIN 131-132., 189. (156. jegyzet)

³⁶² MARTENE, De antiquis ecclesiae ritibus. 1788. I. 374., idézi: DERWEIN 132., 189. (157. jegyzet)

³⁶³ NOVÁK 1984. 45.; BALASSA 1989. 53.; NOVÁK 2005. 83.

³⁶⁴ Ereszes sírkövek pl. Gyalu (Gilău, Románia) és Vista (Magyarvista, Viștea, Románia) temetőiben: HERPEI 2001. 17, 21, 28, 38-39, 41, 43, 45, 52.

³⁶⁵ Ld. még alább, a „A templomi síremlékek típusai a középkori Magyarországon” című fejezetben is.

³⁶⁶ PÉTERFY 1996. 4.; PÉTERFY 2005. 26.

is.³⁶⁷ Ezek a vaskeresztek eleinte színesek voltak, a fekete festés 20. századi „lelemény”.³⁶⁸

Vaskeresztek a Kárpát-medencében biztosan csak jóval később jelentek meg, és használatuk térben sokáig erősen korlátozott maradt. [A selmecbányai (Banská Stiavnica, Szlovákia) múzeum azonban őriz egy igen korai, igaz templomi és nem temetői öntöttvas emléket, Andreas Kielmann a városban elhunyt feleségének, Polixena Knornak (+1598) gazdagon díszített sírlapját.³⁶⁹] A nyugati határszélen, például Márcfalván³⁷⁰ (Marz, Ausztria; 887-889. kép) és Nagymartonban (Mattersburg, Ausztria; 890-891. kép) a díszes, változatos megformálású kovácsoltvas sírkeresztek 18. századi divatja a vasban és vasműves hagyományban gazdag ausztriai vidékek hatását tükrözi. A Dunántúl más tájain, így a Balatonfelvidéken és a Bakonyban a historizáló stílusú, öntöttvas keresztek (892-895. kép) egyébként nem túlságosan kiterjedt divatját a 19. század második felében ugyanúgy a vasúti szállítás alapozta meg, mint az import kőanyagok használatát. Gyakoribbak a kovácsoltvas keresztek a Felvidék vasműves körzeteiben (896. kép). A Gömör-szepesi érchegység és Munkács vasgyárainak öntöttvas árúi (897. kép) a 19. század második felében már nagy sorozatban készültek, és a mintakönyvek alapján megrendelt, a különböző motívumokat igény szerint kombináló termékekkel szélesebb piacokat is el tudtak látni.³⁷¹

4.4. Kitekintés az újkori változásokra

A keresztény temetkezési rituálé a középkorban az élők és a holtak közötti szoros kapcsolatot („a holtak jelenléte” / „die Gegenwart der Toten”³⁷²) azáltal is visszatükrözte, hogy a temető a településen álló templomok körül, vagyis a lakott területek közvetlen szomszédságában, azok által körülvéve helyezkedett el. Az élők és holtak szétválasztásának szellemi és térbeli folyamata a 15. században kezdődött, és alapvető szerepet játszott benne a reformáció. Korábban csak a nagy járványok ideiglenesen megnyitott szükségtemetői váltak el a településektől, a 16. századtól azonban az állandó jellegű városi temetőket is elkezdték a városfalon kívülre helyezni. Ennek teológiai hátterét is megfogalmazta a reformáció, miszerint szükségtelen és

³⁶⁷ HÜPPI 1968. 249-253.

³⁶⁸ Kreuz 2005. 273-274. (Kat.-Nr. V.6., LOOS, C.)

³⁶⁹ PUSZTAI 1978. 66-69.; 79.kép

³⁷⁰ SCHMELLER-KITT 1993. 312.

³⁷¹ A szabolcsi sváb falu, Vállaj 19. századi, öntöttvas keresztjeiről: PATAKY 2009. 26.

³⁷² A „holtak jelenléte” elemzése: OEXLE 1983; OEXLE 1985; ld. még alább „A holtak jelenléte – templomi temetkezések a középkori Magyarországon” című fejezetben.

lehetetlen a tisztítótűzben szenvedő halottakért való közbenjárás, felesleges a sírnál elhaladók imája. A halott teste és lelke egyaránt kezdett elválni az élőkől.³⁷³

A templom körüli temetők felszámolása Magyarországon is a reformáció időszakában kezdődött, az 1567. évi debreceni zsinat például kimondta a katolikus szokással való teljes szakítást,³⁷⁴ és az 1649-ben megjelent „Geleji Kánon” szerint: „A hívek lelkétől megvált testeit [...] az első rendű pártfogókat kivéve, kik ősi jog szerint a templomokban vagy kápolnáknak szoktak temetkezni — a városokon és helységeken kívül fekvő temetőkben tisztességesen kell eltemetni.”³⁷⁵ A temetőknek a településen kívülre történő helyezéséről kiadott, már nem egyházi, hanem állami — egyre inkább közegészségügyi meggondolásokat is figyelembe vevő — rendelkezések különböző időpontokban születtek: Párizsban már 1775-ben, a német területeken Hessen-Darmstadtban 1785-ben, Poroszországban 1794-ben, Württembergben 1808-ban.³⁷⁶ II. József a Magyarországra is vonatkozó szabályozást 1783–1784-ben vezette be. 1792-ben újabb császári rendelet tiltotta meg a cinterembe való temetést.³⁷⁷ A református lakosságú, erdélyi Nagykenyén (Chendu, Románia) a korai zsinati határozatok ellenére még 1711-ben és 1751-ben is lehetett — meghatározott összeg ellenében — a cinteremben temetkezni, kötelező azonban már nem volt, az uralkodói tiltások hatására pedig 1818-ban már azt jegyzőkönyvezték, hogy „a cinteremben is temetkeztek az előtt, de most nem igen, mert a templom falára és a toronyra veszélyes. [...] A cintermen kívül temetkeznek, de nagyon szűk és vizes ...”.³⁷⁸ Mindezen intézkedéseknek azonban főleg a városokban volt kizárólagos hatásuk — a kisebb településeken a falusi templomok körül sok helyen Európa-szerte és a Kárpát-medencében is máig használatban maradtak a temetők.

Arra a már említett, középkori szokásra, hogy a latrokat, bűnözőket, esetenként a balesetben elhunytakat, a gyilkosság áldozatává váltakat nem a temetőben földelték el, a sírok maguk vagy emlékjelek alig utalnak, inkább csak az írott források, földrajzi elnevezések. Ugyanez a jelenkorban, a 19–20. századi háborús emlékek esetében sokkal kézzelfoghatóbb. A Saar-vidék és Lotharingia német-francia tájain, műemlékként számon tartott csataterrein a legnagyobb megbecsüléssel őrzik és gondozzák a porosz-francia háború és a két világháború elhunytjainak — tábornoktól a közlegényekig — akár egyenként, akár kis temetőkben lévő, sokszor monumentális síremlékekkel, máskor csak egyszerűbb sírkővel megjelölt sírjait (627-634. kép). A Budai-hegyekben a II. világháború ismeretlen katonaáldozatainak egyszerű sírjeleivel találkozni, például a Kis-Hárs-hegy keleti lejtőjén „Négy katona sírja”, a Vadaskert területén két helyen is egy-egy

³⁷³ KOSLOFSKY 1995. 335-336.

³⁷⁴ TAKÁCS 1980. 134.

³⁷⁵ GELEJI KATONA 1879. 39., idézi: TAKÁCS 1980. 135.

³⁷⁶ DERWEIN 1931. 101-102.

³⁷⁷ PÉTERFY 2005. 22.

³⁷⁸ PÉTERFY 2005. 22.

„Katonasír” jelenik meg ma is a turistatérképen,³⁷⁹ és például a Húvösvölgyben található sírt ma is szépen gondozzák (638. kép). A hegyvidéket járó turista újkori hagyományokra épülő, jelképes sírral is találkozhat, például a zempléni Telkibányán Szép Ilonkáéval: Mátyás király kútjától néhány méternyire áll az uralkodó és Szép Ilonka romantikus találkozásának legendáját őrző sír, kövekkel körberakott sírhalomba szúrt egyszerű kereszttel.³⁸⁰

A város közepi, templom körüli zsúfolt cintermek helyett a város szélén kertészeti tervek alapján születtek meg a nagy köztemetők, és a temetőkre, mint a természet halotti gondolatnak és melankóliának szentelt, sajátos növényzettel, ciprusokkal, jegenyenyárfákkal megkülönböztetett részeire kezdtek tekinteni. Ennek megfelelően a 18. század vége kertművészetét elméleti műveivel meghatározó Christian Hirschfeld már e műfaj keretében tárgyalta — egyfajta melankolikus kertként — a temetőt.³⁸¹ A sírhely azonban, a természetbe való kivonulás gondolatát a szélsőségig vezetve, a személy saját előzetes döntése nyomán teljesen függetlenedhetett már nemcsak a templomtól, de a temetőtől is. Ennek legismertebb példája Jean Jacques Rousseau (+1778), aki az Új Héloïse című híres művében lefektetett program alapján alkotott „szentimentális-filozofikus tájképi kertben” temettette el magát Ermenonville-ben, egy nyárfákkal borított kis szigeten felállított, antikizáló szarkofágban. A hely zarándokhellyé vált (de a maradványokat már 1794-ben áthelyezték a párizsi Pantheonba), és a síremléket másolták is, 1782-ben például Rousseau-szigetet hozva létre Anhalt-Dessau hercegének wörlitzi parkjában.³⁸²

Magyarországon az „élők és holtak együttélésének” kivételezettjei, a kolostorok, templomok kegyurai, patrónusai — a gazdag nemesség — számára a látogatható, bejárható kripták újkorban megújult térszervezésében továbbra is (a 20. század közepéig) megmaradt a templomi temetkezés kiváltsága. Az ő köreikben találhatók meg azonban legszabadabb formában a különválasztásnak a felvilágosodás eszmerendszerébe illeszkedő sajátos megoldásai is. A szepesi Hotkóc (Hotkovec, Szlovákia) 18. század végén kialakított kastélykertjének fenyőerdejében Csáky Emánuel szüleinek, Csáky Györgynek (+1785) és Erdődy Henriette-nek (+1788) páros obeliszket emeltetett síremlékként, három gyermekének és nővérének pedig egy-egy urna-síremléket, egy gótizáló kápolna környezetében.³⁸³ A történelem és az irodalom egykori és kortárs nagyjainak szobrokon, obeliszkeken, síremlékszerű sztéléken, feliratos

³⁷⁹ A Budai-hegység turistatérképe. Cartographia, Bp. é. n.

³⁸⁰ <http://www.geocaching.hu/poi.geo?id=1789> (2008. szeptemberi letöltés)

³⁸¹ BIAŁOSTOCKI 1977. 12-15.; hivatkozik: HIRSCHFELD, Ch. C. L., *Theorie der Gartenkunst*. Leipzig 1775–1785. [valójában: 1775, 1777², majd öt kötetben 1779-1785, vö. BUTTLAR 1999. 269.]

³⁸² BIAŁOSTOCKI 1977. 8, 10.; 4. kép; Wörlitzre valamivel részletesebben ld. például: BUTTLAR 1999. 133.; 87-88. kép

³⁸³ GALAVICS 1999. 42, 47.; 21-22. kép

táblákon való megidézésével a 18. század végének, 19. század elejének egyes kertjei az emlékezés színtereivé is váltak.³⁸⁴

A már nem szentimentális, hanem tudományos alapokon álló természetimádat családi hagyományt teremtő erejét mutatja a 19. század közepe felé a dégi Festeticsek esete: a klasszicista dégi kastély építtetője és hatalmas tájképi kertjének létrehozója, Festetics Antal (†1853) a botanikáért rajongó felesége, Splényi Amália (1783–?) sírhelyéül a park legtávolabbi szegletét választotta, és nem a kastélyparkokban gyakoribb sírkápolna, mauzóleum³⁸⁵ emelésével, hanem csupán egy kőkereszt árnyékában. Utóbb a férj is oda temetkezett, amiben a család későbbi tagjai is követték³⁸⁶ (898. kép). A Porva melletti Szépalmapusztán gróf Pejacevich-Mikó Pál (1909–1939) nagy kereszttel és sírlappal jelölt külön sírkertben nyugszik az erdő szélén. Kisebb temetőt alakítottak ki Zsenye és Tuzsér parkjaiban, valamint a fertődi Eszterházi-parkon kívül.³⁸⁷ [A kastélyok tájképi parkjaiban nemcsak a családi síremlékek jelenhettek meg, de ősi korok síremlékeinek, piramisoknak, szarkofágoknak a másolatai is. A síremlékek szerepének teljes átértékelődését mutatja, hogy némelyikükbe „be is lehetett költözni”: az iszkaszentgyörgyi kastély gróf Pappenheim Szigfrid által a 20. század első évtizedében építtetett, a müncheni Gabriel Seidl tervezte bővítményében a társalgónak használt, köralaprajzú pavilon (899. kép) a római Via Appia Antica mellett álló Caecilia Metella-síremléket másolta.³⁸⁸]

Az élők és holtak közös jelenlétének már meghaladott középkori eszmerendszere azonban a romantikus gondolkodásban akár vissza is térhetett, de már nem annak eredeti liturgikus összefüggésében. Gróf Pálffy János (1829–1908) historizáló bajmóci (Bojnice, Szlovákia) várkastélyát saját temetkezőhelyének is szánta, ahol a várkápolna alatt őseivel együtt kívánt nyugodni. „Aranyos tornyú” lovagvárában elhelyezett műgyűjteményének szépséges tárgyai között pihenve arisztokrataként és gyűjtőként

³⁸⁴ GALAVICS 1999. 22-26.; 7-10. kép

³⁸⁵ A magyarországi kastélykertek első mauzóleumai a 19. század első felében jelentek meg, igazán divatba azonban csak a század utolsó harmadában, a 20. század elején jöttek: ALFÖLDY 2007. 157., tucatnyinál több emlék felsorolásával és stílus-besorolásával; Néhány a 19. századból, illetve a 20. század elejéről való, ALFÖLDY 2007 által részben nem idézett példa: Bicske, klasszicista mauzóleum, Pollack Mihály? (*Fejér megye* 2008. 18-19.); Mike, Somssich-mauzóleum a kastélyparkban, 1867 (*Műemlékjegyzék* 1990. II. 985.; ALFÖLDY 2003. 157-158., képe a Mv 2003/3. sz. címlapján); Somogyfajsz, a volt Kund-féle hitbizományi kastélyhoz tartozó mauzóleum, 1872 (*Műemlékjegyzék* 1990. II. 995.); Kajdacs, Sztankovánszky-mauzóleum a kastély parkjában, Ybl Miklós és Ney Béla, 1876 (YBL 1956. 73.; 135. kép; *Tolna megye* 2006. 51.; SISA 2007. 98, 234, 235.); Mozsgó, a Biedermann-kastély parkjában (ALFÖLDY 2003. 157-158., képpel; Tőketerebes (Trebíšov, Szlovákia), gróf Andrassy Gyula mauzóleuma a kastélykertben, Meinig Arthur, 1891–1893 (SISA 2007. 98.); Krasznahorkaváralja (Krasnahorské Podhradie, Szlovákia), Andrassy-mauzóleum, 1903–1904 (*Súpis* 1968. 129.); Budafok, Törley-mauzóleum, 1907 (SISA 2007. 98, 258.)

³⁸⁶ SISA 2005. 96.; ALFÖLDY 2006. 19., kép a 20. oldalon

³⁸⁷ ALFÖLDY 2007. 157.

³⁸⁸ LŐVEI 1989c. 49.; LŐVEI 1994g. 176.; 4. kép

egyaránt az örökkévalóságot célozta meg: emléket a nagyközönség előtt megnyitandó múzeum-gyűjtemény látogatói őrzik.³⁸⁹

Az élők és holtak „elválása” ikonográfiai változással is járt: a 19–20. században egészen ritkává vált a figurális síremlék, leginkább még egyes főpapok historizáló szarkofágjai tekinthetők kivételnek. A fénykép elterjedésével egyes területeken népszerűvé vált, a síremlékekbe beillesztett, porcelánra másolt apró fénykép-portrék már csak az arcvonásoknak a rokonok emlékezetéből való gyors kikopását volt hivatva lassítani, jeles elhunytak leginkább kő vagy bronz domborművön való megörökítése pedig az utcák, parkok emlékműveinek, emléktábláinak szokását plántálta át a temetőkbe. (A legújabb, holland-német hír szerint a nyugat-európai temetőkben megjelent a „digitális síremlék” is, amelynek beépített képernyőjén az elhunyt életéről készült diabemutató játszható le.³⁹⁰) Egyetlen olyan — a témához kapcsolódó síremlékek számát tekintve csak kisszámú — társadalmi csoport van a mai Magyarországon, amelynek tagjai körében az élők és holtak, bár nem az eredeti liturgikus értelemben, ma is együtt élnek: igen gazdag romák vékony rétege az elhunyt családtagok reprezentatív — gyakran „üvegház” védelmébe helyezett³⁹¹ — síremlékeit (197-200. kép) az 1990-es évektől foghatóan a közös családi élet folytatásának helyszíneiként rendezik be, és ünnepeken úgy is használják. Némelyik síremléken az elhunytak nagyméretű, rajzos portréban vagy életnagyságú, egészalakos domborműben, egyenesen élőként jelennek meg, pocakosan és bottal, a zsebórának a kalappal együtt konzervatív megjelenést sugalmazó, kikandikáló láncával (900-901. kép)³⁹² — az új- és legújabbkor emlékműveivel, akár temetői síremlékeken is megjelenő portréábrázolásokkal szemben nem a visszaemlékezés a céljuk, hanem az egyidejű megjelenítés.

³⁸⁹ CIULISOVÁ 2006. 185-186.; HORVÁTH 2007a. 40-41.

³⁹⁰ Fotóshow a sírkövön. Hangot nem ad, csak képeket mutat a digitális emlékmű. Népszabadság, 2008. október 30., 15.

³⁹¹ Az „üvegház”-síremlékeknek a 20. század utolsó éveiben Budapesten és környékén jelentkező divatjáról: LŐVEI 2004e.

³⁹² Például fehér márványba faragott, egészalakos házaspári szobordombormű a pestszentlőrinci temetőben: Makula Ferenc „Fütykös” (1929–1997) és neje, Makula Ferencné „Csörös” síremléke; portrérajzok: Makula Ferenc „Kisfütykös” (1947–2005) és neje, Raffael Borbála „Boris” síremléke ugyanott.

5. A MEGVÁLTÁS JELE – KERESZT A SÍRON

„A mit itt rejt a’ föld pora,
Az csak a’ lélek sátora;
Ihász Sándor idelent
Nem volt itthon haza ment”¹

A kereszt, a keresztény hit legfontosabb szimbóluma a középkori sírmejelölési módok közül az egyik leggyakoribb és egyben az egyik legrégebb is. A keresztos ábrájú középkori sírkövek igen változatos képet mutatnak, a középkori Magyarország (és Európa) minden területén megtalálhatók, és széles társadalmi körben terjedtek el. A Kárpát-medence fennmaradt középkori emlékanyagában a számuk meghaladja a másfélszázat, az emlékek mintegy nyolcadát. [Más európai területekre vonatkozó hasonló statisztikát nem ismerek, a közzétett sírkőkatalógusok alapján csupán igen korlátozott megállapítások tehetők. Az Észtszág nyugati vidékein katalogizált közel száz trapézformájú, lényegében román stílusúnak mondható sírlap és –töredék háromnegyede keresztet ábrázol,² a késő középkor emlékanyaga azonban ebben nem szerepel. A mai Lengyelország területén (de Szilázia nélkül) a román kori emlékek (33 db) közel fele keresztos ábrájú,³ viszont a gótikus síremlékek katalógusában⁴ az ábrázolás jellege szempontjából vizsgálható másfélszáznál több tétel között egyetlen ilyen sem található – a két jegyzék „összefésüléséből” a keresztos ábrák mintegy tizenkettednyi részesedése adódik, és ez az arány a magyarországi gyűjtés felső időhatáráig terjedő időszak lengyelországi reneszánsz emlékeit is figyelembe véve tovább csökkenne még. A Morvaország és Cseh-Szilázia területén fennmaradt, az ábrázolás szempontjából értékelhető, 1420 előtt készült, félszáznál több sírkő mintegy felén látható kereszt.⁵ A Róma városának és a környező Latiumnak 417 darab, 13–15. századi sírlapjából még tucatnyin sem tűnik fel kereszt, ez alig több 2,5%-nál.⁶]

A magyarországi emlékanyagban magas előfordulási arány következtében a keresztábrázolású sírkövek formai és tematikai vizsgálata fontos adalékokkal szolgálhat a halállal és a temetkezéssel kapcsolatos gondolatvilág megismeréséhez. Előre le kell azonban szögezni, hogy általában olyan egyszerű és/vagy széles körben, hosszú időn át elterjedt formákról van szó, hogy egy-egy konkrét magyarországi emlékekkel kapcsolatban a feltárható szellemi és művészeti kapcsolatok gyakran csupán igen áttételesen, sok közvetítőn keresztül és sok évszázadot átívelően érvényesültek: a konkrét művek a háttérben munkáló bonyolult teológiai és

¹ Ihász Sándor (†1841) sírkövén, a Veszprém megyei Nagydém temetőjében: LŐVEI, *Veszprém*

² LOIT 2004; LOIT, *Katalog*

³ JURKOVLANIEC 1981.

⁴ Szilázia nélkül: MROZOWSKI 1994.

⁵ POJSL 2006.

⁶ *Rom und Latium* 1981.

ideológiai gondolatoknak és szellemi áramlatoknak csupán halvány, a tudatosságot sokszor már igencsak nélkülöző „visszfényei”.

5.1. A megváltás keresztje

CRUX SALVT[I]S IN DOMINO MORIVNT („az Úrban elhunytak üdvének [megváltásának] keresztje”) – olvasható egy a közlője szerint a 17. század végére keltezhető, a közreadott rajz alapján azonban inkább 1542-es vagy 1642-es halálozási évszámot hordozó, meglehetősen kisméretű (102 cm hosszú), kopott feliratú, kapitális írásmódú sírlapon, amely két darabban került elő a nagyszombati (Trnava, Szlovákia) Szent Miklós-templom körüli egykori temető utóbb másodlagosan felhasznált sírkőtöredékei között (902. kép).⁷ Köriratos mezőjének ábrázolása a 16–17. században meglehetősen régiesnek számított már: íves talpból kinövő latin kereszt, kis keresztet formázó szárvégződésekkel. A fent idézett szöveg a körirattól független helyzetben, kicsiny betűkkel vésve, három sorban olvasható a keresztalaplal, mintegy az ábrázolás magyarázataként.

A keresztábrázolásra vonatkozó, hasonló értelmező szövegre a Kárpát-medence korábbi, középkori sírkövein – bár kereszt ábrájú meglehetősen számos akad közöttük – nem található példa, a magyarázó szöveg azonban pontosan vonatkoztatható valamennyi korábbi sírkő, síremlék és sír keresztjére is. A *crux salutis* szóösszetételre egyébként egyetlen, a nagyszombati sírkő korával jól össze is vethető példát ismerek – „O crux salutis an chora, Spes una naufragorum” –, Nicolaus Avancinus (1611–1686)⁸ *Ambitio sive Sosa naufragus* című, 1643-ban Bécsben írott színdarabjában.⁹ A *crux* és a *salus, salutis* azonban közös szövegkörnyezetben nem ritka.¹⁰ Hrabanus Maurus *Laus sanctae crucis* (De laudibus sanctae crucis) című, a Szent Keresztet dicsőítő művének¹¹ 826 körül Fuldában különlegesen igényességgel

⁷ RADVÁNI 2003b. 14.; 1-2. kép

⁸ MOLLAY 1970.

⁹ Nicolaus AVANCINUS, *Poesis dramatica I.* Coloniae 1675. 29.; átirata és facsimiléje: <http://www.uni-mannheim.de/mateo> (2006. májusi letöltés)

¹⁰ Pl. „Crux Jesu Christi adaperiat nobis ianuas caeli crux solve vinculum mortis per hoc vitae lignum signum sit salutis nostrae defende nos Jesu Christe hic et in futuro”: Compiègne-i Antifonále, Paris, Bibl. nat. Ms lat. 17436, vö. Cursus: An Online Resource of Medieval Liturgical Texts, <http://www.cursus.uea.ac.uk/ed/c1963> (2006. májusi letöltés) – HERBERT, R.-J., *Corpus Antiphonalium Officii* című műve alapján.

„Et certe crux merito pro salutis nota usurpari caepte est, quod T literae, quod fuit olim absolutionis signum, videatur respondere, si picturam et lineas spectes.”: Claude MIGNAULT, *Syntagma de symbolis: stemmatum et schematum ratione, quae insignia seu arma gentilitia vulgo nominantur: deque emblematis.* In: Andrea ALCIATO, *Emblemata.* Antwerpiae 1577. – Mignault bevezetőjének kritikai kiadása: DRYSDALL, D., *Claude Mignault of Dijon. Theoretical Writings on the Emblem a Critical Edition, with apparatus and notes.* http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/Mignault_intro.html (2006. májusi letöltés)

¹¹ ANGENENDT 2008. 486, 487.; 85. kép

készült példányában¹² a bíbor alapú verses szöveg egyes betűink eltérő színezése nem csupán az antik eredetű „vers a versben” (*versus intexti*) bravúráját képviseli, de a más színű háttér az egész szöveggörnyezet lényegét is kiemeli a plakátszerűen kereszt alakot kirajzoló, nagy méretű betűk által megjelenített *CRVX SALVS* kifejezéssel¹³. *SIGNUM SALUTIS* áll Adefonsus herceg és felesége, Scemena egy nagy keresztet ábrázoló, 913-as évszámú kőtábláján az építési felirat elején az ibériai San Martín de Salas-ból.¹⁴ Ravennában a San Apollinare in Classe 549 előtt készült apszismozaikja a csillagos égbolt előtt hatalmas, drágaköves keresztet (*crux gemmata*) ábrázol, a keresztszárak találkozásánál Krisztus mellképét hordozó medallionnal – ez lényegében Krisztusnak és keresztjének az azonosítását jelenti, amit a feliratok megerősítenek: a felső keresztszár fölött a Megváltó görög neve, a kereszt alatt pedig a *SALVS MVNDI* kifejezés olvasható.¹⁵

Krisztus keresztjére vonatkozik a „Hoc opus nostrae salutis” kitétel a római liturgia egyik legjelentősebb, a húsvét előtti napokban (nagy-pénteken) és a Szent Kereszt ünnepén énekelt himnuszában, Venantius Fortunatus (530 körül – 600/609 körül)¹⁶ „Pange, lingua” című művében. A Poitiers közelében élő Radegunda királynénak, I. Clothar király feleségének II. Justinianus bizánci császár és felesége, Szófia által ajándékozott Szent Kereszt-ereklye tiszteletére rendezett körmenet, az ereklye ünnepélyes templomba vitele alkalmából 569-ben megrendelt vers¹⁷ – párdarabja a költőnek ugyanerre az alkalomra készült, a Kereszt misztériumát megéneklő „Vexilla regis prodeunt” himnusz¹⁸ – utal arra a legendára is, miszerint a bűnbeesés paradicsomi fájáról szerzett hajtásból nőtt ki a Krisztus keresztjének anyagául szolgáló, a Golgota hegyén, Ádám sírja fölé ültetett fa.¹⁹ Ennek megfelelően a Krisztus kiömlő vére által megváltott ősatya alakja, vagy pedig koponyája és

¹² Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. Lat. 124.

¹³ Fol. 10v: Paderborn 1999a. 1. 56-59. (Kat.-Nr. II. 14, BIERBRAUER, K.–SCHMID, A.)

¹⁴ Oviedo, Museo Arqueológico de Asturias, Núm. Inv. 000106: FAVREAU 1997. 214-215.; Fig. 43; *Cataluña* 1999. 349. (85. kat. sz.)

¹⁵ RAGGHIANI 1968. 215. kép; KIRSCHBAUM 1970. 4. kép

¹⁶ Szent Venantius Fortunatus, Poitiers püspöke, az utolsó galliai latin poéta, az első keresztény költők egyike: KURCZ 1994; HARASZTI 2005. 221-222.

¹⁷ Liturgia Horarum and Latin Hymns by F. A. March, LL.D, 1894. Közli: MARTIN, M.: www.preces-latinae.org/thesaurus/Hymni/PangeF.html (2006. májusi letöltés)

¹⁸ „Vexilla regis prodeunt; / fulget Crucis mysterium, / quo carne carnis conditor / suspensus est patibulo. ...” („Királyi zászló jár elől, / Keresztfa titka tündököl, / Melyen az élet halni szállt / S megtörte holta a halált.”) Kiadása: LEO, F.-KRUSCH, B., *Monumenta Germaniae Auctores Antiqui* IV 1/2, 1881-1885.; <http://www.catholictradition.org/Eucharist/vexilla-regis.htm> (2006. május); magyar fordítás: SÍK 1989. 82.; a poitiers-i történetekről: HENDERSON 1972. 213-214.; Radegunda királynénak a kereszt különböző típusú ábrázolásaival ékes, fa olvasópultja Poitiers-ban: HENDERSON 1972. 213, 262.; 139. kép

¹⁹ A himnusz 2. versszaka és a 3. eleje: „De parentis protoplasti / fraude Factor condolens, / quando pomi noxialis / morte morsu corruit, / ipse lignum tunc notavit, / damna ligni ut solveret. // Hoc opus nostre salutis / ordo depoposcerat / ...”. „Ezt a fát az ősszüllőknek / Alkotónk jelölte meg, / Mert halált a végzetes fa / Almájával ettenek: / Azt akarta, fának átkát / Fának titka törje meg. // Ezt a dolgot megváltásunk / Rendje-módja rendelé: / ...” (magyar fordítás: SÍK 1989. 83.); A témáról ld. még: SZABÓ 2000. 42.

lábszárcsontja a korai kereszténységben új Ádámként értelmezett Krisztus keresztje alatti barlangban már a 6. századi alkotásokon előfordult,²⁰ és a Keresztrefeszítés ábrázolásokon a kereszt tövében a 9. századtól tűnt fel és lett a 10–13. század idején igen gyakorivá.²¹ Nyugaton a késő középkor időszakát követően az ábrázolási forma ritkábbá vált, a keleti egyházban azonban megjelenítése máig töretlen.²² A koponya és a lábszárcsontok a magyarországi síremlékeken, kálváriákon, útmeni keresztteken mindenesetre csak már újkori emlékeken ismertek²³ (903-904. kép), de falképen és táblaképen korábbi, 15–16. századi példák is említhetők²⁴. A mosonmagyaróvári plébániatemplom egy ausztriai készítésű, minden bizonnyal pap sírja fölé szánt, a 16. század közepe tájáról való sírkövének töredékén a koponya és a keresztbe tett lábszárcsontok már kereszttől függetlenül, kehely ábrázolásával együtt tűnnek fel (905. kép). Az igényesebb későbbi sírköveken is megjelenő, hasonló motívum (906-908. kép) többnyire már nem Ádámra történő utalás, hanem az elmúlás szimbóluma. A teológiai ismeret azonban már a magyar kereszténység első évtizedeiben jelen volt az országban: a koronázási palást előoldalán az egykori Keresztrefeszítés ábrájának keretén *SIGNVM CRVCIS O SPES CERTA SALVT[IS]* („Kereszt jele, ó üdvösség biztos reménye”) alakban állítható össze a töredékekre vágva fennmaradt felirat.²⁵

A kereszt szimbólumának használata Nagy Constantinus császár 312-ben a Tiberist átívelő milviusi hídnál Maxentius ellen e jelben kivívott győzelmétől [„in hoc signo vinces”²⁶, görögül „έν τούτω νικά”, az utóbbiból ered a szláv *NIKA* – „győzz” – szó, amely Mihnea havasalföldi vajda (†1510) nagyszebeni (Sibiu, Románia) sírkövén (101. kép) a kereszt két oldalán olvasható²⁷] és a Szent Kereszt Constantinus

²⁰ HAHN 2005. 140.

²¹ *Keresztény művészet* 1986. 13. („Ádám és Éva” címszó), 172. („Keresztrefeszítés” címszó); HAHN 2005. 140-141.

²² HAHN 2005. 141.

²³ Pl. Wolfgang Freiherr von Saurau udvari tanácsos (†1563) már jócskán lepusztult területű epitáfiuma a pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) Szent Márton-templomban: VÁLINÉ 2000. 229, 230. (129.9. sz.); MIKÓ–PÁLFFY 2002. 124-125. (6. sz.); 8. kép

²⁴ Pl. a vadászi (Vinători, Románia) református templom nyugati kapuját díszítő, 15. századi Keresztrefeszítés-jeleneten (EMŐDI–LÁNGI 2003. 176.); a garamszentbenedeki (Hronský Beňadik, Szlovákia) Kálvária-szárnyasoltár középképe (Esztergom, Keresztény Múzeum), 1465–1470 körül: RADOCSAY 1955. 310.; MUCSI 1975. 11.; 7. kép; Kálvária Telkibányáról (Esztergom, Keresztény Múzeum), 1480 körül: RADOCSAY 1955. 455.; CXXII. tábla; MUCSI 1975. 14.; MS Mester selmecbányai (Banská Štiavnica, Szlovákia) oltárának Kálvária-képe (Esztergom, Keresztény Múzeum), 1506: MUCSI 1975. 19.; címlapkép

²⁵ KOVÁCS 1958. 190.; KOVÁCS 1998. 24.; Kovács Éva újabb, kissé kiegészített javaslata: *E[CCE] SIGNVM CRVCIS O SPES CERTA SALVT[IS]* („íme a kereszt jele, az üdvösség biztos reménye”), talán egy keresztima részlete: KOVÁCS É. 2000. 645.; a kiegészítés némileg eltérő más lehetőségéről is: *Koronázó palást* 2002. 203.; a szöveg és a kapcsolódó ábrázolás problémáiról röviden: MAROSI 2002. 105.

²⁶ Caesarei EUSZEBIOSZ, *Vita Constantini*, I. 31.

²⁷ ALBU 2002. 30-33. (25. sz.); Abb. 14; A nagyszebeni sírkőnél lényegesen korábban a kereszteteklyéket őrző egyes bizánci sztaurothekák hátlapjain ábrázolt keresztet Krisztus nevének monogramjai (*IC XC*, vagy *IC XC NIKA* – „Jézus Krisztus győzedelmeskedik”) az

anyja, (Szent) Ilona császárné által történt, jeruzsálemi feltalálásától kezdve vált általánossá, Krisztus és a keresztény egyház győzelmi jelvényeként.²⁸ Az uralkodó a Krisztus-monogrammot tetette rá csapatai hadi jelvényére, a zászlószerű császári *labarum*ra, majd katonái pajzsára is, és a keresztet és a Krisztus-szimbólumot győzelmi koszorúkkal övezték.²⁹ „Pange, lingua, gloriosi / proelium certaminis, / et super Crucis trophaeo / dic triumphum nobilem, / qualiter Redemptor orbis / immolatus vicerit.” — zengte Venantius Fortunatus már említett himnuszának első versszaka („Győzedelmes harc babérját / Boldog ajkam énekeld. / Ünnepeled a szent keresztet, Mint nemes győzelmi jelt, / S a feláldozott Királyt, ki / Sír öléből győzni kelt”).³⁰

5.2. A kereszt mint sírjel

A kereszt azonban nem csupán győzelmi jel, hanem Krisztus emberi halálára utaló jelkép is, a hívők reményének, a kereszt általi megváltásnak („opus redemptionis et salutis per crucem”³¹) a jele.³² Az ókeresztény művészetben az üres keresztfa és a koszorúval övezett Krisztus-monogram Krisztusnak a halál fölött aratott győzelmét jelentette.³³ Valójában ez utóbbi jelentése — párosulva az ótestamentumi Áron keresztjének (a héber abc-nek a kereszthez hasonló formájú egyik betűjét író Áront Krisztus előképének tartották) bajelhárító szerepével³⁴ — tette igencsak alkalmassá a keresztények sírjának megjelölésére. Széles körű elterjedését elősegíthette, hogy legegyszerűbb megjelenési formáit szinte minden technikai tudás nélkül is kőbe vagy fába lehetett vésni (735, 740, 744-756, 790-794, 797-800, 802-805, 807, 811-812, 831. kép), falra lehetett festeni, és az egyszerű fakeresztek összeállítása (623. kép) vagy ácsolása sem jelentett nehéz feladatot — vagyis a nyersanyag birtokában akár bármelyik jobbágyportán vagy paraszti gazdaságban házilagosan is megoldható volt.³⁵

Annak ellenére, hogy a kereszt mint sír megjelölési mód másfélezer év óta meglehetősen általános volt, és az újkori temetőkben egyenesen tömeges

igazi kereszttel azonosított Megváltó szimbólumaként jelenítik meg (KOVÁCS 1984. 417.), néhány példáját ld. alább a 404. jegyzetben.

²⁸ KIRSCHBAUM 1970. 564, 574-575.

²⁹ *Keresztény művészet* 1986. 181. („koszorú” címszó), 194. („Krisztus-monogram” címszó)

³⁰ Vö. 17. jegyzet. A magyar fordítás: SÍK 1989. 83.; KURCZ 1994. 547.

³¹ Pelbartus DE THEMESWAR, De exaltatione Sanctae Crucis. Sermo III., videlicet de fructibus Sanctae Crucis Christi. In: Sermones Pomerii de sanctis II. [Pars aestivalis]. Augsburg 1502., vö. <http://mek.oszk.hu/0320/03283/html/pa061.html>, szerk. KISS F. G.—MADAS E. (2006. májusi letöltés)

³² ONASCH 1981. 219-222.; KUNT 1983. 30.; *Keresztény művészet* 1986. 167-169. („kereszt” címszó)

³³ *Keresztény művészet* 1986. 188. („Krisztus feltámadása” címszó)

³⁴ *Keresztény művészet* 1986. 41. („Áron” címszó); KIRSCHBAUM 1970. 564.

³⁵ Az újkori temetők fakeresztjeiről, köztük a legegyszerűbb, két összekötözött vagy szögelt ágból kialakított „kódis-keresztekről” ld.: KUNT 1983. 31-36.

előfordulásáról beszélhetünk, a 19. századi nagy műemlékvédelmi restaurálási-építési munkálatok és a kezdődő régészet feltárásai során napvilágra került, középkori keresztes sírkövek értelmezésekor nem egy esetben próbáltak a bonyolult eredeti teológiai értelmezésekhez és ikonográfiai kapcsolatokhoz képest az egyes emlékek esetében már többnyire mindennapi jelentésnél körmönfontabb magyarázatokat találni – ezek a vélemények időnként még a 20. században is hosszan továbbélhettek.

A 19. században így Magyarországon is széles körben elterjedt vélemény volt, hogy a keresztes sírkövek johannita lovagok síremlékei. Ehhez jó alapot szolgáltatott a templomos lovagrend titokzatosnak tűnő középkori története, és általában az egyházi lovagrendek viseletének és címereinek jelvényt-szerű kereszt-használata.³⁶ A templomosok vörös színű latin kereszttel négyelt pajzsában a vízszintes keresztszárak fölötti mezők feketére, az alattuk lévők ezüstre (fehér) voltak színezve, a lovagok a köpenyükön ugyancsak vörös keresztet viseltek.³⁷ A Szent János-lovagrend vörös mezejű pajzsát ezüst kereszt négyeli a mai napig, a német lovagrend ezüst pajzsában pedig fekete kereszt volt.³⁸ A szuverén máltai lovagrend nemcsak címerében, de a fehér színű keresztet (*Crux alba*) magasztaló „nemzeti” himnuszában is máig őrzi a johanniták jelvényét.³⁹

A magyarországi középkor emlékanyagában nem túl sok lovagrendi kereszt ismert. Egy nagy görög kereszt látható a Zala megyei középkori Újudvar település (Kanizsa közelében) ispotályos johannita koventjének *S(IGILLUM) CONVENTVS CRVCIFEROR(UM) DE NOVA CVRIA* feliratú, a 13. század közepe táján készített pecsétjén⁴⁰ (909. kép), és ehhez a konventhez köthető a pecsétnél valamivel korábbi, a

³⁶ A kereszt, mint a keresztes háborúk „névadó” szimbóluma, már az első keresztes háború II. Orbán pápa általi meghirdetése napján (tömeggyűlés a clermont-i zsinaton a város kapui előtt, 1095. november 27.) felbukkant, és a pápa a háború hivatalos jelképének rangjára emelte: PÖRTNER 1985. 21. A keresztes lovagrendek viseletén kívül a keresztes háborúban résztvevő lovagok kortárs és későbbi ábrázolásain a legkülönbözőbb keresztek tűnnek fel a viseleten. Pl. kiszélesedő szárvégződésű görög keresztekkel behintett, a páncél felett viselt köpeny az 1200 körül készült ún. Westminster Psalteriumban (London, British Library, Ms. Royal 2 A XII, fol. 220r): *Saladin* 2005. 53.; Abb. 31; nagyméretű, arany színű latin kereszt a köpeny mellrészén és a pajzson egy I. Figyes császárt keresztes lovagként ábrázoló miniatúrán, a Robert de Saint-Remy által az első keresztes háború történetéről írott művet tartalmazó, 1188/89-ben készült kódexben (Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Vat. Lat. 2001, fol.1r): *Saladin* 2005. Abb. 84; kicsiny, vörös görög kereszt Oroszlánszívú Richárd viseletének vállrészén egy 1195/97-ben készült, dél-itáliai kódexben, az angol uralkodó ausztriai fogságba kerülését ábrázoló miniatúráján (Petrus de Ebulo: *Liber ad honorem Augusti sive de rebus Siculis*; Bern, Burgerbibliothek, Codex 120 II, fol. 129r): *Saladin* 2005. Abb. 82.

³⁷ GÖMBÖS 1993. 126.; 126-127. kép

³⁸ GÖMBÖS 1993. 128, 132.

³⁹ „Ave Crux alba, summae pietatis signum / Ave Crux alba, salutis nostra sola spes, / Corda fidelium inflamma adauge gratiam, adauge gratiam. / Ut omnia vincat tuorum ardens caritas, / Ut omnia vincat tuorum ardens caritas.” – <http://david.national-anthems.net/smm.txt> (2006. május)

⁴⁰ TAKÁCS 1992. 91-92. (53.1 sz.); XVII. tábla; CSELENKÓ 2006. 57., képpel; Korántsem minden keresztes pecsétábra tartozik azonban a lovagrendekhez: a kettős keresztes ábrák például a

Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött újudvari timpanon⁴¹ is, közepén eredendően talán grafikai hatásról árulkodó, egymást átfedő-átható téglalap-vonalak alkotta, rotáló hatást keltő, különleges fonatos keresztjével (910. kép).⁴² Biztosan lovagrendhez kapcsolható egy a száraz metszéspontjában keresztet hordozó kicsiny pajzsral ellátott, nagy latin keresztet ábrázoló címerpajzs is: a Nekcsével (Našice, Horvátország) nyugatról határos, a templomosok majd a johanniták birtokában lévő Szentmárton⁴³ (Nekcseszentmárton, Martin, Horvátország) középkori templomához köthető, kőből faragott címer töredékét ma a nekcsi ferences kolostor gyűjteményében őrzik (912. kép).⁴⁴ A közeli Koška (Nekcsétől északkeletre) Szent Péter és Pál templomának nyugati kapuját díszítő timpanon közepére lépcsős talapzatra állított, kerek tárcsákban végződő szárú latin keresztet faragtak, kétoldalt egy-egy rozettával.⁴⁵

A valóban johannita emlékek számánál jóval nagyobb a történeti adatokkal alátámasztva, tévesen hozzájuk kötött, keresztet ábrázoló emlékeké. Kozák Károly szerint például lovagrendi hatásról árulkodik a szepességi Kakaslomnic (Veľká Lomnica, Szlovákia) templomának kaputimpanonján látható, a talpszerűen felcsúcsosodó keretsávból növvő, kiszélesedő szárvégződésű kereszt,⁴⁶ valamint több felvidéki falusi templom — Kakaslomnic, Zsegra (Žehra, Szlovákia), Jekelfalva (Jaklovce, Szlovákia), Orkuta (Szlovákia), Sároskőszeg (Kysak, Szlovákia) — egyenes záródású szentélyén a keleti fal oromzatába vágott, kereszt alakú kis ablak⁴⁷ (amilyenre említhetők további példák is, például a Zala megyei Becsehely-Pola templomán: 913. kép).

bizánci császárok triumfális jelképei közül jutottak a magyar uralkodó reprezentáció elemei közé, pénzérméken már III. Béla idején, pajzsba foglalt címerképként pedig II. András és IV. Béla pénzein, IV. Béla felségpecsétjének hátoldalán, majd IV. László és felsége, Erzsébet királyné pecsétjein: KOVÁCS 1984; TAKÁCS 1992. 28-29.; az uralkodói jelvény került aztán több országbárá pecsétjére a 13. században, közülük az Ákos nemzetség egyes családjai, így a pelsőci Bebekek, a Csetnekiek, az álmosdi Csirék később családi címerábraként alkalmazták: RÁCH 1995. 14-15.; a leleszi premontrei konvent 1271 előtt készült hiteleshelyi pecsétjén a monostor Szent Kereszt-titulusára utaló, alul keskeny tuskében végződő kettős kereszt található: TAKÁCS 1992. 28, 72. (30.1 sz.); X. tábla; egy 1331-ben kelt oklevélre a liptói provincia egész nemesi közösségének (azaz Liptó megyének) pecsétjét — „sigillum totius provincie” — függesztették, amelynek mezejében egyszerű görög kereszt látható: RAGÁČ 2007, különösen 105.; 2-3. kép.

⁴¹ GEREVICH 1938a. 89, 192.; CCXIV/1. t.; KOZÁK 1982. 121.; Fig. 69a; WEHLI 2001. 80.; VALTER 2004. 197.; 177. kép; CSELENKÓ 2006. 58., képpel

⁴² Az ilyesfajta, változatos megformálású „fonatkeresztek” néhány 13. századi példája: két 1225 körül készült kőtábla a csehországi Ostrov u Davle egykori bencés kolostorából, a prágai Nemzeti Múzeum kőtárában (911. kép); *Lapidarium* 1958. 109.; 15. kép; *Lapidarium* 1993. 34. (24-25. sz.); 13. századi, hordozható kőkereszt Novgorodban: *Новгород* 1985. 265. kép

⁴³ GYÖRFFY 1987. I. 258, 346–347.

⁴⁴ GOSS 2006a. 56-57.; 5. kép

⁴⁵ GOSS 2006a. 58.; 7. kép

⁴⁶ KOZÁK 1982. 94.; Fig. 39b

⁴⁷ KOZÁK 1982. 94.; Fig. 38a-d, 39a

A tévesen lovagrendi emlékek tekintett faragványok túlnyomó része sírkő. Így a johannita lovagokkal való összefüggés volt az első reakciója Myskovszky Viktornak a kassai Szent Erzsébet-templom helyreállítása során előkerült, a mai templom elődjének bontását követően az új épület pillérialapozásaiba beépített, keresztet és rájuk aggatott címerpajzsot ábrázoló, 14. századi sírlapokkal (2-11. kép) kapcsolatban is,⁴⁸ noha azok egyértelműen a városi polgárság módos képviselőihez köthetők. A sírkövek egyike ráadásul egy bizonyos Jakab nevű férfi Katalin nevű anyjának állít emléket (7. kép), vagyis nő számára készült.⁴⁹ Wick Béla ez alapján cáfolta Myskovszky feltevését, egyben arra is hivatkozva, hogy Nagy Lajos és Zsigmond, 1366-ban, 1375-ben, 1392-ben, 1399-ben kelt okleveleikben, egyaránt a kassai kórházat alapító polgárok jogát védelmezte, a Szepes megyei Darócon lakó johannitáknak a kassai ispotály iránt támasztott igényeivel szemben – vagyis Kassán nem voltak jelen a johanniták, így a sírköveket sem lehet hozzájuk kapcsolni.⁵⁰ A talapzaton álló keresztet önmagában vagy pedig az alsó keresztszárra függesztett pajzsral együtt mutató kassai sírkövek azóta egy országszerte meglehetősen elterjedt [pl. Buda: 17-24. kép; Vác⁵¹: 14. kép; Cserény (Čerin, Szlovákia)⁵²: 28. kép; Mátraverebély⁵³: 25-26. kép], 13–14. századi ábrázolási típus számosságát tekintve valóban kiemelkedő együttesének bizonyult, amelynek külföldi párhuzamai Közép-Európa-szerte nagy számban lelhetők fel (857-866. kép).⁵⁴ Egyébként maga Myskovszky Viktor is nemcsak Kassán, de a Sáros megyei Zsegyén (Žehňa, Szlovákia) is leírt és lerajzolt ilyesfajta ábrázolást mutató, akkor az evangélikus templom küszöbköveként szolgáló sírkövet (914. kép).⁵⁵

A mai Esztergom területére eső egykori Abony majd Szentkirály falu későbbi nevét a stefanita ispotályos keresztetek kanonokrendje Szent Istvánnak szentelt temploma és kolostora adta.⁵⁶ A hagyomány szerint innen származhat egy a keretezetlen, felirat nélküli megformálása alapján a 12–13. századra keltezhető, töredékes sírkő, a hossz tengelyében futó, domborművű, mindkét végén villásan végződő, cölöpszerű hosszú szárral (915. kép) – a minden bizonnyal kereszt ábrából az oldalsó, rövid száruk a ma hiányzó középső részen lehettek. A darab Lepold Antal óta mint „primitív johannita keresztel díszített sírkő” ismert,⁵⁷ később

⁴⁸ MYSKOVSZKY V., Régi sírok a kassai dómban. A Felső-Magyarországi Múzeum-egylet Évkönyve 1888, hivatkozik rá: WICK 1933. 36.

⁴⁹ RÉCSEY 1896. 7-8.; VII. tábla; MIHALIK 1897. 159-160, 161-162, 163.; III. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; II. 630. kép

⁵⁰ WICK 1933. 36-37.

⁵¹ TETTAMANTI–BATIZI 2006. [5, 10, 13.]

⁵² ZOLNAY 1978. 191.; 16. kép

⁵³ CZEGLÉDY–KOPPÁNY 1969. 31, 33, 46, 50.; 13, 43. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337, 462, 588, 589.; 586/4. ábra; II. 1220. kép

⁵⁴ Ld. fentebb a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

⁵⁵ MYSKOVSZKY 1894. 408.; 3. ábra; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337, 339.; 336/4. ábra

⁵⁶ HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 187.; GYÖRFFY 1987. II. 277-282.

⁵⁷ LEPOLD, *Leltár* 2. lap

kiállításon egyenesen mint „keresztes lovag sírköve a szentkirályi konventből” szerepelt⁵⁸. Valójában még lelőhelye sem mondható biztosnak, és sem a viszonylag jelentős számú, keresztes ábrájú, korai esztergomi sírkövek közül, sem az ország más részein ismert korabeli darabok közül nem válik ki oly módon, hogy keresztes ábrájának és a keresztes lovagoknak – végképp nem a johannitáknak – az összekapcsolására bármilyen valós indok lenne felhozható. Ugyancsak Esztergom területén, a középkori Kovácsfalva Szent Mihály arkangyalnak szentelt temploma maradványai közelében került elő egy általánosan 12. századnak tartott, de még a 13. század első felében is jól elképzelhető sírkő felső része, keretezetlen felületén két vésett vonallal jelölt szár felett tárcsakereszttel (kettős körben elhelyezett, enyhén kiszélesedő szárú görög kereszt; 916. kép).⁵⁹ Lepold Antalnál ugyanúgy mint „johannita sírkő” szerepelt, ahogy Gerevich Tibor, Vernei-Kronberger Emil, Kozák Károly írásaiban is,⁶⁰ Zolnay László pedig keresztes lovag sírkövének tartotta⁶¹ – a vélemények helyenként a lelőhely pontatlan ismeretével („szentkirályi romok”) nyertek alátámasztást. Ez az ábra is meglehetősen általános, és a kereszt ábrázolásának tényén kívül semmilyen összefüggést nem mutat a lovagrendi heraldika és viselet elemeivel.

A Kárpát-medence kőfaragvány-leleteinek sorsát és a kellően nem dokumentált vándoroltatásukat kísérő félreértelmezéseket jól mutatja egy latin keresztet ábrázoló sírkő,⁶² amelyet Alsóbotfalva (Bzince pod Javorinou, Szlovákia) templomában találtak 1914-ben, és amelyet Pöstyénben (Piestany; Szlovákia) a Kúrszalón mellett állítottak fel (917-918. kép). Ekkor már a helyi hagyomány úgy tartotta, hogy az ottani, feltételezések szerint johannita kolostor temetőjéből került a kő a parkba. Az 1950-es években a háború után összetört és a közműárókba dobott faragványt Ovidius Faustnak hosszas nyomozás után sikerült fellelnie és a nagyszombati Nyugat-szlovákiai Múzeumba szállíttatnia. Eredeti lelőhelyét végül a sírkőkorpusz munkálatai során egy Budapesten őrzött archív fénykép⁶³ felirata alapján sikerült meghatározni – egybevágóan Emília Kratochvílová Alsóbotfalva történetét feltáró kutatási eredményeivel⁶⁴. A nagyszombati múzeumi kiállításon már „ismeretlen szerzetesrendi előljáró” sírköveként szerepelt a darab, majd Alexander Ruttkay mint egy lovag Pöstyénből származó sírkövét írta le, a kereszt mellett olvasható *EL* monogramot *equestrus libertus*-ként oldva fel, végül Viera Luxová már jóval Kratochvílová publikációjának megjelenését követően szerzetesnek a

⁵⁸ „Templomok, kolostorok a középkori Esztergomban” című kiállítás, EBM, 1996.

⁵⁹ AZZOLA 1990.

⁶⁰ LEPOLD, *Leltár* 2. lap; GEREVICH 1938a. 60.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 12.; 3. tábla; *Magyar művelődéstörténet* 1. 1939. kép a 401. oldalon; KOZÁK 1982. 90.; 35. kép

⁶¹ ZOLNAY 1982. 223.

⁶² RUTTKAY 1991. 155.; 7. kép; KRATOCHVÍLOVÁ, E., Kamenné svedectvá minulosti. In: KRATOCHVÍLOVÁ 1997. 22-24.

⁶³ KÖH Fotótár, az 1970-es években kiselejtezett, régi pozitív, egy ideig az KÖH (akkor OMF) Tervtárában, később feltehetően visszakerült a Fotótárba; jelenleg lappang

⁶⁴ KOVAČOVIC 1934. 27-28.; KRATOCHVÍLOVÁ, E., Kamenné svedectvá minulosti. In: KRATOCHVÍLOVÁ 1997. 22-24.

johanniták pöstyéni kolostorából származó sírköveként említette.⁶⁵ Az egyértelműen megcáfolt pöstyéni lovagrendi kapcsolatot azonban megelőzte egy ugyancsak alaptalan alsóbotfalui lovagrendi hagyomány. Az először 1332–1337 között a pápai tizedjegyzékekben említett falu⁶⁶ templomát a római katolikus plébánia 1870-ben írt *Historia Domusa* helyi hagyomány alapján akkor 655 évesnek, vagyis 1215-ben épültnak mondta, és a leírás utalt az 1776-os *Canonica Visitatoria*, mely szerint az épületet gótikus stílusban a templomosok emelték, valamint hivatkozott Noszlopy Zsigmondra is, aki egy az esztergomi káptalan „Liber Intimatorum”-ában szereplő, 1792-ben kelt bejegyzés alapján ugyancsak 1215-re tette, és a kereszteseknek, illetve a hospitályosoknak tulajdonította egy a Javorina-hegy alatt alapított kolostor építését, amelynek faragott köveiből emelték később a plébániatemplomot.⁶⁷ A középkori forrásokkal alá nem támasztható kolostori hagyomány létrejöttében talán szerepet játszhatott a sírkő is, amely ugyan csak 1914-ben került elő a templom tatarozása során, de a 18. században esetleg még látható volt.

Egy a pozsonyi városi múzeum (Metské múzeum v Bratislava) gyűjteményében lévő, szabálytalan faragású, román kori sírlapon keretezetlen mezőben domborművű, félkörű talpból nővő latin kereszt látható, amelynek két vízszintes szára hármass csúcsban, a függőleges rombuszszerűen kiszélesedő hegyben végződik (919. kép) – az ábrázolás az íves talapzaton álló, korai sírkövek egyik jellegzetes példája. A múzeum gyűjteményének helyet adó klarissza kolostor ismertetésében 1976-ban templomos lovag sírköveként írták le a faragványt.⁶⁸ Egy Péter nevű személynek 1300 körül állított, pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírlap (253. kép) kiszélesedő szárvégződésű, meglehetősen általános megformálását keresztjét legújabbban is templomos kereszt („Templerkreuz”) névvel jellemezték.⁶⁹ A szepességi Ószelec (Hozelec, Szlovákia) 19. század elején lebontott templomából a közeli Svábfalvára (Svabovce) került, egymáshoz igen hasonló, a 14. század első felében készült, töredékes sírkövek egykor feliratot hordozó keretén belül a domborművű ábrázolás csúcsíves, háromkaréjos talpból kinövő nyélen kiszélesedő szárvégződésű, egyenlőszárú keresztet ábrázol (920-922. kép).⁷⁰ Kemény Lajos szerint

⁶⁵ RUTTKAY 1991. 155.; 7. kép; LUXOVÁ 2003. 325.

⁶⁶ Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281-1375. (Monumenta Vaticana Hungariae I/1.) Bp. 1887. 230.

⁶⁷ BENEŠ, J., História parochiae Alsóbotfalvensis I. 1870. 3. (kézirat az alsóbotfalui római katolikus plébánián); Liber Intimatorum I. 259. (1792. május 14-i bejegyzés); NOSZLOPY, Z., Status historico-geographicus comitatus Nitriensis ad Regnum Hungariae pertinentis. Posónii 1806. 81-83. (kézirat, OSZK, Quartale latinum N^o 261, 263). Az irodalmi adatok forrása: dr. Emília KRATOCHVÍLOVÁ 1997-ben Lővei Pálnak írt levelei, illetve KRATOCHVÍLOVÁ, E.–VARGA, V.–KISS, I., Prvá písomná zmienka o Bzinciach a osadách. In: KRATOCHVÍLOVÁ 1997. 19-21.

⁶⁸ KOSTKA 1976. 19, 69.; 49. kép

⁶⁹ ŠEDIVÝ 2007. 81.; Abb. 31; ld. még: LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; II. 174. kép; LUXOVÁ 2003. 332, 664. (2.2.2. kat. sz.)

⁷⁰ KEMÉNY 1904. 341.; DIVALD 1906. 100.; SCHÜRER–WIESE 1938. 81.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 17, 62. (52. jegyzet); 4.a. kép; SLIVKA 1982. 392.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; 337.3. ábra; HAVLICE 2001. 192. (2. sz.), 193. (3/1, 3/2. sz.), 215.

a kereszt itt is okot adott arra a mondára, hogy alatta templomos lovag nyugszik.⁷¹ A temetőket tárgyaló fejezetben már említett, kifelé szélesedő szárú márcfalvi (Marz, Ausztria) keresztet⁷² (702. kép) is összefüggésbe hozták a faluval egyébként történeti kapcsolatban sosem álló johannita-, illetve templomos lovagrendekkel, a faragvány azonban valószínűleg bűnbánati kereszt volt.⁷³

Jakab Elek 1870-ben – a város történetéről írott műve egyik illusztrációjaként – közölt egy a kolozsvári (Cluj, Románia) Szent Mihály-templomban talált, majd vissza is temetett sírkőről Eszterházy János által készített rajzot (923. kép).⁷⁴ A kőlap mezőjében karéjokkal tagolt tükörben enyhén jobbra dőlő, szokatlanul nyújtott arányú háromszögpajzs volt, benne kiszélesedő szárú görög kereszttel, amelynek felső szárvégével hatszirmú rozetta érintkezett, és a felső keresztszár két oldalán monogram két betűje volt olvasható. Jakab a sírkőével egy lapon közölte egy másik hasonló címer rajzát is, a kolozsvári Magyar utca 442. sz. ház kapuívéről: az ovális, alul csúcsos pajzson kereszt, fölötte hatágú csillag látható, a kereszt felső szára két oldalán monogrammal. A rajzok alapján mindkét címerben *s* és *t* betűk álltak, Jakab szerint azonban *d* vagy inkább *o*, valamint *t* betűk, a „Domus” vagy „Ordo Teotonicus” rövidítéseként, miáltal a Szent János lovagrendi címerrel ékes kőlap a jeruzsálemi lovagrend egy előkelő tagjának, hihetőleg perjelének sírköve lehetett.⁷⁵ Kimondatlanul, mindazonáltal nyilvánvalóan, a pajzsok keresztábrázolása adott alapot a „konstrukcióhoz”, pedig mindkét esetben ugyanannak a polgári családnak, alighanem ugyanannak a személynek a címereiről van szó, amelyeknek sem a német lovagrendhez, sem a johannitákhoz nem volt semmi köze.

A címeres pecsétek, címerek és sírkövek egyenlőszárú, talpas keresztjeivel kapcsolatban általában is felvetődött a lovagrendi kapcsolat, így több más családi címer mellett esetleg a Hahót-Buzád nemzetség bölényfejének szarvai közé helyezett kereszt, a Stiborok félholdak közti keresztje⁷⁶ (112-114. kép), Nagymartoni Pál sasos címerpajzsának keresztje⁷⁷ (261. kép – jobbra alul), 262. kép – balra felül, sasos ábrával), a Tornai János (†1406) tornai (Turna nad Bodvou, Szlovákia) sírkövén⁷⁸ (106-107. kép)

⁷¹ KEMÉNY 1904. 341.

⁷² PAUL 1975. 43. (65. kat. sz.); 41. kép; SCHMELLER-KITT 1976. 190.; SCHMELLER-KITT 1993. 314.; 473. kép

⁷³ SCHMELLER-KITT 1993. 314.

⁷⁴ JAKAB 1870b. VIII. tábla

⁷⁵ JAKAB 1870a. 291-292. (4. jegyzet is)

⁷⁶ Pl. timpanonban Beckó (Beckov; Szlovákia) várában, zárókövön Vágújhely (Nove Mesto nad Váhom; Szlovákia) Ágoston-rendi prépostsági templomában, Stiborici I. Stibor pecsétjén: *Magyarországi művészet* 1987. II. 1024, 1028, 1475/2. kép; egy zárókövön az Eger melletti felsőtárkányi karthauzi kolostorból: DERCSÉNYI–VOIT 1969. 89.; 67. kép; sírköveken: LŐVEI 1999b. 1, 4-5. kép

⁷⁷ ENGEL–LŐVEI 1998. 139-140.; 1. kép (1323. évi oklevél, 9. sz.); 143-144.; 3/a. kép (1328. évi oklevél, 7. sz.)

⁷⁸ CSOMA 1887b. 181-183.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 588, 589.; II. 1222. kép; LŐVEI 1991d. 51.; 5. kép

látható címer pajzsfőjében elhelyezett kereszt esetében.⁷⁹ Verebi Péter (+1403) mártaverebélyi sírkövének⁸⁰ (25-26. kép) talpból nővő, nagyméretű keresztje még újabban is említést nyerhetett — Bónis György és Kurcz Ágnes által — ilyesfajta, minden alapot nélkülöző összefüggésben.⁸¹ A címerekben lévő kereszttekkel kapcsolatban ilyen eredet egyes esetekben nem elképzelhetetlen, némelyik konkrét példával kapcsolatban azonban kétkedésre adhat alapot, hogy a Hahót-Buzádok címerpajzsain a keresztet nyolcágú csillag is helyettesítheti, Nagymartoni Pál egyik pecsétjén pedig a kereszt holdsarlóval párosul,⁸² amely motívum egy teljesen más ikonográfiai összefüggésre utalhat⁸³.

A johanniták és egy — egyébként nem kereszties, hanem figurális ábrájú — síremlék indokolatlan kapcsolatba hozása ugyancsak érdekes adalékot jelent a témára az újkorban rárakódott, a 19. században is még jócskán ható bizonytalanságokhoz: Rajcsányi Ádám, 1738-tól a magyar kamara levéltárosa hagyatékának egy tollrajza a Szentgyörgyi és Bazini (III.) György (+1467) pozsonyszentgyörgyi (Svaty Jur, Szlovákia) sírkövén (384-386. kép) kifaragott alakot emeli ki a kőlap körvonalainak és köriratának elhagyásával.⁸⁴ Felirata szerint a rajz a jeruzsálemi Szent János-lovagrend egy lovagját — Szentgyörgyi és Bazini Tamás grófot, a johanniták vránai perjelét — ábrázolja, annak márvány mauzóleumáról. A tévedés oka a körirat egy hiánya volt, a feliratból ugyanis elveszett az elhunyt keresztnevét hordozó rész, ehhez járulhatott a halálozási évszám téves, a rajzon is szereplő, 1457-es olvasata, így aztán a hasonló családnév alapján már nem volt nehéz a faragvány és a Hunyadi Jánossal rokonságban álló, Fejér megyei eredetű szentgyörgyi Székely Tamás vránai perjel (1450–1461)⁸⁵ összekapcsolása. Az évszám félreolvasása és a két eltérő eredetű, magukat más-más településről mégis hasonló módon nevező család összemosása mellett elkövetett további alapvető hiba volt, hogy a Gut-Keled nemzetségnek a jobb kézben tartott zászlón kifaragott, hatágú címer-csillagát Rajcsányi átértelmezte a „johannita viselethez” jobban illeszkedőnek gondolt, barokkizált máltai keresztté. A tévedést egy időre kanonizálta a rajznak már a következő század elején, Fuxhoffer Damján (1741–1814) alapműnek számító „Monasteriologia”-jában történt közzététele (1803): a rézmetszet a figura mellett az eredetinek a hibás évszámát és a téves személyazonosítást tartalmazó feliratát is betű szerint átvette (384. kép).⁸⁶

⁷⁹ CSOMA 1915; KURCZ 1988. 134.

⁸⁰ CZEGLÉDY–KOPPÁNY 1969. 31, 33, 46, 50.; 13, 43. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337, 462, 588, 589.; 586/4. ábra; II. 1220. kép

⁸¹ KURCZ 1988. 134.

⁸² Alsólendvai Miklós zalai ispán pecsétje, 1328, illetve Nagymartoni Pál pecsétje, 1323: ENGEL–LŐVEI 1998. 145.; 3/a kép, illetve 139-140.; 1. kép

⁸³ *Keresztény művészet* 1986. 239-240.

⁸⁴ RAJCSÁNYI, *Collectio*, fol. 117.

⁸⁵ ENGEL 1996. II. 224.

⁸⁶ FUXHOFFER 1803. II., a 212. és 213. oldal között

Jelenlegi ismereteink alapján elmondható, hogy a középkori Magyarország területéről egyetlen olyan keresztes ábrájú sírkő sem ismert, amely a lovagrendekkel akár csak a lehetőség szintjén is kapcsolatba hozható. Egyedül egy a 15. század harmadik negyedéből származó, Óbudán talált, páncélos figura oroszlánon nyugvó lábát ábrázoló töredék köthető talán a johannitákhoz, a bojtokban végződő zsinórok főpapi rangjelvényének rajta látható töredékes motívuma (két bojttal) a páncélos ábrázolással ugyanis leginkább egy vránai perjel személye esetén kapcsolódhatott össze (924-926. kép).⁸⁷

Amennyire ezt meg tudom ítélni, külföldön is többnyire a figurális – legfeljebb sokszor az olcsóbban megvalósítható, vésett vonalas technikájú – síremlékek jelentették a lovagrendek tagjai számára elvárható színvonalat. A dél-italiai Barlettában, ahol a jeruzsálemi Szent János-lovagrendnek priorátusa működött a 12. század közepétől, a rendnek a sírköveken *frater*ként megnevezett egyházi tagjait 14–15. századi sírlapjaikon lapos domborművű vagy vésett vonalas technikával ábrázolták, bokáig érő köpenyük bal oldalán a rendjelvény gyanánt viselt kereszttel.⁸⁸ A korábbi darabokon egyszerű, vésett keresztek láthatók, egy 1382-es évszámú, későbbi töredéken körvonalazott, kiszélesedő szárvégződésű példány tűnik fel, az 1446-os évszámú legkésőbbin pedig már máltai kereszt (927-929. kép). Az alakok feje fölé kétoldalt egy-egy címerpajzsot faragtak, bennük eleinte a családi címer ábrája ismétlődött, a sorozat legkésőbbi darabján azonban a heraldikai jobb oldalon a rend keresztes címere kapott helyet. A későbbi darabok közül némelyiken az egyházi címhez járó bojt is feltűnik, a köpeny alatt a vállnál átvetett, a mell előtt a hasig lefüggesztett zsinór végén.⁸⁹ Róma előbb templomos, majd johannita S. Maria del Priorato templomában Iacobus de Obizis (†1411) firenzei johannita lovag sírkövön ábrázolt alakja kiszélesedő szárvégződésű keresztet visel köpenyén a bal váll alatt.⁹⁰ Egy a württembergi Horneck várkapolnájából a 19–20. század fordulóján a morvaországi Bouzov várába szállított síremléken a domborművű, német lovagrendi viseletű figura (Siegfried von Venningen) köpenyének bal oldalán egy nagyobb méretű latin kereszt mintegy rátétként domborodik.⁹¹ A baseli Johannis-Kapelle részben elpusztult, részben múzeumba került, a 18. század második feléből származó rajzokon megörökített három epitáfiuma (egyik esetében a hozzá tartozó kriptafedlapot is megörökíti egy rajz) – Johannes Lösel (†1468), a johannita rend német nagymestere, valamint Bero von Melchingen (†1504) és Hermann Schenk (†1572) baseli komturok emléktáblái – a domborművű alakok köpenyének bal váll

⁸⁷ GÖMÖRI HAVAS 1890. 37, 39.; NÉMETHY 1884. 206.; LŐVEI 1994f.

⁸⁸ D'ERCOLE 1997. 56, 58-59, 61, 63, 65, 67-68. (19, 21-22, 24, 26, 28, 30. sz.); a ruházaton viselt kereszt természetesen nemcsak sírkövek ábrázolásain tűnik fel, így a Johann-Ferdinand von Hérédia nagymester (1376–1396) idején vert rhodosi pénzérméken a kereszt előtt térdeplő nagymester is viseli bal válla alatt: Kreuz 2005. 157. (Kat.-Nr. I.7.13, STUMPF, G.)

⁸⁹ D'ERCOLE 1997. 65-68. (28-30. sz.)

⁹⁰ Rom und Latium 1981. 210-211. (Kat.-Nr. XXXVIII, 2); Abb. 152

⁹¹ SAMEK 1994. 114.; POJSL 2006. 71-72. (A.1 kat. sz.); Hagyományosan, bár az utóbbi időben kérdőjelesen, 1395-re keltezik, heraldikai elemei, a figurát övező építészeti elemek, az arc faragása alapján azonban későbbinek tűnik.

alatti részén ábrázolják az addigra már ma ismert alakjukat felöltő máltai keresztet.⁹² A francia Lusignan közelében fekvő Roche kommandájának egy templomos lovagját szinte kerek szoborként formálták meg, de alakja csak mellől fölfelé látszik ki a nyugat-európai „prizmás”, koporsókőszerű síremlékek tömegképzési hagyományát követő, tetőszerűen képzett takaró alól. A fenti példákkal ellentétben kisméretű pajzs fölött rövid nyélen ülő, végein kiszélesedő szárú keresztet ábrázol a württembergi Rohrdorf Keresztelő Szent János plébániatemplomában Conrad Walch (†1357 után) sírlapja — ő 1343-ban és 1357-ben mint a rohrdorfi johannita kommandatúra komturja ismert.⁹³ Egy 14. századra keltezett, gránit anyagú, keretezetlen táblán kifaragott, nagyméretű, kiszélesedő szárú latin kereszt német lovagrendi kapcsolata kétségen kívüli, lelőhelye ugyanis a gdanski Ordensburg; hasonló darab található a Malbork (Marienwerder) vártemplomában befalazott sírkövek között is.⁹⁴ „Közönséges” lovagok sírkövei lehettek; korábban csak a rendi előkelők figurális sírkövei voltak ismertek Poroszországban [pl. Kuno von Liebenstein várnagy (†1391) bronz sírlapja⁹⁵].

Egyes emlékek kereszt ábrájával kapcsolatban másféle, például heraldikai magyarázattal is lehet találkozni. A Felsődörgicsén talált, nagyjából téglalap alakúra faragott, durván nagyolt felületű sírkőlapon (802-803. kép) a kis bemélyített, kiszélesedő szárvégződésű, lóheréhez is hasonlítóként interpretált görög keresztet összefüggésbe hozták a községet feltehetően eredetileg birtokló Bogátradvány nemzetséggel.⁹⁶ Ennek alapjául a nemzetséghez tartozó Monoki család egyik tagjának, Monoki Mihály borsodi majd sárosi alispánnak⁹⁷ 1355-ből való sisakpecsétje⁹⁸ szolgált, amelyen a sisakdísz Csoma ugyan íjnak látszó motívumra helyezett keresztként írta le, de azonnal helyesbítette magát, miszerint egy közepén túlméretezett kereszttel képzett korona lenne inkább.⁹⁹ A pecséten valójában a sisak fölött heraldikus lilium látható, középső szirma fölött kereszt három, végein kiszélesedő szárával (az alsó szár helyét a lilium szirma foglalja el). Az ilyen kereszt azonban oly mértékben általános sírkőábrának mondható, és a kis keresztnek annyira számos formai analógiája van országszerte olyan helységekből [Kővágóörs-Ecsér¹⁰⁰, 804-805. kép; Hidegség¹⁰¹, 560-562. kép; Csanád¹⁰² (Cenad, Románia), 831. kép;

⁹² BAER 1941. 439-442.; Abb. 234-239.

⁹³ NEUMÜLLERS-KLAUSER 1992. 18. (33. sz.); Abb. 14

⁹⁴ *Deutscher Orden* 1990. 108-109. (Kat.-Nr. II.7.21., ARSZYŃSKI, M.)

⁹⁵ *Deutscher Orden* 1990. 430-431. (Kat.-Nr. VI.7.8., ARSZYŃSKI, M.)

⁹⁶ ÉRI–GERŐNÉ stb. 1964. 113.; 93-94. kép; ÉRI–KELEMEN stb. 1969. 85.; ÉRI–KOPPÁNY 2001. 6.

⁹⁷ Személyére: ENGEL 1996. II. 169.; Éri István Monaky, illetve Munaky alakban használta a családnevet.

⁹⁸ ÉRI–GERŐNÉ stb. 1964. 113.; 93. kép; ÉRI–KOPPÁNY 2001. 6.

⁹⁹ CSOMA 1904. 45. (1995. 1187.)

¹⁰⁰ Két töredékes sírkő: VARGA–LŐVEI 1990–92. 158. (7. jegyzet); RITOÓK 1997. 206.; 2/c-d. kép; LŐVEI 2005b. 80.

¹⁰¹ BODOR 1974. 268; 3, 5/2. kép; BODOR 1977. 236; 299, 302. kép; RITOÓK 1997. 206, 208.; 2/j. kép

Kisnána¹⁰³, 793. kép; Eger¹⁰⁴, 791. kép; Homokterenye¹⁰⁵, 794. kép; Nagytoronya¹⁰⁶ (Veľká Trňa, Szlovákia), 930-931. kép; nem csak sírkövön, hanem pl. harangokon is: Alcina [Altina, Románia], evangélikus templom, 14. század vége¹⁰⁷), ahol a kérdéses nemzetség biztosan nem birtokolt, hogy a dörgicsei sírkő díszének nemzetségi jelvény volta teljes biztonsággal elvethető.

5.3. A síremlékek keresztjeinek típusai

A felsődörgicsei, ecséri, hidegségi, csanádi, homokterenyei kőlapok „lóhere alakú” kis vésett görög keresztjei a legegyszerűbb keresztábrázolások egyik alcsoportját alkotják. [Hasonló keresztetek újkori emlékeken is megtalálhatók, így például egy korábban már említett,¹⁰⁸ szabálytalan körvonalú ráckevei sírkövön (756. kép) – keresztjének formája némely az ortodox templom kerítésfalához támasztott, már feliratos, 18–19. századi sírkövön köszön vissza (757. kép).] A vésett vonalas, kivésett vagy domborművű, többé-kevésbé szabályos, ugyancsak nem nagy keresztetek az esztergomi Helemba-szigeten¹⁰⁹ (799-800. kép), Gyöngyöspatán¹¹⁰, a középkori egri székesegyház falaiból vagy környékéről¹¹¹ (790, 792. kép), az Esztergom területére eső egykori Kovácsfaluban¹¹² (797-798. kép), az Aszófő-kövesdi templomromban¹¹³, a petőszinyei (Svinica, Szlovákia) templom körüli temetőben¹¹⁴, a veszprémfajszai templomromból¹¹⁵ és a Ducó (Ducové, Szlovákia) elpusztult rotundája körül feltárt temetőben felbukkant sírköveken¹¹⁶, Jászapátiban¹¹⁷ (811-812. kép), illetve

-
- 102 Három másodlagos helyzetű, részben töredékes sírkő a szerb-ortodox templom bejárata előtt: BENKŐ 2005. 265.; Abb. 11
- 103 PAMER 1970. 312. (24. jegyzet); LŐVEI–VARGA 1987. I. 339.; II. 183. kép; VARGA–LŐVEI 1990-92. 158. (7. jegyzet); 5. kép; RITOÓK 1997. 206, 208.; PAMER 1998. 10, 12.; PAMER 2004. 160, 162, 163.: 3. sz. kő; LŐVEI 2005b. 80.
- 104 KOZÁK–SEDLIMAYR 1987. 15. (46. sz.); 30. kép
- 105 CZEGLÉDY 1965. 12/1-2, 13/1-2. kép
- 106 KRCHO 2007. 421.
- 107 BENKŐ 2002. 219. (I. 2), 424-425. (III. 12)
- 108 Ld. fentebb a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.
- 109 KOVALOVSKY 1989. 77, 82, 91. (22. jegyzet); 12. ábra; RITOÓK 1997. 206.; 2/e-f. kép
- 110 SZABÓ 1985a. 7, 53.; VARGA–LŐVEI 1990-92. 158. (7. jegyzet); RITOÓK 1997. 206.; 2/g. kép
- 111 KOZÁK 1973. 22.; 16. kép; KOZÁK 1975a. 94, 95.; 16. kép; KOZÁK–SEDLIMAYR 1987. 15.; RITOÓK 1997. 206, 208.
- 112 Az egyik darabon fúrólyukakkal körberajzolt, majd kivésett, egy másikon vésett vonalrajzú kereszt: HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 179, 180. (138, 142. jegyzet); MÓSER 1988. 38. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 158. (7. jegyzet); RITOÓK 1997. 206, 209.
- 113 ZÁDOR 1960. 184.; 17. kép
- 114 ČAPLOVIČ–HANULIAK 1979. 194.; 5. sz. az 5. ábrán
- 115 TÓTH 1984. 132.; RITOÓK 1984. 2. kép; RITOÓK 1997. 206.
- 116 HANULIAK 1977. 69.; HANULIAK 1979. 17. kép; RUTTKAY 2005. 36.
- 117 TÖRŐCSIK 2004.

valamennyire nagyobb méretben Egyházhollóson¹¹⁸ (807. kép) és a paloznaki római katolikus templom falaiba másodlagosan befalazott sírlapokon¹¹⁹ (558-559. kép) a fentiekhez hasonlóan olyan egyszerű formák, hogy a kereszt alapvető keresztény szimbólum voltán túlmenően semmilyen különleges gondolati vagy formai összefüggésrendszerbe nem illeszthetők.

Nem jelenti ez azonban azt, hogy a legegyszerűbb sírkőlapok, keresztes kőtömbök másodlagos felhasználásban nem nyerhettek újabb funkciójukhoz kapcsolódóan akár újabb jelentést is. A liptószentmáriai (Szentmária, Liptovská Mara, Szlovákia) római katolikus templom szentélyében feltárt, korábbi szentély alapozása alatt, illetve alapozásában a déli és az északi oldalon egy-egy, vésett kereszttel megjelölt kődarabot találtak; a feltáró által ennél későbbiként, a 14. század végi, 15. század eleji, gótikus építési periódushoz tartozóként leírt másik három kisebb kőlapon szintén keresztek voltak.¹²⁰ Az alapozás során felhasznált darabok esetén is elképzelhető korábbi sírkövek másodlagos felhasználása, de nem kizárt, hogy valamilyen a felszentelési keresztekhez hasonló funkciót töltött be a keresztszimbólum az építkezés folyamatában. Ennek során olyan vélemény is megfogalmazódott, miszerint a szentély alapfalában a felszenteléskor elhelyezett, kereszttel megjelölt *lapis primarius* („alapkő”) szokása tipikusan a 13. századra lett volna jellemző¹²¹ – a vélemény alapjául alighanem Durandus (1230/31-1296) egyházzogász és liturgikus¹²² kereszttel jelölt alapkőre vonatkozó utasítása – „*primarium lapidem cui impressa sit crux in fundamentum ponere*”¹²³ szolgált.¹²⁴ A

118 LAHU 5. 2002. 275. (TAMÁSI J.), 279. (57.1. kat. sz., IVICSICS P.); 220. kép; LŐVEI 2002a. 33.

119 VARGA–LŐVEI 1990-92. 117, 158. (7. jegyzet); RITOÓK 1997. 206, 208.; 2/1-m. kép

120 HABOVŠTIAK 1985. 290.; HOŠŠO 1987. 62.; 5. kép; ČAJKA 2003. 174-175, 188.; 2-3. kép

121 HOŠŠO 1987. 62.; ČAJKA 2003. 174-175, 188.

122 DIÓS 1996.

123 KIRSCHBAUM 1970. 573.

124 A hildesheimi St. Michael egy négysoros feliratot hordozó, másodlagosan befalazott, alapkőnek tartható kőfaragványán *S(ANCTVS) BENIAMIN S(ANCTVS) MATHEVS A(POSTOLVS) B(ERNVWARDVS) EP(ISCOPVS) M X* olvasható [WULF 2003. 1. Abb. 10; 2. 185-187. (6. sz.)]. Ezzel kapcsolatban Ch. Wulf – Wilhelm Bergesre hivatkozva [Die älteren Hildesheimer Inschriften bis zum Tode Bischof Hezilos (+1079) von Wilhelm BERGES. Aus dem Nachlaß herausgegeben und mit Nachträgen versehen von Hans Jürgen RIECKENBERG. Göttingen 1983.] – kiemelte, hogy az alapkövek használata bibliai tradícióra vezethető vissza: a mennyei Jeruzsálem „kőfalának tizenkét alapja vala, és azokon a Bárány tizenkét apostolának nevei” (Ján. jel. 21,14; *Szent Biblia*, Új testamentom 275.; „et murus civitatis habens fundamenta duodecim et in ipsis duodecim nomina duodecim apostolorum agni”). A Jordánon való átkelés emlékére, Izrael 12 törzsének megfelelően, Józsué előbb ugyanennyi emlékkövet vetetett ki a Jordánból, majd helyeztetett el a Jordánban (Józs. 4,4-8, ill. 9; *Szent Biblia*, Ó-testamentom 208.). Szent Jeromos ehhez a szöveghelyhez fűzött magyarázata szerint „Duodecim lapides, qui de Jordanis illuc translati alveo, duodecim apostolorum fundamenta firmaverant”. 12 kő a 12 törzsnek, a 12 prófétának, a 12 apostolnak – az egyház „lelki alapköveinek”, illetve az egyház épülete alapköveinek. A Constantinus-legendára hivatkozva 1091-ben Pegau kolostorának alapítója, Wiprecht von Groitzsch 12, kővel teli kosarat helyezett el az épület alapjában („scilicet factum religiosissimi principis Constantini”), ahogy arról a kolostor évkönyveiben említés esik). [A Wulf által megadott további közlemények az

liptószentmáriai alapozási kövek analógiájaként említi a szlovákiai szakirodalom¹²⁵ a némileg hasonló helyzetben, a hidegségi román kori körtemplom nyugati falának kiugró lábazatában, az egykori bejárat déli felén, a volt küszöbszint alatt előkerült kőlapot, keretezetlen, durván megmunkált felületének mintegy harmadában mélyített, kiszélesedő szárvégződésű, szabálytalan szárú kereszttel¹²⁶ (560-562. kép). A hidegségi lap eredetileg ugyanúgy temetőbeli sír fedlapja lehetett, mint az Aszófő-kövesdi templomrom nyugati bejáratának küszöbszintjén befalazott, már említett kőlap,¹²⁷ felületén domborművű, kiszélesedő szárvégződésű görög kereszttel. A Kővágóörs közelében álló ecséri templomrom kutatása során kiderült, hogy a főhajó és a szentély közötti lépcső előtt korábbi, lapos, lekoptatott lépcsőfok fekszik, az északi részét képező kőlapon egy, a délin két bevéssett kereszttel. A lépcső előtt három csontvázat tártak fel egymás alatt, amelyeket a feltárók a kegyúri család tagjainak maradványaival azonosítottak, és így a kereszteket a sírok jelölésének tartották.¹²⁸ Ebben az esetben is joggal vethető fel azonban, hogy korábbi sírköveket használtak fel másodlagosan lépcsőfokként.¹²⁹

A paloznaki római katolikus templom északnyugati és délnyugati sarkainak alsó zónájába beépített, fentebb már említett, nagyméretű kőlapok közül kettőt díszít kereszt, egy harmadik darab üres. Minden bizonnyal a templom körüli temető korábbi sírlapjait használták másodlagosan fel, mintegy sarokarmírozás-szerűen. Beépítésük módja azonban megengedi a feltételezést, hogy új helyükön másodlagos értelmet is nyerhettek: a kereszttel megjelölt sarokkövek teológiai jelentést is hordozhatnak, magát Krisztust szimbolizálhatják, abban az értelemben, ahogy a 118. zsoltár szerint „a kő, a melyet az építők megvetettek, szegletkövé lett” (Zsolt. 118, 22). Ezt a passzust az Újtestamentumban Krisztus magára vonatkoztatta, Szent Pál pedig az egész keresztény egyház épületének sarokkövét látta Krisztusban.¹³⁰ Kereszttel megjelölt sarokkövek – többnyire középkori templomokon – német területről több helyen is ismertek.¹³¹

alapkövekről: DOLL, A., Überlegungen zur Grundsteinlegung und zu den Weihen des Speyerer Domes. Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte 24 (1972) 9-25.; BENZ, K. J., Ecclesiae pura simplicitas. Zur Geschichte und Deutung des Ritus der Grundsteinlegung im Hohen Mittelalter. Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte 32 (1980) 9-25.]

¹²⁵ HOŠŠO 1987. 62.

¹²⁶ BODOR 1974. 268; 3, 5/2. kép; BODOR 1977. 236; 299, 302. kép; RITOÓK 1997. 206, 208.; 2/j. kép

¹²⁷ ZÁDOR 1960. 184.; 17. kép

¹²⁸ SZ. CZEGLÉDY–KOPPÁNY 1964. 48-49.

¹²⁹ RITOÓK 1997. 206, 210. (6. jegyzet); 2/a-b. kép

¹³⁰ Mát. 21, 42; Márk 12, 10; Luk. 20, 17; Csel. 4, 11; Pál levele az efézusbeliekhez 2, 20; Péter első levele 2, 7.

¹³¹ Bischhausen an der Schwalm, Bronnbach an der Tauber, Asmushausen, Marburg, Dosdorf (Thüringia), Kentheim bei Calw, vö. AZZOLA 1982/83. 17-20.; Bizonytalan a jelentésük, de talán védő funkciót tulajdoníthattak azoknak a Norvégia és Svédország déli tengerpartjaitól Dánián át Alsó-Lausitz-ig ismert, sakkozott vagy rutázott felületű kváderköveknek, amelyek többségét – a német területeken mintegy kétharmadát – ugyancsak a templomok sarkainál, a többi pedig jórészt a bejáratoknál és ablakoknál helyezték el a falazatban: BÖNISCH 2007a.

A sírköveken önmagukban álló keresztek az eddig említett példáknál valamivel díszesebb, pontosabban ritkábban előforduló típusú kialakítást is nyerhettek. Így Kerc (Cirta, Románia) egykori ciszterci kolostora közelében egy azóta elveszett sírkövön Rómer Flóris leírása szerint „végein kajmós kereszt” volt látható, vázlatos rajza¹³² (932. kép) alapján kettős hullámívű talpban végződő szárú görög keresztből (egyfajta szabálytalanabb kiképzésű „horgony kereszt”¹³³) volt szó. Bézi Mihály 14. század első harmadából való, óbudai sírkőtöredékén (131. kép) az egyébként szinte teljesen lekopott-lefaragott kereszt szárai derékszögű hegyben végződnek.¹³⁴ Egy töredékes, hengertaggal keretelt, töredékes székesfehérvári sírkő vonalrajzos keresztje is hasonló hegyben végződik, oldalt kis hullámos nyúlványokkal (933. kép).¹³⁵ A Geletnek (Hliník nad Hronom, Szlovákia) római katolikus templomának déli oldalán befalazott, 13. századi sírkőlap¹³⁶ keret nélküli felületének felső felében kis keresztben (furcsa háromkaréjban?) végződő szárú, domború faragású latin kereszt¹³⁷ látható (934. kép).

A már valamilyen talpra állított kereszt alkotta, összetettebb ábrázolások között is több keresztes szárvégződésű kereszt említhető, ilyen volt látható például a bártfai (Bardejov, Szlovákia) Szent Egyed-templom elveszett, töredékes sírlapján.¹³⁸ Zsegrán (Žehra, Szlovákia) egy keretezetlen, 1300 körül készült sírlapon a háromkaréjos talpon álló kereszt összetett ábrázolású, az alsó tárcsakereszt fölé keresztes szárú keresztet helyeztek (935-938. kép).¹³⁹ [Hasonló szárvégződésű, de talp nélküli latin kereszt említhető a csehországi Dečínben a Mariánská louka templomhely temetőjének egyik felirat nélküli sírlapján, míg ugyanitt egy másik kő a tárcsakeresztből kinövő újabb keresztre példa.¹⁴⁰ Tachovban (Tachau) a Szent Vencel-templom egy keretezetlen sírkőlapján ilyesfajta kereszt nő ki a csúcsíves keresztalapból (939. kép).¹⁴¹ Némileg hasonló, keresztes szárú kereszt látható egyébként az Anjou-legendárium egyik Szent Imre-képecskéjének templomi zászlóján.¹⁴²]

Egy Nagysároson (Veľký Šariš, Szlovákia) előkerült, a 13. század második felére keltezhető sírkövön a kiszélesedő szárvágződésű kereszt minden

¹³² RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XXX (1870) 118.; RÓMER 1877. 10.

¹³³ *Művészettörténeti ABC* 1961. 215, 216.

¹³⁴ SZIRMAI–ALTMANN 1976. 236.; ALTMANN 1994. 137.; 4. kép

¹³⁵ A Városház téren került elő, Siklósi Gyula közöletlen lelete.

¹³⁶ *Súpis* 1967. 402.

¹³⁷ *Művészettörténeti ABC* 1961. 216.

¹³⁸ MYSKOVŠKY 1879. 109, 111.; 18. kép

¹³⁹ RÓMER 1874. 60.; XII/3. tábla; CSOMA 1888a. 123-124.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 2-5.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337, 339.; 338/3. ábra

¹⁴⁰ POJSL 2006. 25-26.; 4. ábra

¹⁴¹ PROCHÁZKA–OULÍK 1995. 53.; XXI/21. kép)

¹⁴² Szent Özséb körmenetének jelenetében: *Anjou Legendárium* 1975. XLIII/5

szárvégződésének egyik sarkából rotáló jellegűen a szomszédos szár felé indított, ferde nyúlvány és ezek végein kiszélesedő motívum látható, a két alsó nyúlvány végződése bizonyosan apró kereszt (698. kép).¹⁴³ A keresztoszárak végződésének további, sírköveken is előforduló típusát jelenti a háromkaréjos, lóhere-szerű forma („lóhere kereszt”¹⁴⁴; 25-26, 101, 848-849. kép).¹⁴⁵

Az Arad környéki Nagyhalmágy (Hălmăgiu, Románia) középkori eredetű református templomában, csontokat nem tartalmazó sír fedlapjaként találták azt a kőlapot, amelynek domborművű ábráját kiszélesedő talpból kinövő kettős kereszt alkotja, kifelé igen erősen szélesedő rövid szárakkal (940-941. kép).¹⁴⁶ Kettős kereszt ábrázolása a középkori magyarországi anyagban páratlan (feltárója, Dan Capatina „püspöki kereszt”-ként írta le; a templom a középkorban a katolikusoké volt, a románsággal és a görög keleti egyházzal való kapcsolatáról nem tudni). Egyetlen hasonló ábrázolás említhető a gyöngyöspatai római katolikus templom szentélyében (942. kép): a „trapézszerű” kettős kereszt azonban itt INRI-táblával, Krisztus szenvedéseinek jelvényeivel és széles szalagkerettel párosul, alján kezdőbetűkkel rövidített, talányos felirat húzódik — a templomot feltáró Kovács Béla a későbbi padló alatt találta, és feltételeSEN Király Mihály plébános 17. századi sírkövével azonosította (a kelteZést a betűtípus alátámasztani látszik).¹⁴⁷

Olyan sírlapok is ismertek, amelyeken a kereszt a felület nagyobb részét vagy akár egészét is betöltik. Rábatöttösön egy 1370-es halálozási évszámú sírkövön a körirattal övezett mezőben önmagában (lábazat nélkül) álló, orrtagos szárdíszítésű latin kereszt található (27. kép).¹⁴⁸ Egy felirat nélküli, visegrádi darabon a szalagkereten belül mélyített mezőben a kerettel összefüggő, annak síkját folytató latinkereszt látható, a vízszintes szárak végén orrtagokkal (943. kép).¹⁴⁹ Csak az egykori kereszt meglétéről tudósít Szeredai Antal leírása Kátai László gyulafehérvári prépost (+1388) elpusztult sírkövén.¹⁵⁰ II. Gergely nyitrai püspök (+1492) főpapi sírkőhöz méltó, vörös márvány anyagának és finom faragásának ellentmond a köriratos keretű képmező vésett körvonalú, homorú ívvel és kiszélesedve végződő latin keresztjének a püspökké lett szerzetes egyéni lemondást tükröző egyszerűsége (339. kép).¹⁵¹ [Hasonlóan homorú ívvel végződő szárú kereszt látható egy a Bihar megyei Szalárd (Sălard, Románia) egykori ferences templomában talált sírlapon (944.

¹⁴³ MIROŠŠAYOVÁ–KARABINOŠ 2005. 20-21.

¹⁴⁴ *Művészettörténeti ABC* 1961. 216.

¹⁴⁵ Dobronyai (Dobra Niva, Szlovákia; 848. kép), besztercei (Bistrița, Románia; 849. kép) és mátraverebélyi (25-26. kép) példáit, továbbá Mihnea havasalföldi vajda nagyszebeni (Sibiu, Románia) sírlapját (101. kép) ld. később ugyanebben a fejezetben.

¹⁴⁶ CAPATINA 1976. 80.; 5. kép; LUPESCU 1996. 181.

¹⁴⁷ Kovács Béla szíves közlése.

¹⁴⁸ M. KOZÁK 1976. 103-104.; 6. kép; M. KOZÁK 1978. 130.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; 338/4. ábra

¹⁴⁹ LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; LŐVEI 1991b. 3, 6. (5. sz.); 5. kép

¹⁵⁰ SZEREDAI 1791. 40.; ENTZ 1958. 138, 170.

¹⁵¹ CSIPPÉK 1864. 425.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 143.; LUXOVÁ 2003. 327.

kép).¹⁵² A kolostor 15. század eleji alapításának egyébként ellentmond a felirat nélküli sírkő 14. század eleji jelege, bár nem kizárt, hogy a régies forma itt is egy ferences szerzetes vagy prior egyszerű igényeit tükrözi.] A keret síkját folytató mezőben enyhén mélyített felületű, egykor talán fémbetétes, egyszerű latin kereszt látható Kismartonban (Eisenstadt, Ausztria) Johann Siebenhirter, Kismarton és Fraknó (Forchtenstein) kapitánya, majd zálogbirtokosa egy servitorának (†1467) sírlapján (89. kép).¹⁵³ Ebben az esetben a keresztes ábra alighanem az ausztriai síremlékfaragás hatásával magyarázható (1447 és 1647 között Nyugat-Magyarország több jelentős uradalma, köztük Kismarton is, a Habsburgok zálogbirtokában volt¹⁵⁴). Szilágycseh (Cehu Silvaniei, Románia) református templomában Csehy Wayda István (†1504 ?) sírkövén a címerpajzs fölé magasodó, nagyméretű latin keresztnek ma már csak lefaragott nyomai látszanak (319-320. kép).¹⁵⁵

A 14. századi misztika gondolatvilágához kapcsolódó, lecsonkolt ágkezdeményekkel és ívelt szárú V alakot formázó oldalsó szárakkal rajzolt, földbe szúrt „ágaskereszt” a magyarországi síremlékanyagban annak ellenére sem ismert, hogy az ilyen keresztből alkotott feszülettypust gyakran *Ungarnkreuz* néven említik.¹⁵⁶ Egy korpusz nélküli példája a felső-ausztriai Steyr plébániatemplomában látható egy évszám nélküli, 15. századi sírlapon (945. kép). A bajorországi Pollingban egy 1454-es évszámú sírlapon a vízszintes faágak alkotta talpból mint gyökérből növvő, csonkolt kereszt szabályos formát mutat, a keresztszárak találkozásánál papi személyre utaló kehellyel. A naturalisztikus, ágcsonkokkal ábrázolt fából készült kereszt korpusszal monumentális formát is ölthetett, a trieri Heiligkreuz-plébániatemplom előtt késő gótikus, mintegy 3,5 méter magas példája állt egykor.¹⁵⁷

¹⁵² BORZÁSI–EMŐDI 1996. 9, 10.

¹⁵³ JOVANOVIČ 1930. 20.; kép a XI. táblán; CSATKAI–FREY 1932. 32.; 28. kép; ZIMMERL 1953. 5, 6, 19. (27. szám), képpel; VARGA–LŐVEI 1990–92. 143.

¹⁵⁴ BARISKA 2007a. 1153-1155.; BARISKA 2007b.

¹⁵⁵ BUNYITAY 1887. 39.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 43, 72 (210. jegyzet); BALOGH 1943. 81, 202, 285, 356, 377.; 58. kép; VARGA–LŐVEI 1990-92. 143.; EMŐDI 1996b. 8, 9., képpel

¹⁵⁶ WEHLI 1987. 200.

¹⁵⁷ BUNJES 1938. 102.; Abb. 76, 83

5.3.1. Tárcsakeresztek

Magyarország középkori sírkövein kör vagy koncentrikus körök belsejébe írt görög keresztek — tárcsakeresztek (általános német elnevezésük: *Scheibenkreuz*;¹⁵⁸ találkozni azonban a *Ringkreuz* kifejezéssel is¹⁵⁹) — is feltűnnek. A keretezés nélküli mezőben, minden más díszítőelem nélkül elhelyezett példáik jórészt a 12–13. században készülhettek, de éppen a zólyomi Felsőmicsinyén (Horná Mičina, Szlovákia) a két vésett vonalú, koncentrikus kör belsejében, mélyített háttér előtt a körbe íródó, egyenlő szárú, körívvel rajzolt kereszt (946. kép) nem lehet korábbi a templom 14. század eleji létesítésénél.¹⁶⁰ A Densus (Densus, Románia) ortodox templomának bejárata fölött, szemöldökként másodlagosan befalazva szolgáló sírkő felső harmadában domborművű, körbe írt kereszt található, amelynek szárait később lefaragták, csupán a száruk találkozásánál hagyva meg egy körlemez (572-573. kép); 1767-ben a kő még a templomban volt, ép kereszttel.¹⁶¹ Párdarabja 1999-ben a templom közelében került elő Adrian Andrei Rusu ásatása során, a töredéken domborművű, szárának végén enyhe homorlattel ívelt, körbe írt kereszt egyik szára látható a körgyűrű egy szakaszával. Harina (Herina, Románia) román kori templomában egy sírkőnek tartható kőlap töredékén a keretelt mező felső, négyzetes tükrében vésett vonalrajzú, körbe írt görög kereszt található, a keresztszáruk közti ívmezőket egy-egy szőlőlevél, a kör és a keret közti mezőket pedig egy-egy szőlőfürt tölti ki (947. kép).¹⁶² Hermann Fabini szerint a sírkőtöredék napkereket ábrázol.¹⁶³ A nap a kereszténységben (is) a fény megtestesülése, és a körbe írt kereszt Krisztus nimbuszaként valóban a fény szentségét, a fényt mint az Isten és a Mennyei Jeruzsálem szimbólumát jeleníti meg.¹⁶⁴ Ennek értelmében a késő középkori ábrázolásokon a kereszt szárai egyenesen sugárnyalábokká válhattak.¹⁶⁵ (A keresztes nimbusz már az 5–6. század Krisztus-ábrázolásain előfordul, és szimbolikus jelentésein kívül célja a kiemelés, a szentek társadalmától való megkülönböztetés.¹⁶⁶)

A tárcsakeresztes díszű sírkövek előfordulása természetesen nem korlátozódik a Kárpát-medencére. Megtalálhatók — gyakran azonban rúdra tűzött változatban —

¹⁵⁸ AZZOLA 1970; AZZOLA 1972a; AZZOLA 1972b; AZZOLA 1990.

¹⁵⁹ LOIT 2004. [9.]

¹⁶⁰ ZOLNAY 1978. 191, 193.; 24. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 158. (8. jegyzet); LUPESCU 1996. 181.

¹⁶¹ VARGA–LŐVEI 1990–92. 158 (8. jegyzet); BAKÓ 1993. 111. kat. sz., képpel; LUPESCU 1996. 180-182.; 1-3. kép: hivatkozik HOHENHAUSEN művére (*Die Alterthümer Daciens in Siebenbürgen*. Wien 1775. 85.), amelynek metszete még a templomban, ép állapotban mutatja a sírkövet.

¹⁶² ENTZ 1954. 25-26, 28.; 12. kép

¹⁶³ FABINI 2002. 498.

¹⁶⁴ Vö. Ján. jel. 21, 23

¹⁶⁵ HAHN 2005. 141.; a lángkereszt volt Zsigmond király Sárkányrendjének is egyik tartozéka: KOVÁCS 1987. 135-136.; LŐVEI 1987a.

¹⁶⁶ HAHN 2005. 141.

már az ókeresztény keleten, a Meroving és Karoling síremlékművészetben, később Skandináviában, Észak-Oroszországban, a Baszkföldön, a Balkán-félszigeten, a német területeken egyaránt.¹⁶⁷ Véssett vonalú változata található például a svájci Schaffhausen székesegyházában, bemélyített háttérű példája pedig a passai Oberhaus Múzeumban, egy szabálytalan körvonalú gránitlapon. A trapézformájú, korai észtországi sírlapokon azonban egyetlen esetben sem fordul elő önmagában, csak rúdra tűzött változatával találkozni.¹⁶⁸

Az ábrázolási típus nagyon általános az európai kereszténység motívumkincsében. Több olyan alkotás is említhető, amelyek készítése a 7. század második fele és a 9. század első fele közé keltezhető, és amelyeken a tárcsakeresztek egész gyűjteménye borítja a felületet. Saint Benoît sur Loire apátságának Muma-ereklyetartója és S. Anselmo di Nona korai Karoling ereklyetartója ugyanúgy különböző kereszt formákkal és rozettákkal kitöltött körlapokkal ékes, mint a ferentillói San Pietro in Valle márvány oltárának egyik oldallapja (948. kép).¹⁶⁹ A boszniai Visoko melletti Muhašinočićban előkerült „Kulin bán táblája” ugyanebbe az összefüggésbe illeszkedhet, amennyiben talán a 12. század végén, a 13. század elején, illetve a 14. században készült cirill betűs feliratait teljes egészében másodlagosnak tartjuk. A kőlap felületét hat tárcsakereszt tölti ki, a körön belül talpas kereszttel, homorúan ívelt szárú kereszttel, négy, csúcsban összeérő körszelet alkotta kereszttel, kettős, rovátkolt gyűrű középerére véssett kis kereszttel.¹⁷⁰ Egymás mellé és fölé sorolt tárcsakeresztekre a magyarországi emlékanyagban is található példa: lóherekereszteket tartalmazó, koncentrikus körök alkotta, barna színű tárcsák végtelen mustrája alkotja Dombón (Novi Rakovac, Szerbia) a román kori apátsági templom maradványai között az északi fal belső oldalán talált falfestést.¹⁷¹

A gyakran zománcdíszes keresztábrázolású, kerek fémtárcsák alkotta fibulák (korongfibula, „Scheibenfibel”) meglehetősen gyakoriak voltak például Vesztfália területén a Karoling-korban,¹⁷² hasonlóan az áttört, domborított tárcsakeresztekhez,¹⁷³ de ilyesfajta ékszerek a későbbi időszakokból sem ismeretlenek¹⁷⁴.

A pénzérme közepére helyezett kereszt, eleinte még nem körrel, csupán a körirattal keretezve, elvértve már a 8. században előfordul az európai pénzverésben, például a brit szigeten Northumbriában, valamint a langobardok Itáliájában.¹⁷⁵ A

¹⁶⁷ AZZOLA 1970. 99-100.

¹⁶⁸ LOIT 2004. [9.]

¹⁶⁹ MILOŠEVIĆ 2003. 365.; 8.b-c-d. kép

¹⁷⁰ MILOŠEVIĆ 2003. 365.; 8.a. kép

¹⁷¹ STANOJEV, *Dombó*.

¹⁷² Paderborn 1999a. 1. 358. (Kat.-Nr. VI.45, SCHLÜTER, W.), 361. (Kat.-Nr. VI.52, EGGENSTEIN, G.), 369. (Kat.-Nr. VI.70, EGGENSTEIN, G.); BERGMANN 1999. 441-443.; Abb. 4

¹⁷³ MUSCHIOL 2005. 82.; Abb. 4

¹⁷⁴ A 10–11. század tágabb fordulója tájáról való példák: *Canossa* 2006. II. 143. (Kat.-Nr. 135), 179-80. (Kat.-Nr. 227)

¹⁷⁵ Pl. Eadberth 737-758 közötti veretein a brit Northumbriában, illetve Desiderius 756–774 közötti bresciai pénzein: *Longobardi* 2000. 114-115.: 66. kép, illetve 514-515.: 377. kép

már körbe írt kereszt Nagy Károly számos pénzverőhelyen a 8. század végétől veretett, birodalmi dénárjaitól¹⁷⁶ terjedt el Európa-szerte.¹⁷⁷ 1000 táján és a 11. században legalább az egyik oldalukon körbe írt keresztet ábrázoló érmeket vertek a német birodalom legkülönbözőbb részein, valamint Csehországban, Lengyelországban, Svédországban, Norvégiában, Angliában, Dániában¹⁷⁸ — Magyarországon I. (Szent) István Regensburg hercegi dénárjai mintájára vert pénzeivel¹⁷⁹ kezdődött az ilyen típusú pénzek több évszázados használata¹⁸⁰.

A pénzek ábráihoz hasonló tárcsakeresztek speciális példái a pápai oklevelek rota jelvényei. IX. Leó egy 1052-ben írott privilégiumlevelén a kettős körvonal bezárta körlemezét görög kereszt tölti ki, a keresztszárak közötti sarkokban *L E O P(apa)* betűkkel, a két koncentrikus körvonal között pedig *Misericordia Domini plena est terra* („A Föld tele az Úr irgalmával”) jelmonddal; az ábra az óceán által körbefolyó földkerekséget ábrázolja, amelyben a kereszt a világot eltöltő isteni irgalmasságot jelképezi.¹⁸¹ Csak felirataiban tért el ettől például II. Pascalis pápa rotája 1105-ben,¹⁸² illetve II. Honoriusé 1126-ban¹⁸³. Egyes tárcsakeresztek ehhez hasonlóan kozmikus jelentését — „földkerekségbe” írt kereszt — támaszthatja alá az 1110–1130 között készült egyik körlapot formázó, ötvösművű kereszt Hildesheimben, amelyen a hegyikristályok hármass és négyes, illetve az ezek által alkotott hetes és tizenkettes csoportjai az év heteire és hónapjaira vonatkoztathatók, és a mindkét oldalról láthatóan befogott, ezáltal átvilágítható fényjelenségként prezentálható kövek az égitestekre is utalhatnak.¹⁸⁴

A tárcsakeresztek egyik legszámosabb, Európa-szerte elterjedt csoportját alkotják a festett felszentelési keresztek. Az épületek elkészültét követően az apostolok számával megegyezően 12 kereszttel jelölték meg a templomok falait — az összefüggést közvetlenül illusztráló, apostolábrázolásokkal egybekomponált felszentelési tárcsakeresztek egyébként ritka példájával szolgál az esztergomi

¹⁷⁶ Paderborn 1999a. 1. 65-66. (Kat.-Nr. II.19-20), 388-389. (Kat.-Nr. VI.95-96); *Cataluña* 1999. 288. (2.2-4. kat. sz.); *Longobardi* 2000. 514-515.; 378. kép; KLUGE 2000. 188.

¹⁷⁷ Nagy Károly fia, Jámbor Lajos császár, majd utódaik pénzein: Paderborn 1999a. 1. 69-71. (Kat.-Nr. II.28, 32-33), 389-391. (Kat.-Nr. VI.97, 99, 101, 103); *Cataluña* 1999. 290-292. (2.5-18. kat. sz.), 310. (33.5-8. kat. sz.); *Longobardi* 2000. 114-115.: 67-68, 73. kép; KLUGE 2000. 188.

¹⁷⁸ KLUGE 2000. 139/4, 139/8-13, 140/14, 140/17, 140/19-20, 140/22-23, 140/25-28. kép; SUCHODOLSKI 2000; további példák pl. Bernward hildesheimi püspök 1000 körüli veretein: *Bernward* 1993. 2. 457-459. (Kat.-Nr. VII-10); *Europas Mitte* 2000b. 267-269. (Kat.-Nr. 10.06.01 ff, hh, ii, jj, kk, ll), 290-293. (Kat.-Nr. 12.01.04, 08-09, 13, 15, 16-17), 426-428. (Kat.-Nr. 20.02.01, 05-06, 12, 15); *Canossa* 2006. II. 233-236. (Kat.-Nr. 343a-b, 344a, 345a, 346, 348)

¹⁷⁹ GEDAI 1986. 26-33.; KOVÁCS L. 2000. 198.

¹⁸⁰ *Europas Mitte* 2000b. 372-374. (Kat.-Nr. 17.01.01-14)

¹⁸¹ Mantova, Curia Vescovile di Mantova, Pergamene Mensa Vescovile, doc. 5, 1052. július 27.: *Canossa* 2006. II. 47-48. (Kat.-Nr. 35, GOEZ, E.); kinagyított képe: *Canossa* 2006. I. 105., 6. kép

¹⁸² Oklevél Bari Szent Miklós-templomának a püspöki joghatóság alóli mentesítéséről: CIOFFARI 1997. 7.; 10. kép

¹⁸³ Cappenberg, Stiftsarchiv, Urk. Nr 2, 1126. február 27.: *Canossa* 2006. II. 130-131. (Kat.-Nr. 118, BOCKHORST, W.)

¹⁸⁴ Hildesheim, Hohe Domkirche: *Kreuz* 2005. 225-226. (Kat.-Nr. IV.6.1., STEINER, P. B.)

palotakápolna hajójának falképdíszé.¹⁸⁵ A magyarországi emlékeken (949-952. *kép*) is gyakran megfigyelhető, hogy ezek a keresztek a még nyers, vakolatlan falakra vagy az első mészrétegre kerültek rá, a későbbi falképek elkészültét akár hosszabb idővel is megelőzve [ld. például Lángi József megfigyeléseit a borbándi (Bărbant, Románia) római katolikus templomban¹⁸⁶]. Elvértve különlegesen díszes formát is nyerhettek, például a siklósi volt ágostonos templom szentélyében feltárt négy, töredékesen fennmaradt, nagyméretű, gazdag keretelésű négyzetes tükörbe rajzolt¹⁸⁷ (953-954. *kép*) és a borbándi templom négyzetes mezőbe körzővel gondosan szerkesztett kilenc (eredetileg alighanem megvolt a szabályos tizenkettő) kereszt, valamint az őraljaboldogfalvai (Sîntămăria-Orlea, Románia) református templomnak az utóbbiakhoz hasonló keresztjei esetében¹⁸⁸. Ennek ellenére messze a leggyakoribb típus a tárcsakereszt. A felszentelési keresztként alkalmazott tárcsakeresztek megformálása a sírkövek és a pénzek körbe írt keresztjeihez képest általában változatosabb, mivel két vagy három szín (leggyakrabban a vörös és fehér, esetleg egy sötétebb barnással kiegészítve) kombinálása útján a keresztszárak és az övező körök megosztásával gazdagodott az ábrázolás.¹⁸⁹

5.3.2. *Kereszt a keresztben*

Az emlékek egy kisebb körét olyan faragványok alkotják, amelyeken a nagyobb keresztben egy kisebbet is elhelyeztek. Felsőörsön, a prépostsági templom kutatása során került elő egy sírlap egyik töredékes vége, amelyen a többféle motívum alkotta sírkőábra központi elemét képező kereszt szárainak találkozási pontjára egy kicsiny görög keresztet véstek (30-31. *kép*).¹⁹⁰ A korábban gyertyaábrázolása kapcsán már említett, a 13. század második felére keltezhető nagysárosi sírkövön (698. *kép*) a latin kereszt közepén vésett, kisebb latin kereszt található.¹⁹¹ A cseh és morva területek

¹⁸⁵ KIRSCHBAUM 1970. 573.; JÉKELY 2003. 101-102.

¹⁸⁶ LÁNGI–MIHÁLY 2006. 24.

¹⁸⁷ LŐVEI 1995. 186.; 11. *kép*

¹⁸⁸ LÁNGI–MIHÁLY 2006. 24-25., képekkel

¹⁸⁹ Középkori felszentelési keresztek meglehetősen nagy számban ismertek a Kárpát-medence területén, eddig azonban nemhogy elemzésükre, de még számbavételükre sem történt kísérlet. Tudomásom szerint ugyanez a helyzet Európa-szerte.; A tárcsakeresztekre egy a 14. század harmadik negyedéből származó, dekoratív példa található Zsegrán (Žehra, Szlovákia): DVOŘÁKOVÁ–KRÁSA–STEJSKAL 1978. 181.; egyszerűbb példák említhetők Feketegyarmaton (Iermata Negră, Románia), Homoródszentpéteren (Petreni, Románia), Szászfenesen (Floresti, Románia): LÁNGI–MIHÁLY 2002. 37, 47, 99.; Türjén: LÁNGI–MEZEY 1995. 138.; 3. *kép*; Berhidán: CZEGLÉDY–ÁGOSTHÁZY 1967. 21. *kép*; Rimabrézón (Rimavské Brezovo, Szlovákia): TOGNER 1989. 135.; a keresztek szára mellé festett évszámokkal 1483-ra keltezett példányok találhatók Kéménden (Chimindia, Románia): JÉKELY–KISS 2008. 141, 146-147.

¹⁹⁰ ERDEI–TÓTH 1966. 6.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 158. (9. jegyzet); LŐVEI 2001a. 38.; LŐVEI 2001f. 75., képpel

¹⁹¹ MIROŠŠAYOVÁ–KARABINOŠ 2005. 20-21.

kőkeresztjein ennél jóval nagyobb számú ilyesfajta emlékekkel találkozni,¹⁹² ahogy Drezda és Szász-Svájc környékén is.¹⁹³ A lengyelországi Wąchock ciszterci kolostorában egy 13. századi sírkőtöredék nyélre helyezett körbe írt keresztjének közepét kis kereszttel jelölt kör tölti ki,¹⁹⁴ hasonlóan Sulejów ciszterci kolostorának 12. század végi, 13. század eleji kaputimpanonjához¹⁹⁵. A karintiai Sachsenburg plébániatemplomában egy 15. századi, körirattal és címerpajzsokkal bővített ábrájú sírlap keresztjének közepére véstek kicsiny görög keresztet.¹⁹⁶ A kora középkori díszes evangeliáriumok egész oldalas, ornamentális keresztjei között is akad olyan, amelynek a közepén egy kisebb kereszt látható.¹⁹⁷ Novgorodban egy a 13. század első feléből származó, bronz ereklyetartó mellkereszt (*enkolpion*) hátoldalának közepébe véstek egy kis talpas szárvégződésű keresztet.¹⁹⁸ Krisztus tövisének 1349 előtt Csehországban készített, ma Baltimore-ban őrzött ereklyetartóján a Krisztus szenvedéseinek jelvényei között sorakozó, karcsú fémkereszt szárainak találkozásába is kis keresztet véstek.¹⁹⁹ Egy sor 10–12. századi, egyszerű vagy díszesebb, bronzból vagy részben aranyozott ezüstműből készült, bizánci körmeneti kereszt szárainak találkozását díszíti kisebb méretű kereszt – hol csak kicsiny tárcsakereszt, hol nagyobb, akár a keresztszárak kétharmadát is kitöltő, lilomos szárvégződésű vagy indadísz borította kereszt.²⁰⁰

A keresztbe írt kereszt nem ismeretlen a heraldika motívumkincsében sem. Bár a Jeruzsálem elvesztését követő évszázadok igénycímereinek a Krisztus sebeit szimbolizáló, egy nagyobb és négy kisebb kereszt alkotta jeruzsálemi keresztjéből²⁰¹ rendszerint már hiányzik a kicsiny középkereszt – például Aragóniai Beatrix királyné magyarországi címerein²⁰² (955-956. kép) sem található meg –, I. Péter ciprusi király (1359–1369) ezüst garasának hátoldalán a nagy kereszt szárai négyzetes közép-motívumba torkollnak, amelyben kisebb négyzetben kis görög

¹⁹² URFUS-VÍT-WIESER 1997. 34. (Znosím), 48. (Malá Véska), 101. (Polná), 104. (Stebnice), 109. (Kadaň), 122. (Bukovina u Pecky), 123. (Chloumek), 124. (Kbelnice), 125. (Miletín), 166. (Počerny), 168. (Teplá), 203. (Králová), 226. (Želiv) stb.

¹⁹³ TORKE 1990. Oelsen: 94. (63. sz.); Abb. 15; Dohma: 93. (34. sz.); Abb. 16; Breitenau: 93. (31. sz.); Abb. 28; Dresden-Neuost: Abb. 69; Pirna: Abb. 74.

¹⁹⁴ JURKOWLANIEC 1981. 25, 40. (27. kat. sz.); 21. kép

¹⁹⁵ *Sztuka Polska* 1971. 1. 200, 215.; 544. kép; 2. 761.

¹⁹⁶ LEITNER 1982. 57-58. (125. sz.); Abb. 69

¹⁹⁷ Corvey-i Evangeliárium a reimsi székesegyházból (Reims, Bibliothèque Municipale, M. 10, illetve Baltimore, Walters Art Gallery, Ms. W 751): *Bernward* 1993. 2. 410., a fol. 137v keresztábrázolásának reprodukciójával (Kat.-Nr. VI-69, KUDER, U.)

¹⁹⁸ *Носило* 1985. 67/b. kép

¹⁹⁹ Baltimore, Walters Art Gallery: *Dějiny* 1984. I/2. 458.; 325. kép

²⁰⁰ *Byzantium* 1997. 58-67. (cat. no. 22–27., KATSARELIAS, D. G., illetve EVANS, H. C.)

²⁰¹ KIRSCHBAUM 1970. 570.

²⁰² Pl.: töredékes kőcímer a visegrádi királyi palota északnyugati épületének zárt erkélyéről, valamint oszloplábazat jeruzsálemi pajzsa (953-954. kép): BUZÁS-LŐVEI 2001. 50, 53, 63. ábra; címeres zárókő a visegrádi fellegrárból: *Matthias Corvinus* 1982. 392-393. (Kat.-Nr. 362.b); kőcímer a besztercebányai (Banská Bystrica, Szlovákia) vár homlokzatán (1479): SURA 1982. 44. kép; festett címer a besztercebányai Thurzó-házban: SURA 1982. XII. tábla

kereszt látható (957. kép).²⁰³ Az első jeruzsálemi királyt, Gottfried von Bouillont (1099–1100) más hősök között az itáliai Manta *castellum*ának *Sala baronale*-jében ábrázoló, 15. század eleji falképen a fára függesztett pajzsban hiányzik a belső kis kereszt, a lovag ruhájának mellrészére hímzett, nagy jeruzsálemi kereszt közepén azonban megtalálható.²⁰⁴ Egy a szárai metszéspontjában kereszttel ellátott kicsiny pajzzsal ellátott, nagyméretű latin keresztet ábrázoló kőcímer a dél-magyarországi Szentmárton (Nekcseszentmárton, Martin, Horvátország) középkori templomából lovagrendi eredetű (912. kép).²⁰⁵

Az egyszerű közép-európai sírkövek és kőkeresztek középső kis keresztjei alapvetően olyan dekorációs elemek, amelyek akár a keresztszimbólum általános jelentéséből következő védő, óvó szerep többszörözéseként is funkcionálhattak. Vésésük során aligha gondoltak akár a heraldikus jeruzsálemi keresztre, akár az ennek előképeül szolgáló kereszttereklyére, az ábrázolási forma eredete alighanem mégis ebben kereshető – ahogy azt az említett baltimore-i ereklyetartó keresztábrázolása is jelzi. A motívum szélesebb körű elterjedését elősegíthette a kereszttereklyéknek a keresztes hadjáratok és a szentföldi zarándoklatok következtében bekövetkezett számbeli megsokszorozódása²⁰⁶ Európában. Az aránylag nagy számban fennmaradt, díszes középkori ereklyekeresztekben az ötvösművű nagy latin-, illetve kettős keresztek közepén maguk a behelyezett, a krisztusi keresztből származtatott szilánkok rajzolják ki a kisebb kereszteket, hol a fémborítás kereszt alakú megnyitásaiban²⁰⁷ vagy rátéteiben – ilyen az éppen a középrészén a 17. században megújított, 13. század közepi koronázási eskükereszt is

²⁰³ *Saladin* 2005. Abb. 66

²⁰⁴ *Saladin* 2005. Abb. 29

²⁰⁵ GOSS 2006a. 56-57.; 5. kép

²⁰⁶ WEHLI 1987. 187.

²⁰⁷ Bizánci munkák, pl.: 12. századi ereklyekereszt a salzburgi Dommuseumban: *Matthias Corvinus* 1982. 497-498. (Kat.-Nr. 516); *Ornamenta Ecclesiae* 1985. 3. 113, 115. (Kat.-Nr. H 32, HENZE, U.); MAROSI–WEHLI 1997. 42, 63.; 123. kép; *Kreuz* 2005. 220-221. (Kat.-Nr. IV.3, GRATZ, R.)

A 12. század folyamán bizánci előképek alapján jeruzsálemi műhelyekben „exportra” készített darabok Denkendorfból, Barlettában, Kaisheimből, Agrigentóban, Carboeiróból, Conques-ban, a Louvre-ban, Clevelandben: MEURER 1985; újabban: *Saladin* 2005. 408, 410-413. (C.56-59 kat. sz.: staurotheka Denkendorfból Stuttgartban, staurotheka Kaisheimből Augsburgban, „a keresztetek hordozható oltára” az agrigentói dómkincstárból, staurotheka San Lorenzo de Carboeiro kolostorából Santiago de Compostela székesegyházi kincstárában. A denkendorfi staurothekára még: *Salier* 1992. 432-433.

A Fekete-erdőben lévő St. Blasien-kolostornak különlegesen nagy méretű keresztdarabot ajándékozó Adelheid királyné, I. (Szent) László felesége után Adelheid-keresztnek hívott ereklyekeresztjének a keresztszilánkok későbbi kiemeléskor megújított, de lényegében eredeti képét mutató, a 11. század utolsó negyedében készült előoldala is említhető: *Schatzhaus* 1991. 99-100. (Kat.-Nr. 5.1, PIPPAL, M.); *Canossa* 2006. 18-19. (Kat.-Nr. 8, PIPPAL, M.)

Későbbi példa a prágai Szent Vitus székeskáptalanának Karlsteinből származó, az 1370-es években készített arany keresztje: *Karl IV.* 2006. 111-114. (Kat.-Nr. 24, OTOVSKÝ, K.)

Esztergomban²⁰⁸ –, hol pedig a keresztszárak találkozásában elhelyezett hegyi kristály lencsék mögött²⁰⁹. Később kereszt alakú, kinyitható kis fém ajtócskák mögé is rejthették a keresztszárak találkozásába helyezett ereklyét.²¹⁰ A „kereszt a keresztben” forma több esetben azáltal alakult ki, hogy például egy Ottó-kori kisebb ereklyekeresztet a 12. században egy nagyobb, díszes keresztbe foglaltak bele;²¹¹ kis fém ereklyetartók behelyezésére a 14. századból is ismert példa²¹².

5.3.3. Körmeneti keresztok ábrázolásai

Az ötvösművű vagy egyszerűbb fém keresztok egy részénél az alsó szár végéhez olyan „tüske” kapcsolódik, amelyet például hosszú rúd vagy díszes talpazat végében kialakított nyílásba lehetett illeszteni.²¹³ Az ilyen, Krisztusnak a halál fölött aratott győzelmét jelképező keresztoket körmeneteken hordozták körbe, különben pedig talpba illesztve az oltár mögött vagy magán az oltármenzán állították fel. Effajta keresztok ábrázolásai is megjelennek síremlékeken. Akár még a 11–12. század fordulójáról származtatható egy az abaújházi esperesi templom közelében talált, szabálytalan kőtömb,²¹⁴ nyéltüskés görög kereszt ábrázolásával (958-959. kép). Monoszló nembeli Péter erdélyi püspök (+1307) Szeredai Antal leírásából ismert, gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) sírkövén „in medio crux parva columnae oblongae infixa” volt látható, a leírásban szereplő keresztet Entz Géza körmeneti

-
- ²⁰⁸ Székesegyházi kincstár: GEREVICH 1938a. 239-240.; CCLIV-CCLV. tábla; GENTHON 1948. 222, 224.; 233. kép
- ²⁰⁹ Pl. az ún. nagy Bernward-kereszt, 1022 előtt, illetve 1150 körül, Hildesheim, Dom- und Diözesanmuseum: *Bernward* 1993. 2. 587-589. (Kat.-Nr. VIII-34, PIPPAL, M.); a 12. század elő feléből származó ún. „Henrik-kereszt” a fritzlari dómkincstárban: *Ornamenta Ecclesiae* 1985. 3. 109, 112. (Kat.-Nr. H 29, SPRINGER, P.); *Salier* 1992. 365, 367-368. (SCHULZE-DÖRRLAMM, M.); *Canossa* 2006. II. 435-437. (Kat.-Nr. 522, PETER, M.); 14-15. századi, kereszt alakú ereklyetartó a halberstadti dóm kincstárában: *Saladin* 2005. 437-438. (Kat.-Nr. D.22)
- ²¹⁰ 1230 körül készült ereklyekereszt Aachenben: *Ornamenta Ecclesiae* 1985. 3. 113, 115. (Kat.-Nr. H 31, HENZE, U.)
- ²¹¹ Két közép-franciaországi példa: kereszt La Roche-Foulque-ből, 10. század végi, 11. század eleji kis kereszt befoglalva 1150-1180 körül, Angers, Musée Saint-Jean, valamint kereszt Le Valasse-ből, Ottó-kori kis kereszt befoglalva 1180-1181 körül, Rouen, Musée des Antiquités: GABORIT-CHOPIN 1984. 302, 376.; 386. és 387. kép
- ²¹² Velencei készítésű oltárkereszt hegyikristályból, 1355 előtt, a prágai Szent Vitus kincstárában (Inv.-Nr. 91): *Karl IV.* 2006. 260-261. (Kat.-Nr. 94, BARNET, P.)
- ²¹³ A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévő bronzkeresztok közül vett példák: LOVAG 1999. 32-34, 36, 37-38, 39-40, 49-50. (43, 45, 46, 52, 56, 59, 91. sz.); gazdagabb díszítésű darab a mainzi „Theoderikuskreuz” a 12. század második negyedéből: *Canossa* 2006. II. 370-371. (Kat.-Nr. 469, PETER, M.); 10–12. századi példák a közép-bizánci korszakból: *Byzantium* 1997. 58-59. (cat. no. 22–23, KATSARELIAS, D. G.), 64-67. (cat. no. 26–27, EVANS, H. C.); egy itáliai eredetű példány az esztergomi Főszékesegyházi Kincstárban: GENTHON 1948. 225.; 236-237. kép
- ²¹⁴ GÁDOR 1988. 137-138.; 15. kép; WOLF 2000. 44-45.

keresztként interpretálta;²¹⁵ valóban hordozható, nyéltüskés kereszt lehetett. Egy rokonemléken, az aranyosgerendi (Luncani, Románia) református templom 1299-es évszámú építési tábláján (500. kép) a felületet kitöltő tíz vésett feliratsor közepette kiszélesedő szárvégződésekkel tűnik fel az alsó száránál rövid nyúlvánnyal ellátott, domborművű kereszt.²¹⁶ Leginkább ebbe a körbe illeszthető a szlavóniai Križovljan (Horvátország) Szent Kereszt-temploma erősen átalakított kapujának timpanonjába illesztett kőlap két kis tüske-nyúlványra állított keresztje (961-962. kép).²¹⁷ Az ábrázolási típus a keleti kereszténységben is jól ismert, a várnai Régészeti Múzeum több lelőhelyről származó leletekből összeállított, „bizánci” liturgikus térrekonstrukciójában például az oltármenza fölött a falra függesztettek egy márványból faragott „tüskekeresztet”, a nesebari Szent István-templomnak pedig a déli homlokzatába illesztettek egy ilyen kereszttel díszített kvádert (960. kép), nyilvánvalóan apotropeikus céllal (az ortodox templomok külső falán kifaragott vagy abba beillesztett keresztábrázolások igen gyakoriak a középkori orosz templomokon is, például az 1557-ben emelt novgorodi Szentháromság-templom téglahomlokzatába befoglalva²¹⁸; két hatalmas példájával az 1880–1886 között épült várnai székesegyház déli homlokzatán is találkozni még). Az arezzói székesegyház déli és keleti homlokzati falain a kváderfelületbe vésett, rövid sírfeliratok egy részénél nyéltüskés keresztet mélyítettek a feliratok elejére.

A tüske-végződéssel nyélhez kapcsolt keresztet akár körmenetek, akár temetési szertartások során könnyen lehetett hordozni és magasra felmutatni, a temetéseket leíró középkori forrásokban gyakran említik is vitelüket.²¹⁹ A graubündeni Müstair St. Johann bencés apácakolostorában a templom déli apszisában a Szent István protomártír sírjának beszentelését ábrázoló jelenetben (a 12. század végi, késő román kori rétegen) az egyik figura hosszú nyélre erősített, hordozható keresztet és szenteltvízes edényt tart (963. kép).²²⁰ A Codex Farfensis 11. század végi kódexében az I. (Szent) Gergely pápa (†604) temetését ábrázoló rajzon a nyitott – római – szarkofágban fekvő holttest körül álló klerikusok között hárman is jóval a tömeg fölé magasodó, nyélre tűzött keresztet hordoznak.²²¹ Egyikőjük rúdja csavart, amelyhez hasonló elvétve más korai emlékeken is feltűnik, például Reichenau-Mittelzell Szent György-templomának 10. századi ívmezejében,²²² valamint egy 800 körül készült, velencei keresztelőkúton.²²³ Iacopo Avanzi Szent

²¹⁵ SZEREDAI 1791. 29.; ENTZ 1958. 138, 170.

²¹⁶ ENTZ 1994. 52, 96.; 29. kép; KOVÁCS 2007. 42., kép a 47. oldalon

²¹⁷ GOSS 2006a. 12-13. kép

²¹⁸ NIKOLAEVA 2004. 126. kép

²¹⁹ KROOS 1984. 304-305.

²²⁰ HÜPPI 1968. 143.; RUTISHAUSER et al. 2003. 47.

²²¹ Eton, Eton College Library, Ms. 124 (Johannis Diaconi Vitae S. Grgorii libri IV), fol. 122r: *Bernward* 1993. 2. 118-120. (Kat.-Nr. III-5, NILGEN, U.); *Paderborn* 1999a. 2. 611-613. (Kat.-Nr. IX.3, NILGEN, U.). A pápa síremléke egyébként elpusztult, csak sírirata maradt fenn: GREGOROVIVUS 1886. 18.

²²² BAUERREISS 1961. 2.; 1. ábra

²²³ BAUERREISS 1961. 3, 10.; 14. ábra

Ferenc temetését ábrázoló, festett tábláján (14/15. század fordulója, Pinacoteca Vaticana) a ravatalon fekvő szent fejénél novíciusok két gyertyát és egy magas, felső szakaszán csavart pálcára erősített keresztet tartanak.²²⁴

Egyszerű rúd végére erősített görög keresztet mutat egy keretezetlen, 12–13. századi sírkőnek a borsodi Alsózsolca külterületén, a középkori Kemely falu helyén szántás közben előkerült töredéke²²⁵ (964. kép).

Csavart díszű nyél látható két 11. századi, a magyar királyi családhoz köthető sírkő keresztje alatt is. Az egyik emlék Szent István özvegyének, a passauai Niedernburg bencés apácakolostorának apátnőjeként elhunyt Gizellának a síremléke,²²⁶ amelyen az árkádív alatt álló kereszt a hosszú, csavart nyélhez képest aránytalanul kicsiny, és a rúd alul kissé vastagabb, sima szakasszal ér véget (234. kép). Ennél sokkal jobb színvonalú és arányosabb – egyébként a farfai miniatúrán láthatóhoz formavilágát tekintve is közelebb álló – a tihanyi bencés kolostortemplom középkori altemplomában őrzött sírlap (965-966. kép) keresztábrázolása. Ennek 11. századi keltezésében meglehetősen egységes a szaktudomány, és a felirat nélküli faragványt a kiterjedt szakirodalom túlnyomó része a kolostort alapító uralkodó, I. András (+1060) sírjához köti.²²⁷ Keretezett mezejében mindkét végén sima, gyűrűszerű hüvelyben végződő, csavart nyélhez lapított nádusszal²²⁸ kapcsolódó, enyhén kiszélesedő szárvégződésű, felfelé és lefelé nyújtott szárú görög kereszt²²⁹ látható. Gedai István szerint a 12. század végéig, III. Béla koráig minden bizonnyal a magyar királyi hatalom egyik jelvénye volt a tihanyi sírkövön látható, nyélre tűzött, hordozható, egyes (nem kettős) apostoli kereszt.²³⁰ A kereszt igazolhatóan királyi jelvényként szolgált III. Béla uralkodása idején, akinek sírjában a halotti jelvény együttes részeként helyeztek el egy körmeneti keresztet, alighanem egy uralkodói ereklyekeresztet helyettesítendő – a helyettesített tárgyról azonban semmi közelebbi nem tudható.²³¹ Uzsoki András számos analógiával támasztotta alá – az általa felsorolt példák jócskán bővíthetők tovább –, hogy a korai középkor keresztény uralkodóinak mind a keleti, mind a nyugati kereszténységben egyik méltóságjelvénye volt a nyeles, apostoli kereszt, és ennek eredete a római császárok *labarumára* vezethető vissza, amelynek császári sasát először Nagy Constantinus

²²⁴ ARIÈS 1984. 103-105.; 151. kép

²²⁵ Közöletlen, a miskolci Hermann Ottó Múzeum kőraktárában található – ismeretéért Wolf Máriának tartozom köszönettel.

²²⁶ Monografikus feldolgozása, részletes bibliográfiával: UZSOKI 1982.

²²⁷ Monografikus feldolgozása: UZSOKI 1984.

²²⁸ A nyélre erősíthető, hordozható keresztetek egy részénél a nyélhez kapcsolásra egy az annak végébe szúrható tüske szolgált (ld. fentebb), más részüknél a rúd végére ráhúzható, hengeres hüvely található az alsó kereszt szár meghosszabbításában, gyakran nádusszal díszítve. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévő bronzkeresztetek közül vett példák: LOVAG 1999. 32, 35, 38-39, 42-43. (42, 49, 50, 57, 66. sz.)

²²⁹ Uzsoki András terminológiai javaslata a latin és a görög kereszt közti átmenetet alkotó formára a nyújtott görög kereszt (*crux graeca oblonga*): UZSOKI 1984. 166.

²³⁰ GEDAI 1965.

²³¹ KOVÁCS 1972a. 108, 110.; KOVÁCS 1972b; KOVÁCS 1998. 122, 126-130.; 87. kép

cserélte fel a nyélre tűzött kereszttel.²³² Az Uzsoki által idézett W. Saal szerint a hordozható keresztnek sírkövön történő ábrázolása összefügg a temetés során szokásos keresztleszúrással. Azt, hogy a tihanyi és a passauai sírlapon szereplőhöz hasonló, nyélre tűzött keresztek valóban szolgálhattak sír jelölésére is, jelzik a johannita nagymesterek ólompecsétjeinek évszázadokon át változatlan motívumú hátoldalai, rajtuk Krisztus holttestének a jeruzsálemi Szent Sír-templom kupolájáról függő lámpás alatt fekvő ábrázolásain a nimbuszos fejhez helyezett körmeneti kereszttel.²³³ [A tihanyi ábrázolást aligha ismerő Hans Körner egyébként a passauai keresztet egyszerűen apáti botnak („Äbtissinenstab”) tartja.²³⁴]

Uzsoki a passauai és a tihanyi keresztábrázolások hasonlósága és a 11. századi síremlék-ábrázolásokon belüli egyedülálló voltuk alapján elképzelhetőnek tartotta, hogy a két sírlapon megjelenő nyeles kereszt konkrét tárgynak, talán ugyanannak a darabnak, az ábrázolása lenne.²³⁵ Ezt már csak az említett, földrajzilag erősen szórt analógiák miatt is elvethetjük; valamely konkrét tárgynak a jelzésen túlmenő, többé-kevésbé pontos másolatával amúgy is csak igen korlátozott mértékben számolhatunk ebben a korban. A keresztek spirálisan csavart szárát is felfoghatnánk akár egyszerű dekorációként: az antik csavart oszlopoknak a római síremlékek és domborművek aedícula-motívumain leegyszerűsített ábrázolásai²³⁶ a középkor folyamán minden oszlopra utaló részletüket (fejezet, lábazat) elvesztve egyszerű keretező-díszítő tagozattá is válhattak. Így tűnik már fel a motívum a northumbriai (Észak-Anglia) Jarrow 7. század végi kolostorának feliratában Róma városi hagyományokat követő kőkeresztjén mint keretdísz (967. kép),²³⁷ Magyarországon pedig a 11. század végi ún. aracsi kő²³⁸ (968-970. kép), valamint egy 12. századi, állatalakos székesfehérvári dombormű²³⁹ oldalsó kereteként. Ugyanakkor a valódi oszlopok ábrázolása is tovább élt, pontosabban újra és újra felmerült, hol római hatásra, hol pedig korábbi, végső soron ugyancsak római példákat követő középkori emlékek nyomán,²⁴⁰ többek

²³² UZSOKI 1984. 166-178.

²³³ *Saladin* 2005. 378. (Kat.-Nr. C.11: 14. századi példány), 473. (Kat.-Nr. E.22: Pierre d'Aubusson nagymester 15. század végi pecsétje)

²³⁴ KÖRNER 1997. 52-53.; Abb. 40

²³⁵ UZSOKI 1984. 175.

²³⁶ Néhány pannoniai példa: Malsus sírköve Dunaújvárosból, MNM; sírkőtöredék Iszkaszentgyörgyről, Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár; C. Sempronius Marcellinus és Q. Val. Restutus sírkövei Szombathelyről, ismeretlen sírköve Kiskajdról, mindhárom Savaria Múzeum, Szombathely; sírkőtöredék Kajászószentpéterről, MNM; Petronius Rufus sírköve Borbolyáról (Wallersdorf, Ausztria), Soproni Múzeum: ERDÉLYI 1974. 12, 20, 34a, 35, 37, 41, 82. kép

²³⁷ HENDERSON 1972. 216.; DRY é. n. 7., képpel

²³⁸ GEREVICH 1938a. 107, 159, 160, 169-170.; CLXV, CLXVI/2. kép; CSEMEGI 1958; *Árpád-kori* 1978. 100. (25. kat. sz., MAROSI E.); 8. kép; TÓTH 2000.

²³⁹ DERCSÉNYI 1943. 34, 81, 112.; 62. kép; *Árpád-kori* 1978. 110. (35. kat. sz., TÓTH M.); 11. kép

²⁴⁰ Így pl. a 9. század első évtizedében készült, Višeslav herceg nevét hordozó keresztelő medencén (Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika) két csavart kannelúrázású, fejezetet hordozó féloszlop között csavart rúdra helyezett, hordozható keresztet faragtak ki: BAUERREISS 1961. 14. ábra; DELONGA 1996. 216-219. (173. kat. sz.); Pl. LXVII; a római San

között Magyarországon is²⁴¹: a somogyvári dombormű²⁴² jelenetét közrefogó, két díszített oszlop egyike is csavart, ahogy egy 12. századi újlaki (Ilok, Horvátország) faragványon is három, fejezettel és lábazattal ellátott, csavart törzsű oszlop fölött jelenik meg az Isten Báránya ábrázolás²⁴³. A felirata szerint Višeslav herceg idejében, alighanem Észak-Itáliában, valószínűleg a 9. század első évtizedeiben készült, a hagyomány szerint a dalmáciai Ninben talált, Velencéből műtárgycsere útján később Horvátországnak átadott keresztelő medence²⁴⁴ keresztjének és Reichenau-Oberzellben a Szent György-templom kapuja 10. századi ívmezejében félkörös talpra állított keresztnek spirálisan csavart szárát Romuald Bauerreis mindenesetre nem egyszerű dekoratív motívumnak tartotta,²⁴⁵ hanem hajlamos volt bennük a palesztinai pálmafák törzsének reminiscenciáját látni, de analógiaként délbajorországi kora középkori, hordozható vaskereszt-leleteket is említett csavart nyéllel.²⁴⁶ A Pest megyei Tápiógyörgye–Ilike-part lelőhelyen feltárt, a tatárjárás idején elpusztult templomból származhat egy az annak északi oldalánál állott lakóházban talált, magas, csavart rúd alkotta, három lábra állított, kovácsoltvas gyertyatartó.²⁴⁷ Hozzá hasonlót őrzött meg a bulgáriai Nesebar Szent István-temploma (971. kép). A pálmatorzssal való összefüggéssel szemben sokkal inkább elképzelhetőnek tűnhet az a feltételezés, hogy az ilyesfajta – akár magyarországi – hordozható keresztetek egy kis, különösen nagy becsben tartott részénél csavart narválagyart használhattak fel tartórúdként. Ezt ráadásul nem is csupán az Atlanti-óceán cetjei hosszú, módosult fogának a középkori Európában ritka és drága volta magyarázhatja, hanem azok az igen összetett – a keresztaszimbolikával nagyon is jól összeegyeztethető – jelentésrétegek, amelyek alapján ezeket az agyarakat a Krisztus

Bartolomeo all'Isola templomban az 1000 körüli (más vélemény szerint 12. századi) ún. „Adalbert-kút” tagoló elemei csavart díszű, erősen antikizáló oszlopok: *Europas Mitte* 2000b. 500. (Kat.-Nr. 25.01.04, SIEDE, I.); *Canossa* 2008. 539, 540. (108. kat. sz., RICCIONI, S.); a veronai San Zeno-templomban lévő, a 11. század végén, 12. század elején készült Lucilius–Lupicinus és Crescentianus szarkofág árkádmotívumában is ilyen oszlopok láthatók: LEVÁRDY 1968. 169-170.; 3. kép; a példák jócskán folytathatók.

Hosszan lehetne sorolni azokat a kódex-miniaturákat is, amelyeken spirális díszítésű oszlopok láthatók, ezeknek legalább egy része azonban inkább csak a márvány foltosságának egyszerűsített jelzései.

A korai középkorban elvétve csavart római oszlopokat is felhasználtak másodlagosan monumentális kőkeresztek tartóoszlopaként, például Angliában: fénykép helymegjelölés nélkül, lépcsőzetes talapzaton álló, spirális kannelúrázású oszlop ábrázolásával, amelynek tetejéről a kereszt hiányzik: *Spirit in stone ... The Christian heritage of Northumbria* (prospektus turistáknak) 2000.

²⁴¹ Példákkal: CSEMEGI 1958. 180.

²⁴² GEREVICH 1938a. 170.; CLXXXIIIv. kép; LEVÁRDY 1968. 166-172.; 1. kép; *Árpád-kori* 1978. 135-136. (60. kat. sz., MAROSI E.); TÓTH 2000. 431-434, 438.; 6. kép

²⁴³ GOSS 2007. 96. (84. sz.)

²⁴⁴ Ld. a 240. jegyzetet

²⁴⁵ BAUERREISS 1961. 3, 10.; 14. ábra, illetve 2, 10.; 1. ábra

²⁴⁶ BAUERREISS 1938. 11. (hivatkozik rá: SLIVKA 1987. 171.); BAUERREISS 1961. 3. (4. jegyzet), 8, 9.

²⁴⁷ DINNYÉS 2007. 50, 52., képpel

megtestesülésének szimbólumaként értelmezett egyszarvú („unicornis”, *Ainkhürn*) trófeájaként és ebből következően uralkodói szimbólumként kezelték.²⁴⁸

A redukált ábrázolású római oszlopok és a narválagyar csavarodása egyaránt olyasfajta térbeliséget mutat, mint a tihanyi és a passauai sírkövek rúdjai. Spirális tagolással ötvösműveken is lehet találkozni, ez azonban a hengerpaláston csak felületi motívumként jelenik meg.²⁴⁹ Ilyesfajta dísz síkban ábrázolt változata a 11. századot követő évszázadokban elvétve más magyarországi kőfaragványokon is feltűnik, olyan környezetben, ahol ennek a motívumnak eredetével vagy — a narválagyar esetében — jelentésével már aligha lehettek tisztában, csupán dekoratív hagyományát ismerhették. A gondosan faragott, domborművű tihanyi rúdhoz képest csupán sematikus, ferde vonalak párhuzamos sora jelzi a felület spirális kialakítását egy a cseklészi (Bernolákovo, Szlovákia) római katolikus templom támpillérebe másodlagosan beépített, hordozható tárcsakeresztet ábrázoló kőtáblán (972-973. kép), amely Michal Slivka elemzése alapján nem annyira sírkőnek, mint inkább a román kori épület egykori falazott oltára antependiumának tartható.²⁵⁰ A szepességi Ószelecről a közeli Svábfalvára került, egymáshoz igen hasonlító, már említett, a 14. század első felére keltezhető sírkövek közül kettőn is megfigyelhetők a nyél csavart felületét jelző, ferde vájak (920-922. kép).²⁵¹

5.3.4. Feliratos keresztek

A passauai Gizella-síremlék keresztje (234. kép) egy olyan különlegességet is mutat, amelyre a magyarországi faragványos emléanyagban nem található párhuzam. A kis kereszt szárainak végére vésett egy-egy betű a CRVX szót adja ki, a vízszintes szárak közepén pedig a kereszttel ezáltal hangsúlyosan azonosított Krisztus XPI monogramja jelenik meg.²⁵² Kőtábla keresztjén olvasható felirat ha ritka is, de nem egyedülálló. Ebből a szempontból a passauai emlékhöz teljesen hasonló a Reggio Emilia Szent Kereszt városkapujáról (*Porta Santa Croce*) származó, 1199-ben faragott dedikációs tábla mankós keresztje.²⁵³ Mainzban egy elő- és hátlapján, valamint

²⁴⁸ VIZKELETY 1968. 590-593.; *Keresztény művészet* 1986. 78-79. („egyszarvú” címszó); TRNEK 2008 (Jó Fülöp burgundi herceg 15. század második feléből származó, narválagyarból készült markolatú és hüvelyű kardja kapcsán)

²⁴⁹ Gyertyatartó pár (ún. „Tassiloleuchter”), 10. század közepe vagy második fele, a kremsmünsteri bencés apátság kincstárában: *Bernward* 1993. 2. 307, 308-309. (Kat.-Nr. V-41, PIPPAL, M.); *Otto der Grosse* 2001. II. 441-444. (Kat.-Nr. VI. 30, WEBSTER, L.); oltárra helyezhető gyertyatartó pár, 12. század második negyede, Fritzlar, Domschatz und Museum des St. Petri Domes: *Canossa* 2006. II. 439. (Kat.-Nr. 525, MENDE, U.)

²⁵⁰ SLIVKA 1987. 167-172.; 7, 8/1. kép

²⁵¹ KEMÉNY 1904. 341.; DIVALD 1906. 100.; SCHÜRER–WIESE 1938. 81.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 17, 62. (52. jegyzet); 4.a kép; SLIVKA 1982. 392.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; 337.3. ábra; HAVLICE 2001. 192. (2. sz.)

²⁵² BAUERREISS 1938. 80.; UZSOKI 1982; UZSOKI 1984. 174.; 31. ábra

²⁵³ *Canossa* 2008. 556-557. (121. kat. sz., MARCHESINI, A.)

oldalán is díszített, 800 körülre, a 9. század első felére keltezhető, a St. Albans bencés apátságból származó faragvány (ún. „Krisztus kő”, esetleg papi személy sírsztéléje volt) egyik oldalán díszes árkádív alatt rövid nyelű, nagy kereszt áll, szárain a *S(AN)C(T)A CRVX NOS SALVA* („Szent Kereszt, ments meg minket”) fohással.²⁵⁴ Az ilyesfajta, a kereszt geometriáját a betűk geometrikus rendszerével párosító feliratot hordozó keresztet klasszikus, Karoling-kori példái azonban nem a kőfaragás emlékein találhatók, hanem Hrabanus Maurus mainzi érsek, fuldai apát a fejezet elején már említett, *Laus sanctae crucis* című, a Szent Keresztet dicsőítő művének a szerző instrukciói alapján készült példányaiban. Például az Istent a *dux, via, lux, vita* szavakkal dicsérő vers egyenletes kiosztású betűi közül a más színű háttér elé helyezettek egy nagy görög keresztet rajzolnak ki, mind vízszintesen, mind függőlegesen a nagy vers betűiből képzett, mindkét irányból egyformán olvasható, *ORO TE RAMUS ARAM ARA SUMAR ET ORO* szimmetrikus betűsorról – a kereszt alatt maga a tisztelettől görnyedő költő térdel.²⁵⁵ A „figura-költemények” Karoling hagyományát folytató Uffing von Werden *Carmen figuratum* című, 1000 táján Werdenben írt, Budapesten őrzött kódexében görög kereszt alakra formált, a Szent Kereszt felmagasztalásáról szóló vers (*Carmen in laudem sanctae crucis*) is található.²⁵⁶ A passauhoz némileg hasonlóan feliratozott kereszt 12. századi miniatúráján is feltűnik: Lambert de Saint-Omer *Liber Floridus* című enciklopédiájának alighanem saját kezű, maga a szerző által 1120 körül illusztrált példányában a trónoló Szent Péter jobbjaiban tartott, hosszú rúdra erősített kereszt szárai közötti sarkokat töltik ki a *C R V* és *X* betűk.²⁵⁷ (A keresztoszárakon végigfutó feliratok később feltűnnek az újkori emblémákon is.²⁵⁸ Kereszt alakú vers pedig még a 20. században is született: az 1920-as évek elején Varsóban és Berlinben jiddis és héber nyelven verselő Uri-Tsvi Grinberg expresszionista költő 1922-ben „Uri-Tsvi a kereszt előtt/INRI” címmel közölt egy képverset, amelyet feltehetően Chagall is ismert, és amelynek gondolatvilágához kapcsolódhatott is.²⁵⁹)

Mind a sírtáblák keresztjeinek, mind a Hrabanus Maurus-féle verses kereszteteknek a felirataitól eltérő jellegűek azok az ereklyetartó- és oltárkeresztetek, amelyeknek főleg a hátoldalukon jelennek meg akár hosszú feliratok is, az ereklyetartókban elhelyezett ereklyék meghatározásaival,²⁶⁰ illetve a jelenetes

²⁵⁴ Mainz, Bischöfliches Dom- und Diözesanmuseum, Inv.Nr. PS 164: FUNK–JUNG 1974. 21.; 15-16. kép; Paderborn 1999a. 2. 444-446. (Kat.-Nr. VII.12, WILHELMY, W.)

²⁵⁵ Egy 840 körül Fuldában írott példány: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 652, fol. 33v: HENDERSON 1972. 222-223, 262.; 142. kép

²⁵⁶ OSzK, Cod. Lat. 7, fol. 3r: BARTONIEK 1940. 11-13. (7. sz.); *Europas Mitte* 2000b. 467-468. (Kat.-Nr. 23.03.11, WEHLI, T.)

²⁵⁷ Gent, Egyetemi Könyvtár, ms. 92, fol. 168r: *Canossa* 2006. II. 44-45. (Kat.-Nr. 33, CRIVELLO, F.)

²⁵⁸ Jacobus TYPOTIUS, *Symbola divina et humana ...* Prága 1602. egyik illusztrációját közli: SZABÓ 2000. 49. kép

²⁵⁹ Albatross, no. 2, Berlin, 1922 November, 3.: HARSHAV 218.; 129. kép

²⁶⁰ Pl. ún. Erpho-kereszt, 1050 körül, Münster, St. Mauritz-plébániatemplom: MUSCHIOL 2005. 86.; Abb. 7.; ereklyekereszt Borghorstból, 1050 körül, valamint 1100 után, Münster, Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte: *Ornamenta Ecclesiae* 1985. 3.

díszítmények magyarázataival²⁶¹. A mindkét oldalán és peremén is olvasható feliratainak hosszát tekintve kitűnik a Gizella királyné által 1008 táján anyja regensburgi sírjára adományozott, gazdagon díszített kereszt,²⁶² a készíttetés és az ajándékozás gesztusára utaló sorokkal, amelyeket egy a kincs esetleges eltulajdonítójára vonatkozó átokformula egészít ki; a felirat eleje a kereszttereklyére utaló vers: *ECCE SALVS VITE P[ER] QVA[M] MORS MORTVA MORTE* („Íme, az élet üdve, mely által halállal halt a halál”)²⁶³. Megint más gondolkörbe tartoznak azok az emlék- és sírkeresztek, amelyek feliratai valamely eseményről vagy halottról emlékeznek meg. A Humbert maastrichti apát (†1086) St. Servatius-beli sírjában talált, a szokásos négyzetes táblától eltérően kereszt alakra vágott ólomlemez („authentika”-tábla; 974. kép) húszsoros, vésett felirata a teljes felső három keresztszárat beborítja, az elhunyt életrajzának és építkezéseinek adatgazdag leírásával szolgálva.²⁶⁴ Korábban²⁶⁵ már volt szó egy a Salzburg környéki Puch közelében álló, vörös márványból faragott, 1466-os évszámú, feliratos bűnbánati keresztéről,²⁶⁶ évszamos felirattal jóval több is említhető a 17. századból például Drezda és Szász-Svájc környékéről.²⁶⁷ Az újkori magyarországi temetők síremlékeinek is egyik, ha nem is igazán gyakori típusa a száraitra vésett sírfelirattal ellátott kőkereszt (321, 853. kép).²⁶⁸ Ilyen kereszt stilizált ábrázolása, versszerű felirattal végül még nyomtatott emléklapra is rákerülhetett, pl. egy Wrabelly György budapesti ügyvéd által Deák Ferenc haláláról írt és kiadott magyar-latin nekrológ-lapon 1876-ban (975-976. kép).²⁶⁹

106, 108. (Kat.-Nr. H 28, LUCKHARDT, J.); ereklyetartó kettős kereszt, Cleveland Museum of Art: MEURER 1985. 15. kép

²⁶¹ Pl. rozmáragyarból készült oltárkereszt talán Bury Saint Edmundsból, 1140-1150 körül, New York, Metropolitan Museum of Art, Cloisters collections: HENDERSON 1972. 225-227, 263. 143. kép; GABORIT-CHOPIN 1984. 283-284.; 245-246. kép; NILGEN 1985; Gunhid-Helena keresztje, rozmáragyar, 1157 előtt (?), Koppenhága, Nationalmuseet: GABORIT-CHOPIN 1984. 265-267.; 226-228. kép

²⁶² München, Schatzkammer der Residenz: KOVÁCS 1974. 6-9, 43. (1. sz.); 1-3. kép; KOVÁCS 1998. 45.; TROGMAYER 1999. 433-436.; 5-6. kép; *Bayern – Ungarn* 2001. 46-47. (Kat.-Nr. 1.13, TROGMAYER, O.)

²⁶³ KOVÁCS 1974. 9, 43.; további fordítás-változatok: TROGMAYER 1999. 434, 435.

²⁶⁴ *Canossa* 2006. II. 475-476. (Kat.-Nr. 558, BAYER, C. M. M.)

²⁶⁵ Ld. fentebb a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

²⁶⁶ BUBERL 1927. 229.; PAUL 1975. 38.; 34. kép

²⁶⁷ TORKE 1990. Hinterhermsdorf: 95. (96. sz.); Abb. 24; Reinhardtsdorf: 94. (78. sz.); Abb. 27; Fürstenwalde: 92. (2. sz.); Abb. 32

²⁶⁸ Pl. Elisabeta Hartlinin (†1749) sírköve a mecseknádasdi temetőben; Iohannes Schulz 1765-ös évszámú sírkeresztje ugyanott: FREY 1988. kép az 57. oldalon

²⁶⁹ 1876. február hó 3, 5.

5.3.5. Talpon álló keresztek

A rúdra tűzött kereszteket a sírkövek magyarországi emlékanyagában korántsem csak a mind közül a legkorábbinak tűnő, tihanyi sírkőlap ábrázolása képviseli. A későbbi példák rendszerint valamilyen talpból nőnek ki. A többnyire a 12. századra és a 13. század első felére keltezhető sírkövek azonban – ellentétben a tihanyi faragvánnyal – keretezetlen mezőben helyezkednek el. Cséfa (Cefa, Románia) területén, a török korban elpusztult Radvány falu középkori templomának maradványai között, 14. századra tehető fal alapozásából bontottak ki egy szabálytalan körvonalú kőlapot, rúdra helyezett, kiszélesedő szárú kereszt vésett technikájú ábrázolásával.²⁷⁰ Máragyulafalván (Giulești, Románia) a község elpusztult, középkori templomának feltárása során került elő egy félköríves talapzaton álló egyszerű keresztet ábrázoló sírkő (977. kép), párdarabját az újkori templom lépcsőjébe építették be.²⁷¹ A középkori Csőt falu területén talált sírkövön domborművű, eredetileg köríves talapzaton (ma csak felső pereme vehető ki) álló, kiszélesedő szárvégződésű latin kereszt látható (813-814. kép).²⁷² Dejte (Dechtice, Szlovákia) sírkőtöredékén keret nélküli mezőben lebegő félköríves kereszttalp látható, a belőle kinövő kereszt szár hosszabb szakaszával.²⁷³ A zirci egykori ciszterci kolostor kerengőjében újabban került elő egy három oldalán élszedéssel keretelt sírlap, vésővel „borzolt” felületén kicsiny félköríves talpba szúrt kereszt vonalas rajzával²⁷⁴ (978-979. kép). Ugyanonnan való egy prizmás hasáb alakú, 12. század végi, 13. századi sírkő, felső síkjának vésett vonalrajzú ábrájában trapéz alakú talpból kinövő rúd végén enyhén kiszélesedő szárvégződésű, egyenlő szárú kereszttel (980-981. kép).²⁷⁵ Pozsony (Bratislava, Szlovákia) legkorábbinak tűnő sírkövére domborművű, félköríves talpba álló latin keresztet faragtak, amelynek két vízszintes szára hármasszerű csúcsban, a függőleges rombuszszerűen kiszélesedő hegyben végződik (919. kép).²⁷⁶ A felsőregmeci református templom mellett talált sírkövet domborművű, félköríves talapzaton álló, nagyméretű latin kereszt díszíti (815-816. kép).²⁷⁷ A mecseknádasdi Szent István-kápolnában talált sírkőre domborművű, egyenes szárú latin keresztet faragtak, amelynek alsó vége, a feltételezhető talppal együtt, hiányzik (982. kép).²⁷⁸ Brassóban (Brașov, Románia) a Fekete-templom

²⁷⁰ Ioan Crișan lelete, jelenleg a Körösvidéki Múzeum (Muzeul Tarii Crisurilor) folyosóján őrzik (Emődi Tamás szíves közlése).

²⁷¹ POPA–ZDROBA 1969. 272-274.; 3, 6. kép

²⁷² RADOCSAY 1971. 462, 466. (3. sz.); IRÁSNÉ MELIS 2004. 217. (9. jegyzet); LŐVEI 2005b. 80.

²⁷³ ORIŠKO 2000. 24-25.; 21. kép

²⁷⁴ Szende László közöletlen lelete; ismeretéért neki, valamint Bodó Baláznak és Bérczi Bernátnak tartozom köszönettel.

²⁷⁵ VERNEI-KRONBERGER 1939. 12.; 2.b. kép; HÜMPFNER 1964. 119, 136, 138.; 32-33. kép; TÓTH 1976. 47. sz.; RITOÓK 1997. 206.; 2/j. kép

²⁷⁶ KOSTKA 1976. 19, 69.; 49. kép; LŐVEI–VARGA 1987. II. 173. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 117, 158. (11. jegyzet); FIALA 1999. 66. (53. kat. sz.), 67.

²⁷⁷ MEGAY 1959. 78.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 158. (11. jegyzet); FELD 1999. 7, 13.

²⁷⁸ G. SÁNDOR 1974. 182-183.; 178. kép

összegyűjtött sírkövei között a legrégebbi, töredékesen fennmaradt tábla még a mai templom elődjéből származhat, rajta köríves talpon álló, vésett, széles sávkeretű latin kereszt látható (983. kép). Haraszt (Chrasť nad Hornadom, Szlovákia) római katolikus temploma kertjében egy keret nélküli kőlapon lapos domborművű, háromszögű halmon álló, szabálytalan kör formákban végződő szárú, primitíven faragott latin kereszt látható (817-819. kép).²⁷⁹ A már említett nagyhalmágyi kőlap ábráját kiszélesedő talpból kinövő kettős kereszt alkotja, kifelé igen erősen szélesedő rövid szárákkal (940-941. kép). A templomot feltáró Dan Capatina szerint a kő nem régebbi, mint a 14. század vége, a 15. század eleje.²⁸⁰ Keletkezése – a hasonlóan keretezetlen, domborművű keresztet ábrázoló, még román jellegű sírkövekkel való összevetés alapján – azonban legalább a 13. század végére visszatalolhatónak látszik.

A keretezetlen mezőjű sírkövekhez képest általában gondosabb kőfaragó munka jellemzi a vésett vonallal vagy szalagkerettel körülvelt sírköveket. Ezek között már köriratos is található. A legkorábbi Budán 1289-es évszámot hordoz, a félköríves talp fölött azonban nem kereszt, csupán hosszú cölöp áll, elé helyezett címerpajzzsal (17-18. kép).²⁸¹ A majuszkulás köriratot hordozó kereten belül félköríves kereszt talp és a rajta álló kereszt alsó szára elé helyezett, korai jellegű, nyújtott háromszögpajzsra helyezett címer látható Regensburgi János sírkőtöredékén a budai domonkos kolostorból (19-21. kép), amely ugyancsak még a 13. század végén készülhetett.²⁸² Ebből a megfontolásból lehet a hasonló jellegű kereszt ábrát, de még címerpajzs nélkül ábrázoló, ugyancsak keretelt, feliratot azonban nem hordozó sírlapokat a 13. század második felére, a 14. század első felére keltezni. Így Jekelfalván (Jaklovce, Szlovákia) egy sírlapon a kerethez kapcsolódó és azzal egy síkban fekvő, félköríves halmon álló latin kereszt (986. kép), egy másik darabon félköríves halmon álló, bonyolult körvonalú, latin kereszt látható, amelynek ívekből építkező körvonalrajza, a háromkaréjos szárvégzódések, a középtájon átlukasztott kereszt szár fűrészelt fakereszthez teszik hasonlatossá az ábrát (845. kép).²⁸³ Veszprémben egy sírkőtöredéken²⁸⁴ a szalagkereten belül félkörívben hajló szalag alkotta lábazat egyik fele és a kereszt felmenő szárának részlete maradt meg, hasonlóan csak a keret, a félköríves szalag alkotta kis talp és a függőleges szár alja látható egy a szász templomerőd kőritőfalának délkeleti oldalában befalazott töredéken az erdélyi Asszonyfalván²⁸⁵ (Axente Sever; Románia; 567. kép). A Bártfárol (Bardejov, Szlovákia) ismert egyetlen középkori sírkőtöredéken félköríves alakú

²⁷⁹ VERNEI-KRONBERGER 1939. 14, 17.; SLIVKA 1982. 392-393.; 3. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 117, 158 (11. jegyzet); DIVALD 1999b. 323.; rajza: KÖH Tervtár ltsz. K. 460.

²⁸⁰ CAPATINA 1976. 80.; 5. kép; LUPESCU 1996. 181.

²⁸¹ H. GYÜRKY 1984a. 247-248.; 1, 5. kép

²⁸² H. GYÜRKY 1981. 137.; 159. kép; H. GYÜRKY 1984a. 247-248.; 2. kép

²⁸³ VERNEI-KRONBERGER 1939. 14, 17-18, 62. (58. jegyzet); LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; 338/1. ábra; II. 178. kép; Rajzuk: KÖH Tervtár, ltsz. 2633, 2635.

²⁸⁴ Közöletlen, a várban, a Tolbuhin (jelenleg Vár) utca 35. környékén, közelebből nem meghatározható területen került elő 1985-1986 táján.

²⁸⁵ Közöletlen, ismeretét Adrian Andrei Rusunak köszönhetem.

talpból kereszt szárú kereszt nő ki.²⁸⁶ A kassai (Košice, Szlovákia) Szent Erzsébet-templom pillérialapjaiba beépített, az épület elődjéből származó sírkőegyüttes legrégebbi darabja trapézszerű talpon álló latin keresztet mutat (984. kép).²⁸⁷ A gyöngyöspatai római katolikus templomban mára szinte teljesen lekopott egy a szalagkereten belül eredetileg domború, a belső mezőben lebegő, háromszögtalpból nővő egyszerű keresztet ábrázoló sírlap²⁸⁸ (985. kép), amelyet utóbb két végébe lyukat fúrva kriptafedlappá alakítottak. Kettős lépcsőfokon álló, liliomos díszű latin kereszt látható a középkori soproni ferences kolostor egy kisméretű, a 14. század első felére helyezhető sírlapján (987. kép).²⁸⁹ Egy a ruszti (Rust, Ausztria) Fischerkirche gótikus kapuja szemöldökköveként másodlagosan felhasznált, a 13. század második felére keltezhető sírkövön, a keskeny szalagkereten belül a kerettel összefüggő, latin kereszt talpa félköríves lezárású hármashalmot formáz (988. kép).²⁹⁰ Egy a budai Nagyboldogasszony-templomból származó, a 14. század elejére tehető sírlap vonalkeretes mezejében a kereszt talpa háromkaréjt alkotó szalag (989. kép).²⁹¹

A következő időbeli fázist a kereszt „gótizálódása” jelenti, a félköríves talpak csúcsívesé válásával és/vagy karéjos mérműdíszekkel való tagolásával, a kereszt szárak mindkét oldalának szimmetrikus orrtagos díszítése megjelenésével [az egyes elemek az átmeneti időben külön-külön is megjelenhettek, jó példa erre Hermann Bredebake (†1339) hildesheimi sírköve, amelyen a körbe foglalt, orrtagos díszű kereszt hosszú szára félköríves szalagtalpból nő ki²⁹² (990. kép)], majd a kereszt és a címerpajzs összekapcsolásának általánossá válásával, a mind gyakoribb körirattal. Velikén (Velika, Horvátország) egy töredékes sírkőlapon csúcsíves talapzatra állított, nagyjából a keretsávnak megfelelő szélességű, függőleges, lefaragott szár körvonalai vehetők ki, az esetleges vízszintes kereszt száraknak nyoma sem érzékelhető a felületen (lehet, hogy eredetileg sem voltak).²⁹³ A betűtípus és keresztjének gótikus formát mutató talpa, valamint a feliratban az évszám hiánya alapján 1300 körül készülhetett Péter pozsonyi sírlapja (253. kép).²⁹⁴ A Zólyom megyei Cserény (Čerín, Szlovákia) templomában előkerült két középkori sírkő közül az egyik, egy keretezett, de felirat nélküli, csupán háromkaréjos, de még félkörös szalag alkotta talpból nővő, orrtagos keresztre függesztett üres pajzsot mutató darab (28. kép) a 14. század második negyedéből származhat, és az 1326-ban még birtokot vásároló, templomalapító Kürtösi Madách fia Pál ispáné lehetett.²⁹⁵ A beszercei

²⁸⁶ MYSKOVSZKY 1879. 109, 111.; 18. kép

²⁸⁷ LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; II. 628. kép; HAVLICE 1995. 120. (98. kat. sz.)

²⁸⁸ Gyöngyöspata. Rk. tp. Tudományos dokumentáció, 1972. KÖH Tervtár. 43. kép

²⁸⁹ CSATKAI 1956. 270.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 373.; II. 172. kép

²⁹⁰ MELZER 1980. 44.; 13-14. kép; MELZER 1984. 3-4.; 8. fénykép

²⁹¹ BICZÓ 2002. 176. (74. jegyzet)

²⁹² WULF 2003. 1. Abb. 54; 2. 320. (86. sz.)

²⁹³ Közöletlen, ismeretét Bodó Balázsnak és Kollár Tibornak köszönhetem.

²⁹⁴ LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; II. 174. kép; FIALA 1999. 66-67. (54. kat. sz.); LUXOVÁ 2003. 325, 664. (2.2.2. kat. sz.)

²⁹⁵ ZOLNAY 1978. 191, 193.; 16. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.

(Bistrița, Románia) evangélikus templom egyik sírkövén a már köriratos kereten belül félköríves szalagból álló talapzatból kinövő, orrtagos kereszt nyomai vehetők ki (991-992. kép).²⁹⁶ Keretezése és ábrája is vésett vonalrajzú annak a körirat és címerpajzs nélküli, kassai (Košice, Szlovákia) sírlapnak, amelyen a félköríves keresztaltal belsejét háromkaréj, a kereszt szárait pedig orrtagok díszítik (12-13. kép).²⁹⁷ Táblás (Dupuș, Románia) evangélikus templomának bejárata előtt fellépőnek használnak egy 14. századi kőlapot, amelynek keskeny szalagkeretes mezejében háromkaréjjal tagolt, félköríves talapzatból széles szárú, orrtagos díszű latin kereszt nőtt ki (993-994. kép).²⁹⁸ Orrtagos díszű egy régebbiről ismert, visegrádi darab²⁹⁹ keresztje (943. kép), és a településen az újabb leletek között is akad orrtagos kereszt kopott maradványait mutató, feliratos keretű sírkő (995. kép).³⁰⁰ A miskolci avasi református templom belsejének feltárása során talált sírkőtöredéken a keretelés nélküli felületen vésett vonalrajzú, orrtagos kereszt felső része látható.³⁰¹ Egy vésett vonalrajzú nagyvázsonyi töredéken a keresztszárakat ugyancsak orrtagokkal bővültek. Az Abasáron talált egyik sírkőtöredék keretezett mezőjét alul két mérműdíszes csúcsívvel, felettük pedig egyenes keretsávval lezárt tükör tagolja, a fölöttük levő mezőben orrtagos kereszttel (16. kép).³⁰² A felsorolt emlékek jórészt a 14. század első feléből, többnyire annak második negyedéből és közepéről származhatnak. Az orrtagos dísz azonban tovább élt, és az ismert évszámos feliratú darabok már a század második felében készültek. Így a talp nélküli keresztet ábrázoló, fentebb már említett sírlapok között orrtagos díszű az 1370-es halálozási évszámú rábatöttösi sírkő³⁰³ (27. kép). Kassán (Košice, Szlovákia) 1372-es, 1374-es (András), 1375-ös (Jakab anyja, Katalin), 1378-as (Jacobus Polonus) halálozási évszámú, valamint néhány további, hasonló korú, de értékelhető évszámot nem hordozó sírlapok mezejében félköríves, háromkaréjos díszű talpon álló, orrtagos és liliomos, vagy csak orrtagot, illetve csak liliomos szárvégződést mutató kereszt található, előtte többnyire pajzzsal (2-13. kép).³⁰⁴ Zircen egy sírlap keretezetlen síkon csúcsíves, háromkaréjú talpból kinövő, hosszú szárú, hegyes orrtagokkal díszített, minden más sírlapénál filigránabb latin keresztet ábrázol, felirat nélkül (996. kép).³⁰⁵

A sírkövek orrtagos keresztjeinek párhuzamai megtalálhatók például szentségfülkék oromzatának csúcsán, így a szászföldi Mikeszásza (Feigendorf, a

²⁹⁶ LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; 338/2. ábra

²⁹⁷ RÉCSEY 1896. 6.; I. kép; HAVLICE 1995. 115-116. (92. kat. sz.)

²⁹⁸ MÜLLER 1855b. 412-413.

²⁹⁹ LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; LŐVEI 1991b. 3, 6. (5. sz.); 5. kép

³⁰⁰ Buzás Gergely lelete a Fő utca 73. telkén 2006-ban feltárt Szent László-templom maradványai között.

³⁰¹ MEGAY 1970. 138.; NOVOTNY 1982. 53.; *Miskolc* 1984. 23, 28.

³⁰² NAGY 1973a. 78.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; 338/7. ábra

³⁰³ M. KOZÁK 1976. 103-104.; 6. kép; M. KOZÁK 1978. 130.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; 338/4. ábra

³⁰⁴ RÉCSEY 1896. 6-8., II, IV-IX. tábla; MIHALIK 1897. 159-160, 161-162, 163.; III. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; II. 630. kép

³⁰⁵ HÜMPFNER 1964. 119, 136, 138.; 34. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; II. 627. kép

Mičasasa, Románia) fülkéjének háromszögű lezárása alkotja a kereszt talapzatát, Nemesen (Nimesch, ma Nemşa, Románia) pedig a vakmértműves, csúcsíves fülkekeretelés egésze.³⁰⁶ A bártfai (Bardejov, Szlovákia) Szent Egyed-templom 1450-ben készült, fém gyertyatartó-állványának karjait is orrtagokkal díszítették.³⁰⁷ A német-osztrák területek 14. századi sírkövein is számos esetben látható orrtagos díszű kereszt, látványos és közismert példa az ulmi székesegyház keretelés nélküli Parler-síremléke, a keresztaltaliban a kőfaragó-építész család kettős „vinkli” ábrájú címerpajzsával, kétoldalt pedig egy-egy kalapáccsal.³⁰⁸ Úgy tűnik, hogy a német területeken sokkal tovább élt az orrtagos kereszték hagyománya; Margaretha Grundherr (†1497) apátnőnek a nürnbergi St. Klarakirche-ben előkerült sírkövének orrtagos keresztábrázolásához hasonlókat találhatók a többi sírkőleleten is, így az ábrázolási típus a klarisszák nürnbergi temetője jellemzőjének tartható.³⁰⁹

A temetőket tárgyaló korábbi fejezetben³¹⁰ részletesebben – külföldi analógiák széles körű felsorolásával együtt – volt már szó arról, hogy a sírkőábrák talapzatra állított keresztjei, amelyeknek alsó szára elé címerpajzsot helyeztek, a 13–14. századi temetők sírjeleinek ábrázolásai lehetnek.

A vázolt kép meglehetősen sematikus: a 12–13. századi, keretezetlen sírkőábra, többnyire meglehetősen durva faragásmóddal párosulva (jórészt ebbe a korba tartoznak az ugyancsak mindig keret nélküli, helyenként egyszerű keresztkekkel, néhány esetben primitív emberalakokkal jelölt sírkövek is főleg a falusi templomok körüli temetőkből³¹¹; 779-809, 813-826, 930-931, 964. kép), majd a 13. század második felétől a 14. század elejéig divatos, keretezett mezők a kerettel összefüggő, többnyire félkörös talpra helyezett keresztkekkel, végül a mértműves díszű és/vagy csúcsíves talpon álló, orrtagos keresztkek címerpajzssal és köriratos kerettel a 14. században, elvértve még a 15. század elején is. Az egyes jellemzők alapján a fázisok között átfedések is vannak, az említett, 13. század végi budai sírlapok (17-21. kép) már köriratosak, és a címerpajzs is megtalálható rajtuk, a gótikus jellemzőket azonban még nem mutatják, Péter pozsonyi sírkövén (253. kép) a felirat az 1289-es évszámú budai darabbal szemben még nem tartalmaz évszámot, a keresztaltal azonban már csúcsíves, és több sírlap mértműves keresztaltalpa és orrtagos keresztje nem kapcsolódik még címerpajzshoz és körirathoz, sőt, a viszonylag későinek tűnő zirci kőlap (996. kép) nem is keretezett. Valójában csupán az utolsó fázis mutat markánsabb – ám ugyancsak közhelyszerű – gótikus stílusjegyeket. Mégis megkockáztatható a sommás ítélet: a legkorábbi, keretezetlen fázis valamiképpen a román stílushoz kapcsolódik [nem feledhető, hogy ebben az

306 FABINI 1999. 70.; 113h kép, illetve 234.; 322e kép

307 SÚPIS 1967. 99.; SÚPIS 1978. 508. kép

308 SCHOCK-WERNER 1978. 10.

309 KAMMEL 2007. 80-81. (Kat. Nr. 7)

310 „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon”

311 Ld. korábban a legegyszerűbb kereszties ábrát mutató sírkövek tárgyalásánál, illetve a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

időszakban, a 12. század második felében, a 13. század elején az igényes anyagválasztású és szépen faragott, csak feliratot hordozó esztergomi és székesfehérvári sírkövek (243-245. kép), a feliratos síremlék-téglák feliratmezői ugyancsak keretezetlenek] — az ilyesfajta „igénytelenebb” emlékek készítése azonban eltarthatott a 13. század második feléig is —, a második, szalagkeretes csoport a késői romanika kortársa — akár a 14. század első negyedéig-harmadáig —, és a harmadik fázis a gótika átfogó jelentkezésével kapcsolható össze [az 1220-as évekre, 1230 tájára keltezhető, ugyancsak keretelt és köriratos lovagi sírkő³¹² a pilisi kolostorból (997-998. kép) is szorosan kapcsolódik a francia gótikához, de az udvari művészet egy elszigetelt kicsiny szeletéhez tartozik] — komolyabb mértékben a 13. század utolsó negyedétől, majd egyre kizárólagosabban a 14. század folyamán.

A talpból kinövő kereszték a 14. század végével lényegében eltűntek a Kárpát-medence sírköves emlékanyagából. Igencsak archaikusnak számít már Verebi György fia Péter, erdélyi alvajda (†1403) mátraverebélyi sírlapja is a 15. század legelejéről, bemetszésekkel tagolt, rézsűsen szűkülő lábazon álló, orrtagos, háromkaréjban végződő szárú keresztjével és a felette elhelyezett heraldikus ábrával (25-26. kép).³¹³

A talpazatra állított kereszték idővel annyira általános formákká váltak, az íves vagy más geometrikus motívumnak végképp minden eredeti jelentését elveszítve, hogy harangok és bronz keresztelőmedencék feliratainak szóelválasztó jeleiként nem is ritkák a háromszögű, félköríves vagy „holdsarló” alakú talpból nőző kereszték.³¹⁴ Hármashalmon álló kereszt alakjában még sírkő köriratának kezdetére helyezett invokációs kereszt szerepében is feltűnik Kompolti Zsuzsanna sírlapján a Magyar Nemzeti Múzeumban (263. kép).³¹⁵

A halomra állított latin kereszt távoli ismertségének és hosszú idejű továbbélésének szép példáját jelenti Dastan-i-Masib „Krisztus élete” című könyvének egy a Mughal-kori Indiában 1604 között készült példányában látható, díszes miniatúra, amely csúcsíves hármashalmon álló, háromkaréjos szárvégződésű keresztet ábrázol, a széles keretsávot és a kereszt szárait egyaránt kitöltő virágos ornamentikával.³¹⁶

³¹² GEREVICH 1984. 15.; 80. kép; GEREVICH 1985. 140-141.; TAKÁCS 1988. 124-126, 131-132. (7. sz.); 7. kép; TAKÁCS 1994b. 27.; TAKÁCS 1994d; TAKÁCS 2006. 11-15, 17-18.; Abb. 1-2; TAKÁCS 2007. 40-42.; BENKŐ 2008; részletesebben ld. később, a „Címeres és figurális sírkőábrák: a családi és személyes reprezentáció és emlékezet” című fejezetben.

³¹³ CZEGLÉDY-KOPPÁNY 1969. 31, 33, 46, 50.; 13, 43. kép; LŐVEI-VARGA 1987. I. 337, 462, 588, 589.; 586/4. ábra; II. 1220. kép

³¹⁴ BENKŐ 2002. 424-425. (III.17-19. sz.)

³¹⁵ VERNEI-KRONBERGER 1939. 28.; 4. tábla; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 42-43.; 17. kép

³¹⁶ Lisszabon, Biblioteca da Ajuda, BA 52-XIII-32

5.3.6. A lépcsős kereszttalp

A talapzaton álló keresztet ábrázoló sírlapok közül kitűnik Radoslav, Crestohna de Gara fia 13. század végi, zágrábi (Zagreb, Horvátország) emléke (846-847. kép), amelyen a vésett vonalrajzú – grafikus – kereszt nem íves, hanem lépcsőzetes aljzaton (*Stufensockel*) áll: két lépcsőfok fölött található a konkáv ívű kereszttalp.³¹⁷ Kétfokú lépcső alkotja a kereszt talpát a középkori soproni ferences kolostor egy kisméretű sírlapján is (987. kép).³¹⁸ A Nécse (Našice, Horvátország) közelében található Kas (Koška) Szent Péter és Pál templomának nyugati kapuját díszítő timpanon közepére háromlépcsős talapzatra állított latin keresztet faragtak (999. kép).³¹⁹

A horvátországi Knin közelében fekvő Uzdolje középkori templommaradvány körüli, a 13–15. századra keltezhető temetőjében feltárt, durván megmunkált kőlapok egy részét különböző, egyszerűbb vagy bonyolultabb megformálású keresztetekkel jelölték, közöttük kettő is lépcsős talapzaton áll – egyiken a lépcsőhöz kapcsolódó kereszttalp a zágrábihoz hasonlóan konkáv megformálású.³²⁰ Hasonló lépcsős motívum máshol is előfordul, így a gotlandi Lyekirch egy runa-köriratos sírlapján a kereszt három lépcsőfok alkotta aljzatból nő ki,³²¹ az ugyancsak svédországi Västergötaland vidékén, Skarában és Travadban egy-egy 13. századi sírkőlapon³²² gazdag növényi díszű életfák és életfa-keresztek állnak a négyszer-ötször lépcsőzött talapzatokon. Francia területekről két csak rajzról ismert sírlap említhető, Jean Chauvin de Beaune (†1339) sírköve a párizsi Grands-Augustin templomból és Raphaël de Saint-Denis kanonok (†1421) síremléke a poitiers-i Sainte-Croix apátságban, amelyeken nagyméretű, a magyarországi emléanyagban ismerteknél sokkal karcsúbb keresztetek állnak lépcsős talapzatokon.³²³ A bajor Frauenchiemsee apácakolostorában Anna Hechtenawerin (†1434) sírlapján az orrtagos kereszt nagy kváderkövekből összeállított négy lépcső tetején áll.

Ennek a formának a párhuzamai – két, három, négy, öt lépcsőfokkal, amelyek esetenként ívelt oldalúak vagy pálcákként profiláltak – egy sajátos emlékcsoport, a közjegyzői kézjegyek³²⁴ körében található meg nagyobb számban. Az ilyen kézjegyekre egy könyvismertetésben Varjú Elemér ugyan már 1897-ben felhívta a figyelmet (két, lépcsős talapzatot mutató, 1366-ból, illetve 1445-ből származó jel másolatának közlésével; 1000-1001. kép),³²⁵ majd a valamilyen szempontból

³¹⁷ BOJNIČIĆ et al. 1888; HORVAT 1979. 176, 183.; 1. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 334, 337, 339.; 336/1. ábra

³¹⁸ CSATKAI 1956. 270.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 373.; II. 172. kép

³¹⁹ GOSS 2006a. 58.; 7-8. kép

³²⁰ GUDELJ 2005. 60, 68.; T.3 tábla

³²¹ BAUERREISS 1961. 13. kép

³²² HÜPPI 1968. 143, 144.

³²³ ADHÉMAR 1974. 130. (713. sz.); 190. (1068. sz.)

³²⁴ CSUKOVITS 2008. 72.

³²⁵ VARJÚ 1897c.

magyarországi vonatkozású okleveleken található jelvények közül félszáznyinál többnek a reprodukcióját is közölte jogtörténeti munkájában 1899-ben Érdújhelyi Menyhért³²⁶ (1002-1022. kép), az erdélyi jeleket pedig Tonk Sándor,³²⁷ ez azonban a művészettörténeti kutatás figyelmét mindeddig lényegében nem keltette fel.³²⁸ Ezeknek a kalligrafikus rajzú, gyakran igen szellemes formálású kézjegyeknek nem mindegyike ábrázol a kérdéses aljzat fölött álló keresztet, más motívumok – pl. faágak, monogramok, virágok, csillagok, szívek – is díszíthetik azokat, de az ilyesfajta ábrákba is gyakran szerkesztettek be kisebb-nagyobb keresztet. Több rajzon azonban a kereszt alkotja a központi motívumot. Így *Petrus Johannis de Morovich* zágrábi pap, császári közjegyző jelvényét hármasan lépcsőzött alapzaton álló, nagyméretű kettős kereszt alkotja 1426-ból (1010. kép), *Atinai Mátyásé* 1429-ből öt lépcső fölött latin kereszt, fölötte négykaréjos lánckereszttel (1011. kép), *Nicolaus Joannis Heyde de Brzezow* apostoli és császári közjegyző kézjegye 1495-ben hármashárom lépcsőzeten álló kettős kereszt fölött négyzetes hurkos fonatdíszt, tetején latin kereszttel (1002. kép), *Martinus Lucae de Lyndova* egri pap, apostoli közjegyző jelvénye pedig ugyancsak 1495-ből hármashárom ívesen profilált lépcsősor fölött liliumon álló latin kereszt, oldalsó szárain lilium-, alul és felül pedig szívvégződéssel (1007. kép).³²⁹ (A közjegyzői kézjegyek egyszerű előzményei azok a keresztet formázó *signumok*, amelyekkel a 13. századtól egyre általánosabb pecséthasználatot megelőző időből az uralkodó által megpecsételt oklevél hitelességét igazoló méltóságviselők neve előtt találkozni például a Tihanyi alapítólevelén.³³⁰) A lépcsős talapzatra állított motívum már teljesen vulgáris, a sok évszázaddal korábbi, nyugat-európai előzményekhez már semmilyen módon nem kötődő, az újkori monogramokat helyettesítő használatára utal az esztergomi palotakápolna szentélyének északi falán található, 1200 körül festett oroszán-medalionban látható későbbi bekarcolás, a talapzat fölött három ág alkotta jelvénnel.³³¹

A magyarországi okleveleken található közjegyzői jelvények egy széles körű, európai összképbe illeszkednek, valójában minden speciális „magyar” jellegzetesség

³²⁶ ÉRDÚJHELYI 1899.

³²⁷ TONK 1980.

³²⁸ Kivételt jelent Wehli Tünde, aki – felfigyelve a műfajra – egy oklevelet az 1987. évi Zsigmond-kiállítás számára is kiválogatott: *Zsigmond* 1987. II. 400-401. (M.37. kat. sz.; CSUKOVICS E.–WEHLI T.); két jellegzetes kézjegy – az egyik lépcsős talapzatú – újabb közlése: ŠEDIVÝ 2007. Abb. 77c, 105a; lépcsős talapzaton álló lánckeresztet ábrázol az 1412. évi magyar lengyel békekötés (Lublói béke) Ulászló lengyel király által kiállított békeokmányának közjegyzői átirása: MOL DI 79990, képe: KÖBLÖS–SÜTTŐ–SZENDE 2000; a Zsigmond-kori okmánytár utolsó köteteiben már összegyűjtve szerepelnek a közjegyzői jelvények: nyolc ábra, köztük négy lépcsős talapzattal 1421-ből: Zs. O. VIII. 2003. 391-392.; két, illetve három, ugyancsak lépcsős talapzatú kézjegy 1422-ből és 1423-ból: Zs. O. IX. 2004. 411.; X. 2007. 611.

³²⁹ ÉRDÚJHELYI 1899. 133, 134, 204-206, 214.

³³⁰ ÉRSZEGI 2007. 55, 59.

³³¹ Jó minőségű fényképe: WIERDL Zs., Az esztergomi oroszán freskó-töredék restaurálása. Örökség XII. 1. (2008. január) 5.

nélkül,³³² ahogy az említett svéd- és franciaországi példákkal párhuzamba állítható zágrábi és soproni sírkő sem egyedülálló az európai emléktárhelyen. A motívum nem is a 13. század „találmánya”, és természetesen nem csupán a grafikai műfajok leleménye, hanem eredendően konkrét emlékek leképezése. A hármas lépcsőzetben álló – egyébként másodlagosan felhasznált római gránitoszlop palmettás fejezete fölé helyezett – keresztnek („oszlopkereszt” – *Säulenkreuz*) meglehetősen korai példája a Trier piacterén 958-ban Henrik püspök által hatalmi jelvényként és a béke emlékműveként állíttatott *Marktkreuz* (1023-1025. kép), a mindenekelőtt a mai Belgium és Franciaország területéről³³³ ismert középkori piactéri keresztetek közül a fennmaradt legkorábbi.³³⁴ 1088-ban készült párdarabja, kétlépcsős, még anyagában is eredetileg számon tartott alépitményével együtt a trieri, egykor a városfalakon kívül épült St. Paulin előtti teresedésben – valamikor egyszerű mező – található (1026. kép).³³⁵ A közelében látható, erősen lepusztult, négyzet alakzatban elhelyezkedő homokkőtömböket a hagyomány bírósági jeleként, míg a keresztet a Diocletianus császár idején kivégzett trieri mártírok emlékműveként tartja számon – ebben az összefüggésben jelenik meg az együttes a templom 1743-ban Christoph Thomas Scheffer által festett mennyezetfreskóján is (1027. kép).³³⁶ A nagy keresztetek hatását mutató, de sokkal kisebb, lényegesen későbbinek tűnő kereszt az egyik közeli utcasarkon áll (1028. kép). Trier kiszélesedő szárvégződésű, szabályos körívvel képzett szárú görög keresztjeinek megformálása brit és ír példaképekre, a kereszt és az oszlop összekapcsolása azonban antik előképre, a Constantinus császár által Konstantinápolyban porfír oszloptörzsre állíttatott, aranyozott és drágakövekkel díszített, az oszloppal a környezet fölé emelkedő Krisztust jelképező, diadalmi keresztre vezethető vissza; ilyen *Crux gemmata* került a Golgota hegyére is, és a zarándokleírások alapján oszlopkeresztetek álltak a Szentföld és főleg Jeruzsálem más szent helyein is.³³⁷ Egy a Közel-Keletről származó, 4–5. századi gyűrű véssett

³³² Az Érdújrhelyi által közöltekhez igencsak hasonló, többek között a lépcsős talapzatokat is alkalmazó közjegyzői jelvények szép gyűjteménye látható a Vencelt német királyi címéről lemondató, 1400. augusztus 20-án a Rajna menti Oberlahnsteinben keltezett oklevélnek egy Bécsben őrzött másolati példányán, a választófejedelmek pecsétjeit helyettesítő hét közjegyzői jelvénnel és szöveges tanúsítvánnyal: *Römisches Reich* 2006. 434, 435-43. (Kat.-Nr. V.44, JUST, T.). A Katalin, V. Károly francia király leánya és Wittelsbach Ruprecht házassági szerződéséről 1380-ban kiállított oklevél a pecsétjeiken kívül két rajzolt jelvénnel ellátott közjegyzői záradék található: *France Bayern* 2006. 66-67. (15. kat. sz., BRUNEL, G.)

³³³ Négyszer lépcsőzött kerek talapzaton álló, orrtagos kereszt jelenik meg például egy a 15. század első feléből származó francia miniatura temetőábrázolásán: HÜPPI 1968. 109, 136.; 1. kép

³³⁴ ELBERN 1961. 164. [31.] (hivatkozik: EICHLER, H., *Das Säulenkreuz auf dem Hauptmarkt in Trier*. In: EICHLER, H.–LAUFNER, R., *Hauptmarkt und Marktkreuz in Trier*. Trier 1958. 75. skk.; ELBERN, V. H., *Zum Säulenkreuz des Trierer Hauptmarktes*. *Trierisches Jahrbuch*. Trier 1960. 9. skk.); DEHIO 1984. 1080-1081.; A fejezet és a kereszt eredetije a Städtisches Museum-ban, a téren másolata látható.

³³⁵ DEHIO 1984. 1081.; VIERBRUCHEN–STEFFNY 1997. 42-43. (képpel)

³³⁶ VIERBRUCHEN–STEFFNY 1997. 26, 27. (képpel)

³³⁷ ELBERN 1961. 164, 166. [31, 33.]; DEHIO 1984. 1081.

achátkövén lépcsőn álló oszlop tetejére helyezett, kiszélesedő szárvégződésű kereszt látható, az oszloptörzs két oldalán egy-egy valamivel kisebb, önmagukban álló, kisebb kereszttel – kétségtelenül jeruzsálemi utalásként. Egyetlen erre a részletre is kitérő, kora középkori szemtanúként a 754 körül Jeruzsálemben járt Szent Willibald mintegy 30 évvel később három fakeresztet írt le a Szent Sír-templomon kívül (de oszlopról nem tett említést): „... ibi stant nunc tres cruces lignee foris in orientali plaga ecclesiae secus parietem ad memoriam sancte crucis Dominice et aliorum qui cum eo crucifixi erant. Illa non sunt intus in ecclesia, sed foris stant sub texto extra ecclesiam.”.³³⁸ A bizánci oszlopkeresztek közvetlen követői a korai középkor írországi emlékanyagában lelhetők fel.³³⁹ A háromfokú, köralaprajzú, lépcsős talapzat britanniai jelenlétére szolgál példával a „Sueno köve” nevet viselő, ír hatásról árulkodó, domborműves jelenetekkel borított, 9–10. századi obeliszk Észak-Skóciában, a morrayi Forbes közelében.³⁴⁰ Az oszlopkeresztek inzuláris hatásra, az ír–brit missziók során terjedtek el azután Nyugat- és Dél-Európában.³⁴¹ A lépcsőzetes talapzaton álló oszlopkeresztek típusának késő gótikus példái állnak ma is Portugália egyes terein (pl. Setúbal, a Jézus-templom előtt; 1029. kép), Andorra közterületein (1030. kép), Spanyolország kolostorainak és székesegyházainak épületegyütteseiben az utak mentén, a templomok előtti tereken, kis temető-udvarok közepén (pl. Poblet, ciszterci kolostor: 670. kép; Tarragona, székesegyház: 671. kép). Nyugat-európai elterjedésüket dokumentálják késő középkori könyvfestészeti emlékek is, pl. az *Heures de Neville* (Bibliothèque nationale, Paris) 1430–1440 körüli temetőjelenetén a többlépcsős, négyzetes talapzaton álló, karcsú temetőkereszt.³⁴²

A néglépcsős talapzaton közvetlenül, oszlop beiktatása nélkül álló, kisebb keresztekben végződő szárú keresztek láthatók VII. Konsztantinosz (Porphürogenétosz) és II. Romanosz bizánci császárok 945–959 között közösen vert ezüst pénzeinek egyik oldalán.³⁴³ A lépcsős alépítményen („Stufenpyramide”) álló, mankós végű latin kereszt már a 6. század utolsó negyedében megjelent a bizánci pénzekben, így I. Tiberios 578–582 között vert solidusain,³⁴⁴ de a pénzek hátoldalának keresztes ábrája a képrombolás időszakában (723–843) volt különösen jellemző.³⁴⁵ A 740. évi földrengés után újjáépített konstantinápolyi Hagia Eirene-templom

³³⁸ ELBERN 1961. 166. [33.]; Abb. 14

³³⁹ ELBERN 1961. 164. [31.] (hivatkozik: PORTER, A. K., *The Crosses and Culture of Ireland*. New Haven 1931.

³⁴⁰ LAING 2006. 184.; 194. kép

³⁴¹ Az oszlopkeresztekről általános összefoglalás: HAFTMANN, W., *Das italienische Säulenmonument*. Leipzig–Berlin 1939. 44. skk., hivatkozik rá: ELBERN 1961. 164. [31.]

³⁴² ARIÈS 1984. 173. kép

³⁴³ TOTEV 1993. 82.; Fig. 52

³⁴⁴ LANDGRAF 2005. 44.; Abb. 5

³⁴⁵ *Byzantium* 1997. 216. (METCALF, W. M.); A lépcsőkre állított kereszteknek a bizánci numizmatikában játszott jelentős szerepére utal: KOVÁCS 1984. 417.; ld. például IV. Leó és VI. Constantinos 776–780 között vert ezüst pénzeit, lépcsős talapzaton álló keresztje szárvégződéseinek minden sarkán egy-egy kis koronggal [Kreuz 2005. 155. (Kat.-Nr. I.7.4., STUMPF, G.)].

képrombolás kori apszismozaikját egyetlen nagyméretű, arany háttérből kiemelkedő, lépcsős talapzatra állított mankós végű kereszt díszíti.³⁴⁶ Lépcsős talpon álló, leveles indák keretelte, életfát megjelenítő kettős keresztet faragtak egy Thesszalonikiben őrzött, 10–11. századi mellvéd-táblára is.³⁴⁷ A lépcsős talp oltárkeresztekhez is kapcsolódhatott: a Johann-Ferdinand von Hérédia johannita nagymester (1376–1396) idején vert rhodosi pénzérméken ilyen kereszt előtt térdepel imádkozva a nagymester.³⁴⁸

A különböző típusú bizánci ereklyetartók, így a tábla alakú sztaurothékák hátoldalát díszítő gazdag, egyes vagy kettős keresztet a középpontba helyező ábrázolások (ezek egy részén is megjelenik a kereszt alatt a lépcsőzet) eredetét kétféleképpen magyarázzák: hol a II. Theodosziosz által a jeruzsálemi Golgotán állíttatott, zarándokok beszámolói szerint lépcsőkön megközelíthető díszes aranykereszt ábrázolásait látják bennük, hol pedig a már említett, Nagy Constantinosnak tulajdonítható konstantinápolyi emlékkeresztét (ez utóbbi vélemény összefügg a lépcsőzet konkrétságának elvetésével, abban ábrázolási formulát látva).³⁴⁹

A kereszt és a lépcsős talapzat összekapcsolódásának eredendően igen korai voltát jelzi mindenestre, hogy a kora középkori keresztény világ nemcsak nyugati, északi és déli szélein terjedt el, de a legkeletibb területekről is ismert: Kína Hszincsiang tartományából egy nagyjából a 9. századra keltezhető, nesztorianus keresztény kőfaragványon is háromlépcsős talpon áll a kiszélesedő szárvégződésű kereszt.³⁵⁰

A lépcsős talapzatok konkrét, igaz, más arányú példái a középkori Magyarországról is említhetők: a kőszegi Szent Jakab-templom egykori keresztelőmedencéje (15. század második fele) három koncentrikus kör lap alkotta fellépőjének elemei a töredékes medencével és más faragványokkal együtt másodlagos beépítésből kerültek elő,³⁵¹ a fellépő párhuzamai a bártfai (Bardejov, Szlovákia) Szent Egyed-templom és a lőcsei (Levoča, Szlovákia) Szent Jakab-templom bronz keresztelőmedencéi alatt, eredeti helyzetben maradtak fenn napjainkra³⁵². Ezeknél jóval erőteljesebb, a nagy kőkeresztek talpaihoz hasonló arányú, egyenesen monumentális hatást keltő a halberstadti dóm keresztelő

³⁴⁶ LANDGRAF 2005. 46-47.; Abb. 9

³⁴⁷ *Byzantium* 1997. 37. (cat. no. 2.B, PAZARAS, T. N.)

³⁴⁸ *Kreuz* 2005. 157. (Kat.-Nr. I.7.13, STUMPF, G.)

³⁴⁹ KOVÁCS 1984. 417.; az első véleményt Anatole Frolow fejtette ki, a másikat André Grabar. A bizánci pénzek hátoldalának lépcsős talapzatú kereszt-ábrázolásait nem annyira egy konkrét emlék leképezésének tartja például Venelina Landgraf, mint inkább a Krisztus nevében uralkodó autonóm császárt jelképező, szimbolikusan megemelt jelként (LANDGRAF 2005. 44.).

³⁵⁰ Staatliches Museum für Völkerkunde, München, kiállítva 2007-ben Budapesten a MNM-ban a „Dzsingisz kán és öröksége” című kiállításon

³⁵¹ MENTÉNYI 2002b. 467, 480 (62.12-14. sz.), 488-489. (62/2. sz.); 402. kép

³⁵² LŐVEI 2002a. 34.

medencéje alatti, nyolcszög alaprajzú, három erős lépcsőfok alkotta talapzat a gótikus hosszház középtengelyében.³⁵³

*

A Krisztus kereszthalálának helyén állított nagy kereszt a nyers kőfelületként meghagyott Golgotán állott.³⁵⁴ A Szent Gellért püspök sírhelyeként hagyományozódott, valóban 11. századnak tartható, egyszerű kőszarkofág Csanádon (Cenad, Románia) a fő nézetét jelentő hosszoldal közepén domborművű kőrakást mutat, amely fölé kis félköríves talpból növvő, kiszélesedő szárvégződésű latin kereszt magasodik (1031-1033. kép); a csak az utóbbi években láthatóvá vált másik hosszoldalon hasonló, de befejezetlen ábra látható (1034-1035. kép).³⁵⁵ Az effajta imitált kőrakás esetenként Ádám koponyáját is magába foglalta, vagy az a kereszt aljánál a köveken feküdt — Magyarországon azonban csak az újkorból maradtak fenn ilyen kőszobrászati emlékek (903-904. kép). Középkori festményeken azonban előfordul a koponya motívuma, például a vadászi (Vinători, Románia) református templom nyugati kapuját díszítő, 15. századi Keresztrefeszítés-jeleneten a keresztfa tövéénél.³⁵⁶ Az ábrázolás valódi jelentését ma sem minden esetben ismerik fel: például a jászberényi temetőkereszt 1661-es évszámú alsó részének tetején a kőrakást a rajta lévő egyetlen koponyával úgy interpretálták nemrég, hogy a „halomszerűen elhelyezett koponyacsontok tömege bizonyítja, alkotója nem út menti, hanem temetői emlékműnek készítette”,³⁵⁷ pedig a kőrakást a talapzat fölött emelkedő, a korpusszal egybefaragott kereszt egyértelműen a Golgota hegyének sematikus ábrázolásaként határozza meg.

A csanádihoz hasonló, kőrakásból növvő kereszt Magyarország későbbi középkori síremlékein nem fordul elő. Az újkori temetők emlékanyagában azonban meglehetősen gyakori ez az ábrázolási típus (742-743. kép), amelynek Kárpát-medencei kontinuitásával azonban nem lehet számolni: az újkori példák külföldi mintakönyvek, kőfaragói motívumgyűjtések nyomán jelenhettek meg ismét a sírkövek és a kereszték ábrázolásai között.

*

A sírkőábrák nyélre ültetett keresztjeinek formaadása meglehetősen változatos. Egy fentebb már említett, pozsonyi sírlapon a kereszt két vízszintes szára hármas csúcsban, a függőleges rombuszszerűen kiszélesedő hegyben végződik (919. kép). A

³⁵³ *Civitas Dei* 1987. 260.

³⁵⁴ BAUERREISS 1961. 11.

³⁵⁵ HENSZLMANN 1871b. 31-34.; DÁVID 1974. 22-23.; 3. kép; THEODORESCU 1976. 106-107.; Figs 109-110; BENKŐ 2005a; BENKŐ 2005b.

³⁵⁶ EMŐDI-LÁNGI 2003. 176.; táblaképeken látható példáit ld. korábban, ugyanezen fejezet 24. jegyzetében

³⁵⁷ SUGÁRNÉ KONCSEK 2006. 9.

már szerepeltetett haraszi sírkő szárainak végén szabálytalan körlapok láthatók (817-819. kép).³⁵⁸ A háromszögű talpból kinövő latin kereszt szárainak kiszélesedő végét nyolcszöglapok alkotják az Alsóbotfaluban (Bzince pod Javorinou, Szlovákia) talált, később azonban tévesen Pöstyénhez kötött sírkövön (917-918. kép).³⁵⁹ A ruszti (Rust, Ausztria) Fischerkirche sírkövén, a keskeny szalagkereten belül a kereszt vízszintes szára mankós végződésű (988. kép).³⁶⁰ Egy dobronyai (Dobra Niva, Szlovákia) sírkövön³⁶¹ a belső mező felé lépcsősen mélyülő kereten belül domborművű, háromkaréjos („lóhereíves”) szárvégződésű kereszt látható, talpának jelenleg csak a teteje látszik (848. kép), és hasonlóak a Savnyikban (Spišsky Štiavnik, Szlovákia) Divald Kornél által leírt sírlapon³⁶² is a kereszt szárvégződései. Verebi Péter (+1403) mártaverebélyi sírköve³⁶³ (25-26. kép) orrtagos díszű keresztjének szárai ugyancsak háromkaréjokban végződnek, és ilyen a szárvégződés Mihnea havasalföldi vajda nagyszebeni (Sibiu, Románia) sírlapján³⁶⁴ (101. kép), valamint egy besztercei (Bistrița, Románia) sírkövön³⁶⁵ (849. kép) is. Claus és Anna Ursenbach kóloomi sírkövén a kereszt szárai szamarhátív formájú karéjokból álló, hármas motívumban végződnek (93. kép).³⁶⁶ A leggyakoribb a középtől a szárvégek felé szélesedő forma, amelynek sok változata ismert. Dévényben (Devín, ma Bratislava része, Szlovákia) egy sírlapon a szárok talpszerűen szélesednek ki, és a „talpak” homorúan íveltek (46-47. kép).³⁶⁷ Az egyik jekelfalvi (Jaklovce, Szlovákia) sírlapon bonyolult körvonalú, latin kereszt látható, amelynek ívekből építkező körvonalrajza, a háromkaréjos szárvégzódések, a középtájon átlukasztott kereszt szár fűrészelt fakereszthez tesz hasonlóssá az ábrát (845. kép).³⁶⁸

A budai Nagyboldogasszony-templom felirat nélküli, a 14. század elejéről származó, vonalkeretes sírlapján a szigorúan geometrikus szerkesztésű ábra kiszélesedő szárvégződésű keresztjét négy, negyedkörnél nagyobb körív alkotja, és a kereszt közepén a külső körívvel koncentrikus ívekkel rajzolt, kisebb ívnégyszög található (989. kép).³⁶⁹ Hasonlóan szerkesztett keresztet mutat Hermannus de

³⁵⁸ VERNEI-KRONBERGER 1939. 14, 17.; SLIVKA 1982. 392-393.; 3. kép; VARGA–LŐVEI 1990-92. 117, 158. (11. jegyzet); DIVALD 1999b. 323.; KÖH Tervtár ltsz. K. 460.

³⁵⁹ KOVACOVIC 1934. 27-28.; RUTTKAY 1991. 155.; 7. kép; KRATOCHVÍLOVÁ, E., Kamenné svedectvá minulosti. In: KRATOCHVÍLOVÁ 1997. 22-24.; LUXOVÁ 2003. 325.

³⁶⁰ MELZER 1980. 44.; 13-14. kép; MELZER 1984. 3-4.; 8. fénykép

³⁶¹ *Súpis* 1967. 306.; *Pamiatky* 1970. 347.

³⁶² DIVALD 1906. 99-101.

³⁶³ CZEGLÉDY–KOPPÁNY 1969. 31, 33, 46, 50.; 13, 43. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337, 462, 588, 589.; 586/4. ábra; II. 1220. kép

³⁶⁴ ALBU 2002. 30-33. (25. sz.); Abb. 14

³⁶⁵ Közöletlen

³⁶⁶ ZIMMERL 1953. 5, 58. (125. sz.); SCHMELLER-KITT 1974. 220.; 214. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 143.

³⁶⁷ SLIVKA 1987. 170, 172.; 8/6. kép

³⁶⁸ VERNEI-KRONBERGER 1939. 14, 17-18, 62. (58. jegyzet); LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; 338/1. ábra; II. 178. kép; Rajzuk: KÖH Tervtár, ltsz. 2633, 2635.

³⁶⁹ VERNEI-KRONBERGER 1939. 17., 61. (48. jegyzet); BICZÓ 2002. 176. (74. jegyzet); a MNM-ban ismeretlen lelőhelyről utólag beletárolt sírlap származási helye a Nagyboldogasszony-

Zuzenhausen még évszám nélküli köriratú, a 13. századra keltezett sírköve a heidelbergi egykori Ágoston-rendi kolostorból,³⁷⁰ valamint a witzenhauseni Stadtkirche egy 14. század eleji, felirat nélküli, domborműves sírköve, Konradsdorf bei Selters volt premontrei kolostortemplomának egy évszám nélküli sírlapja, továbbá a württembergi Michelsberg bei Cleeborn kápolnájának ugyancsak felirat nélküli kőlapja³⁷¹. Az 1289 után elhunyt Sifrid Laeublo minden részletében geometrikus szerkesztésű, a lóhereíves szárvégződésektől eltekintve ugyanilyen keresztet mutató, köriratos, de még ugyancsak évszám nélküli sírlapján a heiligenkreuz-i ciszterci kolostor kerengőjében még a vékony szerkesztési segédvonalak „koordináta-rendszere” is kivehető.³⁷² Akár egyazon műhelyből is származhatnak azok az Észtország egymáshoz közeli településeiről (Muhu, Pöide, Ridala, Valjala) ismert, domborművű sírlapok, amelyek keretezett mezőjében ívelt szalagokból összeállított, bonyolult talpba szúrva jelenik meg a négy félkörből összeállított kereszt, középen ívnégyszöggel.³⁷³ Ez a forma távoli visszfénye azoknak az erősen kiszélesedő, talpas szárvégződésű görög keresztnek („Tatzenkreuz”), amelyek szabályos körvonala — a keresztszárak közeit egy-egy háromnegyedkör kimetszésével nyerték — jellemzi például Trier már említett, 10–11. századi köztéri keresztjeit (1023-1028. kép),³⁷⁴ és amelyek ilyenén megformálása 8-10. századi brit és ír példaképekre³⁷⁵ vezethetők vissza. Ezen típusok jóval későbbi, egyben földrajzilag igen távoli továbbélésére jó példaként szolgál Novgorod, ahol a Szent Szófia-templomban az Alekszej érsek által 1359 és 1388 között készíttetett, domborműves díszű, kő emlékkereszt (eredetileg a templom külső homlokzatában)³⁷⁶ a talán Skandinávia által közvetített inzularis hatás kiemelkedő jelentőségű emléke (1036. kép). A városban a körbe írt, a körívvel kimetszett szárak között körívvel összekötött, talpas kereszt további, jóval egyszerűbb példái is megtalálhatók (pl. az 1557-ben emelt Szentháromság-templom téglahomlokzatába befoglalva³⁷⁷). [A típus historizáló újrahasznosítására ismert példa a zeneszerző Rimszkij-Korszakov (+1908) és felesége monumentális síremléke³⁷⁸ a szentpétervári Nyevszkaja Lavra temető-panteonjában (1037. kép).] Fraknónádasdon (Rohrbach, Ausztria) 1652-es évszámú

templom Schulek Frigyes-féle, 1876-ban készült ásatási alaprajza (SCHULEK 1876c) alapján azonosítható.

³⁷⁰ NEUMÜLLERS-KLAUSER 1970. 15. (21. sz.)

³⁷¹ AZZOLA 1970. 1-3. kép

³⁷² KOCH 2007. 208, 211.; Abb. 234

³⁷³ LOIT 2004. [11, 13.]; képek a 10, 12, 32. oldalakon; LOIT, *Katalog* 11. (19. sz.), 12. (21. sz.), 14. (28. sz.), 15. (31. sz.), 20. (43. sz.), 21. (46. sz.), 36. (80. sz.)

³⁷⁴ DEHIO 1984. 1080-1081.; VIERBRUCHEN—STEFFNY 1997. 42-43. — valamivel részletesebb bemutatásukat ld. alább.

³⁷⁵ Szép példája például Muiredach 10. századi keresztje, Monasterboice, Louth, Írorság; ARIÈS 1984. 232.; 312. kép; a forma hosszan tartó, nyugat-európai továbbélésére példa több, talán 16. századi sírkereszt Toulouse-ban: ARIÈS 1984. 232.; 315-316. kép

³⁷⁶ BAÏHEP 1980. 371-372.; 116. kép

³⁷⁷ NIKOLAEVA 2004. 126. kép

³⁷⁸ ПИПЮТКО—МЕЛЬНИКОВ 2006. 28-29, 41. (130. szám, képpel)

kőpillért koronáz egy geometrikus szerkesztésű kereszt (1038. kép).³⁷⁹ Ilyenekhez hasonló, esetleg nyugat-európai példák historizáló újraedezésének és ezek mintakönyvi hatásának példájával magyarázható a balatonfüredi régi arácsi temetőben a füredi fürdő igazgatója, Écsy László feleségének, Nagy Ludovikának (†1840) romantikus síremlék-pillérét³⁸⁰ lezáró kereszt. A távoli inzuláris hatás közvetítésének skandináv útvonalára enged következtetni az a megfigyelés, miszerint a fentebb említett észt sírkövekéhez hasonló keresztek találhatók a Gotland szigeti templomok fa ajtószárnyait díszítő kovácsoltvas-munkák között;³⁸¹ az észt faragványos keresztek íveit alkotó kettős pálcák, és a páronként szomszédos ívelemek érintőpontjainál egyes sírlapokon kifaragott, a bújtatott vasrácsok összekötő elemeire emlékeztető motívumok valóban megengedik vaskeresztek előképszerpét.

A budai emlék egyszerűsége akár helyi „ötlet” eredményének is feltüntetheti a szabályos körívekből szerkesztett keresztet, amelynek a „rafináltabb” ír, észt vagy novgorodi emlékekhez közvetlen köze bizonyára nincs is. Buda és ezen belül a Nagyboldogasszony-templom középkori síremlékeinek a város lakossága és kereskedelmi kapcsolatrendszere összetettségét tükröző „nemzetiségi” gazdagsága³⁸² azonban könnyen elképzelhetővé teszi, hogy egy német, akár még a balti vidékekről származó kereskedő egyéni igényt tükröző emlékét lássuk a budai darabban.

*

A valamilyen talpra állított, hosszú nyélen körbe írt, kiszélesedő szárvégződésű görög kereszt (tártsakereszt, *Scheibenkreuz*) kedvelt sírkőábra volt Németországban³⁸³ és Közép-Európa-szerte a 12–13. században, esetenként még a 14. század első felében is (862. kép). A keresztet övező körbe írott felirattal megtalálhatók például Bécsújhelyen (Wiener Neustadt), ahol ezek a 13. század első felére keltezhető sírlapok a város legkorábbi középkori epigráfiai emlékei.³⁸⁴ Hermann Bredebake (†1339) hildesheimi sírkövén (990. kép) a körbe foglalt, orrtagos díszű kereszt hosszú szára félköríves szalagtalpból emelkedik ki.³⁸⁵ Magyarországon egy Esztergomban, a szigeti bencés apácakolostor feltárása során feltárt, a 12–13. századra keltezhető sírkövön kicsiny, háromszögű talpból kinövő, hosszú nyélen ülő tártsakereszt látható (844. kép).³⁸⁶ Ugyancsak Esztergom területén került elő egy

³⁷⁹ SCHMELLER-KITT 1993. 445.

³⁸⁰ LŐVEI, *Veszprém* (1986-os gyűjtés)

³⁸¹ LOIT 2004. [11.] (hivatkozik: MARKUS, K., *Vanimad kristlikud hauatähised Eestis. — Eesti aastal 1200.* Tallin 2003.

³⁸² A kérdés bemutatását részletesebben — példák felsorolásával — ld. korábban, az „Előszó”-ban.

³⁸³ Pl. AZZOLA 1970. 1-3. kép; Konzell, *Seelenkapelle* (862. kép); RÖTTGER 1929. 168.; Fig. 98

³⁸⁴ KOHN 1998. 3. (1-2. sz.); Abb. 1-2

³⁸⁵ WULF 2003. 1. Abb. 54; 2. 320. (86. sz.)

³⁸⁶ RITOÓK 1997. 206.; LOVAG 2001. 349.; LOVAG 2005. 127.

5.3.7. Életfa és liliomos kereszt

Székelkeresztúr (Cristuru Secuiesc, Románia) római katolikus templomában a szentélypoligon zárókövének 1458-as évszámával keltezett boltozat másik zárókövének a gótikus minuszkulás *ih̄s* Krisztus-monogram *h*-jának első szárát, felfelé megnyújtva, keresztte alakították (1039. kép).³⁹⁵ A felső kereszt szár stilizált liliomban végződik, és a kereszt két oldalán a betűk fölött olvasható felirat — *arbor vite* — életfaként értelmezi a Krisztussal mintegy egybeforrott, liliomos keresztet. Lényegében ezzel az ókorban eredeztethető gondolkörrel, az életfával (nem pedig a templomi körmenetek hagyományával) magyarázta Romuald Bauerreiss a 10. századtól igen széles földrajzi környezetben — Észak-Afrikától és Szicíliától Schleswig-Holsteinig és Gotlandig — elterjedt, rúdra ültetett, gyakran kerek nádusszal ellátott görög kereszt motívumát templomkapuk ívmezejében és szemöldökgerendáin, sírköveken, keresztelőkutakon.³⁹⁶ Ezek a „hordozható keresztetek” (*Vortragskreuz, Prozessionskreuz*) már az ókeresztény, majd Meroving- és Karoling-kori szarkofágokon megjelentek — ábrázolásuk 4. századi kezdete az úgynevezett Passió-szarkofágok csoportjával függ össze, amelyeken a Krisztus sírját őrző, alvó katonák között Krisztus helyett tűnik fel a nyélre erősített kereszt.³⁹⁷ Az ilyesfajta keresztetek uralkodói képmásoktól, illetve uralkodókkal kapcsolatos tárgyaktól független ábrázolása tehát nem a késő antik császári *labarumból* vezethető le, hanem a feltámadott Krisztus jelképeként jelenik meg, magát az életet, a feltámadást szimbolizálva — ezt hangsúlyozza az is, hogy a későbbi emlékek egy részénél a keresztetek oldalsó szárain az eredetileg a Krisztus-monogramok oldalán ábrázolt paradicsomi madarak ülnek, vagy felettük repkednek — az egyik közismert példa a passauai Gizella-sírlap (234. kép).³⁹⁸ A motívum eredete Bauerreiss szerint konkrét tárgy: a Jeruzsálemben a Szent Kereszt feltalálási helyén még Nagy Constantinus (mások szerint II. Theodosios³⁹⁹) által felállíttatott, utódai által tovább díszített, monumentális, votív kereszt. (Ez a középkori geográfia szerint a világ közepét jelentő Golgotán álló díszkereszt, amelyet a paradicsom közepén növő életfával azonosítottak, lehetett az életfa-keresztetek előképe; eszerint a keresztetek alatti kis gömbök eredendően nem a hordozható keresztetek nádusának, hanem a világ gömbjének ábrázolásai.)⁴⁰⁰ Az életfa-kereszteteket a 10. századtól kezdődően gyakran kisebb-nagyobb, félköríves talapzatra állították, amelyet a későbbi időkben a kőfaragók háromszöggé, hármashalommá, lépcsős alépitménnyé változtattak. A változtatások jelzik, hogy addigra a motívum eredeti jelentése — a paradicsom

³⁹⁵ DÁVID 1981. 284.; 313. kép

³⁹⁶ BAUERREISS 1961. 1-14.

³⁹⁷ BAUERREISS 1961. 3-5.; 17. ábra

³⁹⁸ BAUERREISS 1938. 80-82.; BAUERREISS 1961. 8, 12. ábra; KROOS 305-306.; Abb. 14

³⁹⁹ Anatole Frolov-ra hivatkozik: KOVÁCS 1984. 417.

⁴⁰⁰ BAUERREISS 1961. 9-14.

közepén álló kis domb, amely alól a négy paradicsomi folyó eredt — gyakran már feledésbe ment.⁴⁰¹

A dombot jelképező halomból növvő, rúdra ültetett keresztek életfaként történő megjelenítéséhez képest sokkal közérthetőbbek lehettek az olyan életfakereszt ábrázolások, amelyeken a keresztet növényi motívumokkal — eleinte leveles indával, utóbb többnyire liliommal — kapcsolták össze. A levelek közül növvő, indákkal, palmettákkal közrefogott keresztek egy Szent Cyprianusnak tulajdonított, a Krisztus halálát követően égig érő fává növekedett, az egész földet beárnyékoló keresztet magába foglaló látomás képi megfelelői, ugyanakkor a levélkehely antik áldás- és szerencseszimbólum.⁴⁰² Ennek megfelelően az oszlopok tartotta ív alatt lépcsős talpon álló kettős keresztet a kereszttalpból növvő, leveles indák keretelik egy Thesszalonikiben őrzött, 10–11. századi mellvéd-táblán; a feltámadást jelképező ábrázolási típus már az ókeresztény sírművészetből ismert, és széles körben kedvelték a bizánci képrombolás korszakában és azt követően is, elsősorban szobrászati műveken, például szarkofágokon.⁴⁰³ A kereszttereklyéket őrző egyes sztaurothekák hátlapjain a két oldalra hajló, leveles indák — szasszanida eredetű palmetták — alkotta talpra állított kereszteket Krisztus nevének monogramjai (IC XC, vagy IC XC NIKA — „Jézus Krisztus győzedelmeskedik”) az igazi kereszttel azonosított Megváltó szimbólumaként jelenítik meg.⁴⁰⁴ IV. Leó és VI. Constantinos 776–780 között vert ezüst pénzeinek hátoldalán a lépcsős talapzaton álló, szárvégződéseinek minden sarkán egy-egy kis koronggal díszített keresztet a *hISYS XRISTYS NICA* körirat övezi.⁴⁰⁵ IC XC NI KA áll Annának, Grisandus pap anyjának (†1148) négynyelvű sírtábláján (Palermo, Zisa-kastély) a fehér márványba mélyített, kőberakásos kereszt szárai közötti négy mezőben is (1041. kép).⁴⁰⁶

Spoletóban a 6. század vége és a 8. század eleje közé keltezhető San Salvatore nyugati homlokzatán a középső kapu szemöldökgerendája fölötti fríz és a vele egykorú, a közeli Trevi mellett található Tempietto sul Clituno oromtimpanonjai közepén levelek alkotta „kehelyből” egy-egy akantuszlevelekkel borított kereszt (*Blattkreuz*) nő ki, és a leveles talpból klasszicizáló indadísz gyűrűzik kétfelé (1042.

⁴⁰¹ BAUERREISS 1961. 15.

⁴⁰² KOVÁCS 1984. 417-418.

⁴⁰³ *Byzantium* 1997. 37. (cat. no. 2.B, PAZARAS, T. N.)

⁴⁰⁴ Példák a 10–11. század fordulója tájékaról: *Byzantium* 1997. 78-80. (cat. no. 37–38, ANDERSON, J. C., illetve KATSARELIAS, D. G.); kicsiny, 12. századi bizánci enkolpion hátoldala hasonló kereszttel és Krisztus-monogrammal: uo. 332-333. (cat. no. 226, ALCHERMES, J. D.); KOVÁCS 1984. 8, 11-12. kép; Sinai Szent Katalin-kolostorában fennmaradtak olyan 12. század végi ikonok, amelyek hátlapján keresztet tartalmazó körök alkotta végtelen (textil-)mustrák imitációját festették meg, egy a Mennyei Létrát ábrázoló ikonon a körben lévő kereszt szárai között is a IC XC NIKA rövidítés olvasható: *Byzantium* 1997. 376-377. (cat. no. 247., CORRIGAN, K.)

⁴⁰⁵ *Kreuz* 2005. 155. (Kat.-Nr. I.7.4, STUMPF, G.)

⁴⁰⁶ A királyi gyóntató Grisandus öt epitáfium-táblát készíttetett családtagjainak, amelyeket egy anyja védőszentjének, Szent Annának szentelt sírkápolna falában helyeztetett el, közülük három ma is megvan; az apa, Drogo (†1153) táblája „csak” három nyelvű, mozaikberakás nélkül: *Friedrich II.* 2008. 319-320. (Kat.-Nr. I.4., DITTELBACH, T.)

kép); a San Salvatore középső ablaka keretívének csúcsán ugyancsak levélborítású kereszt áll, míg az oldalsó kapuk frízének indadíszes környezetű keresztjei simák.⁴⁰⁷ A levélborítású spoletói keresztnek legközelebbi motivális párhuzamai a monumentális jeruzsálemi keresztet visszaadni kívánó, 6–7. századi zarándok-ampullákon találhatók.⁴⁰⁸ A svájci Romainmôtier 8. századi ambó-táblája nagy keresztjének körvonalait is levélsorok és szalagfonat tölti ki.⁴⁰⁹ Az indás kereszt szár-dísz középkori kőfaragványokon Magyarországon sem ismeretlen: az erdélyi Boroskrakkó református temploma szentélyének külső falsíkjában található, alighanem 13. századi sírkőből kivágott kváderen az *VLRICVS* és a *MARIA* nevek közti két párhuzamos vonal közét részben kitöltő, befejezetlennek látszó, leveles inda is növénydíszes kereszt maradványának, egyik (vízszintes?) szárának tartható (738. kép). Bizonytalan magyarországi eredetétől függetlenül ugyanebbe a gondolatkörbe tartozik a lényegesen korábbi, oroszvári (Rusovce, Szlovákia) márványkereszt,⁴¹⁰ önmagán át meg áthurkolódó, leveles indadíszével (1043. kép). Legutóbb Bartos György két román kori, kanyargó indák között palmettákkal díszített, keretelt székesfehérvári kőhasábról feltételezte, hogy egykor épület (valószínűleg a prépostsági együttes) homlokzatába falazott, szárai végén enyhén kiszélesedő kereszt töredékei lehetnek.⁴¹¹

A jáki kőfaragványok között közelebből ismeretlen a lelőhelye egy 13. századi sírfedlap-töredéknek (1044-1046. kép), amelyen a hosszoldalakkal párhuzamosan húzódó, az alsó rövid oldal mentén átkötő, két-két különböző rajzolatú, leveles-palmettás indasor között a hossz tengelyben sima, meglévő végén enyhén homorú ívben végződő szalag, minden bizonnyal egy nagyméretű kereszt függőleges alsó szára látható.⁴¹² A felületet kitöltő ábra hasonló szerkesztésmódjáról árulkodik egy román kori sírkőtöredék az alsó-ausztriai Ulrichskirchenben, majuszkulás feliratú keretsávon belül hullámos, leveles indáktól közrevett kereszt nóduszos alsó szárával (1047. kép).

A barcelonai múzeum egy 950 és 1050 közé keltezett, bronz oltárkeresztjének kifelé szélesedő szárait lilomos indafonat borítja, amelyhez a szárok pereméről kinyúló, a keresztnek dekoratív megjelenést biztosító lilomok sora kapcsolódik.⁴¹³ A barcelonai kereszthez hasonló módon a talapzaton álló, körrel összefogott kereszt

⁴⁰⁷ JÄGGI 1998. 117-118.; 9, 18-20, 27-28, 35, 38, 132-133, 142, 145. kép; az épületeknek a korábbi vélemények nem mindegyikével egyező keltezéséről: uo. 148, 194, 254.

⁴⁰⁸ JÄGGI 1998. 118., hivatkozik: GRABAR 1958. 55-58.; Pl. XVI (Monza Nr. 10), XVIII (Monza Nr. 11), XXXII (Bobbio Nr. 1), XXXIII (Bobbio Nr. 6)

⁴⁰⁹ MILOŠEVIĆ 2003. 373.; 20.a. kép

⁴¹⁰ *Europas Mitte* 2000b. 55. (Kat.-Nr. 02.03.39, HOLČÍK, Š.)

⁴¹¹ MENTÉNYI 2007. 65-66.; 87-88. kép

⁴¹² HOEFELMAYR-STRAUBE 1954. 106. jegyzet; Abb. 12; Ismeretét Mezey Alice-nak köszönhetem; kissé részletesebben ld. alább, az „A holtak jelenléte – templomi temetkezések és környezetük a középkori Magyarországon” című fejezetben.

⁴¹³ Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, MNAC/MAC 12099 kat. sz.: *Cataluña* 1999. 374. (120. kat. sz.)

szárait és a kör íveit is liliomok tagolják a gotlandi Lyekirch egy sírkövén.⁴¹⁴ A német Eldagsen templomában egy felirat nélküli, késő román sírkövön a díszes tárcsakereszt rúdján ülnek kétoldalt liliomok,⁴¹⁵ erősen emlékeztetve az újkori német és osztrák temetők kovácsoltvas sírkeresztjeinek megoldásaira. Egy késő gótikus vas sírkereszt szárainak végén és a szárak között is átlósan egy-egy, összesen nyolc liliom található Roffnában (Oberhalbstein).⁴¹⁶ A bulgáriai Nesebar Régészeti Múzeumában egy középkori bronz kereszt erősen kiszélesedő szárvégződéseinek mindkét csücskére egy-egy liliomot, összesen tehát nyolcat ültettek (1048. kép). Nagyobb számú liliom – a szárak végén és a szárak két-két orrtag-párján, valamint a keresztet hordozó rúd alsó végén – díszíti Eberhard Liebener (*Liebenarius*; †1275) sírlapját a dél-németországi Pforzheim vártemplomában.⁴¹⁷ Hasonló módon számos liliommal tagolt kereszték más sírköveken és töredékeken is feltűnnek a városban és környékén.⁴¹⁸ A liliom pforzheimi közkedveltségének jele az is, hogy a liliomos keresztel díszített sírkövek egy részét megrendelő, egymással rokonságban álló Liebener, Göldlin és Goeslin családok 14. századtól ismert, közös címerének osztott pajzsában az alsó mezőt is nagyméretű liliom tölti ki.⁴¹⁹

A leírt „sokliliomos” keresztelnél sokkal több az olyan emlék, amelyen a kereszt minden szárának végén hordoz egy-egy liliomot. A motívumot Percy Ernst Schramm egyszerűen a háromkarájós szárvégződésű kereszték („Kleeblattkreuz”) különleges esetének tartotta, és nyitottnak tekintette a kérdést, hogy lehet-e valamilyen allegorikus értelmezése.⁴²⁰ A fentebb említett, felirattal magyarázott székykeresztúri életfa-kereszt (1039. kép) erre a problémára választ jelent: a liliomos kereszték konkrét jelentést hordoztak, bár egyes emlékek készítői és megrendelői már nem feltétlenül lehettek tisztában a dekoratív megjelenésű, idővel nagyon általánosan elterjedt forma eredeti jelentésével. Egy francia területen a 9. század utolsó harmadában készült evangeliáriumban a Lukács szövegét kezdő L iniciálé szárát alkotó férfialak emel hosszú rúdra erősített, liliomos szárvégződésű keresztet.⁴²¹ Ilyen kereszt ül a Stauf dinasztia német-római császárainak 12. század végén készült országalmáján.⁴²² Az 1798-ig Nürnbergben őrzött császári jelvények között volt egy további, ugyancsak liliomos keresztet hordozó, 14–15. századi

⁴¹⁴ A sírlapon runa felirat fut körbe: BAUERREISS 1961. 3.; 13. kép

⁴¹⁵ AZZOLA 1970. 4. kép

⁴¹⁶ HÜPPI 1968. 250.

⁴¹⁷ LACROIX–HIRSCHFELD–PAESELER 1939. 149.; 127. kép; SEELIGER-ZEISS 2003. 5-7. (2. sz.); Abb. 3

⁴¹⁸ Pl.: ROTT 1913. 142.; 68. kép; SEELIGER-ZEISS 2003. 11. (10. sz.); Abb. 10

⁴¹⁹ Először Gosolt Liebener (+1318) sírkövén, majd például kehelyből kinövő, liliomos szárvégződésű kereszt alatti pajzsban Peter Goeslin (Goslin; +1472) sírlapján: SEELIGER-ZEISS 2003. 12-13. (13. sz.); Abb. 14, illetve 53. (64. sz.); Abb. 52

⁴²⁰ SCHRAMM 1958. 88, 89.

⁴²¹ Hildesheim, Dom- und Diözesanmuseum, Inv. Nr. DS 68: *Bernward* 1993. 2. 450. (Kat.-Nr. VII-4, KUDER, U.)

⁴²² SCHRAMM 1958. 87-91.; Abb 76-77a; SCHRAMM–MÜTHERICH 1962. 184-185. (Nr. 185), kép: 423.; HUCKER 2008. 94.; Abb. 2

országalma is.⁴²³ 1230 körül készült, liliomos szárvégződésű kettős kereszt alkotta ereklyetartó található Aachenben, hátoldalának a megváltást jelképező, vésett díszű lemezén az Új Paradicsom életfájának leveles indáival,⁴²⁴ hasonló értelmű az 1160/70 tájára datálható, hildesheimi ún. kis Bernward-kereszt⁴²⁵ hátoldalán is a növényi indadísz. A dél-csehországi Vyšší Brod ciszterci kolostorában őrzött, magyarországi eredetű, a 13. században készült díszes ötvösmű, a Záviš-kereszt kettős keresztje szárainak végén egy-egy nagy liliom található (1049. kép).⁴²⁶ A Tiszántúl déli részére lokalizálja egy 13. század közepén tevékeny ötvösmester működését fémkereszteknek az a Csongrád melletti Ellésen, Hódmezővásárhelyen, Kardoskúton és Mezőberényben előkerült csoportja, amelyeknél a fémlemezről kivágott keresztet kiszélesedő szárvégződését, a keresztoszárak ovális tagoló elemeit és a szárak találkozását hangsúlyozó körlemez finoman vésett vonalrajzú, erősen stilizált liliomok díszítik (1050-1052. kép).⁴²⁷ Végletekig stilizált liliomos szárvégződés jellemez két gótikus díszkeresztet Prágában: egy Velencében 1355 előtt hegyikristályból készült oltárkeresztet, valamint egy Karlstejnből származó arany ereklyekeresztet az 1370-es évekből.⁴²⁸

Az elpusztult, de rajzok által megőrzött, útszéli francia *montjoie*-k magas, vimpergás-fülkés-figurás talapzaton álló keresztjei közül volt olyan, amelynek csak a végét díszítette liliom, de akadt olyan is, amelyen a felső és a két oldalsó szár két oldalát a liliomok oldalsó szirompárjai kísérték.⁴²⁹ Valamilyen ilyesfajta emlék, vagy egy torony csúcsdíszé lehetett az előképe a hildesheimi St. Andreas-templomban Offenia (†1301) sírkövén látható ábrának, egy magas, mérműdíszes-kúszóleveles vimpergára ültetett, liliomos szárvégződésű keresztnek.⁴³⁰ A liliomok a Krisztus nimbuszát kiemelő kereszt szárvégeire is felkerültek a középkor végén.⁴³¹

A rendi önreprezentáció sajátos példaként a Peter de Cornillan nagymestersége idején (1354–1355) Rhodoson vert pénzekben a keresztoszárak végein ülő liliomok középső szirmát a johanniták kereszties címerpajzsára cserélték.⁴³²

A különböző keresztábrázolásokra és ezeknek a stilizált liliomokkal történő összekapcsolódására (de nem liliomos keresztoszár-végzódésekre!) jó példákkal

⁴²³ Elveszett, képét metszet őrizte meg: SCHRAMM 1958. 98.; Abb 80

⁴²⁴ *Ornamenta Ecclesiae* 1985. 3. 113, 115. (Kat.-Nr. H 31, HENZE, U.)

⁴²⁵ Hildesheim, Dom- und Diözesanmuseum, Inv. Nr. L 1989/6: *Bernward* 1993. 2. 628-629. (Kat.-Nr. IX-25, BRAUN-NIEHR, B.); WULF 2003. 1. Abb. 9; 2. 202-205. (14. sz.)

⁴²⁶ SCHRAMM 1958. 88-89.; Abb. 77d; KUTHAN 1982. 133-136.; KOVÁCS 1998. 94.

⁴²⁷ SZATMÁRI 2004.

⁴²⁸ Mindkettő a prágai Szent Vitus-templom kincstárában (az egyik jelenleg letétben a prágai Nemzeti Galéria állandó kiállításán az Ágnes-kolostorban): *Karl IV.* 2006. 260-261. (Kat.-Nr. 94, BARNET, P.), illetve 111-114. (Kat.-Nr. 24, OTAVSKÝ, K.)

⁴²⁹ ERLANDE-BRANDENBURG 1975. 28. kép

⁴³⁰ WULF 2003. 1. Abb. 70; 2. 310-311. (76. sz.)

⁴³¹ HAHN 2005. 141.; pl. 1500 körül készült bajor oltárkereszt: *Kreuz* 2005. 214. (Kat.-Nr. III.4.1); a bakabányai (Pukanec, Szlovákia) oltár Krisztus szobrának fején liliomos kereszt alkotta nimbusz látható.

⁴³² *Kreuz* 2005. 156. (Kat.-Nr. I.7.12., STUMPF, G.)

szolgálnak az 1526-ban készült Székelyudvarhelyi Kódex iniciáléi és grafikai díszítései.⁴³³ A lilium, mint díszítő motívum kedveltségét mutatja egy ebből a szempontból európai összefüggésben is sajátosnak számító magyarországi emlékcsoport, a késő gótikus ajtók liliumokkal telehintett vas hevederpántjai, amelyeknek különösen a Szepesség és Erdély területén maradtak fenn példái,⁴³⁴ de párhuzamuk említhető a Zólyom megyei Cserényben (Čerín, Szlovákia) is (1053–1054. kép).

Nem véletlen, hogy az életfa-kereszt, mint a megváltás reményének szimbóluma, nagyon is közkedvelt sírkő-ábrázolássá vált a középkorban. A száraz végén liliummal díszített kereszték igen gyakoriak például a német nyelvterületek sírlapjain, így a württembergi Wildbergben, Ebhausenben, Steinheim a. d. Murrban.⁴³⁵ A francia területek elpusztult, csak rajzról ismert, 13–15. századi sírlapjai között is egész sor ilyen ábrázolás található.⁴³⁶

Az életfaként értelmezhető liliumos kereszt Krisztussal való azonosítása érhető tetten olyan ábrázolásokon, amikor a kereszt kehelyből nő ki, például Peter Goeslin (Goslin; †1472) sírlapján a pforzheimi vártemplomban.⁴³⁷ A kehely és a kereszt összekapcsolása azonban „foglalkozás” jelzőjeként is előfordul: Albrecht Heher káplán (†1428) ugyancsak württembergi sírkövén a creglingeni evangélikus Herrgottskapelle-ben a kőbe illesztett fémlap alkotta kehely fölé lépcsős talpon álló oltárkeresztet faragtak.⁴³⁸ Alighanem ilyen összefüggésben értelmezhető Dévény (Dúbravka Devín, Szlovákia) római katolikus templomának a 13. század végére, a 14. század elejére keltezhető sírlapja is, kiszélesedő szárvégződésű keresztje két oldalán egy-egy kehellyel (46–47. kép).⁴³⁹

A székelykeresztúri liliumos keresztet életfaként meghatározó felirat alapján a magyarországi síremlékeken jelentős számban feltűnő, liliumos díszű kereszték is ehhez hasonló értelmet hordozhattak készítettőik számára (a lilium önmagában is a

⁴³³ DÁVID 1981. 309–311.; 312–315. ábra

⁴³⁴ Eperjes (Prešov), Lőcse (Levoča; Szent Jakab-templom), Felka — ma valamennyi Szlovákia —, illetve Keresd (Kriš), Küküllőkörös (Curciu), Almakerék (Mălinăcrav), Nagydisznód (Heltau, ma Cîsnădie, Románia), Nagylupsa (Lupșa), Nagyszeben (Sibiu) — ma valamennyi Románia: PEREHÁZY 2006. 44.; Lesses (Schönberg, ma Dealu Frumos, Románia): FABINI 1999. 305.; 424j kép

⁴³⁵ Wildberg, Tuzzelingerius (†1266) sírköve: NEUMÜLLERS-KLAUSER 1992. 8–9. (12. sz.); Abb. 6; Ebhausen, Katharina von Hornberg (†1365) sírköve: NEUMÜLLERS-KLAUSER 1992. 20. (38. sz.); Abb. 15; Steinheim a. d. Murr, Burcsint von Heinriet (†1297) sírköve: SEELIGER-ZEISS–SCHÄFER 1986. 12. (11. sz.); Abb. 12

⁴³⁶ ADHÉMAR 1974. Marguerita és Philippe de Palluau, Molaise apátnői 13. századi sírköve, Molaise apátsága: 24. (82. sz.); Bietrix de Chaigne, Molaise apátnője (†1279), Molaise apátság: 72. (365. sz.); Jean Chauvin de Beaune (†1339), Párizs, Grands-Augustin: 130. (713. sz.); Philippe Geoffroy (†1397), Saint-Denis: 170. (951. sz.); Raphaël de Saint-Denis kanonok (†1421) sírköve, Poitiers, Sainte-Croix apátság: 190. (1068. sz.)

⁴³⁷ SEELIGER-ZEISS 2003. 53. (64. sz.); Abb. 52

⁴³⁸ DRÖS 2002. 42–43. (45. sz.); Abb. 40

⁴³⁹ SEDLÁKOVÁ–RATKOS 1984. 20.; 5. kép; SLIVKA 1987. 170, 172.; 8/6. kép

paradicsomi életfa redukált ábrázolása volt⁴⁴⁰). A magyarországi emléktárhelyeken magában áll a középkori soproni ferences kolostor egy kisméretű sírlapja, amelyen a keresztszárak által bezárt derékszögek szögfelezőit alkotja egy-egy lilium (987. kép).⁴⁴¹ A motívum párhuzama egy talán gótikus minuszculák részleteit hordozó sírkőtöredéken található meg a romániai Baián.⁴⁴² Hasonló ábrázolásokkal kora középkori faragványok egész során találkozni, például Aquileiában a Museo Paleocristiano egy a 8. század második feléből származó márványtábláján, amelyen a körbe írt kereszt közepére helyezett tárcsát is kereszt alakban összeillesztett liliumok töltik ki.⁴⁴³ Ennél jóval gyakoribb, ugyancsak a langobard Észak-Itália területeire jellemző változat az, amelynél négyzetes mezőben található a gyakran csigas szárvégződésű, filigrán kereszt, a szögfelezőkben (vagyis a négyzetek átlóiban) kifaragott, a keresztszáraknál hangsúlyosabb liliumokkal.⁴⁴⁴ Szalagfonatos András-kereszt, rovátkolt díszű, koncentrikus körvonalak, rombusz-keret, levelek és kereszt alakban elhelyezett liliumok díszítik a dél-tiroli Mals St. Benedikt-templomának töredékes szentélyrekesztő-lapjait.⁴⁴⁵ Esetenként maga a kereszt el is marad, helyet adva a már csak a középső rozettából átlósan kiinduló liliumok András kereszt-szerű motívumának.⁴⁴⁶ Ez utóbbi „lilium-rozetta” tűnik korábbiak: falfestésen feltűnik már Dura Europos-ban, majd 4. századi aquileiai mozaikpadlón, hogy a 8. század vége és a 10. század közepe között egymás mellé sorolt négyzeteket töltsön ki több síremléken és kőlapon a dalmáciai Splitben.⁴⁴⁷ Vasból kovácsolt, liliumokban végződő András-keresztek mustrájával szögelték tele a lőcsei (Levoča, Szlovákia)

⁴⁴⁰ BAUERREISS 1938. 2.; Keresztek, állatok, növényi és geometrikus díszítések között liliumok is feltűnnek a jákfai templom román kori frízének ívsorában: MENTÉNYI 2002a. 348, 353. (LAHU 60.11., 60.35-37. kat. sz.); 284, 314-318. kép; Ebben az összefüggésben vélem tárgyalhatónak a múzeumainkban őrzött, régészeti feltárásokon előkerült, sok száznyi egyszerű kialakítású, középkori pecsétgyűrű között meglehetősen gyakori, liliumos díszítésű darabokat is (legutóbbi számbavételük: TÜRK 2001). Felvetődött annak lehetősége, hogy a lilium címertani motívumként – mint esetleg a Győr nemzetség címerábrája (CSOMA 1904. 83-86.; CSOMA 1995. 1225-1228.) – szerepelne rajtuk (LOVAG 1975. 337.), az emlékek nagy száma és erős földrajzi szóródása azonban ennek ellentmond [LOVAG 1980. 233. (63. jegyzet)]. Alighanem a lilium redukált keresztény életfa szerepben jelenhet meg úgy a pecséteken és gyűrűkön, mint más műalkotások díszítő elemeként (egyébként a lilium a kereszt mellett kedvelt jelvénye volt a lovagrendeknek is: GOSS 2006a. 53-54, 56.; 1, 6. kép), nem jelenti ez azonban azt, hogy minden használó, minden megrendelő vagy akár minden kézműves és művész tisztában volt a teológiai eredet összes vonatkozásával – ezen a kézműves szinten már nagy szerepe lehetett az egyszerű másolásnak, az általános divatnak.

⁴⁴¹ LŐVEI–VARGA 1987. I. 373.; II. 172. kép

⁴⁴² IORGA 1931. 3. (13. sz.); Fig. 13

⁴⁴³ LUSUARDI SIENA–PIVA 2002. 300.; 12. kép

⁴⁴⁴ Pl. Cividale, Vicenza: LUSUARDI SIENA–PIVA 2002. 301.; 17, 18a. kép

⁴⁴⁵ NOTHDURFTER 2002. 30-33.

⁴⁴⁶ Pl. Doss Trento, Cividale: LUSUARDI SIENA–PIVA 2002. 20, 25. kép; Sesto al Reghena, S. Anastasia: JAKŠIĆ 2004. 11.; 11. kép

⁴⁴⁷ PRIJATELJ–GATTIN é.n. 76, 78. kép; JAKŠIĆ 2001. 41.; DELONGA 2001. 69.; JAKŠIĆ 2004. 10-13.; 8-9, 12-14. kép

Szent László-(minorita) templom gótikus, fa sekrestyeajtáját.⁴⁴⁸ Liliomok alkotta görög kereszttekkel kitöltött, szalagfonattal keretelt négykaréjos tükrök mustrája borítja egy szentélyrekesztő 9–12. századi, a trák tengerparton fekvő Synaxisból származó márványtábláját – egyes liliomainak szirmai belső tagolás nélküliek, mások vájattal ereztettek, nem véletlen, hogy leírójuk „akantusz-rozetta”-ként nevezte meg a formát, amely mind a korai, mind a közép bizánci korszak kedvelt motívuma volt a keleti Mediterráneumban és az Adria környékén.⁴⁴⁹ Az effajta „liliomkereszt” különlegesen dekoratív változata található Quedlinburgban, a Wipertikirche kriptájában a 10. század közepe és a 11. század közepe közé keltezhető déli architráv stukkódíszében: körvonalon belül nyolckaréjos tükröt tölt ki a négy liliom alkotta görög kereszt.⁴⁵⁰ Ugyanitt az építés koránál lényegesen későbbi, talán a 12. század közepe táján készült oltárkő öt különböző típusú, vésett felszentelési keresztje közül az egyiket András-kereszt alkotja, a szárak közét teljesen kitöltő, háromkaréjos, liliomszerű motívumokkal.⁴⁵¹

Lényegesen gyakoribb Magyarországon az a német területeken például igen elterjedt forma, amikor a liliom a kereszték szárának végét díszítik. Ilyenek Pónik (Poniky, Szlovákia) templomának 14. századi felszentelési keresztjei (952. kép). Nánai Kompolti László pohárnokmester leányának, Zsuzsannának a Magyar Nemzeti Múzeumba ismeretlen helyről bekerült, 15. század eleji sírkövén a gótikus pártázat mögött emelkedő, nagyméretű latin keresztnek csak a felső szárán ül liliom,⁴⁵² igaz, mérete szokatlanul nagy, és alsó részének kis mellékszirmaival közelít a címerek tagoltabb, heraldikus liliomához (263. kép). Boroskrakkó (Cricau, Románia) református templomában egy a 13. század második felére keltezhető sírlap felső vége ugyan hiányzik, de a megmaradt ábrázolás-részlet alapján úgy tűnik, hogy mezőjében hullámos talpból növvő rúdra felerősített, igen nagy méretű, a megszokott keresztet helyettesítő liliom ült (1055-1056. kép) – hasonló jellegű, talpból növvő liliomok esetenként keresztet közrevevő ábrái láthatók Šibenik (Dalmácia) környéki kőlapokon⁴⁵³ („stećci”). 13. századi lehet az a zalaszentgróti sírkő, amelyen a háromkaréjos szárvégződésű kereszt végeire gazdag rajzolatú liliomos motívumokat véstek (1057-1058. kép);⁴⁵⁴ a motívum jellege határozottan rajzi előképekre, például kéziratok vonalas iniciáléi vagy közjegyzői kézjegyek vonalrajzára utal (közeli analógiája például Petrus Salinger gubbiói közjegyző felső végén liliomos jele a

⁴⁴⁸ PEREHÁZY 2006. 10.

⁴⁴⁹ *Byzantium* 1997. 36. (cat. no. 1, DAUTERMAN MAGUIRE, E.); egy 10–11. századi, konstantinápolyi mellvédapon körbe írt liliom-kereszték láthatók: uo. 38. (cat. no. 3, MATHEWS, T. F.)

⁴⁵⁰ LEOPOLD 1987. 33.; 21. kép (A díszítésnek ez a szakasza 1944-ben még megvolt, azóta elpusztult.)

⁴⁵¹ LEOPOLD 1987. 32, 41.; 19. kép

⁴⁵² VERNEI-KRONBERGER 1939. 28.; 4. tábla; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 42-43.; 17. kép

⁴⁵³ BEŠLAGIĆ 1975. 24, 26. kép

⁴⁵⁴ RÓMER, Zala; VÁNDOR 1986. 56.; IV/a. ábra; VARGA–LŐVEI 1990–92. 158. (11. jegyzet); 6. kép; LŐVEI 2001f. 76., képpel

13. századból;⁴⁵⁵ közvetlen összefüggés természetesen nem tételezhető fel közöttük). Egyszerűbb kivitelben, de hasonlóan a keresztszár háromkaréjaiban vésve jelennek meg a lilimok Alhardus de Saulberch felesége, Erzsébet sírkövén Landshutban, a seligenthali ciszterci apácakolostorban.⁴⁵⁶ Élszedett szegélyen végigfutó, erőteljes félhenger kereteli azt a székesfehérvári sírkövet, amelynek mezőjében a vésott vonalrajzú kereszt kihegyesedő végeit kétoldalt egy-egy hullámos vonallal „liliomos” szárvégződésé alakították (933. kép).⁴⁵⁷ Ördöngösfüzes (Fizeșu Gherlii, Románia) református templomában egy másodlagosan befalazott, a 14. század első felére, közepe tájára keltezhető sírkőlapon kettős vésott vonal alkotta kereten belül hármaskarú talpból hosszú rúdon lilimos szárvégződésű kereszt nő ki (15. kép).⁴⁵⁸ Az Ószelecről (Hozelec, Szlovákia) Svábfalvára (Svabovce, Szlovákia) került töredékes sírkövek egyikén a keretre merőleges tengelyű, domborművű lilimos részlete látszik – lilimos szárvégződésű kereszt egyik oldalsó szárának vége lehet. A kassai Szent Erzsébet-templom 14. századból származó sírkő-együttesének számos darabján hol szabályosabb, hol összenyomott, leegyszerűsített lilimban végződik a kereszt felső és két oldalsó szára (2-7, 11. kép).⁴⁵⁹ A kassaiakhoz hasonló, lilimos szárvégződésű, orrtagos díszű kereszték félreértett részletekkel kivitelezett, durva megmunkálását utánérzése jelenik meg egy kisméretű sírkövön, amelyik nemrég került elő Pilisszántón (1. kép).⁴⁶⁰ A kassai darabokhoz hasonló, lilimos-orrtagos kereszt és az alsó keresztszár elé függesztett címerpajzs látható azon a legkorábbi kassaiaknál is évtizedekkel korábbi, sokkal finomabb faragású sírlapon, amely Regensburg a hídon, vagyis a Dunán túli városrészének tanácsnoka, Haitfocus (+1310) emlékét őrzi a regensburgi székesegyház kerengőjében.⁴⁶¹

A lilimos szárvégződésű kereszt különleges, egyszerre dekoratív és bajelhárító funkciójú alkalmazásáról tanúskodik a Rieter von Kornburg család csöbörsisakja a 14. század közepéről, Kleinschwarzenlohe Mindenszentek-templomából: az arc tengelyében a sisak élére festett arany sáv adja a függőleges, az arannyal szegélyezett szemrések jelentik a vízszintes keresztszárakat, és mind a négy végére aranyos lilimot ültettek (1059. kép).⁴⁶² A korabeli fennmaradt sisakok száma igencsak csekély, a lilimos díszítés feltételezhető gyakoriságára utalhat azonban két nagyjából korabeli, magyarországi faragvány. A győri Püspökvár 14. századi tornyán a Kálmán püspök (1337–1374) címerén ülő sisakon kiugró sávok alkotják a

⁴⁵⁵ MENICHETTI 1980. 49. oldal előtti tábla

⁴⁵⁶ MADER 1927. 251-252.; Fig. 192

⁴⁵⁷ Siklósi Gyulának tartozom köszönettel 1994. évi, közöletlen leletének ismeretért.

⁴⁵⁸ DEBRECZENI László vázlatkönyvei, 1935. évi kötet, 99. (Debreczeni-gyűjtemény, Református püspökség, Kolozsvár; fényképe: KŐSZEGHY, Nyilvántartás)

⁴⁵⁹ RÉCSEY 1896. 7-8.; VII-IX. kép; MIHALIK 1897. 162-163.; IV. ábra; HAVLICE 1995. 116, 117-118, 119-122, 124-126. (93, 95, 97, 99, 100, 103, 104. kat. sz.)

⁴⁶⁰ R. V. 2000. 35.; LŐVEI 2001a. 38.; részletesebben ld. az „Előszó”-ban

⁴⁶¹ MADER 1933. 195.; Abb. 100

⁴⁶² Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum: Nürnberg 1986. 126. (Kat.-Nr. 11, WILLERS, J.); Andechs-Meranier 1998. 275. (Kat.-Nr. 1.18, TAPKEN, K. U.); Abb. 19

keresztet, az orrlemezen liliummal (1060-1061. kép).⁴⁶³ A vörös márványból faragott, székesfehérvári Anjou-sisakdísz — feltételezhetően a prépostság Anjou-síremlékegyüttesének egykori tartozéka — sisakján sokkal díszesebb, „uralkodóhoz méltó” fém rátétet imitál a faragás, erősen tagolt levéldísszé alakított lilium-végződésekkkel (1062-1063. kép).⁴⁶⁴ Ezeknél jóval korábbi ábrázolás is említhető azonban: Hugue de Basoches, Châlons-sur-Marne helytartójának (†1279) sírlapján a lovagalak a fején viseli a liliumos szárvégződésű kereszt formával kitöltött csöbörsisakot.⁴⁶⁵ Egy kevésbé gondos rajzú, hasonló ábrájú és korú sírlapon Liège-ben a fejét takaró sisakba berajzolt egyszerű kereszt mintegy címerpajzs hatását kelti.⁴⁶⁶

A liliumos szárvégződésű keresztetek típusa szinte máig él Magyarországon, többnyire azonban a középkor liliumának továbbstilizált, egyszerűsített változataiban, amelyek eredeti értelme is jórészt elveszett. Valószínű, hogy nem is a középkor óta folyamatos, helyi használat vezetett át az újkorba: elvértve már a 18. században is feltűnik a motívum, nagyobb számban azonban a 19. század második felének historizmusa hozhatta vissza, alighanem ausztriai, németországi hagyományok, utóbb mintakönyvek közvetítésével. (Önmagukban is jelzi a hagyomány nyugat-európai továbbélését az aacheni kincstár liliumos szárvégződésű, hordozható keresztjeinek egész kronológiai sorozata, amelyben 12. század közepi, 14. századi, valamint 1777-ben és 1862-ben Aachenben készült darabok is találhatók.⁴⁶⁷) Példái megtalálhatók a temetői keresztetes sírtáblák,⁴⁶⁸ öntöttvas sírkeresztetek (894-895. kép), valamint templom- és temetőkeresztetek, útszéli feszületek körében —például a Balaton környékén már a 19. század elején (676-677. kép),⁴⁶⁹ a 19-20. század tágabb fordulójának évtizedeiben pedig nagyobb számban a keszthelyi és Keszthely környéki kőfaragó műhelyekből. Az öntöttvas sírkeresztetek ugyanakkor a keresztoszárak leveles-indás díszítésére is jó példaként szolgálnak — sokadik inkarnációiként a fentebb említett, ötvösművű, középkori ereklyekereszteteknek (892-893. kép).

⁴⁶³ DÁVID—LŐVEI 1982. 218.; I. Lajos 1982. 219-220. (114. kat. sz., MAROSI E.); *Pannonia Regia* 1994. 262. (IV-28. kat. sz., TAKÁCS I.)

⁴⁶⁴ REISENBERGER—HENSZLMANN 1883. 79, 84.; DERCSÉNYI 1941. 109, 110.; DERCSÉNYI 1943. 56, 98, 99, 123. (86. sz.); 84. kép; LŐVEI 1982. 192, 203. (110. kat. sz.); 32. tábla; LŐVEI 1994d. 276.

⁴⁶⁵ BAUCH 1976.; BENKŐ 2008. Abb. 6/5

⁴⁶⁶ BENKŐ 2008. Abb. 6/2

⁴⁶⁷ SCHMITZ—CLIEVER—LEPIE 1986. 35, 42, 85, 87.

⁴⁶⁸ Pl. szív alakú sírkőtáblából kinövő kereszt stilizált liliumos alakú szárvégződéssel, 1789-es évszámmal, Szakony, evangélikus temető: BURGÁN 1972. 331.; 3. kép

⁴⁶⁹ Útszéli kereszt, 1804, Barnag (676-677. kép); 1856, Csopak: LŐVEI 2004d. kép a 146. oldalon

5.3.8. *Antropomorf kereszték*

Nagydisznód (Cisnădie, Románia) evangélikus templomában hatalmas, a láb felé keskenyedő kőtömb alkotta sírkő⁴⁷⁰ (824-825. kép) található, enyhén ívelt felső oldalán lapos domborművű, kezdetleges rajzú ábrával: alul-felül kettős talppá szélesedő, konkávan ívelt oldalú motívum a hossz tengelyben, amelyet középen rá merőleges szalag keresztyszerűen felez, a szétnyíló szárak között felül ívháromszög alakú, primitív arc, csupán a szemek és a száj résnyi jelzésével, valamint az orral. Az alsó szárak között mélyített háttérből kidomborodó, felül csúcsíves motívummal bővített körforma tölti ki. Az egész ábrázolás az arccal erősen sematizált, kezdetleges emberábrázolás lehet. A nagydisznódi sírkőtömb antropomorf, keresztyszerű ábrájának igazi párhuzamát a magyarországi emléanyagban nem ismerem. Igen közeli felfogásbeli analógiája valójában időben és térben igencsak messze található (éppen ezért semmilyen összefüggés nem tételezhető fel a két faragvány között): egy a ma a Saar folyó melletti Mettlach részét képező Faha községben 1881-ben talált, rajnai vörös homokkőből faragott, a 7. századra keltezett frank szarkofágfedlapon a szabálytalan latin kereszt alsó szárának vége két csenevész lábbá válik szét, a felső szár pedig két ágra bomolva egy stilizált emberi arcot övez (1064-1065. kép).⁴⁷¹ Az antropomorf kereszt Krisztus-ábrázolásnak tartható, a kőanyag és a keresztény szimbolika a római hagyomány továbbélését, a durva kivitel és kezdetleges ábrázolás ugyanezen tradíció elvesztését mutatja. A ritka frank kőemlékek közé tartozik egy 700 körül bazaltból faragott sztélé is Moselkernből, amelynek felső részén egy három kis kereszttel jelölt (szakállas?) férfifej alatt egy áttört görög kereszt lényegében a figura testeként jelenik meg, a felső szár a törzs, az enyhén szélesedő alsó keresztszár szélei mentén láthatók a lábak, a két felső áttörés derékszögeit követő karok pedig a két oldalsó keresztszár végére helyezett kezekben érnek véget – itt is Krisztus-ábrázolásról lehet szó.⁴⁷²

5.3.9. *A feszület*

A késő középkori és kora újkori síremlékeken és főleg epitáfiumokon Európa-szerte gyakori a feszület ábrázolása, többnyire az előtte térdelő elhunytal, sokszor házastársával és gyerekeivel együtt. Az ábrázolási típus mögött meghúzódó gondolat ritka megfogalmazását találni Wolfgang Tenk építőmester 1513-as

⁴⁷⁰ AZZOLA 1972a. 230, 231.; LŐVEI 1980. 178.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 117, 158. (10. jegyzet); FABINI 1996a. 17.; SZABÓ 2005. 224.

⁴⁷¹ KLEWITZ 1994. 15.; 16. kép; eredetijét a trieri Rheinisches Landmuseum letétjeként a saarbrückeni Saarlandmuseumnak adták át, és a saarbrückeni Schlosskirche kiállításán látható, a kőlapnak egy „szabadkézi” másolatát pedig a Fahához közeli Kastel-Staadt Keresztelő Szent János-temetőkápolnája mellett, a történeti-természeti tanösvény egyik táblájánál helyezték el.

⁴⁷² Bonn, Rheinisches Landesmuseum, Inv.Nr. 27679; Paderborn 1999a. 2. 443-444. (Kat.-Nr. VII.11, SCHELLHAS, D.)

évszámú, vörös márvány epitáfiumán a felső-ausztriai Steyr plébániatemplomában, ahol a Krisztus lába alatti keresztszár-szakasz köré font írásszalagon az *amor meus cruzifixus est* felirat olvasható (1066. kép).⁴⁷³

A középkori és későbbi keresztábrázolások egyik fő csoportját jelentő feszületek, a keresztre feszített Krisztus ábrázolásai ugyanakkor a fennmaradt, középkori magyarországi síremlékekről lényegében hiányoznak. [Egy árkádsorral díszített dombói (Novi Rakovac, Szerbia) kőlap egyik töredéke, az áldó és oráns beállítású alakokra utaló kezeket tartalmazó ívezetek közti kis ívháromszögben, a keresztre feszített Krisztusnak az oráns figurákhoz képest igen kicsiny domborművét mutatja. Valószínűleg ugyanúgy nem sírkő maradványa, ahogy egy vele rokonságban álló, bodrogmonostorszegi Krisztus a kereszten ábrázolás is fejezet sarkához tartozott.⁴⁷⁴] Ez a hiány sem a feszületet ábrázoló külföldi emlékek, sem pedig a későbbi magyarországi alkotások ismeretében nem magától értetődő, a keresztábrázolásos sírköveknek a Kárpát-medence területén ismert középkori síremlékek közötti jelentős számát és arányszámát tekintve azonban mégsem tekinthető véletlennek: ha készültek egyáltalán ilyen síremlékek, akkor is meglehetősen ritkák lehettek. Az alighanem legkorábbi, ha töredékesen is, de fennmaradt kőepitáfium-tábla, egy vörös márványból 1520 táján faragott, budai emlék⁴⁷⁵ (1067. kép) még nem is a keresztre feszített Krisztust ábrázolja, hanem a keresztlevételt. A faragvány mindenesetre annak az újkori fejlődésnek az elején áll, amelynek kiteljesedését jelzi több reprezentatív, a 16. század 40-es éveiben, illetve második felében készült márvány-síremlék és -epitáfium a Felvidéken⁴⁷⁶ és az erdélyi Szászföldön [Pozsony⁴⁷⁷ (Bratislava, Szlovákia; 903-904. kép), Máriavölgy⁴⁷⁸ (Marianka, Szlovákia), Léka⁴⁷⁹ (Lockenhaus, Ausztria; 1068. kép), Lőcse⁴⁸⁰ (Levoča,

⁴⁷³ OFNER 1983. 11., képpel

⁴⁷⁴ A dombói töredék az újvidéki (Novi Sad, Szerbia), a bodrogmonostorszegi darab a zombori (Sombor, Szerbia) múzeumban található; TÓTH 2000. 440.; 23. kép, illetve 437.; 18-20. kép

⁴⁷⁵ GEREVICH 1971. 119.; CXVI/304. kép; *Habsburg Mária* 2005. 203. (IV-30. kat. sz., VÉGH A.)

⁴⁷⁶ Összefoglalóan: MIKÓ 2005b. 626-628.

⁴⁷⁷ A Szent Márton-templomban Wolfgang Freiherr von Saurau (†1563) vörös márvány epitáfiuma (903-904. kép), Illésházy Istvánné Erdődy I. Anna (†1577) epitáfiumának vörös márvány táblája, Wolfgang Kögl és családja kőepitáfiuma (1577), Salamon Streitberger (†1598) kőepitáfiuma: MIKÓ 2005b. 626, 627.; 1. kép; MIKÓ–PÁLFFY 2002. 124-125, 129-131, 132-134, 136-137.; 8, 11-14, 16. kép; *Mátyás király* 2008a. 257. (IX-12, IX-13 kat. sz., MIKÓ Á.)

⁴⁷⁸ Báthory András (†1567) síremlékének vörös márvány fedlapja: VÁLINÉ 2000. 155-156. (94.6. sz., Könyöki József rajza); MIKÓ 2005b. 628.; *Mátyás király* 2008a. 256. (IX-9 kat. sz., MIKÓ Á.)

⁴⁷⁹ Az Ágoston-rendi remeték egykori kolostortemplomának kriptájában Nádasdy (I.) Tamás (†1562) és Kanizsay Orsolya (†1566) eredetileg Egervárra készült, utóbb áthelyezett tumbájának fedlapja (1067. kép): SCHMELLER-KITT 1976. 173.; MIKÓ 2005b. 627-628.; 2. kép; SCHÖBEL 2005. 348-349.

⁴⁸⁰ A Szent Jakab-templomban Thurzó Elek (†1543) síremléke: MIKÓ 2005b. 627.; LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 342-346. (4. sz.); 11. kép; *Mátyás király* 2008a. 251-252. (IX-1 kat. sz., MIKÓ Á.)

Szlovákia), Nagyszeben⁴⁸¹ (Sibiu, Románia) stb.], valamint a 17. században főleg festett epitáfiumtáblák sorozata a Felvidéken és Északkelet-Magyarországon,⁴⁸² a feszület előtt térdelő elhunyt és családja ábrázolásával; csak kísérő alakok nélküli feszülettel már a 18. század elején Lékán⁴⁸³ (1069. kép). A magukat a sírokat jelölő sírkövek, sírkeresztek korpuszsal történő jelölése alighanem még későbbi fejlemény, a Balaton-felvidék temetőiben például csak a 18. század végétől figyelhető meg: a táblákat koronázó keresztek, illetve a jóval ritkább, a temetőkeresztekkel is vetélkedő méretű sírkeresztek domborművű korpuszai esetében elsősorban a keszthelyi kőfaragó műhelyek emlékein, az országos elterjedésű vörös mészkő emlékeken pedig, már a 19. században — egyébként a Keszthelyen és környékén készült sírkövekhez képest jóval csekélyebb arányban — a sírtáblák keresztjeinek finom vésetű korpuszain.

5.3.10. A kereszthez kapcsolódó, járulékos motívumok

A keresztet ábrázoló középkori sírkövek kisebb részénél a kereszt mellett vagy akörül további motívumok is feltűnnek. Mivel az ebbe a körbe tartozó faragványok gyakran meglehetősen korai, rongált vagy eredendően durva faragású darabok, az ábrázolások felismerése és értelmezése időnként bizonytalan. Így a felsőörsi prépostsági templom toronyaljában egy durván faragott, 13. századi kőlap (1070. kép) keretezetlen mezőjében a domborúan faragott ábrát latin kereszt és alatta megfejtethetetlen jel — egyenes szárból kinövő négy ágból álló, tengelyesen szimmetrikus, „faszerű” motívum — alkotja⁴⁸⁴; liliomként való értelmezése⁴⁸⁵ aligha állja meg a helyét. Valódi heraldikus liliom látható azonban a már említett ruszti (Rust, Ausztria) sírkövön (988. kép), a keskeny szalagkereten belül a kerettel összefüggő, latin kereszt hármashalmot formázó talpa alatt; a kereszt mellett alsó végén hét ágban végződő, hosszú motívum található.⁴⁸⁶ Berhida középkori templomának durva faragású sírlapján a keretezetlen mező felső részén nagyméretű, enyhén jobbra dőlő, domborművű latin kereszt látható, alatta egymás mellett kettő, majd még lejjebb egy harmadik amorf motívummal (1071. kép).⁴⁸⁷ Az értelmezés

⁴⁸¹ Az evangélikus templomban Budai Margit, ifj. Haller Péter özvegyének (†1566) és négy gyermekének epitáfiuma: ALBU 2002. 57. (52. sz.); Abb. 23

⁴⁸² Gross Pál epitáfiuma, 1688, Szepesszombat (Spišská Sobota, Szlovákia), római katolikus templom; Rozsályi Kun Anna epitáfium Kisszekeresről, 1646 előtt, MNG: *Magyarországi művészet* 1973. I. 273, II. 412, 418. kép; A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei. Szerk. MOJZER M. [Bp.] 1984. 131. sz.

⁴⁸³ Az Ágoston-rendi remeték egykori kolostortemplomának kriptájában Nádasdy Ferenc Tamás (†1710) tumbájának fedlapja (1068. kép): SCHMELLER-KITT 1976. 174.

⁴⁸⁴ ERDEI-TÓTH 1966. 6.; TÓTH 1980. 26. (16. jegyzet); 6. kép

⁴⁸⁵ KÖRMENDY, *Felsőörs* 3, 10.

⁴⁸⁶ MELZER 1980. 44.; 13-14. kép; MELZER 1984. 3-4.; 8. fénykép

⁴⁸⁷ CZEGLÉDY-ÁGOSTHÁZY 1967. 223, 231.; 11-12. kép; VARGA-LŐVEI 1990-92. 117, 158. (9. jegyzet); RITÓÓK 1997. 205, 208.

kapcsán felmerült, hogy egy kezdetleges címerábráról, illetve buzogányról (!) lehetne szó, és felvetődött annak lehetősége is, hogy a kőlap faragását nem fejezték be, így ez lenne egyes részletek értelmezhetetlenségének oka. Bizonyosan heraldikus motívum azonban a két hárslevél – a birtokos Rátót nembeli Tari család jelvénye – egy sírkőtöredék görög keresztje mellett a tari templomban (1072. kép).⁴⁸⁸

A Szalárd (Sălard, Románia) egykori ferences templomában talált sírlap (944. kép) nagyméretű latin keresztje alá sokküllős kereket véstek, amely ugyan a Káta nemzetség címerábrája, a település középkori történetével kapcsolatban azonban velük kapcsolatos adat nem ismert.⁴⁸⁹ A kereszthez kapcsolódóan nem elképzelhetetlen a kerub-kerék megjelenése sem: egy keresztet és fákat-növényeket – mintegy a paradicsomot – ábrázoló, 13. századi szászországi timpanon (Gumperda) sokküllős kerekét így interpretálta Romuald Bauerreiss.⁴⁹⁰ Egyáltalán nem elképzelhetetlen ugyanakkor, hogy valójában egy jómódú bognármester sírját jelölte a kő, mert ha nem is kereszthez kapcsolódóan, de sírköveken több mesterségjelvény és szerszámábrázolás is említhető. Egy durva faragású, a budai Nagyboldogasszony-templomból vagy annak temetőjéből származó sírkőre⁴⁹¹ mérleget (827. kép), egy hasonló darabra⁴⁹² a budai domonkosoktól mérleget ábrázoló pajzsot (827. kép), egy a budai Mária Magdolna-templom temetőjéhez köthető töredékre⁴⁹³ (829-830. kép) pajzsban sugarasan rotáló kőfaragó-szerszámokat, egy visegrádi töredék⁴⁹⁴ kör alakú mezőjébe vonókést, ugyanitt Tamás (?) királyi ácsmester [*carp(en)tarius regis*] 14. század végi emlékére⁴⁹⁵ a kört alkotó felirat belső mezőjébe három egymással 120°-os szöget bezáró szekercefejből álló, az elhunyt foglalkozására utaló, rotáló motívumot faragtak (452. kép). Szabómester (*sartor*) ollót ábrázoló címerpajzzsal jelölt sírkövére két 16. század eleji példa is említhető: Albert szabó 1508-as évszámú, esztergomi sírköve⁴⁹⁶ (450. kép), valamint egy a feliratból nem kivehető nevű, de nagy valószínűséggel a Ráckeve bírajaként ismert Dinkóval azonosítható, 1525-ben elhunyt szabó sírlapja⁴⁹⁷ (451. kép) a ráckevei ortodox szerb templom padlójában.

A motívumok egy része esetében bizonyára minden jelentést nélkülöző, geometrikus jellegű díszítményekről van szó. Hidegségen egy felső élei mentén

⁴⁸⁸ CABELLO 1987. I. 291.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 339; 338/5. ábra; CABELLO 1993. 34, 42, 60. (210, 211. jegyzet), 64. (305. jegyzet); 42, 70. kép

⁴⁸⁹ BORZÁSI–EMÓDI 1996. 9, 10.

⁴⁹⁰ BAUERREISS 1961. 21-22.; 32. kép

⁴⁹¹ MNM 60.273.c.: SCHULEK 1874. 239.; BICZÓ 2002. 174. (27. jegyzet), 176. (74. jegyzet)

⁴⁹² BTM 4.: HORVÁTH 1932a. 8. (4. sz.); HORVÁTH 1932c. 101, 103; kép a 91. oldalon; RADOCSAY 1971. 464, 473. (34. sz.); LŐVEI–VARGA 1987. I. 340.

⁴⁹³ Horváth Henrik „Életkerék mesternek” nevezte: HORVÁTH 1932a. 13. (68. sz.); HORVÁTH 1935. 18, 35.; XVII. tábla; RADOCSAY 1971. 468. (11. sz.)

⁴⁹⁴ LŐVEI 1991b. 9. (10. sz.); 10. kép

⁴⁹⁵ BUZÁS 2007. 51., kép a 48. oldalon

⁴⁹⁶ HORVÁTH 1980a. 89., kép a 88. oldalon; *Matthias Corvinus* 1982. 614, 615, 677, 681. (Kat.-Nr. 834, HORVÁTH, I.); RAINER 1994. 475.; 5. kép

⁴⁹⁷ RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XXII (1866) 128.; CSÁNYI-LUX 1939. 234.; DERCSÉNYI 1958. II. 25.; FENYVESI 1986. 141. (82. jegyzet), 149, 150.

élszedett, prizmaszerű hasáb felső vízszintes sávjára görög keresztet és hosszú zegzug-mintát véstek (1073. kép).⁴⁹⁸ Hasonló, zegzug-mintás kváderkő is látszik a körtemplom külső falában, talán ez is másodlagosan felhasznált, átfaragott sírkő. Egy az abaújházi földvár belsejében feltárt, 11. század végi esperesi templom közelében talált, a belső mezőben töredékes kereszttel díszített, valószínűleg 12. századi sírkőtöredék hosszoldalain a peremmel párhuzamos, vésett vonallal határolt keretsáv húzódik, benne nem túl szabályosan vésett zegzug vonallal.⁴⁹⁹ Valószínűleg a 11–12. század fordulójáról, a 12. század elejéről származik egy ugyancsak abaújházi, szabálytalan kötőmb⁵⁰⁰ (958-959. kép) — felső, domborodó lapjának szélesebb vége felőli részén, a hossz tengelytől kissé eltolva mélyített faragású, nyéltüskés görög kereszt látható. A két hosszoldal mentén csúcsukkal összeérő, mélyített háromszögek alkotta fogrovaatot faragtak, a kereszt rúdja melletti szélesebb sávban pedig egymással nem összeérő, mélyített háromszögekből álló, ugyancsak a hossz tengellyel párhuzamos sorminta fut, amely mellett a rúd végétől kezdődően egy további hasonló indul. Egy Cséffa (Cefa, Románia) területén, a török korban elpusztult Radvány falu templomának maradványai között előkerült ovális kőlap lenagyolt felületére rúdra helyezett, kiszélesedő szárú keresztet véstek, a rúd két oldalán csúcsukkal összeérő, mélyített háromszögek alkotta fogrovaatot húzódik.⁵⁰¹ Bizonyos mértékű analógiaként említhető egy 11–12. századi fedlap a kölni St. Pantaleonban, amelyen a keret és a középvonal nagyjából párhuzamos pálcái között 60 fokos rendszerben átlósan futó pálcák háromszögek sorát rajzolják ki (1074. kép).⁵⁰²

A már említett harinai (Herina, Románia) sírkőtöredéken (947. kép) a körbe írt kereszt szárai közti ívmezőket egy-egy szőlőlevél, a kör és a keret közti mezőket pedig egy-egy szőlőfürt tölti ki. Entz Géza értelmezése szerint a kereszt Krisztus megváltására, a szőlő pedig Krisztus természetfölötti életet adó, tápláló, éltető szerepére utal; a jelképes ábrázolás magasabb rangú papi személyre enged következtetni, nem lehetetlen, hogy a román kori épület használóiként feltételezett szerzetesi közösség egy apátja számára készült.⁵⁰³ Két oldalról egy-egy liliummal közrefogott keresztet rekonstruált Entz Géza és Szakál Ernő az általuk a Szent István-szarkofág tetejéhez kapcsolt egyik töredék oromzatában (a megmaradt darabon a középtengelyben álló latin kereszt és egy oldalsó lilium látható; 540, 552. kép).⁵⁰⁴

⁴⁹⁸ BODOR–TÓTH 1974. I., ásatási napló 13, 18, 21. lap, tudományos zárójelentés 5. lap; II., 11-14, 18-19. kép; BODOR 1974. 268.; 7. kép; BODOR 1977. 236.; 303, 324. kép; RITOÓK 1997. 206, 208.; 2/i. kép

⁴⁹⁹ GÁDOR 1988. 138-139.; 14. kép

⁵⁰⁰ GÁDOR 1988. 137-138.; 15. kép; RITOÓK 1997. 206, 208.; WOLF 2000. 44-45.

⁵⁰¹ Ioan Crișan lelete a nagyváradi Körösvidéki Múzeum (Muzeul Tarii Crisurilor) gyűjteményében.

⁵⁰² TRAEGER 1980. 16.; Abb. 5

⁵⁰³ ENTZ 1954. 25-26, 28.; 12. kép

⁵⁰⁴ ENTZ–SZAKÁL 1964; TÓTH 1994a. 82, 83, 84.; I. 23. kép; TÓTH 2007c. 125.; 1, 14.a, 20-21. kép

Korábban⁵⁰⁵ már volt szó a keresztekhez kapcsolt gyertyák ábrázolásáról: a Nagysároson (Veľký Šariš, Szlovákia) előkerült, a 13. század második felére keltezhető, már említett sírkövön a kereszt mellett hosszú, csavart szárú, égő gyertya látható (698. kép),⁵⁰⁶ egy csak leírásból ismert drági sírkövön⁵⁰⁷ pedig a keresztet két oldalról vette közre egy-egy gyertya. Ezek a faragványok inkább a sírnál, a sírkeresztnél gyújtott gyertyát ábrázolhatják, és nem a két vagy négy gyertyatartó közötti kereszt ikonográfiájához kapcsolódnak, ahol a gyertyák általában tartóba helyezve vagy lábra állítva jelennek meg, mint az oltár és környezete stilizált, végső soron a késő római császárkultuszban gyökerező ábrázolása.⁵⁰⁸ Az utóbbi ábrázolások a magyarországi példákhoz képest sok évszázaddal korábbiak, így két gyertyával a ravennai Barbatianus-szarkofágon⁵⁰⁹ és a cividalei székesegyház langobard kori, Sigualdus-féle oltárelőlapján a négy evangélista-szimbólum között,⁵¹⁰ négy gyertyával a trevisói Santa Maria di Ceneda 6. század végi, 7. század eleji márványtábláján,⁵¹¹ két gyertyával egy az alfa és omega betűket gyertyatartóként alkalmazó, 913-as évszámú építési kőtáblán az ibériai Oviedóban,⁵¹² a 11. században pedig az alsó-frankföldi Wegfurth-ban egy timpanon⁵¹³ stilizált templomábrázolása közepén. Érdekességgént említhető egyébként, hogy a drági sírkő két gyertya által közrefogott keresztjéhez hasonló ábrázolások tömegével tűnnek fel a 19. század első felében átalakuló francia temetőknél a keresztet, az álló, feliratot hordozó táblát és a teljes sírt beborító fedlapot új kompozícióba összekapcsoló síremlékein, a sírfedlap tetején.⁵¹⁴

A már említett, cseklészi oltárantependiumon a kereszt tartórúdját körbe írt rozetták veszik közre, a tárcsakereszt két oldalára pedig egy-egy stilizált liliumot faragtak (972-973. kép).⁵¹⁵ A szepességi Savnyik (Spišsky Štiavnik, Szlovákia) középkori ciszterci kolostorából kialakított kastély kápolnáját 1834-ben építették ki, amelyhez az ugyancsak szepességi Letánfalú (Letanovce) mellett feküdt letonkövi vagy menedékkövi („Lapis Refugii”) karthauzi kolostor templomának köveit használták fel. A szentély alatti kriptá fedlapjaként egy középkori sírkövet alkalmaztak, amelynek keretezett mezőjében a lóhereívekben végződő szárú kereszt szára mellé kétfelől félholdat és csillagot véstek.⁵¹⁶ Az égboltra utaló, „asztrális” szimbólumok használata nagyon sok kultúrára jellemző, például pannoniai római sírköveken is megjelenik az esetleg rozettává stilizált napkorong és a fekvő, felfelé

⁵⁰⁵ Ld. a „Temetőkép és temetői sírjelek a középkori Magyarországon” című fejezetet.

⁵⁰⁶ MIROŠŠAYOVÁ—KARABINOŠ 2005. 20-21.

⁵⁰⁷ FINÁLY 1904. 246.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 14.

⁵⁰⁸ KIRSCHBAUM 1970. 577.

⁵⁰⁹ KIRSCHBAUM 1970. 577.

⁵¹⁰ RAGGHianti 1968. 338. kép

⁵¹¹ Longobardi 2000. 266.: 162. kép

⁵¹² Oviedo, Museo Arqueológico de Asturias, Núm. Inv. 000106: *Cataluña* 1999. 349. (85. kat. sz.)

⁵¹³ BAUERREISS 1961. 2.; 5a. kép

⁵¹⁴ Pl. Marville temetőjében: ARIÈS 1984. 248.; 335. kép

⁵¹⁵ SLIVKA 1987. 167-172.; 7, 8/1. kép

⁵¹⁶ DIVALD 1906. 99-101.

nyitott holdsarló, szinte minden esetben nem latin személyneveket viselő, helyi lakosok kivétel nélkül durván faragott, egyszerű sírsztéléin.⁵¹⁷ A keresztet kísérő nap és hold a Keresztrefeszítés és az Utolsó ítélet jeleneteken az ókori uralkodói jelvények örököseként az Atyaisten, Krisztus és az isteni igazságszolgáltatás szimbólumai⁵¹⁸: „Napod nem megy többé alá, és holdad sem fogy el, mert az Úr lesz néked örök világosságod, és gyászod napjainak vége szakad.”⁵¹⁹ (Ésa. 60, 20) A késő római uralkodók kozmikus hatalmának szimbólumait arccal megszemélyesítve már a 6–7. században összekapcsolták a keresztábrázolásokkal (pl. Gergely pápa 6. század végi ajándékkeresztje a monzai dómban⁵²⁰), illetve a nap és a hold perszonifikációi magát Krisztust is kísérhették (pl. 6–7. századi palesztinai zarándokampullákon⁵²¹). Az uralkodói hatalom szimbólumaként jelent meg a sugarakkal sűrűn osztott napkorong és az örvénylő körmotívummal összekapcsolt holdsarló a 13. század első harmadában II. András király mindkét nagypecsétjén és aranybulláján is.⁵²² A nap és a hold a templomszentélyek kifestéseinek mennyei szféráját alkotó boltozatokon is feltűnnek (pl. lángsugaras nap és a hold arca az ágostonos kanonokok egykori siklói kolostortemplomában, a mai plébániatemplomban⁵²³). Teodicus kanonok (†1222) sírkövén a Saarbrücken melletti St. Arnual templomában a keresztre feszített Krisztus fölött két oldalt a nap és a hold korongja díszlik (201. kép).⁵²⁴ A bruggei Miasszonyunk-templomban (Onze Lieve Vrouwekerk) feltárt, belsejükben vakolt és festett, falazott sírok egyikében is a Máriával és Szent Jánossal ábrázolt megfeszített Krisztus keresztje fölött rozetta-nap és körbe komponált arccal egybeszerkesztett holdsarló jelenik meg, a 14. század közepéről (1075. kép). A napot helyenként hat- vagy nyolcágú csillag helyettesítheti (pl. a müncheni Heiliggeistspital pecsétjén a keresztes nimbuszú, felemelt karddal ítélkező Krisztus-félalak fölött a Szentlélek galambjának két oldalán⁵²⁵). A fentiekhez hasonló, kereszthez kapcsolódó rozetta-ábrázolások gyakoriak például a lengyel és a német területek román kori timpanonjain és ajtószemöldökein.⁵²⁶ Az ilyen német faragványokat stilizált paradicsom-ábrázolásokként interpretálta Romuald Bauerreiss, és a dél-franciaországi Die 7–8. századi padlómozaikját hozta fel párhuzamként: a nevükkel jelzett négy paradicsomi folyó között növény- és

⁵¹⁷ MÓCSY 1990. 251.

⁵¹⁸ LAAG 1972; ALBU 2002. 32.; a téma számos nap és hold ábrázolásos, középkori emlék összegyűjtésével kiegészített tárgyalása: BÖNISCH 2007b („Kosmische Kruzifixe und mittelalterliche Himmelscheiben” fejezet: 164-166.; Abb. 17-21.)

⁵¹⁹ *Szent Biblia*, Ó-testamentom 654.

⁵²⁰ *Kreuz* 2005. 182-183. (Kat.-Nr. II.10, HAHN, S.)

⁵²¹ *Kreuz* 2005. 177. (Kat.-Nr. II.5.1-2, ROLL, C.)

⁵²² GEREVICH 1938a. 210, 211.; CCXXXIII/5. kép; KOVÁCS 1974. 48.; 26. kép; *Megpecsételt történelem* 2000. 24-26. (6-7. sz., TAKÁCS I.)

⁵²³ LŐVEI 1995a. 181.

⁵²⁴ DEHIO 1984. 901.; MARSCHALL 2001. 26., kép a 25. oldalon; ld. korábban „Az Élet Könyve – sírjel és felirat” című fejezet elején

⁵²⁵ BAUERREISS 1961. 14.; 19. kép

⁵²⁶ BAUERREISS 1961. 19-23.; 3-4, 26-31, 33-34. kép; *Sztuka Polska* 1971. 1. 200.; 543-544, 547. kép

állatábrázolások, különleges lények mellett változatos formaképzésű rozetták töltik ki a felületet.⁵²⁷

Az ellenfelei által Nagyszebenben (Sibiu, Románia) meggyilkolt és ugyanott eltemetett Mihnea havasalföldi vajda (†1510) sírkövén⁵²⁸ (101. kép) viszont egyedülálló a kereszt félköríves halma alatt lefelé forduló arccal ábrázolt félhold: nem illeszthető be sem a Kárpát-medence keresztos sírköveinek, sem pedig a román-ortodox ikonográfiának a hagyományába – az utóbbi szerint ezen a helyen az Ádám-koponyának kellene megjelennie, *Glava Adama* („Ádám feje”) felirattal.⁵²⁹ Alighanem az Apokalipszis asszonya, illetve az ennek attribútumait, többek között a láb alá helyezett holdat/holdsarlót átvevő Maria Immaculata ábrázolások⁵³⁰ „áthallásáról” lehet szó, talán a gyilkosokban megtestesülő gonoszt jelképezendő. (Arra azonban van példa a havasalföldi síremlékeken, hogy a kereszttalp szárai közé nagyméretű, közepén örvénylő sugaras napkorongot tartalmazó rozettát helyezzenek, például az I. Vladislav vajda személyéhez kötött, egy tömbből faragott álszarkofág felső lapján Curtea de Argeș-ban.⁵³¹)

A szebeni Mihnea-sírlap keresztje háromkaréjban végződő szárain egy-egy rozetta található, ahogy a kőlap két alsó sarkán és az alsó keretsáv közepén is. Az ebben a korszakban Magyarországon ritka keresztábrázolás a vajda hazájának gyakorlatát követhette. Havasalföld sírkövein a 16–17. században is gyakori keresztábrázoláshoz gyakran kapcsolódik kétoldalt egy-egy rozetta – például a Baia római katolikus templomából Folticeni múzeumába került, latin és német nyelvű, latin betűs felirattal faragott darabok.⁵³² Amíg azonban a keresztet kísérő két rozetta konkrét jelentést hordozott, a stilizált virágok a szebeni sírkövön látható gazdagságban már aligha jelentettek bármit is, nyilvánvalóan csak díszítő szerepük volt. Ugyanúgy, ahogy a szebeni darab elkészültét környező két évtized emléanyagában más sírlapokon is ismert rozetta-dísz már kerestől függetlenül, a keretsávok sarkaiban, például egy ismeretlen asszony (†1495) esztergomi sírkőtöredékén;⁵³³ ötszirmú rozetta Kalondai István fia György (†1504) kalondai (Szlovákia) sírkövén⁵³⁴ (303-304. kép); a dekoratív díszű keretsávok sarkoknál adódó, négyzetes átmetsződéseiben körmotívumban elhelyezett, hétágú csillagok, illetve ötszirmú rozetták Garázda Péter szentistváni prépost (†1507 előtt) esztergomi

⁵²⁷ BAUERREISS 1961. 24.; 35. kép

⁵²⁸ ALBU 2002. 30-33. (25. sz.); Abb. 14

⁵²⁹ ALBU 2002. 32.

⁵³⁰ *Keresztény művészet* 1986. 34. („Apokalipszis” címszó), 291. („Szeplőtelen fogantatás” címszó)

⁵³¹ THEODORESCU 1976. 249-250.; Fig. 252, 254-255.

⁵³² IORGA 1931. 2.; Fig 7; BRĂTULESCU 1938. 40-42.; Fig. 4-5; ELIAN 1965. 509-510. (619. sz.), Fig. 87; 512-513. (623. sz.), Fig. 91; 531. (652. sz.), Fig. 105

⁵³³ HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 149.; 76.2. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 97, 101, 614, 619, 676-677, 678-679. (Kat.-Nr. 830, BALOGH, J., HORVÁTH, I.), képpel; MIKÓ 1986. 99.; 62. kép

⁵³⁴ MOCSÁRY 1826. I. 166., képpel; *Matthias Corvinus* 1982. 101, 677, 685-686. (Kat.-Nr. 840.a, BALOGH, J.); MIKÓ 1986. 98, 100.; 59. kép

sírkövén⁵³⁵ (351-352. kép); Szegedi Lukács zágrábi püspök (†1510) töredékes zágrábi sírkövén⁵³⁶ (66-68. kép); ismeretlen személy csak köriratos kerettel tagolt, 1511-es halálozási évszámú sírlapján⁵³⁷ a brassói (Braşov, Románia) evangélikus plébániatemplomban („Fekete-templom”). Néhány korábbi emlék rozetta-motívumai jóval kisebbek és rendszerint kevésbé hangsúlyosak, más összefüggésrendbe is tartoznak: egy körirat végét jelző, négyzetbe foglalt kis rozetta található a Soproni Múzeum egy 1336-ra keltezhető sírkőtöredékén (1076. kép),⁵³⁸ a rozetta több más forma között szóelválasztó jelként jelenik meg Nádasdi Lőrinc fia János (†1380) szentgotthárdi sírlapján⁵³⁹ (225. kép), a feliratsort lezáró, nyolcszirmú rozetta található, villásan kettéágazó, hosszú, fűszerű levéllel egy már a 15. század második felére keltezhető, marosvásárhelyi (Tîrgu Mureş, Románia) töredéken⁵⁴⁰ (1077. kép).

Dévény (Dúbravka Devín, Szlovákia) római katolikus templomának régészeti feltárása során találták azt a 13. század végére, a 14. század elejére keltezhető, korábban már említett sírlapot, amelyen sávkereten belül kiszélesedő szárvégződésű kereszt látható, széles rúdja két oldalán egy-egy – töredékesen fennmaradt – kehellyel (46-47. kép).⁵⁴¹ Minden bizonnyal papi sírkőről van szó, annak megfelelően, hogy a szomszédos osztrák és délbajor területeken – azonban főleg csak már a 15–16. században – meglehetősen általános volt az alsóbb papság körében a kehely megjelenítése – esetenként könyvvel vagy címerpajzzsal – a kőfaragóműhelyekben gyakran már sorozatban gyártott, egymáshoz igen hasonló sírköveken (1078-1084. kép).⁵⁴² Ennek az ausztriai hagyománynak emléke Peter Puchsbaum káplán (†1523) vörös márványból faragott, kismartoni (Eisenstadt, Ausztria) sírköve is.⁵⁴³ Ugyancsak ausztriai eredetűnek tűnik, jellegében és vörös

⁵³⁵ MÁTHES 1827. 22-23. (§. 38.); Tab. VI. lit. C.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 41, 70-71. (187. jegyzet); 23.a. kép; MIKÓ 1983. 50, 51, 52-53, 55-56, 59, 63, 64, 65-66. (7. jegyzet); 25-27. kép

⁵³⁶ PRIJATELJ 1955–56. 314-316.: képek a 311, 313, 315, 319. oldalon; PRIJATELJ 1957. 34.; 64-65. kép; VALENTIČ 1969. 31-36. (15. sz.); BALOGH 1974a. 42.; 14. kép; *Riznica* 1983. 82. (285. kat. sz.); kép a 72. oldalon; MIKÓ 1995c. 57, 319.; 47. kép; VALENTIČ–PRISTER 2002. 26-27. (19. kat. sz.); PELC 2006. 67-71.; 1-3. kép

⁵³⁷ GUSBETH 1886. 21.; 2/IX. tábla

⁵³⁸ Közöletlen

⁵³⁹ ZLINSZKYNÉ 1966. 261-262; 4. kép; ZLINSZKYNÉ 1981. 370; 3. kép; LŐVEI-VARGA 1987. I. 461.; II. 620. kép; LŐVEI 2002b. 268. (LAHU 79.161. kat. sz.)

⁵⁴⁰ SOÓS 2002. 157.; 18. ábra

⁵⁴¹ SEDLÁKOVÁ–RATKOS 1984. 20.; 5. kép; SLIVKA 1987. 170, 172.; 8/6. kép

⁵⁴² Pl. a felső-ausztriai St. Peter in Hartwald plébániatemplomában Hanns Paberger plébános (†1495) sírlapján könyv és címerpajzs fölött faragták ki a kelyhet, hasonlóan Conradus Staindl (†1510) és Erhardus Stitlucz (?; †1503) braunau sírlapjaihoz, de Braunauban, valamint a közeli, már bajor Burghausenben és Trostbergben is számos hasonló emlék található, vö. pl. LIEDKE 1981. Abb. 35-37, 61.; További példák az „Anyagok és technikák” című fejezet «A vörös márvány 14. századi ismételt „felfedezése” és használata a középkor végéig Magyarországon» alfejezetében.

⁵⁴³ JOVANOVIČ 1930. 20.; a XI. táblán kép; CSATKAI–FREY 1932. 32.; ZIMMERL 1953. 21. (31. sz.), képpel; ahogy az korábban már említésre került, 1447 és 1647 között Nyugat-Magyarország több jelentős uradalma, köztük Kismarton is, a Habsburgok zálogbirtokában volt; BARISKA 2007a. 1153-1155.; BARISKA 2007b.

márvány anyagában is, egy a mosonmagyaróvári plébániatemplom oltárfellépőjéke felhasznált sírkőtöredék, koponya és lábszárcsontok fölött elhelyezett kehelyábrázolással – alighanem már a 16. század közepe tájáról (905. kép).

Alsóbotfalú (Bzince pod Javorinou, Szlovákia) korábban részletesen tárgyalt, tévesen lovagrendi hagyományba illesztett, 14. század eleji sírkövén (917-918. kép) a kereszt felső szárának két oldalán olvasható, majuszkulás *E* és *L* betűket Alexander Ruttkay a cáfolható hagyománnyal összefüggésben *equestrus libertus*-ként oldotta fel.⁵⁴⁴ A Michal Slivka szóbeli közléséből ismert feloldási kísérlet – *exitus lux* – azonban ugyancsak nem tűnik valószínűnek. Nem zárható ki, hogy valamilyen személynév állhat a monogram hátterében.

Néhány, már egyértelműen gótikus sírlapon a kereszthez szalag, esetenként írásszalag is kapcsolódik. A váci középkori plébániatemplom feltárása során talált egyik sírlapon a pajzzsal díszített kereszt felső kereszt szárának végéhez többször megtörő szalag (?) csatlakozik, nem eldönthető, hogy a rajta helyenként látható vonalak rongálódás nyomai, vagy esetleg egykori felirat betűinek maradványai.⁵⁴⁵ A besztercei (Bistrița, Románia) evangélikus templom egy már említett sírkövén a majuszkulás köriratú kereten belüli, mélyített mezőben a domborművű, orrtagos kereszt mellett ívelt, szalagszerű motívum található (991-992. kép).⁵⁴⁶ Lényegesen későbbi ugyanitt egy minuszkulás köriratú lap, amelyen a háromkaréjos szárvégződésű kereszt oldalsó szárait indaszerű motívumok keresztezik, a kereszt felett pedig már reneszánsz jellegű betűket hordozó írásszalag tekeredik (849. kép).

5.3.11. A „többszörözött” kereszt

A már említett nagysárosi sírkövön a nagy kereszt körül megjelenő különféle motívumok között egy kisebb, ferde tengelyű görög kereszt is feltűnik (698. kép).⁵⁴⁷ Egy Felsőörsön, a prépostsági templomban előkerült sírlaptöredéken a többféle motívum alkotta sírkőábra központi elemét képező kereszt két oldalán, a szárai közrezárta két felső mezőben egy-egy kisebb görög kereszt található (30-31. kép).⁵⁴⁸ Vízkeleten (Čierny Brod, Szlovákia) egy kisebb kőtáblán hosszú szárra ültetett, négyzetesen kiszélesedő szárvégződésű keresztek láthatók, középen egy nagyobb, kétoldalt egy-egy kisebb (29. kép).⁵⁴⁹ Ezen emlékek kora a 12–13. századra tehető. Lényegesen később, a 14. század második felében készülhetett a Pilisszántón a

⁵⁴⁴ RUTTKAY 1991. 155.; 7. kép; a véleményt átvette: KRATOCHVÍLOVÁ, E., Kamenné svedectvá minulosti. In: KRATOCHVÍLOVÁ 1997. 22-24.

⁵⁴⁵ TETTAMANTI–BATIZI 2006. [5, 10, 13.]

⁵⁴⁶ LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; 338/2. ábra

⁵⁴⁷ MIROŠŠAYOVÁ–KARABINOŠ 2005. 20-21.

⁵⁴⁸ ERDEI–TÓTH 1966. 6.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 158. (9. jegyzet); LŐVEI 2001a. 38.

⁵⁴⁹ SÚPIS 1967. 280.; SÚPIS 1978. 195. kép; SLIVKA 1987. 170.; 9. kép; LŐVEI 2001a. 38.

közelmúltban talált sírkő, egy nagyobb és két kisebb, orrtagos keresztet ábrázolásával (1. kép).⁵⁵⁰

Az ilyen, több keresztet ábrázoló, középkori emlékek köre nem korlátozódik a Kárpát-medencére: két-három egyszerű, vésett körvonalú vagy vésett vonalrajzú kereszt jelenik meg például több észtországi sírkövön (Muhu, Karja, Kaarma), és a négy körívből vaskeresztek mintájára összeállított keresztet ábrázoló, fentebb említett sírkövek egyikén is két ilyen motívum látható (Muhu).⁵⁵¹ A csehországi Dečínben Mariánská louka templomhely temetőjének egyik felirat nélküli sírlapján egy keresztzárú latin kereszt mellett kétoldalt két-két kisebb görög kereszt látható.⁵⁵²

Michal Slivka a vízkeleti darab három gnosztikus keresztjét Golgota-szimbólumnak tartja, és a töredéket kőoltár oldallapjaként és nem sírkőként határozta meg.⁵⁵³ Boethius carpentasi püspök 6. század végi sírkövén (Venasque, plébániatemplom) az alfa és omega, valamint négy rozetta mellett két kisebb kereszttel is körbevett, kőberakásos nagy keresztet is jeruzsálemi utalásként tartja számon a szakirodalom.⁵⁵⁴ Fentebb szerepelt már, hogy Szent Willibald három fakeresztet írt le a Szent Sír-templomon kívül, és egy 4–5. századi gyűrű ábrázolása is a Golgota három keresztjének tartható. Sokkal kevésbé nyilvánvalóan, de talán ebbe az összefüggésbe illeszkedik Rusticus (†526) sírtáblája Reggio Emilia-ban,⁵⁵⁵ a felirat első sora fölött három egyforma, vésett kereszttel, valamint a württembergi Göppingen városi múzeumának egy 12. századra keltezhető sírkő-töredéke,⁵⁵⁶ amelyen két görög kereszt között *HIC IACET CVNEMVNT* felirat olvasható, alatta pedig valamivel nagyobb, nyújtott kereszt látható, az alsó szárához kapcsolódó, keskeny „tüske” kezdetével.

A felsorolt közép-európai példák egy részén azonban csak két, vagy esetleg háromnál több kereszt látható, vagyis aligha a jeruzsálemi szimbolika határozta meg ábrázolásukat. Így a fenti faragványok legalább egy része két-három vagy akár több személy közös sírköve lehet: férj első és második feleségével vagy szülő gyermekeivel nyugodhatott alattuk. Ugyan nem többkeresztes ábrával, hanem egyszerű felirattal, illetve heraldikus vagy alakos ábrázolással, de ilyesfajta közös síremlékre tucatnyinál több példa említhető a magyarországi emléanyagban. Ilyen például Rachel és fia Henrik *HIC IACET RACHEL CVM FILIO SVO ENRICO* feliratú, egri sírköve (248-249. kép), amely a 13. század harmadik negyedéből származhat.⁵⁵⁷ IV. Béla király (†1270), Laskaris Mária királyné (†1270), Béla herceg (†1269)

⁵⁵⁰ LŐVEI 2001a; Értelmezésének részletes bemutatását ld. az „Előszó”-ban.

⁵⁵¹ LOIT 2002. [24-25.]; LOIT, *Katalog* 3. (3. sz.), 5. (8. sz.), 6. (9. sz.), 11. (20. sz.), illetve az „ívelt” keresztet: 11. (19. sz.)

⁵⁵² POJSL 2006. 25-26.; 4. ábra

⁵⁵³ SLIVKA 1987. 170.

⁵⁵⁴ ELBERN 1961. 166. [33.]; Abb. 15

⁵⁵⁵ Reggio Emilia, Musei Civici: *Canossa* 2008. 410. (9i kat. sz., BALDINI LIPPOLIS, I.)

⁵⁵⁶ DRÖS 1996. 7-8. (3. sz.); Abb. 6

⁵⁵⁷ CSEMEGI 1934. 26-27.; LÉNÁRT 1982. 93; LÉNÁRT 1987. 445.; 12. kép

mindhármójukra utaló, esztergomi sírszövegét a Képes Krónika őrizte meg [arra, hogy a síremlék(ek) valójában hogyan nézett(néztek) ki, a forrás nem utal]: *Aspice rem caram, tres cingunt Virginis aram, rex, dux, regina, quibus assint gaudia trina.* („Mária-oltáron, nézd, nyugszik a sírban e három: Béla, neje s herceg - örvendjenek ők az egeknek!”⁵⁵⁸).⁵⁵⁹ Lancz Péter esztergomi prépost (†1453) és Lancz György (†1453) elpusztult esztergomi síremlékének csak feliratairól ismert adat.⁵⁶⁰ Dörögdi Pál (†1360) és felesége taliándörögdi sírköve⁵⁶¹ (368. kép) csak köriratot hordoz, Claus és Anna Ursenbach kóloi (Kulm, Ausztria) emléke⁵⁶² keresztes ábrájú (93. kép). Egy-egy címerpajzs került egy a 15. század vége felé (1496?) alighanem két nő számára készült, töredékesen fennmaradt sárospataki sírlapra⁵⁶³ (94. kép), valamint Márton mester és felesége, Margit 1492-es évszámú tatai sírlapjára⁵⁶⁴ (202. kép), két címerpajzs pedig Beer (Béri) István és felesége, Egervári Veronika 1515-ből származó, zalaszentgróti családi sírlapjára⁵⁶⁵ (1085. kép). Gaspar (†1428) és Bartholomeus (†1453) Scharrach monumentális méretű, pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírkövének⁵⁶⁶ (364-365. kép), valamint Jurisics Ádám és Anna (†1538) kőszegi sírlapján⁵⁶⁷ (88. kép) teljes — címert, sisakot és sisakdíszet tartalmazó — heraldikus ábra látható.

Alsáni János és felesége egykori pécsi sírkövét mindkettőjük alakja díszítette.⁵⁶⁸ Egyetlen papi figura töredéke látható Marocsai Balázs kemléki főesperes (†1495) és Marocsai János gorcai főesperes közös, az utóbbi által készíttetett, zágrábi (Zagreb, Horvátország) sírkövének töredékén (65. kép).⁵⁶⁹ Pálóczi Mihály (†1514) és Antal 1519-ben az utóbbitól állított, sárospataki síremlékre csak egy, nyilván Mihályt

-
- 558 Geréb László fordítása: *Képes Krónika* 1959. 192.; *Képes Krónika* 1964. (II.) 165.; JUHÁSZ 1966. 48-50.
- 559 KNAUZ 1874. 574. (741. sz.); SZENTPÉTERY 1937. 469-470.; GOMBOS 1937-38. I. 657.; *Képes Krónika* 1964. (II.) 165.; JUHÁSZ 1966. 48-50.
- 560 SZÉLESS 1765. D; MÁTHES 1827. 66-67. (§. 105.)
- 561 ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1976. 88.; ÉRY 1979. 215, 218. (1. jegyzet); LŐVEI–VARGA 1987. I. 334, 335, 463.; II. 171. kép; KOPPÁNY–KRALOVÁNSZKY 2000. 106, 108.; 11. kép; VÁRADY 2000b. 20-22, 35, 64-65. (29. sz.); 19, 35/2. sz.
- 562 ZIMMERL 1953. 5, 58. (125. sz.); SCHMELLER-KITT 1974. 220.; 214. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 143.
- 563 GERVERS-MOLNÁR 1983. 22.; 45, 47. kép
- 564 RÉVHELYI 1938. 13, 24.; RAINER 1994. 475.; 4. kép; VÁRADY 1999a. 24-25, 34, 36, 71-72. (39. sz.); 22, 40. kép; GOMBOSI–LŐVEI 2007. 208.; 9. kép
- 565 RÓMER, *Zala*; VÁNDOR 1986. 56.; IV/b. ábra; LŐVEI 2001f. 80–81., képpel; GOMBOSI–LŐVEI 2007. 209.; 11. kép
- 566 KOSTKA 1976. 19, 69.; 51. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 696.; II. 1690. kép; FIALA 1999. 66, 67-68. (56. kat. sz.); LUXOVÁ 2003. 329.; 277. kép
- 567 CSOMA 1887b. 183-184.; LŐVEI 2002a. 37.; 60. kép; LŐVEI 2006a. 137.; Abb. 14
- 568 DERNSCHWAM 1984. 482.; részletesen ld. korábban a „Sírjel, felirat, «memoria»” című fejezetben.
- 569 IVANČAN–SZABO 1929. 105-107.; HORVAT 1975. 41, 44.; 24. kép; MIKÓ 1984. 194.; ENGEL–LŐVEI 1991. 48-49.

megszemélyesítő, páncélos alakot faragtak (309-311. kép).⁵⁷⁰ Salamonvári Bereck prépost (†1364) győri sírlapjának mezejét két pap vésett vonalrajzú alakja tölti ki (258. kép).⁵⁷¹ A másik személy kiléte a körirat hiányai következtében biztosan nem állapítható meg, de feltehetően Bereck testvérével, János locsmándi főesperessel azonosítható.⁵⁷² A lebontott, középkori kispalugyai templomban (Paludzka, Szlovákia) Paluczky János és fia 1546/1557-es halálozási évszámú sírlapja közelében feküdt egy anya és két gyermeke mára elpusztult, alakjaikkal díszített, késő középkori vagy kora újkori sírlapja.⁵⁷³

Házaspárok közös síremlékeit alkotó, egy kőből kifaragott, de megkettőzött sírtábla a 19-20. században egyaránt előfordul katolikus, református és zsidó temetőkben. A katolikus híveknek emléket állító darabokon a táblát koronázó kereszt is megkettőződött,⁵⁷⁴ mintegy a középkori példák kései — de azokkal semmilyen kontinuitásban nem álló, csupán gondolati párhuzamként értékelhető — utódaiként.

5.4. A középkor végének keresztes síremlékei

Az eddigiekből is kitűnhetett, hogy a keresztet ábrázoló, nagyszámú magyarországi sírkő és sírjel csupán kicsiny hányada köthető személynévhez, és még ritkább közöttük az írott forrásokban is azonosítható, részletesebb történeti összefüggésekben is tárgyalható személyiség. A templom körüli temetők durva faragású, egyszerű sírkövei, valamint a már igényesebb kialakítású, 12–14. századi sírlapok, amelyek az anyag legnagyobb részét alkotják, felirat nélkül készültek. Feltehető mindenestre, hogy a falvakban sem a mezőgazdaság és a lokális kézművesség jobbágyi rétegeinek sírjelölési módja volt a kő, a szállítási lehetőségek, a munkaszervezés, egyáltalán már az igény alapján inkább a nemesség kialakulóban lévő legalsó köreiben kereshetjük a megbízókat. A városi, mezővárosi környezetben, gyakran már a templomok, kolostorok épületegyütteseiben belül feltűnő keresztes sírlapok (Buda, Kassa, Vác, Visegrád) többnyire a helyi polgárság halotti reprezentációjának emlékei — a 13. század utolsó negyedétől először Budán, majd például Kassán feltűnő feliratok, többnyire a keresztre függesztett, gyakran családjegyet ábrázoló pajzsokkal már egyértelműen mutatják ezt.

A 14. századot követő időben a keresztet ábrázoló sírkövek meglehetősen ritkává váltak, többségük ugyancsak a polgársághoz kapcsolható. Néhány darab az

⁵⁷⁰ CSOMA 1888a. 125-126.; GERVERS-MOLNÁR 1983. 23-24.; 55. kép

⁵⁷¹ VARJU 1897a. 338-339.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 463, 592.; II. 632. kép; A prépost a sírkő szakirodalmában Salamoni családnévvel szerepel, a családra ld.: VALTER 1993.

⁵⁷² VALTER 1993. 80. (48. jegyzet)

⁵⁷³ PALUGYAY 1863. 527.

⁵⁷⁴ Jellegzetes, 19. század végi, 20. század eleji példái — többnyire a Keszthelyi és Keszthely környéki kőfaragóműhelyek alkotásai — elég nagy számban állnak Zala és Veszprém megye temetőiben.

1447-től már III. Frigyes zálogbirtokában lévő, a német lakosság ausztriai igazodásával jellemezhető nyugati határszélén⁵⁷⁵ található, így Johann Siebenhirter egy servitorának (+1467) egykor talán fémbetetes, egyszerű latin keresztet mutató sírlapja⁵⁷⁶ Kismartonban (Eisenstadt, Ausztria; 89. kép), Peter Wildhofer (+1478) köriratos kereten belül vésett vonalrajzú, hármashalmon álló, orrtagos keresztet ábrázoló sírlapja⁵⁷⁷ (90. kép) ugyanott, valamint Claus és Anna Ursenbach kóloomi (Kulm, Ausztria) eredetű, ma Gyepűfűzesen (Kohfidisch, Ausztria) található, a 15. század második felében készült sírköve⁵⁷⁸ (93. kép), a körirattal keretelt mezőt kitöltő, ívelt talapzaton álló keresztel. Polgári emlék Damján bíró (+1447) elpusztult gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) sírköve is, amelyről Szeredai Antal csak annyit írt, hogy feliraton kívül bekarcolt kereszt volt rajta látható.⁵⁷⁹ A munkácsi (Mukacsevo, Ukrajna) várban a földön hever egy rossz megtartású, andezittufából alighanem a 15. században faragott, négyzetes sírkő. Minuszkulás körirata ügyetlenül formált félig hármaskaréj, félig lilium szárvégződéssel képzett görögkeresztet övez, alsó szára két oldalán nap és hold ábrázolásával. Az Erdélybe menekült és ott meggyilkolt Mihnea havasalföldi vajda (+1510) nagyszebeni (Sibiu, Románia) sírlapjának⁵⁸⁰ (101. kép) keresztje nem a magyarországi hagyományokra épült, inkább a Kárpátokon túli román területek szokását követhette.

A magyarországi arisztokrácia köreiből egyetlen keresztel sírkő maradt csak meg, azt is női halottnak – feltehetően még gyermekkorú lánynak –, Kompolti Zsuzsannának állították (263. kép).⁵⁸¹ A tehetősebb birtokosok közül Verebi György fia Péter, erdélyi alvajda (+1403) mátraverebélyi sírlapja ábrázol keresztet és címerpajzsot (25-26. kép).⁵⁸² Szilágycseben (Cehu Silvaniei, Románia) Csehy Wayda István (+1504?) családi kriptafedlapján a címerpajzs fölé magasodó latin keresztnek ma már csak lefaragott nyomai látszanak (319-320. kép).⁵⁸³ Ugyaninnen csak rajzról ismert az a hasonló korú sírlap, amelyen reneszánsz körvonalú címerpajzs fölött latin kereszt nőtt ki.⁵⁸⁴

⁵⁷⁵ BARISKA 2007a. 1153-1155.; BARISKA 2007b.

⁵⁷⁶ JOVANOVIČ 1930. 20.; XI. tábla; CSATKAI–FREY 1932. 32.; 28. kép; ZIMMERL 1953. 5, 6, 19. (27. sz.), képpel; VARGA–LŐVEI 1990-92. 143.; VÁRADY 1999a. 35.

⁵⁷⁷ JOVANOVIČ 1930. 20.; CSATKAI–FREY 1932. 32.; ZIMMERL 1953. 5, 6, 19. (28. sz.), képpel; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; VARGA–LŐVEI 1990-92. 143.; VÁRADY 1999a. 35.

⁵⁷⁸ ZIMMERL 1953. 5, 58. (125. sz.); SCHMELLER-KITT 1974. 220.; 214. kép; VARGA–LŐVEI 1990-92. 143.

⁵⁷⁹ SZEREDAI 1791. 32.; ENTZ 1958. 171.

⁵⁸⁰ ALBU 2002. 30-33. (25. sz.); Abb. 14

⁵⁸¹ VERNEI-KRONBERGER 1939. 28.; 4. tábla; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 42-43.; 17. kép

⁵⁸² CZEGLÉDY–KOPPÁNY 1969. 31, 33, 46, 50.; 13, 43. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337, 462, 588, 589.; 586/4. ábra; II. 1220. kép

⁵⁸³ BUNYITAY 1887. 39.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 43, 72 (210. jegyzet); BALOGH 1943. 81, 202, 285, 356, 377.; 58. kép; VARGA–LŐVEI 1990-92. 143.; EMŐDI 1996b. 8, 9., képpel

⁵⁸⁴ BUNYITAY 1887. 39.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 18, 62. (59. jegyzet); rajza: KÖH Könyvtár, Lux-féle észak-erdélyi vázlatrajzok, 18. lap

Keresztes sírkőábráról tudunk Monoszló nembeli Péter erdélyi püspök (†1307) és Kátai László gyulafehérvári prépost (†1388) elpusztult sírkövein a gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) székesegyházban.⁵⁸⁵ A 14. század közepétől azonban már minden a középkori Magyarország területén ismert érseki-püspöki és (bencés, ciszterci) apáti sírkő figurális ábrájú, a reneszánsz stílus jelentkezésével néhány esetben ezt felváltó címeres sírlapokig. Egyedüli kivétel⁵⁸⁶ II. Gergely nyitrai püspök (†1492) sírlapja⁵⁸⁷ (339. kép), amelynek főpapi sírkőhöz méltó, vörös márvány anyaga és finom faragása ellentmondásban áll a köriratos keretű képmező vésett körvonalú latin keresztjével. Ennek egyszerűsége nyilvánvalóan a püspökké lett szerzetes egyéni óhaját tükrözte. Az, hogy ezzel szerzetestársai, a kolostori előjárók korabeli sírlapjainak hasonló ábrázolásaihoz kapcsolódott-e, az összehasonlító anyag teljes hiánya miatt eldönthetetlen. (Egy-egy kolostorban azonos ábrázolási típusú sírlapokkal élő szerzetesi közösségre német területen említhető példa, például a klarisszák nürnbergi temetőjének emlékein fentebb már említett, orrtagos keresztábrázolások.⁵⁸⁸)

*

A kereszt nem csupán sírkő vagy síremlék ábrázolásával kapcsolódhatott a sírhoz. A pilismaróti Pángor-dombon 1941-ben szántás közben bizonytalan korú, kereszt alakú, épített üreget találtak. Horváth A. János jelentésében beszámolt arról, hogy az üreg környékén római téglákat és egy közel négyzetes kőlapot látott, az utóbbi egyik oldalát kiemelkedő kereszt díszítette, és a lap állítólag az üreget fedte, rajta vakolá nyomok is voltak. A lelőhelyen később a középkori Marót falu plébániatemplomának szentélyét tárták fel.⁵⁸⁹ Kereszt alaprajzú, falazott sírgödröt bontottak ki a prágai vár Szent György-templomában — a sírhely valószínűleg Szent Ludmilla ereklyesírjával azonosítható.⁵⁹⁰ Az észak-itáliai Concordia ásatásból ismert, korai Santo Stefano-székesegyházának *trichora*-alakban képzett baptisterium részének közepén egy görög kereszt alaprajzú medencét tártak fel.⁵⁹¹ Ennél is távolabbi, már az épület-ikonográfia és -ikonológia tárgykörét érintő összefüggésekbe tartozik a kereszt alaprajzú sírépítmények típusa (ilyen volt például

⁵⁸⁵ SZEREDAI 1791. 29, 40.; ENTZ 1958. 138, 170.

⁵⁸⁶ Nem ebbe a körbe tartozik Vitéz János esztergomi érsek (+1472) első sírköve [MÁTHES 1827. 65. (§. 103.); Tab. VII. lit. C.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 37, 69. (167. jegyzet); 2.c. tábla; *Matthias Corvinus* 1982. 140-141. (Kat.-Nr. 12b, HORVÁTH I.)], amelyen a hosszú rúdra erősített, drágaköves díszű, háromkaréjos szárvégződésű körmeneti kereszt a főpap címerpajzsával redukált formában más, kisméretű címerein és további címeres emlékeken is megjelenő hivatali jelvény.

⁵⁸⁷ CSIPPÉK 1864. 425.; VARGA-LŐVEI 1990–92. 143.; LUXOVÁ 2003. 327.

⁵⁸⁸ KAMMEL 2007. 80-81. (Kat. Nr. 7)

⁵⁸⁹ HORVÁTH A. J. jelentése, Esztergomi Balassa Bálint Múzeum, Adattár 94., vö.: HORVÁTH-KELEMEN-TORMA 1979. 282.

⁵⁹⁰ TOMKOVÁ 2005. 91-92.; 2-3. kép

⁵⁹¹ VILLA 2006. 60.

Antiochiában Szent Babylas *martyrium*⁵⁹²⁾ — félköríves záródású, kis beugrásukkal nagy fülkékként megjelenő falmezőivel egészen rövid keresztszárakkal képzett görög kereszt alaprajzon emelkedik a centrális alaprajzú, kupolával fedett, esztergomi Bakócz-kápolna is (1086-1088. kép).⁵⁹³

A kereszt szimbóluma, általános voltából adódóan, természetesen nem csupán síremlékeken, sírköveken jelent meg, hanem ábrázolása a középkori tárgykultúra szinte teljes körében fellelhető. Ezek a megjelenési formák hatottak is egymásra, némelyik gyakran előforduló emlékcsoport legalább vázlatos számbavétele így nem tűnik feleslegesnek. Bár a keresztet hordozó kőfaragványok nem csekély hányada sírkő volt, de jócskán készültek más célt szolgáló kőemlékek is. A kőkeresztek (667-677, 721-724. kép), kereszttel koronázott mécsesfülkék (684-695. kép), bűnbánati keresztek (699-704. kép) csoportjai egy korábbi fejezetben⁵⁹⁴ már említést nyertek — közülük az utóbbiak egy része formailag nem is különböztethető meg a sírkövektől, sírkeresztektől. Ezzel számolhatunk egyes határkövek esetében is: a templom körüli temetők megmunkálatlan vagy durva faragású kőtömbjeire, kőlapjaira vésett egyszerű keresztekhez hasonlóak jelölhették az olyan határjeleket, mint amilyenekről a középkori határjárások számolnak be időnként. „Ad lapidem [...], super quem santa crux est desculpta” szerepel például egy 1243/1272-es oklevélben.⁵⁹⁵

Az oltárlapok felszentelését, szentségét jelölő kis keresztek többnyire kiszélesedő szárvégződéssel, egyszerű vésett technikával készültek, mint például a szombathelyi Szent Márton-templom középkori oltárfedlapjain.⁵⁹⁶ A quedlinburgi Wipertikirche egy talán a 12. század közepe táján készült oltárkövén viszont öt különböző típusú, vésett felszentelési kereszt tűnik fel.⁵⁹⁷

A keresztet ábrázoló, kisebb kváderkövek egy része elképzelhető a fal előtt ásott sír jelöléseként is — hasonlóan a falra vésett sírfeliratokhoz⁵⁹⁸ —, készülhettek azonban a temetkezésektől függetlenül is. Helyzetéből adódóan minden bizonnyal az utóbbi körbe tartozik az a mankós keresztet hordozó kő, amely a mátraszőlősi templom déli homlokzatának nyugati részén, a zárópárkány alatt látható. Valószínűleg valamelyik zágrábi templomból származik a Horvát Történeti Múzeum egy kváderszerű kőfaragványa, rajta körbe foglalt, egyszerű görög kereszttel (1089. kép) — legutoljára a 16–17. századra keltezték, de a pontos lelőhely és lelőköörülmények ismerete nélkül valószínűleg időtlen, a középkor és a kora újkor folyamán akármikor készíthették.⁵⁹⁹ Római kori ívsoros párkányok félköríves mezőit

⁵⁹² VILLA 2006. 5-58, 60.

⁵⁹³ BALOGH 1955; BALOGH 1956B; HORLER 1987; TÓTH 1990a.

⁵⁹⁴ „Temetőkép és temetői sírjelek a középkori Magyarországon”

⁵⁹⁵ WENZEL II. 147.

⁵⁹⁶ LAHU 6. 2002. 359. (LAHU 92.37-38. kat. sz.); 785-786. kép

⁵⁹⁷ LEOPOLD 1987. 32, 41.; 19. kép

⁵⁹⁸ Példáit ld. korábban, a „Temetőkép és temetői sírjelek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

⁵⁹⁹ BRUNŠMID 1912. 27. (855. sz.); VALENTIĆ 1969. 80-81. (43. kat. sz.); VALENTIĆ—PRISTER 2002. 41. (45. kat. sz.)

díszítő keresztre a legismertebb magyarországi példa egy 12. századi székesfehérvári faragványon (1090. kép) található: palmetták és virágok között kiszélesedő szárvégződésű kereszt.⁶⁰⁰ A jákfai római katolikus templom 13. századi párkányának frízelemeit kitöltő patkóívek sorozatában különféle szárformákkal képzett keresztekkel díszítettek is akadnak.⁶⁰¹ Esetenként a falazatok alsó sávjában a felületbe vésett-karcolt, egyszerű keresztek az egykori látogatók emlékéllítási „kényszeréből” is származtathatók, a középkori általános írástudatlanság időszakában például sokat látogatott zarándoktemplomok felületei voltak kénytelenek ilyesfajta rongálásokat elszenvedni (pl. a franciaországi Saintesben, a Saint Entrope körüljárós szentélye alatti kriptá oszlopait karcolták tele keresztekkel a zarándokok). Egy egyszerűbb és egy bonyolultabb, ívelt tetővonallal is lezárt, vésett kereszt jelenik meg a román kori dombói apátsági templom egy-egy téglájának a falsíkban lévő oldalán, eredetileg vakolattal fedetten – Nebojša Stanojev szerint az építőmester jele lehetett.⁶⁰² Alighanem az építésmenet, a falazás során alkalmazott elszámolási jelként képzelte ezt el, hasonlóan a kőfaragványokon, kváderköveken található kőfaragó jelekhez, amelyek között szintén előfordulnak keresztek. Az eredeti jelentésektől már teljesen „megszabadult”, csupán az összetartozó kőelemek csatlakozását jelző, a szerkezet elkészültével el is tűnő kereszt-jelek gyakoriak voltak az illesztési felületekbe vésett illesztési (illesztő) és elhelyezési (elhelyező) jelek között.⁶⁰³

⁶⁰⁰ DERCSÉNYI 1943. 114-115. (31. kat. sz.); 55. kép

⁶⁰¹ MENTÉNYI 2002a. 347, 348, 350, 351. (LAHU 60.8., 60.11., 60.13., 60.23., 60.26. kat. sz.); 280-281, 284, 286, 298, 301-302. kép

⁶⁰² STANOJEV, *Dombó*.

⁶⁰³ Visegrád, királyi palota: LAHU 2. 1990. 141, 195-197, 211, 215, 264. kép; Visegrád, a befejezetlenül maradt Anjou-kori templom kőelemein: BUZÁS 2003b. 25-26.; 48-49. ábra; Sopronhorpács, plébániatemplom: LAHU 3. 1995. 91. (LAHU 335.106. kat. sz.); 229. kép; Szombathely, Szent Márton-templom: LAHU 6. 2002. 354. (LAHU 92.9. kat. sz.); 780. kép; Veszprém, Szent Miklós-templom: RAINER 2000. 29. (78. sz.); 49. kép; az alvinci (Vințu de Jos, Románia) domonkos templom boltozati bordaelemein többféle keresztet alkalmaztak: SANDA SALONTAI 1998–1999. Fig. 5, 7

6. A HOLTAK JELENLÉTE – TEMPLOMI TEMETKEZÉSEK ÉS KÖRNYEZETÜK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

„Székesfehérvárott a nép ásókkal sürg, forog
Ástára felbukkanak ős százados sírok –
A sírokból királyok kelnek ki, ős apák
Kik ottan a halálnak álmát rég aluvák.”

GARAY JÁNOS: Síri hang az élőkhöz (1848)¹

A Nógrád megyei Egyházasgerge (Kisgerge) temploma késő gótikus szentélyének falában 1503-as évszámmal jelölt, reneszánsz szentségfülke található (500. kép). A márgából készült faragvány alsó harmadát alkotó táblán három disztichonból álló, szépen formált reneszánsz kapitális betűkkel vésett felirat tájékoztat az építkezés céljairól: *HOC TIBI FV(N)DAVIT SVP(ER)V(M) REGINA SACELLVM / ORTVS LIPTHOIS LADISLAVS AVIS / HIC P(RO)AVOS VETERES POSVIT CHA(R)OSQ(VE) PARE(N)TE(S) / TUTA FORET GREMIO VT TVRBA SEP(V)LTA TVO / HVC ADES ALMA DEI MATER VOTISQVE FAVETO / S(A)EPIVS ET CLEME(N)S AD TVA TE(M)PLA VENI* [„Ezt a szentélyt Neked – óh Égiek Királynője – alapította a Liptói ősektől származott László. Itt helyezte el régi őseit és drága szüleit, (itt) biztos lesz a Te öledben, mint eltemetett sokaság. Itt vagy Te jelen Istennek kegyes Anyja, kedvezz is a fogadalmaknak. Jöjj gyakrabban és kegyesen a Te templomodba.”]² A *sacellum* kifejezést a szakirodalom egyként (sír)kápolnaként fordította, és a faragványnak a szentélyben másodlagos elhelyezését tételezte, pedig a korábbi hajóhoz épült új szentély gótikus formavilága az északi oldalán álló sekrestyébe átvezető ajtó reneszánsz kőkeretével együtt pontosan megfelel a szentségfülke évszámának – a felirat minden bizonnyal nem egy valaha lehetett sírkápolna, hanem a szentély építésére utal. Ebben a szentélyben helyezte el az építtető kegyúr, Liphthoi (Lipthay) László – a kőbe faragott felirat Magyarországon ritka megfogalmazása szerint – „régii őseit és drága szüleit, mint eltemetett sokaságot”, azaz tette az épületrészt családi temetkező helyé.

Tettével nem állt egyedül. 1347-ben egyezséget kötöttek a felső- és alsódörögdi nemesek a Dörögdi Miklós egri püspök (†1361) által valamikor 1339 előtt megújított felsődörögdi Szent András-plébániatemplom közös használatának módjáról. Pontosán meghatározták a kegyúr hozzátartozói és a velük rokon más családtagok templomi elhelyezkedését: „nobiles de superiori Dörögdi praefatae ecclesiae patroni stabunt et orabunt coram majori Altari Beati Andreae et ante et iuxta Altare beatae Virginis, et nobiles dominae ad eos pertinentes stabunt in latere dicti altaris B. Virginis iuxta prioritatem ad occidentem, praefati vero nobiles de

¹ Garai János válogatott művei. Sajtó alá rendezte Kovács Antal. Szekszárd 1956. 135.

² DORNYAY 1928. 238-239.; 115. kép; GENTHON 1954. 195-196.; 148-149. kép; KAZARECZKI 2003–2004. 138-140.; 9-10. kép; MIKÓ 2005a. 208.; 5. kép; HORVÁTH 2007b. 211.

inferiori Dörögdi stabunt ante et juxta Altare Beati Dominici [...] et nobiles dominae [...] in latere eiusdem Altaris [...] juxta prioritatem ad occidentem. Sepulturam etiam habebunt, si voluerunt in eadem ecclesia in angulo versus meridiem ...". A Veszprém megyei Taliándörögden monumentális romjaiban ma is álló, az építtető falusi templomok esetében szokatlan igényességéről tanúskodó épületben Kralovánszky Alán megtalálta a főoltár és a hajó észak-, illetve délkeleti sarkában elhelyezett két mellékoltár alapjait, lehetővé téve ezzel az oklevél leírta szituáció értelmezését és hitelesítését: a déli mellékoltár volt Szent Domonkosnak szentelve, amely előtt és mellett állva vehettek részt az alsódörögdi nemesek az istentiszteleten, és ugyanide temetkezhettek is, míg a patrónusok és a velük közelebbi rokonságban álló felsődörögdiek álló- és imádkozó helye a szentélyben a Szent András-főoltárnál, valamint Mária-oltár előtt és mellett volt, az utóbbi így a hajó északi oldalán talált oltárhellyel azonosítható.³ Ez alapján a Felsődörögdi rokonsághoz tartozott az a Dörögdi Pál (†1360), akinek feleségével közös, csak köriratot — *HIC IA(C)ET MAG(ISTE)R PAUL(US) F(ILIIUS) ST(EPHANI) D(E) DVRUGD IN AN(N)O D(OMI)NI M^oCCC^oLX CV(M) D(OMI)NA (CONS)O(R)TE SUA AMEN* — hordozó sírköve (368. kép) a hajó északkeleti részén, az egykori (Mária-)oltár előtt került elő az ásatás során, alatta az erősen bolygatott két csontvázat tartalmazó, ezüsttel borított bronz sarkantyús mellékletű sírral.⁴

Fontos adat, hogy a Dörögden 1339 előtt emelt gótikus templom belsejében alapfalaiban megtalált, a 12. század közepére már felépült kisebb egyház terében egyáltalán nem történt temetkezés, csak a körülötte lévő temető területén tártak fel jelentős számú sírt. A gótikus templomban viszont a 16. század közepéig sokan temetkeztek, 58 csontváz vagy csontvázaradvány volt vizsgálható — a későbbi pusztítások mértékét figyelembe véve mintegy 80-ra tehető a két évszázad alatt ide eltemetettek száma.⁵ Az 1347. évi oklevél már rendelkezett az alsódörögdiek templomon belüli temetkezési helyéről, az 1360-ban elhunyt Dörögdi Pál és a vele közös sírgödörbe, de nálánál mélyebbre, tehát korábban eltemetett felesége⁶ pedig a felsődörögdiek 14. század közepi ide történő temetkezését is igazolja. Úgy tűnik, hogy az új gótikus templom emelése éppen a váltás időszakára esett, addig nem temetkeztek a kisebb templomba a kegyúri család tagjai, az újba viszont annak felépültét követően azonnal. Meg lehet kockáztatni a megállapítást, hogy a modern, nagyméretű, gazdag kialakítású új templom építésének egyik oka éppen a családi temetkezőhely kialakítása lehetett. Az építtető (Dörögdi) II. Miklós egri püspök (†1361) a rokonai problémáját kívánta ezzel megoldani, magának ugyanis nem volt erre szüksége, ő „hivatalból is” saját székesegyházába temetkezhetett. Sírját azon

³ ÉRY 1979. 215.; ENTZ 1980. 137-138.; MAROSI 1987b. 120.; KOPPÁNY–KRALOVÁNSZKY 2000. 103-104.

⁴ ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1976. 88.; ÉRY 1979. 215, 218. (1. jegyzet); LŐVEI-VARGA 1987. I. 334, 335, 463.; II. 171. kép; KOPPÁNY–KRALOVÁNSZKY 2000. 106, 108.; 11. kép; VÁRADY 2000b. 20-22, 35, 64-65. (29. sz.); 19, 35/2. sz.

⁵ ÉRY 1979. 216.

⁶ ÉRY 1979. 215.

adat segítségével sikerült meggyőzően azonosítani, amely szerint az Estei Hippolit püspöksége idején, 1506. július 24-én villámcsapás következtében leégett székesegyház újjáépítése során Miklós püspöknek a nyugati tornyok közötti előcsarnok középtengelyéből a Boldogságos Szűz oltára elé áthelyezett sírjára új síremléket állítottak. A püspök képmásával és felirattal díszített sírkövet Pesten egy olasz mester faragta vörös márványból, 25 forintért: „Item feci sepulcrum Nicolai episcopi de novo preparare ante altarem [!] Beate Virginis, quia erat ultra modum incommoditas in ecclesia, quia in transito in medio erat ab uno Italo in Pesth de rubeo marmoreo [!] cum imagine et litteris pro florenis 25 (fl. viginti quinque).”⁷ A püspök eredeti sírja a Kozák Károly által a fenti idézet „in transito in medio” kitételének megfelelően a nyugati toronypár közötti előcsarnok középtengelyében feltárt, püspöki jelvényekre utaló, töredékes mellékleteket és II. Miklós korára keltezhető három pápai ólombullát (XXII. János, VI. Kelemen, VI. Ince) tartalmazó sírral azonosítható.⁸

A templomban elfoglalt hely és a temetkezési hely dörögdi azonossága aligha számított kivételesnek. Az előkelők temetkezései során a 15–16. század folyamán Európa-szerte az a hely számított legkeresettebbnek, ahonnan az elhunyt életében a templomi szertartásokat követte, és kora újkori magyarországi végrendeletek arra utalnak, hogy ennek közelében helyezték el az emlékezés tárgyait, így az epitáfiumot is.⁹ A dörögdi templomban ugyanott álltak a közelebbi rokonok, ahová elhunyt családtagjaik temetkezhettek is, és ahol a középkori felfogás szerint egyként vette ki részét élő és halott, legfeljebb az utóbbi már csak passzívan, az istentiszteletből és a lelki üdvösségért folyó imádkozásból. Az Alkuin-féle emlékmise során már a 8–9. század fordulóján is az élők és halottak lelkiüdvéért („pro salute uiuorum et mortuorum”) egyszerre imádkoztak.¹⁰ A halott sírja (tágabban véve pedig – gondoljunk a megszüntetett sírokból az osszáriumokban összegyűjtött csontokra – a templom és temető együttese) olyan hely maradt, ahol a holtak kapcsolatban maradtak a hátramaradottakkal.¹¹ A halottak végső soron azonban nemcsak a templomban, illetve a temetőben maradtak az élők társadalmának tagjai, cselekedeteik résztvevői, ennél szélesebb körű, valódi jogokkal is rendelkeztek – mindazon jogi és társadalmi kapcsolatuk továbbélt, amelynek még életükben birtokában voltak: a holtak jelenléte („die Gegenwart der Toten”), az élők és a holtak

⁷ Ippolito d'Este számadáskönyvei: Modena, Archivio di Stato, Camera Ducale casa amministrazione cardinale Ippolito primo d'Este, Vescovado d'Agria. Registri 1507-1508. 92. köteg, 9. kötet, fol. 118a. Másolata az egri Dobó István Vármúzeum Történeti Adattárában: R.A.77-27.; DÉTSZY 1964a. 160.; DÉTSZY 1964b. 1, 6, 12. (23. jegyzet); A síremlék a fennmaradt töredékek között nem azonosítható.

⁸ KOZÁK 1979. 5, 6-8. számozatlan oldal; KOZÁK 1980. 6. kép; KOZÁK 1981. 9.; 20-21. kép; HAVASI 2003. 125. (31. jegyzet)

⁹ SZABÓ 2006a. 20, 27. (8. jegyzet)

¹⁰ WOLLASCH 1984. 215.

¹¹ ANGENENDT 2008. 378.

közötti szoros kapcsolat a középkori társadalmi és jogi berendezkedés, a hitvilág szerves részét képezte.¹²

A sírfeliratok tanúsága szerint a családtagok, a megfogalmazásban pontosan nem behatárolt rokonság egyazon helyen történő temetkezése meglehetősen gyakori volt a késő középkori Magyarországon, mind nemesi, mind pedig polgári körökben, és még a saját közvetlen családdal és utódokkal nem rendelkező egyháziak esetében is találni rá példát. Még a 13. század végén készülhetett az alighanem polgári jogállású Radoslav, Crestohna de Gara fia zágrábi (Zagreb, Horvátország), keresztet és címet ábrázoló sírköve¹³ (846-847. kép), magának és örököseinek: ... *SEPVLTVRA [...]* *ET EREDVM SVORVM*. Címer díszíti Heinricus Pauher (†1373) budai sírlapját¹⁴ (158. kép), amely nemcsak saját, de hozzátartozói – ... *s(uis) o(mnibus)* – sírját is jelölte, Edlasperger másként Juncker Péter (†1504 előtt) címeres budai sírlapjához¹⁵ (141-145. kép) – ... *cu]mq(ue) suor(um)* – és Albert szabó (†1508) esztergomi sírkövéhez¹⁶ (450. kép) – ... *CV(M) SVIS LIBE[R]IS ET (=etc?)* – hasonlóan. István festő és családja 1500 körül készült budai sírkövén¹⁷ (305. kép) ... *CVM CONIVGE SVA D(OMI)NA BARABARA ET CVM HEREDIBVS SVIS* ... olvasható. Főúri és nagybirtokos körökben Bebek László királynői tárnokmester (†1403/4, a sírfelirat szerint 1401) pelsőci sírkövén¹⁸ (270-272. kép) *hic iac(et) [...] cu(m) suis he(re)di[bus]* ..., Berzevici Henrikfi Péter tárnokmester (†1433) berzevicei (Brezovica, Szlovákia) síremlékén¹⁹ (334-337. kép) *Sepultura [...] ac suor(um)* ..., egy Margit nevű, magas társadalmi helyzetű nő (és talán eredetileg a férje) 15. század második negyedéből való, a középkori nagyváradi (Oradea, Románia) székesegyházból származó sírkőtöredékén²⁰ (1091-1092. kép) ... *et heredibus Svis* ..., Nicolaus Proll sókamarás, polgármester (†1499) nagyszebeni (Sibiu, Románia) sírlapján²¹ (191. kép) *SEPVLTVRA [...] NICOLAI PROL [...] SVORVMQVE HEREDV(M)* ..., Telegdi István kincstartó

¹² OEXLE 1983; OEXLE 1985; SAUER 1993. 19-20.

¹³ BOJNIČIĆ et al. 1888; HORVAT 1979. 176, 183.; 1. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 334, 337, 339.; 336/1. ábra

¹⁴ FORSTER 1905a. 152.; 129. kép; HORVÁTH 1932a. 14. (70. sz.); RADOCSAY 1971. 471. (26. sz.); LŐVEI–VARGA 1987. I. 460, 461, 466.; II. 616. kép

¹⁵ KUBINYI 1966. 256-257.; KUBINYI 1971. 259. (384. jegyzet); LŐVEI 1987a. 160.; LŐVEI 1991d. 57-58.; 17-19. kép

¹⁶ HORVÁTH 1980a. 88, 89.; *Matthias Corvinus* 1982. 614, 615, 677, 681. (Kat.-Nr. 834, HORVÁTH, I.); RAINER 1994. 475.; 5.kép; VÁRADY 2002b. 61.; BERTÉNYI 2003. 110, 133. (139. jegyzet); GOMBOSI–LŐVEI 2007. 205-206.; 6. kép

¹⁷ H. GYÜRKY 1977. 31. sz.; 29. kép

¹⁸ CSOMA 1888b. 161-164.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 15-23.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 22, 26-28.; 3. kép

¹⁹ RÓMER 1887; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 32-36.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 22, 45-46.; 20. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 59-60.; 14. kép

²⁰ A faragvány 2004-ben került elő a nagyváradi várban, vö. EMŐDI Tamás kézírata és felmérési rajza, 2005.

²¹ ROTH 1906. 29-30.; ALBU 2002. 26-27. (21. sz.); Abb. 11

(†1514) mezőtelegdi (Tileagd, Románia) sírkövén²² (448-449. kép) ... *HOC SAXV(M) P(ER)PETVA(M) SIBI POSTERISQ(VE) SVIS QVIE(N)TEM POSVIT* ..., Egervári Bereck knini (tinnini) püspök (†1523) egervári sírlapján²³ (1093. kép) ... *SIBI ET SVISQ(VE) [...] POSVIT*, egy a budai domonkos kolostorban talált sírkőtöredéken²⁴ ... *s winaris budensis cum heredis q...* felirat utal a szűkebb vagy akár tágabb rokonsággal közös temetkezőhelyre. Ellyevölgyi János nádori ítélőmesternek (†1526?) a budai domonkos kolostorban előkerült sírkőtöredéke (126. kép) azt mutatja, hogy ő nyilván már korábban elhunyt fiával és leányával (... *CVM FRANCISCO FILIO ET PVELLA DOROTHE* ...) kívánt egy helyre temetkezni.²⁵ Ezeknél az emlékeknél többnyire ez az egyetlen kőlap jelölhette a hozzátartozók sírját is. Családi temetkezőhely fedlapjaként az 1470-es években készülhetett a Lábatlani család (*nobilium De Labatlan*) címerdíszes karvai (Kravany nad Dunajom, Szlovákia) fedlapja²⁶ (404-405. kép), és ez lehetett a funkciója a Csehy Wayda István által 1504-ben (?) készítettet – *HOC OP(US) FECIT FIERI EGREGIVS DOMINVS ST(E)PH(A)NVS WAYDA DE CHECHY* ... –, keresztet ábrázoló kriptafedlapnak²⁷ (319-320. kép) is Szilágycsehen (Cehu Silvaniei, Románia). Sokkal korábbi alsó-ausztriai párhuzamként adódik egy a klosterneuburgi kolostor kerengőjében található sírkő, amelynek keresztes ábrája mellett az „itt fekszenek a mödlingi urak” (*DA LIGENT DE HERREN VON MEDLING*) – német nyelvével igen korainak számító – felirat a Babenbergeket egy a 12. század végén, 13. század elején elkülönülő mellékágára, a „mödlingi hercegekre” utal.²⁸

Ismertek családi temetkezőhely létesítésére vonatkozó írásos források is. Idősebb Rozgonyi István fejei (utóbb temesi) ispánnak Zsigmond király, 1427-ben kelt kiváltságlevele szerint, engedélyt adott arra, hogy a székesfehérvári Szűz Mária-templom bármely sarkában és helyén sírhelyet válasszon a maga, hitvесе, gyermekei, testvérei és nemzetsége testének nyugalma, és azon a helyen oltárt vagy más kőépítményt emeltessen („... magnificus Stephanus de Rozgon comes Albensis [...] in [...] ecclesia beate Marie virginis Alberegalis in quocumque angulo et loco maluerit, pro sui et suorum consortis, prolium et fratrum ac generationum [...] corporis requie unum locum sepulture eligere, et in eodem loco sepulture altare vel alias structuras ex lapidibus construi seu edificari facere ...”) – az oklevél hátoldalára 1500 körül írt megjegyzés szerint a kápolna valóban fel is épült.²⁹ Rozgonyi 1433-ban

²² CSERGHEŐ 1889. 34-36.; EMŐDI 1998. 177-178.; 3. kép; EMŐDI–VARGA 1999. 246, 264.

²³ ÉBER 1915. 288-292.; 62. tábla; *Magyar művelődéstörténet* 2. 1939. 655-656.; kép a 413. oldalon; LŐVEI 2001f. 80., képpel

²⁴ H. GYŰRKY 1977. 29. sz.; 28. kép; H. GYŰRKY 1981. 76.; 160/4-5. kép

²⁵ ENGEL–LŐVEI 2003.

²⁶ BÉL, *Strigon.*; ORBÁN 1869.

²⁷ BUNYITAY 1887. 39.; BALOGH 1943. 81, 202, 285, 356, 377.; 58. kép; EMŐDI 1996b. 8, 9., képpel

²⁸ KOCH 1981b. 153-155. (Kat.-Nr. 161)

²⁹ ENGEL 1987. 628-629.

a pápánál a már nyilván elkészült kápolna számára kért búcsúengedélyt.³⁰ 1481-ben Mátyás király Buzlai Mózes kérésére engedélyezte, hogy annak apja, Buzlai László lovászmester (†1481 után) a székesfehérvári Szűz Mária-monostorban a maga, felesége és gyermekei részére alkalmas helyet válasszon örök sírhelyül („... ut ipse in monasterio gloriose virginis Marie in civitate nostra Alba Regalensi consorti et liberis eorum unum locum congruum [...] pro sepultura perpetua eligere ...”).³¹

A templomba való temetkezés lehetősége valójában – már csak a rendelkezésre álló hely véges volta okán is – erősen korlátozott volt, a keresztény módon való eltemetés és ezáltal az imaközösségben elfoglalt „örökös” tagság azonban mindenkinek kijárt: minden az életét keresztény hitben leélt hívő, akit halála után az egyház által megszentelt földre, a templomban őrzött oltáriszentség közelébe (a temetőben vagy a templomban) temettek, továbbra is az imádkozó közösség, a keresztény egyház tagja maradt, akiről – bár többnyire csak általánosságban és névtelenül –, de a 13–14. századtól a misék halottakért fohászkodó része és a 14. századtól kezdődően általános halottak napja gyászmiséje is megemlékezett. A pozsonyi végrendeletek formulái például többnyire nem is tértek ki a temetés részleteire, csak általánosságban utaltak a keresztény egyház temetkezési rendjére: „Item ich [...] pitt meine hausfraw das sie mich lass bestatten zu der erden nach ordnung vnd aufsatzung der kristlichen kirchen als ainem Cristen menschen zu gehoret”, „... schaff ich mein armen leichnam der erdt vnnd den zubestatten nach christenlicher gerechtigkeit vnnd gewonhait der kirchen ...”, „... nach irem abschaiden den leib cristenlicher begrebnus ...”, „... bitt ich ..., das mein leichnam zu dem geweichten erdreich bestaet werd ...”.³²

A tehetősebbek azonban többnyire nem tartották elegendőnek ezt a minden keresztényt egyként megillető „jelenlélet”, vagyis a templom körüli temetők névtelenségét, illetve sokadalmát. Az ehhez szükséges anyagi erővel rendelkezők számára a megoldást a monostor/kolostor-, templom- vagy kápolnaalapítás jelentett – a középkori emlékalapítvány célja ugyanis, hogy az alapító a saját *memóriáját* az utódokban fenntartsa, vagyis a lelki üdvösségéért való külön imádkozást az ehhez szükséges nem csekély anyagi ráfordítás segítségével a halála után is biztosítsa. Ennek lényegét már Szent Gergely pápa kimondta: a „rokonok valahányszor a szent helyre jönnek, övéik sírját is megtekintik, megemlékeznek róluk, és imádkoznak értük”.³³ Az egyházi alapítványok létrehozói azonban nem hagytakoztak kizárólag családtagjaik imáira, a temetkezőhelyüknek kiszemelt vagy abból a célból épített templomokban, kápolnában az azok papsága által elmondandó misék rendjét is szabályozták – vagy az alapítólevelekben, vagy pedig végrendeletileg. Mindez az

³⁰ CSUKOVITS 1998. 30.

³¹ ENGEL 1987. 629-630.

³² MAJOROSSY 2006. 76., az 56. jegyzet is

³³ FÜGEDI 1991. 55.

egyik meghatározó mutatójává válhatott a társadalmi státusznak, mind a nemesség, mind pedig a városi polgárság köreiben.³⁴

6.1. Temetkezés egyházi épületekben

Bármennyire általános volt már Magyarországon (és Európa-szerte is) a 14. századtól az akár alacsonyabb rangú kegyuraknak és patrónusoknak is a templomok belsejében történő temetkezése, ez az egyház hozzáállása szempontjából egyáltalán nem volt magától értetődő – csak egy hosszú, közel évezredes folyamat vezetett el a késő középkor századaiban már széles körben elfogadott helyzethez. A folyamat nem választható el a *memoria* gyakorlásától, amely nem csupán a halottra való liturgikus emlékezést jelentette,³⁵ hanem befolyásolta például a sír helykiválasztását is.³⁶

Az ókori Mediterránum általánosnak mondható hagyományát követve a rómaiak kötelezően a településen kívül helyezték el temetőiket.³⁷ Itt maguk a sírok szent helynek (*locus religiosus*) számítottak,³⁸ amelyekben vagy amelyek környékén a halottak szellemei (*Dii Manes*) éltek; a feliratok egy része szerint a sírok a halottak szellemeinek voltak szentelve (*Dis Manibus sanctum*). A kereszténység gyökeresen szakított ezzel a hagyománnyal, a korai időszak keresztényei számára a sír elvesztette jelentőségét. A mártírok halálát ugyanakkor Krisztus haláláldozatának analógiájára kezdték kezelni, és ennek a szoros eszmei kapcsolatnak legközvetlenebb – teológiailag Milánó érseke, Szent Ambrus által kifejtett – megjelenítési módja az volt, hogy az eucharisztikus áldozat számára állított oltárt a mártírok sírja fölé, vagy annak közelében helyezték el. A római hitvilág a sírok bolygatását a császár, mint legfőbb pap, a papi testület feje (*Pontifex Maximus*), engedélyéhez kötötte – egyedül ebben a minőségében volt lehetséges még Nagy Constantinus császár számára is a Vatikán dombján elterülő temető használaton kívülre helyezése és területének igénybe vétele Péter apostol sírtemplomához. Hamarosan azonban a mozgás ellentétes irányt vett, és a sírt, illetve annak tartalmát kezdték az oltárhoz vinni. 354-ből ismert az első adat egy mártír, jelesül a száz évvel korábban meghalt Babylas püspök Antiochia közelében lévő sírjának Gallus császár engedélyezte felbontásáról annak érdekében, hogy maradványait Apollo pogány kultushelyére, Daphnéba helyezték át (a mártírok maradványainak felemelése fontos pogány kultushelyek ideológiai átformálása érdekében évszázadokon át folytatott gyakorlattá vált; Szent

34 KUBINYI 1999; MAJOROSSY 2006. 76., az 55. jegyzet is

35 A *memoria* problémaköréről részletesebben ld. korábban az »A „memoria” « című fejezetben.

36 Az 1997-ben Trierben a *memoria* és a reprezentáció kérdésköreinek szentelt, „Tendenzen der Grabmalforschung” című konferencia (tanulmánykötete: *Grabmäler* 2000) előadásából levonható általános következtetések egyikeként említi: KERSCHER 1998. 341-342.

37 KÖTTING 1984. 69.

38 *Digesta* 11. 7. 2. 5.; angol fordítása: SCOTT 1932. (11. 7. 2. 5.); CARROLL 2006. 4, 9.; KÖTTING 1984. 72.

Babylas *martyriumát* egyébként kereszt alaprajzon képezték ki³⁹). Már a 4. század második felétől kezdve általánossá lett a keresztény mártírok csontmaradványainak a templomban az oltár alatt (*sub altare*) történő elhelyezése (a korai keresztény temetők, így a római katakombák „kiürítése” által), és a települések egyre pompásabb templomai a mártírereklyék birtokában részesei lettek a sírtemplomok szentségének is, biztosítva a közösség számára a szentek közösségének segítő közbenjárását. Miután Gratianus császár megszüntette a császárok *Pontifex Maximus* címét, a mártírmaradványok felemelésének engedélyezése, mint „szent és vallásos ügy” (*res sacra et religiosa*), átkerült a keresztény püspökök jogkörébe — a jog adta lehetőséggel először éppen Szent Ambrus élt, midőn alig néhány évvel később „felfedezte” Milánó közelében Gervasius és Protasius mártírok sírját.⁴⁰

A közösségek tagjai gyorsan „követték” a szentjeiket, és az antikvitás településen kívüli temetői „beköltöztek” a templomok köré, a városok, falvak belsejébe. A folyamat az eleinte tiltó zsinati határozatok ellenére megállíthatatlannak bizonyult, a keresztény temetők⁴¹ elválaszthatatlanná váltak a templomoktól. A nagyobb városokban, ahol több templom és több temető is létesült, már az ókeresztény időszakban megfigyelhető a szociális tagozódás a temető-választásban. Trierben például a foglalkozásra utaló, egyébként kisszámú és szinte kizárólag császári szolgálatban álló, magas rangú hivatalnokokra, illetve katonatisztekre, továbbá a legelölkelőbb asszonyokra vonatkozó felirat alapján a St. Maximin temetője vált a világi elit temetkezési helyévé. Az egyháziak temetőjévé ugyanakkor a Szent Paulinus és Félix püspök sírjait őrző Sankt Paulin vált.⁴² Innen származik annak az Ursianus papnak 5. század végi, 6. század eleji sírlapja is, aki a felirat szerint „megérdemelte, hogy a szentek sírjának közelében nyugodjon”: *VRSINIANO SVBDIACONO SVB HOC TVMVLO OSSA QVIESCVNT QVI MERVIT SANCTORVM SOCIARI SEPVLCRA ...*.⁴³

Az igyekvés a szentek közelében történő temetkezés — *sepultura ad sanctos* — iránt az egész római birodalomban elterjedt, ahogy azt régészeti megfigyelések és sírfeliratok egyaránt bizonyítják.⁴⁴ Regensburgban például Bajorország legkorábbi, a 4–5. század fordulója környékén faragott keresztény sírfelirata szerint a boldog emlékezetű Sarmannina (vagy Sarmanna) mártírok társaságában pihent: ... *QVIESCENT(I) IN PACE MART(I)R(I)BVS SOCIATAE*.⁴⁵ Ostiában egy felirat ugyanakkor azt is mutatja, hogy „erre sokan törekedtek, de csak kevesen érték el”

³⁹ VILLA 2006. 5-58, 60.

⁴⁰ KÖTTING 1984. 72-74.

⁴¹ A templom körüli temetőkről ld. korábban a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetet.

⁴² SCHWINDEN 2007. 265.

⁴³ BUNJES 1938. 4.; Abb. 4; SCHWINDEN 2007. 265, 266.; 2. kép

⁴⁴ A folyamat említése, illetve vázlatos leírása: PANOFISKY 1964. 46.; ARIÈS 1981. 40.; ARIÈS 1984. 37-42.; KÖTTING 1984. 74-76.

⁴⁵ Prähistorische Staatssammlung München, Inv. Nr. 1961, 780: Severin 1982. 582. (Kat.-Nr. 8.38, GARBSCH, J.); Taf. 59

(*quod multi cupiunt et rari accipiunt*).⁴⁶ Egyes szövegek jelzik, hogy ezért a tehetősek fizetni is hajlandók voltak, például a római Callistus-katakombában egy bizonyos Serpentius a sírásóként (*fossor*) jelölt temetőgondnok Quintustól vette meg a 3. század közepén élt Cornelius pápa sírjánál lévő sírhelyét: *Serpentius emit loc(v)m a Qvinto fossore ad sanctvm Cornelivm*. A tunéziai Dougga egy felirata a négy eltemetett által a szentséget ezáltal rájuk is háramoltató mártírok közelsége érdekében kifizetett költségekről is szól: *Sancti ac baeatissimi martyres, petimvs in mente habeatis, vt donentv vobis [...] Simposivm, Mammari(v)m, Graniv(m), Elpideforvm qui haec cvb(icvla) IIII a(d?) p(edes?) c(entvm?) p(lvs?) m(invs?) svjs sv(m)p)tibvs et svjs operibvs perfecervnt*.⁴⁷

A szentek közelébe temetkezés igényét az a törekvés éltette, hogy a haláltól a feltámadásig önmagán már segíteni nem tudó halott az Utolsó ítélet idején közbenjáróra leljen – egyenesen létezett olyan vélemény is, hogy a szentek csontjaihoz „kötött” elhunytat nem érheti majd büntetés. A szentek közelébe temetkezés egyre általánosabbá váló gyakorlata ellen szót emelt ugyan Szent Ágoston, mivel nem talált mellette felhozható teológiai érveket – szerinte a halottak lelke nem a mártírmaradványok nyughelyén, hanem az élők őt a mártírok védelmébe ajánló imáinak helyszínén nyer segítséget –, de még ő is kénytelen volt némi lemondó engedékenységgel megjegyezni, hogy ha a halottaknak nem is lehet ezzel segíteni, de az élőknek legalább vigaszt nyújt. Hiába állt ki Ágoston véleménye mellett Szent Ambrus is, a népi hiedelmektől még a klerikusok többsége sem tudta magát függetleníteni. Nyssai Gergely kappadókiai püspök (+395 után) maga is a mártírok maradványai mellett temette el a szüleit, hogy feltámadásukkor az Utolsó ítélet során a szentek segítségükre legyenek.⁴⁸ Laikusok templomi temetkezéseiről tehát már a 4. századtól ismertek adatok.⁴⁹

Igazán kielégítőnek az *ad sanctos* temetkezésnek az imák szerepéről vallott ágostoni felfogással való ötvözése tűnhetett. Ostia domonkos bíboros püspöke, Hugues Ayclin (+1297) végrendeletében egy sírlapot rendelt a római Santa Sabina főoltára előtti sírja fölé, hogy a lapot látva a szerzetesek a püspök *memoriaját* bevegység imáikba: „... ut fratres dum viderint habeant memoriam nostri in orationibus suis”.⁵⁰

A temetők gyors ütemű templom köré költözésénél sokkal tartósabb volt azonban az egyház ellenállása a templomok belsejében való temetkezéssel szemben, amely Európában csak fokozatosan nyert teret az évszázadok folyamán – az egyházak padlóit szőnyegszerűen beborító sírlapok kora csak a késői középkorban jött el.⁵¹ Eleinte csak a klerikusok (és amennyiben hatalmukban állt, a rokonaik is, mint a fent említett Nyssai Gergely nővére, Macrina a Sebaste-i Negyven mártír

⁴⁶ SCHWINDEN 2007. 265.

⁴⁷ SCHWINDEN 2007. 265.

⁴⁸ KÖTTING 1984. 75.; SCHWINDEN 2007. 266.

⁴⁹ SAUER 1993. 110.; KRÄMER 2007. 57.

⁵⁰ *Rom und Latium* 1994. 9.

⁵¹ Ugyanakkor az észak-afrikai templomok mozaikdíszes padlóit helyenként a sírhelyeket jelölő mezők sűrű hálójá alkotta a 4. század végén, 5. század folyamán: YASIN 2005.

templomában⁵²⁾ temetkezhettek a szent mártírok sírhelyei és ereklyéi közelébe, idővel a kolostorok, egyházi intézmények már világi alapítói, tekintélyes jótevői (uralkodók, arisztokrata családok tagjai) számára is megnyíltak ennek lehetőségei.⁵³⁾ A papok templomi temetkezését már a maga számára ott helyet kereső Szent Ambrus is támogatta, mert nemcsak Krisztus és az életüket hozzá hasonlóan feláldozó mártírok között vont párhuzamot, de a halál áldozatát meghozó Krisztus és az ezt az áldozatot „ábrázoló” pap közé is, miáltal az utóbbit is megilleti az oltárnál való temetkezés joga. Ez valójában kezdetben a római birodalom keleti és nyugati részén egyként csak a császári ház tagjaira (majd nyugaton az ezt magukra vonatkoztató uralkodókra), továbbá a püspökökre vonatkozott, nem minden tiltakozás nélkül azonban, mivel akadtak, akik az ő „férgek rágta” holttestüket sem tartották az oltárhoz méltónak. Részleges megoldást jelentett, hogy ha a templom oltárt tartalmazó fő terében nem is, de a mellékterekben, az atriumban, a baptisteriumban, a kerengőben engedélyezték a temetkezést; ezzel annak a veszélyét is ki lehetett némileg védeni, hogy az eltemetett esetleg nem bizonyult idővel (vagyis az Utolsó ítélet idején) méltónak az oltár közelében való sírra. Eleinte, a 8. század elejéig, a pápákat is a Szent Péter-templom előcsarnokában, a bejáratnál lévő *secretarium*ban temették el, ezt követően azonban már magában a templomtérben rendeztek be maguknak mauzóleumokat. A 6. és 7. század több zsinata is vagy kategorikusan tiltotta, vagy pedig igen erősen korlátozta a laikusok templomi eltemetését.⁵⁴⁾ (Meroving) I. Chlodvig frank uralkodót (†511) az általa Párizsban alapított Apostol-templomban még csak a korabeli pápákhoz hasonlóan *in sacrario* temették el, Martell Károly és Kis Pippin (†768) Saint Denis-ben ugyancsak *in porticu* / *in atrio* temetkezett. A későbbi uralkodók sírjai azonban már bekerültek a templomokba, bár a kánoni törvényekben a templomi temetkezésre igényt tarthatók felsorolásaiban nem szerepeltek. A fejedelmi sír északi pogány és a mennyei továbburalkodás antik római hagyományát az egyháznak nem sikerült semmissé nyilvánítani. (Egyfajta „szizofrénia” jele, hogy a késő középkorban az Utolsó ítélet ábrázolásain pápa és császár, püspök és király egyaránt ott sorakozik a pokolra vetettek között, a sírja azonban mindnek a templomba került.)⁵⁵⁾

Az egyház védharcait jelentette a 9. század elején Orléans-i Theodulf konzervatív véleménye, a szigorúan csupán „*in atrio aut porticu aut abedra*” (=exedra) engedélyezhető temetkezésről, és ez a korábbi szigorúságot fenntartó formulázás jelent meg még 809-ben is az aacheni zsinaton. A mainzi zsinat 813-ban hozott, Nagy Károly által is megerősített szabálya, miszerint a templomban csak püspökök, apátok, jó papok és hívő laikusok temetkezhettek („*mortui in ecclesia non sepeliuntur, nisi episcopi aut abbates aut boni presbyteri aut fideles laici*”), azonban már kiskaput jelentett: a „hívő laikus” kitétel ugyanis nem volt pontosan

⁵²⁾ SCHWINDEN 2007. 266.

⁵³⁾ KÖRNER 1997. 9.; ANGENENDT 2000. 24.

⁵⁴⁾ KRÄMER 2007. 57.

⁵⁵⁾ KÖTTING 1984. 76-78.; ANGENENDT 2000. 24.

meghatározva, és nyilvánvalóan az egyes templomok és kolostorok, illetve azok alapítói érdekei szerint lehetett értelmezni. Ez a felfogás valójában a középkor végéig érvényes maradt, de még a 13. századi zsinatok határozatai sem egyeztek a szigorúság követendő mértékéről, a templomi temetkezést engedélyező egyházi hivatalosság meghatározásáról. Végül 1292-ben az angliai Chichesterben az egyházak patrónusai, a *patronis ecclesiarum* egyértelmű jogot nyertek a templokban történő eltemetésre. A szabályok ezt még ebben az időben is kivételes esetnek tüntetik fel, a forrásokból, régészeti adatokból, síremlékekből megismerhető valóság azonban már nem ezt mutatja — a templomi temetkezés a középkor utolsó két évszázadára mindennapos gyakorlattá vált.⁵⁶

Az uralkodók esetében valójában még nem is lépett ki az egyház a templomi temetkezés engedélyezésével az egyházi hierarchia keretei közül, az Isten kegyelméből (*Dei gratia*) uralkodó császár vagy király ugyanis a Karoling állammisztika szerint Isten hivatalnok (minister Dei) és Krisztus helytartója (*vicarius Christi*) a földön, vagyis a királyi hatalom az univerzális egyházon belüli hivatal (*officium*).⁵⁷ Így kapott sírhelyet Nagy Károly császár (†814) az általa alapított aacheni palotakápolnában és Jámbor Lajos (†840) a metz-i Saint-Arnoul-ban.⁵⁸ A hagyományt lényegében a szász dinasztia uralkodói is folytatták. I. Henrik német király (†936) és felesége, Matilda (†968) kettős sírját alapítványukban, a quedlinburgi St. Servatius-ban alakították ki.⁵⁹ I. Ottó király, később Nagy Ottó német-római császár (†973) először a Magdeburgban általa építtetett bencés kolostortemplomban kívánt temetkezni, szeretett első felesége, Edgith (†946) mellé. 955-től nagyjából ugyanazon a helyen rendelte el az érseki székesegyház építését, amelynek északi kápolnája került a királyné alighanem változatlanul hagyott sírja fölé, ahová idővel a császárt magát is eltemették. Ez a császári sír helye ma is, csak az Ottó-kori épület helyére a 13. században felépült mai székesegyház tengelyének áthelyezésével a sír a monumentális szentély közepére került, az érseki-székeskáptalani napi liturgia résztvevőjeként folyamatosan emlékeztetve a klérust az alapítóra.⁶⁰ II. Ottó német-római császár (†983) feltehetően a Memlebenben általa alapított bencés monostort szánta temetkezőhelyének, de az Itáliában váratlanul elhunyt uralkodót a római Szent Péter-templom átriumában temették el, porfírfedéllel ellátott római szarkofágban.⁶¹ Az ugyancsak fiatalon elhunyt III. Ottó német-római császárt (†1002) Aachenben temették el, az általa különleges módon tisztelt Nagy Károly — akinek

⁵⁶ OEXLE 1983. 56.; KÖTTING 1984. 78.; FÜGEDI 1991. 55.; SAUER 1993. 110, 112.; ANGENENDT 2000. 28.; KRÄMER 2007. 57-59.

⁵⁷ SZÚCS 1988. 36, 41.; TÓTH 1988. 117.

⁵⁸ ERLANDE-BRANDENBURG 1975. 150-151. (47. sz.), illetve 151-152. (51. sz.); 32, 34. kép; Paderborn 1999a. 2. 758-766. (Kat.-Nr. X.41-42, SCHMIDT, T.-M.)

⁵⁹ EHLERS 1997. 49.; SCHUBERT—LOBBEDEY 2001. 382, 389.

⁶⁰ EHLERS 1997. 49-55.; SCHUBERT—LOBBEDEY 2001.

⁶¹ EHLERS 1997. 55-57.; BORGOLTE 2000.

sírhát is felnyitatta — közelében.⁶² II. Henrik német-római császár (+1024) Bambergben, az általa alapított székesegyházban temetkezett.⁶³

A 11. századig Európa-szerte csak néhány kolostor kapott engedélyt laikusok — leginkább akkor is csak a kolostor alapítói és jótevői — eltemetésére, a 12. században már jóval több, pápai bullák útján.⁶⁴ A bűnbocsánat elnyeréséhez a halottnak segítő általános templomi imák ugyan mindenkinek kijártak, de a gazdagok igyekeztek magukat ennél jobban „bebiztosítani”, az alapítványi templomokban „kiharcolt” sír az egyéni bűnbocsánat érdekében misealapítványokkal kapcsolódott össze.

A kolostoralapítás mögött meghúzódó elképzelésekről különlegesen plasztikus képet nyújt egy a hildesheimi Sankt Michael-apátságra vonatkozó oklevél. Az 1019. november 1-én, Mindenszentek napján kiállított és rajta kívül Ekkehard schleswigi püspök, a teljes székeskáptalan és világi nemesek által is aláírt oklevélben fogalmazta meg az alapító Bernward hildesheimi püspök (+1022), hogy a kolostor alapításával mi is volt a szándéka. Nyilvánvalóan a templomépítő Salamonra is utalva, akinek a nyomába kívánt lépni, a lelki üdvösségéért való aggodás közepette, a bűntudat és a büszkeség között ingadozva feltette a kérdést, hogy az érdemek milyen „építménye” által és pénzben és birtokokban milyen áron vásárolhatja meg magának a Mennyeiket: „Hęc ego considerans Bernuuardus [...] et diuturna meditatione volvens, qua meritorum architectura quove rerum pretio possem mercari celestia ...”. Az érdemek építményének absztrakt transzcendenciájától az „architectura” észrevétlenül átvezet a Sankt Michael építéséhez, a válasz ugyanis a lelki üdvösségre utalva az, hogy egész gazdagságát arra kívánja fordítani, hogy mint egy templom építtetője és egy kolostor alapítója a nevét („nomen”) „memoria”-val kösse össze. A középkori emlékalapítvány célja ugyanis, hogy az alapító a lelki üdvösségéért való imádkozást az ehhez szükséges anyagi ráfordítás segítségével a halála után is biztosítsa — Bernward esetében a templomot és a kolostort úgy ellássa javakkal, hogy a szerzetesek akármilyen hosszú ideig való megélhetése meglegyen annak érdekében, hogy a regulájuk szerint élhessenek, és az alapító üdvösségéért imádkozhassanak. Alkotása védelméért Bernward a császárhoz és a főpapokhoz fordult, egyben mindenkit, saját püspöki utódait is figyelmeztetve, hogy amennyiben kezdet emelnek emlékalapítványára, Isten büntetését és saját családja bosszúját vonják magukra. Bernward arra törekedett, hogy az angyalokhoz hasonlóan ő is szent legyen, és a földi javakkal „megvásárolhassa a Mennyeiket”. Ezzel azonban korántsem ajánlott csereügyletet vagy eladási szerződést Istennek (és nem is tekinthető a művészetek mecénásának az antik vagy modern értelemben), hanem az egész középkort átszövő „memoria” gondolatvilágának megfelelően az „Isten

⁶² EHLERS 1997. 58-64.; GÖRICH 2000.

⁶³ EHLERS 1997. 64-71.; Feltehetően a császáré volt a dómból ismert egyetlen, töredékes szarkofág, amely a Henrik-féle épület középtengelyében került elő: *Heinrich II.* 2002. 256-257. (Kat.-Nr. 103, MEIER, T.); a császári pár jelenleg látható síremlékét Tilman Riemenschneider faragta (1499–1513): *Heinrich II.* 2002. 405-408. (Kat.-Nr. 215, HUBEL, A.)

⁶⁴ DERWEIN 1931. 97.

kezébe” helyezte reményét, hogy a sírjánál, mint liturgikus emlékezete földi helyszínén, isteni csodák segítségével megmutatkozzon, hogy a Mennyeekben az örök „memoria” vár rá, és Isten őt a hozzá fordulóknak szent patrónusának és szószólójának jelöli. Bernward, mielőtt 1022. november 20-án elhunyt, szeptember 29-én, Szent Mihály napján, több jelenlévő püspöktársa tanúságtétele mellett felszentelte a még nem teljesen kész templomot, majd az alapítvány császári védelméről kiállított friss oklevél birtokában az első apátot is kinevezte.⁶⁵ A kolostor templomának még 1015-ben felszentelt kriptájában a saját maga által kijelölt helyen eltemetett hildesheimi püspök szarkofágja (és alighanem később készült sírfedlapja is) fennmaradt⁶⁶ — hasonlóan különleges alkotás a maga nemében, mint Bernward annyi más megrendelése, még ha a saját kezű készítés későbbi legenda is. A püspökségben utódjának, bár megpróbálta, az alapító gondos előrelátásának köszönhetően nem sikerült megváltoztatni a Sankt Michael státuszát, és a Bernward készíttette műalkotások is a helyükön maradtak. A szerzetesek gondosan jegyezték a sírnál történt csodákat, és 1150-ben a püspök egyelőre csak a sírhoz kötött, liturgikus kultusza vette kezdetét, hogy 1192 végén, 1193 elején a pápa általi szentté avatás is megtörténjen: Bernward, reményeinek megfelelően, az angyalokhoz hasonló szentek körébe került.⁶⁷

Bernwardhoz hasonlóan gondolkodott a többi vele kortárs püspök is, akik országszerte kolostorokat alapítottak — Meinwerk paderborni püspök (1009–1036) például annak érdekében, „... hogy elnyerje a mennyei Jeruzsálemet, a jeruzsálemi szent templom hasonlóságára kívánván templomot építeni, ...” a helyszínen lemérette a Szent Sír-templom épületét.⁶⁸ Így gondolkodott II. Henrik császár is, amikor létrehozta és felszerelte Bamberg püspökségét.

Magyarországon a Karolingok és az Ottó-kor királyainak-császárainak hagyományát vették át az Árpád-házi királyok. Már Géza fejedelem (†997) is keresztény uralkodók módjára, templomban temetkezett, a minden bizonnyal általa is építtetett, székesfehérvári Péter–Pál-templomban lévő sírhelyéről Ioannis Dlugos tesz említést Lengyelország történetéről írott munkájában: „... ad ecclesiam SS Petri et Pauli in foro sitam, in qua sepultus fuisse Gieza pater B. Stephani ...”.⁶⁹ (Ezzel a sírtemplommal azonosította Kralovánszky Alán az általa a település legmagasabb pontján feltárt, négykaréjos épületet.⁷⁰) A legkorábbi biztosan ismert, az alapító temetkezési helyeként is szolgáló és nyilván már az alapítás időpontjában (1018) ebben a gondolatban is fogant középkori egyházi intézmény a székesfehérvári Szűz Mária prépostság volt, I. (Szent) István (†1038) alapítása és temetkezőhelye: a Képes Krónika híradása szerint a királyt „eltemették a fehérvári bazilikában, amelyet ő

⁶⁵ SCHUFFELS 1993. 40-41.

⁶⁶ Ld. korábban „Az Élet Könyve — sírjel és felirat” című fejezetben.

⁶⁷ SCHUFFELS 1993. 42.

⁶⁸ Meinwerk paderborni püspök élete, 1155–1165 között: *Középkori* 1969. 66.

⁶⁹ KRALOVÁNSZKY 1983. 81.

⁷⁰ KRALOVÁNSZKY 1983.

maga épített Isten szentséges anyja, a mindenkoron szűz Mária tiszteletére”.⁷¹ A temetésről az 1083-ban szentté avatott király Hartvik püspök által 1100 körül írt legendája úgy tájékoztat, hogy a halál időpontjáig még fel nem szentelt templomban a püspökök által gyorsan elhatározott „... felszentelés ünnepségét megtartván, szent testét az épület közepén fehér márványból faragott szarkofágba helyezték ...”.⁷² Györffy György véleményét, miszerint az épület közepén („in medio domus”) kitétel nem a szigorúan vett geometriai középpontot jelentette, sokkal inkább a főhajó középvonalt, ahol gyakran keresztoltár állott, előtte az alapító vagy a legelőkelőbb kegyúr sírjával,⁷³ általános elfogadást nyert.⁷⁴ A leírás és annak fenti értelmezése is igazolást kapott 1970–1971-ben, amikor a főhajó középtengelyében előkerültek egy jelentős nagyságú, 210x270 cm-es belméretű kriptaeépítmény falmaradványai, a középkor folyamán többször is átalakított kultushelyre utaló részletekkel.⁷⁵

A fehérvári prépostság létrehozásával I. István a német birodalomnak az egyházi intézmények alapítására és az uralkodói temetkezésekre vonatkozó Karoling és Ottó kori szokásait vette át, a fehérvári „királyi kápolna” alapítványa Nagy Károly aacheni kápolnájáét követte. Az új magyar egyházszervezet a királyi „magánegyház” (*Eigenkirche, ecclesia propria*) modelljére épült, a királyság legfontosabb templomaként emelt fehérvári intézmény a magyar uralkodó magánegyháza (*propria capella*) volt.⁷⁶

I. István a fehérvári bazilika alapításával és benne temetkezőhelyének biztosításával hagyományt teremtett, de eleinte csak abban, hogy 11. századi utódai a trónon mind felépítették vagy megalapították a maguk temetkezőhelyként is szolgáló templomait és kolostorait.⁷⁷ Aba Sámuel (+1044) a sári (Abasár) monostorban,⁷⁸ (Orseolo) Pétert (+1046) az általa épített pécsi székesegyházban,⁷⁹ I. Andrást (+1060) az 1055-ben általa Tihanyban alapított bencés apátságban,⁸⁰ I. Bélát (+1063) a saját alapítású szekszárdi bencés apátságban,⁸¹ I. Gézát (+1077) az István

⁷¹ „Sepultus est autem in basilica Albensi, quam ipse in honore sanctissime genitricis Dei semper virginis Marie construxerat”, Geréb László fordításával együtt: *Képes Krónika* 1964. II. 102.

⁷² „corpus ad sedem regalem, Albam videlicet deducitur et quoniam ecclesia ab ipso constructa in honore beatissime virginis nondum erat dedicata, inito consilio statuunt pontifices prius basilicam sanctificare, deinde corpus terre commendare. Perfecta dedicationis solempnitate corpus sanctus in medio domus sarcofago candidi marmoris imponitur”: SZENTPÉTERY 1938. 432.; Kurcz Ágnes fordítása: *Árpád-kori* 1983. 49.

⁷³ GYÖRFFY 1977. 385.; Udalschalk püspököt (+1202) például Embriko püspök (+1077) „ante crucem”, azaz a Szent Kereszt-oltár előtt lévő kriptájában temették el az augsburgi székesegyházban (LIEDKE 1988. 18.), az oltár előtt volt egyébként más püspököknek is a sírhelye (uott. 23, 26, 32.).

⁷⁴ ENGEL 1987a. 617.; KRALOVÁNSZKY 1988b. 167, 168-169.; TÓTH 1988. 119.

⁷⁵ KRALOVÁNSZKY 1988b. 168-170.; 23-33. kép

⁷⁶ GYÖRFFY 1977. 177-190, 316-321.; SZŰCS 1988. 41.; TÓTH 1988. 117.

⁷⁷ FÜGEDI 1991. 55.; TÓTH 2006b. 141-143.

⁷⁸ *Kronológia* 1981. 84.

⁷⁹ A *Képes Krónika* az „alapított” („fundaverat”) kifejezést használta: *Képes Krónika* 1964. II. 113.

⁸⁰ *Kronológia* 1981. 87, 88.

⁸¹ *Kronológia* 1981. 88.

alapította váci püspökség alighanem csak az ő korában felépült székesegyházában,⁸² I. (Szent) Lászlót (†1095) előbb az általa alapított somogyvári bencés apátságban, majd a nagyváradi (Oradea, Románia) székesegyházban⁸³ temették el – egyedül a száműzött Salamon (†1087, vagy utána) sírja nem került az uralkodó saját alapításába [krónikás hagyomány szerint az isztriai Pólában (Pula, Horvátország) temették el,⁸⁴ a jelenleg is ott őrzött, a *HIC REQVIESCIT ILLVSTRIS SIMVS SALOMON REX PANNONIAE* sírfelirattal jelölt kőlap⁸⁵ (387. kép) 11. század végi keletkezéséhez nem fér kétség]. A székesfehérvári királyi bazilikát így csak később, és akkor sem teljesen kizárólagosan kezdték a magyar uralkodók temetkezőhelyeként használni. Az első a sorban (Könyves) Kálmán (†1116) volt,⁸⁶ akinek utódaival, III. Béláig (†1196) bezárólag, a székesfehérvári királyi temetkezések leghosszabb nagyjából folyamatos időszaka – kettőjüket is beleértve összesen hat uralkodóról és feltételezhetően több családtagjukról van szó – következett a 12. században, de a valószínűleg az általa alapított váradelőhegyi monostorban eltemetett II. István (†1131) és az esztergomi nyughelyű III. István (†1172)⁸⁷ még abban az időszakban is kimaradt a sorból.⁸⁸ Az egri székesegyházban eltemetett Imrétől (†1204)⁸⁹ kezdődően megint valamennyi további Árpád-házi uralkodó máshol temetkezett (kivéve Imre 1205-ben gyermekkorban elhunyt fiát, III. Lászlót, aki Fehérváron nyugodott⁹⁰). II. András (†1235) az 1179-ben III. Béla alapította egresi ciszterci monostorban,⁹¹ IV. Béla (†1270) a saját alapítású esztergomi minorita kolostor templomában,⁹² V. István (†1272) a margitszigeti domonkos apácák IV. Béla által építtetett templomában,⁹³ IV. (Kun) László (†1290) Csanádon,⁹⁴ III. András (†1301) a budavári ferencesek IV. Béla által alapított kolostorában⁹⁵ keresett, illetve talált magának nyughelyet. A két Anjou uralkodót, I. Károlyt (†1342) és I. (Nagy) Lajost (†1382) ismét a fehérvári templomban temették el,⁹⁶ ahogy újabb kihagyások [II. (Kis) Károly (†1386): Visegrád, Szent

⁸² *Kronológia* 1981. 91.; DINNYÉS et al. 1993. 382.

⁸³ *Kronológia* 1981. 97.; KERNY 1989. 158-162.

⁸⁴ A Salamon halálára vonatkozó két eltérő hagyomány összefoglalása: KLANICZAY 2008. 34-35.

⁸⁵ FORSTER 1900b. 333-334.; 204. ábra; TÓTH 2006b. 142. (11. jegyzet), 144. (28. jegyzet is)

⁸⁶ ENGEL 1987a. 618.

⁸⁷ *Kronológia* 1981. 105, 117.

⁸⁸ ENGEL 1987a. 618-621.

⁸⁹ *Kronológia* 1981. 127.

⁹⁰ *Kronológia* 1981. 127.; ENGEL 1987a. 622.

⁹¹ *Kronológia* 1981. 119, 144.; SOLYMOSI 1984. 238.

⁹² KARÁCSONYI 1923. 22.; HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 147, 148. (63-64. jegyzet); *Kronológia* 1981. 163.

⁹³ RÁSKAI 1510. 101v; *Nyelvemléktár* 1879. 75; GOMBOS 1937-38. II. 1542.; *Szent Margit* 1990. 441.; FEUERNÉ 1964; FEUERNÉ 1971. 253.; *Kronológia* 1981. 166.

⁹⁴ *Kronológia* 1981. 181.

⁹⁵ HORLER 1955. 479.; *Kronológia* 1981. 187.; ALTMANN 1994. 143.; ALTMANN–LŐVEI 2004. 11.

⁹⁶ *Kronológia* 1981. 206, 226.; ENGEL 1987a. 622, 623.

András bencés apátság⁹⁷; Zsigmond (†1437): Nagyvárad, székesegyház⁹⁸] után Albertet (†1439)⁹⁹ is. A középkor utolsó négy magyar királyának, I. Mátyásnak (†1490), II. Ulászlónak (†1516), II. Lajosnak (†1526) és (Szapolyai) Jánosnak (†1540) fehérvári temetkezése ismét folyamatos sorozatot jelentett – így végül a 37 középkori magyar király közül 15-öt temettek el a fehérvári királyi bazilikában.¹⁰⁰

Amíg a székesfehérvári koronázásnak közjogi funkciója volt,¹⁰¹ az oda való temetkezés nem rendelkezett kötelező érvénnyel. Kálmán előtt se igen lebeghetett egy dinasztikus sírhely alapításának gondolata – ő, talán egyházi neveltetésének kapcsán is, csupán a szent előd sírja közelében kívánt temetkezni,¹⁰² hasonlóan például az Aachenben Nagy Károlyhoz temetkező III. Ottó német-római császárhoz (†1002)¹⁰³. Kálmán utódai mindenesetre, akár maguk is Szent István sírjához kívántak közel feküdni, akár már egyfajta családi szokáshoz kötődtek, nem teremtettek megtörhetetlen hagyományt. Székesfehérvárt dinasztikus sírhelynek igazán alighanem csak az Anjou-k tekintették – az ő francia Capeting rokonságuk valóban rendelkezett már ilyennel Saint Denis-ben és Royaumontban, a Dél-Itáliát uraló családjuk uralkodói elődei, a normannok (Venosa, Cefalù, Monreale) és a Staufok (Palermo) ugyancsak, és a nápolyi „unokatestvérek” mindent elkövettek, hogy Nápolyt monumentális síremlékekkel „belakott” templomok hálózatával szinte egyetlen uralkodói nekropolisszá alakítsák.¹⁰⁴ A magyar trónért közel fél életén át küzdő I. Károly választásában uralmának legitimációja fontos szempont lehetett, és a prépostsági templomnak, amelyet helyreállítatott, beboltoztatott, tűzvész után kétszer is újrafedezett,¹⁰⁵ szinte második alapítójaként tüntethette fel magát. Hasonló megfontolások játszhattak szerepet I. Mátyás választásában is, ő új sírkápolna-szentélyével kelet felé legalább megmásfélszerezte a templom hosszát.¹⁰⁶ Igazi, már semmiképpen nem dinasztikus, hanem magyar királyi hagyománnyá ekkortól vált a fehérvári temetkezés; szimbolikus jelentősége lehetett annak, hogy Szapolyai Jánost Szulejmán szultán parancsára a város elfoglalását követően azonnal kiemelték elődei sorából, holttestét eltávolították a templomból, és a külvárosi Szent Mihály-

⁹⁷ *Kronológia* 1981. 228.

⁹⁸ *Kronológia* 1981. 257.; KERNY 1989. 165-166.

⁹⁹ *Kronológia* 1981. 259.; ENGEL 1987a. 624.

¹⁰⁰ ENGEL 1987a.

¹⁰¹ 1290-től minden középkori magyar uralkodót ott koronáztak, I. István halálától 1290-ig pedig feltehetően mindet: ENGEL 1987a. 632.

¹⁰² *Ad sanctos*: TÓTH 2006b. 143.

¹⁰³ GÖRICH 2000.

¹⁰⁴ MICHALSKY 1998; MICHALSKY 2000a; KLANICZAY 2000. 254-258.; MICHALSKY 2000b; Michalsky felvetette, hogy a nápolyi Anjou-k számára az Árpádok székesfehérvári sírhelye is előképül szolgálhatott [MICHALSKY 1998. 187. (1. jegyzet)]. Magyarországi Mária királynénak az Anjou-k magyarországi trónöröklését lehetővé tevő rokoni kapcsolatai ezzel szemben éppen a „széttemetkezés” legékeőbb példáival szolgáltak, éppen csak Székesfehérváron nem temettek el rokonai közül senkit.

¹⁰⁵ DERCSÉNYI 1943. 50.

¹⁰⁶ PAPP 2005. 21-26.

templomban földelték el.¹⁰⁷ A mecsetté alakított prépostsági templomban a korábbi királysírokra is a kirablás és a gyors pusztulás várt.¹⁰⁸

Az európai dinasztikus temetkezőhelyek kétségtelen prototípusai, leggazdagabb példái Saint-Denis-ben (1094. kép) és a londoni Westminsterben voltak. Messze nem volt azonban egyik sem kizárólagos helyszín. Saint-Denis hagyománya I. Dagobert királlyal (†639) kezdődött, akit további Meroving és Karoling uralkodók követtek, de csak Capet Hugo (†996), a Capeting-dinasztia alapítója választotta már tudatosan dinasztikus temetkezőhellyé az apátságot, hogy a hagyományt a Valois-ház is folytassa. IX. Lajos új dimenziót adott az együttesnek, midőn az 1260-as években 16 királynak és királynénak készíttetett új síremléket, és állíttatta fel azokat kronológikus sorrendben, két csoportra (Karolingok és Capetingek) osztva, az apátsági templom gótikus négyezetében, a „dinasztikus memoria”¹⁰⁹ politikai célzatú építése manifesztációjaként, egységes művészeti megfogalmazással foglalva össze elődeinek „történelmét”. IV. Fülöp, 1306–1307 folyamán a két korábbi csoportot egyesítve, még inkább hangsúlyozni kívánta a dinasztikus folytonosságot, a saját maga és dinasztiája erősebb legitimációja érdekében.¹¹⁰

Az általa újjáépíteni kezdett Westminsterben eltemetett Hitvalló Eduárd (†1066), az utolsó angolszász uralkodó példáját utódai sokáig nem követték, a normann királyok Normandiában és Angliában változatos helyszíneken temetkeztek. Később az Anjou-Plantagenet-ek Fontevraud-ban (Fontevrault) alakították ki családi temetkezőhelyüket¹¹¹ (1095-1098. kép), és a közülük elsőként Angliában eltemetett Földnélküli János (†1216) is Worcester székesegyházában, Szent Oswald és Szent Wulfstan közvetlen közelében, *ad sanctos* kereste az örök üdvösséget, egyben pedig megtépázott uralkodói legitimációjának megerősítését. Csak fiával, III. Henrikkel (†1272) kezdődik a londoni templomban eltemetett uralkodók igazi sora, de az ő választásában sem Westminster koronázóhely tradíciója, sokkal inkább az időközben (1161-ben) szentté avatott, általa életvitelében is követni próbált Hitvalló Eduárd sírhelyéhez való *ad sanctos* temetkezés lehetősége játszott közre. Az angolszász uralkodó példájához való visszanyúlás ugyanakkor az uralmi legitimációt, a királyi hatalom óhajtott stabilizációját segítette elő, amelynek érdekében Henrik Westminstert újjáépítette, és a hitvalló szentnek új síremléket is készíttetett. A szentély területén a királyi sírok elhelyezési rendjének meghatározása végül Henrik

¹⁰⁷ ENGEL 1987a. 626.

¹⁰⁸ 1568-ban a budai beglerbég jelentése nyomán a szultán elrendelte a még fennálló síremlékmaradványok bontását is (KARÁCSON 1911. 365-366.; POLGÁR 1929. 4.; FODOR 1993. 11-12.; MOLNÁR 2003. 10.).

¹⁰⁹ SAUERLÄNDER, in: SAUERLÄNDER–WOLLASCH 1984. 373.; KRÄMER 2007. 67.

¹¹⁰ SOMMERS WRIGHT 1974; ERLANDE-BRANDENBURG 1975. 81-83.; BAUCH 1976. 8-73.; Sauerländer, in: SAUERLÄNDER–WOLLASCH 1984. 373.; TEUSCHER 1994; WILLIAMSON 1995. 54.; ALBRECHT 2003. 178. sk., 219.; KRÄMER 2007. 66-67.; legújabban: LEISTENSCHNEIDER, E., Die französische Königsgrablege Saint-Denis. Strategien monarchischer Repräsentation 1223–1461. Weimar 2008.

¹¹¹ BAUCH 1976. 54-56.; Abb. 78-80

fia, I. Eduárd (+1307) uralkodásának idején történt meg, és az ő utódaival vált véglegessé a dinasztikus temetkezés rendje. Eduárd számára alighanem már Saint-Denis Szent Lajos-féle „át- és berendezése” szolgált példával.¹¹²

Az uralkodó elődök sírjait jelölő új síremlékek egységes terv szerint megvalósított együttesének francia prototípusa Közép-Európában is követésre talált: IV. Károly prágai Szent Vitus-székesegyházának újabb interpretációi az épület sírtemplom voltát hangsúlyozzák: a császár saját családi kriptáját a főoltár előtt alakíttatta ki, a Přemysl-házból való hat elődjének általa készíttetett tumbáit (1099-1101. kép), Peter Parler és műhelye alkotásait, párosával a szentélykörüljáró három keleti sugárkápolnájában állíttatta fel, Szent Vencelnek az *ad sanctos* temetkezést is biztosító sírja köré különlegesen díszes kápolnát emelt a déli kereszthajó szentély felé eső oldalánál, és a memoriális jelleg hangsúlyozására az utóbbihoz közvetlenül kapcsolódó déli főbejárat, az „Arany kapu” fölötti külső falsíkot – Itálián kívül páratlan módon mozaik technikával kivitelezett – monumentális Utolsó ítélet ábrázolással (1102. kép) díszítette.¹¹³

Székesfehérvár esetében az európai párhuzamok mindkét alapvető szempontja érvényesülhetett, hasonlóan Londonhoz. (Az azonban, hogy történelme bármely korszakában felmerült-e a sírhelyek akár Saint-Denis-hez, akár a Westminsterhez, akár pedig Prágához hasonlóan szabályozott elrendezése, sosem fog biztosan kiderülni, valószínűbb azonban, hogy ilyen tervszerűségről nem volt szó). Kálmán és valójában minden utána oda temetkező uralkodó egészen a középkor végéig, Szent István és Szent Imre sírjához kapcsolta a sajátját (fontosabbnak tartva a szentek közbenjáró szerepét biztosító *ad sanctos* temetkezést, mint az üdvösség elérése érdekében saját alapítással elnyerhető előnyöket), I. Károly majd I. Lajos, utóbb pedig Mátyás majd a Jagello uralkodók pedig a dinasztikus legitimáció szolgálatába is állították sírhelyüknek az elődök közelében, lehetőség szerint pompás új építészeti környezet létrehozásához is kapcsolt kijelölését.

Székesfehérváron, úgy tűnik, az egész középkor folyamán érvényesülhetett az a Karoling időkből már ismertetett előírás, hogy a templom terében elsősorban az egyháziaknak volt joguk temetkezni. A prépostsági templom belsejében – a templomtérben és a két román kori déli kápolnában – a férfiak részaránya közel 80 százalék, csak a felnőtteket figyelembe véve majdnem 85 százalék, vagyis a csekély számú, nyilván világi nő, ifjú és gyerek, valamint a hozzájuk hasonló nagyságrendben feltételezhető világi férfi (király, herceg, uralkodói engedéllyel odatemetkező, fontos patrónus) együtt mintegy 40–50 százalékos aránya mellett az 50–60 százalékos férfi többletet a prépostoknak és a fontosabb kanonoki stallumok betöltőinek templomi temetkezése eredményezheti. A templom falain kívüli – a temető(k) és a déli prépostsági épületekben a kerengő, illetve az udvar területére eső – temetkezések száma többszöröse a templomiaknak, és bár itt is több a férfi, mint a

¹¹² KRÄMER 2007. 67-74.; legújabban: FEHRMANN, A., Grab und Krone. Königsgrabmäler im mittelalterlichen England und die posthume Selbstdarstellung der Lancaster. München 2007.

¹¹³ SCHWARZ 1997b; BARTLOVÁ 2007. 106.

nő, de korántsem olyan mértékű az eltérés, mint a fentiekben: ezek a maradványok nem kis részben családi temetkezésekből származnak.¹¹⁴

A 11. század folyamán Magyarországon a templomi temetkezés még a legelőkelőbbek számára sem lehetett magától értetődő jog. A visegrádi ispáni vár szomszédságában a 11. század második felében emelt, a 12. század második felében már elpusztult, faragványokkal és falképekkel gazdagon díszített esperesi templom belsejében csupán egyetlen kisméretű, faragott kövekkel kifalazott sír került elő, és a templom körül feltárt többi sírban talált liturgikus eszközök és arany ékszerek azt mutatják, hogy ekkor még az egyháziak és a gazdag előkelők is az épületen kívül, csupán a falak közelében temetkeztek – a szentély keleti végfala előtt egy ónból készült kelyhet és paténát rejtő sír egyenesen a templom egyik esperesének sírja lehetett.¹¹⁵ Az I. András király által emeltetett, ugyancsak visegrádi Szent András-monostor első periódusához egyetlen, a főszentély északi diadalív-pillére előtt feltárt, 11. századi kerámiatöredékekkel keltezett sír tartozott; a többi korai sír a templom nyugati homlokzata előtt feküdt, utóbb az 1221 körüli időkben, a bencés korszak elején épített nyugati előcsarnok falazatai által átvágva.¹¹⁶ Megfelelt ez annak, hogy a korábbi évszázadok kánonjogi tiltásainak megfelelően Kálmán király törvényei között még az szerepelt, hogy a keresztények eltemetése ne a templomokban történjék: „Sepulture christianorum non nisi in atriis ecclesiarum fiant”.¹¹⁷ Az 1146 előtt alapított vértesszentkereszt bencés kolostor első, 12. századi temploma körüli temetőben elkülönülő, összefüggő csoportot alkottak a kegyúri család tagjai sírhelyeiként meghatározható, kőből vagy téglából épített sírok. Az 1220-as, 1230-as évektől már az új, romjaiban ma is fennálló templomban, a nyugati előcsarnokban, valamint a kerengőfolyosóban temetkezett a kegyúri család.¹¹⁸

A templomi temetkezést legtovább és igen szigorúan a ciszterciek ellenezték, akik 1152-ben csak királyok, királynék és püspökök temetését engedélyezték saját templomaikban, az apátokét pedig a káptalanteremben („In oratoriis nostris non sepeliantur nisi reges et reginae et episcopi, in capitulis abbates vel etiam predicti si maluerint.”), 1170-ben az apátokra is kiterjesztve a templomi eltemetésre való jogosultságot. Ezeket a korlátozásokat 1180-ban és a 13. századi regulákban (1240–1256 és 1289–1316) is fenntartották.¹¹⁹ Uralkodói alapítású ciszterci kolostorok egész sora szolgált királyi, hercegi, őrgrófi alapítóik temetkezőhelyéül Közép-Európában is, Észak-Németországtól Bajorországon és az osztrák vidékeken át Lengyel-, Morva- és Magyarorszáig.¹²⁰ Ennek megfelelően került az 1184-ben III.

¹¹⁴ ÉRY 2008. 37-133.

¹¹⁵ SZŐKE M., Visegrád-Várkert, M.N.Bank üdülő. Főesperesi templom kutatása. Ásatási napló 1978, Mátyás Király Múzeum: 179. sz. sír [ismeretért köszönettel tartozom Szőke Mátyásnak]; SZŐKE 1979. 105.; RITOÓK 1997. 205, 206.

¹¹⁶ BUZÁS 2003a. 196-197.

¹¹⁷ Kálmán első törvénykönyvének LXXIII. pontja: ZÁVODSZKY 1904. 192.

¹¹⁸ MEZŐSINÉ 1993. 26-29, 79-83.; 2-4. rajz

¹¹⁹ SOLYMOSI 1984. 240.; FÜGEDI 1991. 55.; ANGENENDT 2000. 28.; KUTHAN 2004. 32.

¹²⁰ Gazdag példatár: KUTHAN 2004.

Béla alapította pilisi ciszterci kolostor templomának négyzetébe, a főoltárral szembe az a később, az 1220-as években a legkorszerűbb francia gótika stílusjegyeit mutató tumba-síremléssel (1103-1109. kép) megjelölt sír, amelybe minden bizonnyal II. András 1213-ban merénylet áldozatává vált feleségét, Gertrudis királynét temették.¹²¹ Pilisen a káptalanteremben előkerültek egy ugyanehhez a stílusfázishoz kapcsolódó, figurális sírlap töredékei is (997-998. kép), amely Takács Imre kutatásai alapján talán II. András sógora, Robert de Courtenay konstantinápolyi latin császár (†1228) síremlékével azonosítható.¹²² A szigorú hozzáállásnak egyébként jó példájával szolgál Veszprémvölgy, ahol az 1240-től a ciszterciekhez tartozó apácakolostor Árpád-kori templomában egyetlen sírt sem találtak a régészeti feltárás során, ugyanakkor a 14. század utolsó harmadában emelt gótikus templomban már számos apácasírt bontottak ki.¹²³

A szigorúság nem csupán a temetkezésre vonatkozott, tilos volt bármiféle címerpajzs (nyilván halotti pajzs) templomi elhelyezése is, amelyeket az 1203. évi generális káptalan büntetés terhe mellett eltávolított a monostortemplomokból.¹²⁴ Sokáig tiltották még az alapítókra való egyéni halotti megemlékezést is. Clairvaux-i Bernát ugyanis, Szent Ágostonnak is ellentmondva, hasztalannak ítélte a nem Istennek tetsző életet folytatók érdekében mondott egyéni imákat, így a ciszterciek az általános halotti misén kívül eleinte csak püspökök és érsekek esetében tarhattak egyéni évfordulós istentiszteletet. A 13. század első évtizedeiben egyes német kolostorokban már világi alapítókról is külön megemlékeztek, de a többség ekkor még tartotta magát az általános szabályokhoz. A 13. század közepére azonban olyan nagy volt már a nyomás mind a potenciális jótevők, mind az anyagilag érdekelt monostorok részéről, hogy új szabályokat hozva engedélyezték a más egyházi intézményekben már régóta folytatott gyakorlatot.¹²⁵ Utóbb már a temetkezések tekintetében sem voltak annyira szigorúak a ciszterciek, például az 1183-ban III. Béla által alapított, 1391-ben a felsőlendvai Szécsi család kegyurasága alá került szentgotthárdi ciszterci kolostor¹²⁶ templomában a szentélynégyzetben, a főoltár előtt alakítottak ki kettős téglasírt Szécsi Miklós tárnokmesternek (†1428) és feleségének, Garai Ilonának (†1441), akiknek két azonos méretű és egységes betűtípusú, vörös márvány sírlapját¹²⁷ (377-379, 1110-1111. kép) valószínűleg fiuk, Szécsi Dénes

¹²¹ GEREVICH 1974. 166.; 26. kép; GEREVICH 1977. 179, 181, 183, 185.; GEREVICH 1984. 9-10.; 43-52. kép; GEREVICH 1985. 120, 126-129.; Abb. 20; TAKÁCS 1994b. 26-27, 29.; TAKÁCS 1994c; TAKÁCS 1994e. 237.; TAKÁCS 1998; TAKÁCS 2006. 11, 15.; TAKÁCS 2007. 39-40.

¹²² GEREVICH 1984. 15.; 80. kép; GEREVICH 1985. 140-141.; TAKÁCS 1988. 124-126, 131-132. (7. sz.); 7. kép; TAKÁCS 1994b. 27.; TAKÁCS 1994d; TAKÁCS 2006. 11-15, 17-18.; Abb. 1-2; TAKÁCS 2007. 40-42.; a feltételezésnek legújabbán ellene mond: BENKŐ 2008. 480, 482.

¹²³ FÜLÖP–KOPPÁNY 2002. 33.

¹²⁴ LAABS 2000. 153.

¹²⁵ LAABS 2000. 140.

¹²⁶ VALTER 1981. 39, 66.

¹²⁷ ZLINSZKYNÉ 1966. 259-260.; 2. kép; VALTER 1981. 68.; 22. kép; ZLINSZKYNÉ 1981. 370-372, 373, 376.; 4-5. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 43-45.; 18-19. kép; VÁRADY 1999a. 20-21,

esztergomi érsek készítette el. Még a Szécsiek kegyuraságát megelőző időszak kolostori temetkezésének lehet a tanúja Nádasdi Lőrinc fia János (+1380) szentgotthárdi sírköve (225. kép).¹²⁸

Az uralkodók példáját a világi birtokosok is gyorsan magukévá tették, és a 11. század második felétől — Zselicszentjakab (Otho somogyi ispán, 1061),¹²⁹ Százd (Aba nembeli Péter, 1067 körül),¹³⁰ mindkettő bencés — egymást követték a magánosok monostoralapításai. Az ismert alapítások száma megközelíti a százat: Fügedi Erik a „nemzetségi monostorok” vizsgálata során 91 világi vagy egyházi alapítású monostort vett számba, amelyek közül 28 volt bencés, 3 ciszterci, 9 premontrei, 3 ágostonos kanonoki, 3 pedig világi prépostság, 45 rendi hovatartozása pedig ismeretlen.¹³¹ A korai alapítású monostorok ún. „saját-monostorok” voltak, vagyis a birtokos a földjén alapított egyházi intézményt annak minden tartozékával együtt saját tulajdonának tekintette, amelyet eladhatott, örökül hagyhatott, elzálogosíthatott, esetenként jövedelmét élvezhette, és amelynek kinevezhette apátját. Ennek következtében a monostorokban az egyházi befolyás idővel csökkenhetett, az alapítás hitbeli mozgatórugói a gazdasági előnyökkel szemben háttérbe szorultak. Az egyház szempontjából kedvezőtlen folyamatokra a pápaságnak a 12. század végén sikerült megoldást találnia: a saját-egyház és a saját-monostor intézményét a régi egész részjogokra és különböző vagyoni értékekre bontásával sikerült kegyurasággá (*patronatus*) változtatni, aminek következtében a kegyúrnak már csak „tiszteletbeli” jogai maradtak, például megkülönböztetett helye volt a templomban, és oda is temetkezhetett. A váltás folyamata legkésőbb a tatárjárásig Magyarországon is lejátszódott, bár helyenként ezt követően is tetten érhető a törekvés a régi jogok érvényesítésére.¹³²

A „nemzetségi monostor” Karácsonyi János által 1900-ban alkotott „sajátosan magyar” fogalmával¹³³ kapcsolatban Fügedi Erik rámutatott arra, hogy a középkori egyházi szervezet nem ismert ilyen intézményt, nem a nemzetségek alapítottak monostorokat, csupán olyan világi vagy egyházi személyek, akik valamely nemzetséghez (vagy azok valamely ágához) tartoztak. A kegyuraságot ugyan a nemzetség tagjai közösen gyakorolták, de a magyarországi monostorok ebből a szempontból nem különböztek európai társaiktól. „Monostor és kegyúr között a legerősebb kapcsolat a jelek szerint a temetkezőhely maradt, de ez gyenge szálnak

33, 34, 36, 61-64. (29-30. sz.); 17/1, 19, 36/1-2. kép; LŐVEI 2002b. 268-269. (LAHU 79.162. és 79.163. kat. sz.)

128 ZLINSZKYNÉ 1966. 261-262; 4. kép; ZLINSZKYNÉ 1981. 370.; 3. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 461.; II. 620. kép; VÁRADY 1999a. 8, 9, 32, 61. (28. sz.); LŐVEI 2002b. 268. (LAHU 79.161. kat. sz.)

129 KUMOROVITZ 1964.; FÜGEDI 1991. 36, 37, 40, 43.

130 SOLYMOSI 1987. 560.; FÜGEDI 1991. 40.; *Történeti lexikon* 1994. 620. (DRASKÓCZY I.)

131 FÜGEDI 1991. 38, 61. (24. jegyzet); a jegyzetbeli felsorolás alapján az ismeretlen hovatartozású monostorok Fügedi által 46-nak mondott száma 45-re javítva

132 KUMOROVITZ 1964. 71-72.; FÜGEDI 1991. 37, 41.

133 KARÁCSONYI 1900–1901. I. V. old. [KARÁCSONYI 1995. 11.]

bizonyult, főleg, mert az újabb birtokszerzések következtében az egyes ágak messzire szakadtak az ősi fészektől.” Az alapító „egyszeri” eltemetésén túlmutató, közös temetkezőhely létrehozása azonban eredendően nem volt az alapítás célja, csupán az öröklés eredményezte azt.¹³⁴

Mályusz Elemér szerint a 11–12. században a világi társadalom legelőkelőbb tagjai „gazdagságuk következtében [...] díszes monostorokat építettek, amelyek alkalmasak voltak az alapító gazdagságának és hatalmának fitogtatására.”¹³⁵ A magyarországi monostoralapítók természetesen nemcsak nyilvánvalóan sokkal mérsékeltebb gazdasági erejük tekintetében, de teológiai képzettségük és tudatosságuk alapján sem voltak összemérhetők a fentebb bemutatott Bernward hildesheimi püspökkel, az alapítványaik azonban alapvetően azonos célra, az örök üdvösség elnyerésére szolgáltak, vagyis a díszes monostorok nem gazdasági és hatalmi erőfitogtatás, hanem az alapító „memoria”-jának fenntartása érdekében születtek (azzal együtt, hogy a falvak fa- és földépítésű kunyhói meghatározta általános építészeti körkép fölé magasodó kváder- vagy téglafalazatú, monumentális monostorok természetesen az alapítók és a társadalmi átlag összehasonlíthatatlan lehetőségeit jelezték Magyarországon is). A korai „saját-monostor” és a későbbi kegyuraság időszakában íródott alapítólevelekben egyetlen közös fogalom található, annak hangsúlyozása, hogy az intézményalapítás célja az ősök és az alapítók lelki üdvének biztosítása.¹³⁶ Kont Miklós nádor utódai, 1400-ban kelt bevallásukkal, egy budai telket adtak őseik lelki üdvéért a csatai pálosoknak, akiknél „őseik testét eltemették” – a kolostort még a nádor alapította 1361-ben, de egy 1357-ben kelt oklevél nem kis részben már felépültnek mondta.¹³⁷ Ugyanez volt a mozgatórugója a késő középkori kápolnaalapításoknak is. Például Pozsonyban (Bratislava, Szlovákia) a Krisztus Teste Konfraternitás polgári patrónusa, az itáliai eredetű Bonaventura de Salto, a saját házában alapított Krisztus Teste-kápolnát egy 1396-os oklevél szerint végrendeletében – örök emlékezetül, saját és elődei lelki üdvére („... in perpetuum rei memoriam et anime sue et antecessorum suorum salutem ...”) – értékes javakkal gazdagította.¹³⁸

A monostor és a birtokon álló más egyházi épület is vagyontárgy volt, amelynek értékét meg lehetett – és birtokosztály esetében meg is kellett – becsülni. Az ehhez segédletként szolgáló, előbb Marosi Ernő majd részletesebben Fügedi Erik által elemzett, a 15. századból fennmaradt becslési jegyzékek világosan mutatják, hogy milyen értéknövelő tényező volt az egyházi épülettípusok esetében a bennük

¹³⁴ FÜGEDI 1991., különösen 42, 54, 58.; az idézett hely: 58.; A „nemzetségi monostor” kifejezést a Hontpázmány nemzetség három monostorát vizsgáló Tóth Sándor már 1966-ban is csak a 12. század első felében alapított Bozókra tartotta alkalmazhatónak, és a nemzetségek családokra szakadozásával a 13. századi alapítású monostorokat általában, ezen belül pedig a sági és a bényi premontrei prépostságot a „családi monostor” névvel javasolta illetni: TÓTH 2008. 138.

¹³⁵ MÁLYUSZ 1971. 22.

¹³⁶ FÜGEDI 1991. 41.

¹³⁷ DAP 1975. 49, 50, 52.; MAROSI 1987b. 132.; FÜGEDI 1991. 57.; GUZSIK 2003. 146, 209.

¹³⁸ MAJOROSSY 2004. 75.

található temetkezőhely (*sepultura*). Már az ilyennel rendelkező fakápolna is kétszeresét érte a temetkezőhely nélkülinek, a falvakban található, kriptával nem rendelkező templomokat pedig egyáltalán nem is vették számításba a birtokosztály során. A legmagasabbra értékelt épületek egyike volt (a várakkal együtt) a kegyurakat és a nemesi származású egyháziakat befogadó kriptát tartalmazó monostor (*habens sepulturam suorum patronorum et aliorum spiritualium nobilium*).¹³⁹ A monostorok temetkezőhely funkciójára közvetlen forrásadatok is említhetők. A Gyóvad nemzetség Gáborján nevű tagja által 1217 előtt Biharban alapított, ismeretlen rendi besorolású Gáborjánmonostorról az alapítás után közel egy évszázaddal a nemzetségtagok azt állították, hogy annak templomában temették el közvetlen hozzátartozóival együtt az őseit, Gáborjánt.¹⁴⁰ A szatmári Cégény 12. század közepe táján alapított Szűz Mária-monostora a Szentemágócs-nemzetség szatmári ágának temetkezőhelye volt, itt voltak eltemetve egy 1345-ös oklevél szerint az akkor írásbafoglalt birtokosztály résztvevőinek (a Kölcsseiek) ősei („... ubi progenitores eorum sepulturam habere dignoscuntur ...”).¹⁴¹

Az ismert monostorok számához képest azonban igencsak csekély a kegyúri temetkezésekkel kapcsolatos tárgyi emléanyag, síremlék, akárcsak feltárásból ismert sír, és ezen belül az alapítók emlékeire vonatkozó biztos ismereteink még sokkal csekélyebbek – talán csak Lébény, Hahót és régészeti leletek szempontjából Zsámbék, valamint nyugati részének a patrónusokra utaló, összefüggő kifestése alapján Ják jöhet egyáltalán számításba, részben igen sok bizonytalansággal, ebből a szempontból.

Látszólag legrészletesebb a tudásunk a lébényi bencés apátsággal kapcsolatban, amelynek templomában Ipolyi Arnold 1863-ban négy sírkövet írt le,¹⁴² közülük egyet az alapítók emlékének tartott: „... sírkő-faragvány emléke a lébényi apátság románkori egyházából, mely e század [=13. század / L. P.] elejéről való lehet. Czímeres nagy sírlap, a Hédervári Kontok és Pótok régiebb, ezen századi czímerével. E felett közepén egy románízlésű egyháznak, nyilván a lébényinek alakja, melyhez hasonló képet mutat domborműben. Az egyház egyik felén püspök ül karszéken, kezében főpásztori bottal, a másikkal áldva. Másfelől két lovag sisakos alakja, még szinte kard nélkül s az alacsony főveggel, a mint állva az egyház és a főpapi alak felé mutatnak. Nyilván a lébényi egyházat alapító két Hédervári testvérnek Pótnak a mosoni és Csepánnak vagy is Istvánnak a bácsi főispánnak alakja, amint az általok épített remek basilikát felajánlják a főpapnak; lehet sz. Benedeknek, mert ennek szerzete számára készült, vagy sz. Jakabnak kinek nevére van szentelve, s kit a művész így mint püspököt vélt előállítani; vagy épen talán a monostor apátjának, miután nem mint rendesen, a szentek előtt térdelő, de álló helyzetben vannak az

¹³⁹ MAROSI 1987b. 115.; FÜGEDI 1991. 50-51, 59-60.; MAROSI 2008d. 205-206.; ld. még ENTZ 1996. 112, 115, 136.

¹⁴⁰ FÜGEDI 1991. 45, 54.

¹⁴¹ BALÁZSIK 1993c. 5.

¹⁴² IPOLYI 1863a. 61-62, 64-65, 67, 72. (1873, 1889. 184-185, 191-192, 196, 208.; 1997. 118-119, 122, 124, 129.)

alapítók képezve.” Az alapítók személyét helyesen nevezte meg Ipolyi, csupán nemzetségi hovatartozásukat tévesztette el (ez a tévedés Kézai Simonig vezethető vissza, és ez magyarázhatja a valójában nem létező korábbi Hédervári-címerre való utalást): az oklevelekben 1199–1221 között szereplő, Győr nembeli Pot mosoni, temesi majd ismét mosoni ispán (1209–1212 között nádor) és Csépán (†1209) soproni majd bácsi ispán (1206–1209 között nádor), 1208-ban erősíttette meg a királlyal a lébényi bencés monostor alapítását, amelyet még korábban két rokonuk, az utódok nélkül elhunyt Sándor és Szerafin kezdett meg.¹⁴³ A többi sírlap leírása sem kevésbé érdekes: „Sajátságosabb a második sírkő, rajta ismét a Héderváryak czímere látható, de már későbbi alakzatában, mint az ezen század vége felé alakult. Az alacsony sisak is még, nem mint rendesen a czímer mellett vagy felette, de szabálytalanul alatta áll, ezen kor ki nem fejlett heraldikai képleteihez hasonlón. A felső térben királyi alak, egyszerű párnás, szőnyeges, románalakzatú trónon ül, koronás fővel s liliomos jogarral kezében; hasonlóan egészen mint azt például legrégibb pecsétjeinken látjuk. A sírkő megrepedezett s részint kitört oldalain ki nem vehető, vajjon állott-e még a királyi trón mellett, mint vélnők, egy vagy más alak. De érdekes az ezen sírkő négy szélén képezett négy körben látható jelvies képletek faragványa. Fent hegyek felett feljövő napot, másik felén a nap sugárai felé röpdülő sast, lent égő gyertyát és terebélyes fát mutat, árnyában úgylátszik épületekkel, városokkal. Valószínűleg mindannyi jelvei a erényes áldásos életnek. [...] Lehet, hogy ezen sírkő a harmadik alapítóra, az előbbieket testvére Mórnak fiára Istvánra vonatkozik, kit az alapító okirat a két előbbitel nevez. Kétségkívül legfeltűnőbb rajta a királynak domborműalakja ...”. „A Héderváriak valamelyike [...] sírkövének emléke is előjön. Lehet hogy e híres család e századbéli [=14. század / L. P.] két híresebb férfja valamelyikét állítá elő. Talán [...] Hédervári Dezsőt [...] vagy [...] Hédervári Kont Istvánt [...] E sírlap szinte, a Héderváriak előbbi emlékeivel, az általok alapított lébényi monostorból való volna. A dombormű életnagyságban szakállas és bajszos vitézt állít elő. Forgós felemelt sisakja sajátságosan még oroszlányfőbe végződik, valamint öltönye is még nem teljes lemez-, de pikkelyes páncél; válláról hátra vetett palást foly alá. A hosszú egyenes kard sincs még oldalán, de egyenesen leeresztve tartja kezében, míg a másik kézben hosszú lándzsát emelve, a régibb alakzatú Hedervári czímer pajzsára támaszkodik.” „... sok egyébnek ezen töredékeknél is csekélyebb emléke maradt csupán ránk. Így [...] egyik Homonnai Drugeth, mint a czímer mutatja, valószínűleg Drugeth István szinte a lébényi monostorból való összetöredezett sírlapjának rajza.” Ipolyi szobrászati tanulmányának e sorok alkotják a legtalányosabb részeit. Ezeket a faragványokat rajta kívül senki más még csak nem is említette, és ma semmilyen töredékük nem ismert. A leírások ugyanakkor igen részletezők, és a leírt sírkövek olyan különleges, a magyarországi emléktárhelyen magányosan álló ábrázolásuk, hogy nehéz elképzelni, hogy a darabokat leírójuk nem személyesen vagy legalább ábrázoláson látta. A leírásban szereplő templomalapítási, illetve -felajánlási jelenet,

¹⁴³ FEJÉR III/1. 59-65.; KARÁCSONYI 1900–1901. II. 96-98. [KARÁCSONYI 1995. 547-549.]; FÜGEDI 1991. 46-47.

a 13. század elejének heraldikájára nem jellemző sisak szereplése, valamint a kőlap négy sarkában körlapra helyezett, inkább a 15. század második felét vagy még későbbi korszakot idéző jelképek/jelvények, az életnagyságú, szakállas és bajuszos vitézi figura, forgós, oroszlánfőben végződő, felemelt sisakkal, csupa olyan jellemző, amely a kolostoralapítók koránál lényegesen, akár évszázadokkal is későbbi készítésre utal — talán az osztrák és német területeken gyakori, a kolostorok jótevőinek szóló, retrospektív (sír)emlékállítás ritka magyarországi példájával állunk szemben.¹⁴⁴ A lébenyi templom belső restaurálása 1862 és 1864 között készült,¹⁴⁵ talán ennek során tűnhettek el a faragványok.¹⁴⁶

A Hahót-Buzád nemzetség középkori bencés monostorának egykori temploma alapfalaira épült mai hahóti római katolikus templomban befalazott, álló figurát ábrázoló, a 13. század közepe tájára datálható dombormű (574-577. kép) talán az 1234-ben már néhainak mondott, a kolostort alighanem újraalapító Arnold ispánt ábrázoló, a családi-intézményi *memoria* kereteibe illeszkedő, retrospektív síremlék, amelyet talán fia, II. Arnold nádor készíttetett.¹⁴⁷ A templommodell a figura kezében mindenképpen annak donátor szerepére utal.¹⁴⁸

A jáki egykori bencés apátság templomának nyugati karzata alatti előcsarnokban és a vele egybenytott két toronyalj térben fennmaradt, töredékességében is egységes koncepcióról tanúskodó, donátorábrázolásokat és Mária halála jelenetet, ehhez kapcsolódóan pedig a lelket a mennybe emelő angyalokat ábrázoló, 13. századi falfestést méretei és összetett volta kiemeli a Kárpát-medencében ismert korabeli falképek közül.¹⁴⁹ Stíluskapcsolatai alapján Tóth Melinda az 1230-as évekre tette készítését, és a monostort alapító, utódai által *magnusként* említett, Ják nemzetségbeli Márton ispán, Jáki nagy Márton személyéhez kötötte. Entz Géza Mária halála helyett az alapító halálának ábrázolását látta a siratási jelenetben, és a falképdísz egy a nyugati templomrészben kialakított kegyúri sír keretének tartotta.¹⁵⁰ Ennek a nem kevés valószínűséggel rendelkező, de régészeti

¹⁴⁴ A problémáról részletesebben ld. korábban, »A „memoria”« című fejezet „Az alapítók emlékezete” című alfejezetében.

¹⁴⁵ MEZEY—SZENTESI 1996. 58.

¹⁴⁶ Zsilinszky Zsófia hívta fel a figyelmemet, már a fejezet elkészültét követően, a dolgozat írásának végső stádiumában, Ipolyi Arnoldnak az esztergomi Keresztény Múzeumban őrzött rajzi hagyatékára. A rajzok között kettő az idézett leírás alapján egyértelműen a négy lébenyi sírkő (és egy Ipolyitól nem említett ötödik) rajzaként határozható meg: biztosan nem Ipolyi korából származnak, hanem számos pecsét és címer rajzaival együtt egy 18. századi, a valós történelmi tényeknek nem megfelelő genealógiai-címertani konstrukció ábrásorát alkotják. Még az sem biztos, hogy valós sírlaptöredékek szolgáltak hozzájuk modellként. (A téma további kutatásokat igényel és érdemel.)

¹⁴⁷ Nagy utazás 1994. 12-13. (VÁNDOR L.); VÁNDOR 1996. 207.; 78. kép; LŐVEI 2001f. 76-77., képpel

¹⁴⁸ A hahóti faragványról részletesebben ld. korábban, »A „memoria”« című fejezet „Az alapítók emlékezete” című alfejezetében.

¹⁴⁹ TÓTH 1974. 57-67.; 41-48. kép

¹⁵⁰ ENTZ 1975.

vizsgálatok nélkül be nem bizonyítható feltevésnek egyébként a jelenetek Entzétől eltérő interpretációja sem mond ellent. A képeken jelentős számban megjelenő, álló vagy térdeplő, világi személyek a monostoralapító lelkiüdvéért a *memoria* egyházi liturgiájának keretében joggal elvárhatóan esedező utódok prototípusai.¹⁵¹ A jáki kőfaragványok között található egy közelebből ismeretlen lelőhelyű, a 13. századra keltezhető, töredékes kőlap, amelyen leveles-palmettás indasorok között a hossz tengelyben sima, meglévő végén enyhén homorú ívben végződő szalag húzódik, minden bizonnyal egy nagyméretű kereszt függőleges alsó szára (1044-1046. kép).¹⁵² Így a kőlap aligha lehetett mellvéd vagy oltárantependium eleme, hiszen függőleges felállítás esetén csak álló téglalap alakban lenne elképzelhető. Annál inkább lehetett síremlék tartozéka; a hátoldalán L alakban futó, kiugró perem akár sírfedlap, akár valamilyen kőláda, szarkofág fedlapja esetében biztosíthatta az alépitményhez való illeszkedést.

Rudina (Horvátország) Szent Mihálynak szentelt bencés monostorából, a kerengőfolyosó nyugati szakaszának téglapadlójában került elő *CAEL COMES* talán 13. századi sírköve,¹⁵³ magából a monostortemplomból pedig egy *HIC IACET GVKI SCLAVVS F(II)LI(I) ORGINI* feliratú, nyilvánvalóan ugyancsak nemesi sírládafedél¹⁵⁴. *CAEL COMES* sírkövének lelőhelye mutatja, hogy a monostorokban (és a későbbi kolostorokban) temetkezők egy része nem magában a templomban nyert nyughelyet, hanem a kerengőben, amit az egyház alighanem sokkal könnyebben engedélyezett.¹⁵⁵

Egy-egy kolostor vagy templom legelőkelőbb sírjai közé tartozhattak azok, amelyek kialakításához a Gerecse-hegységben bányászott vörös mészkövet is felhasználtak. A Csákok 1146 előtt alapított vértesszentkeresztii bencés kolostorának¹⁵⁶ területén két korai, 13. század eleji vörös márvány sírkő töredékei is előkerültek – mindkettő törmelékrétegből, a kolostor északi szárnyából, illetve a káptalanteremből.¹⁵⁷ Ugyanitt egy 13. század elejénél nem későbbi gyermeksír eredetileg is föld alatti fedlapja durván hasított, vörösmészkő lap volt.¹⁵⁸ A föld alatti sírládák vagy ezek fedőlapjai a 12. század végén, a 13. század első felében több helyen is hasonló technikával és anyagból készültek. Valószínűleg a kőanyag jó hasíthatósága, a lapok nyerésének egyszerű módja tehette ezen az egyébként látványosnak igazán nem mondható területen népszerűvé, bár ezek a sírok általában

¹⁵¹ TÓTH 1974. 60, 62-63, 66-67.; WEHLI 1984. 366-372.; 6-9. kép

¹⁵² A Lapidarium Hungaricum készülő jáki kötetének kéziratában 181.a-c szám alatt: három, Mezey Alice és Szentesi Edit által összeillesztett darabból; a KÖH Fotótárában egy régi negatív (ltsz. 2452) még egyben mutatja a nagyobbik darabot; HOEFELMAYR-STRAUBE 1954. 106. jegyzet; Abb. 12

¹⁵³ Rudina 1997. 21, 46, 70, 111. (SOKAČ-ŠTIMAC, D.); 32. kép; TÓTH 2001c. 378. (20. jegyzet)

¹⁵⁴ Rudina 1997. 22, 47, 71, 111. (SOKAČ-ŠTIMAC, D.); 31. kép; TÓTH 2001c. 377, 378. (21. jegyzet)

¹⁵⁵ Részletesebben ld. a fejezet későbbi részében.

¹⁵⁶ FÜGEDI 1991. 38.; MEZŐSINÉ 1993. 29, 84.

¹⁵⁷ KOZÁK 1970. 77.; MEZŐSINÉ 1993. 70, 83.

¹⁵⁸ M. Kozák Éva szíves közlése

az egyházak legfontosabb temetkezési helyei közé tartoztak, így bizonyos reprezentációs meggondolások sem vethetők el. A legismertebb és viszonylag jól is keltezhető példa az egyébként a vörös márvány „felfedezésében” és alkalmazásában központi szerepet vivő III. Béla király¹⁵⁹ (+1196) és felesége, Châtillon Anna királyné (+1184 körül) székesfehérvári temetkezőhelye¹⁶⁰. Nem egységes a szakirodalom a többiek által Saul érsek (+1202) sírhelyének tartott, vörös márvány lapokból képzett, kalocsai koporsóval¹⁶¹ kapcsolatban, az 1200 körülénél lényegesen korábbi keltezés azonban a második székesegyház túlságosan korai építéskezdetének feltételezésén alapul¹⁶². A 13. század első harmadában alighanem a Csákok által alapított majki premontrei prépostsági templomban a déli mellékszentély előterében feltárt, vörös márvány fedőlapú, falazott, „előkelő” sírt II. András dénárja keltezte, a templom területén a több temetkezés 14–15. századi volt.¹⁶³ A zsámbéki premontrei monostortemplomot ugyanazon a helyen megelőző, egyhajós, íves apszisú kis falusi templom hajójának középtengelyében, az egykori padló szintjében vörös márvány lappal fedett, falazott sírt tártak fel, a sír töltésföldjéből 12. századi cseréptöredékek kerültek elő; a sírban a kegyúr Aynardok több tagjának csontmaradványaira leltek, míg másokat oldalt, sziklába vésett sírokba temették.¹⁶⁴ A zsámbéki premontrei prépostság 1258-as birtokmegegyezés oklevelében szerepel, hogy az alapító Aynard nembeli ősök egyikének, Egyed ispánnak feleségét, Penna asszonyt a templomban temették el; a főszentély előtt középen talált, a domb sziklájába vágott sír, a benne feltárt női csontvázsal, az ő sírjával azonosítható.¹⁶⁵ Vörös mészkőlapokkal fedett sírok előfordultak az Esztergom-szigeti bencés apácakolostor temploma körüli, részben annak északi és keleti oldalán, részben a hozzá délről kapcsolódó belső udvar területén feküdt temetőben is.¹⁶⁶

A Bár–Kalán nem ellési monostorának háromhajós temploma az ásatás során feltárt sírokban talált pénzek és kőfaragványainak jellege alapján a 11. század végére, a 12. század első évtizedeire keltezhető.¹⁶⁷ A templom területén, omladékrétegből több vörös márvány sírkő kisebb töredékét emelték ki, közöttük a 13. század elejére keltezhető darabok is.¹⁶⁸ A legkiemeltebb helyzetű, falazott sírt a főhajó közepén, az oltár előtt alakították ki, benne sodronyvértes férfi nyugodott; az előkelő nemzetségtagok másik fontos temetkezőhelye a templom északi oldalához

¹⁵⁹ LŐVEI 1992. 5.; LŐVEI 2002c. 412.; LŐVEI 2004c. 59.

¹⁶⁰ ÉRDY 1853. 42-48.; DERCSÉNYI 1943. 2-4.; az azonosítást legújabban megkérdőjelezte, és a kettős sírt Kálmán és felesége sírjaként interpretálta: TÓTH 2006b. 145-156.

¹⁶¹ GEREVICH 1938a. 243.; *Árpád-kori* 1978. 218.

¹⁶² NAGY 1968. 112.

¹⁶³ CABELLO 1984. 121.; CSENGEL 1991. 45.

¹⁶⁴ LUX 1939. 30.; VALTER–TAMÁSI 1988. 125.; VALTER 1991. 25-26.

¹⁶⁵ VALTER 1991. 26.; 9. kép; a két egymást váltó zsámbéki templom társadalmi szerepéről: MAROSI 2008d. 205.

¹⁶⁶ LOVAG 2005. 127.

¹⁶⁷ PÁVAI 1993. 77.; PÁVAI 2000. 229.; BOZÓKI 2000. 234.

¹⁶⁸ PÁVAI É. kéziratos ásatási köjegyzéke; LŐVEI 1995b. 249.; BOZÓKI 1998. 42-43, 49. (25. kat. sz.); BOZÓKI 2000. 234.; 5-8. kép; 7-10. rajz

kapcsolódó kápolna volt. A Bár–Kalán nembeli Kalán pécsi püspök alapította pusztaszeri bencés monostorból¹⁶⁹ is előkerült egy, a 13. század első felére keltezhető vörös márvány sírkő kicsiny töredéke¹⁷⁰ (1112. kép).

A Miskolc nembeli Domonkos bán által alapított, 1197-ben benépesített, utóbb az alapító fiáról nevezett borsmonostori (Klostermarienbergről, Ausztria) ciszterci kolostor¹⁷¹ középkori templomának feltárása során a déli kereszthajósárban egy a 14–15. századra keltezhető, törtkőből és téglából falazott sírhelyet tártak fel; a falazat tetejét másodlagosan beépített homokkő faragványok alkották, belső szélükön az egykori sírlap felfekvési helyéül szolgáló horonnyal¹⁷². Az ásatási leletek között volt egy nagyjából négyzetes, díszítetlen vörös márvány lap is, a felemelésére szolgáló csaplyukkal.

Az Abák sári monostorának feltárása során egy 11. századi, kör alaprajzú kápolna, valamint a nyugatról hozzá csatlakozó, nagyobb templom falainak maradványai kerültek elő, az épülethez a 12–13. század fordulóján az északi oldalon sekrestyét építettek.¹⁷³ A sekrestye padozatában, sírok fölött egy-egy felirat nélküli, keresztes ábrájú, 13., illetve 14. századi sírkövet találtak (16, 1113. kép).¹⁷⁴

A sírhelyről való alapítói gondoskodásnak Magyarországon egyedülálló példája található a felsőörsi prépostsági templomban. Az épületből először megépült torony toronyaljának déli falában az alapozás és a falazat emelésekor félköríves fülkesírt (*arcosolium*) alakítottak ki, amely az eredetileg félig a padlószint fölé emelkedő sír fölé borult (1114. kép). A toronyalj feletti kápolna felszentelésére 1244 előtt került sor, de valószínűleg 1235 után, amikor a templomalapító Miske ispán még életben volt – feltehetően őt temették a reprezentatív fülkesírba.¹⁷⁵ A sírfülke és néhány nyom alapján maga a toronyalj is eredetileg festve volt.¹⁷⁶ Az építkezés folytatásakor a hosszház északi és déli oldalán kifelé nyitott melléktereket létesítettek a később oda temetkezők számára.¹⁷⁷ A felsőörsi toronyhoz hasonlóan már az épület falazásakor sor került egy kriptaszerű sírkamra kialakítására a Gutkeled alapítású Nagyecsed-Sárvármonostor második, 11–12. századi, háromhajós templomának főszentélye és déli mellékszentélye találkozásánál a téglafalazatban; ennek a talán az új, nagyobb templom emelését kezdeményező nemzetség-tagok számára szolgáló sírhelynek – három halott eltemetésére használták – esetleges építészeti kialakításáról azonban semmit nem tudunk. Ugyanitt a főapsziszban egy magányos, téglából falazott sír is előkelő elhunyra utal.¹⁷⁸ A Tiboldok nemzetségi

¹⁶⁹ FÜGEDI 1991. 43.

¹⁷⁰ Vályi Katalin közöletlen lelete, ismeretéért neki tartozom köszönettel.

¹⁷¹ *Történeti lexikon* 1994. 121. (HERVAY F. L.)

¹⁷² FARKA–SAUER 1996. 164–165.

¹⁷³ NAGY 1973a.

¹⁷⁴ NAGY 1973a. 78.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; 338/7. ábra

¹⁷⁵ ERDEI–TÓTH 1966. 5–6.; TÓTH 1980. 26. (16. jegyzet); 6. kép

¹⁷⁶ Tóth Sándor megfigyelése, vö. TÓTH 1974. 140–141. (410. jegyzet)

¹⁷⁷ TÓTH 2008. 125.

¹⁷⁸ MAGYAR 2005. 163.; 2. tábla

birtokközpontjában, a Somogy megyei Babócsa Basakert–Nárciszos lelőhelyén feltárt, Árpád-kori monostortemplom előcsarnokában, illetve a közeli, a 14. század végén nagyobbra cserélt korai plébániatemplom szentélyapszisének középtengelyében, az oltár előtt került elő egy-egy előkelő temetkezésre utaló, téglából falazott sír.¹⁷⁹ Tóth Sándor a bényi (Bina, Szlovákia) premontrei prépostsági templomhoz utólag épült nyugati előcsarnok szerinte az analógiák alapján egyenesen temetkezőhely céljára történő emelését az alapító Hontpázmány nembeli Omodé fiának, a biztosan a templomban temetkező Bényi István mesternek (+1273) a személyéhez kötötte, akinek lényegében a végrendelete alkotta a temetésre érkező előkelők tanúsága mellett kiállított donációs oklevelet.¹⁸⁰

Az öröklésnek köszönhetően kialakult, közös nemzetségi-családi temetkezőhelyek a 13. század végétől elsősorban már nem a régi monostorok templomaiban kereshetők – ritka kivétel Rozgonyi János országbíró familiárisának, Márton mesternek és feleségének, Margitnak 1492-es évszámú, a 11. századi alapítású tatai bencés kolostorból származó, vörös márvány sírköve¹⁸¹ (202. kép) –, az arisztokrácia és a gazdag birtokos nemesség 14. századtól fennmaradt síremlékei többségükben az új típusú koldulórendi és pálos kolostorokból, illetve mezővárosi, falusi plébániatemplomokból kerültek elő. A sírfeliratok esetenként az ilyen alapításokra vonatkozó utalásokat is tartalmazzák. Bebek György királynéi tárnokmester (+1390) ma Tornagörgön (Hrhov, Szlovákia) őrzött sírlapján (269. kép) például az olvasható, hogy 1371-ben ő építtette a pálos szerzetesek Mária-templomát (valójában ő alapította a gombaszögi pálos kolostort, ahonnan a sírkő származhat): *hic iacet georgius bubeek mag(iste)r tauarnicoru(m) reginaliu(m) q(ui) fecit (con)struere ecclesia(m) b(ea)te v(ir)ginis fratrib(us) herem(i)tis ordinis s(an)c(t)i p(au)li p(rim)i heremite i(n) an(n)o d(omi)ni mcccclxxi.*¹⁸² Verebi György fia Péter erdélyi alvajdát (+1403) mátraverebélyi sírlapja (25-26. kép) a gótikus plébániatemplom (a mai kegytemplom) újjáépítőként értelmezhető alapítójaként említi: *hic requiescit corpus strennui militis mag(ist)ri pet(ri) geo(r)gy oli(m) uice uaiuode t(ransilvani) fu(n)dato(r)is hui(us) e(cclesie) ...*¹⁸³ Kanizsai Miklós tárnokmester (+1404) sírlapja (282-285. kép) a Kehida közelében fekvő örményesi pálos kolostorból származik, amelynek alapítására a sírfelirat ...

¹⁷⁹ MAGYAR 2005. 164.; 4. tábla

¹⁸⁰ Az oklevél: DL. 3638; TÓTH 2008. 25-26, 125.; GYÖRFFY 1987. II. 227.

¹⁸¹ RÉVHELYI 1938. 13, 24.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 164. (120. jegyzet); RAINER 1994. 475.; 4. kép; VÁRADY 1999a. 24–25, 34, 36, 71–72. (39. sz.); 22, 40. kép; VÁRADY 2004. 620.; 10. kép; GOMBOSI–LŐVEI 2007. 208, 209.; 9. kép; a tatai kolostorra: GYÖRFFY 1987. III. 459.

¹⁸² CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 22-24. 24. képpel; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981b. 255-256.; 1. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 36, 38, 39, 43-44.; 6. kép; a gombaszögi kolostorra: DAP 1975. 160, 162, 163.; GUZSIK 2003. 134, 212.

¹⁸³ JAKUBIK 1961. 167, 173.; CZEGLÉDY–KOPPÁNY 1969. 31, 33, 46, 50.; 13, 43. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337, 462, 588, 589.; 586/4. ábra; II. 1220. kép; a templom építéstörténetéről, Verebinek az újjáépítésben játszott alapvető szerepére: CZEGLÉDY–KOPPÁNY 1969. 33, 46-47.; 32. kép

[f]undator hu(i)us cenoby kitétele utal is.¹⁸⁴ Prodavizi Gergelynek (†1484) a Kőrös megyei egykori Prodaviz, ma Virje (Horvátország) mellett, az egykor Prodavecnek nevezett régi romok falában talált, csupán leírásból ismert sírkövén a felirat az elhunytat az épület első alapítójaként nevezte meg, aki családjával temetkezett oda: *HIC CVM SVIS REQViescit. GREGORIVS D(OMI)N(V)S NOBILIS DE PRODAVEZ. HVIVS V... PRIMI FV(ND)ATORIS AN(N)O 1484.*¹⁸⁵

Bár főpapi címe lehetőséget adott volna a székesegyházában történő temetkezésre, Vingárti Geréb László kalocsai érsek (†1502) inkább a nyilvánvalóan családi temetkezőhelyként használt atyai (Sarengrad, Horvátország) ferences kolostorban lelt nyughelyet, elpusztult síremlékének felirata szerint testvérei, Vingárti Geréb Mátyás dalmát, horvát és szalvón bán (†1493) és Vingárti Geréb Péter nádor (†1503) mellett (... *SEPTVLTVS EST INTER DVOS FRATRES. PETRVM REGNI VNGARIAE PALATINVM ET MATHIAM DALMACIE, CROACIE ET SCLAVONIE BANVM. ...*).¹⁸⁶ (Választásában talán szerepet játszott az is, hogy a kalocsai egyházmegyének valójában két központja volt.)

Ha fennmaradt vagy leírásból ismert síremlékük felirata erre nem is utal, de hasonló személyes vagy családi egyházi alapítások, kolostori kegyuraságok teremtették meg az alapot például csáktornyai Lackfi István nádornak (†1397) saját alapítványában, az 1367/68-ban létesített keszthelyi ferences kolostor templomának pompás falképdíszszel¹⁸⁷ is ellátott szentélyében¹⁸⁸ (298-300. kép), Perényi Imre titkos kancellárnak (†1418) a Kurityán és Felsőnyárad között fekvő, általa 1408-ban alapított Újháza pálos kolostorában¹⁸⁹ (1115-1117. kép), Losonci Bánfi Lászlónak (†1419/1423 között) az 1417-ben létesített nagyfalui (Nuşfalău, Románia) pálos kolostorban¹⁹⁰ (1118-1122. kép), Szécsi Miklós tárnokmesternek (†1428) és feleségének, Garai Ilonának (†1441) a felsőlendvai Szécsi család kegyurasága alá került szentgotthárdi ciszterci kolostor templomában¹⁹¹ (377-379, 1110-1111. kép), Decsei János fiának

¹⁸⁴ ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 28-29.; 4. kép; LŐVEI 2000d; LŐVEI 2001f. 78-79., képekkel; A Kanizsai család által 1378 előtt alapított örményesi kolostorra: DAP 1976. 138.; GUZSIK 2003. 49-53, 219.

¹⁸⁵ KUKULJEVIĆ 1891. 311. (1062. sz.); Prodavizen vár állott, kolostor építéséről nincsen adat.

¹⁸⁶ KUKULJEVIĆ 1891. 155. (524. sz.)

¹⁸⁷ PROKOPP 1980; M. ANDA 1985; PROKOPP 1995. 155-158.; RÁDY 2007.

¹⁸⁸ ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 25-26.; 2. kép; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1984. 36, 46.; 8. kép; VÁRADY 1999a. 8-9, 32, 48-49. (11. sz.); 7, 31/1. kép; a kolostorra: KARÁCSONYI 1923. 186.; TÓTH 1990b. 152, 160. (62. jegyzet)

¹⁸⁹ FELD-CABELLO 1980. 35, 36, 41.; 15. kép; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 35-36.; 9. kép; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1984. 43, 50-51.; Abb. 14; 1986-1987. 219, 221.; 20. kép; LŐVEI 1987b. 296. (Sz.51 kat. sz.); a kolostorra: ENGEL 1987b. 438.; GUZSIK 2003. 128, 229.

¹⁹⁰ BUNYITAY 1887. 26-27.; PETRI 1901. 622.; képek a 620. és 621. oldalon; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 39.; 12. kép; Nagyfalui kolostorát 1413-ban Losonci Bánfi György és László alapította: DAP 1976. 1.; GUZSIK 2003. 167, 218.

¹⁹¹ ZLINSZKYNÉ 1966. 259-260.; 2. kép; VALTER 1981. 68.; 22. kép; ZLINSZKYNÉ 1981. 370-372, 373, 376.; 4-5. kép; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 43-45.; 18-19. kép; VÁRADY 1999a. 20-21, 33, 34, 36, 61-64. (29-30. sz.); 17/1, 19, 36/1-2. kép; LŐVEI 2002b. 268-269. (LAHU 79.162. és 79.163. kat. sz.)

(†1462) a Kőrös megyei Fenyőfalja (Podborja; ma Dezanovac területe, Horvátország) egykori Szent Ilona-kolostorában,¹⁹² Újlaki Miklós bosnyák királynak (†1477; 1123-1127. kép) és Újlaki Lőrinc hercegnek (†1524; 1128-1131. kép) az 1328-ban már említett, 1468-ban Újlaki Miklóstól kibővített, újlaki (Ilok, Horvátország) ferences templomban,¹⁹³ Báthori István erdélyi vajdának (†1493) a feltehetően általa is építtetett nyírbátori minorita templomban¹⁹⁴ (1132-1137. kép), Kinizsi Pálnak (†1494; 1138-1147. kép) és özvegye, Magyar Benigna második férjének, Myslenovith Horváth Márknak (†1508; 382, 1148-1152. kép) az 1483-ban kelt alapítólevelét szerint Kinizsi és apósa, Magyar Balázs által családi temetkezőhelyként alapított és akkor már épülőben lévő, nagyvázsonyi pálos kolostor templomában,¹⁹⁵ Corvin János hercegnek (†1504) az 1400 körül Cillei (II.) Hermann által alapított, az 1481. évi török pusztítást követően Corvin által újjáépíttetett lepoglavai pálos templomban¹⁹⁶ (70. kép), a már említett Egervári Berecknek (†1523) az egervári ferences templomban¹⁹⁷ (1093. kép) történt eltemetéséhez. Tótselymesi Tharczai Jánost (†1510) a sírlapját¹⁹⁸ (194-195. kép) őrző, 1467-ben a polgárok által építtetett szakolcai (Skalica, Szlovákia) ferences kolostor jótevői között említik.¹⁹⁹ A Tövisen (Teiuș, Románia) Hunyadi János által 1444 körül alapított ferences kolostor 1449-ben készült el,²⁰⁰ sírköve²⁰¹ (380-381. kép) alapján itt temették el az alapító unokaöccsét (Mátyás király unokatestvérét), Dengelegi Pongrác János erdélyi vajdát (†1476).

1400-ban és 1402-ben kelt búcsúengedélyek jelzik a Csáki Miklós későbbi erdélyi vajda által adorjáni uradalmának legjelentősebb helységében, Szalárdon (Sălard, Románia) alapított ferences kolostor építését. A kolostorban temetkezett

¹⁹² MARGALITS 1900. 29.; GERECE 1906. 1092.

¹⁹³ PAÚR 1858; THALLÓCZY 1889; LŐVEI 1985. 79-80.; 2-3. kép; PELC 2007. 314.; a ferences kolostorról és templomról: VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 2000. 482-496.; 14-44. kép

¹⁹⁴ A sír a 16. századtól már a református templomban volt, ahol a tumba fedlapja ma is található, a minoritáknál való temetkezésről régi hagyomány szól: ENTZ–SZALONTAY 1969. 25, 56.; a fedlap: uott. 56, 58.; 3. kép; az egykori minorita templomról és alapításáról legújabban: BALÁZSIK 2009.

¹⁹⁵ RÓMER 1863b; RÓMER 1865a; MÖLLER 1905. 71-72.; 64-65. kép, VIII. tábla; BÉKEFI 1907. 239-243.; 102-104. kép; ÉRI–SEDLIMAYR 2004; MIKÓ 2008b. 303-305.; a pálos kolostorra: ÉRI 1961; PAPP 1995; GUZSIK 2003. 189, 231.; PAPP 2005. 52-59.

¹⁹⁶ KUKULJEVIĆ 1891. 120-121. (406, 407. sz.); SCHÖNHERR 1905; PELC 2007. 315.; a kolostorra: HORVAT 1982. 15-18, 33.; DAP 1978. 316.; GUZSIK 2003. 238.

¹⁹⁷ ÉBER 1915. 288-292.; 62. tábla; *Magyar művelődéstörténet* 2. 1939. 655-656.; kép a 413. oldalon; LŐVEI 2001f. 80.; a ferences kolostort Egervári László zalai ispán, később horvát-szlavón-dalmát bán, végül tárnokmester alapította 1475 körül, a templom 1495-re már kész, mert akkor ide temetik az alapító egyik fiát, röviddel később Lászlót magát is, de a kolostor befejezése László unokaöccsére, az ott élő Bereckre maradt: KARÁCSONYI 1924. 38.; DRAGONITS 1971. 7, 13.; VÁNDOR 1985. 375, 376, 377.

¹⁹⁸ LŐVEI 1992. 9, 18.; LŐVEI 2006c.

¹⁹⁹ KARÁCSONYI 1924. 154.

²⁰⁰ KARÁCSONYI 1924. 198.; LUPESCU 2003.

²⁰¹ SÁNDOR 1912; VERNEI-KRONBERGER 1939. 42.; BALOGH 1984. 49.; 10. kép; LUPESCU 2003. 842.; 11. kép

Csáki Ferenc székelyispán (+1468 körül) és fia, Csáki Benedek (+1490). A szentély északi oldalához épített toronyhoz csatlakozó, bordás keresztboltozatú helyiség zárókövén a Csákiak címerábráját faragták ki — a teret, a benne talált szenteltvízkiöntő tál és két falifülke alapján, a műemléki kutatást végző Borzási Gyula és Emődi Tamás a kegyúri család magánkápolnájaként határozta meg.²⁰² Dümmerling Ödön ugyanakkor sekrestyének és Csáki Ferenc temetkezőhelyének tartotta a véleménye szerint csak 1468 előtt emelt helyiséget.²⁰³

A kolostorok kegyurasága idővel változhatott, és attól kezdve természetesen az új kegyúr joga volt az ottani temetkezés. A siklói volt ágostonos kanonokrendi kolostort minden bizonnyal a települést birtokló Kán nembeli Siklói család alapította, valamikor 1333 előtt.²⁰⁴ A templom szentélyében talált, vörös márványból faragott, figurális ábrájú, felirat nélküli sírlap (495-499. kép) a címerpajzs kettős kígyós ábrája alapján Garai (I.) Miklós nádor személyéhez köthető, aki meggyilkolása (1386) előtt maga rendelhette meg a faragványt, amelyet végül nem is fejeztek be.²⁰⁵ Mivel Siklós csak valamivel később, 1395-ben jutott a Garai család birtokába,²⁰⁶ a sírkövet eredetileg máshová szánhatták, talán a család névadó birtokára, a délvidéki Garára (Gorjani; Horvátország)²⁰⁷. A Kont Miklós által 1361-ben alapított csatkai pálos kolostor romjai közül került elő Szentléleki Ákos szlavón vicebán (+1487 körül) később újra elveszett sírköve, és a romtemplomból kialakított plébániatemplom őrizi Szentléleki Ákos fia Miklós (+1516) sírlapját (293-294. kép).²⁰⁸ Perneszi Pálné Orsolya (+1500) porvai sírlapjának (340. kép) felirata — *EPITHAPHIV(M) AD MAR(M)ORE(M) D(OMI)NE VRSVLE RELICTE Q(VON)DA(M) PAVLI PENEZI SORO(R)II ET Q(VON)SA(N)GVI(N)E Q(VON)DA(M) SPECTABILIS ET MAG(N)IFICI D(OMI)NI STEP(HA)NI D(E) ZAP^oLIA CO(M)ITIS PE(RPE)TVI TER(R)E SCEPVSI(ENSI)S AC REG(N)I V(N)GA(R)IE PALATI(NI) FV(N)DATO(R)IS HVI(VS) CLAVSTRI B(EA)TE MA(R)IE VIRGI(NI)S D(E) PO(R)VA Q(VE) OBIIT SABATO DIE AN(NO) D(OMI)NICAM I(N)VOCAVIT AN(N)O D(OMI)NI MCCCCC* — annak a középkori pálos kolostornak az alapítására utal, amelynek templommaradványai bele lettek foglalva a sírkövet is őrző mai barokk plébániatemplomba, és amelyet valójában nem az elhunyt családja vagy a vele rokonságban álló, a feliratban is említett Szapolyai István, hanem még Garai László alapított 1427/1440-ben.²⁰⁹ Forgách Gergely nyitrai

²⁰² BORZÁSI–EMŐDI 1996. 2-3, 7., képpel

²⁰³ DÜMMERLING 1941. II. 391.; NÉMETH–BALÁZSIK 1994. 390. (22. jegyzet)

²⁰⁴ *Mon. Vat.* I/1. 1885. 266, 276, 310.; GYÖRFFY 1987. I. 378, 379.; LŐVEI 1995a. 177.

²⁰⁵ G. SÁNDOR 1988. 99.; LŐVEI 1994e. 276-278.; MAROSI 1998. 101.; JÉKELY 1998.

²⁰⁶ LŐVEI 1995a. 195.

²⁰⁷ Engel Pál feltételezése.

²⁰⁸ Szentléleki Ákos sírköve: VÁLYI 1796. 381.; Szentléleki Ákos fia Miklós sírlapja: RUPP 1870. 285.; GEREVICH 1959. 313, 315, 317.; 5, 14. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 677, 686-687. (Kat.-Nr. 840c, BALOGH, J.); a csatkai kolostorra: DAP 1975. 49, 50, 52.; MAROSI 1987b. 132.; FÜGEDI 1991. 57.; GUZSIK 2003. 146, 209.

²⁰⁹ BÉKEFI 1907. 236-237.; 100. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 164. (128. jegyzet), 165. (129. jegyzet); 52. kép; a porvai kolostorra: DAP 1976. 305.; GUZSIK 2003. 168, 221.

főispánt (†1515) az Elefántiak által alapított, Nyitra megyei elefánti (Horné Lefantovce, Szlovákia) pálos kolostorban temettette el a sírkövét (453-457. kép) is elkészíttető fivére, Forgách Péter esztergomi várnagy, barsi és nyitrai főispán,²¹⁰ a gimesi birtokos Forgáchok már korábban is a kolostor jótevői közé számítottak²¹¹.

A változások középkor végi mértékének végletességét jól jelzik a Jagelló-kori főúri és nemesi végrendeletek vizsgálatából adódó számadatok. A különböző egyházi intézményeknek ötven végrendeletben juttatott támogatások kedvezményezettjei között (egy-egy végrendeletben több intézmény is adományhoz juthatott²¹²) monasztikus rend egyáltalán nem szerepelt, székeskáptalan is csak elenyésző számban, ferences kolostorok ugyanakkor 26, a domonkosok hat, az ágostonos remeték kettő, a pálosok 13, különböző ispotályok öt esetben szerepeltek, és jelentős volt a végrendelkező kegyurasága alatt álló plébániák és kápolnák támogatása is.²¹³

A régebbi alapítású monostorok szerepének erős csökkenése és a koldulórendi és pálos kolostorok, plébániatemplomok ezzel egyidejűleg gyorsan növekvő népszerűsége olyan váltást jelentett Magyarországon, amelynek részletes elemzésére, az okok felderítésére eddig nem került sor (talán a síremlékanyag eddiginél teljesebb számbavétele is hozzásegítheti majd ehhez a történettudományt), mindenesetre érdemes idézni Fügedi Erik egy megjegyzését: „Külön kutatást igényelne annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy miért tértek át az úri nemzetségekből származó klánok a kisebb (koldulórendi és pálos) kolostorokra és plébániákra, s ez a jelenség hogyan függ össze a nemzetségek felbomlásával”.²¹⁴ A 13. század második felében ettől mindenesetre függetlenül maguk az uralkodók jártak elől például: IV. Bélát (†1270) feleségével, Laskaris Mária királynéval és ifjabb fiukkal, Béla herceggel együtt az esztergomi minoriták általa építtetett Mária egyházában temették el.²¹⁵ V. István (†1272) a margitszigeti domonkos apácák apja, IV. Béla által építtetett templomában, testvére, a röviddel korábban elhunyt, szentéletű apáca, Margit sírjának közelében temetkezett.²¹⁶ III. András (†1301) sírhelye az 1260-as években már álló, IV. Béla alapította ferencesek kolostortemplomában volt.²¹⁷ Később, a 14. század folyamán az Anjou uralkodók családtagjai is alapítottak olyan kolostort,

²¹⁰ HORLER 1983; Az elefánti kolostort 1369 előtt alapították: DAP 1975. 99.; Az alapító Fügedi Erik szerint az 1312–1335 között ismert Elefánti Dezső volt (FÜGEDI 1999. 162.; 19. ábra), 1369-ben az ő fia, Mihály tett jelentős adományt a kolostornak (GUZSIK 2003. 133, 210.).

²¹¹ FÜGEDI 1999. 162.

²¹² Ez már korábban is így volt, például a Zsigmond király 1433. évi római kíséretének tagjai által a pápához benyújtott kérvényekben: CSUKOVITS 1998. 29.

²¹³ KUBINYI 1999. 334.

²¹⁴ FÜGEDI 1991. 65. (128. jegyzet)

²¹⁵ KARÁCSONYI 1923. 22.; HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 147, 148. (63-64. jegyzet); *Kronológia* 1981. 163.

²¹⁶ RÁSKAI 1510. 101v; *Nyelvemléktár* 1879. 75; GOMBOS 1937-38. II. 1542.; *Szent Margit* 1990. 441.; FEUERNÉ 1964; FEUERNÉ 1971. 253.; *Kronológia* 1981. 166.

²¹⁷ KARÁCSONYI 1923. 152.; HORLER 1955. 479.; *Kronológia* 1981. 187.; ALTMANN 1994. 143.; ALTMANN–LŐVEI 2004. 11.

amelynek templomában aztán el is temették őket, így I. Károly özvegye, Erzsébet anyakirályné (+1380) az Óbuda általa birtokolt déli részén létesített klarissza kolostor Krisztus teste-kápolnájában temetkezett.²¹⁸ Ha az Anjou-királyok a székesfehérvári bazilikában alakították is ki sírhelyeiket (521-536. kép), Nagy Lajos központi szerepet játszott a pálosok támogatásában. 1381-ben megszerezte Remete Szent Pál ereklyéit Velencétől, és kolostorok sorát alapítva példát mutatott az arisztokrácia és a nagybirtokosság tagjainak is.²¹⁹

A koldulórendi kolostorok lényegében a rendek itáliai alapításától (ferencrendiek: 1210; dominikánusok: 1216)²²⁰ kezdődően nyitottak voltak a bennük temetkezni kívánók – nem csupán az esetleges alapítók, kegyurak, patrónusok, de a kicsit is tehetősebbek – előtt, és megjelenésükkel a kolostori temetkezésnek az eltemetés plébániai jogait erősen kikezdő szokása már a 13. századi kezdetektől Európa-szerte tömegessé vált.²²¹ Ezt a lehetőséget igen hamar, még a 13. században biztosították a magyarországi kolostorok is. A Nána-Beszter nemzetségbeli Demeter, 1270 táján kelt végrendelete szerint, a budai ferencesek templomához kívánt temetkezni.²²² 14. század végi, töredékes budai sírköve alapján ugyanitt talált nyugalmat Ákos nembeli Mikcs (399-400. kép).²²³ A Csanád nembeli Bézi Mihály 14. század első harmadából való sírköve (131. kép) az óbudai ferences kolostorból került elő.²²⁴ A budai Margitsziget ferences kolostorában talált, két töredékes sírkő Vezsenyi Domokos fia Miklós (+1368) pilisi ispánhoz és Vezsenyi Domokos fia Tamás mesterhez köthető (129-130. kép).²²⁵ A budai domonkos kolostor a budai Nagyboldogasszony-templom mellett az egész Kárpát-medence legszámosabb, elsősorban a város nem német és nem magyar polgáraihoz köthető, középkori sírkö-együttesének a lelőhelye.²²⁶ A koldulórendi kolostorok általános és ezen belül választott temetkezőhelyként is megfigyelhető térnyerése összefüggött a késői középkori egyházi misztika terjedésével.

Itáliai és flandriai források alapján a pestis (1348, majd 1362–1363) fordulópontot jelentett a végrendeletekben megfogalmazott, az eltemetés konkrét helyére vonatkozó utasítások számaránya szempontjából, a pusztító járvány idején szerteszét heverő holttestek látványa és elföldelésük módja ugyanis sokkolóan hatott a túlélőkre. Magyarországon a pozsonyi adatok elemzése is hasonló eredményekre

²¹⁸ Erzsébet királyné 1380-ban kelt végrendelete szerint: MAROSI 1982. 73. (32. jegyzet); vö. BERTALAN V-né 1976. 269.

²¹⁹ Lackfi István csáktornyai (Čakovec, Horvátország) pálos kolostoralapítása kapcsán a vázolt folyamatról: JÉKELY, Lackfi.

²²⁰ *Történelmi kronológia* 1981. 141.

²²¹ DERWEIN 1931. 97.

²²² KARÁCSONYI 1923. 152.; SOLYMOSI 1987. 554-555.

²²³ ALTMANN 1973. 82.; RÁCZ 1995. 18, 19, 25. (80. jegyzet); ALTMANN–LŐVEI 2004. 15. (5. sz.); 19-20. kép

²²⁴ SZIRMAI–ALTMANN 1976. 236.; ALTMANN 1994. 137.; 4. kép; a kolostorra: KARÁCSONYI 1923. 222-223.; ALTMANN 1994. 137-142.

²²⁵ ENGEL–LŐVEI 1992.; a kolostorra: KARÁCSONYI 1923. 200-202.

²²⁶ FORSTER 1905a; HORVÁTH 1932a; HORVÁTH 1932c; H. GYÜRKY 1977; H. GYÜRKY 1981

vezetett: igaz, jelentős fáziskéséssel, de a 15. század elejétől 1530-ig egyre növekedett azoknak a végrendeleteknek az aránya, amelyekben az eltemetésre vonatkozó konkrét utasításokat fogalmazott meg a végrendelkező.²²⁷ A késő középkor utolsó kétszáz évében az eszmevilág meghatározó eleme volt a halál képze.²²⁸

A koldulórendi kolostorok ugyanakkor komoly konkurenciáját jelentették a beléjük temetkezni kívánók lakóhely szerinti plébániatemplomainak, különösen az egyazon településen belül több egyházi intézménnyel is rendelkező városok esetében. A plébániai jogokat a pápák, a zsinati határozatok és a magyarországi jogrend is elismerte, és az „idegen” temetkezőhelyre befolyó bevételek egy meghatározott részét az elhunytak lakóhelye szerint illetékes plébániának rendelte befizetni.²²⁹

A nemzetség valamely tagja által alapított, régi monostor nyújtotta lehetőségnek újabb temetkezőhelyre váltására jó példa Pelsőc, amelynek az Ákos nemzetség korai monostoraitól távol fekvő uradalmát a nemzetség Bebek-Csetneki ágának őse, Szár Detre 1243-ban szerezte meg. Az új ág, amely várat is emelt, új temetkezőhelyet is létrehozott a település templomában. 1318-ban majd 1320-ban az utódok megosztottak a birtokokon, és Pelsőc végül a Bebekeknek jutott. 1333-ban Ákos nembeli Csetneki Benedek fia László egy tiltakozásában elmondta, hogy a pelsőci Szent György-templomot ősei építették, „s abban temettek el halála után mindenkit, aki a rokonság vonalán hozzájuk tartozott, mert ezt választották közös temetkezőhelyül”.²³⁰ A pelsőci templomban ma egyetlen, korábban már említett középkori síremlék található csak, Bebek László királynői tárnokmesteré (+1403/4, a sírfelirat szerint 1401; 270-272. kép).²³¹ Pelsőci temetkezése²³² a családi hagyománytisztelet jele, hiszen 1371-ben nagybátyjával, Bebek György királynéi tárnokmesterrel (+1390) pálos kolostort alapított a közeli Gombaszögön. László mégsem oda temetkezett, ellentétben Györggyel, akinek mintegy három évtizeddel korábban, 1371 után készült sírlapja²³³ (269. kép), amely ma Tornagörgön (Hrhov, Szlovákia) található, fentebb már idézett feliratában a kolostortemplom építésére utal

²²⁷ MAJOROSSY 2006. 70-74.

²²⁸ HUIZINGA 1976. 106-115.: „A halál víziója” c. fejezet, vö. MAJOROSSY 2006. 72. (47. jegyzet)

²²⁹ SOLYMOSI 1987. 557-559.; jó összefoglalása a témának Pozsony kapcsán: MAJOROSSY 2006. 62-69.

²³⁰ FÜGEDI 1991. 54-55.

²³¹ CSOMA 1888b. 161-164.; CSERGHEŐ—CSOMA 1890a. 15-23.; ENGEL—LŐVEI—VARGA 1983. 22, 26-28.; 3. kép

²³² Nem lehet szó arról, hogy a sírkő a Pelsőc határában fekvő Gombaszöggről került volna Pelsőcre, ugyanis amikor 1807 táján a református templomban befalazott sírkő mögött kincset kerestek, mögötte kriptát találtak, és „az elhamvadt tetemek porai körül annyi arany és ezüst ruhadísz (bizonyosan csatokat, boglárokat, kössöntyűket) szedtek ki, amiből Szeremleyné [özv. Szeremley Károlyné, az akkori földbirtokos] egy tányért készíttetett az Úrasztalára”: *Pelsőc* 1932. 299-300.

²³³ CSERGHEŐ—CSOMA 1890a. 22-24. 24. képpel; ENGEL—LŐVEI—VARGA 1981b. 255-256.; 1. kép; ENGEL—LŐVEI—VARGA 1984. 36, 38, 39, 43-44.; 6. kép; a gombaszögi kolostorra: DAP 1975. 160, 162, 163.; GUZSIK 2003. 134, 212.

is. A Csetnekiek már a birtokosztályt követően elkezdhettek a családjuk nevét adó birtokközpont, Csetnek (Štitník, Szlovákia) idővel méreteit és díszítettségét tekintve egyaránt igényesen kiépített plébániatemplomában temetkezni, a templom azonban ma csak Csetneki Istvánnak (†1594) az általunk vizsgált korszak utáni tumbáját őrzi – a család röviddel később ki is halt.²³⁴ Az Ákos nem valamelyik másik ágából származott az a már említett Mikcs, akit, előkerült sírköve (399-400. kép) alapján, a 14. század végén a budai ferencesek kolostorában temettek el.²³⁵

Az Osl nembeli Kanizsai család ősei a csornai premontrei prépostságban temetkeztek, ahogy azt Kanizsai István zágrábi püspök 1373-ban a „progenitores sui feliciter tumulati requiescunt”, unokaöccse, Kanizsai János esztergomi érsek pedig 1418-ban az „in qui progenitores eiusdem archiepiscopi sunt sepulti” szavakkal fejezte ki.²³⁶ Osl nembeli Németi Domonkos fia Miklós is úgy rendelkezett 1332-ben kelt végrendeletében, hogy Csornán temessék el.²³⁷ Ugyanakkor egy Szávaszentdemeteren (Sremska Mitrovica, Szerbia) nemrég előkerült, az Osl nem madárlábon álló, jobbra forduló sasszárnyát mutató, a felirattöredékben báni címre utaló sírkőtöredék régies vonásai alapján a 14. század közepénél nem lehet későbbi, és valószínűleg Ostfi Miklós szlavón bán (†1339/40), esetleg testvére, Ostfi Domokos szlavón bán (†1353 körül) sírköveként azonosítható.²³⁸ Kanizsai Miklós tárnokmester (†1404) sem Csornán temetkezett, hanem ahogy arról korábban már említés esett, abban az 1378 előtt családja vagy ő maga által alapított, örményesi pálos kolostorban, amelynek alapítására a sírfelirata is utal (282-285. kép).²³⁹

A Hontpázmány-nemzetségből származó Szentgyörgyi és Bazini családnak – fennmaradt sírköveik tanúsága szerint – a 15. században nem egyetlen temetkezési helyük volt. Bazini (I.) György (†1426) sírlapját²⁴⁰ (383. kép) a névadó birtokközpont, Bazin (Pezinok, Szlovákia) temploma őrzi. Szentgyörgyi és Bazini Zsigmond első feleségét, Kunigundát (†1461) a királyi alapítású máriavölgyi (Marianka, Szlovákia) pálos kolostorban temették el (328-329. kép).²⁴¹ Szentgyörgyi és Bazini (III.) György

²³⁴ CSERGHEŐ—CSOMA 1890a. 117-122.; CSOMA—CSERGHEŐ 1890b.

²³⁵ ALTMANN 1973. 82.; RÁCZ 1995. 18, 19, 25. (80. jegyzet); ALTMANN—LŐVEI 2004. 15. (5. sz.); 19-20. kép; Ákos nembeli Mihály fia Mikcs szlavón bán utódai közül két olyan is viselte a Mikcs nevet, aki a sírkő stílusának megfelelően a 14. század végén hunyt el: a bán dédunokája, István-fi Ákos fia Mikcs a család Prodavizi ágából (†1395) és Ákos-fi Ákos fia Mikcs a család Pölöskei ágából (†1386/87): ENGEL 1996. II. 162.

²³⁶ FÜGEDI 1991. 57.

²³⁷ SOLYMOSI 1987. 555. (31. jegyzet)

²³⁸ JEREMIĆ 2006. 153., 56. jegyzet; 28-29. kép

²³⁹ ENGEL—LŐVEI—VARGA 1983. 28-29.; 4. kép; LŐVEI 2000d; Az örményesi kolostort 1378 előtt alapította a Kanizsai család: DAP 1976. 138.

²⁴⁰ ENGEL—LŐVEI—VARGA 1981b. 257-259.; 3. kép; ENGEL—LŐVEI—VARGA 1983. 39-40.

²⁴¹ ENGEL—LŐVEI—VARGA 1981a. 142.; 2. kép; LŐVEI 2006a. 126.; Abb. 2; Máriavölgy kolostoráról: DAP 1975. 278.

(†1467) síremléke²⁴² (384-386. kép) a másik birtokközpont, Pozsonyszentgyörgy (Svätý Jur, Szlovákia) templomában található.

A Becsegergely-nemzetségből származó Apafi család egyik birtokközpontjában, Almakeréken (Mălâncrav, Románia) a 14. században háromhajós templom épült, szentélyboltozatának egyik, lényegében egy felnagyított pecsét képzetét keltő zárókövén szőlős díszű sisak körül az építtetőre utaló körirattal (+AN·AVTV·APPA).²⁴³ A főhajó falait 1350 körül, a szentélyét a 14. század végén, mindenképpen 1404/1405 előtt készült, gazdag falképdísz borítja,²⁴⁴ utóbbi megrendelőjét a forrásokban 1399-ben feltűnő Apafi Péter fia Miklós udvari lovag személyében keresi a kutatás²⁴⁵. A templom családi temetkezőhely voltáról csak jóval későbbi síremlék ad számot, az Apafi György (†1635) számára Elias Nicolai által faragott, ma a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött tumba, a 17. század erdélyi síremlék-művészetének főműve.²⁴⁶ Apafi Miklós unokájának, almakeréki Apafi Mihálynak (†1470/1472) hullámos sugarakra fektetett kardot ábrázoló címerű sírköve²⁴⁷ a marosvásárhelyi (Tîrgu Mureș, Románia) vártemplomból, az egykori ferences kolostor 14. században épült, 1400-ban említett templomából került elő, amelyet a család több tagja is támogatott a 15. század második felében²⁴⁸. (Az almakeréki templom 1460–1465 tájára keltezhető szárnyasoltárának predelláján ugyanez a címerpajzs tűnik fel, sisakja fölött a szentélyboltozat már említett szőlőfürtös és szőlőleveles sisakdíszével.²⁴⁹) Ugyancsak a marosvásárhelyi templomban találtak rá egy a sarkán a Becsegergely nemzetség Betleni családjának kigyós címerét mutató, a 15. század második felére keltezhető, az Erdélyben nem túl gyakran előforduló vörös márványból faragott sírkőtöredékre is (1076. kép).²⁵⁰ A Betleniek ugyanakkor birtokaikon több templomnak is kegyurai voltak, amelyek látogatói számára 1433-ban Betleni János fia Gergely udvari lovag pápai búcsút

²⁴² VERNEI-KRONBERGER 1939. 45.; 26. tábla; LŐVEI–VARGA 1987. I. 698.; II. 1691. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 136.; Fig. 32.; LUXOVÁ 2003. 332, 666–667. (2.2.8. kat. sz.)

²⁴³ GOGĂLTAN–SALLAY 2002. 188.; A zárókő feliratának a szakirodalomban élő, hibás olvasata: *Gen(tile) scutum Appa* (ROTH 1912. 134.; ENTZ 1996. 54.; 60–61. kép; FABINI 1999. 183–185.; 271a-o kép; FABINI 2002. 271–272.)

²⁴⁴ RADOCSAY 1954. 55–56, 109–110.; VĂȚĂȘIANU 1959. 413–418.; Fig. 375–378.; RADOCSAY 1977. 119–121.; DRĂGUȚ 1979. 222–225.; Fig. 247–254; PROKOPP 1983. 140–141.; *Sigismundus* 2006. 424. (4.147 kat. sz., LIONNET, M.); JENEI 2007. 72–77.; az épületet egységesen 1400 körül épültnék tartja: GOGĂLTAN 1998–1999.

²⁴⁵ MAROSI 1987b. 116, 118.; MAROSI 1998. 113.; MAROSI 2001c. 136.; Apafi Miklós személyére: ENGEL 1996. II. 14.

²⁴⁶ ÉBER 1902b; ROTH 1934. 145–146.; Abb. 183; AGGHÁZY 1959. 1. 18–19.; 2. 7.; 3. 3. kép; *Magyarországi művészet* 1973. I. 273. (GARAS K.); II. 417. kép

²⁴⁷ VERNEI-KRONBERGER 1939. 43, 72. (204. jegyzet); 24.c tábla; KELEMEN 1945. 62.; ENTZ 1996. 96, 115.; 185. kép

²⁴⁸ ENTZ 1990. 35.; ENTZ 1996. 74–75, 160.; SOÓS 2002. 146.

²⁴⁹ FIREA 2004–2005. 139, 141.; Fig. 17

²⁵⁰ SOÓS 2002. 157.; 18. ábra

nyert.²⁵¹ A család névadó birtokán, Bethlenben (Beclean, Románia) álló Szent János-(ma református-) templomban található Bethleni Gergely (†1500) címeres sírlapja²⁵² (372-373. kép), ahol egy vele nagyjából egykorú, a kígyós címerrel ékes kőfaragvány²⁵³ is található.

A „széttemetkezés” újabb keletű és az adatok szerint meglehetősen gyakran érvényesülő szokására²⁵⁴ különösen jó példákkal szolgálnak olyan családok, amelyek nem az Árpád-kori nemzetségek utódai, és amelyek síremlékeiről a szerencsés véletleneknek köszönhetően többet tudunk az átlagosnál. Perényi Péter országbíró (†1423), Abaújjvár új birtokosaként, a középkori plébániatemplom (a mai református templom) általa 1400 körül újjáépített szentélye északi oldalán emelt sekrestye alatt boltozott kriptát alakíttatott ki.²⁵⁵ Az ő dédunokája, Perényi János királynéi ajtónállómester fia, Gábor kamarásmester (†1526, elesett a mohácsi csatában) és István asztalnokmester (†1523) testvére az a család nyalábi ágából származó Péter, aki 1476-ban fordul elő forrásban, 1479-ben pedig már elhunytként említik, és akinek másodlagos felhasználásból, a templom későbbi padlójából előkerült sírköve (1153. kép) egészen új lelet.²⁵⁶ Az országbíró Péter másodunokatestvére, a terebesi („nádori”) ághoz tartozó Perényi Imre titkos kancellár (†1418) sírkövének töredékei a Kurityán és Felsőnyárad között fekvő, általa alapított újházi pálos kolostorban kerültek elő²⁵⁷ (1115-1117. kép), innen származhat Perényi István asztalnokmester (†1437) ma a szomszédos Rudabányán található sírlapja²⁵⁸ (277-278. kép) is. Perényi István testvére, János asztalnok- majd tárnokmester (†1458), aki fivére halálát követően alighanem egy időben készítette el mindkettőjük síremlékét, mégsem a „szokásos” helyen, hanem a később, 1502-ben Perényi Imre nádor által a pálosoknak átadott terebesi (Trebišov, Szlovákia) plébániatemplomban temetkezett (273-276. kép).²⁵⁹ Ugyanitt egy további, felirat nélküli, figurális díszű Perényi-sírkő (minden

²⁵¹ ENTZ 1996. 319.; személyére: ENGEL 1996. II. 36.

²⁵² LUKINICH 1927. 38, 52. (8. jegyzet), 570.; 30. kép; BALOGH 1943. 62, 81, 179, 219, 356, 377.; 57. kép; ENTZ 1996. 109. kép

²⁵³ LUKINICH 1927. 9. kép; ENTZ 1996. 108. kép

²⁵⁴ Az angliai nemesi családoknál ezzel szemben a temetkezőhely újra váltása sokkal inkább számít kivételesnek: KRÄMER 2007. 60-61.

²⁵⁵ BARTOS–DEKLAVA 2003. 7.

²⁵⁶ A sírkő 2008-ban került elő a hajó későbbi padlójában másodlagosan lefelé fordítva, Rácz Miklós és Markó Ágnes lelete – ismeretét nekik köszönhetem; a családi kapcsolatokra, vázlatos leszármazási táblával: ENGEL 1987b. 437-440, 456.; részletes tábla: ENGEL, *Genealógia* 2001.

²⁵⁷ FELD–CABELLO 1980. 35, 36, 41.; 15. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 35-36.; 9. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 43, 50-51.; Abb. 14; CZEGLÉDY 1986–1987. 219, 221.; 20. kép; LŐVEI 1987b. 296. (Sz.51 kat. sz.)

²⁵⁸ CSOMA–CSERGHEŐ 1888. 295-298.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 36-39.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 36-37.; 10. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 43, 51.; Abb. 15; LŐVEI 1987b. 296-297. (Sz.52. kat. sz.); LŐVEI 1999b. 106.; 20. kép; *Sigismundus* 2006. 348-349. (4.53 kat. sz., LŐVEI P.)

²⁵⁹ CSOMA–CSERGHEŐ 1888. 296-300.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 36-46.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 37-38.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 43, 51-52.; Abb. 16;

bizonynal tumbafedlap) is található (1154-1155. kép), stílusa alapján Perényi István tárnokmesterhez (†1484/1487) köthető. A váltásban talán a két templom jelentősen eltérő méretének és ebből adódó reprezentativitásának lehetett szerepe.²⁶⁰ Egy harmadik Perényi Péter (†1478), János tárnokmester (+1458) a forrásokban 1454-ben és 1471-ben előforduló fia elpusztult sírkövének szövegét a pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) Szent Márton-templomban írták le;²⁶¹ ez a Péter mindenképpen eltért ősei hagyományától.

Stiborici II. Stibor (†1434) alakos sírkövét²⁶² (112-115. kép) 1907-ben, a budai Nagyboldogasszony-templom környezetének rendezése közben a Szent István-szobor közelében találták, eredetileg vagy a templomban, vagy egy kápolnában volt a sír. Szendrei János jelentése alapján úgy tűnik, hogy *in situ* találták meg, de az ásatásokat, a sírhely feltárását nem folytatták.²⁶³ A faragvány az 1430-as évtized első éveire keltezhető, alighanem összefüggésben a főúr 1431. évi végrendelkezésével.²⁶⁴ [Ugyanezzel függ össze Szakolcán (Skalica, Szlovákia) a ma is álló egykori aggok háza alapítása is,²⁶⁵ amelynek bejárata fölött a 16. század második feléből származhat a verses feliratot kísérő Stibor-címer²⁶⁶.] Ugyanaz a mester alighanem ugyanakkor készítette el a mintegy másfél évtizede elhunyt apa, Stiborici I. Stibor erdélyi vajda (†1414) székesfehérvári síremlékét is (279-281. kép), amely minden bizonnyal a prépostsági templomban volt eredetileg, bár darabjai a városfalba voltak másodlagosan befalazva.²⁶⁷ Ugyanaz a szobrász, a „Stibor síremlékek mestere” készíthette a család egy további, női tagjának — leginkább az idősebb Stibor két leánya egyikének (az ifjabb Stibor egyik nővérének), valószínűleg Annának (Jachna), Újlaki László macsói bán özvegyének — címerrel is díszített, figurális síremlékét is, amelynek töredékei a budai honvéd főparancsnokság építésekor bukkantak elő (1156-1157. kép), és igen valószínű, hogy a lényegében az új épület helyén állt, a budai csehek és lengyelek temetkezőhelyeként ismert Szent Zsigmond-prépostságból

LŐVEI 1987b. 297-298. (Sz.53. kat. sz.); LUXOVÁ 2003. 328-329.; 276. kép; *Sigismundus* 2006. 348. (4.52 kat. sz., LŐVEI P.); a pálosokra: DAP 1975. 370.; DAP 1978. 2.; GUZSIK 2003. 175.

²⁶⁰ BALOGH 1974a. 36.; korábban Perényi Imre nádor (†1519) síremlékének tartották: CSOMA–CSERGHEŐ 1888. 300-302.

²⁶¹ *Sírfeliratok* fol. 22v (az adatért Majorossy Juditnak tartozom köszönettel)

²⁶² KIESZKOWSKI 1913; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 21, 31, 32, 33-34.; 8. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 38, 42, 48-49, 50.; Abb. 12; LŐVEI 1987b. 292-293. (Sz.48. kat. sz.); LŐVEI 1999b. 103-104.; 1. kép; *Sigismundus* 2006. 347-348. (4.51 kat. sz., LŐVEI P.)

²⁶³ Ifj. REISZIG E. értesítése a sírkő előkerüléséről, 1907. VII. 23., MOB Irattár 503/1907. sz.; SZENDREI J. értesítése a sírkőről, 1907. VII. 24., MOB Irattár 502/1907. sz.

²⁶⁴ A végrendelet: WENZEL 1874. 190-198.; vö. ENGEL 1987b. 446-447.

²⁶⁵ *Súpis* 1969. 103.

²⁶⁶ ETHEY–CSEMEGI 1943. 7-8.

²⁶⁷ DERCSÉNYI 1943. 58-59, 102-103, 125. (98. kat. sz.); 31, 89. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 31-32.; 6-7. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 42, 48-49.; Abb. 9-11; LŐVEI 1987b. 291-292. (Sz.47. kat. sz.); LŐVEI 1999b. 104.; 2-4. kép

származtak.²⁶⁸ Az idősebb Stibor fehérvári temetkezése különleges királyi kegy jele lehetett, amely a vagyonát igen, a befolyását azonban korántsem öröklő fiára valószínűleg nem vonatkozott. Az idősebb Stibor alapítványai királyi kegy híján is alkalmasak lettek volna temetkező helynek: a nem sokkal halála előtt Vágújhelyen (Nové Mesto nad Váhom, Szlovákia) alapított Ágoston-rendi prépostságot²⁶⁹ Mályusz Elemér — a székesfehérvári sírkövet még nem ismerte — egyenesen temetkezőhelyének is tartotta,²⁷⁰ jó száz évvel korábban a vajda életrajzát összeállító Wenczel Gusztáv pedig az ágostonos remetéknek a krakkói Kazimierz városrészben álló Szent Katalin-temploma Stibor vajda által alapított kápolnájáról írta ugyanezt²⁷¹.

Az idősebb Stiborhoz hasonlóan csak a közelben előkerült sírköve (537. kép) utal Marcali Miklós erdélyi vajda (†1413) székesfehérvári eltemetésére.²⁷² Rajtuk kívül oklevelekből ismert a gyermektelenül elhunyt Ozorai Pipó temesi ispán (†1426) és felesége, idősebb Rozgonyi István temesi ispán (†1439/1440) és családja, valamint Buzlai László lovászmester (†1481 után) és családja prépostsági temetkezésére — az utóbbi kettő Zsigmond, illetve Mátyás „különös kegyből és hatalma teljéből” való engedélyével tehette ezt meg a mindenkori uralkodó egyházában.²⁷³ Rozgonyi kápolnája valóban fel is épült,²⁷⁴ azonban csak közvetlen hozzátartozói temetkezési helyeként szolgálhatott. Rokona, Rozgonyi Simon országbíró (†1414) a feleségével abban a család rezidenciájával szomszédos varannói (Vranov nad Topľou, Szlovákia) Szűz Mária egyházban talált már korábban nyughelyre, amely számára a házaspár két fia, György és István pozsonyi ispánok 1433-ban pápai búcsúengedélyért folyamodtak.²⁷⁵

Kont Miklós nádor utódai 1400-ban a nádor által alapított csatkaai pálosokat nevezték meg őseik temetkezési helyeként,²⁷⁶ Újlaki Miklós bosnyák király (†1477) és fia, Újlaki Lőrinc herceg (†1524) viszont már az 1468-ban Újlaki Miklóstól kibővített, újlaki (Ilok, Horvátország) ferences templomot választotta sírhelyéül²⁷⁷ (1123-1131. kép).

²⁶⁸ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 35.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 42, 49-50.; Abb. 3; LŐVEI 1987b. 293-294. (Sz.49. kat. sz.); LŐVEI 1999b. 104-105.; 5-7. kép

²⁶⁹ VICZKY 1897; ENGEL 1987b. 445.; *Magyarországi művészet* 1987. I. 57, 127, 133, 535-536.; 518/1. ábra; II. 1025-1029. kép

²⁷⁰ MÁLYUSZ 1984. 253-254.

²⁷¹ WENCZEL 1874. 29-30.; Petneki Áron szerint (PETNEKI 2001. 185-186.) a félreértés forrása egy Krakkó templomairól 1603-ban megjelentetett kalauz lehet, amely Preclaw szepesi sztaroszta, erdélyi vajda sírhelyét említi a kápolnában: Preclaus de Dmoszyc lublói és szepesi kapitányt 1474-ben valóban ott temették el, de ő nem volt erdélyi vajda.

²⁷² DERCSÉNYI 1943. 102, 122.; 90. kép; 29-30.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 5. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 47.; VÁRADY 1999a. 11, 33, 67-68. (36. sz.); 13, 32/2. kép

²⁷³ ENGEL 1987. 627-630.

²⁷⁴ ENGEL 1987. 628-629.; CSUKOVITS 1998. 30.

²⁷⁵ CSUKOVITS 1998. 30.

²⁷⁶ DAP 1975. 49, 50, 52.; MAROSI 1987b. 132.; FÜGEDI 1991. 57.; GUZSIK 2003. 146, 209.

²⁷⁷ PAÚR 1858; THALLÓCZY 1889; LŐVEI 1985. 79-80.; 2-3. kép; PELC 2007. 314.; a ferences kolostorról és templomról: VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 2000. 482-496.; 14-44. kép

A több közismert erdélyi család alkotta ún. Mikola-rokonság egyik ágából származó Farnasi Veres János fia Dénes küküllővári várnagy, erdélyi alvajda²⁷⁸ 1453-ban kelt végrendeletében a marosvásárhelyi (Țîrgu Mureș, Románia) ferences templomban rendelte magát eltemetni, ugyanakkor a farnasi (Sfăraș, Románia) templom építésével megbízott kőfaragó kifizetéséről is intézkedett.²⁷⁹ Az elkészült templomban található fiának, Farnasi Veres Jánosnak (+1513/15) sírköve (1158-1159. kép).²⁸⁰ A Mikola-rokonság másik ágába tartozó családok tagjainak sírkövei, Szamosfalvi Mikola Ferenc és János 1471-es évszámú és Szamosfalvi Gyerő (Gyerőfi) Tamás (1160. kép) 1500 körülre keltezhető emlékei a kolozsvári (Cluj, Románia) ferences (ma Farkas utcai református) templomból kerültek múzeumba.²⁸¹

Egyes, főleg gyorsan kisebb-nagyobb ágakra szakadozott családok a kora újkor, a 16–17. század folyamán különlegesen sok temetkezési helyet is kialakíthattak maguknak. Erre az eddig legrészletesebben tárgyalt példákkal a Thurzók és az Erdődyek szolgálnak.²⁸² A szerteágazó családi temetkezési tradíciók hívták életre a családi síremlék-könyv műfaját is, amelynek egy fennmaradt késő középkori példája a felső-ausztriai Polheim család *Epithapienbuch*-ja.²⁸³ Magyarországon ilyen gyűjtemény nem ismert, magyarországi vonatkozása is van azonban a például erdélyi kapcsolatokkal is endelekező, nürnbergi Hallerek hasonló, kéziratos gyűjteményének.

A korai „nemzetségi” monostorok síremlék-anyagának lényegében teljes pusztulásából is adódhat a „széttemetkezés” szokásának fentebb kirajzolódó, az egykori valósághoz képest talán túlságosan változatos képe. Olyan „egynemű” családi temetkezőhelyekre Magyarországon nem ismert példa, mint amilyen például a Losensteiner lovagoknak a 13. századtól a család 17. század végi kihalásáig terjedő időszakból fennmaradt címeres és figurális sírkőegyüttese a felső-ausztriai Garsten egykori bencés kolostortemplomában a középkori épületből a ma álló, barokk templom építése során a 17. század utolsó negyedében egyedül meghagyott, de így is teljesen barokkizált Losensteiner-kápolnában (1161-1166. kép).²⁸⁴ Az ugyancsak felső-ausztriai Reichersberg ágostonos kolostorának kerengőjében összegyűjtött, gazdag sírkőegyüttesben féltucatnyi sírlap őrzi az Ahaim (Ahaym) család 14. és 16. század között élt tagjainak emlékét (1167-1172. kép).²⁸⁵

²⁷⁸ ENGEL 1996. II. 257.

²⁷⁹ ENTZ 1996. 133.

²⁸⁰ BUNYITAY 1884. III. 407.; XXIII. tábla; BALOGH 1943. 226.; 76. kép; JAKÓ 1999. 230-231. (115. jegyzet)

²⁸¹ SÁNDOR 1913. 199, 201-204.; 1. kép; BALOGH 1935. 18-19.; 34. kép; VERNEI-KRONBERGER 1939. 43, 72. (205. jegyzet); LŐVEI-VARGA 1987. I. 695.; II. 1689. kép; illetve: SÁNDOR 1913. 199, 205-207.; 3. kép; BALOGH 1935. 19.; 35. kép; BALOGH 1943. 262-263.; 65. kép

²⁸² LUDIKOVÁ—MIKÓ—PÁLFFY 2006. 328-331.

²⁸³ *Oberösterreich* 1983. 2. 202. (Kat.-Nr. 10.23, HAIDER, S.)

²⁸⁴ DEHIO 1977. 84-85.; BERKA, *Garsten* 3, 17-18.; 12. kép

²⁸⁵ A kettős felhasználású legkorábbi, IV. Henrik (+1333) és I. György (1380 körül) sírfeliratával: *Reichersberg* 1983. 256., képpel

A fejezet elején szereplő Egyházasgerge és Taliándörögd, a később említett Pelsőc, Berzevice, Mezőtelegd (Telegdi István sírkövének elkészíttetésével párhuzamosan a templomot is korszerűsíttette, reneszánsz berendezési tárgyakkal szerelte fel, egy építési-felszentelési felirat szerint 1507-ben²⁸⁶), Karva, Szilágycseh, Mátraverebély példával szolgálnak arra, hogy a falvakat birtokló arisztokrata vagy kisebb birtokos nemesi családok egyaránt éltek kegyúri temetkezési jogaikkal. A plébániatemplomok kegyuraként eltemetettek sora a fennmaradt síremlékek tanúsága szerint tovább folytatható a forrásokban 1293 és 1313 között előforduló Madách fia István cserényi (Čerin, Szlovákia) temetkezésével²⁸⁷ (254. kép), az alsólendvai Bánfi család egy a középkori turniscsai (Bántornya, Turnišče, Szlovénia) plébániatemplomban nyughelyet talált tagjával²⁸⁸ (1173-1175. kép), a hadadi (Hodod, Románia) ma református templomból előkerült sírkőtöredékek alapján a kusalyi Jakcsokkal,²⁸⁹ a Lesencetomajon temetkező Tomaji Jakab fia Pállal²⁹⁰ (†1400; 401-403. kép), a tornai (Turňa nad Bodvou, Szlovákia) római katolikus templomban nyugvó Tornai Jánossal²⁹¹ (†1406; 106-107. kép), a gyöngyössolymosi templomban sírba helyezett Solymosi Domokossal²⁹² (†1411; 318. kép), a bazini (Pezinok, Szlovákia) plébániatemplomban eltemetett Bazini (I.) Györggyel²⁹³ (†1426; 383. kép), a sírját a vára kápolnájaként „hasznosított”, általa gótikus szentéllyel kiegészített kisházi plébániatemplomban kialakító Kompolti László pohárnokmesterrel²⁹⁴ (†1428; 264-266. kép), a később a pálosoknak átadott terebesi (Trebišov, Szlovákia) plébániatemplomban temetkező Perényi János asztalnok- majd tárnokmesterrel²⁹⁵ (†1458; 273-276. kép), a Pozsonyszentgyörgyön (Svätý Jur, Szlovákia) eltemetett Szentgyörgyi és Bazini (III.) Györggyel²⁹⁶ (†1467; 384-386. kép), a kalondai (Szlovákia) templomban nyugvó Kalondai István fia Györggyel²⁹⁷ (†1504; 303-304. kép), az

²⁸⁶ EMŐDI 1998. 177.

²⁸⁷ ZOLNAY 1978. 191.; 17. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.

²⁸⁸ RÓMER 1874. 25.; 28. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 48.; 24. kép; BOGYAY 1986. 157. (39. jegyzet); 1. kép; LŐVEI 1989b. 127-128.; 37. kép; LŐVEI 2001f. 77-78., képpel

²⁸⁹ BUNYITAY 1887. 18.; PETRI 1901. 607-608.; EMŐDI 1996c. 61.; 6-7. kép

²⁹⁰ RÓMER 1876. 14.; CSOMA 1904. 166-167, 169. [CSOMA 1995. 1308-1309, 1311.]; VÁRADY 1999a. 10, 32, 50. (13. sz.)

²⁹¹ CSOMA 1887b; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 23-28.; CSOMA 1915. 18, 19.; 5. ábra; LŐVEI 1991d. 51.; 5. kép

²⁹² DERCSÉNYI–VOIT 1978. 231, 232.; 269. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 462, 588, 589.; II. 1226. kép

²⁹³ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981b. 257-259.; 3. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 39-40.

²⁹⁴ CSÁNYI–LUX 1941. 81, 83.; 7-8. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 41-42.; 15. kép

²⁹⁵ CSOMA–CSERGHEŐ 1888. 296-300.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 36-46.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 37-38.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 43, 51-52.; LŐVEI 1987b. 297-298. (Sz.53. kat. sz.); LUXOVÁ 2003. 328-329.; 276. kép

²⁹⁶ VERNEI-KRONBERGER 1939. 45.; 26. tábla; LŐVEI–VARGA 1987. I. 698.; II. 1691. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 136.; Fig. 32.;

²⁹⁷ MOCSÁRY 1826. I. 166.; *Matthias Corvinus* 1982. 101, 677, 685-686. (Kat.-Nr. 840.a, BALOGH, J.); MIKÓ 1986. 98, 100.; 59. kép

illésházi (Eliasdice, Szlovákia) templomban végrendeletének megfelelően eltemetett Illésházi Mátyás gyulafehérvári préposttal²⁹⁸ (+1510; 330. kép).

A település, illetve a nemesi lakóhely templomában való, a fenti példánál lényegesen korábbi, nemzetségi temetkezésre volt példa a már korábban említett Zsámbék, ahol a monostortemplomot ugyanazon a helyen megelőző, 12. századi kis templomban a birtokos Aynardok több tagját is temették.²⁹⁹ A Nádasd nem korai, névadó birtokközpontjában, a Vas megyei Nádasdon feltárt körtemplomhoz kapcsolódó, négyzetes térben korai, a rotunda későbbi bővítésében késő középkori sírhelyet tárt fel a régészeti kutatás.³⁰⁰

A nemesi birtokon való eltemetés szöveges tanúja az Ostoja bosnyák király mellett a magyarok elleni csatában 1410–1411 körül elesett Viganj Milosevics cirill betűs, boszniai sírfelirata: „... Ebben az időben jött el nekem Viganjnak halálom és eltemettek nemesi birtokomon Kočerin alatt ...”.³⁰¹

A templomi temetkezés iránti növekvő igény teljesíthetősége egyre inkább csak anyagi kérdéssé vált. Az egri Szent Mihály-plébániatemplomban 1346-ban két márkát kellett fizetni a sírhelyért, a Vas megyei Szentlénárt templomában pedig egy 1402-es pápai engedély szerint mind a helybeli, mind a kislelki nemesek temetkezhettek, amennyiben végrendeletükben legalább egy márkát hagytak az egyházra, illetve végrendelet hiányában a házas embert egy, a nőtlen fél márka, a gyereket pedig száz dénár ellenében illette meg a templomi sír.³⁰² A kizárólagos patrónusi jogok féltékeny védelmét mutatja ugyanakkor, hogy a Pozsony megyei Szerdahelyet birtokló Szerdahelyi nemesek panaszt nyújtottak be, mert bár »emberemlékezet óta ők az ottani Szent György-templom patrónusai, de mostanában „más nemesek és népek is ott akarják magukat eltemettetni”«. ³⁰³

Egyes kolostorok — leginkább talán a királyi alapításúak, ahol ezáltal nem sérültek patrónusi jogok — a környékbeli nemesség tagjainak is biztosították a temetkezés lehetőségét, nyilván a megfelelő ellenszolgáltatás, támogatás fejében. Így egy bizonyos Margit asszony 1152-ben a pannonhalmi bencés apátságot szemelte ki nyughelyének, IV. Kelemen pápa pedig 1267-ben engedélyt adott a híveknek a tihanyi bencés apátságban történő temetkezésre, amennyiben a származási helyük plébániatemplomának a temetkezéskor egyébként szokásos juttatásokat [a temetési szertartás során tett „lélekváltság-adomány” — *donatio pro remedio anime facta* (1237), *pro salute anime facta donatio* (1224), tágabb összefüggésben pedig az összes halotti liturgikus cselekmény során tett felajánlások együttesét jelentő *mortuarium*³⁰⁴]

²⁹⁸ IPOLYI 1859a. 100-101.; I.8. kép; LŐVEI 1990b. 8-9.; 1. kép; VARGA—LŐVEI 1990-92. 166. (150. jegyzet); 59. kép

²⁹⁹ LUX 1939. 30.; VALTER—TAMÁSI 1988. 125.; VALTER 1991. 25-26.

³⁰⁰ Hajmási Erika feltárása, vö. TAKÁCS 2004b. 7, 9.

³⁰¹ GERECE 1906. 1098. hasáb; KOLBA 1962. 118-119.; 51. ábra

³⁰² SOLYMOSI 1987. 562. (66. jegyzet)

³⁰³ FÜGEDI 1991. 56.

³⁰⁴ SOLYMOSI 1987. 548-556., különösen: 554. (a 27. jegyzet is), valamint 556.

megfizették.³⁰⁵ Fennmaradt sírköveik tanúsága alapján az I. Lajos királyi alapításával 1377-ben létesült Máriavölgy (Marianka, Szlovákia) pálos kolostorának templomában temetkezett a közeli Köpcse (Köpcsény, Kittsee, Ausztria) feltételezhető várbirtokosa, Scharfenecki János landskroni (később Talmács) várnagy (†1387; 307-308. kép) és a környék legnagyobb birtokosának számító családból származó Szentgyörgyi és Bazini Zsigmond első felesége, Kunigunda (†1461; 328-329. kép).³⁰⁶

A saját temetkezőhely iránti törekvést szolgálta számos, a székesegyházak, kolostortemplomok, illetve városi és falusi plébániatemplomok bővítményeként vagy szomszédságában a 14. századtól kezdődően felépült kápolna alapítása is.³⁰⁷ Ebben a folyamatban erőteljes szerepe volt a papságnak, valamint a polgárságnak is, de nem maradtak ki az építetők közül a nemesség tagjai sem. A háttérben a misztika, majd a *devotio moderna* vallási mozgalmaival összefüggő magán áhítat, a vallás intim gyakorlása iránti igény jelentette, az egyéni kezdeményezések korábbinál erőteljesebb és a társadalom jóval szélesebb rétegeit érintő jelentkezésével. A kápolnaalapítások ugyanakkor – nemcsak a sírkápolnáké, de a várkápolnáké is – kulturális igények jelentkezésével is összefüggtek: a kápolnában alkalmazott klerikusok a liturgikus feladatokon kívül az írástudás, a műveltség hordozói is voltak az arisztokraták környezetében.³⁰⁸ Ellentétben a nyugat-európai viszonyokkal, ez Magyarországon újdonságnak számított, hiszen a korábbi korszak magán alapítású monostorai, kisszámú szerzetesi közösségeikkel, nem voltak a kultúra olyan hordozói, mint nagy német, francia, itáliai, vagy akár ausztriai társaik.³⁰⁹

A gótikus sírkápolna épülettípusának magyarországi népszerűsítésében fontos példakép szerepet játszhatott az Anjouk uralkodói családja. A székesfehérvári királyi bazilika déli oldalán az egykor a mellékhajó két boltszakasza szélességében nyíló, 2002-ben Biczó Piroska által feltárt és a sírbetöltésekben talált vörös márvány töredékek (529-533. kép) alapján, a forrásokkal egyezően a Szent Katalinnak szentelt, Nagy Lajos által alapított Anjou-sírkápolnával azonosítható déli melléktér az előkerült nagyszámú borda és építészeti elem alapján különlegesen gazdag kialakítású építmény volt.³¹⁰ I. Károly özvegye, Erzsébet anyakirályné (†1380) az általa alapított, óbudai klarissza kolostor Krisztus teste-kápolnájában temetkezett, amelyet Bertalan Vilmosné a templomtól délre, annak közvetlen szomszédságában

³⁰⁵ SOLYMOSI 1987. 558., a 42. jegyzet is

³⁰⁶ RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XL (1877) 3.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981a. 140-142.; 1-2. kép; Máriavölgy kolostoráról: DAP 1975. 278.

³⁰⁷ A középkori Magyarország kápolnáiról építészettörténeti összefoglalás még vázlatos formában sem készült. A kettős kápolnákról született egy publikálatlan szakdolgozat, Balázsik Tamás jóvoltából, az eredményeit részben tartalmazó tanulmányai: BALÁZSIK 1993a; BALÁZSIK 1993b; Az arisztokrata kegyurakkal kapcsolatban a magánkápolnák problémakörének összefoglaló felvetése: MAROSI 1987b. 133.

³⁰⁸ MAROSI 1987b. 133.

³⁰⁹ Csak az említés szintjén: FÜGEDI 1991. 57.

³¹⁰ BICZÓ 2004c; SZABÓ 2004; BUZÁS 2004e.

feltárt, sokszögzáródású térrel azonosított — részben a benne talált, alighanem egy sír fenekét jelző, 2,8x1,2 m-es, kőlapokkal burkolt felület alapján.³¹¹

IV. Vencel cseh király özvegye, Zsigmond király sógornője, az élete utolsó éveit Pozsonyban (Bratislava, Szlovákia) töltő Zsófia királyné (†1428) a Szent Márton prépostsági templomban, a nyugati toronytól délre a földszinten Szent József tiszteletére szentelt, saját temetkezési helyének szánt sírkápolnát (a „cseh királynő-kápolna”) építtetett. Egy 1429. szeptember 13-án Zsigmond király, Jan (Zelezny) kardinális, a pozsonyi káptalan tagjai, a bíró és a városi tanácsosok által aláírt oklevél rendelkezett a kápolna berendezéséről, többek között arról, hogy a vasrácsokat úgy kell elhelyezni, ahogy az a fejedelmi kápolnában szokásos. A királyné síremlékéről való határozat Zsigmond királynak volt fentartva („Item de sepulchra regine disponatur, prout placebit domno regi”), és nem tudni, hogy egyáltalán készült-e végül síremlék.³¹²

A sírkápolnák alapítására több bennük eltemetett alapító sírlapjának felirata is utal. Georgius Eulenbach (†1392) lőcsei (Levoča, Szlovákia) polgár sírköve (223-224. kép) például a Szent Jakab-templombeli Szent György-kápolna alapítójának sírját fedte: *anno d(omi)ni mil(l)e(simo) cccxcii in octaua corporis x(hrist)i obiit georgius Vlebach fu(n)dator hui(us) capelle*³¹³ Augustinus Cromer polgármester (†1472) kassai (Košice, Szlovákia) sírlapján³¹⁴ (175-178. kép) a ... *fondator p(ri)mis [cap]elle ...* szöveg a Szent Erzsébet-templom déli oldalán, a kereszthajótól keletre emelt Szent Kereszt-kápolnára utal, amelynek egyik boltozati zárókövén a sírlapon kifaragottal megegyező, családjegyes címerpajzs látható,³¹⁵ és amelynek kövezete alól maga a kőlap is előkerült. Hámi Ákos nikomédiai püspök, egri segédpüspök (†1522) elpusztult sírkövén (295. kép) is olvasható volt, hogy ő egy kápolna *patronusa* volt: *SVB HAC MOLE IACET R(EVEREN)DVS D(OMI)N(V)S ACHACIVS DE HAM EP(ISCOPV)S NICOMEDIEN(SIS) AC SVFFRAGAN(EVS) AGRIEN(SIS) &C. PATRONUS HVIVS SACELLI QVI OBYT QVARTO DIE MARCI ANNO 1522.*³¹⁶ A sírkő 1802-ben került elő az egri várszékesegyház maradványainak bontása közben, az épület oldalához emelt egyik kápolna maradványai között. Akkor az épületrészt a Boldogasszony-kápolnával azonosították. Détshy Mihály mutatott rá, hogy Hámi Ákos Szóláti Balázssal, az egri vár provizorával együtt a székesegyház új, késő gótikus szentélyének déli oldalán a tízezer vértanú és Szent Balázs tiszteletére kápolnát emeltetett („Capella 10000 Militum et Blasii”) — a tízezer vértanú vezetője, Szent Achatius Hámi Ákos névadó szentje volt —, amely minden bizonnyal

³¹¹ BERTALAN V-né 1976. 270.; 69, 292. ábra

³¹² ČERNÁ-STUDNIČKOVÁ 1984. 34, 45. (72. jegyzet); a kápolna építéstörténetével kapcsolatos problémákról: SZABÓ 1985b. 147-160.; ŽÁRY—BAGIN—RUSINA—TORANOVÁ 1990. 37-39.

³¹³ MERKLAS 1864. IV-V.; 1. kép; HENSZLMANN 1878. 126.; 70. kép

³¹⁴ MYSKOVŠKY 1888a. 128-130., képpel; RÉCSEY 1896. 8-9.; XI. tábla; MIHALIK 1897. 164.; WICK 1933. 16-18.

³¹⁵ MAROSI 1971b. 270.; MAROSI 1987b. 162.

³¹⁶ NOVÁKY 1819. 241, 242.; GOROVE 1828. 5-6.; DÉTSHY 1964b. 2, 6, 11, 13. (57. jegyzet), 19. (260. jegyzet)

temetkezőhelye is lett.³¹⁷ Peter Puchsbaum (†1523), kismartoni (Eisenstadt, Ausztria) sírkövének tanúsága szerint, a plébániatemplom egyik kápolnájának alapítója és első káplánja volt: ... *der erbierdig her peter puechsamb der erst(e) kaplan der stift(er) diser kapelln ...*,³¹⁸ ez a kápolna az egykor a templom déli oldalán álló, zárókövének 1501-es évszáma alapján a 16. század elején épült Szent Mihály-temetőkápolna lehetett.³¹⁹

Bár a Garai testvérek korábban a siklói ágostonos kanonokrendiek szentélyében alakítottak ki díszesen kifestett (1176-1183. kép) temetkezőhelyet, ahol a korábban elhunyt Garai I. Miklós nádor (†1386) befejezetlenül maradt sírkövét³²⁰ (495-499. kép) is elhelyezték, Garai (II.) Miklós nádor később a budai Nagyboldogasszony-templom északi oldalán a Mindenszentek tiszteletére gazdagon tagolt kápolnát alapított.³²¹ Minden bizonnyal a Nagyboldogasszony-templomból származik az a Garai-címeres síremléktöredék (111. kép), amelyet az új Pénzügyminisztérium épületének (Szentháromság tér 6.) alapozásakor találtak a 20. század első éveiben, és amelynek hátoldalán egy későbbi, befejezetlen férfifej (1184-1185. kép) már másodlagos felhasználásra történő kiszemeléséről tanúskodik.³²² Buda városának 1461. december 23-án kelt oklevelében a kápolna temetkezőhely funkciójáról és a nádor síremlékéről is említés esik.³²³ Ernuszt János szlavón bán (†1476) végrendeletében meghagyta, hogy a budai Nagyboldogasszony-templom temetőjében (valószínűleg a templomtól délre) álló, általa Mária Mennybevitele tiszteletére alapított kápolnába temessék, és címeres sírkövét abból a márványlapból faragják ki, amely a templom temetőjében feküdt: „... item lapis marmoreus qui in cimiterio iacet debet de dicta pecunia sculpi cum armis meis ...”.³²⁴ Egy a Nagyboldogasszony környékén előkerült vitézi sírkő [SCL]AVONIE feliratrészletet hordozó töredéke (117. kép) Ernuszt síremlékével azonosítható.³²⁵ A szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) prépostsági templom déli oldalához 1488 és 1493 között késő gótikus stílusban hozzáépített Szapolyai-kápolnában³²⁶ állott egykor az építető Szapolyai István nádor (†1499) tumbája — megőrzött fedlapját (482-489. kép) testvére,

³¹⁷ DÉTSHY 1964b. 2, 6, 11, 13. (57. jegyzet), 19. (260. jegyzet)

³¹⁸ JOVANOVIČ 1930. 20.; a XI. táblán kép; CSATKAI–FREY 1932. 32.; ZIMMERL 1953. 21. (31. szám), képpel

³¹⁹ JOVANOVIČ 1930. 20.; MOHL 1930. 3.; AULL 1931. 23.; ZIMMERL 1953. 21. (31. sz.); Az egykori kismartoni karner feltárásáról, épülettípusáról ld.: BALÁZSIK 1993b. 2-11.

³²⁰ G. SÁNDOR 1988. 99.; LŐVEI 1994e. 276-278.; MAROSI 1998. 101.; JÉKELY 1998.

³²¹ CSEMEGI 1955. 11, 102-104, 112.; 47-49, 51, 53-55, 64. kép; *Zsigmond* 1987. II. 183-185. (É.31. kat. sz., MAROSI E.)

³²² FELLNER 1909. 2.; 8. kép; TÖRÖK–OSGYÁNYI 1981. 103-104, 109. (37. jegyzet), 110.; 18-19. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 58-59.; JÉKELY 2003. 221.

³²³ NÉMETHY 1876. 54.; részletesebben ld. korábban, az »A „memoria”« című fejezetben

³²⁴ NAGY–VÉGHÉLY–NAGY 1890. 609.; MADZSAR 1918. 61, 66.

³²⁵ A töredék csak Ernuszt síremlékéhez tartozhatott, mivel más szlavón bánt a 15. század második felében nem temettek el Budán; HORVÁTH 1932c. 119, 128.; HORVÁTH 1938. 26, 75.; XLV. tábla; BALOGH 1966. I. 297, 298, 699, 719.; II. 326. kép

³²⁶ GEREVICH 1973b. 169.; *Matthias Corvinus* 1982. 684. (BALOGH, J.); BALÁZSIK 1993a. 184.

a magában a templomban eltemetett Szapolyai Imre nádor (†1487) tumbafedlapjával (388-393. kép) együtt utóbb a kápolna falához állították³²⁷.

Erdőd (Ardud, Románia) római katolikus templomát a 14. századtól birtokos Drágfi család 1483-ban kezdte építeni, északi oldalán családi sírkápolnával,³²⁸ síremlék azonban innen nem ismert. Hédervári Lőrinc lovászmester (később nádor; †1447) az 1433-ban a pápához benyújtott kérvényében annak a győri domonkos kolostorban ősei által alapított kápolnának kért búcsúengedélyt, ahol az alapító ősök is nyugodtak („in hac capella progenitores sui habent sepulturam”).³²⁹ Nőtestvére, Hédervári Katalin (†1426), Vöröskői Woolfurt Ulrik felesége majd özvegye azonban megmaradt sírköve (332-333. kép) alapján nem itt, hanem Visegrádon, valószínűleg a várkert Szent András-kolostorban temetkezett (Visegrádra akkor vonulhatott vissza, amikor fia, nagykorúságát elérve, átvette az addig általa és fivére által kezelt, nagyapai örökségét).³³⁰

A tekintélyes polgár Friedrich Voyt (Voit) (†1521) három alkalommal is Pozsony polgármestere volt. 1521. július 19-én végrendekezett, három szőlőjét is az általa alapított kápolnában a káptalan által tartandó misék alapítására fordította. Első felesége, Katalin végrendelete 1514. november 8-án kelt, ebben nagy ezüst övét férjének a Szent Márton-templomban alapított kápolnája építésére hagyományozta. Voytot minden bizonnyal ebben a kápolnában temették is el, sírkövének felső fele a templomban meg is maradt (78. kép).³³¹ Polgár volt a már említett Georgius Eulench (†1392) is, a lőcsei Szent Jakab-templombeli Szent György-kápolna alapítója (223-224. kép). Székesfehérváron a városi tanács egy 1478-ban kelt oklevele szerint a Szent Péter-plébániatemplom (a mai székesegyház) temetője különösen az épület északi oldalán volt nagyon szűkös, mert a megnagyobbított sekrestye és a Szent Miklós káptalan kanonokjainak két házán kívül egy Hentel nevű városi polgár által a templomhoz kapcsolódóan épített kápolna is elfoglalta a helyet.³³² A templomtól északra, de attól elkülönülve ma is álló, késő gótikus Szent Anna-kápolna³³³ jelenlegi titulását csak a város töröktől való visszafoglalása után kapta, mint a valójában a prépostsági templom északi oldalán Kálmáncsehi Domonkos

³²⁷ WAGNER 1774. 148.; JANKOVICH 1818; CSOMA—CSERGHEŐ 1890a; BALOGH 1966. I. 297-298.; *Matthias Corvinus* 1982. 683-684. (Kat.-Nr. 836-837, BALOGH, J.); Abb. 18-19; LUXOVÁ 2003. 332, 667-668. (2.2.10. és 11. kat. sz.); 275, 280-281. kép; VARGA 2008a. 276-277.

³²⁸ SZŐCS 2007. 23. (TERDIK Sz.)

³²⁹ CSUKOVITS 1998. 30.

³³⁰ ENGEL—LŐVEI—VARGA 1983. 22, 40-41.; 13-14. kép; LŐVEI 1991b. 3, 8-9. (9. sz.); 9. kép; ZÁVODSZKY 1920. 21.; a Wolfurt családra: WERTNER 1892. 69-72.; Katalin fiának, Pálnak nagykorúságára, 1425: DL. 11665; Lőrinc gyámi szerepére, 1423: *Héderváry* 1922. II. 356.

³³¹ ORTVAY 1894. 398, 399.; ORTVAY 1895. 278, 393, 431, 432.; SZENDE 2004. 186, 206, 219, 291.; LŐVEI 2006a. 129.; Abb. 4; MAJOROSSY 2006. 103. (a 164. jegyzet is); MAJOROSSY 2008a. 470, 483.; 2. ábra

³³² KÁROLY 1898. 162-163, 671. (XXXI. sz. oklevél); MAROSI 1972c. 173.

³³³ MAROSI 1935; CSÁNYI—LUX 1941; FITZ 1957. 54.; A kápolna temetkezés céljára való használatáról csak a 18. században van adat, a Zichy család két tagjának sírboltját tárták fel benne: MAROSI 1935. 34.

préposttól³³⁴ (1474–1495) emelt, javakkal bőven ellátott középkori kápolna³³⁵ „jogutódja”. Az épületet az újabb szakirodalomban többnyire a Hentel-féle kápolnával azonosítják,³³⁶ ennek az utóbbi időben, ásatási eredményekre hivatkozva, Siklósi Gyula mondott ellent. Siklósi a Kralovánszky Alán által a mai székesegyház nyugati homlokzata előtt feltárt, négykaréjos Szent Péter-templomhoz észak felől egy fallal csatlakozó, nagyjából téglány alakú teret tartja a Hentel-káponának,³³⁷ míg az a feltáró szerint a temetőhöz tartozó, a tatárjárás után épült osszárium volt³³⁸.

A kápolnákat alapítók – a fenti sírfeliratok megfogalmazása szerinti *fundatorok*, *patronusok*, illetve *stifterek* – köreiből az ország legelőkelőbb főpapjai is beletartoztak. Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház déli oldalához épült az 1384-ben Demeter érsek alapította Krisztus-teste kápolna (1186. kép: X), amelynek alapfalai közül előkerült a *demetrius cardinal* feliratú, kisméretű alapkö. ³³⁹ A templom északi falához Kanizsai János érsek (†1418) 1396-ban építtett a Boldogságos Szűznek szentelt kápolnát, amelynek alaprajzát az elpusztult székesegyház maradványai alapján a 18–19. században készült felmérési rajzok őrizték meg (1186. kép). ³⁴⁰ A győri székesegyház déli oldalán Hédervári János püspök (†1415) építtetett ma is álló, szentélyboltozatának zárókövén Hédervári-címerrel jelölt sírkápolnát a Szentháromság tiszteletére, amellyel kapcsolatban 1404-ből ismert pápai bulla, és amelynek töredékes *SACELLUM SS. TRINITATIS HEDER* feliratát 1747-ben jegyezték fel. ³⁴¹ A szentélyben valószínűleg a kápolna építésével egyidejűleg alakítottak ki egy kriptát, boltozata fölött megfigyelhető volt a középkori oltár alapozása. ³⁴² [A kápolnában volt a sírja Hédervári segédpüspökének, Vadászi Miklós szereti püspöknek³⁴³ (†1428; 430. kép).] Ezek a toldaléképületek azonos alaprajzúak voltak, hosszuk keletől a nyolcszög három oldalával zárult. Egyik kápolna alapítójának síremlékéről sem rendelkezünk ismerettel. Az esztergomi templom déli oldalán 1506-ban kelt alapkö (1187. kép) fölött emelt, 1510 táján elkészült (oltárát csak közel egy évtizeddel később építették be), építészeti kvalitásaival, különleges anyaghasználatával és típusteremtő erejével egyaránt kiemelkedő jelentőségű

³³⁴ KÖBLÖS 1987. 80-81.; KÖBLÖS 1994. 352-353.

³³⁵ MAROSI 1972c. 173, 175-176.

³³⁶ FITZ 1957. 54.

³³⁷ SIKLÓSI 1989. [4, 12.]; SIKLÓSI 1993. 73.; 1. kép

³³⁸ KRALOVÁNSZKY 1983. 84.

³³⁹ MÁTHES 1827. 40-41. (§. 82.); T. IV., „X” jel; T. VIII. lit. A; HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 102, 105.; 16. kép, 78. tábla; ZOLNAY 1983. 76. kép; Az alapkövet Ipolyi Arnold és nyomában többen tévesen sírkőnek tartotta: IPOLYI 1863a. 64. (1997. 122.); GERECZE 1906. 284.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 24.

³⁴⁰ MÁTHES 1827. T. IV.; HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 102, 104-105.; 16. kép, 78. tábla

³⁴¹ KÁROLY 1747. 4.; KOZÁK–LEVÁRDY–SEDLMAYER 1972. 101.; 1. ábra; MAROSI 1987b. 133.

³⁴² KOZÁK–LEVÁRDY–SEDLMAYER 1972. 113-114.

³⁴³ KOZÁK–LEVÁRDY–SEDLMAYER 1972. 107. (33. jegyzet); a sírkőről: KÁROLY 1747. 10.; VARJU 1897a. 339-340.

Bakócz-kápolna³⁴⁴ (1086-1088. kép) esetében a bizonyosan benne temetkező építtető, Bakócz Tamás (†1521) bíboros-érsek síremlékéről legalább — bár bizonytalanul értelmezhető — említések³⁴⁵ lehet valamit tudni. A fent említett négy főpapi kápolnából kettő áll, és a másik kettőnek is ismerjük a hozzávetőleges alaprajzát. Györgyi Bodó Miklós székesfehérvári prépost (†1474) sírkápolnájának még a pontos helye sem teljesen biztos — mindenesetre a fehérvári királyi bazilika északi oldalánál épült, Mária Magdolna, Egyiptomi Mária és Afra titulusú kápolnát a főpap, alighanem temetkezőhelyéül kiszemelve, élete vége felé javadalmakkal látta el —, az ő esetében azonban fennmaradt legalább a síremlék alsó fele (412. kép).³⁴⁶

Bár fentebb szerepeltek arra vonatkozó példák is, hogy egyes főpapok családjuk temetkezőhelyét választották végső nyughelyükül, de többségüket — az érsekeket, püspököket szinte kizárólagosan, de a káptalanok tagjainak jó részét is — a székesegyházakban, illetve a stallumukhoz tartozó templomokban temették el. Viszonylag számos sírkőhagyatékuk terjedelmes teljes felsorolása helyett álljon itt néhány példa arra, hogy a templomukra, illetve temetkezőhelyükre vonatkozó adatok sírfelirataikban is helyet kaphattak. Andreas Scolari váradi püspök (†1426) nagyváradi (Oradea, Románia) sírkövén³⁴⁷ (291. kép) ... *h(u)ivs eccl(es)ie waradien(sis) pontifex ...*, Tárnokházi István olvasó kanonok (†1430) kalocsai sírlapján³⁴⁸ (301-302. kép) ... *canonici letoris et vicary ecc(lesi)e colocen(sis) ...*, Berzevici György püspök (†1437) nyitrai (Nitra, Szlovákia) síremlékén³⁴⁹ (407. kép) ... *Ep(iscopu)s hui(us) eccl(es)ie ...*, Szántói Ambrus szentistváni prépost (†1483) esztergomi sírlapján³⁵⁰ ... *[p](rae)positus huius collegiat[e] b(ea)ti stephani p(ro)thom(arty)ris et canonic(us) st(ri)gonien(sis) eccl(es)iar(um) ...*, Schönberg György pozsonyi prépost (†1486) feliratos tábláján³⁵¹ (438. kép) ... *Prim(us) Posonien(sis) Eccl(es)iarum Infulatus Pr[epo]situs Necnon huius Uniuersitatis Istropolitane Vice Cancellarius ...*, Berendi Bak Gáspár szepesi prépost (†1493) elveszett szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) sírkövén³⁵² ... *Praepositus huius Ecclesiae Scepusiensis ...*, Wáry (Vári) Máté

³⁴⁴ BALOGH 1955; HORLER 1987; TÓTH 1990a.

³⁴⁵ Az összegyűjtött, részben a kápolnában előkerült sírra is vonatkozó források, valamint az ezeken alapuló értelmezések: SZÉLESS 1761. fol. 126.; KENCZLER 1908. 290, 291, 298.; BALOGH 1955. 48. (17. jegyzet), 90-92.; BALOGH 1956b. 175.; HORLER 1987. 25-27, 38, 93, 107.; TÓTH 1990a. 208.

³⁴⁶ TÓTH 1964. 174-176, 182. (50. jegyzet), 182-183. (53. jegyzet); LŐVEI–ENGEL 1983. 4, 5, 6. (19-21. jegyzet); 6-8. kép

³⁴⁷ BUNYITAY 1884. III. 110-112.; VI. tábla; BALOGH 1982a. I. 11, 28.; 71. kép; II. 283, 284.; *Matthias Corvinus* 1982. 138. (Kat.-Nr. 10, BALOGH, J.); LŐVEI 1989a. 170-171, 182-183. (190. sz.); 117. kép

³⁴⁸ WINKLER 1929. 130-132.; 84. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 588.; II. 1692. kép

³⁴⁹ TÓTH 1975. 333.; 80. kép; LŐVEI 1987b. 279, 301-302.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 588, 592, 699.; II. 1704. kép

³⁵⁰ MÁTHES 1827. 22. (§. 36.); Tab. VI. lit. A.; VARGA–LŐVEI 1990-92. 153, 164. (119. jegyzet); 42. kép; VÁRADY 1999a. 23-24, 34, 36, 45-46. (8. sz.); 20, 39/3. kép

³⁵¹ KÖNYÖKI 1879. xxi. és xxii. Tétel; RIMELY 1880. 181-182.; ÁBEL 1881. 35, 68. (36. jegyzet)

³⁵² WAGNER 1774. 339.; WAGNER 1778a. 72.

kanonoknak (†1505) a középkori egri székesegyházból származó sírkövén (429. kép) ... *CANONICI HVIVS ALME ECCLES(I)E AGRI[E]NS(IS) ...*,³⁵³ Chaholi (Csaholi) Gáspár szabolcsi főesperes (†1514) ugyancsak egri síremlékén ... *ARCHIDIACONI DE ZAB(O)LCH ET CANONI(CI) [EC]CL(ES)IE AGRI(E)N(SIS) ...*,³⁵⁴ Wolfgangus de Schom kanonok (†1461) elpusztult pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírkövén³⁵⁵ ... *canonicus huius eccl(esi)e hic sepultus ...*, Caspar Romer kanonok (†1517) síremlékén³⁵⁶ (226. kép) a pozsonyi Szent Márton-templomban ... *cano(n)icus pos(o)n(i)en(sis) ...* olvasható, Selmei Márton kanonok (†1495) elpusztult síremlékén³⁵⁷ a Megváltó és Szent Márton tiszteletére szentelt pozsonyi prépostsági templomra utaló ... *canonicus eccl(esi)e s(ancti) Salvatori al(ia)s s(ancti) Martini Poson(iensis) ...* szerepelt, míg Zathai János fehérvári kanonok, bélavári esperes 1524-ben készített kriptafedlapján³⁵⁸ (425. kép) a somogyvári bencés apátságban ... *cAno(n)icus Alben(sis) decAnus de belAuAr et plebAnus Ac notArius huius c]onuentus ...* olvasható.

A fenti megállapítás prelátusokra vonatkozó részével kapcsolatban a legjelentősebb — a fennmaradt síremlékek tanúsága szerint egyedüli — kivételnek a kalocsai érsekek egy része számított. Nemcsak a már említett Vingárti Geréb László kalocsai érseket (†1502) temették testvérei mellé az atyai (Sarengrad, Horvátország) ferences kolostorban,³⁵⁹ de két további, középkor végi érsek esetében is erre lehet következtetni két lelet alapján. Talán a mohácsi csatában elesett Tomori Pál érsek (†1526) sírkövével azonosítható egy az érsekség másik központjában, Bácsón (Bač, Szerbia) előkerült, más Tomori-címerekkel teljes egészében nem egyező címert hordozó sírkőtöredék.³⁶⁰ Egy a dombói (Novi Rakovac, Szerbia) kolostor feltárása során előkerült, a 15. század harmadik negyedére keltezhető töredékegyüttes főpapi alakot ábrázoló, kvalitásos fedlap részét képezi (1188. kép), amely stílusában ahhoz a lágy stílus formaadásához ragaszkodó emlékcsoporthoz tartozik, amelyet a 15. század 2–3. negyedének több főpapi sírköve és sírkőtöredéke alkot.³⁶¹ Nagy Sándor dombói apát sírkövének tartotta,³⁶² meggyőzőbb azonban Tóth Sándor véleménye,

³⁵³ NAGY 1965. 37-38.; NAGY 1970–71. 107-108, 112.; 10. kép; MIKÓ 1986. 102, 107. (59. jegyzet); 74. kép; KOZÁK–SEDLIMAYR 1987. 27. (94. sz.); 54. kép

³⁵⁴ NAGY 1965. 36, 38.; NAGY 1970–71. 110-111, 112, 117, 118.; 11. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 101, 579. 677, 689. (Kat.-Nr. 840.g, BALOGH, J. és KOZÁK, K.); KOZÁK–SEDLIMAYR 1987. 26. (91. sz.); 53. kép

³⁵⁵ BEITEL, *Sírfeliratok* fol. 22v

³⁵⁶ DANKÓ 1891; LŐVEI 2006a. 133-134.; Abb. 10; MAJOROSSY 2006. 103. (165. jegyzet)

³⁵⁷ BEITEL, *Sírfeliratok* fol. 5r, Majorossy Judit szíves közlése szerint

³⁵⁸ GERECZE 1897. 148, 149-150.; 9-10. kép; BÉKEFI 1907. 110, 208-209.; 81-82. kép; BAKAY 1989. 117, 118-119.; 45. kép; VÁRADY 1999a. 13-14, 33, 57-58. (23. sz.); 16/2, 35/1. kép

³⁵⁹ KUKULJEVIĆ 1891. 155. (524. sz.)

³⁶⁰ Budapest, Magyar Nemzeti Galéria; HENSZLMANN 1873. 175-176.; 69. kép; TÖRÖK–OSGYÁNYI 1981. 111. (12. sz.); 23. kép

³⁶¹ NAGY 1985b. 30. (2. sz.); I.2. kép; NAGY 1987. 31. (2. sz.); I.2. kép; *Paradisum plantavit* 2001. 456-458. (V.74 kat. sz., TÓTH S.)

³⁶² NAGY 1987. 31.

miszerint a bácsi egyházmegyében fekvő kolostorban egy kalocsai érsek temetkezhetett³⁶³.

A templomban történő temetkezés a késő középkorra mindennapos gyakorlattá vált³⁶⁴ — a nem egyháziak számára szolgáló engedély ekkor már lényegében csak az elhunyt és családja pénzügyi lehetőségeitől, illetve a templommal való támogatói kapcsolattól függött, így a középkor végére már minden tehetősebb személy, a gazdag polgárság is élhetett a templomi temetkezés jogával.³⁶⁵ A 15. század első felében szerkesztett budai városi jogkönyvben a 250. cikkely vonatkozik erre: „Wo dýe pegrebnuß Schol gescheen. Dýe pegrebnuß yn derr chirchen schol nit gemeýn seýn allen menschen, nu^er den priestern ynnd mechtigen hern Vnnd pesundern Wol thetern der priesterschaft vnnd der kirchen.”³⁶⁶ („Hol történjen a temetés? A templomokban való temetés ne legyen általános valamennyi ember számára, hanem csak a papoknak és a hatalmas uraknak, valamint a papság és a templomok különleges jótévőinek járjon.”³⁶⁷) A legjelentősebb városi sírkőegyüttesek, a kassai Szent Erzsébet-plébániatemplom 14. század második feléből, a budai Nagyboldogasszony-templom 14–16. századból és a pozsonyi Szent Márton prépostsági templom 15–16. századból származó emlékanyaga jól illusztrálja a jogkönyv szabályát. Egy sor 14–15. századi adat és megmaradt síremlék a templomépület belsejében, hozzá vagy mellé épült családi sírkápolnákról vagy a donátor temetkezőhelyéül is szolgáló kápolnákról szól, ahogy arról Budán a Garai- és az Ernuszt-sírkápolnák kapcsán már volt is szó. A pozsonyi Szent Márton-templomban a szentélyboltozat címeres záróköveinek és sírkövek címerábrázolásának azonossága utal nyilván pénzügyi támogatásban megnyilvánuló kapcsolatra. Az Augustinus Ernnt (Ernust?) (†1469) elpusztult pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírkövén³⁶⁸ leírt címer igencsak hasonlít az Ernuszt család címeréhez, amely megtalálható a Szent Márton-templom szentélyboltozatának egyik zárókövén³⁶⁹ is. A már említett, a templomban saját kápolnát alapító Friedrich Voyt

³⁶³ *Paradisum plantavit* 2001. 458.; felvethető az is, hogy a fedlap talán összefüggésben van a kolostornak a szerémi püspök felügyelete alá történt helyezésével (1467–1473 között — vö. SÖRÖS 1912. 433–434.), ebben az esetben egy szerémi püspök síremléke is lehet.

³⁶⁴ A településen kívüli kora középkori temetkezési gyakorlattól a templomokban való eltemetés általánossá válásáig tartó folyamatról összefoglalóan ld. pl.: HÜPPI 1968. 59–72.

³⁶⁵ KÖRNER 1997. 9.

³⁶⁶ *Budai jogkönyv* 1959. 144.

³⁶⁷ *Budai jogkönyv* 2001. II. 444.

³⁶⁸ Joannes Josephus BEITEL pozsonyi kanonok levele a pozsonyi káptalani levéltárban, 1738, SNA-SABK, Konzistorialne protokoly Zv. 1. (1657–1745) p. 308. (közölte: RIMELY 1880. 158.; KNAUZ 1863. 68.; vö. még: MIKÓ-PÁLFFY 2002. 113.; 117, 50. jegyzet)

³⁶⁹ HENSZLMANN 1880a. 154.

(†1521) polgármester sírkövének felső fele³⁷⁰ (78. kép) is ugyanolyan sisakdísz mutat, mint amilyen a szentélyboltozat egyik zárókövé³⁷¹ látható.

A templomi temetkezés kegyúri és patrónusi joga olyan kikezddhetetlen volt még a kora újkorban is, hogy a temetőket a templomok mellől a településeken kívülre „száműző” reformáció sem vállalta a teljes tilalmat, ahogy azt az 1649-ben megjelent „Geleji Kánon” is elrendelte: „A hívek lelkétől megvált testeit [...] az első rendű pártfogókat kivéve, kik ősi jog szerint a templomokban vagy kápolnáknak szoktak temetkezni — a városokon és helységekben kívül fekvő temetőben tisztességesen kell eltemetni.”³⁷²

A temetkezési helyekre vonatkozó példák az oklevelekből ismert templom-, kolostor- és kápolnaalapításokkal és további más példákkal jócskán folytathatók lennének — ez azonban a sírkövek tárgyalásához már nem nyújtana többlet információt.³⁷³

6.2. *A sírok helye a templomban és más egyházi intézményekben*

A középkori Magyarország területén máig feltárt templomi temetkezések összefoglaló régészeti feldolgozására még nem került sor, bár a főleg műemléki kutatásokkal kapcsolatos ásatások és az azokról megjelentetett beszámolók jelentős számú, igaz, csak aprólékos munkával „összegereblyézhető” adatot szolgáltatnak, mind a sírok helyzetére és kialakításukra, mind pedig az eltemetés módozataira vonatkozóan. Itt most csak néhány, elsősorban fennmaradt vagy forrásadat említette síremlékkel is jelölt sír templomon belüli eredeti elhelyezkedéséről ismert adat említésére van lehetőség. Az így kialakuló összkép alapvetően megfelel a nyugat- és közép-európai viszonyoknak: a leginkább óhajtott, az elhunyt befolyását és privilegizált voltát kifejező helyeket a templomok szentélye, a főoltár előtere vagy a keresztoltár körzete (a keresztoltár előtt volt az alapítók sírhelye például Bambergben, Speyerben, Braunschweigben, Königsutterben), esetleg a káptalanterem (például Heiligenkreuzban, Klosterneuburgban) jelentette.³⁷⁴

Az uralkodói családból származó legfontosabb alapítókat és kegyurakat, magukat a királyokat és családjaik szentéletű tagjait a templomok „közepén”, liturgikus szempontból legfontosabb pontján temették el — ennek a középnek a pontos helye azonban függött az épület alaprajzától, beosztásától, használati

³⁷⁰ ORTVAY 1894. 398, 399.; ORTVAY 1895. 278, 393, 431, 432.; SZENDE 2004. 186, 206, 219, 291.; LŐVEI 2006a. 129.; Abb. 4; MAJOROSSY 2006. 103. (a 164. jegyzet is); MAJOROSSY 2008a. 470, 483.; 2. ábra

³⁷¹ HENSZLMANN 1880a. 154.; ORTVAY 1895. 246.; MAJOROSSY 2008a. 470, 483.; 2. ábra

³⁷² GELEJI KATONA 1879. 39., idézi: TAKÁCS 1980. 135.

³⁷³ Okleveles példákat említ: FÜGEDI 1991. 56. (Morócsuk királynéi lovászmester 1360-ban végrendeletében az óbudai klarisszák templomát jelölte végső nyugvóhelyének, a Farnosiak 1401-ben a felnémeti pálosok kolostorát választották temetkezőhelyüknek)

³⁷⁴ HAAS 1970/71. 148. (8. jegyzet); KRÄMER 2007. 63-77.

rendszerétől. Rudolf von Schwaben német ellenkirályt (†1077) a krónikás hagyomány megfogalmazása szerint a merseburgi dómban a szentély közepén („in medio chori”) helyezték sírba (1189. kép).³⁷⁵ I. (Szent) István (†1038) sírhelyét a székesfehérvári prépostsági templom közepén („in medio domus”³⁷⁶) alakították ki, ez a főhajó középvonalában a keresztoltár előtti területet jelentette.³⁷⁷ A III. Béla által 1184-ben alapított pilisi ciszterci apátság csak II. András idején befejezett templomának négyzetében kváderekkel kifalazott sírban temették el az 1213-ban megölt Gertrudis királynét, a főoltárra néző sírt a középtengelyben találták meg. Környékén szétszórva, de leginkább a gödörben magában, a díszes, figurális díszű, az 1220-as években állított tumbájának számos töredéke is napvilágra került (1103-1109. kép).³⁷⁸ Árpád-házi (Szent) Margit sírhelye a margitszigeti domonkos apácakolostor templomában, a Máriának szentelt főoltár előtt („posita in quadam fovea ante altare virginis gloriose”) kapott helyet³⁷⁹ – falazott, a szentélyrekesztővel egybeépített sírgödrt a hosszú szentély diadalív felé eső végében, a középvonalban tárták fel³⁸⁰. A Margit legenda magyar nyelvű változatának 1510 táján készült, Ráskai Lea margitszigeti domonkos apácától származó másolatából tudható, hogy Margit testvérét, V. István magyar királyt (†1272) ugyanitt a szentélyben, a főoltár evangéliumi (északi) oldalán temették el, megemelt, vörös márványból faragott síremlék alatt: „Ev maga istuan kyral halala vtan yt temettete magat az nagy oltar mellet az euangelium felevl, az magas verevs maruan kev koporso alat ...”.³⁸¹ IV. Béla király (†1270), Laskaris Mária királyné (†1270) és Béla herceg (†1269) közös síremléke Esztergomban, a minoriták általa építtetett Mária egyházában temették el, a verssel feliratozott,³⁸² vörös márvány síremlék a Mária-főoltár közelében („pro magna ara”³⁸³) kapott helyet.

A középkori egri székesegyház 12. századi főhajójának nyugati részén, a középtengellyel párhuzamos irányú, attól oldalra kissé eltérő, kváderfalazatú, boltozott, lépcsőn át megközelíthető sírkamrát tártak fel 1937-ben, közepén kőlapokból összeállított sírhellyel. Igen előkelő személy sírjául szolgálhatott, nem

³⁷⁵ HINZ 1996. 31.

³⁷⁶ Ld. a fejezet 72. jegyzetét.

³⁷⁷ GYÖRFFY 1977. 385.; vö. ENGEL 1987a. 617.; KRALOVÁNSZKY 1988b. 167, 168-169.; TÓTH 1988. 119.

³⁷⁸ GEREVICH 1974. 166.; 26. kép; GEREVICH 1977. 179, 181, 183, 185.; GEREVICH 1984. 9-10.; 43-52. kép; GEREVICH 1985. 120, 126-129.; Abb. 20; TAKÁCS 1994b. 26-27, 29.; TAKÁCS 1994c; TAKÁCS 1994e. 237.; TAKÁCS 2006. 11, 15.; TAKÁCS 2007. 39-40.

³⁷⁹ *Mon. Vespr.* I. 291. (Mihály provinciális vallomása); magyar fordítása: Árpád-házi 1999. 207.

³⁸⁰ FEUERNÉ 1971. 253.

³⁸¹ RÁSKAI 1510. 101v; *Nyelvemléktár* 1879. 75; GOMBOS 1937-38. II. 1542.; *Szent Margit* 1990. 441.; a margitszigeti szentélyben feltárt sírokról és az V. István sírjára vonatkozó feltevésekről: FEUERNÉ 1964.

³⁸² A Képes Krónika szövegében megőrzött sírverset ld. alább, a „A sír, mint egyházi bevételi forrás,” című alfejezetben

³⁸³ BONFINI 1936. 185.: Tom.I. Decas II. Liber VIII. 394. sor

indokolatlanul merült fel lehetőségként a templomban eltemetett Imre király (+1204) neve, ennek bizonyítéka azonban nincs.³⁸⁴

Az adott egyházi intézmény szempontjából legfontosabb, gyakran építettői szerepet betöltő patrónus sírjának központi elhelyezése a magyarországi főpapság köreiben több esetben is tetten érhető, ahogy ez Európa más részein, például Anglia nagy székesegyházaiban is megfigyelhető.³⁸⁵ A zágrábi káptalan 1334-ben összeállított statútumaiban lévő püspöknévsor szerint Timoteus püspök (+1287) síremléke a székesegyház Mária-oltára előtt volt látható³⁸⁶ a déli mellékszentélyben (a vakmértűves díszű kő oltármenza ma is megvan), az épületnek abban a keleti részében, amely lényegében még ma is a tatárjárás idején elpusztult székesegyház helyén új emelésébe kezdő Timoteus által felépített formában áll³⁸⁷. Középkor végi utódai a főszentélyben választottak maguknak sírhelyet. Laki Tuz Osvát zágrábi püspök (+1499) mára elveszett, főpapi alakkal és sírverssel jelölt síremlékét a 17. század első felében a székesegyház szentélyének nyugati végében közepén álló Szent Kereszt-oltár evangéliumi (északi) oldalán írták le, a kőtől nem messze, az északi mellékszentélyben (oldalkápolnában) a falnál álló Mindenszentek-oltára mögött a püspök címere látszott, a tulajdonképpeni halálozási felirattal.³⁸⁸ Osvát püspök nevéhez fűződik a templom eleinte még késő gótikus stílusban zajló korszerűsítésének, díszítésének és berendezésének kezdete, amely utódja, Szegedi Lukács (+1510) idején is folytatódott.³⁸⁹ Lukács püspök is ide temetkezett, síremléke (66-68. kép) a főszentély déli oldalán a védőszentje, Szent Lukács tiszteletére nyilván általa alapított oltár előtt feküdt a 18. század elejéig.³⁹⁰

Az egri vár székesegyházát megújító II. (Dörögdi) Miklós egri püspök (+1361) sírja székesegyházában eredetileg „in transito in medio” volt, ahogy arról a sírnak az 1506-ban leégett várszékesegyház helyreállításához kapcsolódó áthelyezésekor tudósítottak; az ásatások során az eredeti sír nagy valószínűséggel azonosítható volt a nyugati tornyok közötti előcsarnok középtengelyében talált, püspöki jelvényekre

384 LÉNÁRT 1987. 460, 461, 462-463.; HAVASI K., Románkori sírkamra a középkori egri székesegyházban. Kézirat (OTKA – LAHU), 2006. KÖH

385 KRÄMER 2007. 57.

386 *Liber Statutorum* 1334. pag. 8.; TKALČIĆ 1874. 6.; TKALČIĆ I. 1889. 406-408.

387 DEANOVIĆ–ČORAK 1988. 40-55.

388 LEVAKOVICH 8r; KOVAČEVIĆ fol. 81r; KUKULJEVIĆ 1856. 22.; KUKULJEVIĆ 1891. 326. (1124. sz.); TKALČIĆ II. 1895. 533. (6. sz.)

389 MIKÓ 1984. 191-193.; DEANOVIĆ–ČORAK 1988. 66-70.

390 LEVAKOVICH 8r; KOVAČEVIĆ 87v; KUKULJEVIĆ 1856. 23.; KUKULJEVIĆ 1891. 327. (1129. sz.); TKALČIĆ III. 1896. 261. (2. sz.); a síremlék töredékeiről: BRUNŠMID 1912. 55-57. (894. sz.); IVANČAN–SZABO 1929. 106.; KARAMAN 1950. 168.; BALOGH 1955. 55. (153. jegyzet); PRIJATELJ 1955–56. 314-316.: képek a 311, 313, 315, 319. oldalon; PRIJATELJ 1957. 34.; 64-65. kép; VALENTIČ 1969. 31-36. (15. sz.); BALOGH 1974a. 42.; 14. kép; HORVAT 1975. 41, 44-45.; 25. kép; *Riznica* 1983. 82. (285. kat. sz.); kép a 72. oldalon; MIKÓ 1986. 100-101, 102, 106. (43. jegyzet); MIKÓ 1995c. 57, 319.; 47. kép; MIKÓ 1998. 214.; VALENTIČ–PRISTER 2002. 26-27. (19. kat. sz.); PELC 2006. 67-71.; 1-3. kép; PELC 2008. 315, 317.

utaló, töredékes mellékleteket és Miklós püspök korára keltezhető három pápai olombullát tartalmazó sírgödörrel.³⁹¹

Veszprémben a székesegyháztól északra, attól elkülönülten álló Szent György-kápolna feltárása során a 13. században épült, nyolcszögletű építmény közepén fekvő, 250x85 cm-es belső méretű, téglából falazott sírgödörben kerültek elő a kápolnát korszerűsítő Vetési Albert püspök (†1486) sírkövének töredékei, a sír körül a kőlap felfekvésére szolgáló perem is megvolt; a sírban két csontvázat találtak, az egyik, megbolygatott, lehetett a püspöké, a másik a 16. század második, a 17. század első feléből származó, másodlagos temetkezésre utal; a kőlap összeragasztva, kiegészítve visszakerült eredeti helyére, a sír fölé.³⁹²

Temesvári Miklós szentistváni prépost (†1457) sírja, a fennmaradt végrendelet, illetve a sírkő felirata szerint az esztergomi Szent István protomártír templom 13. századi épületének főoltára előtt volt: *[hic] claudit(ur) tu(m)ba a[nte altare sancti Stephani] p(ro)thom(arti)ris*³⁹³ Valójában már nem papi állásának, hanem családjá kegyúri helyzetének tudható be Illésházi Mátyás erdélyi kanonok, ózdi főesperes (†1510) sírjának helye. Ő végrendeletében³⁹⁴ pontosan kijelölte, hogy sírját az illésházai (Eliasdice, Szlovákia) templom szószékével szemben helyezték el, ahol az Isteni Megváltó korpusza volt. A Pázmány Péter-féle *canonica visitatio* szerint 1634-ben a főoltár előtt feküdt a prépost régi márványsíremléke, amely ma is megvan, csak azóta a padlóból kiemelték (330. kép).³⁹⁵

A fentiekhez hasonlóan a 14–15. századi arisztokrácia tagjainak sírhelyéről rendelkezésünkre álló, nem túlságosan bőséges adatok közül is több a szentély tengelyébe eső, az oltár (főoltár) előtti elhelyezésről szól. Így Csáktornyai Lackfi István nádor (†1397) sírlapja (298-300. kép) eredetileg a keszthelyi ferences templom szentélyének középtengelyében, a diadalív melletti boltszakaszban lévő sírt fedte.³⁹⁶ A középkori Toronyhelyet (Turnisca/Bántornya, Turnišče, Szlovénia) birtokló alsólendvai Bánfi család egy tagjának mára szinte felismerhetetlenségig lekopott, 14. század végi kőlappal (1173-1175. kép) fedett sírja a középkori római katolikus templom szentélyének középtengelyében, a nyugati boltszakaszban közvetlenül a szentélylépcsőhöz kapcsolódott.³⁹⁷ Nánai Kompolti László (†1428) sírköve (264-266. kép) (264-266. kép) a pohárnokmester kisházi várában, az általa kápolnává alakított

³⁹¹ KOZÁK 1979. 5, 6-8. számozatlan oldal; KOZÁK 1980. 6. kép; KOZÁK 1981. 9.; 20-21. kép; HAVASI 2003. 125. (31. jegyzet); a székesegyház 14. századi építkezéseiről, a püspök szerepéről: DERCSÉNYI–VOIT 1972. 132, 142.

³⁹² H. GYÜRKY 1963. 346-347, 383-384.; VIII-XII, XX.4., XXII.1. kép; TÓTH 1964. 173-174.

³⁹³ HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 93, 95. (68, 69. jegyzet), 123, 124. (1. jegyzet)

³⁹⁴ A végrendelet a Köpcsényi Levéltár, Lad.1. fasc.1. nro.5. jelzet alatt volt, közölve: *Illésházy* 1878. 655-657.

³⁹⁵ PÁZMÁNY P., *Canonica Visitatio*, 1634 (közölve: PÁZMÁNY 1994. 286.); a sírkő: IPOLYI 1859a. 100-101.; I/8. kép; VERNEI-KRONBERGER 1939. 50-51.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 166. (150. jegyzet); 59. kép; LŐVEI 2006a. 134.; Abb. 11

³⁹⁶ BONTZ 1896. 376, 377.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 25-26.; 2. kép

³⁹⁷ RÓMER 1874. 25.; 28. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 48.; 24. kép; BOGYAY 1986. 157. (39. jegyzet); 1. kép; LŐVEI 1989b. 127-128.; 37. kép; LŐVEI 2001f. 77-78., képpel

és gótikus szentéllyel kibővített falusi templom új szentélyében egy kőperemű sírgödör fedőlapja volt.³⁹⁸ Szentgotthárdon a középkori ciszterci templom szentélynégszögében központi helyzetben feltárt kettős, téglából falazott sírhoz tartozhattak a patrónus Szécsi Miklós tárnokmester (+1428) és felesége, Garai Ilona (+1441) sírkövei³⁹⁹ (377-379, 1110-1111. kép); a két sírlap egymás melletti eredeti helyzetére utal a mindkettőn keresztülhúzó, szomszédos élüknél egy pontban találkozó, ferde törésvonal, a rájuk szakadó boltozat rongálásának következménye. Nagy András ferences szerzetes 1769-ben összeállított *Historia Domusa* szerint a gyöngyösi ferences templom főoltára előtt, a szentély padlójában vörös márvány kriptafedlap volt látható, rajta ökörfejes címer, efölött pedig farkát a szájában tartó sárkány („gyík” vagy „krokodilus”). A sírkövet valamikor 1911 előtt eredeti helyéről felemelték. A leírt, mára felismerhetetlenné kopott címer a Hahót nemzetségnek a Sárkányrenddel kiegészített pajzsa, a sírlap pedig az ebből a nemzetségből származó alsólendvai Bánfi Erzsébet (+1496 előtt) síremlékével azonosítható.⁴⁰⁰ Kinizsi Pál (+1494) és özvegye, Magyar Benigna második férje, Myslenovith Horváth Márk (+1508) síremlékei (1138-1147, illetve 382, 1148-1152. kép) a nagyvázsonyi pálos kolostor templomából kincskeresések és „kutatgatások” során kerültek elő az évszázadok folyamán;⁴⁰¹ a hitelesítő feltárás két falazott sírhelyet hozott napvilágra, feltehetően a szentély hossz tengelyében lévő volt a kolostort alapító Kinizsié, a diadalív déli pillérének már a hajóban kialakított pedig Horváth Márké.⁴⁰²

A kisszentgróti ferences kolostor templomának szentélyében feltárt két falazott sír közül az egyik, a középtengelyben az oltár előtt két koporsó elhelyezésére kialakított — egy aranygyűrűt is tartalmazó — sírkamra jelölésére szolgálhatott eredetileg a Túrje nembeli Beer (Béri) István és Egervári Veronika 1515-ben gyermekeik által készíttetett, ma Zalászentgróton lévő sírlapja (1085. kép).⁴⁰³ A mátraverebélyi gótikus templom újjáépítetőjét, Verebi Péter erdélyi alvajdát (+1403) az északi mellékhajó keleti végében temették el, kővel kifalazott, vakolt sírgödőre a

³⁹⁸ CSÁNYI–LUX 1941. 81, 83.; 7-8. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 41-42.; 15. kép

³⁹⁹ ZLINSZKYNÉ 1966. 259-260.; 2. kép; VALTER 1981. 68.; 22. kép; ZLINSZKYNÉ 1981. 370-372, 373, 376.; 4-5. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 43-45.; 18-19. kép; VÁRADY 1999a. 20-21, 33, 34, 36, 61-64. (29-30. sz.); 17/1, 19, 36/1-2. kép; LŐVEI 2002b. 268-269. (LAHU 79.162. és 79.163. kat. sz.)

⁴⁰⁰ F. ANDREA NAGY, *Historia Domus sive Conventus Gyöngyösinensis Ord. Min. S.P. Francisci ...* Kézirat, Magyar Ferences Levéltár, Budapest. 10, 26.; BÁRTFAI SZABÓ–CSEMEGI 1932. 6.; LŐVEI 1987a. 151, 158-159, 175. (109. jegyzet); Karácsonyi Jánosnál (KARÁCSONYI 1924. 60.) és nyomában másoknál is Rozgonyi (VI.) János országbíró özvegye, alsólendvai Bánfi Dorottya szerepel Gyöngyössel és a gyöngyösi ferences templommal kapcsolatban. Ez tévedés, Gyöngyöst valójában az országbíró viszonylag távoli rokona, Rozgonyi (VI.) László birtokolta, akinek felesége, alsólendvai Bánfi Erzsébet Dorottyanak testvére volt. (Engel Pál közlése)

⁴⁰¹ RÓMER 1863b; RÓMER 1865a; MÖLLER 1905. 71.; 64-65. kép, VIII. tábla; BÉKEFI 1907. 239-243.; 102-104. kép; ÉRI–SEDLIMAYR 2004; MIKÓ 2008b. 303-305.

⁴⁰² ÉRI 1961. 4-5.; 1. kép

⁴⁰³ RÓMER 1863a. 346.; RÓMER, *Zala*; VÁNDOR 1986. 56.; IV/b. ábra; GOMBOSI–LŐVEI 2007. 209.; 11. kép

szentélylépcső előtt, bolygatott állapotban került elő, a templomban őrzött sírkő (25-26. kép) rá is illett.⁴⁰⁴

Nagyobb építkezések híján egy-egy oltáralapítás is lehetővé tette a templomokban, a szóban forgó oltárok előterében való temetkezést. Ellentétben azonban a kolostoroknál és kápolnáknál említett példákkal, a magyarországi sírfeliratok között nem ismert olyan, amelyik oltár alapításáról emlékezne meg. [Közeleli külföldi példa azonban említhető: Hermann Guglacher templommesternek (†1288) egykor a bécsújhelyi (Wiener Neustadt) plébániatemplomban (a mai domban) lerajzolt majd elveszett, mind gótikus minuszkulás betűtípusában, mind pedig megfogalmazásában a 15. századra jellemző és nyilván egy korábbi emléket megújító tábláján az elhunyt mint a Szentlélek-oltár alapítója jelenik meg: ... *magister primator huuus* (sic!) *ecclesie nec non fundator altaris s(an)ct(i) sp(iritu)s*⁴⁰⁵ Wilhelm Reigker és felesége Borbála, valamint Wolfgang Reigker és felesége Dorottya, 1500 körül készült, bajorországi sírlapjukon (Aich, plébániatemplom) mint a Miasszonyunk-oltár örökmiséjének alapítói tűnnek fel: ... *stifter der ebigen meß hie auf uns(ser)n liebe(n) frav(n) altar.*⁴⁰⁶]

Domonkos zágrábi püspököt (†1201) vörös márvány kőlap alá temették székesegyházának Szent Mihály arkangyal oltára előtt.⁴⁰⁷ Tamás főesperes 14. század eleji, zágrábi sírköve a székesegyház restaurálásakor a bal oldali apszisban (a Mária-kápolnában), az egykori Magdolna-oltár előtt került elő.⁴⁰⁸ Vitéz Mihály zágrábi prépost (†1499) mára elveszett sírkövének feliratát a székesegyház Mária-kápolnájának evangéliumi oldalán, a prépost által alapított Szent Gervasius- és Protasius-oltár mellett írták le a 17. század első felében. 1729-ben, Matthias Augustich kanonok temetésekor a követ felemelve megtalálták az alatta fekvő sírt az abban lévő fakoporsóval együtt. A követ ezután visszahelyezték, de eredeti helyéről kissé elmozdítva, hogy Augustich sírjának helyet hagyjanak.⁴⁰⁹ Az oltárok elé temetkezettek az azokat kezelő, alapítványi jövedelmüket birtokló, káptalanok esetében a kanonokok köréből kikerülő oltárigazgatók is (a nürnbergi Sebalduskirche egész sor oltáránál vannak például erre vonatkozó adatok, illetve láthatók ma is a padlóban elhelyezett sírlapok, többön a *vicarius huius altaris* feliratrészlettel⁴¹⁰).

Visegrádon a Fő utca 73. telkén feltárt, az Ágoston-rendi kolostor Szent László-templomával azonosított — szentélyével a terepviszonyok miatt észak felé forduló —, a 14. század közepe tájára keltezhető egyház hajójának északi részén, a nyugati

⁴⁰⁴ JAKUBIK 1961. 167, 173.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337, 462, 588, 589.; 586/4. ábra; II. 1220. kép

⁴⁰⁵ KOHN 1998. 4. (Nr. 3.); Abb. 120

⁴⁰⁶ ECKARDT 1921. 16.; Fig. 7

⁴⁰⁷ *Liber Statutorum* 1334. pag. 7.; TKALČIĆ 1874. 5.; TKALČIĆ I. 1889. 406-408.; a statútumok 7. lapjának fényképe: Riznica 1987. 251.

⁴⁰⁸ TKALČIĆ 1885. 75.; TKALČIĆ I. 1889. 409. (2. sz.); KUKULJEVIĆ 1891. 324. (1117. sz.); VALETIĆ 1969. 19-21. (6. sz.); VALENTIĆ–PRISTER 2002. 13, 23. (13. kat. sz.)

⁴⁰⁹ LEVAKOVICH 10r; KUKULJEVIĆ 1856. 34.; KUKULJEVIĆ 1891. 325. (1123. sz.); TKALČIĆ II. 1895. 533. (5. sz.); SCHNEIDER 1944. 625-627.

⁴¹⁰ WEILANDT 2007. 569-570, 582, 596, 612, 658, 665, 697.

falhoz épült mellékoltár mögötti sír fölött, bolygatatlan helyzetben talált, üres felületű sírfedlap még a 14. században kerülhetett a melléklet nélküli csontvázat tartalmazó sír fölé (1190. kép). A kőlap a padló 15. század második felére keltezhető megújítása során is látható maradt. A sír környékén nagyszámú, apró freskótöredék került elő, és elképzelhető, hogy az oltár, illetve az oltár környékének díszítése (kifestése) tartalmazhatott utalást az elhunyt személyére vonatkozóan.⁴¹¹

A régészeti feltárások azt mutatják, hogy a templomok szinte minden részén lehetett temetkezni. Ennek okleveles illusztrációjaként szolgál, hogy idősebb Rozgonyi István, már említett, 1427-ben kelt királyi kiváltságlevele szerint, a fehérvári prépostsági templom bármely sarkában és helyén („in quocumque angulo et loco”) választhatott magának sírhelyet.⁴¹² Buzlai László már ugyancsak szerepeltetett, 1481-ben sírhely létesítésére vonatkozó, uralkodói engedélye viszont egyetlen meghatározott helyre szolt: a székesfehérvári monostor nyugatra néző nagy kapujának bejáratánál, a kapu mögött jobbra, a prépost által alapított oltár előtt kellett az alkalmas helyet megválasztania („... in monasterio ... virginis Marie ... in introitu magni ostii ... ad occidentem, retro idem ostium ad dextram ante altare ...”).⁴¹³

A sírok elhelyezésére vonatkozó néhány változatos példával az ismert síremlékek lelőhelyei is szolgálnak. A felsőörsi prépostsági templom toronyaljában a feltehetően az alapító számára kialakított fülkesírről (1114. kép) már volt korábban szó.⁴¹⁴ Egy másik, a toronyalj északi oldalán kváderekből épített sír fedlapja egy durván faragott kőlap volt (1070. kép), amelynek keretezetlen mezőjében a domborúan faragott ábrát latin kereszt és alatta megfejthetetlen jel – egyenes szárból kinövő négy ágból álló, tengelyesen szimmetrikus, „faszerű” motívum – alkotja (a műemléki helyreállítás során a sírkövet a fülkesír mélyedésében állították ki).⁴¹⁵ Gergellaki Bertalan felhévízi prépost (†1469) sírköve (134-136. kép) az egykori budafelhévízi johannita majd prépostsági templom romjai között került elő, a templomhajó nyugati részében, nagyjából a középtengelyben fekvő, téglából falazott sírkamra fedlapja volt, egy darabja még a helyén feküdt, a többi négy behullott a gödörbe.⁴¹⁶ Az eredeti helyén megtalált töredék erősen megégett, minden bizonnyal a templom pusztulása során, amikor a beszakadó födém összezúzta a sírkövet, a gödörbe taszított részleteket egyben meg is óvva az égő faszerkezet lángjaitól. Giulesti (Máragyulafalva, Románia) elpusztult, középkori ortodox templomának régészeti feltárása során került elő egy kereszties ábrázolásának jellege alapján a 14. század elejénél nem későbbi sírlap (977. kép), amelynek a nyugati bejáratától északra volt eredeti helye – innen kissé elmozdították, amikor a bejárat előtt a 15. század

⁴¹¹ BUZÁS 2007. 50.; képek a 44. és 47. oldalon

⁴¹² ENGEL 1987. 628-629.

⁴¹³ ENGEL 1987. 630.

⁴¹⁴ ERDEI-TÓTH 1966. 5-6.; TÓTH 1980. 26. (16. jegyzet); 6. kép

⁴¹⁵ ERDEI-TÓTH 1966. 6.; TÓTH 1980. 26. (16. jegyzet); 6. kép

⁴¹⁶ ÉBER 1906b. 209-210, 211.; SUPKA 1907a. 97, 110-116.; RADOCSAY 1971. 464, 480-481. (74. sz.); 5. kép

végén, a 16. század elején megépült a torony.⁴¹⁷ A templomhajók nyugati része más esetekben is kegyúri vagy papi síroknak adott helyet, a sor tovább folytatható például Hajdúhadház–Demeter, Szerep, Beszterec, Balmaz,⁴¹⁸ valamint a középkori Siójut⁴¹⁹ falusi templomainak ásatási eredményeivel. Korábban már említést nyert, hogy bizonyítottan vagy különböző jelek alapján feltételezhetően kegyúri vagy építtetői sírok helye volt a vértesszentkereszti bencés kolostor nyugati előcsarnoka, a jáki apátsági templom nyugati toronyalja, a bényi (Bina, Szlovákia) premontrei prépostsági templomhoz utólag épült nyugati előcsarnok, és (Dörögdi) II. Miklós egri püspök (†1361) eredeti sírhelye is székesegyháza nyugati tornyok közti előcsarnokában volt. A templomok nyugati részeinek ilyesfajta használatára Nyugat-Európa számos korábbi és a hazaiakkal kortárs példával is szolgál; a kérdés összefüggött a nyugati szentélyek létesítésével is – a falusi templomokig terjedő, ismert magyarországi példák csak szerény visszfényei a német és francia területek hatalmas monotortemplomai és székesegyházai jelentette szellemi előképeknek.⁴²⁰

Abasáron a sári monostor templomához a 12–13. század fordulóján épített sekrestye padozatában, sírok fölött egy-egy felirat nélküli, keresztes ábrájú, 13., illetve 14. századi sírkövet találtak (16, 1113. kép).⁴²¹

A zágrábi székesegyház Szent László-kápolnájában, a Szent László-oltár jobb oldalán, a sekrestyeajtó mellett a falon a szent király nagy faszobra állt, előtte a padlóban nagyjából négyzetes, 18. századi sírlap feküdt, amelyet az épület helyreállításakor, a 19. század végén kiemeltek. Elődjét, az elhunyt eredeti, középkori sírkövét az 1791-ben megújított padló készítése során távolították el, és helyettesítették az újabb lappal. Az egykori sír az újabb lap felirata – *SEPVLCRVM MATRONAE LVCIAE RELICTAE LADISL: ZEMCHE HVIVS CAPL: INSIG: BENEFAC:* – szerint Zempchei László özvegyéé, Lucia asszonyé volt, akit a szöveg a kápolna jótevőjeként említ. Tkalcic és Kukuljevic szerint Zempchei László özvegye, Lucia annak a Kelemen nemesnek volt a leánya, aki a Varasdteplíc közelében fekvő Szentkelemen falu birtokosa volt. Az özvegy, halálakor, a zágrábi káptalanra hagyta Varasdteplíc környéki birtokait – Jakopovec, Kelemen, Čeperlinec, Imbrihovec, Svinuš –, hogy annak fejében augusztus 15-én este és 16-án reggel énekes misét mondjanak érte.⁴²²

A már említett Hámi Ákos nikomédiai püspök, egri segédpüspök (†1522) sírját 1802-ben találták meg az egri várszékesegyház maradványainak bontása közben, az épület oldalához emelt egyik, általa alapított kápolna maradványai

⁴¹⁷ POPA–ZDROBA 1969. 272-274.; 3, 6. kép

⁴¹⁸ MESTERHÁZY 1968. 151, 155.; SZABÓ 2006b. 52.

⁴¹⁹ KÖLTŐ–ARADI 2008. 272.: a 13. században épült, elpusztult kis templom terében 11 sírt tártak fel, ebből tíz a hajó nyugati részén feküdt.

⁴²⁰ A trieri székesegyház püspöksíremlékei kapcsán ld.: SCHMID–SCHWARZ 1997. 106-107.

⁴²¹ NAGY 1973a. 78.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; 338/7. ábra

⁴²² KUKULJEVIĆ 1856. 24.; TKALČIĆ 1885. 63.; KUKULJEVIĆ 1891. 326. (1125. sz.); VALENTIĆ 1969. 203. (151. sz.); *Sveti trag* 1994b. 172. (70. kat. sz., ŠTERK, S.)

között. A sírlap (295. kép) alatt csontváz feküdt, ujján gyűrűvel.⁴²³ Rachel és fia Henrik 13. századi, egri sírköve (248-249. kép) a várszékesegyház északi, külső oldalán a második támpillér és a lépcső között, közvetlenül a fal mellett fekvő sírkamrát fedte, eredeti helyzetben, feliratával fölfelé, az alatta lévő sírt idővel azonban kiürítették, és másodlagosan mintegy 15 halott tömegsírjaként használták fel.⁴²⁴

Rudina (Horvátország) Szent Mihálynak szentelt bencés monostorából, a kerengőfolyosó nyugati szakaszának téglapadlójában került elő *CAEL COMES* talán 13. századi sírköve.⁴²⁵ Zircen a középkori ciszterci kolostor területén, a kerengőben a sekrestye bejárata előtt ástak ki egy prizmás hasáb alakú, kereszttel díszített, 12. század végi, 13. századi sírkövet (980-981. kép), alatta téglából falazott sírban bolygatatlan csontváz feküdt.⁴²⁶ Ugyancsak Zircen, a káptalanterem bejárata előtt került elő egy felirat nélküli, orrtagos keresztet ábrázoló, 14. századi sírlap (996. kép), alatta bolygatott csontvázakat tártak fel.⁴²⁷ A pilisi ciszterci kolostor káptalantermében kerültek elő egy már említett figurális sírlap töredékei (997-998. kép), amelyet talán II. András sógora, Robert de Courtenay konstantinápolyi latin császár (+1228) síremlékével azonosíthatunk.⁴²⁸ A hozzá tartozó falazott sír a terem középtengelyében volt, és a fedlapot mintás rajzú téglapadló vette körül – ellentétben a helyiségben talált további négy sírral, amelyekre a padló ráfutott.⁴²⁹ A pilisi káptalanterem feltárási alaprajza⁴³⁰ mindenestre igencsak hasonló képet mutat, mint az ausztriai heiligenkreuzi ciszterci apátság ma is fennálló káptalanterméről 1772-ben közzétett, a sírfedlapokat pontosan mutató alaprajz⁴³¹.

Ráckeven a késő gótikus, ortodox szerb templom sírkövei az épület nyugati részén, a nők tartózkodási helyéül szolgáló pronaosz padlójában fekszenek. Közvetlenül a fal mentén tíz, a déli és az északi oldalán további egy-egy sírlap található (102-104, 451, 1191. kép). Állapotuk igen rossz, a rajtuk való járkálás következtében faragás csupán öt kövön vezető ki, abból is csak három mutat valóban értékelhető részleteket. Ez utóbbiak datáltak is, egy 1522-ből, kettő pedig 1525-ből származik.⁴³² A többi darabról is feltehető, hogy nagyjából ugyanebből az időből

⁴²³ NOVÁKY 1819. 241, 242.; GOROVE 1828. 5-6.; DÉTSHY 1964b. 2, 6, 11, 13. (57. jegyzet), 19. (260. jegyzet)

⁴²⁴ CSEMEGI 1934. 26-27.; LÉNÁRT 1982. 93; LÉNÁRT 1987. 445.; 12. kép

⁴²⁵ Rudina 1997. 21, 46, 70, 111. (SOKAČ-ŠTIMAC, D.); 32. kép; TÓTH 2001c. 378. (20. jegyzet)

⁴²⁶ VERNEI-KRONBERGER 1939. 12.; 2.b. kép; HÜMPFNER 1964. 119, 136, 138.; 32-33. kép

⁴²⁷ HÜMPFNER 1964. 119, 136, 138.; 34. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.; II. 627. kép

⁴²⁸ GEREVICH 1984. 15.; 80. kép; GEREVICH 1985. 140-141.; TAKÁCS 1988. 124-126, 131-132. (7. sz.); 7. kép; TAKÁCS 1994b. 27.; TAKÁCS 1994d; TAKÁCS 2006. 11-15, 17-18.; Abb. 1-2; TAKÁCS 2007. 40-42.; BENKŐ 2008.

⁴²⁹ TAKÁCS 2006. 15.; Abb. 3

⁴³⁰ GEREVICH 1984. 75. kép

⁴³¹ Rézmetszet Salomon Kleiner nyomán: HERRGOTT, M., *Taphographia principum Austriae* IV. St. Blasien 1772. Tab. VI., ld. DAHM 1996. Abb. 2.

⁴³² Benedek (+1522) sírköve: LUDAICS 1861. I. 1.; RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XXII (1866) 129.; RÓMER, *Ráckeve*; DERCSÉNYI 1958. II. 25.; FENYVESI 1986. 149.; Dinko (?) Sartor (+1525)

való. Régészeti feltárás az épületben sohasem volt, így nem állapítható meg, hogy a kőlapok sírokat fednek-e, vagyis eredeti helyükön fekszenek-e. (Fenyvesi László szerint csak arról lehet szó, hogy egyes vezető személyiségek sírtábláit idővel a templom külső fala mellől bevitték a templomba, nehogy az enyészet martalékaivá váljanak.⁴³³) Egy későbbi padlóban való újra elhelyezésük sem kizárt, annyi azonban bizonyos, hogy az épület többi részének négyzetes lapokból álló barokk padlózata későbbi, két sírlap sarkát ennek készítésekor másodlagosan, az egyiknél nem is teljesen megfelelő szögben lefaragták, és a kőlapok és a sírlapok közti háromszögű mezők egy részét csak téglával töltötték ki [ebben az új padlóban, a naosz területén, a középtengelyben található Nikolaj Bozsics (+1753) nagyméretű, vörös márvány sírlapja].

A középkorban a magyarországi nemesek ritkán végrendeleztek, mert világi javaikról nem tartották szükségesnek intézkedni, hiszen a birtokok öröklésének meghatározott, szigorú szabályai voltak.⁴³⁴ Sokkal több városi végrendelet maradt meg a középkor végéről, de ezeknek is csak kisebb hányada tért ki a sírhely pontos helyére.⁴³⁵ Sopronban Sóvágó Vince végrendeletében 15 font dénárt hagyott arra a célra, hogy a Szent Mihály-plébániatemplom Szent Kereszt-oltára előtt lévő sírjára márványsíremléket állítsanak, és azon címerét és nevét tüntessék fel: „Item mer schaff ich auff meyn berebnüß eyn märbelstayn, daraüff man machen sol meyn wappen mytt meynem namen, darzw schaff ich XV lb.”⁴³⁶

A pozsonyi Szent Márton-plébánia-, egyben prépostsági templom bűnbocsánat szempontjából legkedvezőbbnek tekintett részében, a szentélyben, a főoltár előtt kívánt temetkezni végrendelete szerint Caspar Romer (Römer) kanonok (+1517), mégpedig a saját stalluma közelében, Selmeci Márton kanonok (+1495) sírja előtt, a főoltár irányában: „Et corpus meum volo, sepeliatur in sanctuario dicte ecclesie S. Martini prope stallum meum ante sepulturam condam Magistri Martini de Zempmcia et fiat ab eadem sepultura per longitudinem versus altare magnum.”⁴³⁷ Sírja a kívánt helyre kerülhetett, mivel Selmeci Márton kanonok sírköve 1736 körül a prépostsági templomban Romer sírköve (226. kép) mellett volt.⁴³⁸ A templom szentélye, a legfontosabb misének a kanonokok jelenlétében helyet adó főoltárral, minden bizonnyal általában is a társaskáptalan tagjainak temetkezőhelye volt – az

sírköve (451. kép): RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XXII (1866) 128.; CSÁNYI–LUX 1939. 234.; DERCSÉNYI 1958. II. 25.; FENYVESI 1986. 141. (82. jegyzet), 149, 150.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 164. (119. jegyzet); MISKEI 2003. 71.; GOMBOSI–LŐVEI 2007. 205-206.; 7. kép; Miklós (+1525; 102. kép): RÓMER, *Ráckeve*; GEREVICH 1959. 313.; 6. kép; FENYVESI 1986. 141. (82. jegyzet), 149-150.; további két erősen kopott, cirill betűs köriratú lap ugyanott (103-104. kép); RÓMER, *Ráckeve*.

⁴³³ FENYVESI 1986. 149.

⁴³⁴ FÜGEDI 1991. 56.

⁴³⁵ MAJOROSSY 2006. 75.

⁴³⁶ 1509. szept. 7., Sopron Városi Levéltár 3090. sz.: HÁZI 1921–1943. II/1. 315.; HÁZI 1939. 104.

⁴³⁷ KNAUZ 1866. 332.; MAJOROSSY 2006. 87, 103. (a 166. jegyzet is)

⁴³⁸ BEITEL, *Sírfeliratok* fol. 5r (az adatért Majorossy Juditnak tartozom köszönettel)

elhunyt és az élő káptalani tagság egységesen volt jelen az istentiszteleteken, Romer kanonok és talán a többi elhunyt is arccal az oltár felé, a miséző papra „figyelve”.⁴³⁹

Georg Schönberg (Schonberg, Schomberg) pozsonyi prépost (†1486) síremléke (436-438. kép) az 1860-as években a prépostsági templom nyugati tornya alatti helyiségből, a mai sekrestyéből dél felé nyíló Szent József-kápolnából került ki⁴⁴⁰ — nem tudni, hogy ez volt-e az eredeti helye is. A középkori Magyarországon típusában páratlan, de tágabb európai hagyományokhoz kapcsolódó, bár közvetlen párhuzammal Európában máshol sem rendelkező, 1470-es évszámú, igen kvalitásos, álló sírszobor⁴⁴¹ is leginkább a „holtak jelenléte” szemlélet összefüggésében értelmezhető: az elhunyt főpapnak a fal beugrásában (fülkéjében) teljes papi díszben álló, valamennyi istentiszteleten továbbra is részt vevő alteregója. Ezzel és talán különleges realizmusával is összefüggő, speciális igényre utalhat a kezek fölött a mell bal oldalán található, háromszög alakú bevésés is, amely talán a halott szívének befogadására készült.⁴⁴² Egyetlen további, ehhez valamennyire hasonló példa

⁴³⁹ MAJOROSSY 2006. 87, 92.

⁴⁴⁰ HENSZLMANN 1880a. 130, 143, 156-157.; 145. ábra; ÉBER 1913. 105-116.; 99-100. kép; VERNEI-KRONBERGER 1939. 9, 38-39, 50.; 19. tábla; *Matthias Corvinus* 1982. 325-327. (Kat.-Nr. 271.; LŐVEI, P.—PERGER, R.); LŐVEI—VARGA 1987. I. 700-701.; II. 1708-1709. kép; CHAMONIKOLASOVÁ 2003. 374, 378.; 322. kép; LUXOVÁ 2003. 333, 667. (2.2.9. kat. sz.); 283. kép

⁴⁴¹ Fülkében álló szobrok tartoznak például Ranieri di Ponina (†1323) casolei és Enrico Scrovegni (†1336) padovai síremlékeihez [a Ponina-síremlék: BAUCH 1976. 176.; Abb. 280; a Scrovegni-síremlék: BAUCH 1976. 175.; Abb. 278; WOLTERS 1976. I. 22, 153-154. (Cat. 13); II. Figg. 35, 40, 41] is, de stílusukban, a fülke formájában és kialakításában a pozsonyi emléktől eltérő jellegűek. A síremlékekhez tartozó álló (vagy ülő) szobrokról összefoglalóan: BAUCH 1976. 161-185.

⁴⁴² A szívnek ilyen, a holttesttől független eltemetése vagy elhelyezése Nyugat-Európában, főleg uralkodói és főpapi körökben, nem volt ritkaság — esetenként akár a holttestnek a gyakran távoli temetkezési helyre történő szállításából adódó praktikus megfontolásból is, többnyire azonban az ima- és kultuszhelyeknek a maradványok megosztásából következő többszörözése érdekében. Magyarországon konkrét középkori példája nem ismert, egy végül meg nem valósult rendelkezést megőrző írott forrás azonban létezik: a Névtelen Minorita krónikája megemlékezik arról, hogy az 1350-ben Aversa ostrománál súlyosan megsebesült Nagy Lajos király úgy rendelkezett, hogy halála esetén szívét és fejét vigyék Magyarországra, és az esztergomi minoritáknál temessék azokat el [*Pannonia Regia* 1994. 275. (HORVÁTH I.)]. A pilisszentkereszti ciszterci apátság káptalantermében feltárt, eredetileg egy az 1220-as években készült, a legszorosabb francia stíluskapcsolatokról árulkodó, figurális fedlappal (997-998. kép) fedett sírhoz [Takács Imre felvetése szerint Robert de Courtenay konstantinápolyi latin császár (†1228) sírhelye] a fej felől csatlakozó, hengeres üreget tartalmazó kváderkövel kapcsolatban Takács Imre egy a Preuilly ciszterci apátságában egykor volt, rajzról ismert, kerek sírkőre hívta fel a figyelmet, amely a Renaldus lovag szívét tartalmazó urna üregének lezárására szolgált egykor (TAKÁCS 2006. 15.; Abb. 4-5). [Benkő Elek legújabban ellene mondott ezen feltételezéseknek, mind Robert de Courtenay személyét, mind pedig a szívtemetkezés ügyében: BENKŐ 2008. 474-475, 480, 482.]

Az 1297. évi szentté avatott IX. Lajos francia király (†1270) szívét még ereklyeként vitték át az 1304-ben az unokája, IV. (Szép) Fülöp által Poissyban az új szent tiszteletére alapított apácakolostorba (KLANICZAY 2000. 245-246.). IV. (Szép) Károly francia király (†1328)

található a magyarországi figurális síremlékek között, Kinizsi Pál (†1494) nagyvázsonyi tumbafedlapján⁴⁴³ (1139-1141. kép): a figura mellének közepétől a derekáig nagyjából egyenlőoldalú háromszög alakú, simára faragott, de a vésőnyomokat mutató hátfalú, elég nagy befaragás található, a közepén beletörött fém csappal – szinte biztos, hogy valamilyen fém betét volt eredetileg itt, a mélyítés mélységéből következően nem lap, hanem doboz, amelyet idővel erőszakosan távolítottak el, ugyanis a szív felé eső oldal utólagos, barbár faragásnyomai a betét kifeszítésére utalnak. [A franciaországi Notre-Dame de Vaucelles apátsági templomának feltárása során a szentélypadló alatt egy vésett sírkőhöz kapcsolódó, szívet formázó ólomdobozt találtak, amelyben a Párizsban elhunyt Louis-Francois de Mornay, Québec harmadik püspöke (†1741) szívét temették el egykor (1192. kép).⁴⁴⁴ A szokványos azonban az a megoldás lehetett, hogy a szívet kis ládikában eltemették, és hasonlóan a közönséges sírokhoz, otlétére síremlék, sírfelirat utalt. Ilyen feliratos tetejű réz ládikában temették például el a bruggei Miasszonyunk-templomban (Onze Lieve Vrouwekerk) I. Miksa császár fiának, a spanyolországi Burgosban elhunyt Szép Fülöp főhercegnek (†1506) a szívét (1193. kép).]

A Pozsony keleti kapuja előtt, a külvárosban álló Szent Lőrinc-plébániatemplom főoltára előtti terület a Szent Márton-templomra jellemző testületi temetkezéstől mentes volt, így itt a város világi társadalma egyes kiemelkedő tagjainak sírjai kaphattak helyet, például a végrendelete szerint ide temetkező, a

maradványait már halála után „megosztották”, testét Saint-Denis-ben, szívét a párizsi domonkosoknál, belsősegeit Maubuisson ciszterci kolostorában temették el, hasonlóan harmadik feleségéhez, Jeanne d'Évreux-hoz (†1371); 1372-ben Jean de Liège faragta mindkettőjük síremlékeit, a ma a Louvre-ben őrzött, baljukkal a belsősegeiket a mellükhöz szorító, maubuissoni fekvő sírszobrok az életnagyságnál lényegesen kisebbek [BARON 1981. 121-123. (70. kat. sz.)]. V. (Bölcs) Károly francia királyt (†1380) hasonlóan három helyre temették, testét Saint-Denis-be az André Beauneveu által 1364–1366-ban elkészített „gisant” alá, szívének csak rajzról ismert, roueni síremlékét, a jobbával saját szívét tartó király szobrával is már 1368-ban elkészítette Jean de Liège, míg belsősegeinek IV. Károlyéhoz hasonló, de életnagyságú, ugyancsak a Louvre-ba került, maubuissoni sírszobrát 1374 után faragták [BARON 1981. 115-116. (64. kat. sz.); 119. (67. kat. sz.); 129. (74. kat. sz.)].

III. Henrik angol királyt (†1272) a londoni Westminsterben temették el, de szívét a Plantagenetek hagyományos sírhelyére, a Fontevraud-i apátságra „hagyta”, ahová végül 1290-ben szállították át, míg felesége, Provence-i Eleonóra Amesbury apátsági templomában temetkezett, de szívét Londonba vitték (KRÄMER 2007. 68, 70.).

III. Frigyes császár (†1493) belsősegeit és szívét halálát követően a linzi plébániatemplomban temették el, magát a bebalzsamozott holttestet ezt követően Bécsbe szállították, és a Stephansdomban helyezték nyugalomba. Linzben a templom szentélyében címerdíszes vörös márvány epitáfium-tábla utal erre: *Oberösterreich* 1983. 2. 170-171. (Kat.-Nr. 8.24, HAIDER, S.) Adalbero trieri érseket (†1152) a trieri székesegyházban temették el (1279-1280. kép), szívét azonban a trieri érsekek által rendszeresen támogatott, többük által temetkező helyül is választott Himmerod ciszterci kolostorában, a főoltár előtt: HEINZ–ROTHBRUST–SCHMID 2004. 41.

⁴⁴³ RÓMER 1863b; MÖLLER 1905. 71-72.; 65. kép; BÉKEFI 1907. 239-241.; 102-103. kép; ÉRI–SEDLMAYR 2004.

⁴⁴⁴ Az adatért és a fényképért Takács Imrének tartozom köszönettel.

polgármesteri posztot kétszer is betöltő Pangraz Rutenstock mészáros (+1527).⁴⁴⁵ A mellékoltárok előtti térség is kedvelt sírhely volt, magánosok – például Albrecht Gailsam – oltáralapításai részben eleve ezen lehetőséggel számolva születhettek; Hans Karner 1485-ben kelt végrendelete szerint: „... bevilh ich [...] meinen leib dem erdrich, vnd wil das der begraben werd in sand Mertten kirchen neben sand Niclas alltar bei meiner stiftt”.⁴⁴⁶ Így a Nagyszombatból származó Bartholome Jungher pékmester 1404-ben kelt végrendeletében úgy rendelkezett, hogy a Szent Márton-templom Szent Szűz-oltára elé temessék, és a sírja fölé faragott követ helyezzenek: „Item pre cunctis elegit sepulturam in ecclesia sancti Martini ante altare beate Marie virginis [...] Item de pecunia mea prompta comparare depono unum lapidem super sepulcrum”.⁴⁴⁷ Idősebb Jakob Aigner 1511-ben a Szent Márton-templomban az orgona alatti oltár – alighanem a toronyaljban álló Szent Márton-oltár – elé kívánt temetkezni, Ulreich Puchler kereskedő özvegye 1506-ban a Szent Miklós-oltár közelében, míg a ferences kolostorban temetkezni óhajtok a kerengőben álló Szent Kristóf-, és Szent-Anna-oltárokat, továbbá a Szent János-kápolna kerengőből nyíló bejárata előtti részt nevezték meg végrendeletükben, a Szent Lőrinc-templomban pedig Dorottya, Steffan Bernschof felesége 1499-ben az örökmécses közelében jelölte meg sírhelyét. A nagyabonyi Balázs Pósa királyi sókamarás („Blasius Posa de Naghabon camerarius salium regalium”⁴⁴⁸) leánya, a pozsonyi Bernard Horwath felesége, Borbála 1524-ben kelt végrendeletében úgy rendelkezett, hogy a Szent Márton-templom déli kapujánál, a bejárat előcsarnokban temessék el, és a portikusz építésére bort hagyományozott: „corporis vero materiam in porticu ecclesie collegiate sancti Martini episcopi et confessoris Posoniensis, de plaga meridionali existenti, quam exinde construant, tumultuandam committo” és bort „ad structuram predicti portici in qua funus meum, prout supra, tumulandum commisi, út illius precio ipsa structura portici confirmari valeat”. Házastársak, szülők, gyerekek gyakran a már korábban elhunyt rokon sírja mellett vagy közelében választhattak helyet, esetleg a gyakori templomjáró házastárs térdeplő helyén, de akadt, aki saját kedvelt imádkozó helyét nevezte meg.⁴⁴⁹

A Neideckből származó Andreas literatus 1511-ben Pozsonyban hunyt el, előtte úgy rendelkezett, hogy a budai Nagyboldogasszony-templomban temessék el, a Szent Kereszt-oltárnál: „Item primo lego [...] corpus meus terre, sepulturam meam vero ad confraternitate altaris sancte crucis in ecclesia perorgiali alemanica beate Marie virgine fundato confero.”⁴⁵⁰

A temetkezési hely kialakításának igyekezete az egyik fő oka volt annak, hogy a 15–16. századra a jelentősebb templomok falai mentén és pilléreik előtt oltárok

⁴⁴⁵ MAJOROSSY 2006. 87, 88. (98. jegyzet)

⁴⁴⁶ MAJOROSSY 2006. 87-88. (a 99. jegyzet is), 93.

⁴⁴⁷ Zs.O. II/1. 410.; MAJOROSSY 2006. 70. (a 42. jegyzet is), 103. (164. jegyzet)

⁴⁴⁸ Egy 1484. június 15-én kelt oklevél – SNA-SABK, F-10-201 (DF 228129) – szerint, idézi: MAJOROSSY 2006. 90. (107. jegyzet)

⁴⁴⁹ MAJOROSSY 2006. 87-93.

⁴⁵⁰ MAJOROSSY 2006. 85. (a 93. jegyzet is)

egész sora állott. A 14. század közepe után a pécsi székesegyháztól északra Poroszlói (Neszmélyi) Miklós pécsi püspök (†1360) által felépített Aranyos Mária-kápolnában például nyolc oltár volt.⁴⁵¹ A bártfai (Bardejov, Szlovákia) Szent Egyed-templomban és templomból tizenkét középkori szárnyasoltárt katalogizáltak, Kisszebenben (Sabinov, Szlovákia) hatot, a lőcsei (Levoča, Szlovákia) Szent Jakab-templomban kilencet.⁴⁵² A soproni Szent Mihály-plébániatemplomban a középkori források tizenöt oltárt említenek.⁴⁵³ A zágrábi székesegyház 1799-ből származó legkorábbi alaprajzi felmérésén 29 oltárt jelöltek,⁴⁵⁴ ezek jelentős része középkori eredetű volt. (A gönci pálosok Szűz Mária-kolostortemplomában a főoltáron kívül a diadalív két oldalán egy-egy, valamint az északi és a déli hajófal pilléreihez kapcsolódó, a templom falaival egyszerre épült két-két oltár állott, mind a hetet János moldvai püspök szentelte fel 1464-ben. A sajóvári pálosok templomában 1423-ban hat oltárt szenteltek ugyancsak egyszerre. Ez arra utal, hogy a pálosok esetében nem feltétlenül lehet csak donátorok oltáralapításairól szó, hanem a pálos liturgiából következhet a sok oltár építése.⁴⁵⁵)

6.3. Társadalmi csoportok „memoriája” és a kulturális-műfaji sokszínűség

A városi polgároknak a liturgikus *memoria*hoz, a temetésekhez és a halotti megemlékezésekhez kapcsolódó egyéni és csoportos tevékenysége, építetői-donatori kulturális szerepe igen jelentős mértékben a vallásos társulatok keretei között érvényesült.⁴⁵⁶ Nagyon jó magyarországi példát jelent ehhez az 1349-ben a „tanács és a testvérület polgárai” által, a pozsonyi társaskáptalan közreműködésével létrehozott pozsonyi Krisztus Teste Konfraternitás, amelynek alapító szabályzata első része hosszan tárgyalja a társulat liturgikus programját és ezzel összefüggésben a tagoknak a holtakkal kapcsolatos, igen jelentős mértékű, vallásos kötelességeit. Így a tagoknak többek között kötelező volt részt venniük a negyedévenként „az elhunytak lelki üdvéért mondott misén”, létrehoztak egy örökös hajnali misét „a testvérület élő és megholt tagjaiért”, és „... ha valaki a testvérületből meghal, akkor a testvéreknek, vagy valakinek a képviselőjükben, ugyanazon este meg kell jelenniük a vigílián, valamint reggel a szentmisén, és minden egyes testvér hozzon magával a nagymisére és a lélekmisére (*sellmesse*) egy égő gyertyát áldozatképpen, és addig ne menjen el, amíg a halott a sírba nincs fektetve. [...] Azon a napon pedig, amikor a társulati fivért vagy nővért eltemetik, a testvérület három káplánja közül az egyik énekeljen

⁴⁵¹ KLANICZAY 2000. 271.; FEDELES 2008. 46.

⁴⁵² RADOCSAY 1955. 262-275, 355-359, 372-383.

⁴⁵³ HÁZI 1921–1943. II/1. 462-463.; húsz mellékoltárról tud: SZENDE 2004. 199.

⁴⁵⁴ *Riznica* 1987. 33.; DEANOVIC–ČORAK 1988. 83.

⁴⁵⁵ PUSZTAI 2006. 150-153, 156.; 8-11. kép

⁴⁵⁶ MAJOROSSY 2008b. 339-340.

szentmisét, míg a másik kettő olvasson kismisét.”⁴⁵⁷ A társulat a 14. század második felében kápolnát létesített a Szent Márton-templomban, egyik jelentős tagja jóvoltából egy külön, templomtól független kápolnával is rendelkezett, és oltárokat tartott fenn a belváros plébániatemplomában, valamint a külvárosi Szent Lőrinc-plébániatemplomban. A gazdag forrásanyag elemzése ugyanakkor azt is kimutatta, hogy a tagságtól vagy a testvérület támogatásától túlvilági hasznot remélő polgárok az evilági kapcsolatépítés eszközének is tekintették az intézményt, amely így komoly szerepet játszott a városi polgárok kapcsolati hálózatának erősítésében.⁴⁵⁸

A polgári konfraternitásokhoz sok szempontból hasonló szervezetek voltak az ugyancsak világiakból, csak éppen az arisztokrácia és főnemesség tagjaiból uralkodók vezetésével alapított, Európa-szerte a 14. századtól sorjázó, monasztikus lovagrendek.⁴⁵⁹ Ezek statútumai is kötelezettségeket szabtak meg a tagok egymás iránti szolidaritásának keretein belül az elhunyt rendtagokra való liturgikus megemlékezés kapcsán. Már I. Károly magyar király Európában legkorábbinak számító, csupán 1326-ban kelt alapítóleveléből ismert Szent György-lovagrendje is kitért arra, hogy az elhunyt tagtárs temetésének napján valamennyi rendtagnak tíz szentmisét kellett mondatnia az elhunyt lelkiüdvéért („... ceteri superstites pro remedio anime illius decem missas celebrari facere et die sepulture offerre adaram teneantur...”).⁴⁶⁰ Az angol Térdszalagrend tagjainak is misemondási kötelezettségük volt a halott rendtagokért, mielőtt tudomást szereztek a halálesetről. A legtöbb később alapított világi lovagrend is hasonló szabályokkal élt, a fizetendő misék számában azonban jelentős volt a különbség – az angol rend alapítója, III. Edvárd több százas nagyságrendben szabta meg a kötelezettséget, függően a rendtagok társadalmi státuszától.⁴⁶¹ Az 1352-ben alapított, rövidéletű nápolyi Csomórend szabályzata arról is intézkedett, hogy az elhunyt kardját fel kellett függeszteni a társulat kápolnájában, és – a középkori világi lovagrendek közül egyedülként – a rend szuverénjének a kápolnában síremléket (valójában kenotáfiumot vagy epitáfiumot) kellett állíttatnia az elhunyt emlékére.⁴⁶² Az 1364-ben létrehozott, savoyai Gallérrend kápolnájában elhelyezték az elhunyt rendtag gallér-jelvényét, címerét, zászlaját, és az elhunyt rendtagokért mondott misék számát százban határozták meg.⁴⁶³ A példákat lehetne sorolni tovább.⁴⁶⁴

⁴⁵⁷ MAJOROSSY 2004. 70-72, 85-92., a szabályzat idézett fordítása: 70., az eredeti német szöveg: uo. 4. jegyzet

⁴⁵⁸ MAJOROSSY 2004. 74-76, 81, 83-85, 104.

⁴⁵⁹ BOULTON 2000. 24-26.; I. Károly magyarországi Szent György-lovagrendje szabályzatainak elemzése rámutatott itáliai városi, egyházi és világi konfraternitások előképszerére: VESZPRÉMY 1994. 3-11.; a világi lovagrendek, ezen belül a magyarországi Sárkányrend művészeti vonatkozásairól, többek között számos síremléket is felvonultató emlékanyagáról ld.: LŐVEI 1987a; LŐVEI 2006d.

⁴⁶⁰ PÓR–SCHÖNHERR 1895. 138. és 139. között (facsimile, latin olvasat és magyar fordítás); BOULTON 2000. 37, 42.

⁴⁶¹ BOULTON 2000. 120, 139-140.

⁴⁶² BOULTON 2000. 230-231, 382.

⁴⁶³ BOULTON 2000. 268, 381.

Nem maradt ki a sorból Zsigmond király 1408-ban alapított Sárkányrendje sem: a tagoknak részt kellett venniük rendtársaik temetésén, amennyiben pedig erre nem volt módjuk, harminc misét kellett mondatniuk minél előbb, minden miséért négy nehéz súlyú dénárral fizetve, és egy napra gyászruhát kellett öltetniük, amelyet aztán egy szegénynek kellett ajándékozniuk („... si quem autem dictorum Baronum praemissae societatis mori contigerit, tunc singuli aliorum Baronum, et communitatis societatis huius, si tamen fieri poterit, ad exequias seu sepulturam talis defuncti personaliter transeant; si vero non irent vel aliquibus praepediti ad id ire non possent, tunc quilibet talium ob remedium animae defuncti, triginta missas celebrari faciat, quanto citius poterit, pro comparatione cuiuslibet missae quatuor denarios maioris monetae soluturos et quod quilibet societatis praemissae in signum mortis talis socii vestem lugubrem vno die ferat, quam elapso die pauperi Christi det, et largiatur ...”).⁴⁶⁵

Nemcsak a konfraternitások és a lovagrendek tagsága alkotott – egyébként igen pontosan körülhatárolt – társadalmi csoportokat a középkorban. A temetkezéssel, síremlékekkel kapcsolatban tárgyalt példák is – igaz, sokkal tágabb és bizonytalanabbul körvonalazható – csoportokat jelöltek ki a középkori európai és a magyarországi társadalmon belül is: hasonló természetű cselekedetekről adtak számot az arisztokrácia, a nemesség, a főpapság, továbbá a polgárság köreiben. A korábban a hahóti alapító-emlékkel (574-577. kép) kapcsolatban tárgyalt *fundatorok* és *donátorok* gyakran hosszú idővel elhunytukat követően elkészítettet vagy újragondolt figurális síremlékei, templomi emlékművei⁴⁶⁶ például egy nagyon világosan elkülönülő társadalmi attitűd képi-anyagi megnyilvánulásai voltak – ha a Kárpát-medencében legalább részben az emlékek nagymértékű pusztulása következtében ennek alig maradt is nyoma. De Magyarországon is, amíg a legfelső társadalmi rétegben, a főnemesség, a bárók között a kolostoralapítás igen gyakori módja volt a családi sírhely létrehozásának, addig a módosabb nemesség inkább a birtokán álló kegyúri templom keretei között kereste ugyanezt. A főpapság, élve évezredes előjogával, leginkább stallumának helyszínén temetkezett, nemegyszer azonban külön sírkápolnát emelve a székesegyházak oldalán. A kápolnaalapítás gyakori volt a városi polgárság felső, patrícius rétege körében is, ennek helyszínéül azonban a városi plébániatemplomok vagy koldulórendi templomok szolgáltak. A sírfeliratok korábbi elemzése⁴⁶⁷ során is kiderült, hogy a hasonló jogállású, gazdasági erejű, hivatalviselésű egyének hasonló nyelvi eszköztárral (és természetesen hasonló ábrázolási formákkal is⁴⁶⁸) éltek. A temetkezőhely létrehozási módozataiban, a

⁴⁶⁴ Pl. BOULTON 2000. 304-305, 382. (nápolyi Hajórend, 1381), 381-382. (Aranygyapjas-rend), 382. (francia Csillagrend, 1344/52), 419. (nápolyi Hermelinrend, 1465)

⁴⁶⁵ FEJÉR X/4. 1841. 692.; BARANYAI 1925–1926. 579.; BOULTON 2000. 350.;

⁴⁶⁶ SCHUBERT 1987. 230., ld. korábban «A „memoria”» fejezet „Az alapítók emlékezete” című alfejezetében.

⁴⁶⁷ Ld. „Az Élet Könyve – sírjel és felirat” című fejezetben.

⁴⁶⁸ Ld. korábban a templommodell tartó figurákról «A „memoria”» fejezet „Az alapítók emlékezete” című alfejezetében elmondottakat.

sírfeliratoknak a halott megnevezését és címeit tartalmazó részében, a síremlékek reprezentativitásában eltérést mutató csoportok tagjainak egymáshoz hasonló viselkedése az élet legkülönbözőbb más területein, így az uralkodóhoz fűződő viszony intenzitása, a háború, a birtokszerzés, az építkezés, az örökhagyás, a tanultság stb. esetében is megfigyelhető. A Zsigmond-korban a magyarországi arisztokrácia tagjainak – például a Kórógyiaknak, a Kanizsaiaknak, a Cilleieknek, a Garaiaknak, a Rozgonyiaknak – szóló adománylevelek igényes megfogalmazású bevezetői gyakran tartalmazták például az elkövetett és jutalmazandó tetteknek a jövő nemzedékek emlékezetére („ad memoriam futurorum”) vagy mások emlékezetére („in memoriam aliorum”), esetleg a dolog örök emlékezetére („ad eternam rei memoriam”) méltó voltát, a köznemeseknek írott hasonló adománylevelek ugyanakkor sokkal egyszerűbb formulákkal éltek.⁴⁶⁹ Az utóbbi évtizedek korábban már vázolt „memoria”-kutatása⁴⁷⁰ által megalkotott meghatározás szerint a vallás, a metafizika, a liturgia által megalapozott és velük összefonódó, ugyanakkor jogi kötésekben alapuló és ilyeneket alkotó *memoria*⁴⁷¹ alatt egyének és csoportok társadalmi cselekedetei értendők, a *memoria* csoportokat hoz létre, és elősegíti ezen csoportok hosszabb idejű fennmaradását is. Ilyen csoportok voltak a nemzetségek, klánok, családok is – valójában nem a rokoni kapcsolat maga tartotta össze őket, hanem a rokonságnak a tudata, az elmúlt generációik tagjaival és azok tetteivel, birtokaival és alapítványjaival való tudatos közösség: az összetartozás *memoriája*. A múltra való visszatekintésnek, vagyis a halottra és annak cselekedeteire való visszaemlékezésnek a már elhunyt személy vonatkozásában passzív *memoriája* teremtette meg valójában az alapját az aktív *memoriának*, vagyis olyan cselekedetek és teljesítmények összességének, amelyek méltók „a jövő nemzedékek emlékezetére”, vagyis amelyeknek célja a felejthetlenné tevés és a hírnév elérése. A *memoria* kulturális alkotásokban nyilvánulhatott meg a legsokrétűbb módon, a hírnévhez vezető cselekedetek szövegben, képben, emlékművekben, a legkülönbélebb műfajokban való megörökítése útján.⁴⁷²

6.4. A sír és síremlék templomi környezete

Az emlékezet fenntartásának kulturális-műfaji sokszínűsége többek között abban is tetten érhető, hogy az épületben lévő sír és az azt jelző síremlék általában nem önmagában hirdette az elhunyt *memoriáját*, még ha ennek a Kárpát-medencében gyakran nem is látható már nyoma. Néhány esetben azonban még ma is megfogható, hogy a síremlék köré maga az épület – templomszentély, sírkápolna – építészeti-heraldikai dísze, kifestése, padlózata, berendezése és felszerelése egy külső burkot

⁴⁶⁹ MÁLYUSZ 1973. 57-64.; MAROSI 1987b. 122.

⁴⁷⁰ Ld. korábban «A „memoria”» című fejezetben.

⁴⁷¹ Oexle idézőjel vagy kurzíválás nélkül használja a kifejezést.

⁴⁷² OEXLE 1995a. 61-63.

vont, amellyel a síremlék az alapító, a donátor, a hozzátartozók elképzelése szerint egységet alkotott. Ennek 13. századi problémakörére, sírhely és kifestés feltételezhető összefüggésére Ják és Felsőörs templomainak karzat- és toronyaljai kapcsán a fejezet korábbi részében már történt utalás. Az ennél is korábbi időszakra vonatkozóan még kevesebb a biztos ismeret, és több a feltételezés. Úgy tűnik, hogy a legrepresentatívabb, központi – alapítói, donátori – sírhelyek környezetének kedvelt díszé lehetett a színes és ritkának számító kövekből, esetenként a téгла vörössel, pasztaberakás élénk színeivel vegyítve alkotott, geometrikus mintázatú padló. Az ásatási leletekből és megfigyelésekből ilyenre következtethetünk vagy a temetéséhez, vagy a szentté avatásához kapcsolódóan I. István (†1038) székesfehérvári sírjának körzetében,⁴⁷³ és a Csongrád megyei Kutaspuszta az Alföldön kőépítészetével szokatlanul igényes, egykori Árpád-kori kis templomának 12. századra keltezhető padlóelemei alapján⁴⁷⁴ is.

A későbbi síremlékek címeres vagy figurális-címeres ábrája gyakran kaphatott erősebb hangsúlyt a címernek az épületen, az épületben való ismétlődő megjelenése segítségével – akár az elhunyt építtető tevékenységét a templom, a szentély, a kápolna boltozatán, konzolain, kapuzatán, falain hangsúlyozó saját címerpajzsai által, akár elődeinek az övével egyező címerei már korábban odakerült példáival. A már említett, a győri székesegyház oldalán Hédervári János püspök (†1415) által építtetett sírkápolna szentélyboltozatának zárókövét a Hédervári-címer pajzsával jelölték.⁴⁷⁵ Bakócz Tamás esztergomi érsek (†1521) sírkápolnájában, az esztergomi Bakócz-kápolnában (1086-1088. kép) az oltár feletti pilaszterfejezeteken és a kupola két csegelyében is az építtető címere látható⁴⁷⁶ (1194-1196. kép), a fehér márványból Itáliában faragott oltár (1197. kép) jobb oldali belső pilaszterén pedig a főpap térdeplő alakja⁴⁷⁷ (1198. kép) is helyet kapott.

Cillei (II.) Hermann (†1435) az általa a ma szlovéniai Pleterjében (Pletriach) alapított karthauzi kolostorban a főoltár előtt temetkezett, amelyet sírhelyéül választott. A kolostorból és környékéről ismert, négyzetes padlótégák egy állati és növényi motívumokkal díszített, végtelenített mustrát alkottak, amelyben beleúsztatva megjelentek a Cillei-címerrel díszített téglák is. Egyetlen darab *Hermann(us) Comes Cilie fundator hui(us) dom(us)* felirata a sír helyét jelölhette.⁴⁷⁸ Címeres téglapadló és sírhely ehhez hasonló kapcsolatára a középkori magyar

⁴⁷³ DERCSÉNYI 1943. 24.

⁴⁷⁴ B. NAGY–TÓTH 2000; a Tóth Melinda által ott összegyűjtött (254-255., 78. jegyzet), meglévő európai párhuzamok: Gero érsek (†976) sírhelye, Köln, régi székesegyház; Guillaume herceg sírhelye (1109, 1152 után?), Saint-Omer, Saint-Bertin bencés apátsági templom; Matilda ögrófnő (1151), San Benedett Po, bencés apátsági templom; Becket Szent Tamás, Canterbury, székesegyház, Trinity Chapel.

⁴⁷⁵ KOZÁK–LEVÁRDY–SEDLMAYER 1972. 101.; MAROSI 1987b. 133.; *Magyarországi művészet* 1987. II. 300. kép

⁴⁷⁶ BALOGH 1955. 52, 54, 77-78, 83, 85, 87. kép

⁴⁷⁷ BALOGH 1955. 2. kép

⁴⁷⁸ PREDOVNIK 1999. 68, 69. (135. kat. sz.)

királyság területén nem ismert adat, jelenlegi tudásunk szerint például a Zágrábban Hampel József által lerajzolt, a négyelt Cillei-címert ábrázoló téglának⁴⁷⁹ ugyanúgy nem volt temetkezési vonatkozása, ahogy a soproni Szent Mihály-templom és a ruszti (Rust, Ausztria) Halász-templom négyzetes padlótégláinak egy részét díszítő, pontsorral körülvett, cölöpös ábrájú – a Héder-nemzetség címeréhez hasonló – pajzsaknak⁴⁸⁰ sem.

A sírt és síremléket befogadó egykori nagyobb egységnek a korábbiakban elmondottak alapján sok esetben egyik legfontosabb részét képezte az elhunyt által még életében alapított vagy megújított oltár. Szapolyai István nádor (†1499) tumbája (482-489. kép) a szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) prépostsági templom általa építtetett Mária mennybemenetele-, későbbi titulusa szerint Krisztus teste-kápolnája közepén állt, a ma is meglévő Mária-koronázása-oltár előtt.⁴⁸¹ A nyilvánvalóan ugyancsak az alapítvány részét képező szárnyasoltár 1493-ban már kész volt,⁴⁸² a fájába vésett 1499-es évszám másodlagos „graffito” lehet, a közelében észlelhető, alighanem gyertyától származó égésnyomokkal együtt a nádor temetési szertartásának egyfajta emlékeztetőjeként.⁴⁸³ Szapolyai Imre nádort (†1487), még a Szapolyai-kápolna alapítását és felépítését megelőzően, magában a templomban temették el (tumbafedlapja ma mégis a kápolna falánál áll⁴⁸⁴; 388-393. kép), a főoltár előtt. Ez a Szent Márton-főoltár azonban korábban készült (az 1470-es évtizedre keltezhető, az 1478-as templomújrászentelési okmány már említi),⁴⁸⁵ és annyiban semmiképpen nem alkotott közös együttest a tumbával, hogy nincs adat az elhunyt aktív részvételéről a létrehozásában.

Besztercebányán (Banská Bystrica, Szlovákia) a plébániatemplom északi oldalán emelt Borbála-kápolnára vonatkozóan 1478-ból és 1491-ből maradt fenn búcsúengedély. Ezekből kiderül, hogy a gazdag patrícius Nikolaus Plath által alapított kápolnát már özvegye, Dorothea építtette fel, és ő adományozta a berendezését is: a Szent Borbálának és Jeromosnak szentelt oltárt, egy további mellékoltárt, Borbála és Jeromos aranyozott ezüst (a későbbi oklevél szerint egy Szent Kereszt-szoborral együtt réz) szobrát és egy ezüst ereklyetartó keresztet. Az épületrész az 1500-ban pusztító tűzvész következtében erősen megsérült. A falra

⁴⁷⁹ HAMPEL 1869. f. 63.; LŐVEI 2002a. 36.

⁴⁸⁰ LŐVEI 2002a. 36.

⁴⁸¹ WAGNER 1774. 148, 360.; JANKOVICH 1818; *Matthias Corvinus* 1982. 683-684. (Kat.-Nr. 837, BALOGH, J.); Abb. 19; BALÁZSIK 1993a. 184.; LUXOVÁ 2003. 332, 668. (2.2.11. kat. sz.); 275, 280-281. kép

⁴⁸² DIVALD 1905. 17.

⁴⁸³ *Gotika* 2003. 722. (FAJT, J.) – az oltár 1490 körül készült; FAJT 2007. 168.; Abb. 7 – az oltár készítését az 1490-es évek elejére helyezi; az 1499-es évszám alapján keltezi az oltárt: RADOCSAY 1955. 442. (kérdőjellel, magát az évszámot csak a szakirodalomból ismerve); RADOCSAY 1967. 215-216.; GEREVICH 1973b. 178. (a századforduló körüli időből)

⁴⁸⁴ WAGNER 1774. 148.; JANKOVICH 1818; BALOGH 1966. I. 297-298.; *Matthias Corvinus* 1982. 683. (Kat.-Nr. 836, BALOGH, J.); Abb. 18; LUXOVÁ 2003. 332, 667-668. (2.2.10. kat. sz.); 275, 280. kép; VARGA 2008a. 276-277.

⁴⁸⁵ RADOCSAY 1955. 437.

festett, illetve egy ajtókeretre vésett, 1504-es évszám keltezi helyreállítását és új boltozatát, amelyen ugyanaz a szarvasfejet ábrázoló címer tűnik fel, mint az egykor 1509-es évszámot hordozó, ma is meglévő szárnyasoltáron, valamint Barbara Glocknitzer (+1513) figurális sírlapján⁴⁸⁶ (354-355. kép) — a címerek azonosítását családi pecsétek hitelesítik. Barbara nagyösszegű alapítványt is tett annak érdekében, hogy a kápolnában temessék el. A Glocknitzerek nem egyedüli donátorai voltak az újjáépítésnek, a konzolokon ugyanis más gazdag polgárok címerei is feltűnnek, de mindenképpen óriási részt vállaltak belőle.⁴⁸⁷

Johannes Lulay szász királybíró, polgármester (+1521) sírkövét⁴⁸⁸ (192. kép) ma is a nagyszebeni (Sibiu, Románia) evangélikus templom őrzi. A templomból származó, később átfestett Kálvária-főoltár⁴⁸⁹ predelláján 1985-ben a sírkövön láthatóval megegyező ábrájú címerpajzsot és 1512-es évszámot tártak fel,⁴⁹⁰ az eredeti sírhely alighanem ennek az oltárnak az előterében volt.

János plébános (+1526) címeres sírlapja (428. kép) a 19. században még a berethalmi (Biertan, Románia) evangélikus templom északi ajtaja előtt feküdt, jelenleg a templom körüli erődítés délkeleti tornyában („Mauzóleum-torony”) található, nyolc későbbi (16–17. századi), ugyancsak papi síremléssel együtt.⁴⁹¹ A sír eredeti helye tehát nem ismert, de nagy a valószínűsége, hogy valahol a főoltár közelében lehetett, az 1500–1525 között emelt mai templom építetőjeként ugyanis Jánost nevezi meg a diadalív hajó felőli oldalán, az ívzáradék fölött olvasható, 1522-es évszámú, monumentális festett felirat, és az ő a sírkövön láthatóval megegyező címere jelöli az 1515-ös évszámmal keltezett Kálvária-főoltár predellájának egyik konzolát. Más berendezési tárgyak donátora is János volt, így az intarziás berakású sekrestyeajtón is a sírkövön látható, monogrammos címerpajzs ismétlődik — további évszamos, az ő hivatali idejében készítettett emlékek is találhatók még a templomban, így egy kis, domborművű kőkorpusz a szentély északi falán (1513), egy intarziás stallum (1514), a szószék (1518), valamint a nyugati bejárat kapuszárnyai (1524).⁴⁹²

A temetkezőhelyeknek a *memoria* szempontjából igazán látványos alkotórészeit jelentő szárnyasoltárok közül a Kárpát-medence területén a szepeshelyi és a besztercebányai kápolnáé, továbbá a nagyszebeni és a berethalmi templomé

⁴⁸⁶ IPOLYI 1874a. 682-683.; IPOLYI 1878a. 116, 122-125.; 35. kép; MIKÓ 2005a. 221, 237. (137. jegyzet); LUXOVÁ 2003. 333.; *Gotika* 2003. 669. (2.2.14. sz., ENDRŐDI, G.—MIKÓ, Á.)

⁴⁸⁷ ENTZ 1972; *Jankovich* 2002. 296-299. (279. kat. sz., ENDRŐDI G.); ERDŐDY 2003. 469-474.; 424-425. kép; *Gotika* 2003. 653-654. (1. 3. 36 kat. sz., ENDRŐDI, G.; 746-747. (4. 73 kat. sz., FAJT, J.—ROLLER, S.—ŠUGÁR, M.)

⁴⁸⁸ ALBU 2002. 38-39. (30. sz.); Abb. 16

⁴⁸⁹ RADOCSAY 1955. 405-406.

⁴⁹⁰ FIREA 2002–2003. 131-135, 137.; Fig. 12

⁴⁹¹ SALZER 1881. 91-92.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 44, 73. (225. jegyzet); BALOGH 1943. 187.

⁴⁹² MÜLLER 1855a. 204, 205.; SALZER 1881. 91-92.; ROTH 1913. 142-146.; 128. kép; BALOGH 1943. 187.; RADOCSAY 1955. 278.; VĂȚĂȘIANU 1959. 493.; Fig. 710.; FABINI—FABINI 1985. 222-223.; 74. kép; ENTZ 1996. 188.; 342-350. kép; FABINI 1999. 23-26.; 46a-r kép; FABINI 2002. 67-69.; NÄGLER 2004. 389, 391, 435.

olyan kivételes darab, amelyhez meglévő síremlék is kapcsolható: nemigen említhető további síremlék és tabernákulum- vagy szárnyasoltár pár, amely egykor összetartozott volna, biztos azonban, hogy a ma is meglévő oltároktól az elveszettek felépítésükben és alapvető ábrázolási rendszerükben nem, legfeljebb a kegyúrra utaló címerekben és donátor-ábrázolásokban, esetleg feliratozásban különbözhetnek. Egy ilyen kassai (Košice, Szlovákia) emlék legalább említésből még ismert. Augustinus Cromer polgármester (†1472) halála után három évvel, 1475-ben, özvegye 32 forintot hagyott az új kápolnába oltár készítésére („Item mer vor eyne toffel In die neue capelle zu machen flor. auri XXXIJ”). A szóban forgó kápolna a Szent Erzsébet-templom Szent Kereszt-kápolnája,⁴⁹³ amelynek egyik boltozati zárókövén ugyanaz a címerpajzs látható, mint a polgármesternek a kápolna padlója alól előkerült sírlapján⁴⁹⁴ (175-178. kép).

A 15–16. század fordulójának egyik leggazdagabb soproni kereskedője, Siebenburger Jakab feltételezhetően a ferencesek temploma déli oldalához általa építtetett kápolnába temetkezett, amelynek egykori falán 1780-ban faragott-festett feliratos címerét írták le, és amelyben eredetileg az 1512-ben és 1552-ben említett, Siebenburger-féle Háromkirályok-oltár is állhatott – ez reneszánsz stílusú kőépítmény lehetett, amelynek három töredékét Balogh Jolán azonosította.⁴⁹⁵

A középkori oltárok menzái közül alighanem még a meglévő szárnyasoltároknál is sokkal kevesebb áll ma is, és ezeken sem található az oltáralapítók személyére utaló részlet.⁴⁹⁶ Timoteus zágrábi püspök (†1287) síremléke egykor székesegyháza déli mellékszentélyének Mária-oltára előtt volt, és az oltár vakmérnök díszű kő menzája ma is megvan.⁴⁹⁷ A Bakócz-kápolna vörös márványból faragott, *ih*s Krisztus-monogrammal ékes oltármenzája (1197. kép) is megmaradt.⁴⁹⁸ Ezeknél egyszerűbb kialakítású, kő oltármenzák állnak a Zala megyei Turnisza (Bántornya, Turnišče, Szlovénia) középkori plébániatemploma hajójának keleti részén, a diadalív két oldalán, amelyek a szentély középvonalában lévő sír fedlapjával⁴⁹⁹ (1173-1175. kép) és a szentély és a hajó Johannes Aquila és műhelye

⁴⁹³ MAROSI 1969a. 35, 44. (202. jegyzet); MAROSI 1987b. 162.

⁴⁹⁴ MYSKOVSZKY 1888a. 128-130., képpel; RÉCSEY 1896. 8-9.; XI. tábla; MIHALIK 1897. 164.; WICK 1933. 16-18.

⁴⁹⁵ BALOGH 1962; a soproni ference templom más temetőkápolnáira is vonatkozó újabb, középkori és kora újkori adatokkal együtt: *Mátyás öröksége* 2008. I. 204-206. (VII-19. kat. sz., BARTOS Gy.)

⁴⁹⁶ Feltehető, hogy a 19. század második felének nagy műemléki helyreállításai során a középkori falazott vagy akár kőből faragott oltármenzák helyett azokban az esetekben is újak készülhettek, amikor az eredeti szárnyasoltár visszakerült a helyére. A kérdés és az emléktanyag vizsgálatára, tudomásom szerint, eddig semmilyen mértékben nem került sor.

⁴⁹⁷ A sír helyéről: *Liber Statutorum* 1334. pag. 8.; TKALČIĆ 1874. 6.; TKALČIĆ I. 1889. 406-408.; a 13. század második felében készült menzáról, fényképpel együtt: DEANOVIC–ČORAK 1988. 41, 42, 66.

⁴⁹⁸ BALOGH 1955. 72, 89, 104. kép

⁴⁹⁹ RÓMER 1874. 25.; 28. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 48.; 24. kép; BOGYAY 1986. 157. (39. jegyzet); 1. kép; LŐVEI 1989b. 127-128.; 37. kép

általi, 1383-as és 1389-es évszámú, gazdag kifestésével,⁵⁰⁰ a két mellékoltár titulusához is kapcsolódó falképekkel, egyedülállóan hosszú, festett feliratokkal látványos egységet alkot még mai, töredékes állapotában is (1199-1205. kép). Turniscsán, ahogy máshol is, az összefüggések jelrendszerének legfontosabb eleme a címer. A sírkövön egykor domborúan kifaragott ábrázolás ugyan mára a rajta való járkálástól már értelmezhetetlenné kopott (ennek következtében a legutóbbi helyreállításakor el is távolították a templomból, ma ott hever a közelében a fűben), a Rómer Flóris közölte rajza (1173. kép) azonban az alsólendvai Bánfiak ugyanazon címerábráját és pajzsából, sisakból és sisakdíszből álló heraldikai együttesét mutatja, mint a hajó keleti falán, a diadalív két oldalán színesen megjelenő, festett címerdísz (1203-1204. kép).⁵⁰¹ Hogy a templomban a sírkő alatt eltemetett személy nem akárki volt és főleg nem akárkinek tartotta magát, mutatja a szentély alsó zónájában megfestett hermelin-függöny (1206. kép). A hermelin egyenesen uralkodói, hercegi, tartományúri rangjelző volta Közép-Európában általánosan ismert volt, palástok szegélyén és bélésében, illetve a hermelin-karimás hercegi süvegek 14. századtól ismert ábrázolásain gyakran előfordul.⁵⁰² A turniscsai festést a nyugat-magyarországi határszálon megrendelők számára a hermelines palást és süveg osztrák hercegekkel való kapcsolata⁵⁰³ is tudott lehetett.

⁵⁰⁰ PROKOPP 1983. 141-142.; *Johannes Aquila* 1989.

⁵⁰¹ *Johannes Aquila* 1989. 65, 71. kép

⁵⁰² A hercegi süveg néhány korai, 14. századi ábrázolásának felsorolása, stájer, sziléziai, alsó-ausztriai emlékekkel: LANC 1983. 273.; Ebbe a képbe jól beleillik, hogy a Képes Krónika miniatúráin általános a hermelinszegélyes palást a királyok és királynék ábrázolásain, valamint a különböző színű, de elsősorban vörös hercegi süvegek karimáján: pl. I. Lajos, valamint (Kotromanics) Erzsébet királyné a címoldalon (palást, fol. 1r), Velence alapítói (süveg, fol. 8r), Géza fejedelem (palást, fol. 19v), Gyula vezér (süveg, fol. 20v), Szent István (palást, fol. 21v), Szent Imre, Vazul, András, Béla és Levente hercegek (süveg, fol. 22v), Aba Sámuel (palást, fol. 24r), Béla herceg (palást és süveg, fol. 32v), előkelő nemesek (köpeny, fol. 34r), Dávid herceg (süveg, fol. 36r), Géza és László herceg (süveg, fol. 37v), Erzsébet királyné és öt gyermeke, valamint I. Károly és Erzsébet a lippai kolostor alapítói (palást és süveg, fol. 70v): *Képes Krónika* 1964. I. 1, 15, 38, 40, 42, 44, 47, 64, 67, 71, 74, 140.; II. 51, 52, 55-57, 63.; a Képes Krónika hercegi süvegeiről érintőlegesen: MAROSI 1995. 36, 42.; a veleméri falképeken hermelingereznék alkotják a nyugati fal Köpönyeges Máriája palástjának belső bélését (*Johannes Aquila* 1989. 27. kép; GOMBOSI 2008. 24.1-3. kép), valamint a hajó északi falán Szent László köpenyének széles gallérját és belső bélését (*Johannes Aquila* 1989. 24. kép); Szent Márton Ausztriában és az Aquila-műhely alkotásain egyaránt feltűnő, hercegi származását sejtető hermelin bélésű palástjáról: GOMBOSI-LŐVEI 2007. 216-217. (49. jegyzet)

⁵⁰³ Hermelindíszesek voltak az osztrák tartományok (Ausztria, Stájerország, Tirol) hercegi süvegjei is („Erzherzogshut”) – 17. század eleji tirolói és osztrák példányait, valamint a Szent Lipót (III. Lipót őrgróf) klosterneuburgi koponyaereklyéjéhez ugyanekkor készült darabot ld.: Leopold 1985. 397-398, 427-428. (Kat.-Nr. 562, 608-610), Abb. 84, 89-90; A hercegi süveg a vállán hermelindíszes, többnyire bíbor színű palástartalattal együtt a Babenbergeknél majd a Habsburgok számtalan ábrázolásán feltűnt, teljesen összefonódott például Ausztria védőszentjének, Szent Lipótnak az ábrázolásaival. Néhány korai (14–15. századi) példa: *Babenberger* 1976. 266. (Kat. Nr. 313), Abb. 5 [II. Henrik herceg címerekkel, a klosterneuburgi káptalanterem (Leopoldikapelle) 1340 körül készült üvegfestményén]; 258. (Kat. Nr. 296), Abb. 53a (Szent Lipót 1460 körüli kőszobra, Klosterneuburg); a klosterneuburgi káptalanterem üveglakairól

Csáktornyai Lackfi István nádor (+1397) előre kialakított sírhelyére és még életében kifaragtatott, címeres sírkövére⁵⁰⁴ (298-300. kép) az általa alapított keszthelyi ferences kolostor templomának szentélyében a boltozat Lackfi-sisaccímerrel ékesített záróköve⁵⁰⁵ tekintett le. A sírhelyet pompás falképdísz⁵⁰⁶ övezte, a déli fal alsó sávjának festett függőymotívumában a Hermány nemzetségnek a Lackfi-címer ábráját is alkotó sárkánya végtelenített mustrájával,⁵⁰⁷ míg a templomépítés 1386-os befejezését a diadalíven ma már csak leírásból ismert felirat örököltette meg⁵⁰⁸. A minden bizonnyal a települést birtokló Kán nembeli Siklósi család alapította,⁵⁰⁹ siklósi ágostonos kanonokrendi kolostor templomának szentélyében a későbbi birtokos Garaiak kenotáfium (valódi sírhoz nem kapcsolódó síremlék) gyanánt helyezték el a meggyilkolt Garai (I.) Miklós nádor (+1386) befejezetlenül maradt sírlapját⁵¹⁰ (495-499. kép). Nem sokkal 1408 után a korábbi bordák és zárókövek felhasználásával a teljes szentélyt újraboltozták, egyik zárókövén stukkóból megmintázták a Garai-címert (1177, 1179-1180. kép), és az épületrész teljes falfelületét igen jó színvonalon újrafestették, több boltozatkikelyben és az egyik ablakbélletben (1182. kép) festett Garai- és házassági kapcsolatot jelző Cillei-címerekkel, valamint az egyik bélletcsúcsban az 1408-ban alapított Sárkányrend jelvényével (1181. kép).⁵¹¹

Az Alsólendvai Bánfiak, a Lackfiak és a Garaiak az arisztokrácia legfelsőbb rétegéhez tartoztak.⁵¹² A náluk egy társadalmi szinttel lejjebb álló, de még mindig jelentékeny birtokos, esetenként vártulajdonos réteg képviselője volt az a Tornai János (+1406), akinek a tornai (Turňa nad Bodvou, Szlovákia) római katolikus templomban maradt fenn a környékbeli kőből faragott, nem túlságosan magas

(Adalbert Őrgróf, II. Henrik, Szent Lipót) ld. még: *Leopold* 1985. 154-156. (Kat.-Nr. 40, 42-43); A tartományúri viselet Alsó-Ausztriában átkerült a hercegi származásának tartott Szent Kristóf ábrázolásaira is, pl. 1330 táján Schönggrabernben (LANC 1983. 273.; Abb. 474), de a széles hermelingallérú, vörös palást, süveg nélkül, a trevisói S. Nicolo nagy Szent Kristóf-falképén is feltűnik.

504 ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 25-26.; 2. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 36, 46.; 8. kép; VÁRADY 1999a. 8-9, 32, 48-49. (11. sz.); 7, 31/1. kép

505 PROKOPP 1980. 367.; M. ANDA 1985. [5.]; *Magyarországi művészet* 1987. I. 407.; II. 458. kép; TÓTH 1990b. 152.; TÓTH–JÉKELY 2006; a kolostorra: KARÁCSONYI 1923. 186.; CSEMEGI 1941a; TÓTH 1990b. 152, 160. (62. jegyzet)

506 PROKOPP 1980; PROKOPP 1983. 158-159.; M. ANDA 1985; PROKOPP 1995. 155-158.; JÉKELY 1998. 137.; RÁDY 2007; JÉKELY, *Lackfi*.

507 TÓTH–JÉKELY 2006. 420.; RÁDY 2007. 15. kép; JÉKELY, *Lackfi*; a heraldikus motívumok, személyes jelvények vagy rendjelvények végtelen mustrájával díszített falfestések és textíliák divatjáról, 14. század végi és 15. századi példák felsorolásával ld. LŐVEI 2006d. 253, 254-255.

508 PROKOPP 1980. 367, 369.; PROKOPP 1995. 155.

509 *Mon. Vat.* I/1. 1885. 266, 276, 310.; GYÖRFFY 1987. I. 378, 379.; LŐVEI 1995a. 177.

510 G. SÁNDOR 1988. 99.; LŐVEI 1994e. 276-278.; MAROSI 1998. 101.; JÉKELY 1998.

511 G. SÁNDOR 1988; LŐVEI 1995; JÉKELY 1998; JÉKELY 2003; LŐVEI 2003a; JÉKELY, *Lackfi*.

512 Siklós, Keszthely és Bántornya közös tárgyalása, kiegészítve a Drugetek gerényi (Horjani, Ukrajna) és az Apafiak almakeréki (Mălinăcrav, Románia) festészeti ciklusaival: MAROSI 1998. 110-113.; 1-5. kép

művészi színvonalról tanúskodó sírköve (106-107. kép).⁵¹³ Családja utolsó sarja volt, és a sírlapon láthatóhoz hasonló címere díszíti a templom szentélyboltozatának egyik zárókövét is; az együttes, az újabb feltárások tanúsága szerint, a 14. század végén igen kvalitásos falképdísszel egészült ki, amelynek megbízója ugyancsak Tornai János lehetett.⁵¹⁴ A feltárás alatt álló falképek beható elemzése azonban még hátra van, és nem elképzelhetetlen, hogy már az 1409-től birtokos özdögei Besenyő Pál (†1432/34) korábbi horvát és szlavón bán és rokona, Berencsi „Sáfár” István (†1440) voltak a készíttetői.⁵¹⁵ Egy özdögei Besenyő Pál címerével díszített, igen kvalitásos kehely mindenestre Torna akkori birtokosa, gróf Keglevich János ajándékaképp került 1815-ben a Magyar Nemzeti Múzeumba.⁵¹⁶ A tornai templom folyamatban lévő helyreállítása során 2008-ban a diadalív előtti törmelékrétegből egy vörös márvány sírkő darabja bukkant elő, *de thorna* feliratrészlettel (1207. kép);⁵¹⁷ a Tornai Jánosénál sokkal jobb színvonalú faragvány, betűtípusa és sisaktakaró-töredékének levélformái alapján, az 1430-as, 1440 körüli évekre keltezhető, és a Stibor síremlékek mestere⁵¹⁸ környezetéhez köthető. A töredékes címerpajzs bojtos párnát mutat (eredetileg valamilyen tárgy még rá lehetett helyezve), a Besenyő Pál pecsétjein és kelyhén látható, királynő mellképét ábrázoló címertől igencsak különbözik. Talán Berencsi István eddig ismeretlen címeréről lehet szó, ő élete végén, 1437–1439 között tornai ispán volt, utódai pedig Tornaiként nevezték magukat.⁵¹⁹

Szabó Tekla, az óraljaboldogfalvi (Sîntămăria Orlea, Románia) ma református templom nyugati karzatalja falképeinek ikonográfiai vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy az ábrázolások funeráris összefüggésekbe illeszthetők – figyelemre méltó a két női donátor ábrázolása alatt erősen megsüllyedt padlózattal kapcsolatos megfigyelése és annak temetkezésre utaló nyomként való értékelése.⁵²⁰

Kizárható viszont az 1275-ös építési engedélyezéshez kapcsolható zsegrai (Žehra, Szlovákia) templom keresztet és Zsegrai-címert ábrázoló, korai sírkövének (935-938. kép), illetve a legalább évszázadnyival későbbi boltozatot tartó középoszlop szarvasos Zsegrai címerének és a templom a sírkőnél ugyancsak sokkalta későbbre keltezhető falképeinek lényegi – vagyis a család több generációs, rendszeres hozzáttételein túlmutató, egyetlen személyre vonatkoztatható – összefüggése.⁵²¹

⁵¹³ CSOMA 1887b; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 23-28.; CSOMA 1915. 18, 19.; 5. ábra; LŐVEI 1991d. 51.; 5. kép

⁵¹⁴ CÁP–GOMBOŠ 2006; JÉKELY, *Lackfi*; (a rájuk és birtoklásukra vonatkozó legfontosabb adatok: CSÁNKI 1890. 244.; ENGEL 1996. II. 32, 35, 245.).

⁵¹⁵ A rájuk és birtoklásukra vonatkozó legfontosabb adatok: CSÁNKI 1890. 244.; ENGEL 1996. II. 32, 35, 245.

⁵¹⁶ LŐVEI 1991d. 49-51.; 1-2. kép

⁵¹⁷ Ismeretért Krcho Jánosnak tartozom köszönettel.

⁵¹⁸ LŐVEI 1999b.

⁵¹⁹ ENGEL 1996. II. 32.

⁵²⁰ SZABÓ 2007.

⁵²¹ Zsegrai János *comes* 1275-ben kapott engedélyt Muthmer szepesi préposttól a templom alapítására: ŽÁRY 1986. 258.; LUXOVÁ 2003. 664.; a Szepesség 13. században épült, a 14. század utolsó, a 15. század első évtizedeiben kéthajós rendszer szerint beboltozott

A már említett Almakeréken (Mălîncrav, Románia) a szentélyboltozat sisakcímeres záróköve körül az egész épületrészt egységes, 1404/1405 előtt készült falképdísz borítja, amelynek megrendelőjét a forrásokban 1399-ben feltűnő Apafi Péter fia Miklós udvari lovag személyében keresi a kutatás.⁵²² Apafi Miklósnak az 1440-es években kelt végrendeletében azonban Almakerék csak második helyen szerepel Apanagyfalu (Nușeni, Románia) jobban dotált Szent Gellért-temploma mögött,⁵²³ így valószínűleg Nagyfaluban kell keresnünk a mindkét templom kegyuraságát birtokló Miklós sírját. Az almakeréki templom 1460–1465 tájára keltezhető szárnyasoltárának predelláján feltűnő Apafi-címerpajzs⁵²⁴ az ő utódainak támogatásáról tanúskodik, Apafi Miklós unokájának, almakereki Apafi Mihálynak (+1470/1472) nem sokkal későbbi, hasonló címerű sírköve⁵²⁵ mindenesetre a marosvásárhelyi (Țîrgu Mureș, Románia) vártemplomból, az egykori ferences kolostor templomából került elő, valószínűsítve, hogy Almakerék ebben az időben a gazdag falképdísz és címeres oltár ellenére sem szolgált a családtagok temetkezőhelyül.

A középkori Magyarország templomi falképdíszjeinek többsége nem kapcsolható össze fennmaradt síremlékekkel, a Turniscsán, Keszthelyen, Siklóson, Tornán igencsak valószínűsíthető közvetlen kapcsolatoknál azonban nagyságrenddel több hasonló esettel lehet számolni akár csak a fennmaradt falfestészeti emlékanyag esetében is. Különösen igaz lehet ez az oltalomkeresés, a közbenjárás, a beajánlás, a különítélet különböző, a bűnbocsánat reményét fokozottan kifejező jeleneteit és donátorábrázolásokat is magában foglaló képek és falképciklusok esetében.⁵²⁶ Elsősorban a sírkőanyagnak, de a falképeknek is óriási mérvű pusztulását jelzi azonban, hogy összetartozó emlékek mégis alig találhatók. Ha akárcsak a legújabbban szerencsés módon felélénkült erdélyi és partiumi falképkutatás és katalogizálás eredményeit nézzük, a közzétett 68 falképes templomból⁵²⁷ csupán öthöz köthető középkori sírkő is, ezek közül azonban négy esetben vagy a templom körüli temető

templomairól: ŽÁRY 1986; *Magyarországi művészet* 1987. I. 537-539. (MAROSI E.); a templomban lévő címer: *Magyarországi művészet* 1973. II. 176. kép; *Gotika* 2003. 66. kép; a sírkőről: RÓMER 1874. 60.; XII/3. tábla; CSOMA 1888a. 123-124.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 2-5.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337, 339.; 338/3. ábra; a falképekről: RADOCSAY 1977. 174-177.; PROKOPP 1983. 191-192.; WEHLI 1987. 187, 200.; *Magyarországi művészet* 1987. I. 476. (PROKOPP M.); II. 682, 1321, 1730-1732. kép

⁵²² MAROSI 1987b. 116, 118.; MAROSI 1998. 113.; MAROSI 2001c. 136.; Apafi Miklós személyére: ENGEL 1996. II. 14.

⁵²³ ENTZ 1996. 226-227.; GOGÂLTAN 1998-1999. 126.

⁵²⁴ FIREA 2004–2005. 139, 141.; Fig. 17

⁵²⁵ VERNEI-KRONBERGER 1939. 43, 72. (204. jegyzet); 24.c tábla; KELEMEN 1945. 62.; ENTZ 1996. 96, 115.; 185. kép

⁵²⁶ Vö. MAROSI 1987b. 119-121.; WEHLI 1987. 189-190.; MAROSI 2008. 213-215.; Becsei Vesszős György zselizi (Želiezovce, Szlovákia) különítéletéről: LEPOLD 1941; VÉGH 1984.

⁵²⁷ LÁNGI–MIHÁLY 2002; LÁNGI–MIHÁLY 2004; LÁNGI–MIHÁLY 2006; JÉKELY–KISS 2008.

durva faragású, egyszerűbb sírkövről van szó [Ördögösfűzes⁵²⁸ (Fizeșu Gherlii, Románia; 15. kép), Szamosújvárnémeti⁵²⁹ (Mintiu Gherlii, Románia; 1208. kép), és talán Szalárd⁵³⁰ (Sălard, Románia; 944. kép)], vagy rajzról ismert, személyhez nem is köthető sírlapról [Kolozsvár (Cluj, Románia), Szent Mihály-templom⁵³¹ (923. kép)]. A 68-ból egyetlen helyen, Mezőtelegden (Tiliagd, Románia) valóban igen jelentős síremlék található, annak a Telegdi István kincstartónak (†1514) a sírköve⁵³² (448-449. kép), aki saját emlékének elkészíttetésével párhuzamosan a templomot is korszerűsítette, késő gótikus hálóboltozattal látta el és reneszánsz berendezési tárgyakkal szerelte fel, egy építési-felszentelési felirat szerint 1507-ben⁵³³. Az épület falképei ugyanakkor vagy egy évszázadnyival korábbiak, igaz, a kincstartó felmenői lehetnek a megbízói.⁵³⁴

Magyar vonatkozású itáliai emlék a nápolyi Santa Maria Donnaregina egykori klarissza kolostortemplomában Magyarországi Mária királyné (†1323) Tino di Camaino sienai szobrász és Gagliardo Primario nápolyi építész által 1325–1326-ban emelt, gazdag szobrászi díszű, baldachinos falisíremlék (1209-1213. kép).⁵³⁵ Az elhunyt kolostoralapítóra egész sor címer és díszítmény utal a teljes egészében a sír környezeti dekorációjaként megjelenő templomban (1214-1215. kép), így egy faragott kőcímer a bejárat fölötti homlokzat oromzatában, az apácakarzat boltozatának utóbb részben lefaragott zárókövein, valamint a karzat- és a szentélyboltozat boltmezőinek festett boltsüvegeiben (a szentély mázas padlócsompéin látható címerek már erősen retrospektív, 1480 körül készült hozzáadások). A sír és síremlék környezetét alkotta az apácakarzat 1308–1320 között Pietro Cavallini által festett falképsorozata is, benne a magyar szent királyok fehérrel és vörössel hétszer vágott heraldikus háttér előtt megfestett ábrázolásával.⁵³⁶

Az Ausztriában, Svájcban, Angliában, Németországban jelentős számban fennmaradt, alapítványok és temetkezőhelyek díszítéseihöz tartozó, donátorábrázolásokkal is jelölt, középkori üvegablakok⁵³⁷ Magyarországon nem

528 DEBRECZENI László vázlatkönyvei, 1935. évi kötet, 99. (Debreczeni-gyűjtemény, Református püspökség, Kolozsvár; fényképe: KŐSZEGHY, *Nyilvántartás*)

529 HENSLMANN 1870. 268.; ORNSTEIN 1896; VERNEI-KRONBERGER 1939. 14-15, 22, 31, 32, 60. (41. jegyzet)

530 BORZÁSI–EMŐDI 1996. 9, 10.

531 JAKAB 1870b. VIII. tábla

532 CSERGHEŐ 1889. 34-36.; EMŐDI 1998. 177-178.; 3. kép; EMŐDI–VARGA 1999. 246, 264.

533 EMŐDI 1998. 177.

534 PROKOPP 1983. 168.; MAROSI 1987b. 78.; WEHLI 1987. 206.; *Magyarországi művészet* 1987. I. 605. (PROKOPP M.); II. 1394, 1397. kép; LÁNGI–MIHÁLY 2004. 82-83.

535 FRAKNÓI 1905; VALENTINER 1935. 100-108, 158, 159.; 44-54. tábla; BAUCH 1976. 171, 182.; 288. kép; ENDERLEIN 1997. 89-98, 191-193.; LŐVEI 1998c. 18-23.; 1-3. kép; MICHALSKY 2000. 117-121, 289-297. (Kat. Nr. 22); Abb. 20-27

536 LŐVEI 1998c. 23-28.; 4-6. kép

537 Néhány példa: Ausztriában a Babenberg alapítókat ábrázoló üvegablakok Heiligenkreuzban és Klosterneuburgban: *Babenberger* 1976. 262-266. (Kat.-Nr. 302-313, FRODL-KRAFT, E.); Abb. 5; *Leopold* 1985. 159-163. (Kat.-Nr. 51-58); a gamingi kartauzi kolostor alapítóját, II. Albert

ismertek, a hiány azonban feltehetően az emlékanyag pusztulásával magyarázható [a rusti (Rust, Ausztria) Halász-templomtól eltekintve sehol sincs *in situ* megőrződött középkori üvegablak a Kárpát-medencében]. Annál is inkább feltehető ez, mivel magyar megbízó külföldi üvegablak-alapítványáról nemcsak forrásadat, de maguk az ablakok is rendelkezésünkre állnak. A konstanzi zsinaton résztvevő Kanizsai János esztergomi érsek 20 forintot adományozott a klein-baseli karthauzi kolostor templomában üvegablak készíttetésére: „il reverendissimus pater Dominus Johannes archiepiscopus Strigonicensis de Ungaria dedit xx florenos pro fenestra vitrea prope cocleam”. Az 1416-ban felszentelt egykori kolostortemplom szentélyében ma másolatban látható, eredeti ablaktáblák a baseli Historisches Museumba kerültek: egy-egy tábla Szent Lászlót (1216. kép), illetve a főpapi ornátusban imádkozó alapítót (1217. kép) ábrázolja, egy harmadikon pedig a sasszárnyas Kanizsai-címer látható, fölötte infulával (1218. kép). Arról nincs adat, hogy az érsek személyesen is járt-e Baselben, a donációra mindenestre 1418. évi halálát megelőzően került sor, ha esetleg magát az ablakot valamivel később is készíthették el.⁵³⁸

Az örökmécsesek, mécsesfülkék, halotti lámpások nemcsak a temetőknek voltak tartozékai,⁵³⁹ hanem a temetkezésre használt templomoknak és kolostoroknak is. A pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) Szent Lőrinc-templomban Dorottya, Steffan Bernschof felesége 1499-ben az örökmécses közelében („bey der pfarrliechten”) választott sírhelyet.⁵⁴⁰ A soproni volt ferences templomban 1491-es évszámú, a karzat déli pilléréhez kapcsolódó halotti lámpás található.⁵⁴¹ A kassai (Košice, Szlovákia) Szent Erzsébet-templom csavart oszlopra állított, fiáleszerű tabernákuluma halotti lámpásként él a köztudatban (1220. kép).⁵⁴² A regensburgi székesegyház sírkövekben és síremlékekben ma is páratlanul gazdag kerengőjének falában, a kerengőudvart annak középvonalában átvágó, temetkezésben leggazdagabb *mortuarium*-folyosó

herceget és családját ábrázoló üvegablakok, 1347–1349: *Habsburger* 1979. 457–458. (Kat.-Nr. 253); Abb. 8; II. Albert (+1358) ottani sírhelyéről: STELZER 1991; Kuenring és Streun zu Schwarzenau alapítóábrázolás ismeretlen ausztriai lelőhelyről, 1380-as évek, Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum: *Kuenringer* 1981. 129–130. (Kat.-Nr. 125, ROSENAUER); Abb. 39; III. Albert herceg és feleségei, 1390 körül, St. Erhard in der Breitenau: *Gotik Steiermark* 1978. 163–164. (Kat.-Nr. 139b); Abb. 57; HEINRICVS TVMPREPOSITVS (dómprépost) ábrázolása az Amstetten melletti Ardagger kolstorában, 1230/1240: KOCH 2007. 212.; Abb. 237; A Habsburgoknak a svájci Königsfeldenben lévő kolostor szentélyében a meggyilkolt I. Albert német király (+1308) családtagjai által alapított üvegablakok, 1325–1330 között: MAURER 1954. 75–76.; Abb. 65, 67, 143, 167, 169; Jelentős figurális ciklus található az 1340–1344 körüli évekből az angliai Tewkesbury egykori apátsági templomában: KRÄMER 2007. 158–161.; Abb. 82–86; A nürnbergi patrícius családok (pl. Pömer, Haller) üvegablakai a Sebalduskirchében: WEILANDT 2007. 118.; Abb. 99; 647–650.; Abb. 402–404

⁵³⁸ BAER 1941. 516, 517, 521–522.; Abb. 273–275; DELMÁR 1941. 39. (1. jegyzet); KERNY 1987. 356–357.; SZENTMÁRTONI SZABÓ 2008. 397–398.; 9. kép

⁵³⁹ A teológiai háttér és a temetői vonatkozások tárgyalását ld. korábban a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a Középkori Magyarországon” című fejezetben.

⁵⁴⁰ MAJOROSSY 2006. 90.

⁵⁴¹ HENSZLMANN 1880a. 54.; 38. ábra; CSATKAI 1956. 259, 265.

⁵⁴² MAROSI 1971b. 271–272.; 20. kép

(1219. kép) bejáratánál kőből faragott, címerdíszes, 14. századi fülke látható egy kisebb szenteltvíztartó fölött, egy másik gótikus darab pedig a II. Hartwig regensburgi püspök (†1164) temetkezőhelyének sokkal korábban épült, háromkaréjos Allerheiligenkapelle *mortuariumból* nyíló bejáratánál található.⁵⁴³ A trieri székesegyház kerengőjének északnyugati sarkában, a dómba vezető bajáratnál a fal elé állított oszlopra állított, fiáleszerű lámpása mellett a magasan lévő fülke elérését lehetővé tévő kis kőlépcső is megvan (697. kép). A díszes faragvány egy együttes részét képezi, mellette a falon látható az Edmund von Malberg dómdékán (†1478) állíttatta, Nikolaus Gerhaerts van Leydennek tulajdonított Madonna-szobor, a kanonok családi címerei sorakoznak magán a mécsesfülkén is, és a főpap sírhelyét a Madonna lábai előtt alakították ki.⁵⁴⁴ A családi sírhelyek, sírkápolnák önálló halotti lámpásaira jó példákkal szolgál a nürnbergi Sebalduskirche, ahol a patrícus Tuchereknek a Szent Miklós-oltárhoz kapcsolódó sírhelyéhez tartozó mécsesfülkében a család halotti emléknapiján három gyertyát gyújtottak,⁵⁴⁵ Berthold Volckamer (†1452) öröklámpása éjjel és nappal, Paulus Volckameré (†1505) nappal égett,⁵⁴⁶ és volt örökmécsese a Nützel családnak és Christina Sendelbachnak is.⁵⁴⁷

A Sebalduskirche általában is gazdag tárháza a városi patrícus családok összművészeti kialakítású temetkezési helyeinek. Hasonló gazdagság és összetettség a magyarországi városok templomaiban, függetlenül a megmaradás sokkal kisebb arányától, eleve is sokkal ritkább lehetett. A Haller-család nürnbergi sírhelyén például a ma részben már csak leírásokból és ábrázolásokból ismert sírlapok és falakra aggatott halotti pajzsok száma félszáznál több – 1198 és 1727 között élt – családtag emlékét őrizték.⁵⁴⁸ [Pedig nem is minden családtag nyugodott Nürnbergben, például Petrus Haller von Hallerstein nagyszebeni polgármester, szász gróf (†1569) nürnbergi mintákat követő bronz sírlapját a nagyszebeni (Sibiu, Románia) plébániatemplom őrzi.]⁵⁴⁹ A padló családi címerrel díszített sírkőlapja fölötti falfelületen címeres konzolon, baldachin alatt álló Krisztus-szobor, címeres feliratos epitáfium, a 17. század elején már csak nyomokban látható, sarkán címert hordozó falkép tartozott a városi tanácsnokokat adó Richter család 1437 táján kialakított sírhelyéhez.⁵⁵⁰ A Tucherek már említett, örökmécsessel is ellátott sírhelyén 1507-ben nagyméretű halotti táblát függesztettek a falra, hogy a korábban a templomba temetett családtagok nevének rajta történő jegyzékbe foglalásával megoldják az újabb sírkövek elhelyezését már lehetetlenné tevő helyhiányt. Fölötte színes üvegablak két oldalán címeres konzolon szobrok, a falsíkon halotti címerek tartoztak az együtteshez, amelynek egy 18. századi rajz szerint egy pluviáléból és 12

543 TRAEGER 1980. 61.; Abb. 34, Tafel 25

544 IRSCH 1931. 291-294, 296.; Fig. 191a-b, 193

545 WEILANDT 2007. 248, 702-703.

546 WEILANDT 2007. 599-600.

547 WEILANDT 2007. 665, 690.

548 WEILANDT 2007. 643-646.; Abb. 601

549 ROTH 1934. 146.; Abb. 184; ALBU 2002. 61-63. (Nr. 47); Abb. 28

550 WEILANDT 2007. 91-92.; Abb. 73-75

különböző kazulából álló, gazdagon hímzett, a családi címerrel minden esetben megjelölt miseruha-gyűjtemény is része volt; ma is megvan a család 1486-ban egy régebbi helyett újonnan csináltatott sír-szőnyege (*Grabteppich*), és tudni lehet később miseruhákhoz felhasznált ravatalterítőikről (*Leichentuch, Bahrtuch*) is.⁵⁵¹ A Sebalduskirchében sem a Tucher-kazulákból, sem a forrásokban említett más középkori miseruhákból nem maradt egy sem,⁵⁵² több onnan származó, az istentiszteletek alatt a sírra terített, a hideg padlón történő ülést vagy térdeplést kényelmesebbé tevő sír-szőnyeget („knyen oder sytzen und betten bey dem grabtebich”) azonban ma is őriznek a múzeumok,⁵⁵³ és megmaradt a Szent Péter-oltár címerrel jelölt antependiuma⁵⁵⁴ is. Az oltárokra a donátorok címereikkel ékes gyertyatartókat készíttettek.⁵⁵⁵ A városi tanácsstagokat adó Koler családnak a nürnbergi Barfüßerkloster kerengőjének két boltszakaszában a 14. század második felében kialakított sírhelyén egy 1530-as évekbeli rajz szerint a padlóban sorakozó sírlapok fölötti falfelületet a fölkében álló Fájdalmas Krisztus szobrához imádkozó, rég elhunyt családtagok címeres konzolokon térdeplő szobrai, hosszú feliratszalag, a házassági kapcsolatokat jelző címerpárok és a boltozat alá függesztett halotti pajzsok töltötték ki.⁵⁵⁶

Gazdag polgári család esetében a fiági leszármazásnak például a Hallerekéhez hasonlóan hosszú periódusára Magyarországon egyáltalán nem találni példát, mindenesetre az arisztokráciába felemelkedő, lőcsei (Levoča, Szlovákia) Thurzók másfél évszázadnál hosszabb, Szent Jakab-templombeli temetkezési hagyománya máig meglévő síremlékek és halotti pajzsok, valamint ma már hiányzó halotti zászlók és fegyverek egész sorát hagyta maga után az épületben a 15. század közepétől a 17. század első negyedéig (a Thurzó-család számos tagja ráadásul több más helyen is temetkezett osztrák, morva és német területeken).⁵⁵⁷ A folyamat elejének tanúja egy nagyon erősen kopott felületű, a Thurzó-címert korábban még jobban, ma már csak nyomokban mutató, vörös márvány sírkő (1221-1222. kép), amely a templom belsejéből került a déli homokzati falba. Tipológiai és csekélyebb mértékben stílusbeli megfontolások alapján a 15. század 50-es, 60-as éveire keltezhető, és valószínűleg Thurzó (I.) György (+1457/1460) kereskedő és tanácsos sírját fedte – ő lehetett a lőcsei családi sírhely egyik megalapozója.⁵⁵⁸

⁵⁵¹ WEILANDT 2007. 156, 246, 248, 249, 703-704.; Abb. 134a-d, 202-203

⁵⁵² WEILANDT 2007. 723-728.

⁵⁵³ WEILANDT 2007. 249.; Abb. 83, 203-206

⁵⁵⁴ Glasgow, Burrel Collection: WEILANDT 2007. Abb. 302

⁵⁵⁵ WEILANDT 2007. 626.

⁵⁵⁶ WEILANDT 2007. 93-94.; Abb. 76

⁵⁵⁷ LUDIKOVÁ—MIKÓ—PÁLFFY 2006. 327-334, 342-355, 365-369, 373-. (4-5, 7-8, 10-13, 23-24, 28-30. sz.); 3-4, 11-19, 21-23, 33-36, 41-45. kép

⁵⁵⁸ HENSZLMANN 1878. 139.; KŐSZEGHY 1934. 13-16. (9-12.); VERNEI-KRONBERGER 1939. 42, 71. (200. jegyzet); VARGA—LŐVEI 1990-92. 162. (62. jegyzet); LUDIKOVÁ—MIKÓ—PÁLFFY 2006. 332.

A kápolna- és oltáralapítások, de a sírhely ezektől függetlenül történt megválasztása is templomi kegytárgyak, felszerelések ajándékozásával, elkészíttetésével függhetett össze Magyarországon is. A végrendeletekből kelyhek, oltárra állítható keresztek, különböző liturgikus textilek adományozására olvasható ki adat.⁵⁵⁹ A ma ismert tárgyak egy részén címer [pl. a soproni Szent Mihály-templom két kelyhe,⁵⁶⁰ illetve a Kanizsai-címeres kismartoni (Eisenstadt, Ausztria) kehely⁵⁶¹] vagy felirat (pl. Wolfgang Haiden kőszegi kelyhe 1486-ból⁵⁶²), esetleg mindkettő (pl. Suky Benedek kelyhe⁵⁶³) jelzi a készíttetőt, sírhellyel, meglévő síremléssel való összefüggésükre azonban alig-alig lehet következtetni. Fennmaradt például Szécsi Dénes esztergomi érsek (†1465) címerrel jelölt kelyhe Esztergomban,⁵⁶⁴ az ő donációi negyedszázados hivatalviselése alatt azonban olyan nagy számúak lehettek érseki székhelyén, hogy a halálát jóval megelőzően, 1450 körül készíttetett kegytárgy aligha kapcsolódhatott közvetlenül az egyébként fennmaradt sírlappal⁵⁶⁵ (433-435. kép) jelölt sírhelyhez. Még kevésbé lehet ezzel számolni Bakócz Tamás esztergomi érsek (†1521) 1500 körül készült, címerével 1517-ben megjelölt kelyhe⁵⁶⁶ esetében, amely örökösei, az Erdődyek családi gyűjteményéből került múzeumba, és feltehetően Zágrábhoz, nem pedig a Bakócz-kápolnához köthető a Bakócz–Erdődy-címerrel jelzett, esztergomi Graduale⁵⁶⁷. A Bakócz-kápolna (1086-1088, 1187, 1194-1198. kép) felszereléséhez tartozott viszont egy a casula-kereszt alján címerrel jelölt miseruha az esztergomi kincstárban.⁵⁶⁸ Egy – korábban a Kosztka, majd a jelenlegi szlovák szakirodalom által a Zima család tagjaként meghatározott – Márton nevű polgárnak a trencsényi (Trenčín, Szlovákia) plébániatemplomban lévő, 1498-as évszámú sírkövén (1223. kép) a kardot tartó kart ábrázoló pajzshoz igen hasonló ábrájú címer található a templom egyik sodronyzomácos kelyhén.⁵⁶⁹

⁵⁵⁹ SZENDE 2004. 196-201.

⁵⁶⁰ *Pannonia Regia* 1994. 528-529. (X-43 és 44. kat. sz., ASKER CZ É.)

⁵⁶¹ *Die Ritter* 1990. 253. (Kat.-Nr. VI. 70, PRICKLER, H.); *Sigismundus* 2006. 391. (4.101 kat. sz., WETTER, E.)

⁵⁶² *Pannonia Regia* 1994. 527. (X-41. kat. sz., ZSÁMBÉKY M.)

⁵⁶³ GENTHON 1948. 231-232.; 244. kép; BEKE 1980. 60-63.; 56-58. kép; *Sigismundus* 2006. 385-386. (4.95 kat. sz., WETTER, E.)

⁵⁶⁴ GENTHON 1948. 233.; 245. kép; BEKE 1980. 63-65.; 59-60. kép; *Pannonia Regia* 1994. 526. (X-39. kat. sz., CSÉFALVAY P.)

⁵⁶⁵ MÁTHES 1827. 63-64. (§. 101.); Tab. VII. lit. A.; TÓTH 1964. 170-171, 174, 176, 177, 181-183. (29, 50, 64. jegyzet); 5-6. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 592, 699.; II. 1705. kép; VÁRADY 1999a. 22, 34, 44. (6. sz.)

⁵⁶⁶ BEKE 1980. 44.; 30-31. kép; *Pannonia Regia* 1994. 529-530. (X-46. kat. sz., H. KOLBA J.)

⁵⁶⁷ GENTHON 1948. 312-320.; BALOGH 1955. 10.; 7. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 530. (Kat.-Nr. 575, TÖRÖK Gy.); Abb. 46 a-d; *Pannonia Regia* 1994. 428-433. (IX-13. kat. sz., MIKÓ Á.–ROZSONDAY M.)

⁵⁶⁸ GENTHON 1948. 274-276.; 292. kép; BALOGH 1955. 10.; 6. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 465-466. (Kat.-Nr. 462, CSERNYÁNSZKY M.); *Pannonia Regia* 1994. 533-534. (X-52. kat. sz., LÁSZLÓ E.)

⁵⁶⁹ SÁNDORFI 1885. 142-144, 145.; 9. kép; SÁNDORFY 1890. 367-368.; VÁLINÉ 2000. 313.; LUXOVÁ 2003. 330.

6.5. Halotti fegyverek és pajzsok

A temetés és azt követően a sírhely feldíszítése, a templomi környezet alakítása az okleveles források, végrendeletek alapján összekapcsolódott a halott fegyvereinek, pajzsának, címerének ajándékozásával, illetve a templomban történő elhelyezésével.⁵⁷⁰ A gyertyákkal övezett, keresztes szemfödéllel letakart ravatalra fektetett kard és pajzs ábrázolása látható Szent Hedvig legendája 1504 körül Boroszlóban (Wrocław) készült kéziratában a Szakállas Henrik sziléziai herceg siratását megelenítő miniatúrán.⁵⁷¹ Az egyháznak juttatott javak egy részét, így a lovakat és fegyvereket nyilván használatba vették, esetleg eladták, az uralkodók, arisztokraták esetében gyakran külön a temetési menet, illetve a ravatal díszeként elkészített, címeres halotti pajzsok, zászlók azonban a sírra vagy a templomok falára kerültek. Az erre vonatkozó leginkább közismert magyarországi adatok I. Károly (†1342) budai és I. Mátyás (†1490) bécsi felravatalozásának, illetve mindkettejük székesfehérvári temetésének leírásában találhatók.⁵⁷² Nyilván sokkal korlátozottabb formában, de ez jellemezhetette a nemesség temetési gyakorlatát is, megemlékezések szólnak például Mátyás király unokatestvérének, Dengelegi Pongrác János (†1476) erdélyi vajdának a temetéséről [Tövisen (Teiuș, Románia) sírköve is fennmaradt⁵⁷³], valamint Alsólendvai Bánfi Jakab (†1524) verőcei (Virovitica, Horvátország) temetéséről.⁵⁷⁴ Az újkorból megemlíthető – már csak különleges esete miatt is – Thurzó (III.) Szaniszló nádornak (†1625) a lőcsei (Levoča, Szlovákia) Szent Jakab-templomban elhelyezett halotti emlékei közül sarkantyúja és buzogánya, mivel azokat 1640 egy januári éjjelén a templomablakon át behatoló három tolvaj ellopta; egyiküket, aki a tárgyakat feltehetően Lengyelországban más Lőcsén eltulajdonított darabokkal együtt eladta, később elfogták, és ki is végezték.⁵⁷⁵

A 14. század második feléből származik a soproni egykori ferences templomban őrzött, vászonnal és bőrrel bevont fából készült, ovális tornapajzs, ráfestett címerrel és a tetejére erősített, kecskefejet ábrázoló, bőrből való sisakdísszel (1224. kép). A pajzs címere a soproni Gaissel patrícuscsaládé, és megegyezik a templom („Kecske-templom”) északi tornyán nyíló bejárat vimpergacsúcsa fölötti kőcímerrel (1225. kép). A faragványt a kutatás az 1367-ben gyilkosság miatt elmenekült, majd évekkel később királyi kegyelemmel visszatért Gaissel Henrikhez

⁵⁷⁰ SOLYMOSI 1987.

⁵⁷¹ KARŁOWSKA-KAMZOWA 1973. 14. kép

⁵⁷² Károly: THURÓCZY 1980. 225-230.; vö. HORVÁTH 1972. 130-137.; MAROSI 1995. 46-47
Mátyás: BONFINI 1936. IV/I. 162-166. (VIII.205-245.); magyar fordítás (KULCSÁR P.):
BONFINI 1995. 4.8.205-4.8.245); Mátyás 2008. 202-206.; vö. BAJÁK 2007. 9, 10.

⁵⁷³ SÁNDOR 1912; VERNEI-KRONBERGER 1939. 42.; BALOGH 1984. 49.; 10. kép; LUPESCU
2003. 842.; 11. kép

⁵⁷⁴ BAJÁK 2007. 10.

⁵⁷⁵ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 377-378.

kötötte, aki bűne jóvátételeként vállalhatta a toronyépítés költségeit. Őt ábrázolhatja a templom karzatának térdepelve imádkozó, írásszalaggal ábrázolt, festett donátorszobra is (1226. kép).⁵⁷⁶ Ez utóbbit legutóbb Takács Imre ugyan az 1400–1430 közötti időszakra keltezte, és az Agendorfer család 15. század eleji mecénatúrájával hozta kapcsolatba, de az alak ruházatának párhuzamai, például a székesfehérvári Anjou-sírkápolna vörös márvány figuráin (521, 527-531. kép), inkább az egy generációval korábbi, a Gaisselekhez köthető keletkezés mellett szól.⁵⁷⁷ Az egyik oszlop konzolának címertartó angyalfigurája is kecskés sisakdíszű ölel és másik karján pajzsot visel.⁵⁷⁸ Nehéz elképzelni, hogy az együttesnek ne lett volna fontos része a donátor és a városnak polgármestert is adó családja sírhelye – a templom és a kolostor egyébként a végrendeletek szerint kedvelt temetkezőhely volt a 15–16. században,⁵⁷⁹ ezért is lehetett szükség az 1491-es évszámú, a karzat déli pilléréhez kapcsolódó halotti lámpásra⁵⁸⁰.

A székesfehérvári prépostsági templomban Mátyás király (+1490) temetési szertartását végző Kálmáncsehi Domonkos fehérvári prépost (1474–1495) készítette az elhunyt uralkodó ma Párizsban őrzött, a hadserege gyalogsága által széles körben használt pavézék (*pavese*)⁵⁸¹ formáját követő, azoknál azonban kisebb méretű, legömbölyített sarkú és hullámíves keresztmetszetű, fára húzott domborított bőrből való, aranyozott halotti díszpajzsát [ún. „cseh” *pavese* („böhmische Pavese”)⁵⁸²; 1227. kép], az uralkodó és a saját címerével, valamint az istenszüloő Mária közbenjárásáért fohászkodó *Alma dei genitrix Maria interpella pro Rege Mathia* körirattal megjelölve (a pajzson két tartományi címer is látható, ami arra utalhat, hogy egy nagyobb sorozat egyetlen fennmaradt darabjáról lehet szó).⁵⁸³ A Mátyással kortárs Habsburgok temetéseikhez az egyes osztrák tartományok címereinek, sisakdíszjeinek és lobogóinak egész sorozatai készültek, igaz, ezek pajzsai egyszerű háromszögpajzsok. VI. Albert (+1463) öt címere pergamenborítású fából készült, színes festéssel, és a temetés után a bécsi Stephanskirche főoltárának vasrácsa fölé akasztották ki azokat, utóbb egyesítve III. Frigyes (+1493) hasonló, 15 darabból álló sorozatával; a hosszház két pillérje előtt álló mellékoltárok fölött kiállított gyűjtemény a két tartógerendájuk elkorhadását

⁵⁷⁶ HENSZLMANN 1880a. 61-65.; 48-51. ábra; VARJÚ 1897b; TOMPOS 1940; CSATKAI 1956. 258, 259, 264.; 183, 185. kép; III. tábla; TOMPOS 1976. 169.; 35. ábra; *Magyarországi művészet* 1987. I. 419. (ENTZ G.), 456. (MAROSI E.); II. 452. kép; BAJÁK 2007. 8-9.; 1. kép

⁵⁷⁷ *Pannonia Regia* 1994. 279-280. (IV-54. kat. sz.); a székesfehérvári és más analógiákról, és az összehasonlítás alapján a vélemény kritikája: LŐVEI 2004a. 76-80.; 131-132, 135, 138-141. kép

⁵⁷⁸ HENSZLMANN 1880a. 49. ábra; TOMPOS 1940. 30.; CSATKAI 1956. 259.

⁵⁷⁹ HÁZI 1921–1943. II/1. 307. (95. sz.), 310. (97. sz.), 417. (157. sz.); CSATKAI 1956. 255.

⁵⁸⁰ HENSZLMANN 1880a. 54.; 38. ábra; CSATKAI 1956. 259, 265.

⁵⁸¹ *Matthias Corvinus* 1982. 237-238. (Kat.-Nr. 130-132); Abb. 4; *Mátyás király* 2008a. 305-310. (8.7-13. kat. sz., VÉGH A., KOVÁCS S. T.)

⁵⁸² A Mátyás-pajzs megformálásához igen közel áll a Behaim von Schwarzbach német patrícius család hét 15. századi, fa alapon bőrborítású halotti pajzsának egyike (New York, The Metropolitan Museum of Art): *Nürnberg* 1986. 201-203. (Kat.-Nr. 60-3, NICKEL, H.)

⁵⁸³ Párizs, Musée de l'Armée: HOFFMANN 1928. 68-70.; *Matthias Corvinus* 1982. 235. (Kat.-Nr. 128, BALOGH, J.); Abb. 5; BAJÁK 2007. 11.; 2. kép; FARBAKY 2008. 17., kép a 16. oldalon

követően a bécsi Történeti Múzeumba került, addigra azonban a zászlók már elvesztek.⁵⁸⁴ Ebbe a közép-európai uralkodói körbe tartozik Cillei Ulrik (†1456) is, akinek temetésén a család névadó birtokközpontjában, Cilliben (Celje, Szlovénia) a négy nagy uradalma címeres zászlait egy-egy címerpajzzsal és aranyozott sisakkal egészítették ki.⁵⁸⁵

Az elhunyt faragott címerét hordozó, köriratos, többnyire kerek fatáblák (középkori német kifejezéssel: *Scheibe*⁵⁸⁶) alkotta halotti címerek („epitáfiumcímer”⁵⁸⁷), amelyeket a templomok falára függesztettek, a magyarországi emléanyagban a középkori síremlékek katalógusának 1541-gyel végződő gyűjtési időszakából mindössze két meglévő darab képviseli. Christof Perner szepesi várkapitány (†1530) és Wilhelm von Reichenburg német landsknecht-kapitány (†1538) emléktáblái a lőcsei (Levoča, Szlovákia) Szent Jakab-templomban láthatók (1228-1229. kép).⁵⁸⁸ Ugyanitt a Thurzó család és mások több halotti pajzsa már a 17. századból való.⁵⁸⁹

A márkusfalvi (Markušovce, Szlovákia) templomból származhatott az a három egyező méretű, egyforma körvonalú címerpajzsokat ábrázoló, ugyanolyan betűírású, festett fatábla, amelyeket 1896-ban a Millenniumi Kiállításon mutattak be a Máriássy család tulajdonából (374-376. kép).⁵⁹⁰ Ezek azonban nem halotti címerek, a felirataikban szereplő négy személy közül legfeljebb egyet temettek el később a templomban, és a pajzsok készítése idején mindannyian életben voltak még – a feliratok is csak mint az illető címerét (*Arma*) nevezik meg a táblákat. A készítettő, Csaholi Lúcia annak a Máriássy István szepesi főkapitánynak (†1516) volt az özvegye, akinek síremléke⁵⁹¹ (1230-1232. kép) ma is Márkusfalván található. Magának, valamint Szapolyai István özvegyének, Hedvig tescheni hercegnőnek, továbbá Szapolyai István két fiának, János és György szepesi grófoknak közösen festetett egy-egy táblát.⁵⁹² Bárczay Oszkár szerint eredetileg a templomban temetkező Máriássy István, valamint Szapolyai István címere is az együtteshez tartozhatott, és azokkal az özvegy férjének és férje jótevőinek kívánt emléket állítani, valamikor a férj 1516-ban bekövetkezett halálát követően és a tábla köriratában még élőként említett

⁵⁸⁴ VARJÚ 1897b. 110.; *Oberösterreich* 1983. 2. 163. (Kat.-Nr. 8.07, DÜRIGL, G.); 168. (Kat.-Nr. 8.18, HAIDER, S.)

⁵⁸⁵ CSUKOVITS 2002. 24.; BAJÁK 2007. 10.

⁵⁸⁶ WEILANDT 2007. 244.

⁵⁸⁷ BAJÁK 2007. 10.

⁵⁸⁸ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 340-341. (1. sz.), 342. (3. sz.); 8-10. kép

⁵⁸⁹ Thurzó (III.) Kristóf (†1614), Thurzó (III.) Szaniszló, ifjabb Friedrich Pobst (†1649), Jeremias Amman (†1659): LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006. 368-369. (24. sz.), 377-379. (29. sz.), 386-387. (36. sz.), 388-389. (38. sz.); 35-36, 45, 52, 54. kép

⁵⁹⁰ BÁRCZAY 1897b.

⁵⁹¹ MYSKOVŠKY 1876. 271-272.; CSOMA–CSERGHEŐ 1887; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 74-79.; DIVALD 1906. 104-105.; 77. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 685. (Kat.-Nr. 839, BALOGH, J.)

⁵⁹² Csaholi Lúcia felirata, a Bárczay által közölt rajz alapján: *Arma generose domine locie de Zcawhal Co(n)ivgis quo(n)da(m) Egregy dom(in)i Stepha(n)i Mariaschi Sup(re)mi capitany ter(re) Scepusie(n)s(is)*; a másik két tábla feliratának szerkezete is teljesen hasonló.

Hedvig hercegnő 1521-ben bekövetkezett halálát megelőzően.⁵⁹³ Ebben az esetben a férj címertáblája valódi halotti címer lehetett, és annál is inkább szükség lehetett rá, mert a sírkövön magán a hosszú felirat a szokásos adatokat alig tartalmazza. Az eset mutatja, hogy a templomban elhelyezett címerek, pajzsok a mai emléktáblákhoz némileg hasonló funkciót is betölthettek már a középkor végén.

A középkori Magyarország területén fennmaradt halotti pajzsok és epitáfiumcímerek száma elenyésző a például német területeken ismert emlékek gazdagságához képest. Elsősorban nemesek, templomi tisztségviselők, patríciusok külön erre a célra készült emlékeiről van szó. (Néhány ott is ritkának számító darab azonban a sopronihoz hasonlóan eredetileg valódi használatra készült, így a 14. század német nyelvterületről származó, legépebb ismert sisakjai leginkább ily módon maradhattak fenn: a Rieter von Kornburg család csöbörsisakja (1059. kép) Kleinschwarzenlohe Mindenszentek-templomából, 17. századi halotti pajzs részeként felhasználva,⁵⁹⁴ valamint egy a stájer von Pranckh család seckau-i sírhelyéről származó, bőrből készült sisakdísz hordozó csöbörsisak⁵⁹⁵. A felső-ausztriai Garsten egykori bencés kolostortemplomában lévő Losensteiner-kápolnában a már említett, családi sírkőegyüttest egy a 16. század elejéről származó tornasisak egészíti ki.⁵⁹⁶) A halotti pajzsokat időnként a távolban, csatában, háborúban elhunytak és máshol eltemetettek emlékére akasztották ki már a 14. századtól.⁵⁹⁷ Az arra érdemes, templom körüli temetőkben eltemetettek pajzsait is kifüggeszthették a templomok belsejében, ahol a sírhelyek száma erősen korlátozott volt, és még az összes eltemetettnek is csak töredéke kaphatott sírfedlapra is helyet. Így aztán legalábbis német területeken a késő középkori halotti emlékezet messze leggyakoribb, a sírköveket, síremlékeket jóval meghaladó számosságú példáját jelenthették a halotti pajzsok (1233. kép).⁵⁹⁸ Idővel azonban már ezek elhelyezése is gondot okozott, így Nürnbergben (ahol Baselhez hasonlóan a temetőkben elhelyezhető sírlapok méretét is gondosan szabályozták⁵⁹⁹), engedély kellett a pajzsok elhelyezéséhez, nem lehettek drágábbak 3 guldennél, és a maximálisan engedélyezhető méretüket a plébániákra kihelyezett minta-táblák mutatták (féltek a túlságosan súlyos darabok leesése jelentette veszélytől, és az ablakok elé benyúló monumentális darabok a fényt is elvették).⁶⁰⁰

A felvidéki emlékek körlap formája már a legkorábbi ismert németországi példák között is megtalálható, például Ludwig von Grafeneck (+1334) a halálozási

593 BÁRCZY 1897b.

594 Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum: *Nürnberg* 1986. 126. (Kat.-Nr. 11, WILLERS, J.)

595 Bécs, Kunsthistorisches Museum, Waffensammlung: *Seitenstetten* 1988. 287, 290. (Kat.-Nr. 25.2, WEIGL, H.)

596 DEHIO 1977. 85.; BERKA, *Garsten* 17.

597 DERWEIN 1931. 135.

598 WEILANDT 2007. 243.

599 Ld. korábban a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a Középkori Magyarországon” című fejezetben

600 WEILANDT 2007. 244.

évszámnál valamivel talán később készült emléken Göppingenben,⁶⁰¹ később pedig az emlékek többsége körlapot formáz (1234-1235. *kép*). Egyes württembergi példákön a pajzs alakú, magán a pajzson feliratozott típuson (Esslingen, St. Dionys; 1236. *kép*) kívül téglalap alakú, lényegében a sírlapok rendszerét követő formák is feltűnnek [Anthon Ebinger (†1468), Esslingen, St. Frauenkirche; 1237. *kép*]. Ezeken a fatáblára festett köriraton belül fa, fémlap, esetenként bőr és textil segítségével formálták meg a háromdimenziós, színezett címereket. Dietrich von Anglach (†1464) halotti pajzsa Marbach am Neckar evangélikus plébániatemplomában formájában, a felirat szövegében és a heraldikus ábrában is lényegében egyezik a templomban ugyancsak fennmaradt sírkövel.⁶⁰² Hasonló halotti pajzsok függnék például Geislingen an der Steige evangélikus plébániatemplomában (Konrad von Degenfeld, †1430)⁶⁰³ is; az utóbbi párhuzamaként feldolgozó ulmi példákra hivatkoznak. A nürnbergi Sebalduskirche egyik legrégebbi belső ábrázolásán, egy 1628-ban készült rajzon a középhajó déli falának két boltszakasznyi részén öt nagyobb kerek halotti címet és húsz pajzs alakú, illetve négyzetes táblát tüntettek fel.⁶⁰⁴ Ugyanitt a Haller család sírhelyénél, ahol a 16. század elején nyolc sírkövet írtak le (1519-ben egy további elhelyezésére nem kaptak engedélyt), 1739-ben pedig 12-öt, az északi pillérsor három szakasznyi területén egy 1811-es rajz félszáznál több halotti pajzsot jelölt, többnyire pajzs vagy négyzetes alakkal, de negyedük kör formájú volt.⁶⁰⁵ A nürnbergi halotti pajzsoknak ma már csak egy kisebb része található a templomokban, számos emlék elpusztult, több darab pedig múzeumba került, mind pl. Heinrich Grundherr (†1351) háromszögpajzs alakú, köriratos táblája, Ulrich Haller d. Ä. (†1546) fából faragott halotti pajzsa, valamint Erhart Haller (†1457) szokatlanul nagy, hatkaréjos formájú, Zsigmond Sárkányrendjével is feldíszített, címeres táblája.⁶⁰⁶

6.6. *A sír, mint egyházi bevételi forrás*

Grebeni Hermanfi László alnádort kristallóci (Horvátország) birtokán, a Szent Kozma és Damján-plébániatemplomban temették el, amely mezővárosban kastélya is állt.⁶⁰⁷ Minden bizonnyal itt is végrendelkezett 1490-ben.⁶⁰⁸ A vagyonát minden lehetséges módon gyarapító, tekintélyes szlavón köznemes birtokállománya élete

⁶⁰¹ DRÖS 1996. 14-15. (12. sz.); Abb. 12

⁶⁰² SEELIGER-ZEISS—SCHÄFER 1986. 63-64. (93-94. sz.); Abb. 37-38

⁶⁰³ DRÖS—FRITZ 1994. 36-37. (46. sz.); Abb. 33

⁶⁰⁴ WEILANDT 2007. 54.; Abb. 41

⁶⁰⁵ WEILANDT 2007. 643-646.; Abb. 601

⁶⁰⁶ A Sebalduskirchéből, Germanisches Nationalmuseum: *Nürnberg* 1986. 127. (Kat.-Nr. 11, KAHSNITZ, R.); 201. (Kat.-Nr. 59, KAHSNITZ, R.); 203-204. (Kat.-Nr. 61, KAHSNITZ, R.); Erhart Hallerét ld. még: LŐVEI 1987a. 168.; *Sigismundus* 2006. 349-350. (4.54 kat. sz., KAMMEL, F. M.)

⁶⁰⁷ PÁLOSFALVI 2007. 876.

⁶⁰⁸ PÁLOSFALVI 2008. 308-310.; a végrendelet: Dl. 107608

végére elérte a mágnások alsó szintjét – a „minden lehetséges mód” azonban saját felfogása szerint sem volt problémamentes, így végrendeletében visszaadatni rendelte minden jogilag tisztázatlan szerzeményét. (A „lelkiismeret-furdalás” ilyen jelentkezése a késő középkori végrendeletek egyik jellemzője volt.⁶⁰⁹) A bűneitől való megtisztuláshoz ezt azonban távolról sem tartotta elegendőnek az alnádor, és a túlvilági bűnbocsánata érdekében a jövőbeni közbenjárók egész sorát kívánta megbízni alapítványaival és hagyatékával. Egész vagyont, a császmái káptalannak adományozott birtokon és szőlőn, valamint négy kelyhen és egy ezüst feszületen kívül 2975 forintot fordított adományokra, tizenöt intézményt, a császmái társaskáptalant, domonkos, obszerváns ferences és pálos kolostorokat, továbbá plébániatemplomokat nevezve meg kedvezményezettként. Volt, ahol naponta kellett misét celebrálni az ő lelki üdvéért, máshol naponta vagy havonta általában az elhunytakért.

Óriási érték, így hat falu, az örökösök által az örökség fejében évente elmondandó száz mise költsége, értékes ruháinak és ékszerei, fegyverei nemesfém részeinek liturgikus eszközökhöz való felhasználása, ezer forintot meghaladó pénzösszeg szerepelt egyházi donációként Pálóci Antal zempléni főispán (+1526) végrendeletében is. Ebben a végrendelkező és elődei lelki üdvéért mondandó misék éppúgy szerepeltek, mint hétfőnként általában a halottakért való misék.⁶¹⁰

Barlabási Lénárd erdélyi alvajda 1525-ben jóval kisebb, de még mindig igen jelentős összeget, 330 forintot, valamint ezüst kelyhet, miseruhát, ökröket hagyott összesen tizenegy egyházi intézményre, ferences, pálos és domonkos kolostorokra, valamint plébániatemplomokra és kápolnákra.⁶¹¹

Az előkelők, a gazdagok templomi temetkezése és a bűnbocsánat érdekében tett erőfeszítései komoly bevételi forrást jelentettek az egyház intézményeinek⁶¹² – pénzben és ritkán fenn is maradt, többnyire azonban csak a végrendeletekből megismerhető, értékes liturgikus tárgyakban egyaránt. Még inkább így volt ez a különösen előkelők, például uralkodók, vagy a már életükben szent hírében állók esetében, akiknek eltemetési joga az intézményeknek különleges rangot és egyúttal kiemelkedő, ráadásul rendszeresen megújuló bevételt jelentett. Az ilyen előnyök megszerzéséért kifejtett, különleges erőfeszítések Magyarországon több esetben is tetten érhetők.

A II. András (+1235) temetkezéséről rendelkezésre álló, bizonytalan, illetve egymásnak ellentmondó források alapján feltehető, hogy először ideiglenesen a váradi székesegyházban temették el, és innen követelte ki a holttestet az egresi ciszterci monostor apátja, hogy az uralkodót második felesége, Courtenay-i Jolánta sírja mellé temessék.⁶¹³

⁶⁰⁹ Vö. KUBINYI 1999. 335.

⁶¹⁰ DÉTSHY 1998. 37-39.; a végrendelet: MOL DL. 82732

⁶¹¹ ENTZ 1996. 221, 249, 285, 304, 312, 379, 380, 384, 389, 439, 493, 516.

⁶¹² PANOFISKY 1964. 46.

⁶¹³ KERNY 1989. 162-163.

Az 1270. május 3-án a budai Nyulak szigetén (Margitsziget) elhunyt IV. Béla királyt Esztergomban, a minoriták általa építtetett Mária egyházában temették el, ahol feleségével, Laskaris Mária királynéval és ifjabb fiukkal, Béla herceggel együtt nyugodott. A király maradványait Türje nembeli Fülöp esztergomi érsek kihantoltatta, és a székesegyházban temettette el, de a szerzetesek panasza nyomán született pápai döntés értelmében később visszakerültek a minoritákhoz, ahol a Mária-oltár – nyilván a főoltár – előtt még dicsőségesebben temették el azokat. Mindezt a Képes Krónika leírásából ismerjük: IV. Béla király „Obiit autem anno Domini M-o CC-o LXX-o V-o Nonas Maii feria VI-a, in festo Inventionis Sancte Crucis in insula Budensi et sepultum est corpus eius Strigonii in ecclesia Fratrum Minorum constructa ad honorem Virginis gloriose, quam ipse dominus rex Bela adhuc vivens sumptuoso opere et pulchro fecerat incoari. Ubi cum domina regina consorte sua, Maria nomine, filia imperatoris Grecorum et duce Bela filio suo carissimo feliciter requiescit. [...] Cuius corpus Philippus archiepiscopus Strigoniensis de ecclesia memorata auferri exhumando fecerat contra iura et in sua ecclesia cathedrali indebite tumulari. Super quo facto coram supremo pontifice causa diutius ventillata Fratres Minores cum honore maximo rehabere ex integro meruerunt et coram Virginis ara gloriosius condiderunt, ubi hii pulchri versus continentur: 'Aspice rem caram, tres cingunt Virginis aram, rex, dux, regina, quibus assint gaudia trina.' Et sequitur: 'Dum licuit, tua dum viguit, rex Bela, potestas, fraus latuit, pax firma fuit, regnavit honestas'.”⁶¹⁴

Az eredetileg az újlaki ferences kolostor kertjében eltemetett Kapisztránói Jánost (+1456) Újlaki Miklós erdélyi vajda exhumáltatta, és a kolostortemplom egyik kápolnájában új, fényes síremléket emeltetett neki. Ebben, vallásos buzgalmán kívül az a meggondolás is szerepet játszott, hogy a szent sírjához zarándokló tömegek lendületet adhatnak birtokközpontja városi fejlődésének, erősíthetik annak gazdasági erejét.⁶¹⁵

Az uralkodók és szentek nevezetes sírjaival járó gazdasági előnyökkel Európaszerte számoltak az egyházi intézmények,⁶¹⁶ és az ilyen temetkezésekért készek voltak hosszadalmas jogi küzdelmekbe is kezdeni. A normann II. Roger szicíliai király (+1154) 1145-ben kelt oklevelében két porfír szarkofág felállításáról rendelkezett Cefalù épülő székesegyházában, amelyben temetkezni kívánt. Halálakor a templom még nem volt felszentelve, így az uralkodót Palermóban temették el. Ez a tény is lassíthatta a cefalúi építkezést, és Roger fia, I. Vilmos (+1166)

⁶¹⁴ KNAUZ 1874. 574. (741. sz.); KARÁCSONYI 1923. 162.; SZENTPÉTERY 1937. 469-470.; GOMBOS 1937–38. I. 657.; *Képes Krónika* 1964. (II.) 165.; a vers fordítása, Geréb Lászlótól: "Mária-oltáron, nézd, nyugszik a sírban e három: Béla, neje s herceg – örvendjenek ők az egeknek!", továbbá "Míg lehetett, ült trónja felett a király hatalomban: Csalfa lapult, szent béke virult, becsület vala ottan." [*Képes Krónika* 1959. 192.; *Képes Krónika* 1964. (II.) 165.; JUHÁSZ 1966. 48-50.]

⁶¹⁵ FÜGEDI 1977. 848.

⁶¹⁶ PANOFISKY 1964. 46.; BAUCH 1976. 9.; SAUER 1993. 31, 122, 126.; KRÄMER 2007. 61-63, 190-193.

halálos ágyán még mindig türelemre intette a kanonokokat, mivel az apja maradványainak általa még 1154-ben megígért és ismételten kérelmezett áthelyezésére csak a felszentelés után kerülhet sor. 1170 körül végül elkészülhetett az épület, mert a kanonokok meglehetősen kemény megfogalmazású levélben kérték II. Vilmos királytól jogaik érvényesítéseként II. Roger és I. Vilmos templomukban való újratemetését. Erre azonban nem került sor, sőt, 1215-ben II. Frigyes császár a két üres szarkofágot is átvitette a palermói székesegyházba.⁶¹⁷

Az effajta ügyek tettekre is sarkalhatták az egyháziakat. Így bár az angol Plantagenetek közül elsőként Angliában eltemetett Földnélküli János (†1216) Worcester székesegyházát választotta sírhelyéül, az általa alapított Beaulieu apátságának szerzetesei 1228-ban mégis megkísérelték – sikertelenül – a királyi maradványok átszállítását és újratemetését a „magánegyházban”.⁶¹⁸

Az előkelők temetkezésében rejlő lehetőségek kihasználása érdekében nemcsak a „nyers erő” alkalmazásának esztergomi módszerével élhettek, esetenként nem kevés csalafintaságot, szaktudást, helyzetfelismerést kívánó lépésekre is sor kerülhetett – hasonlóan az állami, egyházi és világi szinten egyaránt gyakorolt, természetesen jóval gyakrabban előforduló oklevél-hamisításokhoz. Igen jellegzetes például az a mód, ahogy az angliai Glastonbury apátsága a 12. század végén, „megértve az idők szavát”, megalkotta a legendás Artúr király és felesége, Ginevra egyfajta történelmi zarándokhelyé tett sírhelyét. Későbbi, részben ciszterci krónikák leírása szerint 1191-ben két csontvázat találtak, az egyik feje mellett mára elveszett, csak rajzból és leírásból ismert, keresztet formázó ólomlappal, a lapon *HIC IACET SEPVLTVS INCLITVS REX ARTVRIVS IN INSVLA AVALONIA* felirattal. A legelőkelőbbek sírjában elhelyezett, ritkábban kereszt alakot (974. kép) is felvevő, az eltemetettek hiteles adatait tartalmazó feliratokkal ellátott fémtáblácskákat („authentika”, „Grabauthentik”)⁶¹⁹ utánzó „alkotás” megtette a magáét: Heinrich Swansey (=Sully) apát – egy röviddel a reformáció előtt íródott leírás szerint – négy oroszlánra állított, fekete márvány szarkofágba helyeztette a maradványokat, a fej felőli oldalon kereszttel, a lábnál Artúr képmásával. 1287-ben I. Eduárd király és felesége, Eleonóra felnyitatta a síremléket, a csontokat drága textíliákba csomagolva ládába helyezték és lepecsételték, és a síremléssel együtt a főoltár elé helyezték át.⁶²⁰

VIII. Bonifác pápa a 13–14. század fordulóján nem teológiai meggondolásokból kelt ki a holttest részeinek különböző helyszíneken történő, Nyugat-Európában, például Franciaországban uralkodói körökben gyakori eltemetési gyakorlata ellen, hanem azért, mert annak gazdasági szempontjait tartotta megengedhetetlennek. A tiltás hiába való voltát mutatja, hogy jóval később, például

⁶¹⁷ VARGA 1993. 310-311.

⁶¹⁸ KRÄMER 2007. 68.

⁶¹⁹ Részletesebben ld. alább az „A templomi síremlékek típusai a középkori Magyarországon” című fejezetben.

⁶²⁰ ALBRECHT 2003. 93-102.; 54. kép

III. Frigyes császár (†1493) esetében is éltek a szív és a belsőségek külön történő eltemetésével.⁶²¹

A gyakran évszázadokkal korábban élt alapítók, donátorok, jótevők új típusú, látványos síremlékeinek elkészítése, alapítói szoborciklusok állítása a 13. század második harmadától vált általános divattá.⁶²² A helyben és a közelebbi környéken gyakran szentként vagy boldogként tisztelt, esetenként szentté is avatott *fundatorok* tiszteletének ilyen módon is támogatott kultusza nemcsak az alapítás során adományozott javak birtoklásának jogosságát és örökös voltát hangsúlyozta, de számos zarándokot is vonzott, annak minden anyagi előnyével. Thuringiában például a reinhardsbruni bencés kolostorban a tartomány grófjainak 1300 táján, illetve a 14. század második negyedében készítettett új síremlékek, mindenekelőtt Szent (IV.) Lajos (†1227) ábrázolásának esetében, ez a szempont világosan meg is fogható.⁶²³

*

A *memoria* gondolatvilága által meghatározott temetkezési-halotti kultúra a középkor folyamán az osztársadalmi gazdagság lassan növekvő mértékének megfelelően a társadalmi rétegek egyre bővülő körét érte el. Az uralkodói alapítványokat utánzó arisztokrácia a saját *memoriaját* építő politikai törekvéseinek reprezentatív és művészileg kiemelkedő kifejező eszközét találta meg először a nemzetség értékes vagyontárgyaként és a patrónus és családja temetkezőhelyeként egyként központi szerepet betöltő monostorok és prépostságok alapításában, később pedig a koldulórendi és pálos kolostorok templomainak már címerekkel ékes, gyakran teljes falfelületükön kifestett, színpompás szentélyeiben. A kegyúri templomokhoz épített, ugyancsak az udvari divatot követő, pompás kápolnáknak a 14–15. századra széles körben elterjedt alapítása már a városi patríciátus körei számára is elérhető lehetőséget biztosítottak a csoportos-, családi- és önreprezentációhoz, a kisebb kegyúri templomokba történő temetkezés joga és az ehhez kapcsolódó művészeti megrendelések pedig a középbirtokos nemesség számára is követhetővé tették az elérni vágyott arisztokrata körök divatját.

A folyamat a liturgikus terek lehatárolásával, kisajátításával kapcsolódott össze, aki tehetett, saját kolostort vagy templomot építtetett, másoknak csak kápolnára tellett, vagy csak egy-egy oltár körzetére, a kerengő egy-egy boltszakaszára terjedt ki az „egészen enyém” iránti törekvés.⁶²⁴ (Ennek kapcsán

⁶²¹ A gyakorlat példáit, köztük III. Frigyes esetét is részletesebben ld. ugyanebben a fejezetben, a 442. jegyzetben.

⁶²² Részletesebben ld. korábban, az «A „memoria”» fejezet „Az alapítók emlékezete” című alfejezetében.

⁶²³ SCHUBERT 1987. 213, 238-239.; 7. kép

⁶²⁴ A nürnbergi Sebalduskirche emlék- és forrásanyagának ilyen szempontú, részletes elemzése, „Definition der Einflussphären – Gräber, Fensterstiftungen und die Entscheidung der Obrigkeit” című fejezet, in: WEILANDT 2007. 111-132.

kerülhetett sor olyan térmegosztásra, mint amilyenre a dörögdi templomról folytatott, a fejezet elején idézett jogi procedura utal.) A sírhely megválasztása összefüggött a templomok és a templomi terek hierarchiájával is – a városi plébániatemplomoknak, valamely környék kolostorainak és falusi templomainak megvolt a maguk fontossági sorrendje, és a templomon belül is más temetkezhetett a főoltárhoz, mint esetleg a mellékhajóba. A térlehatárolás, a hierarchia, a reprezentáció célja azonban nem a külvilág, csupán a „konkurencia” kizárása volt: terepét és eszközét jelentette az utódok, a templomi imaközösség, az esetleg alkalmasszerűen betérők az elhunyt bűnbocsánata érdekében elmondott imájáért folytatott „küzdelemnek”.

7. A TEMPLOMI SÍREMLÉKEK ÉS ROKONEMLÉKEK TÍPUSAI A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

... *TVMVLVM HVNC PETRVS FORGACH OB PIETATEM GREGORIO GERMANO PREMORTVO VIVENS POSVIT* ... áll Forgách Gergely 1515-ös évszámú sírfeliratában¹ az egykor Felsőelefánton (Horné Lefantovce, Szlovákia), ma Marcaliban őrzött sírkövön (453-457. kép), ... *HOC SAXV(M) P(ER)PETVA(M) SIBI POSTERISQ(VE) SVIS QVIETE(M) POSVIT* ... olvasható Telegdi István kincstartó (+1514) mezőtelegdi (Tileagd, Románia) sírkövének² (448-449. kép) feliratában, Szentléleki Ákos fia Miklós (+1516) csatkai feliratában³ (293-294. kép) pedig *IACET SVB HOC TVMVLO EGREGI(US) VIR NICOLAVS AKACIVS DE ZENTHLELEK* Hámi Ákos nikomédiai püspök, egri segédpüspök (+1522) elpusztult egri síremlékén⁴ (295. kép) *SVB HAC MOLE IACET* ... volt olvasható. Leonardus (+1536) samobori (Horvátország) sírfelirata⁵ (71-72. kép) a *HOC SVB GRA(DV) IACET* ... szavakkal kezdődik, Perneszi Pálné Orsolya (+1500) porvai sírfelirata⁶ (340. kép) pedig az *EPITHAPHIV(M) AD MAR(M)ORE(M)* ... kifejezéssel. Máriássy István (+1516) márkusfalvai (Markušovce, Szlovákia) sírfeliratában⁷ (1230-1232. kép) a *MONVME(N)TV(M) P(ER)PETVV(M)* kifejezés vonatkozik a síremlékre. *Tumulust* tehát lehetett állítani, ahogy az elhunyt feketett is alatta, ugyanúgy, mint egy *moles* („teher”, „súly”) vagy egy *gradus* („lépcsőfok”) alatt, és mindezt lehetett márvány *epithaphium*nak, örök *monumentum*nak („emlék”, „emlékmű”) vagy egyszerűen csak *saxum*nak („kő”) is nevezni. Az igencsak különböző latin kifejezések azonban ugyanolyan síremlékekre vonatkoznak: valamennyi téglalap formájú sírlap, címeres ábrával és feliratozott kerettel, a samobori kivételével még vörös márvány anyaguk is egyforma. A használt szó gyakran a versmérték megkövetelte szinonima, rokon értelmű kifejezés.

Negyed évszázaddal ezelőtt Mikó Árpád a síremlékek reprezentatív volta szemszögéből vizsgálta meg a fentiekhez nagyjából hasonló korú, 15. század végi, 16. század eleji síremlékekre vonatkozó okleveles említéseket. Arra a következtetésre

¹ *Matthias Corvinus* 1982. 687. (Kat.-Nr. 840.e, BALOGH, J.)

² CSERGHEŐ 1889. 34-36.; EMŐDI 1998. 177-178.; 3. kép; EMŐDI–VARGA 1999. 246, 264.

³ GEREVICH 1959. 313, 315, 317.; 5, 14. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 677, 686-687 (Kat.-Nr. 840c, BALOGH, J.); MIKÓ 1986. 107. (50. jegyzet); 72. kép

⁴ NOVÁKY 1819. 241, 242.; GOROVE 1828. 5-6.; DÉTSHY 1964b. 2, 6, 11, 13. (57. jegyzet), 19. (260. jegyzet) *SVB HAC MOLE IACET R(EVEREN)DVS D(OMI)N(V)S ACHACIVS DE HAM EP(ISCOPV)S NICOMEDIEN(SIS) AC SVFFRAGAN(EVS) AGRIEN(SIS) &C. PATRONUS HVIVS SACELLI QVI OBYT QVARTO DIE MARCI ANNO 1522*

⁵ KUKULJEVIĆ 1891. 225. (746. sz.)

⁶ BÉKEFI 1907. 236-237.; 100. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 164. (128. jegyzet), 165. (129. jegyzet); 52. kép

⁷ MYSKOVŠKY 1876. 271-272.; CSOMA–CSERGHEŐ 1887b; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 74-79.; DIVALD 1906. 104-105.; 77. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 685. (Kat.-Nr. 839, BALOGH, J.)

jutott, hogy «az oklevelekben lényegtelen volt az objektum típusa; „tumulus”, „tumba”, „sepulchrum”, „sepultura” stb. — ezek a szavak semmit sem érnek a tipológia szemszögéből, mert, szinte szinonimaként, ugyanazt jelentik. Az elsődleges, ha az oklevél hangsúlyozni akar valamit egyáltalán, a síremlék méltósága, nagyszerűsége, anyaga, költségessége stb., s nem a típusa; magyarul, nem az, hogy vagy tumbáról, vagy sírlapról van-e szó. A mű típusa beépült a jelzőkbe. Tumba az, ami csodálatosan feldíszített, mesteri művészettel megalkotott síremlék: a reprezentatív forma.»⁸

Nem kevésbé változatos a magára a holttestet befogadó sírra vonatkozó kifejezések köre sem, lehet *sepultura*, *sepulchrum*, *tomba*, *tumba*, *fossa*, *tumulo*, *urna*. *HEC EST SEPVLTVRA* ... áll Kalondai István fia György (†1504) kalondai (Szlovákia) sírlapján⁹ (303-304. kép), [*hic est se]pulchrum* ... Scharfenecki János (†1387) máriavölgyi (Marianka, Szlovákia) sírkövén¹⁰ (307-308. kép). *STEPHANVS HAC TOMBA POSIT(VS) MARIASII IACEO* ... Máriási István említett sírfelirata szerint. Csanádi Péter kanonok (†1480) Esztergomban *hic iacet in tu(m)ba* ...,¹¹ Korbáviai Anna (†1525) csontjai (OSSA) Glogovnicán¹² (Horvátország; 316-317. kép) *HIC IN FOSSA SVNT* ..., Upori István erdélyi püspök (†1419) gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) elpusztult sírköve szerint az ő csontjai *HIC SUNT IN TUMBA* ...,¹³ Temesvári Miklós szentistváni prépostot (†1457) esztergomi sírfelirata alapján ... *claudit(ur) tumba* ...,¹⁴ Mitrováci Gáspár fia Demetert (†1399) a pozsegi Darnóc (Brodski Drenovac, Horvátország) templomában leírt, elveszett síremléke szerint *Hoc tumulo conditur* ...,¹⁵ Thadeus Lardus (Taddeo Lardi) egri vikáriust (†1512) kassai (Košice, Szlovákia) felirata (181-185. kép) alapján ... *HAC CVSTODITVR VRNA* ...,¹⁶ egy gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) sírkőtöredék¹⁷ (341. kép) alapján az alá eltemetett főpapot „itt őrzí e gödör” (*continet hec fo[ssa]* ...). Verebélyi Simon hevesi alispán, egri várnagy (†1493) egri sírkövén (342. kép) *CONDITVS HAC EGO SV(M) SIMO(N) VEREBILIVS VRNA* ... áll.¹⁸ Mindez a nyelvi gazdagság távol áll a római jog egyértelmű

⁸ MIKÓ 1983. 59-60.

⁹ MOCSÁRY 1826. I. 166.; *Matthias Corvinus* 1982. 101, 677, 685-686. (Kat.-Nr. 840.a, BALOGH, J.); MIKÓ 1986. 98, 100.; 59. kép

¹⁰ RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XL (1877) 3.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981a. 140-142, 143-144. (5. és 10. jegyzet)

¹¹ HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 104-105, 107. (104. jegyzet), 115. (17. kép), 123.

¹² KUKULJEVIĆ 1891. 38. (125. sz.), 375. (1289.sz.); BRUNŠMID 1912. 57-58. (895. sz.); VALENTIĆ 1969. 98-100. (56. sz.); VALENTIĆ–PRISTER 2002. 55-56. (92. sz.)

¹³ SZEREDAI 1791. 12.; TEMESVÁRY 1922. 308.; ENTZ 1958. 138, 171.

¹⁴ HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 93, 95. (68, 69. jegyzet), 123, 124. (1. jegyzet)

¹⁵ KUKULJEVIĆ 1891. 35. (114. sz.); VUKIČEVIĆ–SAMARŽIJA 1987. 95.

¹⁶ CSOMA 1888a. 124-125.; WICK 1933. 70-72.; MIKÓ 1986. 101.; 71. kép; MIKÓ 2005a. 219.; 24. kép

¹⁷ SARKADI 2003. 59., 19. ábra

¹⁸ NAGY 1965. 37-39.; NAGY 1970–71. 105-107, 112-117.; 1-9/a, b. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 688-689. (Kat.-Nr. 840.f, KOZÁK, K.); KOZÁK–SEDLMAYR 1987. 25. (86. sz.); 52. kép

definíciójától: Ulpianus meghatározása szerint a sír az, ahol az emberi testet vagy csontokat elhelyezik („Sepulchrum est, ubi corpus ossave hominis condita sunt”).¹⁹

A terminológiai zűrzavar a külföldi emlékeken sem kisebb. Badegisel 7. századi, a mainz-i St. Alban-ból származó sírkövén *IN HVNC TITVLVM REQVIISCIT BENE MEMORIVS BADEGISELVS PRESBITER ...*²⁰ szerepel, vagyis az eredetileg „felirat” jelentésű *titulus* a sír jelzéseként jelenik meg, míg a svájci Wallis kanton területére eső St. Maurice-apátság 6. századi kőtábláján olvasható *SVB HVNC TETOLVM REQVIESCIT BONE MEMORII RVSTICVS MONACHVS*²¹ értelmében a *titulus* – a felirat, de még inkább a sírkő – alatt nyugszik Rusticus szerzetes. A bajorországi Bad Reichenhall Sankt Zeno prépostsági templomában például Wolfgang Lueger prépost (†1526) sírfelirata szerint *Sub hoc tumulo quiescit ...*, a később ugyanebbe a sírba eltemetett Pál prépostnak (†1553) a teste az elődje korábbi sírköve végén kivéssett felirat szerint *In hoc tumulo ...* található (469. kép), vagyis az ókori jelentése szerint „földhalom”, „sírhalom” *tumulus* ugyanabban a használói körben, egyazon sírkövön sírkő és sír értelemben egyaránt használható volt.

A késő középkor változatos szóhasználata világosan mutatja, hogy a művészettörténet 19–20. századi tipológiai csoportosítási módszere és az egyes elnevezések valamely konkrét típusra vonatkoztatása a középkori gondolkodásmódtól távol állt, vagyis a típusok elkülönítése során a középkori szóhasználat nem ad segítséget – például elpusztult síremlékek esetében az írott forrásokban rájuk vonatkozó egy-két szavas kifejezések alapján típusuk aligha határozható meg.

Ennek ellenére a tipológia a síremlékek, a síremlékművészet alakulásának egyik legfontosabb vizsgálati módszere. A németországi emlékanyagnak a középkor korszakai szerinti, még a II. világháború előtti alapos tárgyalása köszönhető Ernst Borgwardtnak, a francia emlékeké pedig Walter Franziusnak, már a háború utáni évtizedből – mindkettő doktori disszertációként készült.²² A középkori európai síremlékművészet máig legterjedelmesebb, a figurális síremlékekre összpontosító összefoglalásában Kurt Bauch²³ számára is ez volt csoportosítás egyik szempontja: monográfiája fejezeteinek nem jelentéktelen hányada síremléktípusokat tárgyal, más részei azonban kimondottan ikonográfiai elemzések. Még inkább ebből a nézőpontból láttatta a témát egy évtizeddel korábban Erwin Panofsky, a figurális síremlékekre, a halott ábrázolására koncentráló, nagy hatású művében.²⁴ Fontos újabb összefoglalás Gerhard Schmidt tipológiai tanulmánya, valamint Hans Körner összefoglaló kötete.²⁵

¹⁹ *Digesta* 11. 7. 2. 5.; angol fordítása: SCOTT 1932. (11. 7. 2. 5.)

²⁰ Mainz, Rheinisches Landesmuseum: KOCH 2007. Abb. 24.

²¹ KOCH 2007. Abb. 34.

²² BORGWARDT 1939; FRANZIUS 1955.

²³ BAUCH 1976.

²⁴ PANOFSKY 1964.

²⁵ SCHMIDT 1990; KÖRNER 1997.

Hangsúlyozni kell, hogy a tipológia, illetve az ikonográfia és az ikonológia közé nem tehető egyenlőségjel, egyes típusok ugyan hordozhattak meghatározott jelentést, ez azonban csak lehetőség, korántsem minden típus esetében volt így. A tipológia – a formai megoldások, síremléktípusok alapján való rendszerezés – alapvetően a nagyszámú emlékanyagban való tájékozódás hasznos segédeszköze, amelynek segítségével időnként kronológiai és művészeti összefüggésekre is fény derülhet.

A nemcsak emlékekben, de típusokban is igen gazdag európai emlékanyagnak itt még vázlatos összefoglalására sincs mód. Az áttekintés csupán a legalábbis megmaradt állományában az európainál típusokban is jóval szegényesebb magyarországi emlékanyagra és a Magyarországon ismert típusok bizonyos összefüggéseire koncentrál.²⁶

Alapjában mindenesetre négy alaptípus különíthető el: a vízszintesen elhelyezett sírlap, a falisíremlék, a térben szabadon álló síremlék, valamint az epitáfium.²⁷

7.1. *Sírkövek*

A jelenlegi magyar szaknyelvben a „sírkő” kifejezés minden kő anyagú, egy darab alkotta síremlékre vonatkoztatható, és pontatlanabb mindennapi használatban a temetőinkben jelenleg meglehetősen általános, vízszintes fedlapból és az egyik végére állított sztélelő összeállított, vagy csak sztélelő alkotta emlékekre is alkalmazzák. A szóösszetétel használata a középkorra nyúlik vissza: az egykori Epsző (Epceu/Epzu) település (nevét a Komárom megyei Tokodtól délnyugati irányban fekvő Ebszőny pusztára írta²⁸) határleírásában az egyik határpontot mint „... ad Seyrkev ...” adták meg abban az 1193-ban kiadott oklevélben, amelyben III. Béla király felsorolta azokat a birtokokat, melyeket anyja, Eufrozina királyné adott a johannita ispotályosok Martirius esztergomi érsek által alapított székesfehérvári házának.²⁹

A magyarhoz hasonlóan az európai nyelvekben rendre előfordul mind a sírkő, mind a sírlap jelentésű kifejezés. A külföldi szakirodalomban szokás az ókori eredetű, függőlegesen felállított faragvány (sztélelő) jelentésű sírkőnek és a vízszintesen a sír fölé helyezett, középkori „találmány” sírlapnak egymással átfedésben nem lévő jelentését hangsúlyozni.³⁰ Így az újabb német nyelvű epigráfiai szóhasználat szerint a sírkő/Grabstein kifejezés kizárólag a függőleges sírtáblák jelölésére használatos, míg a templom padlójában vagy a temető talaján fekvő tábla a

²⁶ Korai próbálkozások a téma feldolgozására: LŐVEI 1980. 175-179.; LŐVEI 1981a.

²⁷ KRÄMER 2007. 64.

²⁸ GYÖRFFY 1987. II. 236.; vö. HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 327. (22/8. sz. lelőhely)

²⁹ MOL DL. 27.; „Seyrker” olvasat: FEJÉR II. 287.; „sejirkev”: KNAUZ 1874. 145.; „seyr kev”: SZAMOTA 1902–1906. 847.; „seyrkev”: GYÖRFFY 1987. II. 236.

³⁰ PANOFISKY 1964. 47.

sírlap/Grabplatte.³¹ A középkori források azonban ilyen megkülönböztetést biztosan nem tettek, 1304-ben például, amikor a nyilvánvalóan fekvő táblákkal kapcsolatban a zürichi jogkönyvben meghatározták, hogy mi lehet a maximális méretük – „Wie breit und wie lang grabsteine sin süllen” –, a sírkő kifejezést alkalmazták.³² A terminológiai lehatárolás ellen szól a Kárpát-medence középkori templom körüli temetőinek tucatjaiban régészeti feltárások során előkerült, durva megmunkálású vagy akár faragás nélküli kőtömbök, kőlapok csoportja is³³ (779-789, 793-806, 831, 930-931. kép), amelyek egyértelműen a síron feküdtek, a „sírlap” megjelöléssel azonban mégsem illethetők, jelölésükre egyedül a sírkő tűnik megfelelőnek.

Függőlegesen felállított, sztélszerű sírkő a középkori magyarországi emlékanyagban mindenesetre ritkán fordul csak elő. Biztosan ebbe a körbe csupán a nem túl nagy számban fennmaradt (Buda, Sopron, Szakolca) zsidó sírkő tartozott³⁴ (96, 172-173, 196. kép), és megformálásuk alapján feltehető középkori készítése és talán függőleges helyzete két keresztos ábrájú táblának a Balaton-felvidéken fekvő Pécselyen (740. kép) és Paloznakon (559. kép). Ezek a faragványok azonban bizonyosan nem templomokban álltak, hanem temetőkben. Magyarország újkori temetőinek jelentős részében az ilyen függőleges, a sírhant végéhez állított sírtáblák, amelyekre kétségtelenül használható a „sírkő” megnevezés, a síremlékek tekintélyes hányadát adták nagyjából a 20. század közepéig (739. kép).

7.1.1. Sírlapok

A Kárpát-medence területén fennmaradt középkori emlékanyag túlnyomó részét sírlapok alkotják, és a templomi-kolostori temetkezésekhez kapcsolódóan eredetileg is ez lehetett a helyzet. Sírlap temetőben is fedhette a sírt, ahogy például a nürnbergi Szent János- és a Szent Rókus-temetők képét máig is a sűrűn egymás mellé helyezett, átlagosan 170x70 cm-es nagyságú, 16. századi sírkőlapok határozzák meg, a felületükön feliratos és címeres bronz táblákkal.³⁵ Magyarországon azonban a késő középkori városi temetők jellemző sírjele aligha a sírra fektetett sírlap volt, de jelenlétükkel mindenképpen lehet számolni. Kuntz Frank pozsonyi pékmester 1505-ben például úgy végrendelkezett, hogy a Szent Márton-plébániatemplom temetőjében sírjára a faragott címerével ékes sírkövet fektessenek („... darauf ain grabstain mit meinem wappen [...] werd zulegen ...”).³⁶ Néhány Budán előkerült, a

³¹ KOHN 2005. 22.

³² HÜPPI 1968. 137.

³³ Részletesebb tárgyalásukat ld. korábban a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

³⁴ Részletesebb tárgyalásukat ld. korábban a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

³⁵ DERWEIN 1931. 133-134.; ZAHN 1972.

³⁶ SZENDE 2004. 289.; MAJOROSSY 2006. 91. (114. jegyzet), 103, 109.; részletesebben ld. a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

Várhegy édesvízi mészkövéből faragott, csupán vésett vonalrajzú címerpajzsot vagy mesterségjelvényt ábrázoló kőlap is az egyházi intézmények temetőiből származhat, mérleg, mérleges pajzs, sugarasan rotáló szerszámok ábrázolásával ábrázoló sírkövek (827-830. kép).³⁷

A legtöbb sírlap azonban bizonyosan a templomok (esetleg a kolostori kerengők) belsejében feküdt eredetileg. Az Európa-szerte helyenként még ma is megtalálható, a helyhiány miatt a padlót a középkor végére már szinte szőnyegszerűen beborító „sírkő-burkolatok” [szép példája látható a regensburgi székesegyház kerengőjében, különösen az annak udvarát ketté vágó ún. *mortuarium*-folyosón³⁸ (1219. kép)] a legfontosabb magyarországi városi plébániatemplomok és koldulórendi kolostortemplomok esetében ugyan feltételezhetők, de nyomokban sem maradtak meg – a Kárpát-medencében az *in situ* helyzetben megőrződött (vagy akár régészeti feltárás során úgy megtalált és felszedett) sírkövek önmagukban is egészen kivételesnek mondhatók. Ráckevén a késő gótikus, ortodox szerb templom pronaoszának padlójában, egyedülálló módon, a fal mentén tucatnyi sírlap található (1191. kép). A rajtuk való járkálás következtében faragás csupán öt kövön vezető ki, abból is csak három mutat valóban értékelhető részleteket. Ez utóbbiak datáltak is, egy 1522-ből, kettő pedig 1525-ből származik (102, 451. kép).³⁹ Régészeti feltárás híján nem állapítható meg, hogy a kőlapok eredeti helyükön fekszenek-e, az épület többi részének négyzetes lapokból álló padlózata mindenesetre későbbi, két sírlap sarkát ugyanis ennek készítésekor másodlagosan lefaragták, és a kőlapok és a sírlapok közti háromszögű mezők egy részét csak téglával töltötték ki. A lőcsei (Levoča, Szlovákia) Szent Jakab-templom Szent György-kápolnájában ma is a padlóban látható a kápolnaalapító Georgius Eulenbach (†1392) sírköve⁴⁰ (223-224. kép) és egy ismeretlen 15. századi sírlapja⁴¹ (366. kép). A budai domonkos kolostortemplom feltárt

³⁷ A mérleges darabok: MNM 60.273.c.: SCHULEK 1874. 239.; BICZÓ 2002. 174. (27. jegyzet), 176. (74. jegyzet); BTM 4.: HORVÁTH 1932a. 8. (4. sz.); HORVÁTH 1932c. 101, 103; kép a 91. oldalon; RADOCSAY 1971. 464, 473. (34. sz.); LŐVEI–VARGA 1987. I. 340.; A szerszámábrázolásos darab a Mária Magdolán-templom körzetéből (Horváth Henrik „Életkerék mesternek” nevezte): HORVÁTH 1932a. 13. (68. sz.); HORVÁTH 1935. 18, 35.; XVII. tábla; RADOCSAY 1971. 468. (11. sz.)

³⁸ MADER 1933. 161-162, 170-196.; Abb. 91, Tafel XXIII; német vidékeken ez annyira természetes lehetett, hogy Matgarethe Volckamer (†1492) a nürnbergi Sebalduskirche-ből a bambergi Staatsgalerie-be került epitáfiumán a Mária koronázása jelenetben Mária a trónus előtt két sorban szorosan egymás mellé illesztett, keresztes és címeres ábrájú sírlapok alkotta padlón térdel: WEILANDT 2007. 330, 597-599.; Abb. 292

³⁹ Benedek (†1522) sírköve: LUDAICS 1861. I. 1.; RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XXII (1866) 129.; RÓMER, *Ráckeve*; DERCSÉNYI 1958. II. 25.; FENYVESI 1986. 149.; Dinko (?) Sartor (†1525) sírköve: RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XXII (1866) 128.; CSÁNYI–LUX 1939. 234.; DERCSÉNYI 1958. II. 25.; FENYVESI 1986. 141. (82. jegyzet), 149, 150.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 164. (119. jegyzet); MISKEI 2003. 71.; GOMBOSI–LŐVEI 2007. 205-206.; 7. kép; Miklós (†1525): RÓMER, *Ráckeve*; GEREVICH 1959. 313.; 6. kép; FENYVESI 1986. 141. (82. jegyzet), 149-150.; további két erősen kopott, cirill betűs köriratú lap ugyanott: RÓMER, *Ráckeve*.

⁴⁰ MERKLAS 1864. IV-V.; 1. kép; HENSZLMANN 1878. 126.; 70. kép

⁴¹ MERKLAS 1864. V. old.; 2. kép

szentélyében 1902-ben ugyan tucatnyi teljes vagy legalább félig megmaradt sírkő feküdt a padlóban (556-557. kép), ez azonban már nem az eredeti középkori együttes volt, hanem másodlagosan felhasznált lapokból álló, török kori burkolat.⁴² A gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) székesegyház Szécsi-Várday-kápolnájának padlójában egymás mellé illesztett három püspöki sírlapról (Szécsi András, †1356;⁴³ Ónodi Cudar Imre, †1389;⁴⁴ egy ismeretlen főpap⁴⁵) is biztosan tudható, hogy nem eredeti helyükön vannak (186, 1238-1239. kép).⁴⁶

A Nyugat-Európában a Merovingok korszakától a 13. századig sok helyütt (francia és német területeken, de például Észtországban⁴⁷ is) gyakori, a holttest lába felé keskenyedő trapéz alakot mutató lapok (1074, 1240-1241. kép) – a forma a holttest befoglaló formájának megfelelően összeácsolt koporsó padlószintre való kivetítésének tekinthető⁴⁸ – magyarországi megléte emlékekkel alig igazolható. Igazán erőteljes formában egyedül Bálint (*Valentinus*) 13. századi, a Budamargitszigeti premontrei templomban talált, a fej felőli oldalon félköríves záródású sírlapján jelenik meg (250. kép).⁴⁹ Enyhén trapéz alakú Bertalan pap tereskei sírköve (247. kép).⁵⁰ A fej felé kissé szélesedik a pilisi ciszterci kolostor káptalantermében előkerült, figurális sírlap (997-998. kép), amelyet Takács Imre kutatásai alapján talán II. András sógora, Robert de Courtenay konstantinápolyi latin császár (†1228) síremlékével azonosíthatunk.⁵¹ Egerben a várszékesegyház déli oldalán feltárt, korábbi körtemplom hajójában kelet-nyugati irányú, kváderfalazatú, belsejében fejtámlás sír került elő, amelynek két darabból összeállított, simára faragott, díszítetlen fedlapja a láb felé enyhén keskenyedik.⁵²

A késői középkor városi templomaiban, koldulórendi kolostoraiban feltehető nagyszámú temetkezés következtében egymással összeérő fedlapok legpraktikusabb

⁴² SZENDREI 1902; FORSTER 1905a.

⁴³ SZEREDAI 1791. 17.; DIVALD 1927. 108.; 119. kép; VERNEI-KRONBERGER 1939. 22-23, 24, 25, 28, 31, 51, 65. (97, 99. jegyzet); 8. tábla; DERCSÉNYI 1941. 108, 109.; XIV/1. kép; ENTZ 1958. 138, 168.; 178. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 334, 340, 592.; II. 180. kép

⁴⁴ VERNEI-KRONBERGER 1939. 22, 24, 25, 65. (99, 105. jegyzet); 11.c-d. tábla (az a-b-vel felcserélt felirattal!); ENTZ 1958. 138, 168.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 464, 466, 592.

⁴⁵ VERNEI-KRONBERGER 1939. 22, 24, 25, 65. (99, 105. jegyzet); 11.a-b. tábla (a c-d-vel felcserélt felirattal!); ENTZ 1958. 138, 168.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 464, 592.

⁴⁶ KOVÁCS 1996. 12.; KOVÁCS 2007. 30.

⁴⁷ LOIT 2002; LOIT, *Katalog: A trapéz alakú, főleg keresztet ábrázoló sírkövek Észtország nyugati vidékein részben még a terület 12. század közepétől megfogható német-skandináv kereskedelmi kapcsolataival, jórészt azonban már a kereszténység 13. századi felvételével hozható kapcsolatba. A fennmaradt közel száz korai észti sírkő ebbe a csoportba tartozik.*

⁴⁸ PANOFKY 1964. 47.

⁴⁹ LUX 1942b. 305.; RADOCSAY 1971. 463, 466. (1. sz.)

⁵⁰ KOZÁK 1975b. 141.; HÉJJ 1976. 256.

⁵¹ GEREVICH 1984. 15, 80. kép; GEREVICH 1985. 140-141.; TAKÁCS 1988. 124-126, 131-132. (7. sz.); 7. kép; TAKÁCS 1994d (az enyhén trapéz forma és ennek franciás jellege említésével); JÉKELY 1998. 131.; Fig. 5; TAKÁCS 2006. 11-15, 17-18.; Abb. 1-2; az azonosítást nem fogadja el: BENKŐ 2008. 480, 482.

⁵² KOZÁK 1989-1990. 333, 335.; FODOR 2001. 209.

formája mindenképpen az emlékanyagot jellemző téglalap volt, derékszögű sarkokkal. Ezeket a padló kő- vagy téglaborításába is könnyen be lehetett illeszteni. A szoros illeszthetőséget és az esztétikailag is megkövetelhető, egyenes élt alkotó peremek kialakítását egyaránt szolgálta az oldalfelületek gondosabb megmunkálása, a felső peremhez csatlakozó sávban laposvésővel síkra faragva, lejjebb pedig fogasvésővel megoldozva. Ritka az olyan kőlap, amelynek egyik vége félköríves kialakítású, csupán három budai darab említhető: egy még 13. századi, keretelés és felirat nélküli sírkő a vízivárosi Szent Péter-plébániatemplomból⁵³ (841. kép), Bálint már említett sírlapja a margitszigeti premontrei templomból⁵⁴ (250. kép) és egy gótikus majuszkulás felirat nyomait mutató darab a budai domonkos kolostorból⁵⁵ (1242. kép). Csúcsívben végződik Vilmos kanonok lapos prizma metszetű sírköve Esztergomban⁵⁶ (243-244. kép), lapos háromszög alakban Firenzei Benedek fiának (†1405) budai sírlapja⁵⁷ (161-162. kép). A hazai emlékanyagban az Európa más tájaihoz képest lényegesen nagyobb mértékben előforduló – különböző arányú – trapéz alakú végződés⁵⁸ (4, 76, 95, 130, 149, 174, 202, 230, 254, 260, 297, 312-313, 394, 413-416, 426-427, 495-496, 660, 993-994, 1243, 1392. kép) az egyszerű illeszthetőséget bonyolította, és az ilyen lapok sírfedőként való alkalmazása leginkább úgy képzelhető el, hogy a peremek a sírgödörön túlnyúlva még a trapéz szárainál is elfedték az üreget. A forma elterjedtségét mutatja, hogy még szarkofág esetében is alkalmazták, ahogy azt a székesfehérvári Anjou-királyi fedlap⁵⁹ mutatja (521. kép).

A sírlapok többsége kezdetben igen egyszerű kialakítású volt. A 12–13. században egy-, esetleg két-három párhuzamos soros felirat húzódott a fej felőli rövid oldalon vagy a hosszoldalakkal párhuzamosan: egy prépost veszprémi kőlapja⁶⁰ (246. kép), Tereskén Mikus ispán sírköve,⁶¹ Apolinaris székesfehérvári vörös

⁵³ H. GYÜRKY 1971a. 229, 231.; 18. kép

⁵⁴ LUX 1942b. 305.; RADOCSAY 1971. 463, 466. (1. sz.)

⁵⁵ FORSTER 1905a. 154.; ÉBER 1906a. 208.; HORVÁTH 1932a. 13. (62. sz.); RADOCSAY 1971. 469. (14. sz.)

⁵⁶ MÁTHES 1827. 60-61. (§. 96.); Tab. IX. lit. A.; MAROSI 1984b. 62, 222-223. (88. jegyzet); XIV/2. t.; TAKÁCS 1988. 122-124, 127-128. (14a, 15, 27. jegyzet), 130-131. (3. sz.); 1, 5. kép; VÁRADY 2000b. 9-10, 11, 14, 15, 17, 32, 48-49. (7. sz.); 11/2, 29/3. kép; VÁRADY 2003. 32, 38-39.; 5. ábra

⁵⁷ SZENDREI 1902. 400.; FORSTER 1905a. 154.; 131. kép; LŐVEI 1987b. 290-291. (Sz. 46. kat. sz.)

⁵⁸ Például: Kassán (Košice, Szlovákia; 4. kép), Budán (76, 130, 149, 230, 1392. kép), Nagyszebenben (Sibiu, Románia; a 16. század második feléből; 95. kép), Tatán (202. kép), Cserényben (Čerín, Szlovákia; 254. kép), Pécsen (260. kép), Felsőgagyon (297. kép), Segesden (312-313. kép), Serkén (Širkovce, Szlovákia; 394. kép), Pannonhalmán (413-416. kép), Visegrádon (426-427. kép), Siklóson (495-496. kép), Szegeden (660. kép), Felsőtárkányról (1243. kép) [FODOR 1986. 39-40.; 2-3. kép; KOZÁK–SEDLIMAYR 1987. 24. (79. sz.); FODOR 1994. 169-170.; 9. ábra], valamint ismeretlen lelőhelyről (174. kép)

⁵⁹ REISENBERGER–HENSZLMANN 1883. 79.; 18. ábra; DERCSÉNYI 1943. 56, 98, 99-100, 101, 124. (94. sz.); 30, 83. kép; LŐVEI 1982. 184, 185-187, 192, 193, 200-201. (107. kat. sz.), 202.; 32. tábla; LŐVEI 1994d. 275-276. (a. töredék)

⁶⁰ ÁDÁM 1912. I. 125-126, 129.; TÓTH 1964. 181. (4. jegyzet); VÁRADY 1999a. 73, 78.; VÁRADY 2000b. 7, 30, 65. (30. sz.); 12/1. kép; VÁRADY 2002b. 52.

⁶¹ KOZÁK 1975b. 141.; HÉJJ 1976. 256.

márvány lapja⁶² (245. kép), Bálint sírlapja a Buda-margitszigeti Szent Mihály-templomból⁶³ (ezen már kereszt is található; 250. kép), Ábrahám ferences szerzetes vörös márványból faragott pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírköve⁶⁴ (251-252. kép). Különlegesen hosszú, ma nehezen kivehető sírfeliratot hordoz egy 12. századi zalavári sírkő, a felirat előbb körbe futott, majd legalább harminc sorral folytatódott a belső mezőben.⁶⁵

Két korai emléken hullámindás szegély kereteli a sírlapot. A korábbi, egy elveszett, de rajzi felmérésekből ismert sírkő (1244. kép) a Tóth Sándor által 1070–1080 tájára keltezett zalavári márványfaragvány-csoporthoz kapcsolódik, és a várszigeti kolostorból származik.⁶⁶ Igen gondos faragású és színvonalas rajzú volt. A hullámos, leveles indakereten belül futó, klasszikus betűformálású körirat [+ ANDREAS VITAM RESOLVT(I)S ... SVB PONITVR ISTI ... O] által közrefogott mezőjében összehurkolt körmotívumokban a négy evangélista-szimbólumot ábrázolta. Egy sokkal provinciálisabb darab Tereskén, mezőjében ötsoros BARTHOLOMEVS SACERDOS felirattal, az unciális betűk szinte teljes hiánya, a keretén végigfutó indadísz és szalagfonat alapján a 12. század közepéről, második feléből származhat (247. kép).⁶⁷ Hasonló, félpalmettákkal díszített, hullámos inda keretezi a fiatalon elhunyt Frethericus levitának a münsteri dóm kanonoki temetőjében talált, 1100 körüli sírlapját, belső mezőjében hosszú felirattal,⁶⁸ valamint Reinhildis 1130–1135 körül faragott, trapéz alakú sírkövét a vesztfáliai Riesenbeck St. Calixtus-templomában,⁶⁹ az elhunytat és lelkének mennybevitelét ábrázoló, körirattal övezett mező körül. Palmetták, erezett indák különböző motívumainak végtelenített sorai borítják a quedlinburgi St. Servatius három apátnőjének a 12. század elején stukkótechnikával készült síremlékein a figurális belső mezőt és a köriratot kívülről keretelő sávot.⁷⁰ Az aquileiai dómban I. Pelegrinus pátriárkának a 12. század második feléből származó sírkövén feliratos középmezőt vesz körbe az indadíszes–palmettás keretsáv.⁷¹ A délnémet vidékek egynémely már 13. századi sírkövén körökbe írott préposti névfeliratok sorozatait fogja egybe a hullámszó, leveles indadísz által kitöltött keretsáv: Steingadenben egy töredéken Dietricus prépost és Ulricus prépost (1245. kép), Ursbergben Cunrad von Lichtenau (†1240) prépost (1246-1247. kép) neve olvasható. A román stílusú alkotások végső soron antik eredetre, széles körben elterjedt római példákra vezethetők vissza, és mint ilyenek,

⁶² Fejérvárról. 22dik Sept. HT I (1806) 228.; KOLBA 1962. 111-116, 121.; 48. ábra, XVIII/1-2. kép

⁶³ LUX 1942b. 305.; RADOCSAY 1971. 463, 466. (1. sz.)

⁶⁴ Közöletlen; ismeretét Juraj Šedivy-nek köszönhetem.

⁶⁵ TÓTH 1990b. 163. (16. sz.)

⁶⁶ KÖH Tervtár, ltsz. 8705; TÓTH 1990b. 149, 165. (J. tétel); 7. kép (J)

⁶⁷ KOZÁK 1975b. 141.

⁶⁸ HOLZE-THIER 2005. 217.; Abb. 8

⁶⁹ PANOFISKY 1964. 59.; fig. 237; REUDENBACH 2006. 521, 523.; Abb. 9

⁷⁰ Pl. SCHUBERT 1987. 223. (1120/30-as keltezéssel); 11-13. kép; REUDENBACH 2006. 519. (1100 körüli keltezéssel); Abb. 6

⁷¹ LIND 1892. 10.; V/8. tábla

12–13. századi klasszicizálás emlékei. Így például indaornamentikával kitöltött keretsáv alkotja egy homokkőből faragott, római szarkofág felső peremét Trierben (1248. kép).⁷² Római sírkövek borostyán-, levél- vagy szőlőindás keretdíszre előfordul Pannóniában is (479. kép), így egy Dunabogdányban talált sírkőtöredéken, valamint Aurelius Constitutus sírkövén Intercisa/Dunaújvárosból,⁷³ továbbá sírsztéléken és sírépítmények kőelemein Brigeto/Szőnyből⁷⁴; Iohannes Fiorentinus elképzelt életművének feldolgozása során a pannóniai példákat aquincumiakkal bővítette Gerevich László⁷⁵ is. A Karoling *renovatio* alkotásaként megjelent az indakeret I. Hadrianus (†795) pápa síremlékén is a római Szent Péter-székesegyház előcsarnokában, Alkuinnak Nagy Károly megbízásából írott, terjedelmes sírverse körül (1249. kép).⁷⁶ A magyarországi faragványok az Itáliában, Nyugat-Európában újra és újra felfedezett antik-római előképek hatására született művek divatjának a lecsapódásaként értékelhető, semmiképpen nem a pannóniai római emlékek közvetlen másolásával született, típussteremtő alkotásnak. Ugyanaz lehetett a típus Magyarországra kerülésének útja-módja, mint az antikizáló keretsávval ékesített, 15. század végi, 16. század eleji, esztergomi készítésű reneszánsz sírlapok esetében (66-68, 132-133, 346-347, 351-352. kép): itáliai előképek megrendelői és alkotói munkálkodtak a római példák és az antik motívumkincs összegyűjtésén; a pannóniai kőfaragványok gyűjtése⁷⁷ ugyanúgy követő jellegű volt, mint az „olaszkoszorú” és a levélindás motívumok alkalmazása.⁷⁸

A sírkőábra, amikor a 12-13. században egyre növekvő számban megjelent, leginkább kereszt, előbb keretezetlen, majd idővel keretbe foglalt mezőben.⁷⁹ A keretsávot a 13. század első negyedétől kezdték kitölteni a körirattal, mint például a már említett, pilisszentkereszt-i lovagi sírkőnél (997-998. kép), majd a század utolsó negyedében már Budán is (17-21. kép), a köriratos keret általánossá azonban csak a 14. században vált. Ez a köriratos keret az, ami függetlenül a belső mező üresen maradó vagy keresztes, címeres, alakos ábrával díszített felületétől, leginkább jellemzi egész Európa keresztény „elitjeinek” templomi sírlapjait. A Mátyás-Graduale egyik, körmenetet ábrázoló miniatúráján (843. kép) a templomszentély mögött árkádos folyosóval övezett temető földjét síremlékek pöttyözik. A

⁷² Az antik Trier északi temetőjéből, a St. Maximin ásatásából: Dom- und Diözesanmuseum, ltsz.: MAXIMIN EV 1978.113.

⁷³ Sírkő töredéke Dunabogdányból és Aurelius Constitutus sírköve Dunaújvárosból, mindkettő MNM: ERDÉLYI 1974. 42, 43. kép; az utóbbit ld. még: RIU 5. 1991. 1183. sz.

⁷⁴ BORHY 2006. 62. (30. sz.), 83-84. (54. sz.), 128. (129. sz.)

⁷⁵ GEREVICH 1959. 331-332.; Abb. 38, 40

⁷⁶ GARDNER 1992. 60.; Fig. 16; FAVREAU 1997. 64-68.; Fig. 5

⁷⁷ A témában alapvető: RITOÓKNÉ 1994a.

⁷⁸ A magyarországi reneszánsz emlékek, ezen belül Iohannes Fiorentinus általa parttalanná bővített oeuvre-je esetében közvetlenül a pannóniai római faragványok gyűjtésével összekapcsolódó másolását tételezte: GEREVICH 1959. 333-335.; az antikizáló motívumok és a magyarországi reneszánsz síremlékek más szemléletű elemzései: MIKÓ 1983; MIKÓ 1986.

⁷⁹ A folyamat részletesebb tárgyalását ld. korábban „A megváltás jele – kereszt a síron” című fejezetben.

nyeregvetős „koporsókövek” a flamand mesterek kifestette kódex észak-francia származási helyére voltak jellemzők, nem a közép-európai vidékekre, a képen nagyobb számban ábrázolt sírlapok azonban ugyanazokhoz az ábrázolási típusokhoz tartoznak, mint amelyek a hazai emlékanyagot is alkotják: nagyméretű, keretezetlen kereszt, kerettel övezett üres mező, a kereten belül heraldikus vagy figurális ábra figyelhető meg a képecskén.⁸⁰

Az általános forma időnként anakronisztikusan visszavetődhetett a másfélezer évvel korábbi múltba és a zsidó Jeruzsálem eltérő kultúrkörébe is: *Hic sepultus est Lazarus* köriratú sírlap alól bukkan elő például a Krisztus által feltámasztott Lázár az 1500 körül készült „Lázár feltámasztása” faliszőnyegen a zaragozai La Seo székesegyház szőnyegmúzeumában (1250. kép). Ha ritkán is, de még a korabeli zsidó sírkövekre is hatással voltak a keresztény sírlap-típusok: az Ibériai-félszigeten Faduená asszony toledói sírköve a zsidó emlékanyagban alig előforduló, téglalap alakú, eredetileg a teljes sírt betakaró, fekvő sírlap, a mezejét egyedülálló módon keretelő, igen nagy méretű (17 cm-es) betűkből álló körirattal (1251. kép).⁸¹ A sírlapon hosszában húzódó, háromsoros héber felirat ugyancsak keresztény előképeket idéz R. Salamon ben Albagal leánya, R. Abraham bar Mojses ben Sasson felesége, Dona úrhölgy (+1349) toledói síremlékén (1252. kép).⁸²

A magyarországi emlékanyagban a 14. századtól leggyakoribb, köriratos-keretes sírlapok mellett néhány emlék mezőjében kör alakban futó feliratok találhatók, a körlap közepét kitöltő valamilyen motívummal. Kassán (Košice, Szlovákia) a Szent Erzsébet-templom vele egykorú, kereszties ábrájú sírkövei között különleges ábrájával tűnik ki egy a köriratos mezőben három érintkező, ugyancsak feliratos kört feltüntető, erősen rongált, a rajta való járkálástól is kopott felületű sírkő (1253-1254. kép).⁸³ A majuszkulás köriratban az évszám biztosan olvasható vége (...CCLXII) egyértelműen 1362-ként egészíthető ki, utána az *OBIIT* szó és egy rövidített, a szakirodalom általános „Elisabeta” olvasatának elég nehezen megfeleltethető név következik. A felső kör belsejében félprofilban ábrázolt, kendővel (?) letakart fejű (nő)alak imádkozó kéztartású mellképe, a középső körben pedig címerpajzs látható; az alsó vagy eredetileg is üres volt, vagy a kőfelület ezen a részen legerősebb kopása miatt nem látszik már rajta semmi. A körök körirata a *Te Deum* isteni irgalomért könyörgő részlete. Az egész faragvány egységes, egy időben készült alkotás. A hasonló körmotívumú további darabok kivétel nélkül töredékek — ez megítélésüket természetesen nem segíti, nem tudni például, hogy volt-e a teljes lapot övező keretük, abban esetleg további körirattal —, mindannyiról elmondható azonban, hogy nagyjából a 14. század utolsó, a 15. század első negyedéből

⁸⁰ OSzK Cod. Lat. 424., fol. 50r: SOLTÉSZNÉ 1980. 78-79., képpel

⁸¹ Lelőhelye: Béjar (Salamanca), a toledói Museo de Santa Cruz letétje a toledói Sinagoga de El Tránsito kiállításán (itt a keltezése: 13. század vége, 14. század eleje; MIRÓ 2005. 73-74. (48. sz.), 14. századi datálással.

⁸² A toledói Museo de Santa Cruz letétje a toledói Sinagoga de El Tránsito kiállításán.

⁸³ RÉCSEY 1896. 8.; X. tábla; MIHALIK 1897. 160-161.; FRŐDE 1900. 1. ábra; WICK 1933. 96-97.; HAVLICE 1995. 122-123. (101. sz.)

származnak, és amelyiknek van, annak minuszkulás a felirata. A körmotívumú magyarországi sírkövek között anyaghasználatát és faragásának finomságát tekintve egyaránt a legigényesebb egy újabb visegrádi lelet, amelynek vörös márvány lapján szekercefejből álló, az elhunyt foglalkozására utaló, rotáló motívumot vesz körbe a kis méretű betűkkel sűrűn teleírt körszalag (452. kép), a Lajos király ácsmesterére utaló – alighanem az 1383-as oklevélben szereplő Tamás királyi ácsra vonatkozó – szöveggel.⁸⁴ Egy másik visegrádi, andezittufából faragott darab⁸⁵ (1255-1256. kép) kör alakú mezője vonóként ábrázol, körülötte azonban a két koncentrikus körvonal közrefogta sáv üres, felirat nélküli. Budán egy minuszkulás betűtípusú mészkőtöredéken⁸⁶ (1257. kép) *sepultura petri* olvasható, a kör közepén címerpajzsban fejszét emelő, könyökben hajlított karral. Egy másik, hasonló anyagú, budai faragványon⁸⁷ viszont nem név, hanem fohászra utaló *miserere ...* felíratrészlet található a keresztes családjegyet övező keretben (231. kép) – nem kizárt, hogy eredetileg ennek a lapnak keretben futó körirata is volt.

A címert vagy más heraldikus jelvényt övező körszalaggal jellemezhető emlékek köre igen nagy számú, döntően a 14–15. században alapvetően kerek formát és ilyen felépítést mutató pecséteknek köszönhetően. A megbízók pecsétjüket esetenként példaként állíthatták a kőfaragó elé is, mindenképpen ennek lehetősége vetődhet fel a kerek tárcsájú, köriratos boltozati zárókövek nem túl tág csoportjának esetében. A 14. század második felében emelt almakeréki (Mălîncrav, Románia) templom szentélyében a csöbörsisak fölött az Apafi család szőlőfürtös sisakdíszét ábrázoló zárókő minden tekintetben egy felnagyított pecsét képét és arányait mutatja, majuszkulás körirata (+AN·AVTV·APPA) is ugyanúgy kereszttel kezdődik, mint a gyűrűspecsétek felirata.⁸⁸ A soproni Szent Mihály-templomban egy évszázaddal később nem is egy hasonló zárókő maradt fenn, címerpajzsot övező, minuszkulás körirattal: a sekrestye boltozatán 1482-ből („*lienhart trager die ceit kirch maister 1482*”), a sekrestye fölötti emeleti helyiségben egy az előbbihez teljesen hasonló, 1483-as évszámmal, a karzat északi boltmezőjében pedig 1489 tájáról („*wolfgan rauch die zeit kirch maister*”).⁸⁹ Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc, Románia) római katolikus templomában a szentélypoligon zárókövén nagy rózsát övez a szentélyépítés 1458-as évszámát megadó, minuszkulás körirat.⁹⁰ (Külföldi

⁸⁴ BUZÁS 2007. 51., kép a 48. oldalon

⁸⁵ LŐVEI 1991b. 9. (10. sz.); 10. kép

⁸⁶ HORVÁTH 1932a. 17. (102. sz.); HORVÁTH 1935. 38.; XIX. tábla; RADOCSAY 1971. 473. (36. sz.)

⁸⁷ HORVÁTH 1935. 28, 36-37.; XVIII. tábla; RADOCSAY 1971. 463-464, 466, 473. (2. és 33. sz.); LŐVEI–VARGA 1987. I. 459.; II. 626. kép

⁸⁸ GOGÁLTAN–SALLAY 2002. 188.; A zárókő feliratának a szakirodalomban élő, hibás olvasata: *Gen(tile) scutum Appa* (ROTH 1912. 134.; ENTZ 1996. 54.; 60-61. kép; FABINI 1999. 183-185.; 271a-o kép; FABINI 2002. 271-272.)

⁸⁹ CSATKAI 1956. 398.

⁹⁰ DÁVID 1981. 284.; 312. kép

párhuzamként például a regensburgi székesegyház kerengőjének zárókövei említhetők.⁹¹⁾

Bármennyire szoros analógiának is tűnhet azonban a sírlapok kerek motívumaihoz a köriratos, kerek gyűrűspecsét, a magyarországi sírkövek kapcsolatrendszere közvetlenül magyarázható a síremlékfaragáson belül maradó közép-európai példákkal. Kassa, Visegrád, Buda elősorolt — aligha véletlenül kizárólag polgári megrendelő számára készült — emlékeinek előzményei a délnémet vidékeken kereshetők, a hasonló körmotívumokat hordozó bajor és sváb sírkövek azonban jóval korábbi eredeztethetők, és kezdetben egyes nemesi, majd kanonoki, préposti körök jellemző, utóbb a polgárságtól is átvett ábrázolási típusa volt. Az Inn melletti Vornbach 11. század vége felé alapított bencés apátságának templomában az alapítók és családjuk emlékét több 14. századi síremlék őrzi ma is.⁹² Az egyik, egy mészkőtábla négy feliratkörben a család három Ekbert nevű tagjára, valamint az alapításban részes Ulrich von Windbergre emlékeztető feliratot hordoz. Korábbi, még a 13. század első feléből való Steingadenben egy már említett töredék (1245. kép), Dietricus prépost és Ulricus prépost körökbe írott névfelirataival. Ursbergben Cunrad von Lichtenau (†1240) prépost neve olvasható egy sírlap (1246-1247. kép) különböző szerkesztésű rozettákat övező körei közül a legfelsőben — a további háromban a kettős körvonal közét a domború betűs körirat későbbi kialakítása érdekében kimélyítetlen sávval kitöltve hagyták, a körök felhasználására azonban nem került sor. Az augsburgi székesegyház kerengőjében egész sor 14. századi, a század elejétől sorjázó sírkő található, amelyeknek 1:3 arányú tábláin általában három, esetenként csak kettő körmotívum található, bennük többnyire kanonokok mellképével vagy imádkozó alakjával, később címerpajzsával is, keretükön pedig sírfelirattal. Az ábrázolási forma a temetkezési hellyel való takarékoskodás következménye, a szűk hely ugyanis sem az egymás melletti eltemetést, sem a szükséges számú önálló, teljes méretű sírkő elhelyezését nem tette lehetővé a nagyszámú kanonok részére.⁹³

A köriratos sírlapok mellett, ha lényegesen kisebb számban is, helyenként feltűnik egy másfajta szerkesztésmód: a többnyire keretezetlen táblán a rövid oldalakkal párhuzamos sorokból álló felirat és az alatta elhelyezett címer, ritkábban emberi figura alkotta sírkőábra.⁹⁴ Valójában ez a korábbi típus: 11. századi, igaz, keretbe foglalt példái ismertek például Hildesheimben (232-234. kép), és csupán kevés feliratsorból álló, egyébként díszítetlen emlékei jelentős számban fordulnak elő Ausztriában, például Salzburgban (238-241. kép) és Zell am See-ben (1258. kép) a

⁹¹ A regensburgi dóm kerengője déli szárnyának keleti felét okleveles adat szerint három építőmester jegyezte, egyikük címerrel díszített, kereszttel kezdődő minusculás körirattal övezett záróköve ma is ott látható (+ *mayster dietreych·semmler?der·stainmetz*): LIEDKE 1982. 34., 1. kép. További hasonló zárókövek említése, a feliratok közlésével: MADER 1933. 164.

⁹² Részletesebben ld. korábban, az A „*memoria*” című fejezet „Az alapítók emlékezete” alfejezetében

⁹³ LIEDKE 1988. 62-63.; Abb. 71-74, 84, 88-91, 96-98, 103-105, 112-115, 117; a 15–16. században is továbbélő típusra példa: LIEDKE 1986. 98, 121-122.; Abb. 76; LIEDKE 1987. 66-68.; Abb. 56

⁹⁴ Az ilyen emlékek még szűkebb körű, első bemutatása: LŐVEI–VARGA 1987. I. 696.

13–14. században. A salzburgiakkal mutat szoros rokonságot Ábrahám ferences szerzetes 13. század végénél, az 1300 körüli éveknél valószínűleg nem későbbi, vörös márványból faragott, alighanem az osztrák területekről is származó, pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírköve (251-252. kép).⁹⁵ A vésett betűk alkotta feliratsorok alatt mélyített mezőben elhelyezett címer vagy papok esetében kehely, ritkábban domborművű figura alkotta díszítés jellemzi a késő középkori ausztriai sírlapok egy tetemes részét, mind a Salzburg környéki, mind pedig a bécsi műhelyek alkotásait, kisebb részben pedig bajorországi sírlapokat is (945, 1084, 1171, 1259-1263. kép⁹⁶). Ezekkel minden szempontból egyező, alighanem ausztriai készítésű sírlapok egész sora található a középkori Magyarország északnyugati részében: Pozsonyban⁹⁷ (Bratislava, Szlovákia) (78-83, 364-365. kép), Bazinban⁹⁸ (Pezinok, Szlovákia) (84. kép), Sopronban⁹⁹ (85-87. kép). Budán, a Nagyboldogasszony-templomból származó sírkövek között azonban a 15. század második felében egy ezekétől eltérő jellegű „altípus” figyelhető meg, amelyet jóval keskenyebb, nyújtott forma és a Magyarországon általában is gyakori, mélyített sávban domborművű betűkkel írott feliratsorok jellemeznek: ilyen egy sírkőtöredék a Magyar Nemzeti Múzeumban¹⁰⁰ (77. kép), egy talán 1460-as évszámú, néger fejcs címert részletező, töredékes darab¹⁰¹ (362. kép), Leopold Dax budai bíró (†1481 után) töredékes sírköve¹⁰² (139.

⁹⁵ Közöletlen; ismeretét Juraj Šedivý-nek köszönhetem.

⁹⁶ Az 1261. kép Hans von Neuberg (†1485) és nővére, Erzsébet (†1503) 1505 körül készült, vörös márvány sírkövét ábrázolja Pöllau egykori ágostonos kanonokrendi templomában; a sírlap magyarországi vonatkozása, hogy Erzsébet Szentgyörgyi és Bazini Kristóf felesége volt, erre utal rajta az egymás mellé helyezett Neuberg–Szentgyörgyi-címer is. Ila Bálint az általa közölt családi genealógiában két Szentgyörgyi és Bazini Kristófot szerepeltetett (I.: 1493–1508; II.: †1543), és mindkettőnél feltüntette házastársaként Neydperg, illetve Neuberg Erzsébetet: ILA 1927. 66.; A két testvér sírkövét említi (mintha kettő lenne): DEHIO 1982. 367.; a sírkőnek a magyar szakirodalomban tudomásom szerint eddig nem közölt, fraktúr írású felirata: *hie ligt begravn der wolgeborn herr her hanns von neiperg vnd fraw elizabet sein swester die leztn irs names des wolgeboren herrn hern Cristoffs grauen Zw sand georgn Vnd bosingn gemachl die gestorben ist dn Sannd warnaba tag m ccccc vnd im drittn Jar alls die stifter des goczhaus mitsamtb irn vatter mutter vnd anndern Irn geswistratn den allen got genadig Sey* (a felirat alatt, a két címer fölött: *Neyperg Sand Jorg(e)n Vnd Pössing*)

⁹⁷ Gaspar (†1428) és Bartholomeus (†1453) Scharrach sírköve a Szent Márton-templomból: KOSTKA 1976. 19, 69.; 51. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 696.; II. 1690. kép; FIALA 1999. 66, 67–68. (56. kat. sz.); LUXOVÁ 2003. 329.; 277. kép; Mert Gaelsam (Gailsam, †1489), Wilhelm von Wulkendorf, Hans Ode... (†1513?) sírkövei: LŐVEI 1992. 18.; LŐVEI 2006a. 129, 131–132.; Abb. 4, 7; MAJROSSY 2006. 107. (164. jegyzet is), 108. (169. jegyzet);

⁹⁸ Peter Storkut von Seedorf (†1522) sírköve: LŐVEI 2006a. 32.; Abb. 8

⁹⁹ Nathan Kranberger (†1510) sírlapja: LŐVEI 2006a. 130, 131.; Abb. 5-6

¹⁰⁰ Egy ún. epitáfium-sírkő töredéke a Nagyboldogasszony-templomból a MNM-ban, 15. század második fele, említi: LŐVEI–VARGA 1987. I. 696.

¹⁰¹ RUPP 1868. 109.; TÓTH 1964. 180.; 9. kép; RADOCSAY 1971. 463, 481. (75. sz.); 2. kép

¹⁰² RADOCSAY 1971. 476. (55. sz.); LŐVEI–VARGA 1987. 696.

kép), valamint Nicolaus Dobringer (†1462) lényegében ép sírlapja¹⁰³ (140. kép). Viszonylag keskeny, keretezetlen táblája ide kapcsolja Albert szabó (†1508) már nem minuszkulás, hanem korai humanista kapitális betűtípusú, esztergomi sírkövét¹⁰⁴ is (450. kép). A keskeny forma következtében a sírgödör teljes lefedésére nem lehettek alkalmasak, viszont ilyen sírkövekből többet lehetett elhelyezni ugyanakkora felületen. Használati módjukra csak következtethetünk abból, hogy a Dobringer-sírkő egyes részeinek kopása a rajta való járkálásból adódhatott csak, ez viszont másodlagos elhelyezés eredménye is lehetett, ugyanis a délkeleti kaputól nyugatra egy befalazott ajtónyílás lépcsőjeként, a templom belső szintjével egyező magasságban került elő 1874-ben.¹⁰⁵ A típus jelenleg használt elnevezése – epitáfium-sírkő – akár abból is következhetne, hogy az epitáfiumokhoz hasonlóan függőlegesen, a falhoz állítva helyezhették el őket eredetileg, az elnevezés azonban aligha lehet túlságosan régi, és inkább csak a feliratsorok elhelyezése alapján születhetett. Arányaiban a szokványos sírlapokhoz, feliratában és szerkesztésmódjában a budai sírkövekhez hasonlít, az utóbbiaknál azonban lényegesen korábbi Vadászi Miklós szereti püspök, győri segédpüspök (†1428) győri sírköve¹⁰⁶ (430. kép). Ornamentális keretsávjával az említettektől eltér, de a belső mező felépítésében hasonló hozzájuk egy sárospataki, német sírfelirattal ellátott, a 15. század végén (1496?) készült sírkő¹⁰⁷ (94. kép).

Az antik eredetű füles táblán (*tabula ansata*) vagy csak egyszerű, keretezett tükrön elhelyezett, reneszánsz kapitális betűtípusú felirattal és fölötte reneszánsz körvonalú, esetenként koszorúba foglalt címerpajzzsal díszített, minden eset tagozott vagy növénydíszes keretbe foglalt újabb sírkőtípus [Budán: 127-128, 132-133, 137. kép; Esztergomban: 346-347, 351-352. kép; Csatkán: 293-294.kép; Nagyváradon (Oradea, Románia): 353. kép; Kassán (Košice, Szlovákia): 181-185. kép; Felsőelefánton (Horné Lefantovce, Szlovákia): 453-457. kép; Nagykapornakon: 356-358. kép; Ipolyságon (Sahy, Szlovákia): 1264. kép] biztosan nem az „epitáfium-sírkövek” leszármazottja, azonban polgári körökben is gyors elterjedése éppen Budán (150-151, 165-166, 169-171, 305. kép) és például a tőle nem távoli Ráckeven is (102. kép) arra utalhat, hogy a korábbi típus korszerű átértelmezéseként jelenhetett meg a megbízók köreiben.

7.1.2. Kriptafedlapok

¹⁰³ LŐVEI 1991d. 51.; 6-7. kép; a sírkőről: SCHULEK 1874b. 231.; RADOCSAY 1971. 463, 480. (72. és 73. sz.); 1. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 696.; II. 1688. kép; VÁRADY 1999a. 26-27, 34, 36.; 38/1. kép

¹⁰⁴ HORVÁTH 1980a. 88, 89.; *Matthias Corvinus* 1982. 614, 615, 677, 681. (Kat.-Nr. 834, HORVÁTH, I.); RAINER 1994. 475.; 5.kép; VÁRADY 2002b. 61.; BERTÉNYI 2003. 110, 133. (139. jegyzet); GOMBOSI–LŐVEI 2007. 205-206.; 6. kép

¹⁰⁵ SCHULEK 1874b. 231.

¹⁰⁶ KÁROLY 1747. 10.; VARJU 1897a. 339-340.; KOZÁK–LEVÁRDY–SEDLMAYER 1972. 107.

¹⁰⁷ GERVERS-MOLNÁR 1983. 22.; 45. kép

Két ismert magyarországi fedlap a csontok összegyűjtésére szolgáló terek nyílásait zárhatták le egykor. Egy a budai Víziváros középkori ágostonos kolostorának területén talált, ábrázolás nélküli faragványt (203. kép) körirata [+ *hic iacent ille g(e)n(er)acio[n]es qui p(er) divina(m) gr(aci)am educti fvera(n)t p(er) serenissimu(m) rege(m) lodo(v)icu(m)* 1455] alapján a néhai Lajos király idején élt nemzedékeknek emeltek, feltehetően a kolostorban folyt építkezés alatt megbolygatott és együvé temetett csontok fölötti fedlap gyanánt. A feliratban olvasható évszám így nem halálozási évet jelöl, hanem minden bizonnyal az újratemetésnek és a kőlap készítésének évét.¹⁰⁸

A másik lelet Szegeden, a vártemplom déli falához épült osszárium betöltéséből került elő.¹⁰⁹ A fej felőli oldalon trapéz alakban levágott, vörös márványból faragott lap (660. kép) keretelt mezőjében vésett vonalas ábra látható: oldalt forduló, lábait enyhén behajlítva, egymáson átvetve tartó férfialak rövid tunikában, hátul csuklyával, harisnyás lábain hegyes orrú cipővel. Derekán öv ráerősített kis erszénnyel. Imádkozásra emelt kezei közül írásszalag indul, és ovális félívet leírva a fej mögött ér véget, felirata fohász: *Ave M[ari]a gratia pl[ena]*. A lap felületén a láb felőli részen négyzetes befaragás található, párja az írásszalag közelében, a ma hiányzó felületen lehetett - a kőlap felemelésére szolgáltak. A minuszkulás felirat nem lehet régebbi kb. 1360-nál, az alak viselete a 14. század második felére jellemző.¹¹⁰

Az oldalnézetben, mintegy lebegőn ábrázolt, térdeplő figurához alig akad hasonló a hazai sírkőanyagban. Egy budai, feltehetően a Nagyboldogasszony-templomból származó, gótikus minuszkulás köriratú töredéknek a képmező sarkát kitöltő, imádkozásra emelt, összetett, divatos kesztyűbe bújtatott kezei képzelhetők el térdeplő, imádkozó figura maradványaként – egy további, két hegyes cipőbe bújtatott lábfejet ábrázoló töredék is ugyanezen sírlap részének tartható; ehhez az alakhoz azonban feltehetően nem tartozott írásszalag (1265-1267. kép).¹¹¹ A figura beállítása hasonló III. Albert osztrák herceg térdelő képmásához, a stájerországi St. Erhard in der Breitenau zarándok- és plébániatemplomában lévő, a herceget két feleségével együtt ábrázoló, 1390 körül készült üvegablakon.¹¹² Ugyancsak Nagyboldogasszony-templomi lelet egy bizonyos Borbála vörös márványból készült,

¹⁰⁸ VÉGH 1997a. 103, 104.; VÉGH 1998b. 16.; A kőlap feltárásának részleteit ld. korábban a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

¹⁰⁹ HORVÁTH 2003; A kőlap feltárásának részleteit ld. korábban a „Temetőkép és temetői sírjelek, valamint rokonemlékek a középkori Magyarországon” című fejezetben.

¹¹⁰ A derékon övvel összefogott, térd fölött végződő ruha, a lábon viselt harisnya és hegyes cipő, valamint a hátravetett csuklya egyes részei a férfiak zakó- és nadrág viseletéhez vezető sok évszázados fejlődés kezdetét jelentik. E viseletnek a székesfehérvári Anjou-sírkápolna figurális töredékeivel kapcsolatos, a Képes Krónikától a soproni donátor szoborig terjedő, külföldi példákat is felsorakoztató tárgyalása (az övre erősített erszényre is vonatkozó példákkal): LŐVEI 2004a. 76-78., vö. THIEL 1982. 125-126.

¹¹¹ A kezeket ábrázoló töredék: MNG, ltsz. 58.4.M, a lábfejeket ábrázoló: BTM, ltsz. 255.25.

¹¹² *Gotik* 2000. 428-429. (182. sz., OBERHAIDACHER, E.); Taf. 113

a fej felőli oldalon a szegedi kőhöz hasonlóan trapéz alakban végződő, gótikus majuszkulás felirata szerint valamivel korábbi sírlapjának részlete, a hajzat és az írásszalag aszimmetrikus elhelyezéséből következően alighanem szintén oldalnézetben ábrázolt figurával (230. kép).¹¹³ A szalag kétsoros felirata ugyancsak fohász: *MISER[ERE MEI] DEUS SECV(N)D[VM MA]GNAM*. A feliratos mondatszalog sem igazán gyakori a síremlékeken: egy másik töredékes budai lapon (116. kép) *miserere mei* ... olvasható az álló, szembenézetű figura előtt átlósan kacskaringózó szalag elején.¹¹⁴ Kassán (Košice, Szlovákia) Erzsébet (?; †1362) fentebb már említett, három körből szerkesztett ábrájú sírkövén (1253-1254. kép) látható egy félprofilban ábrázolt, kendővel (?) letakart fejű (nő)alak imádkozó kéztartású mellképe, a sírkő belső mezőjébe írt három kör keretén végigfutó fohással.¹¹⁵

A szegedi emberalak igazi magyarországi párhuzamai a kor falképein találhatók, elsősorban a donátorfigurák körében,¹¹⁶ illetve Johannes Aquilának a donátorképek ábrázolásait utánzó „önarcképein”. Az ő 1378-ban festett velemeri és 1392-es évszámú mártonhelyi (Martjanci, Szlovénia) képmása a nevét megörökítő írásszalaggal és lábainál a művészcímerrel a szegedi ábrázoláshoz hasonlóan ugyancsak a háttér síkja előtt lebeg (1268. kép), míg Erazmus mártonhelyi plébános feliratszalogos figurája valós építészeti térben térdel.¹¹⁷ Mártonhelyen a diadalív hajó felőli oldalán a Köpenyes Mária melletti püspökszent lábánál egy további, világi öltözetű donátor térdel, kezei közül írásszalag kígyózik hosszan felfelé, háta mögött a figurával közel azonos méretű címerpajzsa látható (1269. kép).¹¹⁸ Bántornyán (Turnišče, Szlovénia) a Madonnához fohászoló donátorok, az Alsólendvai Bánfi család tagjai térdeltek írásszalagokat tartva az 1383-ban készült, 1928-ban megtalált és azt követően el is pusztult falképrészleten.¹¹⁹ A lipitói Szmrecsány (Smrečany, Szlovákia) plébániatemplomának déli kaputimpanonjában a Madonna előtt zsámolyon térdeplő, írásszalagot tartó donátor viselete is hasonló a szegedi

¹¹³ BTM, ltsz. 245.; HORVÁTH 1932a. 29. (245. sz.); HORVÁTH 1932c. 119, kép a 128. oldalon; HORVÁTH 1938. 26, 75.; XLV. tábla; LŐVEI–VARGA 1987. 465, 591.; 636. kép

¹¹⁴ A BTM-ben található sírkövön a lengyel Pobóg címernemzetség címere látható: LŐVEI 1987b. 294-295. (Sz. 50. kat. sz.); A *miserere* ... fohász további példáit és bibliai zsoltárhelyét ld. korábban „Az Élet Könyve – sírjel és felirat” című fejezetben.

¹¹⁵ RÉCSEY 1896. 8.; X. tábla; MIHALIK 1897. 160-161.; FRŐDE 1900. 1. ábra; WICK 1933. 96-97.; HAVLICE 1995. 122-123. (101. sz.)

¹¹⁶ A 14–15. századi donátorok magyarországi ábrázolásairól vázlatos összefoglalás: *Magyarországi művészet* 1987. 119-121. (MAROSI E.); a 14. században feltűnő egyöntetűséggel többnyire csuklyás fegyverköpenyt viselő férfi donátorokról még: MAROSI 1984a. 531-532.

¹¹⁷ RADOCSAY 1954. LXXXV. tábla; BOGYAY 1967. 55-59.; 7. tábla; MAROSI 1989a. 40-41. és *Johannes Aquila* 1989. 8., valamint 97., illetve 99-100. kép; IVANČEVIĆ–CEVC–HORVAT 1984. 62. kép; BALAZIC 1993-94. 80, 87.; 1, 3. kép; *Gotik in Slowenien* 1995. 235-237. (Kat.-Nr. 128, BALAZIC, J.)

¹¹⁸ *Johannes Aquila* 1989. 127. kép, vö.: Gróh István akverellje 1903-ból, KÖH Tervtár F 358.; a donátorfigurát említi: BALAZIC 1993-94. 92.; A mártonhelyi falképek ikonográfiai leírása során nem említi a figurát: PROKOPP 1983. 165-166.; az ábrázolásról részletesen: GOMBOSI–LŐVEI 2007.

¹¹⁹ BOGYAY 1986. 151.; 2-4. kép

figurához.¹²⁰ A felvidéki Nagylibercse (Luborec, Szlovákia) templomának diadalívén a déli káván két térdeplő donátort, egy férfit és egy nőalakot oldalnézetben, de fejüket a néző felé fordítva ábrázoló, 14. század végi falképen a kezek fölött induló és a figurák fölött átlósan emelkedő, hullámos írásszalagok láthatók.¹²¹

Az ábrázolási típus régóta jelen volt már a tágabb közép-európai területen. Figyelemre méltó példái a Přemysl II. Ottokár cseh király leánya, Kunigunda apátnő számára készült *pasionale* 1313 táján festett, dedikációs címlapképén a szöveg szerzőjének, Kolda z Koldic domonkos szerzetesnek és a kódex készítőjének, Beneš kanonoknak Kunigunda előtt térdeplő képmásai.¹²² A klosterneuburgi ágostonos kanonokrendi kolostorban a Verduni-oltár 1330 körül készült hátoldali képciklusának Keresztrefeszítés jelenetén a donátor István prépost térdel írásszalagjával a kereszt lábánál.¹²³ A nürnbergi Klára-kolostor 1350/1360 táján készült szárnyasoltárának Szent Klára imáját ábrázoló tábláján a szent imádkozó, írásszalagot tartó alakja a típus reprezentatív emléke.¹²⁴ A térdeplő, kezeiket imádkozó helyzetben magasba emelő, egyben írásszalagot tartó donátor- vagy szent figurák ausztriai és krainai falképeken is gyakoriak a középkor folyamán.¹²⁵ Az ábrázolási típus a festett epitáfiumok kedvelt részletévé vált már a 14. század közepétől. Friedrich von Hirschlack (+1350) Nürnbergben készült, heilsbronni

¹²⁰ *Magyarországi művészet* 1987. I. 119, 479.; II. 241. kép

¹²¹ Huszka József akvarellje, 1901, Néprajzi Múzeum, Budapest: *Huszka* 2006. 71. (100. kat. sz.); GERECZE 1899. 309.; RADOCSAY 1954. 182.; DVOŘÁKOVÁ—KRÁSA—STEJSKAL 1978. 124.; PROKOPP 1983. 169.

¹²² Prága, Státní knihovna ČSR XIV A 17, Fol. 1b: URBÁNKOVÁ—STEJSKAL 1975.

¹²³ *Gotik* 2000. 536. (274. sz., TRATTNER, I.); 2. kép a 468. oldalon, 15. kép a 26. oldalon

¹²⁴ Nagy-Britannia, magángyűjtemény: *Krone* 2005. 512-513. (Kat.-Nr. 459d, KEMPERDICK, D.)

¹²⁵ Stájerországi példák: pl. térdeplő női szent, 14. század első negyede, Lanzenkirchen, plébániatemplom (LANC 1983. 145-146.; 232. kép); donátor, 1340 körül, Leobendorf, plébániatemplom (uo. 148-150.; 241. kép); donátor, 1420 körül, Dross, várkapolna (uo. 73.; 123. kép); donátor Katharina von Wilthausen epitáfiumán (Franziskus von Judenburg műve), 1377, Murau, plébániatemplom (LANC 2002. Textband 285, 287.; Tafelband 374. kép); Karintia: pl. donátor Spittal a. d. Drau plébániatemplomának elpusztult falképén, 14. század második fele [LEITNER 1982. 16. (27. sz.); Abb. 16]; Gurk, székesegyház, a déli kereszthajó déli falán lévő, 1390 körül készült ún. „Altherrenfresko”, a Krisztus trónusa előtt térdeplő, kilencgyermekes donátorcsalád (VAN DER KALLEN-DEUER 1995. 43.); donátor a Rangersdorfból származó szárnyasoltáron, 1422, Klagenfurt, Diözesanmuseum [LEITNER 1982. 21. (41. sz.); Abb. 23]; donátor a millstatti plébániatemplom sekrestyéjében, 1420/30 körül [LEITNER 1982. 26. (49. sz.); Abb. 29]; a mai Szlovénia területén: pl. Ptujška Gora, a plébániatemplom Szent Kereszt-kápolnája, egyházi donátor két ábrázolásával, 1424-1426 között [IVANČEVIĆ—CEVC—HORVAT 1984. 67. kép; *Gotik in Slowenien* 1995. 249-250. (Kat.-Nr. 138, BESOLD, A.)]; két írásszalag nélküli, de a viseletben a szegedi ábrázolás igen közeli párhuzamát jelentő, délnémet előzményekkel és ausztriai párhuzamokkal jellemezhető, magasdomborművű donátorfigura (Hermann és Ulrich, Cili grófjai) jelenik meg a celjei Mária mennybemenetele- (egykori minorita) templom 1360 körül készült sekrestyetimpanonjában: IVANČEVIĆ—CEVC—HORVAT 1984. 37. kép; *Gotik in Slowenien* 1995. 152-153. (Kat.-Nr. 64, WLATTNIG, R.).

epitáfiumán a Fájdalmas Krisztus előtt térdepel az apát,¹²⁶ Ulrich Reicheneker (+1410) stájerországi epitáfiumképén pedig a térdelve imádkozó, páncélos lovagot Szent Bertalan és Szent György mutatja be a Madonnának¹²⁷. A württembergi Creglingen evangélikus Herrgottskapelle-jében az 1390 és 1400 körül készült üvegablakok tekergő írásszalagot tartó, térdeplő férfi és női donátorfigurái is ebbe a körbe tartoznak.¹²⁸ A lengyelországi Ruszcza templomában Virzbantha de Branice krakkói asztalnokmester (+1425) sírlapján felhajtott sisakrostélyú, páncélos férfialak térdepel imádkozó kéztartással.¹²⁹ Az elhunyt imádkozó tartású, térdeplő ábrázolásának igazi virágkora a reneszánsz epitáfiumtáblák készítésének idejére esik (903-904. kép). Az ábrázolási típusnak a síremlék-ikonográfiában hosszú időn át való továbbélésére jó példa a felvidéki Kürt temetőjének régebbi keresztje, a 18. század végén, 19. század elején eredetileg talán sírkőnek készült talapzatán a térdei előtt nyitott könyvből karingben térdelve imádkozó papi figurával.¹³⁰

Az osszáríumok nyílásait lezáró kőlapokhoz hasonló kriptafedlapra is említhetők késő középkori példák: Somogyvárott a Kupavár közepén, az egykori bencés apátság területén sírokkal együtt találtak rá 1852-ben arra a két darabra törött, a felemelésére szolgáló vas gyűrűkkel is ellátott, vörös márvány fedlapra (425. kép), amelyet a *mAgister JohAnnes de zAthA cAno(n)icus Alben(sis) decAnus de belAuAr et plebAnus Ac notArius huiu[s] cJonuentus fecit fie[ri] Anno domin[i] 1524* felirat alapján Zathai János fehérvári kanonok, bélavári dékán, somogyvári plébános és a somogyi kolostor jegyzője készíttetett nyilván nem csupán saját, de egyben szerzetestársai temetkezési helyeként is.¹³¹ Felirata — *Hic est sepultura nobilium De Labatlan Anno dominnii (!) Milesimo Quadrin gentesimo* — alapján nem egyetlen személy, hanem egész család kriptafedlapjának szánhatták a társadalmi felemelkedését a kor divatjának megfelelő, reprezentatív vörös márvány sírkővel is jelezni óhajtó Lábatlaniak emlékkövét (404-405. kép) Karván (Kravany nad Dunajom, Szlovákia), amelynek feliratában csak az évszám elejét faragták ki készítésekor, 1460–70 táján.¹³²

Csehy Vajda István a szilágycsehi (Cehu Silvaniei; Románia) ma református templomban készíttetett kriptafedlapot (319-320. kép) a 16. század legelején — felirata: *HOC OP(US) FECIT FIERI EGREGIVS DOMINVS ST(E)PH(A)NVS WAYDA DE CHECHY ANNO INT(ER?) INCA(RNATIONEM?) 15o.º* —, amelyen a két rövid oldal közelében lévő csaplyukakban egykor a kőlap felemelésére szolgáló gyűrűk lehettek becsapolva.¹³³

¹²⁶ Heilsbronn, Mária és Jakab – egykori ciszterci apátsági – templom: HÖRSCH 2006. 74.; II.39. kép

¹²⁷ Graz, Steiermärkisches Landesmuseum Joanneum, Alte Galerie: *Die Ritter* 1990. 230. (Kat.-Nr. V. 9); XXXIX. tábla

¹²⁸ DRÖS 2002. 22-23. (30. sz.); Abb. 24, 26-27

¹²⁹ MROZOWSKI 1994. 224-225. (I 106. sz.); 106. kép

¹³⁰ LISZKA 1995. 52, 53.; 33. kép

¹³¹ GERECZE 1897. 148, 149-150.; 9-10. kép; BÉKEFI 1907. 110, 208-209.; 81-82. kép; BAKAY 1989. 117, 118-119.; 45. kép; VÁRADY 1999a. 13-14, 33, 57-58. (23. sz.); 16/2, 35/1. kép

¹³² ORBÁN 1869; LŐVEI–VARGA 1987. 591, 695.

¹³³ BUNYITAY 1887. 39.; BALOGH 1943. 81, 202, 285, 356, 377.; 58. kép

Bunyitay Vince leírása szerint Kusalyon (Coseiu, Románia) az egykori ferences, jelenleg református templom „déli ajtaján belül, a földön terjedelmes kőlap fekszik, melyen írás vagy czimer nincs, de egykori vaskarikáinak kerek nyomai nyilván mutatják, hogy sírbolt van alatta. Kőváry László szerint a Jakchiak sírboltja”.¹³⁴ [Nem biztos azonban, hogy a kőlap középkori volt. Bunyitaynak egyébként már tudomása volt arról, hogy a kusalyi Jakcsok legalább részben Hadadon (Hodod, Románia) temetkeztek.¹³⁵]

7.1.3. Kisméretű táblák és téglák

Márk püspök (+1262) *HIC REQUIESCIT EP(ISCOPU)S MARCVS BONE MEMORIE MILL(ESIM)O CC LXII* felirattal ellátott, téglalap alakú, kisméretű (26,2x30,5x6-7,2 cm), szegedi sírtáblájához¹³⁶ (255. kép) hasonlóan nagyságú, többnyire keretelt, négyhat-nyolc hosszában párhuzamosan futó sorral feliratozott sírkő a francia területeken több helyről is említhető, így Vitalis szerzetes (+1097) kis sírtáblája (Poitiers; szövegében a *BONE MEMORIE* jelzővel), Vilmos toulouse-i prépost (+1230) emlékköve (Toulouse), Bernarda úrhölgy, Gaucelmus miles de Villalonga felesége (+1280) sírköve (Espira-de-l'Agly).¹³⁷ Ez talán a magyarországi emlékanyagban magában álló szegedi lap kapcsolataira is utalhat. Az augsburgi dóm kerengőjének falában a szentélyigazgatók (*socius chori*) délnémet területeken különlegesnek számító emléktábla-együttese lényegesen későbbi a szegedi faragványnál, de ahhoz hasonlóan néhány párhuzamos sor alkotta feliratuk általában egyedüli díszület jelenti.¹³⁸ A baseli Predigerkirchében az egyik szerzetes, *Frater Bartholomeus Felhammer* (+1505) téglány alakú sírköve mindenben szabályos – két vésett vonal alkotta keretében körirat fut, belső mezőjét hegyes végű vándorbot tölti ki –, csak éppen méretei szokatlanul kicsik: 50,5x34 cm.

A kis kőtáblák egyfajta, de még kisebb méretű analógiáit jelentik a padlóburkolatba befoglalt, sírfelirattal ellátott – viszonylag könnyen és olcsón előállítható – téglák, amelyek azonban a kőtáblákkal ellentétben keret nélküliek. Eredetileg valószínűleg sokkal gyakoribbak voltak a középkorban, mint ahogy arra a fennmaradt emlékanyag következtetni enged. A 12. század végéről, a 13. század elejéről származhat egy falazótégla méretű (14x28x5,5 cm), már a kiégetés után bevéssett-bekarcolt, négysoros verses feliratot hordozó tégl a Nagyteremiáról (Teremia Mare, Románia).¹³⁹ A bizerei (Maroscsicsér, Cicer, Románia) bencés apátság romjai

¹³⁴ BUNYITAY 1887. 21.

¹³⁵ BUNYITAY 1887. 18.; PETRI 1901. 607-608.; EMŐDI 1996c. 61.; 6-7. kép

¹³⁶ TROGMAYER 1992. 145-146.; TROGMAYER 1994. 9-10.; VÁRADY 1999b. 77, 82.; Csongrád 2000. 539, 540.; VÁRADY 2000b. 16-17, 33.; 33/1. kép

¹³⁷ FAVREAU 1997. 74-76.; Fig. 9; 80-81.; Fig. 13; 160.; Fig. 31

¹³⁸ LIEDKE 1988. 53.; Abb. 55-61

¹³⁹ HAMPEL 1906. 81.; 2. kép; *Magyar művelődéstörténet 1*, 1939. 628., kép a 386. oldalon; VÁRADY 2000b. 14-15, 32.; 29/2. kép

között, egy sírból került elő egy az előbbivel nagyjából egykorú és hasonló méretű (kb. 16,5x29 cm) falazótégla, amelynek felülete a rajta való járástól erősen kopott; eredetileg alighanem háromsoros, vésett-karcolt felirata ma már csak töredékesen vehető ki.¹⁴⁰

A sírfelirattal jelölt téglák nem kizárólag magyarországi jelenség, egy 11. századból való, toledói darab például igen szépen vésett, hatsoros héber feliratot hordoz (369. kép).¹⁴¹ Cillei (II.) Hermann (+1435) sírját a ma szlovéniai Pleterje (Pletriach) karthauzi kolostorában a díszes téglapadlóban négysoros, még égetés előtt az agyagba préselt, *Hermann(us) Comes Cilie fundator hui(us) dom(us)* feliratú téglák jelölhették a sír helyét.¹⁴² Téglákra karcolt sírfeliratok azonban már jóval korábban, a rómaiak időszakából is ismertek, három ókeresztény sírfeliratot is téglák hordoznak például Pannoniából – van, amelyiket kiégetés után, és akad, amelyet még az égetés előtt feliratoztak. Általában jellemző rájuk a gyakorlatlanabb kézre utaló, egyenetlen betűírás.¹⁴³

A kisméretű táblák, feliratos téglák, egyben pedig a templomok, kolostorok falára vésett sírfeliratok (726-735. kép) olyan sírok jelölésére szolgálhattak, amelyeket nem falaztak körül, miáltal nem is igen lehettek alkalmasak súlyos fedlapok megtartására. A veszprémvölgyi ciszterci kolostortemplom 15. századi apácasírjainál például megfigyelték, hogy az öntött mészhabarccspadló megbontásával leásott sírgödörket a temetés után egyszerűen újrakenték.¹⁴⁴ A pilisi ciszterci kolostor káptalantermében is négy sírra a mintás rajzú téglapadló ráfutott.¹⁴⁵

7.1.4. *Prizmaszerűen élszedett sírkövek*

Leginkább 12. század végének, 13. századnak tűnnek azok a sírkövek, amelyeket körbe futó, egyenes vagy homorúan ívelt élszedés tagol. Talán a legkorábbi az a 160 cm hosszú darab, amelyet a feltehetően még a 11. században alapított pankotai (Pinkota, Románia) bencés apátsági templom romjai közül a 19. század végén írtak és rajzoltak le. Feliratmaradványai alapján akár még 12. századi apáti sírhoz tartozhatott. Alacsony, függőleges oldala körben széles homorlattal kapcsolódott a felső vízszintes felülethez; az utóbbit két mélyített háttérű, a lap hosszában futó sáv töltötte ki, a felső sávban felirattal, az alsóban egymásba fonódó körökkel (1270. kép).¹⁴⁶

¹⁴⁰ Adrian Andrei Rusu lelete 2003-ban.

¹⁴¹ A toledói Museo de Santa Cruz letétje a toledói Sinagoga de El Tránsito kiállításán.

¹⁴² PREDOVNIK 1999. 68, 69. (135. kat. sz.)

¹⁴³ HORVÁTH 1997. 112.

¹⁴⁴ FÜLÖP–KOPPÁNY 2002. 33.

¹⁴⁵ TAKÁCS 2006. 15.; Abb. 3

¹⁴⁶ KÖH Tervtár, K 7001 (1883/1884 körül, egy rajzsorozat V. táblája); MÁRKI 1892. 444.; HEITELNÉ 2000. 598, 599.; 10. kép

Lényegében ugyanilyen, homorlatos élszedéssel szerkesztett Rachel és fia, Henrik feliratos egri sírköve¹⁴⁷ (248-249. kép) feltehetően a 13. század harmadik negyedéből, valamint két hasonló megmunkálású, de az élszedéstől eltekintve teljesen sima faragvány ugyancsak az egri várszékesegyház környezetéből¹⁴⁸ (1271-1274. kép). Az első, enyhén töredékes darab sem volt 136 cm-nél hosszabb, a másik kettő még ennél is jóval rövidebb (92 és 76 cm), és mindhárom meglehetősen keskeny (50, 43, 38 cm). Egy hasonló faragvány – ez a leghosszabb (162x49 cm) – található Abasáron is, a római katolikus templom északi homlokzatának fülkéje előtt (1275. kép).¹⁴⁹ Ezek a darabok a Mátra helyi andezittufájából készültek. Ugyancsak meglehetősen keskeny és nem túlságosan hosszú (146x49x14-14,5 cm) egy a zirci ciszterci monostorban talált, esetleg 12. század végi, de inkább 13. századi, vonalrajzú kereszttel díszített sírkő¹⁵⁰ (980-981. kép), amelynek élszedése azonban sokkal szélesebb, miáltal az egész forma már az ún. koporsókövek arányaihoz közelít. A kereszttalp felé eső (a láb felőli) rövid oldalán azonban nincs élszedés, itt a kőlap a hosszoldalakra merőleges síkban végződik. Mind élszedését, mind az egyik rövid oldal merőleges felületét tekintve hasonló hozzá, de szélesebb (109x62x13 cm), „sírlapszerűbb” a kolostor egy újonnan talált, keresztes ábrájú sírköve¹⁵¹ (978-979. kép). A korábbi és az új leletek között két további, hasonló lap töredékei is megtalálhatók. Míg a régről ismert sírkő Balaton-felvidéki vörös homokkőből faragott, az új leletek és a segítségükkel azonosított régebbi töredék Zirc környéki, rózsaszínes tömött mészkőből – nyilván helyben is készültek. Az utóbbiak felülete sem csiszolt, pedig az anyag ezt lehetővé tette volna, hanem fogasvésővel síkra faragott – a keresztes darabon ebbe a felületbe mélyítették az egyszerű ábra vonalait. Elképzelhető, hogy az alsó végükön merőlegesen befejezett, különben élszedett sírkövek vagy fal mellett, függőleges helyzetben álltak, vagy fekvő helyzetük esetén is ezzel a végükkel falsíkhhoz kapcsolódtak.

A csiszolatlan, vésőzött felületű zirci sírkövekhez hasonló megmunkálási technika és hasonlóan széles élszedés tűnik fel néhány ugyancsak tömött mészkőből („vörös márvány”) készült esztergomi faragványon (1276. kép), amelyek egy részének csiszolatlan, a véső nyomait mutató „borzolt” felületét feldolgozójuk, Takács Imre a befejezetlenségre utaló jelként értékelte.¹⁵² A zirci leletek fényében a befejezetlenség feltételezéséről alighanem lemondhatunk, és a prizmaszerű sírkőtípushoz esetenként kapcsolódó, sajátos felületkezelési technikáról beszélhetünk inkább. Nem valamennyi ilyen formájú esztergomi sírkő mutat azonban durva felületeket: három finoman vésott betűvel feliratozott sírkő felülete gondosan

¹⁴⁷ CSEMEGI 1934. 26-27.; LÉNÁRT 1982. 93; LÉNÁRT 1987. 445.; 12. kép

¹⁴⁸ A két faragványra Havasi Krisztina figyelt fel: HAVASI 2003. 140. (80. jegyzet)

¹⁴⁹ Ismeretét Havasi Krisztinának köszönhetem.

¹⁵⁰ VERNEI-KRONBERGER 1939. 12.; 2.b. kép; HÜMPFNER 1964. 119, 136, 138.; 32-33. kép; TÓTH 1976. 47. sz.; RITOÓK 1997. 206.; 2/j. kép

¹⁵¹ Szende László közöletlen lelete; ismeretéért neki, valamint Bodó Balázsnak és Bérczi Bernátnak tartozom köszönettel.

¹⁵² TAKÁCS 1988. 124, 131. (4-6. sz.); 6. kép

csiszolt, e nélkül a betűk kifaragása nem is lett volna lehetséges. Közülük csak egy ép, Vilmos kanonoknak 1823 őszén a Bakócz-kápolna alapozásának felbontásakor, az alapfalak anyagában előbukkant sírköve¹⁵³ (243-244. kép) – a zirci faragványokkal ellentétben ezt teljesen körbe veszi az élszedés, amely igen lapos, továbbá széles is, ebben a faragvány a zirciekhez áll közelebb, viszont homorúan ívelt is, ez viszont az egri és pankotai darabokhoz közelíti. A mintegy tucatnyi esztergomi sírkő és töredék egy része a Várhegyen, másik része a vár alatt fekvő város középkori egyházi épületeinek a körzetében bukkant napvilágra.

A pankotai, esztergomi, zirci, egri faragványok egy szélesebb körben elterjedt divatot helyi ízű eltérésekkel, helyi kőanyagokból kielégítő műhelyek tevékenységére utalnak. Az esztergomi műhely távolabbi helyszínekre is szállított munkáiból, a prizmaszerű forma vörös márvány töredékeken megtalálható a pilisi ciszterci monostorban¹⁵⁴ (az egyik töredék íves végződése az esztergomi Vilmos-sírkőhöz hasonló eredeti formára utalhat), a vértesszentkereszti apátságban¹⁵⁵ és a Csongrád közelében fekvő Ellésmonostor egykori épületegyüttesében¹⁵⁶ is.

A sírkőtípus viszonylag hosszú kedveltségére lehet következtetni egy vörös márvány anyagú, lapos „prizmás” töredékből – felső síkja a rézsús felületekkel csiszolt, míg az aljlap vésőzött, csiszolatlan sík –, amely a 13. század közepe után alapított egykori budai ferences kolostor Szent János-templomának területén került elő (1277-1278. kép).¹⁵⁷

7.2. „Authentika”-táblácskák

Aragóniai Konstancia magyar királyné (+1222), Imre király özvegye utóbb II. Frigyes német-római császár felesége lett, aki a császárnét halála után a szicíliai uralkodók temetkezési helyén, a palermói dómban temettette el. A sírt alkotó, újra felhasznált, vadászatot ábrázoló, domborműves római márványszarkofágot (1279-1280. kép) 1491-ben, majd 1781-ben felnyitották; a második alkalommal a benne talált tárgyakat kiemelték, és a székesegyház kincstárában helyezték el.¹⁵⁸ A leletek között egy 12 cm átmérőjű, ezüsből készült, kerek mellkorongon (1281. kép) hosszú felirat azonosítja a sírban eltemetett halottat: *HOC EST CORPVS D(OMI)NE CO(N)STA(N)CIE ILLVSTRIS ROMANOR(VM) IMPERATRICIS SE(M)P(ER) AVGVSTE ET REGINE SICIL(IE) VXORIS D(OMI)NI I(M)P(ER)ATORIS FREDERICI ET FILIE REGIS*

¹⁵³ MÁTHES 1827. 60-61. (§. 96.); Tab. IX. lit. A.; MAROSI 1984b. 62, 222-223. (88. jegyzet); XIV/2. t.; TAKÁCS 1988. 122-124, 127-128. (14a, 15, 27. jegyzet), 130-131. (3. sz.); 1, 5. kép; VÁRADY 2000b. 9-10, 11, 14, 15, 17, 32, 48-49. (7. sz.); 11/2, 29/3. kép; VÁRADY 2003. 32, 38-39.; 5. ábra

¹⁵⁴ LŐVEI 1992. 20. (35. jegyzet); ALTMANN–LŐVEI 2004. 14.

¹⁵⁵ KOZÁK 1970a. 77.; MEZŐSINÉ 1993. 70.

¹⁵⁶ PÁVAI É. kéziratos ásatási kőjegyzéke; LŐVEI 1995b. 249.; BOZÓKI 1998. 42-43, 49. (kat. sz. 25.); BOZÓKI 2000. 234.; ALTMANN–LŐVEI 2004. 14.; a kőanyagvizsgálat igazolta a kőanyag gerecsei eredetét: PINTÉR et al. 2001. 62, 65, 68.

¹⁵⁷ ALTMANN–LŐVEI 2004. 14. (2. sz.); 15. kép

¹⁵⁸ WEHLI 1998.; GLADIŠ 2008.

ARAGONV(M) OBIIT AVT(EM) ANNO D(OMI)NICE INCARNACIO(N)IS
MILL(ESIM)O C^oC X^oXII^o XXIII^o IVNII^oX INDIC(TIONE) IN CIVITATE CATANIE.¹⁵⁹

A korong, ezüst anyagával és kör formájával, kiemelkedő igényű, de korántsem egyetlen példánya tárgytipusának. A hasonló emlékek túlnyomó része négyzetes formájú, akad keresztet formázó is (974. kép), de a korong alak sem egyedülálló: a dijoni Saint Bénigne sírja fölött a 6. században emelt apátságban a szent sírjaként régi hagyomány által újra és újra hitelesített szarkofágból került elő az egyik hitelesítés során oda helyezett ólomkorong, keretében és a mezőjét kitöltő keresztben olvasható felirattal: *HIC REQUIESCIT CORP(VS) BENIGNI PR(ES)BI(TERI) ET MARTYRIS*.¹⁶⁰ Az uralkodók, főpapok, más előkelők sírjába rejtett ilyesfajta feliratos fémtáblák („Grabauthentik”) neve eredetileg az illetékes egyházi vezetők által az ereklyék hitelességéről, gondos vizsgálatukról és az eredetiségükről kiállított igazolásra vonatkozott („authentikum”, „literae authenticae”, „Authentik”).¹⁶¹ A sírba helyezett ólom, bronz, ritkán ezüst táblácskák a sírkövek, síremlékek hordozta feliratok pusztulása után is végső bizonyítékként szolgáltak az elhunyt kilétére vonatkozóan;¹⁶² céljuk természetesen nem a modern ásatások igazoló anyagának biztosítása volt, sokkal inkább a templomok átépítése során veszélybe került sír és ezáltal a liturgikus emlékezet megőrzésének elősegítése, esetleg a remélt szentté avatás során felnyitott sírban fekvő maradványok biztos azonosíthatósága.¹⁶³ Freisingi Ottó leírása szerint III. Lothar német-római császár (†1132) sírjába azért helyeztek feliratos ólomtáblát, nehogy az elfeledés legyen az elhunyt osztályrésze: „... actusque eius, ut nulla possent aboleri oblivione, in plumbeis laminis descripti iuxta eum reconduntur ...”. A königslutteri kolostortemplomban lévő sírból idővel elő is került a táblácska.¹⁶⁴ Feltehetően a Konstancia királyné palermói síremlékén olvasható, utólagosan készült, reneszánsz kapitális betűtípusú évszámot és feliratot (1280. kép) is az 1491-ben felnyitott szarkofágban talált, egyébként teljesen eltérő betűtípusú korongon talált adatokra alapozták; a szöveg — „Szcília királynéja voltam, Konstancia, császárné, itt nyugszom most, Frigyes, a feleséged” (*SICANIE REGINA FVI CONSTANTIA CONIVNX AVGVSTA HIC HABITO NVNC FEDERICE TVA*) — szokatlanul személyes megfogalmazása is a reneszánsz szellemére látszik utalni.¹⁶⁵

¹⁵⁹ WEHLI 1998. 12.; 3. kép; MEIER 2002. Abb. 155; GLADIß 2008. 357. (Kat.-Nr. IV.3)

¹⁶⁰ *Saint Bénigne* é. n. 3.

¹⁶¹ *Authentik* 1882; a középkorból ismert európai példák széleskörű áttekintése: MEIER 2002. 167-211.

¹⁶² WISCHERMANN 1980. 14.

¹⁶³ Néhány példáját, így Leuderich brémai püspök (†845) és Liemar Hamburg-brémai érsek (†1101) fémlemezét, valamint a Bernward hildesheimi püspök (†1022) sírládájának a fedővel eltakart peremén futó feliratot részletesebben ld. feljebb, „Az Élet Könyve — sírjel és felirat” című fejezetben.

¹⁶⁴ Braunschweig, Herzog-Anton-Ulrich Museum: SCHRAMM—MÜTHERICH 1962. 179. (Nr. 170), kép: 406.

¹⁶⁵ WEHLI 1998. 11, 12.; 2-3. kép

A bruggei Miasszonyunk-templomban (Onze Lieve Vrouwekerk) Nicolaus de Petra prépost (+1338), Guido flandriai gróf tanácsadója fémtábláján a hosszú feliratot szokatlanul szép, szabályos gótikus majuszkulákkal formálták meg (1282. kép). Az *authentika*-táblák állításának szokása Közép-Európa keleti részén sem volt ismeretlen: Mór krakkói püspök (+1118) hosszú feliratot hordozó, 29x43 cm méretű ólomtáblája a Wawel-székesegyházban lévő sírjából került elő (1283. kép).¹⁶⁶ A halott kilétének sajátos bizonyítékeként helyezhettek magyarországi főpapok sírjába is pápai ólombullákkal megpecsételt okleveleket – a pergamen ugyan elpusztult, de az ólom megmaradt, és a pápák hivatalviselésének az eltemetett adataival való összevetése segíthet az eltemetett azonosításában. Dörögdi II. Miklós egri püspök (+1361) sírját az segített azonosítani, hogy a gödörben a főpap korára keltezhető három pápai ólombullát (XXII. János, VI. Kelemen, VI. Ince) tártak fel.¹⁶⁷ A pécsi székesegyház altemplomában II. Pál pápa (1464–1471) egy a sírgödörben talált ólombullája alapján tartható a sír Janus Pannonius pécsi püspök (+1472) sírhelyének.¹⁶⁸

Sajátos módon a holttestet befogadó, faragott szarkofágok is egyfajta „*authentika*”-vá válhattak, ha felirataikat eleve elrejtésre vagy egyenesen eltemetésre szánták. Bernward hildesheimi püspök neve szarkofágjának külsején nem, csupán a ládának az egykor az elhunyt fejét övező felső peremén jelenik meg – *BERNVVARDVS EP(ISCOPV)S SERVVS SERVORVM XPI* („Bernward püspök, Krisztus szolgáinak szolgája”) –, ahol csupán a fedél eltávolítását, vagyis a sír felnyitását követően lehetett elolvasni,¹⁶⁹ hasonlóan a középkor más főpapjai és előkelői sírjából ismert, feliratos kis táblákhoz. Ebben hasonlít I. Henrik német király feleségének, Matildának (+968) a quedlinburgi St. Servatius-templomban lévő szarkofágjához, amelynek félhengeres fedelén lapos domborművű hordozható keresztet faragtak ki, a nevét és halálának napját tartalmazó felirattal, bár az teljes egészében a föld alá került, és nem volt látható.¹⁷⁰

Pray György híradása szerint egy eredetileg II. Ulászló király (+1516) székesfehérvári sírjához erősített, ércből (bronzból vagy rézből) készített táblát („*tabula aerea*”) a császáriak a várost elfoglaló török elől Bécsbe szállítottak, ahol a császári könyvtárban helyezték azt el. Pray lejegyezte a tábla feliratát: *ANNO DOMINI 1.5.1.6. XIII. MENSIS MARCII. IN CASTRO BVDENSI. HORA VII. POST MERIDIEM OBIIT SERENISSIMVS WLADISLAUS. CASIMIRI II. POLONIE REGIS FILIVS. HVNGARIAE BOHEMIE DALMACIE CROACIE REX. VIXIT ANNIS LVIII. DIES XIII. ET REGNAVIT IN HUNGARIA AN(N)IS VIGI(N)TI QVI(N)Q(VE) ME(N)SIBVS V. DIEB(VS) XXIII. In BOHEMIA AN(N)IS XLV. MEN(SIS) VI. DIEB(VS) XXIII. IN LADVLA SECV(N)DA CONSORS EIVS AN(N)A.* A fémlap

¹⁶⁶ *Sztuka Polska* 1971. 1. 278.; 1000. kép; PERZANOWSKA 2002. 51-52. (12. sz.)

¹⁶⁷ KOZÁK 1979. 5, 6-8. számozatlan oldal; KOZÁK 1980. 6. kép; KOZÁK 1981. 9.; 20-21. kép; HAVASI 2003. 125. (31. jegyzet)

¹⁶⁸ KÁRPÁTI 1998a. 41.; KÁRPÁTI 1998b. 23.; BOROS 2000. 91, 94-95.; BOROS 2006. 26.

¹⁶⁹ KAHSNITZ 1993. 384.; Abb. 196; WULF 2003. 1. Abb. 19; 2. 195-197. (11. sz.)

¹⁷⁰ SCHUBERT–LOBBEDEY 2001. 389.; Abb. 9

hátoldalán *MARTINVS + DE PRVSSIA + FV(N)DIT* szöveg jelölte a készítő.¹⁷¹ Azóta a darab elveszett.¹⁷² Biztosan nem tudható, hogy a síremlék külső díszítéséhez tartozott-e, vagy a fentieknek megfelelő „authentika” volt, a leírás és a hátlap feliratozása alapján, valamint a szomszédos, királynéi koporsóra való utalás alapján az utóbbi valószínűbb, viszont a még ép síremlék alól a sírból kiszedni egy táblát a város 1543. évi első elfoglalása előtt¹⁷³ nem igazán életszerű helyzet. Ezt követően még 1543-ban a szultán megbízottja feltörette és kirabolta a sírokat, majd 1568-ban szultáni parancsra távolították el a még meglévő síremlékeket¹⁷⁴ – ha szabadon látható lett volna, aligha hagyták volna a helyén az „újrahasznosítható” fémtáblát. A város 1601-es visszafoglalását követően, a törökök általi 1602. évi újra elfoglalása előtt van adat a még fellelhető királýsírok császáriak általi feldúlásáról,¹⁷⁵ a fémtábla talán ekkor kerülhetett napvilágra. Párdarabja lehetett az a mára elpusztult, címerpajzs alakú, 17 soros felirattal jelölt ólomtábla, amely I. Miksa császárnak (+1519) a bécsújhelyi vár Szent György-templomában lévő sírjából került elő.¹⁷⁶

A székesfehérvári fémtáblának nem a sírban, hanem a síremléken vagy epitáfiumszerűen a templomban máshol való elhelyezése mindenesetre ugyancsak nem állna teljesen példa nélkül a Kárpát-medencében. Kismartonban (Eisenstadt, Ausztria) a 19. század vége felé találták meg a római katolikus plébániatemplom (ma székesegyház) falán, a festésrétegektől teljesen elfedve Veit von Fürst kismartoni várnagy (+1515) 37,5x55 cm méretű, 7-8 mm vastag ón epitáfium-tábláját (91-92. kép), amely a Habsburg fennhatóság alatt álló nyugati határszélen nyilvánvalóan az ausztriai művészeti környezetbe illeszkedett.

A nagyméretű kriptákban elhelyezett, a síremléket is helyettesítő, díszes fémkoporsók újkori divatja a Károlyi család kaplonyi (Căpleni, Románia) kriptájában sajátos módon kapcsolódik a fém „authentika”-táblák hagyományához. A koporsók tetején, felnyitható kis fémajtók alól feliratos fémtáblácskák és az elhunytak rézlapra festett portréi emelhetők ki (1284-1289. kép).

¹⁷¹ PRAY 1767. 390.

¹⁷² Pray nyomán közölte a szöveget a Tudományos Gyűjtemény: *Székes Fejérvár* 1818. 47-48., majd magyar fordításban: POLGÁR 1936. 27.; IPOLYI 1863a. 69. (1873, 1889. 201.), majd nyomában PASTEINER 1885. 374. már az „érc sírszobor” (!) pusztulásáról számolt be. Bécsben az udvari könyvtárban ma is meglévő sírkőről (!) tud: HANKÓ 1987. 20, 139.

¹⁷³ Ezt feltételezte POLGÁR 1936. 27., a *Székes Fejérvár* 1818. 48.-ra hivatkozva, ahol azonban a nyilvánvalóan téves 1553-as évszám szerepel.

¹⁷⁴ DERCSÉNYI 1943. 62-63.

¹⁷⁵ DERCSÉNYI 1943. 63.

¹⁷⁶ KOHN 1998. 119-111. (Nr. 163.)

7.3. Falisíremlékek

A felsőörsi egykori prépostsági templom toronyaljának kváderfalazatában az alapozás és a falazat emelése során félköríves fülkesírt (*arcosolium*) alakítottak ki, amely az eredetileg félig a padlószint fölé emelkedő sír fölé borult (1114. kép). A toronyalj feletti kápolna felszentelésére 1244 előtt került sor, de valószínűleg 1235 után, amikor a templomalapító Miske ispán még életben volt – feltehetően őt temették a reprezentatív fülkesírba.¹⁷⁷ A sírfülke és néhány nyom alapján maga a toronyalj is festve volt eredetileg.¹⁷⁸

A falisíremlékek alaptípusát jelentő fülkesírok római eredetre vezethetők vissza. A 12. század és 13. század eleje Róma városi síremlékművészete az antik hagyomány egyfajta felélesztésének volt a korszaka. A katakombák egy részének késő antik *arcosolium*aikat mozaikképekkel díszítették, és több katakomba korabeli használatára vonatkozóan is ismertek bizonyítékok. A középkori fülkesírok közvetlen antik előképei azonban nem igazolhatók, divatossá válásuk viszont kétségkívül ennek a korszaknak az eredménye. Nemcsak Rómában volt így, de francia, ibériai, német területeken is: ilyen típusú III. Bego apát (+1107) síremléke Conques-ban, a Sainte-Foy kerengőjében; Martin Rodriguez püspöké (+1242) a leóni székesegyházban; Alfamus pápai kamarás baldachinos fali síremléke a római Santa Maria in Cosmedin portikusában; a pápai legátus Ivo bíboros (+1142) és Adalbero érsek (+1152) fal előtti fülkeépítményei a 12. század közepe tájáról, valamint Udo von Nellenburg (+1078), Egilbert von Ortenburg (+1101) és Bruno von Bretten (+1124) érsekek a fentemlített két síremlék típusát követő, jóval későbbi hármassíremléke a 12. század második feléből (alépitmény) és az 1230 körüli évekből (felépitmény) a trieri székesegyházban (1290-1293. kép).¹⁷⁹ Ezen emlékek egy része, például valamennyi Trierben lévő, jelentős mértékben különbözik azonban a felsőörsi példától: amíg az utóbbi az épülettel egyszerre készült, a falazatban kiképzett valódi fülke, amelynek a már járószint alatti része alkotja magát a sírgödröt, addig Trierben a meglévő templomfal előtt egy lapos előépitmény alkotja a síremléket, egy szarkofágszerű alépitmény homlokoldalával, ennek két végére helyezett egy-egy oszloppal, illetve oszloppárral, valamint az oszlopokon nyugvó, díszes ívezettel, efölött pedig vízszintes párkánnyal. A fülke hátfalát így a falsík adja, csekély mélységét pedig maga az építmény. (A sírt ugyancsak nem a falban alakították ki, hanem előtte vagy közelében a padló alatt.¹⁸⁰) A síremlékekhez ma csak leírásokból ismert, részben réztáblákra vésett, hosszú sírversek is kapcsolódtak.

Beriszló Péter horvát-szlavón és boszniai bán, veszprémi püspök (+1520) sírhelyéről annak már a törökök által 1552-ben kirabolt állapotában számol be egy Bornemissza Pál erdélyi (korábban veszprémi) püspöknek szóló, 1553–1557 között

¹⁷⁷ ERDEI–TÓTH 1966. 5-6.; TÓTH 1980. 26. (16. jegyzet); 6. kép

¹⁷⁸ Tóth Sándor megfigyelése, vö. TÓTH 1974. 140-141. (410. jegyzet)

¹⁷⁹ GARDNER 1992. 23-31.; Figs. 2-3, 6-8; Trierről részletesebben: HEINZ–ROTHBRUST–SCHMID 2004. 18, 37-40.; Abb. 3, 8-9

¹⁸⁰ HEINZ–ROTHBRUST–SCHMID 2004. 37.

íródott levéltöredék.¹⁸¹ Eszerint egy falfülkében temették el a székesegyház egy boltozott mellékterében (kápolnájában), a sír felett márványból vagy a magyarországi szóhasználatban márványnak számító anyagból faragott kőlap volt, rajta infula („koffyom”) alatt a püspök címere és a sírfelirat kapott helyet: „Ngdnakh az koporsó felöl azth irhatom, hogy az Calastromban, mely az Varba vagyon egy Sekrestye Zabasu bolth vagyon, az Beryzlo Peter temetese abban az boltban vagyon, de az mely helyen az teste fekiöth, azth a Törökek felbontattakh volth, most is felbontwa vagyon, chak az kewfalba walo boltozath vagyon éppen, merth ugyan az kewfalba raktak volth be az koporsoyath, az koporso felöth egy marwan köweth raktakh be az kewfalban, es arra az ew czymereth vagtagkh be, es az czymer felöth egy koffyomoth. A czymer alath yllen Iras vagyon ...”. Beriszló Péter címeres kövének töredéke 1972-ben került elő a veszprémi várban, és bár teljes bizonyossággal nem kapcsolható az említett sírhelyhez, a leírásban fennmaradt felirattal egészítették ki.¹⁸²

A falisíremlékek és a templom terében szabadon álló síremlékek tulajdonságait ötvözik a fal elé állított, baldachinos síremlékek. A francia területeken a 12. századtól kialakuló és főleg ott, valamint az Appenin-félszigeten gyorsan elterjedő gótikus forma (1294-1295. kép) leglátványosabb, keresztboltozatos baldachinokkal épült, a királyi család tagjainak emlékét szolgáló monumentális példái Nápoly templomaiban állnak. Kiemelkedő kvalitásait és arányos felépítését tekintve az emlékcsoport klasszikus, a városban sok évtizeden át hatást kifejtő alkotása Magyarországi Mária királyné (†1323) Tino di Camaino sienai szobrász és Gagliardo Primario nápolyi építész által 1325–1326-ban emelt síremléke a Santa Maria Donnaregina egykori klarissza kolostortemplomában (1209-1213. kép).¹⁸³ A királyné fiának, Bölcs Róbert királynak (†1343) a nápolyi S. Chiara Corpus Christi-kápolnájában, közvetlenül a templom főoltára mögötti fal elé Giovanni és Pacio Bertini által épített baldachinos síremléke az uralkodói család síremlék-reprezentációjának a csúcspontja, mind méreteit, mind ikonográfiai programjának összetett voltát tekintve.¹⁸⁴ A sorozat utolsó, monumentalitásában túlhajtott, a templomtér végfalának teljes szélességét egy árkádsornyi mélységben elfoglaló és a két oldalfalra is beforduló, három szintjével a boltozatot ostromló alkotása László nápolyi király (†1414), magyarországi trónkövetelő síremléke a San Giovanni a Carbonara templomban.¹⁸⁵

¹⁸¹ Egykor Nemzeti Múzeum, Törzsanyag 1549, jelenleg a MOL-ban; közli: ERDÉLYI 1913. 173-174.; NAGYBÁKAY 1979. 118.; 9-10. ábra

¹⁸² NAGYBÁKAY 1977. 233-242.; NAGYBÁKAY 1978. 113-132.; 1-3, 11. ábra; KOPPÁNY 1984. 198-200, 216, 229. (50. jegyzet); 9.a-b. kép

¹⁸³ FRAKNÓI 1905; VALENTINER 1935. 100-108, 158, 159.; 44-54. tábla; BAUCH 1976. 171, 182.; 288. kép; ENDERLEIN 1997. 89-98, 191-193.; LŐVEI 1998c. 18-23.; 1-3. kép; MICHALSKY 2000. 117-121, 289-297. (Kat. Nr. 22); Abb. 20-27

¹⁸⁴ BAUCH 1976. 183-tól; ENDERLEIN 1997. 167-188.; MICHALSKY 2000. 325-341. (Kat. Nr. 33); Abb. 55-63

¹⁸⁵ LŐVEI 1998c. 37-46.; 13-16. kép

Úgy tűnik, hogy a nápolyi Anjou-k baldachinos síremlékei nem maradtak hatástalanok a magyarországi rokonság körében sem. A székesfehérvári királyi bazilika északi mellékhajójában 1969-ben Kralovánszky Alán egy közvetlenül a hajófalhoz épült, hármastemetkezést tartalmazó, több periódusban kialakított, nagyméretű sírt tárt fel (1296. kép), benne a városból és a prépostság területéről részben már a 19. század eleje óta ismert, vörös márványból faragott architektonikus töredékekhez (1297-1301. kép) kapcsolható kisebb szilánkokkal. Ennek alapján megalapozottnak tűnhetett a forrásokból ismert, Szent Katalinnak szentelt Anjou-sírkápolnának a templom északi oldalára való lokalizálása.¹⁸⁶ A 14. század harmadik negyedére keltezhető, a vörös márvány mellett egy azonos profilú ívtöredék (1302-1303. kép) alapján részben fehér márványból készült síremlék Szakál Ernő rekonstrukciós elemzése szerint egy erősen tagolt sarokpillérekben nyugvó, felül árkádíves, monumentális sírbaldachinnak bizonyult (1304. kép).¹⁸⁷ Az elrendezésen alapjában az sem változtat, hogy a baldachin rekonstrukciójába Szakál Ernő által a pillérközöket alul kitöltő, ívsoros mellvéd lábazataként „beépített” töredéket (1298. kép) és egy mérműves ívdarabot Buzás Gergely újabban a baldachin sarokpillérei közé szervesen beépülő, árkádsoros tumba-oldallap elemeiként határozta meg.¹⁸⁸ Egy hasonló lábazati elem újabban is előkerült (1305. kép).¹⁸⁹ A sírban talált kisebb töredékek között márványberakásra utaló faragványok is vannak, talán a baldachint koronázó vimperga díszítéséhez tartoztak.¹⁹⁰ A fal elé állított sírbaldachin és a berakásos díszítésmód egyaránt itáliai-nápolyi jellegzetesség. Székesfehérvári megvalósításuk azonban már nem az itáliai stílusban és technikával történt: a részletek sokkal inkább kapcsolódnak az északabbi, alapvetően a délnémet művészeti környezethez, hasonlóan a 14. század harmadik negyedének több más magyarországi, főleg vörös márvány síremlékéhez (129-130, 158, 267-269, 417-422, 495-499. kép).¹⁹¹

Az 1982. évi, székesfehérvári I. Lajos-kiállítás katalógusában még összefüggő együttesként tárgyalást nyert Anjou síremléktöredékek¹⁹² további elemei, két szarkofág-fedlap és egy oldallap (521-522, 524-525, 527. kép) – egyetlen struccot ábrázoló Anjou-sisakdíszes tábla (1306. kép) kivételével – a templom déli mellékhajójához kívülről hozzáépült, gótikus sírkápolna (1296, 1307-1308. kép) Biczó Piroska által 2002-ben befejezett feltárása¹⁹³ során a sírgödrökben talált, vagy törésfelülettel illeszkedő, vagy azonos profilozású kisebb darabok (523, 526, 528. kép)

¹⁸⁶ KRALOVÁNSZKY 1982; BICZÓ 2004b.

¹⁸⁷ SZAKÁL 1982; BUZÁS 2004a.

¹⁸⁸ BUZÁS 2004a. 41-42.; 95-98, 104, 106. kép

¹⁸⁹ A töredék a Malom-csatornából került elő, a Sörházi malom közelében. Biczó Piroska, Mentényi Klára és Bartos György lelete, ismeretéért nekik tartozom köszönettel.

¹⁹⁰ BUZÁS 2004a. 44.

¹⁹¹ LŐVEI 1982. 186-187.; BUZÁS 2004a. 44.

¹⁹² LŐVEI 1982.

¹⁹³ BICZÓ 2004c.

segítségével, alighanem végérvényesen, ehhez az objektumhoz kapcsolódónak bizonyultak.

Az ebben a kápolnában lévő egyik sír ugyancsak közvetlenül a falhoz simult. Feltehetően ehhez tartozott az a királyalakos töredék¹⁹⁴ (521-523. kép), amely az alsó felületén körbefutó, az alatta lévő kőelemre felfekvő horony és az élszedett szegély alapján egy szarkofág fedlapja volt. Az újabban előkerült darabok között egyik oldallapjának sarka is azonosíthatónak tűnik (1309. kép). Egy saroklábazat a nyolcszög hat oldalával (1310. kép) ugyancsak ehhez a síremlékhez köthető, és egy hozzá tartozó, nyolcszögű oszlop töredékére¹⁹⁵ (1311-1312. kép) is a közelben bukkantak rá, vagyis ez a síremlék is baldachinos volt. Szerkezete azonban eltért a nápolyi sírbaldachinokétól, azoknak támaszai ugyanis – hasonlóan a székesfehérvári északi mellékhajó síremlékéhez – közvetlenül a padlótól indultak, míg a kápolna királyi síremlékén a szarkofág/tumba peremén álltak a lényegesen karcsúbb támaszok.¹⁹⁶ Ez a szerkezet egy kis közép-európai síremlékcsoporthoz tartozik: ide tartozik a Szent Kálmán tiszteletére IV. Rudolf osztrák herceg által 1362-ben a melki kolostorban állíttatott, később elpusztult és csupán 18. századi metszetábrázolás fenntartotta ereklyesíremlék, magának Rudolfnak és feleségének, Katalinnak minden bizonnyal még a herceg életében, az 1365 előtti években elkészített kenotáfiuma (1318-1320. kép) a bécsi Stephansdomban (a karcsú oszlopoknak már csak a felfekvési helyeit mutatja, maga a baldachin elpusztult), valamint az 1370-ben elhunyt Nagy Kázmér lengyel király síremléke a krakkói Wawelben (1313-1317. kép) – a típus korai emlékének tűnik még Szent Hedvig elpusztult, csak ábrázolásokról ismert síremléke a sziléziai Trzebnicában.¹⁹⁷

A királyalakos fehérvári fedlappal kapcsolatban mindössze két uralkodó jöhet számításba, az 1342-ben elhunyt I. Károly, akinek sírját 1349-ben feltörték és valamikor ezt követően talán új síremlékkal díszíthették, valamint I. Lajos (†1382). Mindkettejüket Székesfehérváron temették el. Nagy Lajosról az is tudható, hogy a királyi bazilika oldalába általa építtetett kápolnában volt a sírja. Küküllei János szerint „... sepultus est in urbe Alba regali in capella, quam ipse in latere ecclesiae beatae virginis collegiatae construxit”.¹⁹⁸ A kápolna számára 1371-ben XI. Benedek pápa búcsút engedélyezett; okleveléből a Szent Katalin tituluson kívül az is kiderül, hogy az alapító és az építtető egyaránt Lajos király volt, aki ide is kívánt

¹⁹⁴ REISSENBERGER–HENSZLMANN 1883. 79.; 18. ábra; DERCSÉNYI 1943. 56, 98, 99-100, 101, 124. (94. sz.); 30, 83. kép; LŐVEI 1982. 184, 185-187, 192, 193, 200-201. (107. kat. sz.), 202.; 32. tábla; LŐVEI 1994d. 275-276. (a. töredék)

¹⁹⁵ VERESS–SIKLÓSI 1990. 220.; LŐVEI 2004a. 80.

¹⁹⁶ LŐVEI 2004a. 80-81.; 145. kép

¹⁹⁷ ZYKAN 1952; ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1972; ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1978; *Die Parler* 1978. 2. 419-421. (FEUCHTMÜLLER, R.); KACZMAREK–WITKOWSKI 1993. 15-19.; 3-5. kép; DAHM 2000a; a krakkói síremlékről újabban: SADRAEI 2001; *Sigismundus* 2006. 107-109. (1.28 kat. sz., ROZNOWSKA-SADRAEI, A.); a krakkói baldachinos síremlékekről összefoglalóan: WALCZAK 2008.

¹⁹⁸ SCHWANDTNER 1746. I. 198.; ENGEL 1987a. 623.

temetkezni.¹⁹⁹ A Szent Katalin-titulusra 1458-ból is ismert adat: „... rector capelle Ludovici regis ad honorem Sancte Katherine virginis et martyris ad latus eiusdem ecclesie Albensis fundate ...”.²⁰⁰ Ez az alapítás tehát feltételezhetően 1370 körül történhetett, talán összefüggésben az uralkodó Katalin lányának születésével és névadásával; azt nyilván nem tudhatták előre, hogy a kislány nyolc éves korában meg fog halni. A király síremléke tehát legkorábban ekkortájt készülhetett el. 1385-ben, Kis Károly koronázásakor már mindenképpen kész volt, legalábbis Thuróczy János krónikája szerint az eseményen jelen lévő Erzsébet királyné és Mária királynő Lajos király sírkápolnájában, „amikor megpillantják a kegyes király márványszobrát, szívük csaknem meghasad, és a hideg követ átölelve sokáig csókolgatják a szomorú képmást, a vörös márványt elárasztják könnyeik záporával”.²⁰¹ A Szent Katalin-kápolna templomon belüli elhelyezkedésével kapcsolatban az írásos források alapján korábban nem lehetett biztosan dönteni az északi és a déli oldal között.²⁰² Az 1969-ben az északi mellékhajóban feltárt sírban talált, a korábban már ismert vörös márvány architektonikus síremléktöredékekhez kapcsolható darabok alapján a probléma megoldódni látszott, és Kralovánszky Alán megalapozottan lokalizálhatta az északi oldalra az Anjou-sírkápolnát.²⁰³ A most előkerült leletek nem csupán – ahogy arról már volt szó – a Nagy Lajos kori vörös márvány síremléktöredékek eddig összetartozónak vélt együttesét „vágták” két különálló részre, de egyes korábbi véleményeknek megfelelően visszahelyezték a Katalin-kápolnát a bazilika déli oldalára, pontosan meg is határozva ottani helyét. A kápolnában három sírgödör került elő, de valószínűleg csak két síremlék, és ha az egyik kis sírgödört Katalin hercegnő sírjaként azonosíthatjuk, még mindig két falazott sír marad – tehát akár mind a két Anjou-királyt eltemethették ezen a helyen. A valószínűbb mégis az, hogy itt csak Nagy Lajost temették el – ebben az esetben övé a baldachinos, királyalakos síremlék –, és az északi mellékhajó reprezentatív, a vörös és fehér kőanyag együttes használatának párhuzamait ismerve leginkább uralkodói összefüggésben elképzelhető sírbaldachinját kapcsoljuk I. Károlyhoz. Ennek az alkotásnak a formavilága talán jobban meg is engedi az egy-két évtizeddel korábbi keltezését. (Valójában még egy lehetőség is felvethető, de ez végképp a találgatások körébe tartozik: tudomásom szerint nincs semmilyen adat arról, hogy hol temették el az 1354-ben elhunyt István herceget, I. Lajos öccsét, aki halála előtt még a trónörökösének számított, mivel bátyjának akkor még nem volt gyermeke – a fehérvári prépostsági templomban való eltemetése mindenesetre nem elképzelhetetlen.)

¹⁹⁹ MREV 1899. 204. (CCXXXVIII. sz.; kelte: 1371. május 14.)

²⁰⁰ MOL DI. 106549., ld. ÉRSZEGI 1971. 230.; KRALOVÁNSZKY 1982. 172. (1. jegyzet); 1458 és 1465 között Sárközi György kanonok, 1474-ben és később is Nagylucsi Orbán volt a Szent Katalin-kápolna igazgatója, 1464–1466 között Nagyfalusi Pál deák a Szent Katalin-oltár igazgatója: KÖBLÖS 1994. 272, 273, 306, 364.

²⁰¹ THÚRÓCZY 1980. 290-291.

²⁰² A vélekedések összefoglalása: KRALOVÁNSZKY 1982. 165-166.

²⁰³ KRALOVÁNSZKY 1982. 166-172.

Baldachinos falisíremlék nem csupán épületbelsőbe kerülhetett, ha a külső templomhomlokzatokhoz kapcsolódó példák nem is tekinthetők mindennaposnak. A bécsi Stephanskirche déli oldalán, a *Singertor* mellett egy támpillér szögletében a 14. század második felében került sor az állítólagos lovagköltő Neithart Fuchs²⁰⁴ újratemetésére és síremlékének emelésére, egyes vélemények szerint már 1360 körül, az új hosszház nem sokkal korábban kezdett építkezéséhez kapcsolódóan, mások szerint csak az 1390-es években.²⁰⁵ A lajtamészkőből faragott domborművekkel és halotti szoborral ékesített, vörös márvány fedlappal lezárt tumba fölé a falsarok kváderfalazatában elhelyezett konzolokon és két karcsú, vörös márvány oszlopon nyugvó, két bordás keresztboltozat alkotta, csúcsíves árkádokkal nyitott baldachin borul (1321-1322. kép).

A siklósi egykori ágostonos kanonokrendi templom szentélyében, az északi fal lábazati részének festésén bíborvörös háttér előtt két fehér kiskutya tűnik szembe (1323. kép).²⁰⁶ A fehér szegélyű képmező kelet felé vele nagyjából egyező magasságú, a szentélyzáradék saroktörésén kicsivel túlhaladó, festetlen és eredetileg vakolatlan, 320 cm hosszú felületben folytatódik, amely körül a felhajló vakolatszél azt mutatja, hogy itt valamilyen tartósan a fal elé helyezett vagy inkább épített berendezési darab állt. Felmerülhet egy falazott ülőpad lehetősége, de nem lehet kizárni, hogy egy magasított síremlék – pontosabban kenotáfium, mivel ezen a helyen nem volt sír a földben – helye volt itt. Annál is inkább lehet ezzel számolni, mivel a szentély bolygatott feltöltési rétegéből került elő a lázadók által lekaszabolt és a templomban soha el nem temetett Garai (I.) Miklós nádor (†1386) befejezetlenül, feliratozatlanul hagyott, figurális sírköve²⁰⁷ (495-499. kép); a szentélyben ugyan két falazott, de kirabolt sírt is feltártak, de miért alakítottak volna ki sírt a maradványok nélkül – valószínűbb, hogy a sírlapot emlékműként helyezték el valahol, például éppen egy a fal mellé falazott talapzaton.²⁰⁸

²⁰⁴ Az előbb a bajor hercegi udvarban, majd Harcias Frigyes bécsi környezetében működő Neidhart von Reuenthal *minne*-költő (†1246 előtt) életéről beszámoló, ehhez műveit is felhasználó, verses tréfagyűjtemény készült a 15. század végén ismeretlen szerzőtől, Neidhart Fuchs név alatt: Világirodalmi Lexikon 9. Főszerk. KIRÁLY I. Bp. 1984. 153-154. (VARGA J. S. és VIZKELETY A. szócikkei). Az írott források elemzése alapján Richard Perger viszont arra jutott, hogy egy Víg Ottó osztrák herceg (†1339) udvarában élt, Bécsben házat is tulajdonló Neidhart Fuchs lovag (valószínűleg †1334) nagy népszerűsége tett szert a bécsi lakosság körében is a száz évvel korábban élt Neidhart von Reuenthal tréfáinak fel- és átdolgozásával: PERGER 2000. A 2000-ben a síremlék restaurálása kapcsán felnyitott sírban két férfi csontvázának maradványait tárták fel, amelyek természettudományos vizsgálata alapján mind Neidhart von Reuenthal, mind pedig Neidhart Fuchs itt lehetett eltemetve: GROßSCHMIDT 2000; BLASCHITZ 2000.

²⁰⁵ ZYKAN 1981. 240.; DAHM 2000b.

²⁰⁶ Felveti a funerális kapcsolat lehetőségét: JÉKELY 1998. 137.; Fig. 12

²⁰⁷ G. SÁNDOR 1988. 99.; LŐVEI 1994e. 276-278.; MAROSI 1998. 101.; JÉKELY 1998.

²⁰⁸ LŐVEI 1995a. 189-190, 198.; 15. kép

7.4. A térben szabadon álló, megemelt síremlékek

Martonyi pálos kolostortemplomának szentélyében, a déli fal keleti szakaszának ülőfülkéje előtt törtkőből falazott sírt tártak fel nemrég, amelynek oldalfalait kivakolták. 30–40 cm-rel az egykori padló fölé magasodott. Benne bolygatott csontvázmaradványokra és az elpusztult koporsó vasalásaira bukkantak, vagyis nem a föld alatti sírgödör fölötti tumba volt, hanem maga a síremléssel összefüggő sír.²⁰⁹

7.4.1. Szarkofágok és tumbák

A római felfogás szerint a halott a sírjában 'él' és 'lakik' – a sírban tehát három dolog kapcsolódott össze: a halál utáni továbbélés, az élet magában a sírban, valamint a testi maradványok megőrzése.²¹⁰ A keresztények számára kezdetben lényegtelen sír a 2. század végétől kezdett fontossá válni, és a sírt számos ókeresztény sírfelirat is „örök ház”-nak titulálta.²¹¹ Ennek a római felfogásnak a képi megjelenítését szolgálták mind a föld alatt kiképzett, nyeregvetős téglasírok, mind az esetenként egyenesen cseréptetős fedést utánzó faragású tetővel lezárt kőszarkofágok [ilyen szarkofágot használtak fel másodlagosan Konstancia magyar királyné (+1222) már említett, palermói síremlékeként²¹²; 1279-1280. kép], mint a *domus aeterna*, a halott testének örök nyughelyet adó ház megjelenítései.²¹³ Az egyik töredéken látható nyomok alapján cseréptetőt imitált a székesfehérvári István-szarkofág később átfaragott teteje (539-540. kép) is.²¹⁴ A cseréptető-motívumot időnként alkalmazták a középkor időszakában is, például egy ma Poitiers múzeumában őrzött, középkori „ház alakú”, lapos nyeregvetős sírkőtömb felületére pikkelyes cserépsorokat faragtak. A ház alakú ereklyetartók megformálása háttérben is effajta gondolatok húzódtak meg: a szentek csontmaradványainak örök őrzőhelyéül szánták őket készítettőik. Korai példák Franciaországban kőből készültek és viszonylag kis méretűek voltak, így egy 53 cm hosszú, oldalán oráns figurával díszített példány a 11. század közepéről St. André de Mirebeau [Vienne] apátságából került múzeumba.²¹⁵ Egy a champagne-i Montier-la-Celle apátságból származó, a 11. század közepén, második felében készített, fémlapokkal borított ereklyetartó ládika árkádos oldalfalú, cseréppel fedett nyeregvető házat imitál.²¹⁶

²⁰⁹ CABELLO–LÁSZLÓ–SIMON 2003. 87.

²¹⁰ STOMMEL 1959. 110., hivatkozik rá: ANGENENDT 2000.

²¹¹ ANGENENDT 2000. 16.

²¹² WEHLI 1998. 11, 12.; 2-3. kép

²¹³ MENZEL 1952; HUDÁK–NAGY 2005. 9.

²¹⁴ TÓTH 2007c. 113.; 14.b) kép

²¹⁵ Poitiers, musée Sainte-Croix: *France romane* 2005. 138-139. (92. kat. sz., GABORIT, J.-R.)

²¹⁶ Troyes, székesegyházi kincstár: *France romane* 2005. 140-141. (94. kat. sz., GABORIT-CHOPIN, D.)

Római szarkofág középkori újrafelhasználására utalhat a budai egykori ferences templom feltárása során talált római szarkofág (219. kép), mivel azonban belsejében csak újabb betöltés volt, átfaragás nyomait pedig nem mutatja, így semmi biztosat nem lehet a használat természetével kapcsolatban állítani – sem azt nem lehet eldönteni, volt-e köze a templomban eltemetett III. András (†1301) királyhoz, sem azt, hogy a járószint alatt vagy fölött állították-e fel eredetileg, bár az átfaragás és bármiféle másodlagos jelzés teljes hiánya inkább föld alatti, koporsóként való felhasználását valószínűsíti.²¹⁷ A fehérvári szarkofágot²¹⁸ viszont átfaragása (541-552. kép) biztosan középkori temetkezéshez kapcsolja, és a díszes megmunkálás, egyben annak egyik oldali teljes hiánya arra is utal, hogy aligha föld alatti használatra szánták – térben állva, láthatóan helyezhették el.

Római szarkofágok reprezentatív módon történt újrafelhasználására korántsem csak a palermói és a székesfehérvári példa említhető, a szokás uralkodói és még inkább pápai körökben egyáltalán nem számított ritkaságnak. Az Alpoktól északra Nagy Károly császár (†814) aachen-i „Proserpina”-szarkofágja és Jámbor Lajos császárnak (†840) a zsidók Vörös-tengeri átkelését ábrázoló, metz-i (Saint-Arnoul) szarkofágja a legismertebbek.²¹⁹ Római szarkofágból alakították ki II. Damasus pápa (†1048) római (San Lorenzo fuori le mura) és IV. Hadrián pápa (†1159) vörös gránit vatikáni síremlékét is, II. Incét (†1143) Hadrianus császár azóta nyomtalanul elpusztult porfír szarkofágjába, IV. Anasztázusz pápát (†1154) pedig az ugyancsak porfír ún. Szent Ilona-szarkofágba temették.²²⁰ A normann II. Roger szicíliai király (†1154) II. Ince pápával való elkeseredett küzdelme és vetélkedése vezethetett a porfírban való temetkezés antik császári szokását a szarkofágok újrafelhasználásával felújító pápai törekvések szicíliai követésére – 1145-ben kelt királyi oklevél szól két porfír síremlék felállításáról Cefalù székesegyházában; a síremlékeket utóbb áthelyezték a palermói székesegyházba, és újabbakkal is kiegészítették, így a Hohenstauf császárok, VI. Henrik (†1197) és II. Frigyes (†1250) porfíroszlopok tartotta baldachin alatt felállított szarkofágokban nyugsznak (1324-

²¹⁷ ALTMANN 1973. 82.; 3, 5. kép

²¹⁸ Az eleinte teljes egészében rómainak, Henszlmann által ókereszténynek tartott (HENSZLMANN 1864. 123.) szarkofág középkori voltát Varjú Elemér ismerte fel 1930-ban, és ő kapcsolta a sírládát Szent Istvánhoz (VARJU 1930). Római eredetét és átfaragott voltát Nagy Emese ismerte fel (NAGY 1954). Később kötötték Géza fejedelemhez (KRALOVÁNSZKY 1967. 90.) és Szent Imréhez (NAGY 1972) is. Átfaragásának és felhasználásának idejét az I. István (†1038) temetése körüli évekről Tóth Sándor helyezte át a szentté avatás (1083) tájára (a vele rokonságot mutató zalavári faragványok kronológiájának ártérkékeléséhez kapcsolódóan: TÓTH 1994a). Legújabbban Tóth Endre megkérdőjelezte 11. századi származását, és valamelyik 12. századi királyi temetkezéshez kapcsolta (TÓTH 2007c). Lelőhelyének problémakörét legutóbb Bubryák Orsolya járta körül (BUBRYÁK 2007). Részletes leírását és tudománytörténetének összefoglalását Tóth Sándor készítette el (TÓTH 2007b).

²¹⁹ ERLANDE-BRANDENBURG 1975. 150-151. (47. sz.), illetve 151-152. (51. sz.); 32, 34. kép; KÖRNER 1997. 82-83.; Abb. 63; Paderborn 1999a. 2. 758-766. (Kat.-Nr. X.41-42, SCHMIDT, T.-M.)

²²⁰ PANOFISKY 1964. 48.; GARDNER 1992. 28, 55-56.; Figs. 9, 11; KÖRNER 1997. 79-80.; Abb. 61

1325. kép).²²¹ A példák sorolása főleg Itáliában lenne folytatható.²²² A középkor és a korai reneszánsz időszakában másodlagosan felhasznált és síremlékként látható helyzetben felállított/beépített²²³ szarkofágok számbavétele során összegyűjtött 120 példából 105 itáliai, és a 15 további példa is többségében 11. század előtti (mint az említett aacheni és metzi császári síremlékek).²²⁴

Római faragványok nyersanyagként való felhasználására lehet példa I. András tihanyi síremléke, legalábbis Tóth Endre szerint hátoldalának fényképe szarkofágra emlékeztető megmunkálást mutat.²²⁵ Római faragvány sírfedőként, mintegy terméskő tömböt helyettesítő módon való alkalmazására példát jelent a visegrádi Várkert falusi templom körüli temetője, ahol valószínűleg sírjelként alkalmaztak két római kori kőfaragványt, egy sírkő töredékét és egy csaknem teljesen ép oltárkövet, amelyeket a sírokra fektetve tárt fel Kovalovszky Júlia.²²⁶ Ugyancsak Visegrádon, a Sibrik-domb ispáni várának közelében fekvő, a 11. század második felében emelt esperesi templom temetőjének egyik leggazdagabb sírja fölött egy hosszában ketté hasított római oszlop egyik darabját helyezték el sírkő gyanánt (778. kép).²²⁷ Az utóbbi „ötlet” nem egyedülálló: a 11–12. században hosszában rávéssett, kétsoros héber felirattal sírkővé alakított, római oszlopdob került elő Toledóban (1326. kép).²²⁸

A másik magyarországi középkori szarkofág Csanádon (Cenad, Románia) Szent Gellért püspök egykori sírhelyeként él a köztudatban, és valóban 11. századinak is tartható (1031–1035. kép).²²⁹ Az egyszerű, meglehetősen alacsony kő láda mindkét hosszoldalának közepére kórakásból növvő, kiszélesedő szárvégződésű, domborművű latin keresztet faragtak, de csak az egyik oldalon fejezték azt be. Az általában hasonlóan keresztekkel és más keresztény szimbólumokkal díszített, a csanádinál azonban díszesebb és kvalitásosabb, ókeresztény és kora középkori szarkofágok hagyománya Ravennában és környékén még a 8. században is élt, a

²²¹ GARDNER 1992. 56.; KÖRNER 1997. 80–81.; Abb. 62; A palermói porfír-síremlékekről: DEÉR 1959; VARGA 1993.

²²² További pápai és bíborosi sírokhoz felhasznált római szarkofágokról: GARDNER 1992. 28, 44, 55–56, 64–68.; Figs. 10, 22, 41; ld. még: TÓTH 2007c. 113–114.

²²³ A föld alatt koporsóként használt emlékek szakirodalmi számbavételéről nincs tudomásom, azonban a föld feletti példákhoz képest földrajzi szempontból bizonyosan kiterjedtebb volt; az Alpoktól északra fekvő, 11–13. századi példái így megtalálhatók a római szarkofágokban igencsak gazdag Trierben, Udo von Nellenburg (†1078), Egilbert von Ortenburg (†1101), Bruno von Bretten (†1124), Gottfried (†1128), Theoderich von Wied (†1242) és Heinrich von Vinstingen (†1286) érsekek temetkezéseinél: HEINZ–ROTHBRUST–SCHMID 2004. 37, 39, 41.

²²⁴ KÖRNER 1997. 84., hivatkozik: RAGUSA, I., *The Re-Use and Public Exhibition of Roman Sarcophagy in the Middle Ages and Early Renaissance*. New York 1951.

²²⁵ TÓTH 2007c. 113.

²²⁶ KOVALOVSKY 1995. 74.

²²⁷ SZŐKE M., Visegrád-Várkert, M.N.Bank üdülő. Főesperesi templom kutatása. Ásatási napló 1978, Mátyás Király Múzeum: 179. sz. sír [ismeretéért köszönettel tartozom Szőke Mátyásnak]; SZŐKE 1979. 105.; RITOÓK 1997. 205, 206.

²²⁸ A toledói Museo de Santa Cruz letétje a toledói Sinagoga de El Tránsito kiállításán.

²²⁹ HENSZLMANN 1871b. 31–34.; DÁVID 1974. 22–23.; 3. kép; THEODORESCU 1976. 106–107.; Figs 109–110; BENKŐ 2005a; BENKŐ 2005b.

dalmát tengerparton pedig még hosszabb ideig követhető tovább. A csanádi faragvány, ábrázolását tekintve, ennek a hagyománynak egyszerű, a székesfehérvári pedig igencsak díszes, egyaránt meglehetősen késői példája.

A halottak elégetésének szokásáról a 2. században az elhunytak eltemetésére átváltó rómaiak ettől kezdve gyorsan növekvő számban készített szarkofágjai és a típusnak a kora középkorban kisebb számban faragott újabb emlékei — és ez a két 11. századi magyarországi faragvány esetében is feltehető — a holttest közvetlen befogadására készültek. Az egyetlen kőtömbből kifaragott sírláda antik típusa Európa nyugati felében a középkor késői századaiban már nem volt élő hagyomány, Bizáncban azonban a drága szarkofág a birodalom végéig megmaradt a reprezentatív síremléktípusnak (1327. kép). A díszítetlen, egyszerű darabok mind a római, mind a kora középkori időszakban a föld alá kerültek az elhunytal, és föléjük síremléket állítottak, de a sokszor domborművekkel díszített, feliratozott példányok a felszínen elhelyezve, egyben síremlékként is szolgálva fogadták be a holttestet. A Meroving-kor általában csak párhuzamos vésetek vonalas rendszerével díszített kőkoporsói felvették a láb felé keskenyedő koporsó formáját, és a föld alá kerültek. Ebben az értelemben a szarkofágban való eltemetés szokása teljesen a 11–12. századra sem halt ki Nyugat-Európában, de még a faragásokkal díszített, feliratozott szarkofágok is föld alá kerültek például Hildesheimben.²³⁰ Helyenként azonban már a Meroving-korszakban is felmerült a földbe temetett szarkofág fölött a sír látható jelölése — Jouarre-ban például egy újabb, már üres szarkofágot helyeztek a sírban lévő fölé. Ez a síremlék nem temetkezés nélküli kenotáfium (*cenotaphium*) volt, hiszen magához a sírhoz kapcsolódott — megszületett a késő középkor leggyakoribb reprezentatív síremléktípusa, a tumba.²³¹

A problémát az jelenti, hogy az áthelyezve, gyakran töredékesen, esetleg csak ábrázolások útján megőrződött emlékek tekintélyes részéről már nem állapítható meg, hogy eredetileg tartalmazták-e a holttestet vagy sem — erre építészeti kialakításuk semmilyen támpontot nem ad. Viollet-le-Duc²³² meghatározása szerint a tumba egy látszólagos szarkofág, Franzius²³³ számára egy építészeti alépítmény és a fölötte vízszintesen kissé túlnyúló fedlap együttese (ebben az esetben a legkorábbiak csak a 12. században jelentek meg), Richard Hamann-Mac Lean²³⁴ a vízszintes fedlapot tartotta meghatározónak (bár a valódi szarkofágok között is akad vízszintes lezárású). A középkori források és sírfeliratok *tumba* megjelölése ugyanúgy vonatkozhatott magasított síremlékre, mint padlóban lévő sírlapra (ahogy az a fejezet elején vázolt magyarországi forrásanyag alapján is világos). A nyeregtetős,

²³⁰ Pl. Bernward püspök szarkofágja, ld. korábban „Az Élet Könyve — sírjel és felirat” című fejezetben.

²³¹ KÖRNER 1997. 17-24.

²³² VIOLLET-LE-DUC, E. E., Tombeau. In: Dictionnaire raisonné de l'architecture française IX. Paris 1870. 21-67.; hivatkozik rá: KÖRNER 1997. 24.

²³³ FRANZIUS 1955. 101.

²³⁴ HAMANN-MAC LEAN, R., Das Freigrab. Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft XXXII (1978) 95-136., különösen 109-től; hivatkozik rá: KÖRNER 1997. 24.

föld fölött álló síremlék, fémből vagy kőből készült *Schrein* azonban valóban egyre inkább csak a szentek ereklyéinek tiszteletére szolgált, de a folyamat évszázadokig tartott.²³⁵ A bizonytalan helyzetre jó példa, hogy a már említett, bécsi Neithart-síremlék²³⁶ (1321-1322. kép) felnyitása során a csontmaradványok magában a sírládában voltak, amelyet azonban ennek ellenére tumbaként neveztek meg a beszámoló írói²³⁷ (megjegyzendő azonban, hogy az egyik Neithartnak sem az első temetkezési helye volt ez, és a korabeli forrásokból is következően a két költőt egyfajta profán „szenttisztelet” övezte Bécsben már a síremlék állításának idején²³⁸). IV. Henrik Probus boroszlói herceg (†1290) figurális fedlapú tumbája²³⁹ a lengyelországi vélemények szerint 1300 körül készült, német kutatók, így Pinder is, inkább az 1320 körüli évekre keltezik; a csontmaradványok itt is magában a tumbában voltak, viszont a herceget is körülvette halálát követően valamiféle szentség tisztelete²⁴⁰. Maria Laach apátságában a 13. század végén Theoderich apát a kolostor alapítójának csontjait, mintha egy szenté lett volna, felemelte, és a szobrával díszített szarkofágba helyezte.²⁴¹

Az elmondott bizonytalanságok következtében korábban arra a kategorikus véleményre jutottam, hogy a középkori emlékek körében nincs értelme megkülönböztetni a szarkofág és a tumba típusát, és a tumba kifejezést egyáltalán nem is használtam.²⁴² Jelenleg nem vagyok ennyire elutasító, már csak amiatt is, mivel a tumba szó – a véleményemtől függetlenül – a magyar szakirodalomban is használatban van. A székesfehérvári Anjou-síremlékekkel kapcsolatban azonban korábban és ebben a disszertációban is nagyon gyakran szarkofágfedlapról, szarkofágoldallapról, szarkofágról beszélek olyan esetekben is, amelyek a németországi meghatározások szerint tumbák.

Biztosan tumba volt a pilisi ciszterci kolostor templomának négyzetében feltárt, falazott sír fölé az 1220-as években, 1230 táján állított, a legkorszerűbb francia gótika stílusjegyeit mutató síremlék (1103-1109. kép), amely minden bizonnyal II. András 1213-ban merénylet áldozatává vált felesége, Gertrudis királyné emlékét volt hivatva őrizni.²⁴³ A sírból és a környékén előkerült töredékek alapján oldalait árkádsor díszítette, az ívek alatt ülő figurákkal, a köriratos vörös márvány párkánnyal övezett fedlapon pedig az elhunyt szobra feküdt, angyalok kíséretében.

²³⁵ KÖRNER 1997. 24-25.

²³⁶ ZYKAN 1981. 240.; DAHM 2000b; KOLLER 2000. 279-283.

²³⁷ BLASCHITZ 2000. 172.; KOLLER 2000. 279.

²³⁸ PERGER 2000.

²³⁹ Eredetileg a boroszlói (Wrocław) Szent Kereszt-templomban, a németektől való elhurcolása és visszahozatala óta a sziléziai Nemzeti Múzeumban: KĘBŁOWSKI 1969. 11-13.; 69-9. kép; JEŻEWSKA 1991.

²⁴⁰ KÖRNER 1997. 82.

²⁴¹ KÖRNER 1997. 82.

²⁴² LŐVEI 1981b. 109-111.

²⁴³ GEREVICH 1974. 166.; 26. kép; GEREVICH 1977. 179, 181, 183, 185.; GEREVICH 1984. 9-10.; 43-52. kép; GEREVICH 1985. 120, 126-129.; Abb. 20; TAKÁCS 1994b. 26-27, 29.; TAKÁCS 1994c; TAKÁCS 1994e. 237.; TAKÁCS 1998; TAKÁCS 2006. 11, 15.; TAKÁCS 2007. 39-40.

A különböző színű kőanyagokból faragott, eredetileg színesre festett és aranyozott, a betűkben paszta-betéttel színezett emlékmű készítői az Île-de-France legkorszerűbb gótikus stílusát képviselték Magyarországon (a vörös márvány használata a faragványok importját kizárja), de a síremléktípus is újdonság lehetett. Az oldallapok figurái semmiképpen nem a siratás vagy a temetés jelenetének szereplői, mint az például francia síremlékeken gyakori, de valószínűleg nem is az eddig gondolt bibliai királyok és próféták, valamint szentek²⁴⁴. Alighanem az elhunytak és férjének a rokonságát, az Andechs Merániaiak és az Árpádok családjának tagjait személyesítették meg annak a Nyugat-Európa királyi udvaraiban, elsősorban francia földön a siratás jelenetekkel párhuzamosan a 12. század végétől kialakulni kezdő, a családi genealógiát – leszármazást, gyerekeket (később címereket is) bemutató – síremléktípusnak megfelelően, amelyet monográfusa, Anne McGee Morganstern, „tomb of kinship” (kb. „rokoni síremlék”, pontosabban inkább a „rokoni kapcsolatokat kifejező síremlék”) névvel illetett.²⁴⁵

Ennek a síremléktípusnak egyetlen további példája fogható meg a középkori Magyarországon, mintegy másfélszáz évvel később, Székesfehérváron. A királyi bazilika déli oldalán feltárt Anjou-sírkápolna már említett új leletei között kétségkívül néhány vörös márványból készült figuratöredék a leglátványosabb (529-533. kép). A legépebb közülük lényegében kerek szobor, csupán törzse érintkezett hátul az egykori alapsíkkal. Padon ülő férfialak, feje, kezei és lábfejei hiányoznak. Magassága ebben a hiányos állapotban 28,5 cm, eredeti mérete megközelíthette a 40 cm-t. Az ábrázolás típusa alapján önmagában is a gótikus szarkofágok oldallapjain Európa-szerte gyakori figurák közé sorolhatnánk, de Székesfehérváron már eddig is ismert volt egy olyan, hasonló anyagú oldallaptöredék, amelyen egy méreteiben és viseletében hozzá igencsak hasonló figura ugyancsak fej és kéz nélküli törzse látható (527. kép). Ez a másodlagosan – építőkőnek megfelelően – nagyjából téglalap alakra faragott szarkofágrészlet egy Jakosics József ferences tartományi rendfőnök (1738–1804) gazdag kézirat-, levél- és rajzgyűjteményből álló hagyatékában²⁴⁶ fennmaradt, először Dercsényi Dezsőtől publikált, Pápai János által szignált rajz²⁴⁷ (281. kép) felirata szerint a 18. század végén a fehérvári városfalban volt befalazva, Stiborici (I.) Stibor erdélyi vajda (+1414) sírkövének három töredékével²⁴⁸ egyetemben. A rajzon ábrázolt darabok egy részét, így a szarkofágoldallapot is, 1923-ban találták meg ismét: az egykori budai kapu közelében, az úttest alatt a várfal maradványába voltak beépítve.²⁴⁹ A most talált apró töredékek közül egy rozetta (?) az oldallap előreugró, felső keretsávjának egy letört részletéhez hátsó törésfelületével illeszkedik (528. kép), a legcsekélyebb kétséget sem hagyva, hogy ugyanannak az

²⁴⁴ TAKÁCS 1994c. 249.

²⁴⁵ MORGANSTERN 2000.

²⁴⁶ LŐVEI 1990a.

²⁴⁷ JAKOSICS, *Collectae* 1. lap; DERCSÉNYI 1943. 102.; 31. kép; LŐVEI 1982. 202-203. (109. kat. sz.)

²⁴⁸ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 41-42.; 7. kép; LŐVEI 1999b. 4. kép

²⁴⁹ Fejér Megyei Napló 1924. II. 17., II. 24., VI. 22.

együttesnek a darabjaival van dolgunk. A kisméretű töredékek között megtalálható még egy az ülő figurához igen hasonló törzs fej és kéz nélküli felső része és egy további alak jobb válla, vagyis az eredeti helyén megmaradt törzstöredékekkel együtt négy ilyen szobor egykori megléte a négy jobb váll alapján biztos. További drapériatöredékek, karok és kezek részletei gazdagítják még ezt a leletcsoportot.

A szarkofágoldallap egészéről a régről ismert darab alapján annyi eddig is leolvasható volt, hogy számárhátíves fülkékben helyezkedtek el a figurák. Most az is kiderült, hogy ülő helyzetűek voltak, és a fülkék keskeny volta alapján úgy tűnik, hogy egyetlen folyamatos padon foglaltak helyet. Ebben az esetben a padon áthatoltak a fülkét elválasztó támaszok (legalább két ilyen részlet van a leletek között, az egykor felfelé és lefelé egyaránt induló, letört támasz helyével), amelyek szabadon álltak az alapsík előtt, hiszen az oldallaptöredéken csak az alapsík kis csiszolási pontatlanságai rajzolják ki egyikük helyét (az egyenetlenség azonban azt is jelzi, hogy az oszlopocska és a mögötte lévő felületet hordozó lap ugyanabból a kőtömbből került kifaragásra). A kis oszlopokból — első látásra — még töredék sem azonosítható, de a felső, kiugró párkány lenyomatból ismert, részben a folytatásukat is képező, fiálés díszítéséhez tartozhatott, sokszögmetszetű apró fiálétörzsek alapján valószínűleg ugyancsak sokszögű és nem kerek oszlopok voltak. Ezek a fiálék, a számárhátíves csúcsát koronázó párjaikkal együtt, felül bravúrosan faragott, miniatűr keresztrózsákban végződtek, amelyek előtt csupán 2-3 mm magas, hátrafelé enyhén vastagodó, az oldallap erősen kiugró felső sávjának felületéhez képest is erőteljesen előre ugró zárópárkányhoz kapcsolódtak alulról. A felső sávot a fülkék viszonylag keskeny volta miatt sűrűn felosztó fiálék közeit további díszek tagolták, így a már említett, az újonnan fellelt darabok közül ide illő kis töredék, amihez hasonló másik körvonalai vehető ki a szomszédos fülke fölötti felületen, és amihez egy ugyancsak gömbsüvegen két hátsó lábán ülő, szinte antropomorf tartású kutya letört figurája csatlakozik az új leletek között.

A számárhátíves fülkével tagolt és a fülkékben egy-egy figurával díszített szarkofágok egy különleges csoportot képeznek Közép-Európa síremlékművészetében, amelyek a baldachinok összefüggésében fentebb már szerepeltek: a Szent Kálmán tiszteletére 1362-ben Melkben állíttatott, később elpusztult és csupán 18. századi metszetábrázolás fenntartotta ereklyesíremlék, magának Rudolfnak (+1365) és feleségének, Katalinnak még az 1365 előtti években elkészített kenotáfiuma a bécsi Stephansdombon (1318-1320. kép), valamint az 1370-ben elhunyt Nagy Kázmér lengyel király síremléke a krakkói Wawelben (1313-1317. kép) — a típus korai emlékének tűnik még Szent Hedvig elpusztult, csak ábrázolásokról ismert síremléke a sziléziai Trzebnicában.²⁵⁰ A székesfehérvári szarkofágoldallap kétségtelenül a csoport negyedik tagja, amit a keskeny fülkék nyújtott arányai a bécsi kenotáfiumhoz kapcsolnak legszorosabban. Egyezik a bécsi és a krakkói szarkofág, valamint a fehérvári töredék építészeti tagolásának az

²⁵⁰ ZYKAN 1952; ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1972; ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1978; *Die Parler* 1978. 2. 419-421. (FEUCHTMÜLLER, R.); KACZMAREK—WITKOWSKI 1993. 15-19.; 3-5. kép; DAHM 2000a.

alapsíkhoz képest erőteljes kiugrása is. A fehérvári fülkéknek viszont nem volt olyan mérműves dísze, mint a bécsi és krakkói szarkofágokat tagoló elemeknek, és eltérő az ívek fölötti felső sáv díszítésmódja: a fiálékkal és közöttük másodlagos, kisebb kiugrású tagozatokkal négyes ívmezőkre osztott, mereven építészeti rendszer helyett Fehérváron a fiálék szabályos sora játékosabb, különös motívumokkal elegyített.

A másik jelentős eltérés a fenti emlékek között a figurák alakításában figyelhető meg. A melki síremlék teljesen elpusztult, de a Rudolf-sír alakjainak is csak sokszögű posztamenseit őrzi a bécsi szarkofág. A két alkotás figuráinak képét csak egymástól is eltérő stílusú és jellegű barokk ábrázolások őrizték meg, egyedül a Kázmér-síremlék mondható ebből a szempontból is teljesnek. A melki és a bécsi metszetek ülő és térdepelve imádkozó alakokat jeleznek, míg Krakkóban minden figura ül, és csak az utóbbiaknál ábrázolták az ívesen áttört székeket. A fehérvári szarkofágon feltételezhető, folyamatos pad nem csak az elemzett emlékek megoldásaitól tér el, de Európa-szerte sem ismerem síremléken párhuzamát.

A székesfehérvári Anjou-síremlékek stílár, technikai és közvetlen tipológiai összefüggései az említett közvetlen közép-európai síremlék-csoporton túlmenően délnémet és francia kapcsolatokra látszanak utalni, végső soron azonban az Itáliát megjárta uralkodó szeme előtt alighanem a nápolyi rokonság gazdag síremlék-együttese lebegett példakép gyanánt. Nápolyban valósult meg a franciás „rokoni síremlék” néhány klasszikus példája, először éppen Magyarországi Mária királyné síremlékén, ahol a szarkofág előlapján az elhunyt hét fia trónol²⁵¹ (1209, 1213. kép). A genealógiai ábrázolás példája követésre talált Tarentói Fülöpnek (+1331) a San Domenico Maggiore-ban található, valamint Valois Mária (+1328) és Bölcs Róbert király (+1343) S. Chiara-beli síremlékein.²⁵²

Az alakos genealógiai szarkofágoldallapok Közép-Európában az uralkodói családokban képzelhetők el, Angliában, Franciaországban, a Németalföldön ennél valamivel szélesebb körben, a legmagasabb rangú arisztokrata családok síremlékein is megtalálhatók. Ugyanezekben a rétegekben terjedtek el a címerdíszes tumbaoldallapok is. Passau Ortenburg ²⁵³ (1328-1333. kép)

A középkori Magyarország területén eredeti formájában — némi későbbi rongálódástól eltekintve — egyetlen tumbaszerű síremlék áll ma is, Hunyadi János kormányzó testvérének, a vele egyező keresztnévű ifj. Hunyadi Jánosnak (+1440) a gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) székesegyházban lévő síremléke (1334-1337. kép).²⁵⁴ Oldalait vakmérműves mezők és karéjos keretekben elhelyezett címerek díszítik, köriratos tetején magas domborművű, fegyveres viseletű férfialak fekszik. A magyarországi emlékanyagban egyedülálló jellemzője, hogy nem oldallapok és fedlap, vagy akár sírláda és fedlap alkotta, összeépített szerkezetéről van szó, hanem

²⁵¹ MICHALSKY 2000. 293-294.; Abb. 20-24

²⁵² MICHALSKY 2000. 312.; Abb. 48; 317-318.; Abb. 39, 43; 332-333.; Abb. 55-57

²⁵³

²⁵⁴ VARJU 1905. 83-84.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 33-34.; 16. tábla; ENTZ 1958. 138-140, 168.; 179-180. kép; LŐVEI-VARGA 1987. I. 697.; II. 1699. kép; LUPESCU 2008a. 44, 49. (74. jegyzet)

egyetlen kőtömbből faragott „álszarkofágról” (1338. kép).²⁵⁵ Az orrtagos profilú zárópárkány rézsűsen levágott felülete és az ezen olvasható körirat betűinek a síremléssel szembeforduló nézőt figyelembe vevő beállítása (szemben a sírlapok általában a kő közepe, illetve túlsó oldala felől olvasható körirataival) azok a formai-szerkesztési jegyek, amelyek más, csak töredékesen megmaradt emlékek esetében is nagy valószínűséggel jelzik, hogy magasított síremlékről – tumbáról/szarkofágról – lehet valójában szó.

Egyértelműen ilyesfajta, a padlóhoz képest megemelt alkotás volt élszedett keretelése és a felirat elhelyezése alapján több főpapi sírkő, így Szigfrid apát (†1365) sírlapja²⁵⁶ (413-416. kép) Pannonhalmán, Alsáni Bálint bíboros pécsi püspök (†1408) síremléke²⁵⁷ (410-411. kép) Pécsen, Berzevici György püspök síremléke²⁵⁸ (†1437) Nyitrán (Nitra, Szlovákia) (407. kép). Stiborici (I.) Stibor (†1414) székesfehérvári tumbájának fedlapjából ismertek töredékek²⁵⁹ (279-281. kép), élszedés alatt orrtag alkotta tagozattal és az élszedésen a leírtaknak megfelelően álló felirattal. Tagozatai és feliratának helyzete alapján biztosan tumbafedlap volt Szentgyörgyi és Bazini (III.) György (†1467) Pozsonyszentgyörgyön (Svätý Jur, Szlovákia) őrzött, monumentális figurális síremléke is (384-386. kép).²⁶⁰ Ernuszt János kincstartó és szlavón bán (†1476) budai síremlékének csak kisebb töredéke²⁶¹ került elő (117. kép), de a rézsűzött keretelésén futó, a domborművel ellentétes oldalról olvasható felíratrészlete alapján ez is tumba fedlapja lehetett. Profilozott keretelése alapján szarkofág felső záró lapja volt Báthori István erdélyi vajdának (†1493) nyírbátori alakos ábrázolású síremléke²⁶²

²⁵⁵ MÖLLER 1905. 69.; 60. kép

²⁵⁶ Szigfrid apátot (†1365) a szerzetesi közösség temette el [sírköve (413-416. kép): *Emléklapok* 1876. 14. számozatlan oldal; 5. ábra; CZOBOR 1901b. 169, 170.; 208. ábra; VERNEI-KRONBERGER 1939. 23, 65 (100. jegyzet); 9. tábla; VÁRADY 1984. 108.; IV, VIII. tábla; LŐVEI–VARGA 1987. I. 335, 463-464, 466.; II. 639. kép; LŐVEI 1996a. 310, 312-313. (II.25. kat. sz.), 315.]: ... *SIFRID ABBATE(M) CETUS FRATRIV(M) TUMVLAUIT* ...; Böcsi Cudar László apát (†1372) jelölése is mindössze ... *abbas ladyzlaus dictvs cudar* ... [sírköve (417-422. kép): *Emléklapok* 1876. 14. számozatlan oldal; 6. ábra; FRAKNÓI 1879. 20, 21.; CZOBOR 1901b. 170.; 209. ábra; VERNEI-KRONBERGER 1939. 23, 24, 65. (101-102. jegyzet); 10. tábla; TAKÁCS 1981. 44-45.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 464, 465, 466.; 20. színes kép; II. 640. kép; LŐVEI 1996a. 310, 311, 313-314. (II.26. kat. sz.), 315.]; Dobói Miklós (†1438/39) töredékes sírfeliratában (423. kép) ... *nicolaus de dobo abbas sanc[ti Martini]* ... áll [LŐVEI 1996a. 310, 314-315. (II.27. kat. sz.); VÁRADY 1999a. 22, 34, 52-53. (16. sz.); 18/1, 37/2. kép].

²⁵⁷ HENSZLMANN 1870. 270-272, 372.; 134.kép; SZŐNYI 1906. 241-244. (769. sz.); 258. kép; VERNEI-KRONBERGER 1939. 25-26, 27.; MAROSI 1983a. 108.; 105. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 591.; II. 1239. kép; LŐVEI 1987b. 300-301. (Sz.59. kat. sz.); VÁRADY 1999a. 11, 32-33, 54-55. (18. sz.); 12, 32/1. kép

²⁵⁸ TÓTH 1975. 333.; 80. kép; LŐVEI 1987b. 279, 301-302.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 588, 592, 699.; II. 1704. kép; LUXOVÁ 2003. 325, 665-666. (2.2.6. kat. sz.)

²⁵⁹ VERNEI-KRONBERGER 1939. 32-33.; 7.b. tábla; DERCSÉNYI 1943. 102-104.; 125. (98. sz.); 31, 89. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 41-42.; 7. kép; LŐVEI 1999b. 4. kép

²⁶⁰ VERNEI-KRONBERGER 1939. 45.; 26. tábla; LŐVEI–VARGA 1987. I. 698.; II. 1691. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 136.; Fig. 32.; LUXOVÁ 2003. 332, 666-667. (2.2.8. kat. sz.)

²⁶¹ BALOGH 1966. I. 297, 699, 719.; II. 329. kép

²⁶² ENTZ–SZALONTAY 1969. 25, 56, 58.; 3. kép; ENTZ 1987. 147.

(1132-1135. kép), amelyből a feliratot hordozó oldallapok néhány töredéke is előkerült (1136-1137. kép). Ezeknek az emlékeknek az oldallapjairól semmit nem lehet tudni – nem kizárt, hogy némelyikük csak falazott alépitménnyel volt megemelve.

A 15. század vége felé és a 16. század elején több olyan, minden esetben töredékesen fennmaradt tumba készült, amelyek vörösmárványból és világos kövekből lettek összeállítva. Magyar Benigna, első és második férjének, az egyaránt a nagyvázsonyi pálos kolostor templomában eltemetett Kinizsi Pálnak (†1494), I. Mátyás törökverő hadvezérének, valamint Myslenovith (Kamicsáci) Horváth Márk horvát bánnak (†1508), olyan szarkofágokat állíttatott, amelyek alakos díszű fedlapja és egyikük lábazata is vörösmárványból készült, domborműves oldallapjaikat pedig Buda környéki márgából faragták (1138-1147, illetve 382, 1148-1152. kép).²⁶³ A szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) prépostsági templom főoltára előtt állott Szapolyai Imre nádor (†1487), az Úr teste kápolna közepén pedig Szapolyai István nádor (†1499) síremléke,²⁶⁴ amelyeknek mára ugyan csak vörösmárvány fedlapjaik maradtak fenn (388-393, illetve 482-489. kép), de Jankovich Miklós 1818-ban megjelent leírásából²⁶⁵ ismert, hogy oldalaikon vörös és fehér márvánnyal borított szarkofágok voltak.

Sedlmayr János építész ismerte fel az egri múzeumi raktárakban Nagylucsei Orbán egri püspök, kincstartó (†1491) szarkofágjának reneszánsz profilú, vörösmárvány fedlaptöredékeit és lábazati elemeit (a fedlapon a forrásadatok említette bronz sírszobor helye és illesztési pontjai is jól látszanak);²⁶⁶ a kőtári rekonstrukcióban (1339-1341. kép) a darabokat fehérre festett falazattal kötötte össze, valószínűleg nem is gondolva arra, hogy ez az elem is az egykori látvány visszaadását szolgálhatja, legalábbis a fenti párhuzamok alapján. Amennyiben pedig ezt a lehetőséget elfogadjuk, a kőtári anyagban semmi más nincs, ami az egyik hosszoldal díszeként ide kapcsolható lenne, mint egy Havasi Krisztina által ismertté tett dombormű, koszorút vagy címert tartó angyal(ok) kompozíciójának töredékével (1342. kép) – ennek itáliai analógiái legalább annyira a 15. századi síremlékművészetben fedezhetők fel, mint az építészet díszítőelemei között.²⁶⁷ Akár ide tartozott azonban az angyalos leletegyüttes, akár nem, a Nagylucsei-síremlék alighanem a legelső teljes egészében reneszánsz stílusú, legalább töredékesen ránk maradt síremlék a középkori Magyarország területén.

A nagyvázsonyi szarkofágoldallapok domborműves jelenetei (1143-1148. kép), a Kinizsi-fedlapon a figura lába alatt a szokásos oroszlán, kutya, esetleg sárkány

²⁶³ RÓMER 1863b; RÓMER 1865a; MÖLLER 1905. 71.; 64-65. kép, VIII. tábla; BÉKEFI 1907. 239-243.; 102-104. kép; ÉRI–SEDLMAYR 2004; MIKÓ 2008b. 303-305.

²⁶⁴ WAGNER 1774. 148.; JANKOVICH 1818; CSOMA–CSERGHEŐ 1890a; BALOGH 1966. I. 297-298.; *Matthias Corvinus* 1982. 683-684. (Kat.-Nr. 836-837, BALOGH, J.); Abb. 18-19; LUXOVÁ 2003. 332, 667-668. (2.2.10. és 11. kat. sz.); 275, 280-281. kép; VARGA 2008a. 276-277.

²⁶⁵ JANKOVICH 1818.

²⁶⁶ DÉTSHY 1964a. 160.; DÉTSHY 1964b. 2, 8, 13. (61, 62, 63, 64. jegyzet); KOZÁK–SEDLMAYR 1987. 25. (84. sz.); 50, 51. kép

²⁶⁷ HAVASI 2006. 95-98.; 1-9. kép; a külföldi analógiákról: 98-99.; 10-12. kép

állatfigurája helyett elhelyezett, legyőzött török emberalak (1138. kép) abba a folyamatba illeszkedik, amely a késő középkorban fokozatosan az antik emlékmű-fogalom felfedezéséhez és adaptációjához vezetett. Beletartozott ebbe a feliratokban közzétett életrajzi adatok körének bővülése,²⁶⁸ a halott életének jeleneteit ábrázoló, narratív domborművek alkalmazása, a humanista síremlékek öntudatosabb ábrázolásai.²⁶⁹

Az 1500 körüli évtizedek reprezentatív, a vörös márvány adta lehetőségeket jól kihasználó bárói tumbáihoz képest szembeötlő Hunyadi János kormányzónak, majd főkapitánynak (†1456) a típusában és felépítésében azok rendszerét pontosan kövező, anyagában és kivitelében azonban azoktól jelentősen elmaradó gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) szarkofágja gyengébb művészi színvonala. Az idővel darabjaira bontott és különböző korú más faragványokkal kiegészített és összeépített tumbának két hosszoldala (56-57. kép) és fedlapja van meg, de az oldallapok ma a 16. század közepén újabbra cserélt fedlappal vannak összeépítve. Az eredeti fedlapot (55. kép) a később rávéssett felirat Hunyadi László síremlékeként nevezi meg. A darabok összetartozását régóta felismerte a kutatás, de a Hunyadi halálát követő évekre történő keltezéséből téves következtetések adódtak, egyrészt az oldallapok domborműves jeleneteinek jeles protoreneszánsz emlékként való interpretálása, másrészt a fedlap címereinek családtörténeti félremagyarázása.²⁷⁰ Ritoókné Szalay Ágnes találta meg Verancsics Antal vázlatfüzetében a feliratnak a korábban ismertnél teljesebb lejegyzését, amely a Szapolyai János király megbízásából a síremléket 1533-ban elkészíttető Statileo János erdélyi püspököt nevezi meg.²⁷¹ Ezzel megoldódtak a stílus problémái, és a fedlapon látható Szapolyai-címer is értelmet nyert. A korszak közállapotaira jellemző, hogy a Szapolyai mint király megbízásából készült mű milyen jelentős mértékben maradt el színvonalában az általa folytatott típus- és ábrázolásbeli tradíció részben éppen az uralkodó apja és nagybátyja tumbái által képviselt eredeti kvalitásaitól.

A templomtérben szabadon, körbejárható módon álló síremlékek szentek kultuszához is kapcsolódhattak. Thébai Remete Szent Pál Velencéből 1381-ben Budára szállított ereklyéi számára a pálos rendfőnöki tiszte 1484 és 1488 között betöltő Tamás testvér idején egy laikus testvér, *Frater Dionysius lapicida* „bámulatos művészettel” faragott síremléket, amelyben a Budához közeli Budaszentlőrinc pálos anyakolostora templomához épített sírkápolna elkészülte után, 1492-ben helyezték el az ereklyéket. A kolostort a törökök már 1526-ban kifosztották, ekkor a síremlék „finoman faragott fedőlapját durván lelökték, és három darabra törték”. A török korban elpusztult kolostor területén a 19–20. század folyamán folytatott kutatások

²⁶⁸ Részletesebben ld. korábban, az „Az Élet Könyve – sírjel és felirat” fejezet „A humanizmus jelentkezése” című alfejezetében.

²⁶⁹ STEFFENS 2008. 20.

²⁷⁰ FORSTER 1905c; MÖLLER 1905; VARJU 1905; BALOGH 1943. 76-78, 243-249.; 39-41. kép; ENTZ 1958. 138-140, 168.; 179-184. kép; BALOGH 1966. I. 283-287.; II. 309-311. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 166-167. (Kat.-Nr. 53, BALOGH, J.)

²⁷¹ RITOÓKNÉ 2000; MIKÓ 2008f. 27.; ld. még alább a „Megbízók és készíttetők” című fejezetben.

során két-három nagyobb és számos apró, vörösmárvány töredék került elő (1343-1349. kép), amelyekből egy oldalain mérműves, számárhátíves árkádokkal áttört ereklyesíremlék képe bontakozik ki – a nyílások mögött talán a szent alighanem fémből készült ereklyetartójára pillanthatott egykor a látogató. Ez az áttört oldallapokból felépülő síremléktípus szentek vagy szentként tisztelt személyek sírjai fölött alakult ki a 12. század végétől, főleg a 13. századtól. Az alsó, korábbi sírlap láthatósága érdekében ilyen áttört asztalszerű felépítményt és föltette új fedlapot kapott 1420 táján a passauai Gizella-síremlék is (235-237. kép).²⁷² A Szent Pál-síremlék oldalsó árkádjai fölötti ívmezőket jelenetek töltötték ki, egy, a lélek angyalok által történő mennybevitelét és egy, az Atyaistent ábrázoló részlet került eddig elő.²⁷³ Egy további töredéken az árkádívszakaszt kísérő levéldísz fölött öt olyan jellegű, domborművű, középvonalas, vízszintes motívum húzódik, amilyenek a Mátyás-kor második felében és a Jagelló-korban a címerek pólyáit szokták alkotni. A közöttük hasonló szélességben visszaugratott alapsíkkal együtt legalább tíz címertani vágást jelenítenek meg (felfelé még folytatódhatott is a rendszer), és a motívumoknak a hosszukhoz mért keskenysége, valamint a vonalaknak a szabályosnál nagyobb száma inkább az ellen szól, hogy itt a magyar címer vágásaival állnánk szemben, viszont a faragás az Aragóniai-címer részletének sem tűnik. Az egész építmény bonyolult, fiatornyos tagolású volt. A Szent Pál-síremlék a faragványok finom részleteivel, aprólékos megmunkálásával, a fúró gyakori használatával, a bravúrosan áttört szerkezettel a magyarországi vörösmárvány-faragás egyik csúcspontja volt, amely azonban éppen ezekkel a jellemzőivel a többi korabeli emléktől el is válik – társtalan alkotásnak tűnik, amelynek stílusa még elemzésre vár.

7.4.2. Koporsókövek

A Mátyás-Graduale már említett miniatúráján ábrázolt kolostori temetőben²⁷⁴ (843. kép) több hosszú, ferde nyeregtetővel lezárt, ház formájú sírkő is látható. Az ábrázolás a kódex keletkezési helye, az észak-francia vagy németalföldi területek temetőképe, a temetőkben használt síremléktípusokra vonatkoztatható. Ez a forma nem a késő középkor találmánya, jóval korábbi példáival is találkozni. Egy a nyeregtető két oldalán monumentális betűkkel feliratozott, két méternél hosszabb, gránitból faragott darab – ROTGERIUS CANTOR síremléke a 11. század második negyedéből – Limoges-ban ismert.²⁷⁵ Szabályos faragású, cserépfedést imitáló, valamint palmettasoros díszítésű példányok találhatók Poitiers múzeumában. A

²⁷² UZSOKI 1982; UZSOKI 1984. 174.; 31. ábra; STEININGER 2006. 3-5. (Nr. 2-3); Abb. 2-3

²⁷³ ÉRDY 1852. 281–284.; HORVÁTH 1938. 22, 71.; XXIII. tábla; HORVÁTH 1941. 32–33.; XXXVII. tábla; GEREVICH 1973a. 310–311.; 146. kép; ZOLNAY 1975. 255, 262–265.; 20-28. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 366. (331. kat. sz., ZOLNAY, L.); GYÖNGYÖSI 1983. 182, 183, 194, 259.; LŐVEI 1991a. 360.; *Mátyás király* 2008a. 415-416. (10.4.a-b kat. sz., LŐVEI P.)

²⁷⁴ OSzK Cod. Lat. 424., fol. 50r: SOLTÉSNÉ 1980. 78-79.

²⁷⁵ *France romane* 2005. 110. (63. kat. sz.)

típus reprezentatív, oszlopok tartotta változatai megtalálhatók – ugyancsak a „tetőfelületeken” olvasható feliratokkal – a jeruzsálemi latin királyok 1186 előtti, a Szent Sír-templomban a 19. század elején még álló kenotáfiumai között is, amelyek képét újkori rajzok őrizték meg számunkra.²⁷⁶ A poitiers-i múzeumban egy oromzatos rövid oldalával a típus eredeti formájára utaló, de a nyeregtetőt ívelt takaróvá változtató faragványon a takaró alól már a templomosok közé tartozó elhunyt ábrázolása (*gisant*) bukkan elő (származási helye: Commanderie de Roche, Lusignan mellett [Vienne]).

A ház formájú nyugat-európai sírkövek, síremlékek semmiképpen nem tekinthetők a korábban már tárgyalt, fekvő hasáb alakú, felső éleik mentén széles élszedéssel prizmaszerűen tagolt, meglehetősen lapos – padlóban való elhelyezésük esetén abból alig kiemelkedő – magyarországi síremlékek párhuzamának; az utóbbiak tetején nem is nyeregtetőhöz hasonló forma jelenik meg, hanem az élszedéssel közrefogott, viszonylag keskeny, vízszintes sík. Erre a felületre keresztet és cikk-cakk motívumot véstek egy viszonylag vastag hidegségi darabon²⁷⁷ (1073. kép), míg kis talpból kinövő, hosszú kereszt látható egy a zirci ciszterci kolostorból származó, már említett, hasonlóan vastagabb faragványon²⁷⁸ (980-981. kép). Két keskeny, függőleges sáv fölött magas részsík határolta, belül üreges sírládafedél Guki Sclavus 13. századi rudinai (Horvátország) sírköve, egyik részsík oldalán hosszában futó, szabálytalan faragású *HIC IACET GVKI SCLAVVS F(I)LI(I) ORGINI* felirattal.²⁷⁹ A felvidéki, faragatlan vagy alig megmunkált sírkövekkel jelölt temetők középkori sírjelei között az amorf, az egyik végük felé szélesedő és a nagyjából négyzetes darabok mellett hozzávetőleg koporsó alakúak is elkülöníthetők voltak (Tőkésújfalú/Klátova Nová Ves; Szlovákia).²⁸⁰

Meglehetősen bizonytalan, hogy csupán az emlékanyag pusztulása miatt nincs e korai, 12-13. századi síremlékek típusa és a 16. század második felétől elsősorban Északkelet-Magyarországon és Erdélyben kedvelt, hasonló kialakítású ún. koporsókövek között folyamatosság, vagy pedig egymástól teljesen független fejlődés eredményei – valószínűbbnek az utóbbi lehetőség tűnik. Egy bizonyos Miklós festő, ötvös, kőfaragó, továbbá pénzhamisító Perényi Gábor ugocsi főispán fiának, Perényi János főispánnak faragott koporsókövet²⁸¹ (a síremlék azonban nincs meg, így bizonytalan, hogy a „koporsókő” kifejezés valóban a ma használatos típusmegjelölés értelmében szerepelt-e a forrásban). Lapos háztetőszerű lezárású,

²⁷⁶ Gottfried von Bouillon (+1100) és I. Balduin (+1118): BUSCHHAUSEN 1978. 154-158.; Abb. 67, 69, 86, 88.

²⁷⁷ BODOR–TÓTH 1974. I., ásatási napló 13, 18, 21. lap, tudományos zárójelentés 5. lap; II., 11-14, 18-19. kép; BODOR 1974. 268.; 7. kép; BODOR 1977. 236.; 303, 324. kép; RITOÓK 1997. 206, 208.; 2/i. kép

²⁷⁸ VERNEI-KRONBERGER 1939. 12.; 2.b. kép; HÜMPFNER 1964. 119, 136, 138.; 32-33. kép; TÓTH 1976. 47. sz.; RITOÓK 1997. 206.; 2/j. kép

²⁷⁹ HORVAT 1962. 14.; *Rudina* 1997. 22, 47, 71, 111. [D. SOKAČ-ŠTIMAC]; 28. kép; TÓTH 2001c. 377, 378. (21. jegyzet)

²⁸⁰ HANULIAK 1977. 69.; HANULIAK 1979. 185.

²⁸¹ KOMÁROMY 1893. 658, 666.

széles ötszög metszetű hasáb az a debreceni egykori Dobozi-temetőből származó, durván megmunkált felületű, minden jelölés nélküli kőtömb, amelyet a hagyomány Méliusz Péter református püspök (+1572) síremlékének tart.²⁸² Közelében a református egyház több jeles vezetőjének későbbi, már sokkal inkább koporsót formázó sírköve feküdt, így Komáromi Csipkés György lelkészé (+1678), Baranyi Mihály főbíró (+1692) és menyje, ifj. Baranyi Mihályné Dobozi Erzsébet sírkövei, Dobozi III. István, Baranyi II. Mihály főbíró, Domokos Lajos főbíró fia, Imre és mások síremlékei; hasonló faragványokat megőriztek a város Kossuth utcai temetőjéből is, a legkésőbbi Simonffy Sámuel volt főbíró (+1821) sírtáblával kombinált koporsóköve.²⁸³ Koporsókövek a tágabb környék – Északkelet-Magyarország és Erdély – temetőiben is akadnak, ha nem is ilyen nagy számban: a miskolci Avasi-temetőből az Avasi templom falához gyűjtöttek néhányat²⁸⁴ (874. kép), egy címeres sírkő Kázmárkon található (878-879. kép), egy némileg töredékes példány a hajdúböszörményi múzeumban látható (880. kép), egy sírtáblával együttest alkotó darab pedig Avasújvárosban (Oraşul Nou, Románia)²⁸⁵. A Bükk-től délre található Gelej temetőjében – amelyben egyébként a sztéleszerű sírköveknek a 19. század közepéig élő különleges formakincse fából faragott fejfák és erdélyi, de Miskolcon is előforduló (871. kép) ereszes sírjelek hatását mutatja („kopjakő”; 869-870. kép), alighanem a települést 1730 táján betelepítő székely családok hagyományaként – nyolc ilyen, koporsót utánzó sírkő látható (egyiken 1812-es halálozási évszámmal; 881-882. kép), amelyeket a helyi népnyelv a ritkán használt *haskő* kifejezéssel illet, mintegy a „hasán fekvő kő” sommázataképp.²⁸⁶ Párhuzamként a temetőt feldolgozó Erőss Gábor Bod Péter református lelkész (+1769) magyarigeni síremlékét és a kolozsvári Házsongárdi temető több „ormós kőkoporsóját” említi.²⁸⁷ Kolozsvárott a legkorábbi Bonczidai Gergely ötvös mester, kolozsvári főbíró (+1600) koporsóköve (jelenleg a Történeti Múzeumban),²⁸⁸ valamint Pesthi Ötvös János egy ugyancsak 1600-ban elhunyt hozzátartozójának házsongárdi töredékes sírköve.²⁸⁹ A Házsongárdban említhető még Járai Sámuel unitárius plebánus (+1643), Wicey Gáspárné Filstich Anna és leánya (+1650), Tótfalusi Kis Miklós (+1702) nyomdász síremléke, valamint egy befejezetlen sírkő.²⁹⁰ Változatos megformálású koporsókövek találhatók a székelyföldi Csíkdélne (Delnita, Románia) temetőjében is (876-877. kép).²⁹¹

282 SÁPI 1980. 183-185.; 2. kép

283 SÁPI 1980. 185-192.; 3-7. kép

284 DOBROSSY 2003.

285 VÁRADY J. 2004. 36.

286 ERŐSS 2005. 10-11, 40-42.; a *haskő* elnevezésre lásd még: NOVÁK 1984. 51.; NOVÁK 2005. 84.

287 ERŐSS 2005. 10-11., vö. NOVÁK 2005. 84.

288 BALOGH 1985b. 196.; 190. kép

289 HERPEI 1988. 46-47. (6. sz.)

290 HERPEI 1988. 226-228. (61. sz.); 18. kép; 302-304. (82. sz.); 23a-b. kép; 428-432. (130. sz.); 33.a-c. kép; 414-418. (125. sz.); 32a-b. kép

291 További erdélyi és bihari példákat említi: HERPEI 2001. 61.; NOVÁK 2005. 84.

A *koporsó kő* kifejezés erdélyi forrásokban a korai újkorban már ismert: „koporsó követ szépet csináltassanak Kolozsvárott” - szerepel szentjobi Rhédey Ferenc váradi kapitány (†1621) röviddel halála előtt kelt, a Várad közeli szentjobi templomban előírt temetéséről is intézkedő végrendeletében.²⁹² Ugyanakkor a forrásokban olvasható *koporsóra való kő* vagy *koporsó kő* nem feltétlenül vonatkoztatható a koporsókő típusra: Dobó Ferenc (†1602) halála előtt írt végrendelete szerint „Magam és feleségöm koporsójára való követ [...] csináltassa meg emlékezetünkre vörös márvány kőből, kinek csinálására, ha Magyarországon mestere található, jó, ahol pedig nem találhatnák Bécsből, az vagy Lengyelországból hozasson mestert, mellyel megcsináltassa, mely koporsó kő mindenestül befoglalja azt a faragott követ, az ki most sírunkon vagyon, ki csak egyenesen legyen és nem szökrényesen [...]”.²⁹³ A házaspár kettős sírkőlapja előkerült a sárospataki plébániatemplom feltárása során, a végrendeletnek megfelelően vörös márványból faragták, nem a „szökrényes” koporsókő-típusra, hanem a leghagyományosabb sírkőlapként.²⁹⁴

Egyes újkori zsidó temetőkben felül keskeny vízszintes sávval lezárt, ferde oldalakkal képzett koporsókövek ismertek, így például Kolozsvárott.²⁹⁵ Hasonló megformálású, a ferde oldalakon héber betűs feliratú sírkövek találhatók Tokajban a szigeti zsidó temetőben is (884-886. *kép*), alkotóik ugyanazok a kőfaragók lehettek, akik a környék református koporsóköveit is készítették. Formai okokból is sokkal valószínűbb az egymásra hatás az együttlakás következtében, mint a dél-európai (ibériai és itáliai) szefárd zsidó népesség nyeregteretűvel faragott, fekvő sírköveinek (pl. Girona²⁹⁶, 767. *kép*), illetve felül vízszintesen levágott, rézsús oldalú, ugyancsak fekvő síremlékeinek (pl. Toledo,²⁹⁷ 459-460. *kép*) hatása, amelyek példái egyébként a Spanyolországból elűldözött zsidókkal együtt jelentek meg a 16. században a délszláv területeken, és találhatók meg ma is Dubrovnikban és Splitben.²⁹⁸ Az ibériai zsidók kirajzása az Európa északi tengerparti kikötőit is elérte a 16–17. században (pl. Amsterdam), és Hamburg-Altona zsidó temetőjében a 17–18. századi, fekvő sírlapok és nyeregteretű sírkövek sűrű sorai egyértelműen a szefárd hatás jelei. A bécsi zsidók 1784-ben Währingben megnyitott temetőjében is találni itáliai származású halott sírjára helyezett szefárd sírkövet, például egy rabi fekvő félhengert formázó, feliratos síremléke a tóra-tekercs stilizált ábrázolása (1350. *kép*).

²⁹² KOMÁROMY 1884. 132.; EMÓDI 1998. 192. (21. jegyzet)

²⁹³ RADVÁNSZKY 1879. III. 192-216.; EMÓDI 1998. 192. (21. jegyzet)

²⁹⁴ GERVERS-MOLNÁR 1983. 35-40, 71.; 111-117. *kép*

²⁹⁵ ERDÉLYI 1980. 64, 69. *kép*

²⁹⁶ Pl. LLORENS I RAMS 1994. 11-13, 18., hivatkozik CANTERA-MILLÀS 1956 nagy epigráfiai katalógusára.

²⁹⁷ Pl. az 1349-ben pestis áldozatául esett R. Izsák fia R. Jakab, illetve Sahwán fia R. Juda ben Petahy leánya, R. Meir ha Levi bar Isaac ha Levi felesége, Sitbona úrhölgy sírkövei, a toledói Museo de Santa Cruz letétjeként a toledói Sinagoga de El Tránsito kiállításán; López Fando orvos (†1349) toledói sírköve: MIRÓ 2005. 103. (67. sz.)

²⁹⁸ *Jews in Yugoslavia* 1989. 33.

Morva- és Csehországban a 16. századtól ismertek a több kőlapból összeállított, végeiken függőleges sztéle-lappal lezárt, valóban házszerű síremlékek, illetve a temető környező sírtábláinál alig magasabb, falazott, akár még cseréptetővel is ellátott, ház formájú emlékek – mindig a közösség legmegbecsültebb tagjai, többnyire a rabbik sírjai fölött.²⁹⁹ A 19. századi rabbi-sírok fölött vörös mészkő lapokból álló hasonló emlékek sorakoznak még a budapesti rákoskeresztúri zsidó temetőben is (1351-1352. kép).

7.4.3. Oszlop, pillér, baldachin

A szarkofágnál vagy tumbánál építészetileg összetettebb, a térben szabadon álló síremlékek magyarországi jelenlétéről igencsak csekélyek az ismeretek. Biztosabb tudással valójában egyedül IV. Béla és Laskaris Mária leányának, a szentéletű apáca Margit hercegnőnek (†1270 vagy 1271) a síremlékéről rendelkezünk. A Buda melletti Margit-sziget kolostortemplomának főoltára előtt kialakított sír fölé először a Lombardiából származó Albert és Péter kőfaragó vörös márványból készített sírkövet. A Margit-legenda 1510 táján másolt változata alapján akkor a sír fölött egy fehér márványból faragott síremlék is állt – ennek maradványaival azonosítható a kolostor területén folytatott ásatások során talált, 100-nál több töredék: domborművek (583. kép), két párkány, szobrokkal díszített oszlopok részletei. A faragványok stílusa részben a toszkánai Tino di Camaino műhelye felé, részben a Nápoly környéki Campania helyi szobrászata felé mutat, az összefüggést jól magyarázhatja Tino nápolyi udvari alkalmazása és a magyar Anjou-udvarnak a rokon nápolyi Anjoukkal az 1330-as években való szoros kapcsolata. A töredékek hátoldalán és oldalfelületein található hornyok alapján a Margit-legenda jeleneteit ábrázoló, sarkain szobrokkal díszített szarkofágot szobordíszes oszlopok támasztották alá (617. kép), és alatta a vörös kőből készített korábbi síremlék is látható maradt. A támaszokon nyugvó, jelenetekkel díszített, fehér márványból faragott szarkofág (*arca*) típusa Szent Domonkosnak Niccolo Pisano által faragott, bolognai síremlékén (1353. kép) jelent meg 1264–1267 között. A domonkos rendi szentek tiszteletét támogató, az 1334-es rendi generális káptalanon közzétett felhívás nyomán a milánói San Eustorgio-ban Szent Domonkos síremlékéhez formában és anyagban hasonlót („in forma et materie simile”³⁰⁰) készítették Péter mártír tiszteletére Giovanni di Balduccioval, 1335–1339 között (1354. kép). A milánói példa az 1335-ben Magyarországra küldött „vicarius generalis”, a felső-lombardiai származású Franciscus de Beluno közreműködésével érvényesülhetett Magyarországon, a domonkos rend szentként tisztelt helyi példaképe, Árpádházi Margit a korábbinál reprezentatívabb, a bolognaihoz és a milánóihoz hasonló második síremléke elkészítésével. Az ásatások feltárták a sírhelyet: a templom hosszú szentélyének

²⁹⁹ FIEDLER 1991. 39, 48. (példa a lapokból álló típusra: Blevice), 69. (példa a falazott típusra: Golčův Jehíkov)

³⁰⁰ MOFPH 1899. 233.

diadalív felőli végében, a szentélyrekesztő alapozásával összefüggésben alakították ki a falazott sírt, amely fölött az oszlopokra állított, domborműves szarkofág emelkedett, a templombelsőnek a hajó és a nyugati apácakarzat felőli nézete meghatározó elemeként.³⁰¹

Bodó Balázs néhány faragványtöredék alapján részleges rekonstrukciós rajzot készített egy baldachinos síremlékről, amely az egykori pécsváradi bencés apátságban állhatott.³⁰² A töredékek szerint a mérműves árkádokkal tagolt tumba összeépült a sarkain és a közepén az árkádos oldalfallal együtt kifaragott pillérekkel, amelyek felső, szabadon álló szakaszát szoborfülkék díszítették. Ennek a rendszernek párhuzamával a ma XII. Benedek pápa síremlékének tartott építmény³⁰³ szolgálhat az avignoni Notre-Dame-des-Domes székesegyházában. Nem lényegtelen a kérdés, hogy kinek állíthattak volna Pécsváradon egy ilyen reprezentatív síremléket? Apátnak, várnagynak semmiképpen; Bodó azonban felvetett egy érdekes lehetőséget, miszerint a kolostor rejtélyes, 11. századi jótevőjének, az egyedül az apátság alapítólevelének átiratából ismert, Pécsváradon eltemetett és 1100 táján az apátsági templom Szent Kereszt oltára előtt újratemetett Domoszló hercegnek a sokkal később állított síremléke lehetett.

A 14. század közepe után a pécsi székesegyháztól északra Poroszlói (Neszmélyi) Miklós pécsi püspök (+1360) által felépített Aranyos Mária-kápolnában a püspök utódja, (Bergzaberni) Miklós (+1374) jelentős belsőépítészeti díszítő munkákat végeztetett. A részben már korábban ismert, részben a régészeti feltárások³⁰⁴ során az 1980-as években talált, igen magas művészi színvonalú dombormű- és szobortöredékek (1355. kép), építészeti elemek alapján Buzás Gergely Miklós püspöknek az avignoni pápa-síremlékekhez és más francia és angol sírépítményekhez hasonló, a tumbával összeépített pillérekön nyugvó baldachinnal lezárt síremlékét rekonstruálta.³⁰⁵ Véleményével szemben általánosabb a faragványok oltáregyüttes, esetleg szentélyrekesztő maradványaként való interpretálása.³⁰⁶

301 A templom szentélyében folytatott ásatásokról és a feltárt sírokról: FEUERNÉ 1964; FEUERNÉ 1971; A síremlékről: LUX 1938a; HORVÁTH 1941. 13-15, 2^{*}.; VII-X. tábla; HORVÁTH 1944b; LUX 1944; BALOGH 1953b; LŐVEI 1980; Részletesebben ld. alább az „Anyagok és technikák” című fejezet elején.

302 BODÓ 2004.

303 Az azonosítás körüli kétségeket említi: GARDNER 1992. 141.

304 G. SÁNDOR 1999; G. SÁNDOR 2004.

305 G. SÁNDOR 1999. 73-92.; BUZÁS 1999c; BUZÁS 2004c.

306 *Magyarországi művészet* 1987. I. 457-458. (MAROSI E.); *Pannonia Regia* 1994. 273. (IV-45-46. kat. sz., TAKÁCS I.); MAROSI 2001c. 121.

7.5. Epitáfiumok

A római *epitaphium* szó görög eredetre („a sírhoz tartozó”) vezethető vissza, és a halott nevét és korát, halála időpontját jelölő sírfelirat megnevezésére szolgált. A középkor végén, a humanizmushoz kapcsolódóan jelentésváltozáson, jelentésbővülésen esett át, midőn a feliratot hordozó, falra függesztett, falba épített emléktáblát is kezdték az epitáfium szóval jelölni, mégpedig az olyan halotti emléktáblát, amely a sírtól független, azonban szinte kivétel nélkül abban a templomban vagy épületegyüttesben található, amelyben a sír maga is (de elképzelhető például, hogy a templom körüli temetőben eltemetett személy epitáfiuma a templom külső vagy akár belső falán jelenik meg). A kezdeti, csak a felíratra vonatkozó megnevezés ezzel a jelentésváltással a fokozatosan, már a 14. századtól kezdődően jellegzetes ábrázolási típusokkal gazdagodó fali emléktáblák egészére, kép és felirat együttesére alkalmazható kifejezéssé („*Bildepitaphium*”, de a középkorban még: *Totentafel*) alakult. (A tárgytypus tehát már korábban megszületett, mint ahogy alkalmazni kezdték rá a ma megszokott elnevezést.)

A sírhoz kötődő síremlékek, valamint a templomban elhelyezett halotti fegyverek, halotti pajzs, epitáfium összessége közötti igen jelentős különbség nem az ábrázolások esetleges eltéréseiből adódik, hanem kizárólag a sírhoz való viszony eltéréseiből. Az epitáfiumnak, mint a síremlékeknél sokkal személyesebb, alapvetően az egyéni devóció és nem a tágabb családi emlékezet részét képező tárgynak, nem volt köze a sírnál és az oltárnál játszódó, rendszeres halotti liturgiához és a liturgikus emlékezetéhez.³⁰⁷

Az epitáfiumok ábrázolásainak szinte elengedhetetlen részévé vált az elhunytat mindig élőként ábrázoló képmás, gyakran a házastárs, majd már a gyerekek családi társaságában, amint Krisztus, a Madonna, a Vera-ikon, az Olajfák hegye jelenet, a névadó vagy különösen tisztelt szent alakja, és inkább már a 16. századtól a Sírbatétel, a Feltámadás, az Utolsó ítélet előtt térdelve imádkozik (680, 903-904, 1356-1358. kép). Amíg a síremlék elsősorban a templomi közösség, az élőként hátrahagyott kortársak majd utódok segítségül hívására szolgált — az elhunyt lelke megtisztulását, a bűnbocsánatot elősegítő imákra való felhívás eszközeként —, addig az epitáfiummal a mennyei szféra szereplőinek segítő közbenjárását igyekeztek elnyerni, illetve a remélt közbenjárást ábrázolni. Szabó Péter találó megfogalmazása szerint az epitáfium „ábrázolásaival a lélek halál utáni sorsát firtató tárgy”.³⁰⁸

Az epitáfiumok készülhettek kőből, fémből (öntve vagy vésve), festhették fatáblára, és üveglapok egésze vagy rendszerint alsó része is szolgálhatott epitáfium gyanánt. Az epitáfium összekapcsolódhatott a halotti pajzzsal is.

Az epitáfiumok esetében lényegében ugyanaz a magyarországi helyzet, mint ahogy azt a halotti pajzsoknál³⁰⁹ korábban már láthattuk: az Ausztriában, Németországban,

³⁰⁷ WEILANDT 2007. 246, 247, 249.

³⁰⁸ SZABÓ 2006. 27. (8. jegyzet)

³⁰⁹ Ld. korábban az „A holtak jelenléte — templomi temetkezések és környezetük a középkori Magyarországon” című fejezet „Halotti fegyverek és pajzsok” című alfejezetében.

Nyugat-Európa-szerte nagy számban fennmaradt emlékekkel szemben a Kárpát-medence területén a középkor végéről akárcsak töredékesen is fennmaradt darabok száma egészen minimális. Az 1541-ig terjedő időszakból egyetlen töredékes dombormű tartozhatott jellegzetes epitáfium-táblához, egy vörös márványból 1520 táján faragott, budai emlék³¹⁰ a keresztlevétel ábrázolásával (1067. kép).

A nyitrai (Nitra, Szlovákia) székesegyházból származhat az a „Krisztus búcsúja anyjától” ábrázolás, amelynek finoman faragott, eredetileg mintegy 118x140 cm nagyságú, domborművű kőtáblája nagyobb darabját a Magyar Nemzeti Galéria, kisebb részét pedig a nyitrai ferences templom őrzi. Az 1520–1530 táján készült, kitűnő színvonalú faragvány egy nagyméretű kő epitáfium központi táblája lehetett, az egész architektonikus kompozíciót felül a feltámadott Krisztus ábrázolása koronázhatta, és nyilván része volt az egésznek az elhunyt donátor ábrázolása és a rá utaló felirat is.³¹¹

Veit von Fürst kismartoni várnagy (†1515) fentebb anyaga miatt már említett, kismartoni (Eisenstadt, Ausztria) ón epitáfium-tábláját³¹² (91-92. kép) színes festésű, néhol aranyozott véset díszíti: növényi indadísszel, reneszánsz elemekből összeállított, fantasztikus építészetű jellegű motívumokkal, stilizált delfinekkal kitöltött kereten belül háromsoros felirat, alatta a felhőkben megjelenő Madonna mellképe előtt térdelve imádkozó, páncélos férfialak, címerével. Felirata semmiben nem különbözik egy síremlék megszövegezésétől: *am ersten tag des mercen im m V 15 ist gestorben der edel und streng herr feit fon fuerst hauptman cu der eisnstat ritter und kaiserlicher maiestat ratt dem gott genetig sei.* A kismartoni epitáfiumon 1515. március 1. olvasható a várnagy halála időpontjaként, valódi temetkezőhelyén, a bécsi Maria am Gestade-templomban a 19. században még látható sírkövén és egy másik, kerek epitáfiumon viszont 1515. augusztus 21. szerepelt. 1523-ban elhunyt felesége, Appolonia Mulbangerin (=Millwanger) von Hardegg sírköve is a Maria am Gestade-ban volt.³¹³ (A tábla tehát ritka példája a sírtól függetlenül, nyilván az elhunyt hivatalának helyszínével összefüggésben elhelyezett epitáfiumnak.)

A síremlék-katalógusnak nem része, de a festett epitáfium-táblák Magyarországon ugyancsak ritka volta és az elhunytat nem is élőként, hanem kivételesen fekvő halottként megjelenítő ábrázolása miatt megemlítendő a Szakolcáról (Skalica, Szlovákia) a Szlovák Nemzeti Galériába került, felirat nélküli, Czobor-címeres, nagyméretű (215x135 cm) festmény.³¹⁴ Az 1520 körül Dürer különféle motívumainak egybekomponálásával készült kép alján egy lefelé fordított

³¹⁰ GEREVICH 1971. 119.; CXVI/304. kép; *Habsburg Mária* 2005. 203. (IV-30. kat. sz., VÉGH A.)

³¹¹ TÖRÖK 1978; *Matthias Corvinus* 1982. 632-634. (Kat.-Nr. 773, TÖRÖK, Gy.); *Nemzeti Galéria* 1984. 119. sz.; MAROSI 2001. 204.

³¹² JOVANOVIČ 1930. 20.; IV. tábla; CSATKAI–FREY 1932. 32.; 29. kép; ZIMMERL 1953. 6, 20-21. (30. sz.); *Die Ritter* 1990. 254-255. (Kt.-Nr. VI.74, PRICKLER, H.); kép a IV. táblán

³¹³ ZIMMERL 1953. 20-21., a bécsi sírkő és epitáfium szövegének közlésével. Erre vonatkozóan ld. még FEIL 1857. 75. (27. és 29. sz.); *Burgenland* 1963. 74.

³¹⁴ *Matthias Corvinus* 1982. 625-626. (Kat.-Nr. 764, MOJZER, M.); MAROSI 2001. 204.; *Gotika* 2003. 765-766. (4. 93. kat. sz., GERAT, I.)

fejét levetett sisakján nyugtató, páncélba öltözött, halott férfi fekszik, fölötte a holdsarlón álló, sugárkoszorú övezte, angyalok által mennybe emelt Madonnával.

A 16. századtól az epitáfiumok egyre gazdagabb építészeti kiképzést kaptak – a délnémet székesegyházi és kolostori kerengők [például Regensburg (1219. kép), Augsburg], városi plébánietemplomok kisméretű kőtáblái helyét bonyolult ikonográfiai programok és hosszú feliratok váltották fel. Ezeknek az emlékeknek már szép sorozata található kőből vagy fából, faragva vagy festve, Magyarországon is, például a lőcsei (Levoča, Szlovákia) Szent Jakab-templomban.³¹⁵ A templomi temetkezéseket visszaszorítani igyekvő protestantizmus keretei között gyakran a temetőben eltemetett halottak templomi emléktábláivá váltak az epitáfiumok. A barokk oltárok felépítéséhez közelítő fa epitáfiumok igényes példája Tárkányi Istvánné Rozsályi Kún Annának (†1646) a Szatmár megyei Kisszekeres családi temetkezőhelyként használt templomából a Magyar Nemzeti Galériába került epitáfiuma.³¹⁶ A szó eredeti jelentéséhez, a hosszú síriratok hagyományához való visszatérést jelzi jeles református személyiségek lényegében csak feliratból álló epitáfiuma, mint amilyen Madarÿ János tudós lelkipásztor (†1770) emlékét őrzi Biharpüspöki református templomában, ahol ... *Ezen halotti emlékezetet tétette ... az elhunyt Julianna nevű leánya (1359-1360. kép).*

³¹⁵ LUDIKOVÁ—MIKÓ—PÁLFFY 2006. 335-337. és katalógustételek

³¹⁶ *Nemzeti Galéria* 1984. 131. sz.

8. MEGBÍZÓK ÉS KÉSZÍTETŐK¹

„Hogy örömet szerezzen Eliškának, egyben magának is, Hrabal ötszáz koronáért vett a felesége születésnapjára Hradčíchóban egy sírhelyet. Minden élő szívét megmelengeti egy ilyen kedves ajándék. A sírhant fölé sírkő gyanánt Bosch úr túlvilági látomásához hasonló alagutat faragtatott.”

BOHUMIL HRBAL

Ernuszt János kincstartó, szlavón bán a röviddel halála előtt, 1476-ban kelt végrendeletében az „... item lapis marmoreus qui in cimiterio iacet debet de dicta pecunia sculpi cum armis meis ...” szavakkal hagyta meg, hogy a budai Nagyboldogasszony-templom temetőjében általa alapított kápolnába történő eltemetését követően címeres sírkövét abból a márványlapból faragják ki, amely a templom temetőjében feküdt.² A kápolna alapításával³ — ahol lelki üdvéért misét mondhattak —, valamint a síremlékhez szükséges kőlap beszerzésével saját maga gondoskodott a magas pozíciójához, bárói rangjához méltó temetkezőhelyről. A végrendekezés idején a kápolna még nem volt teljesen kész, de nem kételkedhetünk afelől, hogy ha a halál nem szólítja el, nemcsak az építkezés befejezését, az épület berendezését, de a síremlék elkészítését is személyesen felügyelte volna. Így mindez a végrendelet végrehajtójára, alighanem fiára, Ernuszt Zsigmondra maradt, aki egy budai lelet tanúsága szerint apja kívánságát a síremlék tekintetében túl is teljesítette: egy profilált szegélyű vitézi sírkő [SCL]AVONIE feliratrészletet hordozó töredéke⁴ (117. kép) mutatja, hogy az Anjou- és Zsigmond-kor bárói esetében kevés kivételtől eltekintve általánosnak mondható, címeres síremlék⁵ helyett a legújabb „divatnak” megfelelő, reprezentatívabb és alighanem lényegesen drágább, alakos emlékmű készült, ráadásul nem is egy egyszerű sírlap, hanem egy szarkofág (tumba).

8.1. A személyes gondoskodás példái

A családi vagy akár csak személyes temetkezőhely céljára alapított kápolnákról, kolostorokról, kegyúri templomokról gyakrabban szólnak forrásaink, köztük a végrendeletek is. Olyan testamentum azonban, amely Ernusztéhoz hasonlóan a

¹ A fejezet első változata: LŐVEI 1990b.

² A budai káptalan 1477. január 31-én átírja Ernuszt János szlavón bán 1476-ban írt két végrendeletét (március 2. és 3.), közli: NAGY–VÉGHÉLY–NAGY 1890. 609.

³ MADZSAR 1918. 61, 66.

⁴ A töredék csak Ernuszt síremlékéhez tartozhatott, mivel más szlavón bánt a 15. század második felében nem temettek el Budán; HORVÁTH 1932c. 119, 128.; HORVÁTH 1938. 26, 75.; XLV. tábla; BALOGH 1966. I. 297, 298, 699, 719.; II. 326. kép

⁵ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1986.

síremlék kérdésére is kitért, nagyon kevés maradt fenn a magyarországi középkorból. Illésházi Mátyás erdélyi kanonok, ózdi főesperes például még a halálát megelőző évben, 1509-ben pontosan kijelölte, hogy sírját az illésházai (Eliasdice, Szlovákia) templom szószékével szemben helyezték el, ahol az Isteni Megváltó korpusza volt, és rendelt a javaiból, hogy a testamentum végrehajtói téglából építtessék meg sírját, erre helyezzenek egy márványkövet, és a sírt belülről és kívülről fekete bakacsinnal vonják be: „Anno nativitatis eiusdem millesimo quingentesimo nono, vigesimo nono mensis Junii [...] Reverendus dominus Mathias Ilyes de Ilyeshaza archidiaconus de Ozth in ecclesia catedrali sancti Michaelis archangeli in Alba Gywla Transilvanensi olim praepositus [...] Item in ecclesia parochiali sancti Petri elegit sibi ipsi sepulturam coram cancello, ubi divinum sevator corpus, commisitque de suis bonis, executoribus suis, ex lateribus construere seu fundare unum sepulcrum et desuper fieri ac fabricari unum lapidem marmorenssem et placuit eidem testatori ut sepulcrum suum tam ab intra quam ab extra in vulgo fekethe bakachyinnal involvere seu cooperire sui executores de suis bonis faciant”.⁶ A vörös márvány sírkő, az elhunyt papi öltözetű alakjával ma is a templomban található (330. kép), csak a 19. században – a rajta járkálástól megóvando – eredeti helyéről, a padlóból kiemelték, és a szentély falához állították.⁷

Friedrich Voyt (Voit) (†1521?), aki három alkalommal, 1509–1513 között, 1517-ben és 1519-ben Pozsony polgármestere volt, végrendeletében⁸ arról intézkedett, hogy nyilván már korábban elkészítettett, a Szent Márton-plébániatemplomban töredékesen fenn is maradt sírkövére⁹ (78. kép) tegyék rá halálának időpontját: „vnd dy jarzal vff mein grabstain machen lassen”.¹⁰

A forrásokban említett további néhány, templomban vagy temetőben állított síremlék már nem maradt fenn. Czobor Imre 1516-ban kelt végrendeletében 150 forintot hagyott Péter kőfaragóra, hogy ő vagy valaki más elkészítse a címerét ábrázoló, vörös márvány síremlékét.¹¹ Sóvágó Vince soproni polgár 1509-ben a Szent Mihály templom egyik oltára előtt lévő sírjára teendő márvány síremlék felől végrendelezett.¹² Az ugyancsak soproni Palltram András végrendeletében utasította feleségét vagy örököseit, hogy sírjára színesre festett nemesi címerét állítsák.¹³ Wetzter Farkas soproni plébános (†1534) testamentumából megtudható, hogy a Szent

⁶ A végrendelet a Köpcsényi Levéltár, Lad.1. fasc.1. nro.5. jelzet alatt volt, közölve: *Illésházy* 1878. 655-657.

⁷ IPOLYI 1859a. 100-101.; I/8. kép; VERNEI-KRONBERGER 1939. 50-51.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 166. (150. jegyzet); 59. kép; LŐVEI 2006a. 134.; Abb. 11

⁸ ORTVAY 1894. 398, 399.; ORTVAY 1895. 278, 393, 431, 432.; SZENDE 2004. 186, 206, 219, 291.; LŐVEI 2006a. 129.; Abb. 4; MAJOROSSY 2006. 103. (a 164. jegyzet is); MAJOROSSY 2008a.

⁹ LŐVEI 2006a. 129.; Abb. 4; MAJOROSSY 2006. 103. (164. jegyzet is); MAJOROSSY 2008a. 470, 483.; 2. ábra

¹⁰ MAJOROSSY 2006. 103. (164. jegyzet)

¹¹ GEREVICH 1973a. 302.

¹² HÁZI 1921–1943. II/1. 315.; HÁZI 1939. 104.

¹³ HÁZI 1921–1943. II/2. 139.; HÁZI 1939. 121.; CSATKAI 1956. 389.

Mihály-templom temetőjében egy, az Olajfák hegyét ábrázoló epitáfiumot már korábban elkészítettet, sírkövének kifaragásáról pedig 10 akó bor hagyományozásával kívánt gondoskodni.¹⁴ A gazdag pozsonyi polgár Niklas Jung 1465-ben kelt végrendeletében meghagyta, hogy a Szent Lőrinc-plébániatemplomban temessék el, és sírkövére és a halotti szertartásra egyaránt 50–50 forintot hagyott: „Item ich schaff zu ainem stain auf mein grab L fl. Item ich schaff mich zebestetten zu der begrebnus vnd vmb vigili seelambt zesigen vnd zu lesen in sand Laurenczen kirchen L fl.”¹⁵ Kuntz Frank pozsonyi pékmester 1505-ben úgy rendelkezett, hogy a Szent Márton-templom temetőjében helyezték nyugalomba, sírjára a faragott címerével ékes sírkövet fektessenek, és minderre 16 dénárfontot is hagyott.¹⁶

Sokkal szerényebb igényt támasztott 1428-ban Pásztói Jakab, aki két lovát hagyta a pásztói apátra azzal a kikötéssel, hogy azok árából – a pásztói apátság Szent Péter oltára feletti boltozat kijavításán túlmenően – egy fakorlással vegyék majd körül a sírját.¹⁷

Az írásos adatok csekély száma ellenére is bizvást állíthatjuk, hogy a síremlékekről való előzetes gondoskodás, azoknak még az illető életében való elkészítése mindennapi jelenség volt a késő középkori Magyarországon. Így történt ez például minden olyan esetben, amikor a halálozás évszáma, vagy annak vége a sírkő többi feliratrészének faragásmódjától eltér, vagyis a síremlékre utólag került rá. Arra, hogy az ilyenén való gondoskodás egyes esetekben milyen „előrelátás” bizonyítéka, álljon itt néhány példa.

Az 1396 végén királya ellen lázadó és 1397-ben Zsigmond hívei által meggyilkolt Lackfi István magát már nádorként jelölve, vagyis kinevezése (1387) után készítette el az általa alapított, keszthelyi ferences kolostor templomában máig megőrzött, címeres, vörös márvány sírkövét (298-300. kép),¹⁸ amelyre az évszám elejét (*m ccc*) még rávésette, de végét (*lxxxxvii*) a kihagyott helyre utólag, sokkal kevésbé gondosan faragták ki. Erősen kétséges, hogy amennyiben a sírkő nem lett volna már kész, ilyen, mai kopottsága ellenére is impozáns emléket állítottak volna-e neki.

Telegdi István kincstartó 1507-ben szenteltette fel a mezőtelegdi (Tileagd, Románia) templomot, ahol gazdag heraldikai díszű sírlapját ma is őrzik (448-449. kép). A halálozási évszámnak csak az első két számjegyét (15) vésték rá a kőre, a vége (14) nem került rá, mint ahogy az elhunyt sem feküdt sosem a sírkő alatt: 1514-ben a parasztháború során vesztette életét.¹⁹ Hasonló, bár sokkal dicsőbb sors jutott osztályrészül Pálóci Antal zempléni főispánnak, aki 1519-ben síremléket állíttatott testvére, az 1514-ben elhunyt Pálóci Mihály főkamrás és saját maga számára (309-

¹⁴ HÁZI 1921–1943. II/2. 67.; HÁZI 1939. 121, 167; CSATKAI 1956. 389.

¹⁵ SZENDE 2004. 278.; MAJOROSSY 2006. 83-84. (a 87. jegyzet is), 109. (181. jegyzet)

¹⁶ SZENDE 2004. 289.; MAJOROSSY 2006. 91. (114. jegyzet), 103, 109.

¹⁷ VALTER 1982. 168.; VALTER 1987. 277.

¹⁸ BONTZ 1896. 376, 377.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 25-26.; 2. kép

¹⁹ CSERGHEŐ 1889. 34-36.; EMŐDI 1998. 177-178.; 3. kép; EMŐDI–VARGA 1999. 246, 264.

311. kép).²⁰ Antal a mohácsi csatában esett el, mint családja utolsó sarja — az emléket őrző síremlékről aligha gondoskodott volna már más.

15. századi művészettörténetünk legtalányosabb — stílusukat tekintve a magyarországi alkotások között önmagukban, párhuzamok nélkül álló — főpapi síremlékei mind hamarabb készültek, mint ahogy az illető személyek elhunytak volna. Utólag került rá az évszám Alsáni Bálint bíboros, pécsi püspök (†1408) sírlapjára²¹ (410-411. kép), és később vésték fel az *mccclx* után az *ix*-et Gergellaki Bertalan budafehérvári prépost síremlékére is²² (134-136. kép). Georg Schönberg pozsonyi prépost, a pozsonyi egyetem alkancellárja a szobrával díszített síremléket 1470-es évszámmal jelezte (436. kép), rajta a címeivel járó összes jelvényt gondosan kifaragattatta, a hozzátartozó két feliratos tábla azonban csak 1486-ban bekövetkezett halála után készült el²³ (437-438. kép). Szántói Ambrus szentistváni prépost (†1483) esztergomi sírlapján (338. kép) a ... *qui obyt die* szöveg után utólag vésték fel a utólag vésett rész: *xxi me(n)s(is) aprilis 1483* dátumot.²⁴

Bertalan egri vikárius 15. század végi sírköve (444. kép) ugyan elhunytként említi a főpapot — *HIC IACET CONDA(M) VENERABILI[S] ET EGREGIVS DOMIN[VS] BARTH(O)LOME[VS] ...* —, de a dátum megmaradt részében mind a nap (*DIE*), mind a hónap (*MESIS*) után kihagyták a helyet az akkor még nem ismert számoknak, amelyek végül egyáltalán nem is kerültek rá a kőlapra.²⁵

Olyan sírkövek is fennmaradtak, amelyeken először csak az évszám elejét faragták ki, a kihagyott helyre később azonban már nem került fel a halálozás tényleges időpontja, így például az 1460–1470 körül készült karvai (Kravany nad Dunajom, Szlovákia) Lábatlan-síremléken (404-405. kép) csak *mcccc* olvasható, amely a sírkő művészettörténeti interpretációjában zavarokhoz, félremagyarázáshoz is vezetett.²⁶ 1500-as évszámot találunk Újlaki Lőrinc herceg (†1524) újlaki (Ilok, Horvátország) síremlékén (1128-1131. kép).²⁷

²⁰ CSOMA 1888a. 125-126.; GERVERS-MOLNÁR 1983. 23-24.; 55. kép; végrendeletéről: DÉTSHY 1998.

²¹ HENSZLMANN 1870. 270-272, 372.; 134.kép; SZŐNYI 1906. 241-244. (769. sz.); 258. kép; VERNEI-KRONBERGER 1939. 25-26, 27.; MAROSI 1983a. 108.; 105. kép; LŐVEI-VARGA 1987. I. 591.; II. 1239. kép; LŐVEI 1987b. 300-301. (Sz.59. kat. sz.); VÁRADY 1999a. 11, 32-33, 54-55. (18. sz.); 12, 32/1. kép

²² ÉBER 1906b. 209-210, 211.; SUPKA 1907a. 97, 110-116.; SUPKA 1907b. 7-8, 21, 28, 33, 36.; RADOCSAY 1971. 464, 480-481. (74. sz.); 5. kép — az évszám két részletben történt faragását nem ismerték fel, így a megbízó személyét illetően találgatásokra kényszerültek.

²³ HENSZLMANN 1880a. 130, 143, 156-157.; 145. ábra; ÉBER 1913; VERNEI-KRONBERGER 1939. 9, 38-39, 50.; 19. tábla; HOMOLKA 1972. 17-18, 390.; *Matthias Corvinus* 1982. 325-327. (Kat.-Nr. 271.; LŐVEI, P.—PERGER, R.); LŐVEI-VARGA 1987. I. 700-701.; II. 1708-1709. kép; CHAMONIKOLASOVÁ 2003. 374, 378.; 322. kép; LUXOVÁ 2003. 333, 667. (2.2.9. kat. sz.); 283. kép

²⁴ MÁTHES 1827. 22. (§. 36.); Tab. VI. lit. A.; VARGA-LŐVEI 1990-92. 153, 164. (119. jegyzet); 42. kép; VÁRADY 1999a. 23-24, 34, 36, 45-46. (8. sz.); 20, 39/3. kép

²⁵ KOZÁK-SEDLIMAYR 1987. 27. (95. sz.); 36. kép

²⁶ BÉL, *Strigon.*; ORBÁN 1869.; GEREVICH 1973a. 281.

²⁷ PAÚR 1858; THALLÓCZY 1889; LŐVEI 1985. 79-80.; 2-3. kép; PELC 2007. 314.

A saját maguknak állított sírkövek készíttetői időnként a sírfeliratban is kitértek erre a tényre. Az 1500 körül elhunyt Mátyás a Zágráb (Zagreb, Horvátország) közelében fekvő, később a városba be is olvadt Granešina plébánosa volt, és a zágrábi Szent Márk-templomból származó sírkövét (446. kép) 1472-ben készítette el: *1472 hunc lapidem fe(cit) fi(eri) d(omi)n(u)s Mathias pleban(us)*²⁸ A szilágycsehi (Cehu Silvaniei, Románia) református templom kriptafedlapján (319-320. kép) a *HOC OP(US) FECIT FIERI ...* felirat mutatja, hogy Csehy Wayda István (†1504 ?) volt a készíttetője.²⁹ Megyericsei János kolozsi főesperes (†1517) 1507-ben állíttatta fel azóta elveszett síremlékét Gyulafehérváron (Alba Iulia, Románia).³⁰ Egervári Bereck tinini püspök (†1523) egervári sírkövének (1093. kép) a felirat szerint ő maga volt 1515-ben a megbízója.³¹ Somogyvárott 1524-ben Zathai János fehérvári kanonok, bélavári dékán, somogyvári plébános és a somogyi kolostor jegyzője készíttetett ... *fecit fie[ri]* ... talán nem csupán saját, de egyben szerzetestársai temetkezési helyeként is vörös márvány kriptafedlapot (425. kép).³²

Sok esetben feltehető, hogy egy sírkő „idő előtti” elkészítése azon múltott, hogy a megfelelő kőfaragó rendelkezésre állt-e. Jól mutatja az esetlegességből adódó színvonalbeli különbséget Bebek György tornagörgői (Hrhov, Szlovákia) (269. kép) és unokaöccse, Bebek László pelsőci (Plesivec, Szlovákia) sírlapja (270-272. kép). A sisakkal koronázott Bebek címer mindkét alkotáson azonos, mindkettő anyaga vörös márvány, a két báró legmagasabb tisztsége – királynéi, illetve királynői tárnokmester – is ugyanaz. Ennek ellenére, míg a korábbi sírkő, amelyet György a gombaszegi pálos kolostor 1371-ben történt alapítását követően, jóval 1390-ben bekövetkezett halála előtt készíttetett, a magyar középkor egyik legszebb címeres síremléke,³³ addig Lászlóé rosszul szerkesztett, aránytalan ábrájú – 1401-es évszáma alapján az akkor már betegsége miatt visszavonult főnemes sietve, halála közeledtét érezve rendelte meg, valószínűleg az első, útjába akadó kőfaragótól. A sors iróniája, hogy a megrendelő egy időre mégis felépült, de 1403/1404-ben bekövetkező halálának pontos idejét sírköve fennmaradása ellenére sem ismerjük, az évszám előzetes és túlságosan elsietett kifaragása miatt.³⁴

A fenti példák ellenére valószínű, hogy a síremlékek többségét a temetés után készítették; szerencsés esetben írott források, végrendeletek, vagy akár magának az emléknek a szövegei is utalnak erre. Árpád-házi Szent Margit domonkos apáca

²⁸ RÓMER 1870. 189-190.; KUKULJEVIĆ 1891. 323. (1112. sz.); BRUNŠMID 1912. 52-54. (892. sz.); KARAMAN 1950. 144, 146-147.; VALENTIĆ 1969. 200-201. (146. sz.)

²⁹ BUNYITAY 1887. 39.; BALOGH 1943. 81, 202, 285, 356, 377.; 58. kép

³⁰ MIKÓ 1983. 53-56.

³¹ ÉBER 1915. 288-292.; 62. tábla; *Magyar művelődéstörténet* 2. 1939. 655-656.; kép a 413. oldalon; LŐVEI 2001f. 80., képpel

³² GERECZE 1897. 148, 149-150.; 9-10. kép; BÉKEFI 1907. 110, 208-209.; 81-82. kép; BAKAY 1989. 117, 118-119.; 45. kép; VÁRADY 1999a. 13-14, 33, 57-58. (23. sz.); 16/2, 35/1. kép

³³ CSERGHEŐ-CSOMA 1890a. 22-24. 24. képpel; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1981b. 255-256.; 1. kép; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1984. 36, 38, 39, 43-44.; 6. kép

³⁴ CSOMA 1888b. 161-164.; CSERGHEŐ-CSOMA 1890a. 15-23.; ENGEL-LŐVEI-VARGA 1983. 22, 26-28.; 3. kép

(†1271) temetése után csak a tizennegyedik napon fedték le ideiglenesen a sírt egy durva kőlappal, amíg a véglegesnek szánt vörös márvány síremlék két-három hónapi munkával el nem készült.³⁵ Ennek állításában a domonkos renden kívül a rokonságnak, a királyi családnak is szerepe lehetett, erre utal az akkoriban még kivételes vörös márvány felhasználása.³⁶

Egy-egy nagyhírű szentnek nemcsak az egyház, de világi patrónusok is állíthattak síremléket. Az eredetileg az újlaki (Ilok, Horvátország) ferences kolostor kertjében eltemetett Kapisztránói Jánost (†1456) Újlaki Miklós erdélyi vajda exhumáltatta és a kolostortemplom egyik kápolnájában új, fényes síremléket emeltetett neki, vallásos buzgalmán kívül a szent sírjához zarándoklókra is figyelemmel.³⁷

Gyakori lehetett — természetes is —, hogy az elhunyt fia állítja a síremléket. Stiborici Stibor erdélyi vajda (†1414) székesfehérvári síremlékének azonosított töredékei (279-281. kép) olyan közeli stíluskapcsolatot árulnak el fiának, az ifjabb Stibornak (†1434) budai síremlékével (112-115. kép) és a Stibor család egy nőtagjának, alighanem az ifjabb Stibor egyik nővérének ugyancsak budai sírkőtöredékeivel (1156-1157. kép), hogy joggal feltételezte már eddig is a kutatás — az egyes darabok pontos azonosítása híján is —, hogy egy mester készítette valamennyit 1430 táján, nyilván az ifjabb Stibor megrendelésére. Valószínű, hogy a nagyszabású munkálatok — a három sírkő mestere a Zsigmond-kori magyarországi síremlékművészet legjelentősebb alkotója — összefüggésbe hozhatók az ifjabbik Stibor 1431-ben történt végrendelkezésével, még ha a testamentum szövege a síremlékekre nem is utal.³⁸

Beeri (Béri) István és Egervári Veronika 1515-ben gyermekeik által készíttetett — ... MATRE ANNA FRANCISCO LADISLAO FILYS FECIT ... — sírlapja Zalaszentgróton található (1085. kép).³⁹

Esetleg apának és fiának, de inkább talán két testvérnek állít emléket egy hatalmas méretű (290x152 cm) pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírkő (364-365. kép). Az 1453-ban elhunyt Bartholomeus Scharzach és az 1428-ban elhalálozott Gaspar Scharzach a síremlék szövege szerint egy sírban feküdtek, e kettős sírgödör

³⁵ *Mon. Vespri*. I. 291.; GOMBOS 1937. II. 1518-1519.

³⁶ A vörös márványt a 12. század második felében, vagy inkább már az utolsó negyedében kezdték Magyarországon alkalmazni a királyi udvarban és az ennek közvetlen környezetét jelentő főpapi körökben (a vörös márvány középkori használatáról ld. LŐVEI 1992; LŐVEI 2002c; valamint alább az „Anyagok és technikák” című fejezet). A 13. század második felében csak a királyi család tagjainak állított vörös márvány síremlékekről van tudomásunk, Margitén kívül IV. Bélaéről és V. Istvánéről: PROKOPP 1968.; GOMBOS 1937. II. 1542.

³⁷ FÜGEDI 1977. 848.

³⁸ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 31-35.; 6-8. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 42, 47-50.; 3, 9-13. kép; LŐVEI 1987b. 291-293. (Sz.47-48. kat. sz.); LŐVEI 1999b.

³⁹ A Rómer Flóris lejegyzése alapján közölt feliratrész azóta szinte teljesen eltűnt a kőlapról; RÓMER 1863a. 346.; RÓMER, *Zala*; VÁNDOR 1986. 56.; IV/b. ábra; LŐVEI 2001f. 80-81., képpel; GOMBOSI–LŐVEI 2007. 209.; 11. kép

lefedésére volt szükség a szokatlanul nagy kőtáblára.⁴⁰ A sírkövet bizonyosan Bartholomeus halála után végrendeletének végrehajtói készítették, feliratát és évszámait ugyanis egységes munkafolyamat során faragták ki.

Károly Róbert magyar királyt 1342-ben a székesfehérvári királyi bazilikában temették el. Ismeretes az a középkorban aligha egyedülálló, de a székesfehérvári templomot illetően mégiscsak hallatlan tény, hogy a sírt *Johannes custos*, a templom egyik kanonokja, 1349-ben kirabolta.⁴¹ Az északi mellékhajóban feltárt, nagyméretű sírral azonosítható sírhely helyreállítását I. Lajos rendelhette el, és valószínűleg ennek az együttesnek alkotta monumentális keretét a jórészt már régóta ismert, a sírgödörben talált kis töredékekkel azonos profilrészleteket mutató faragványokból rekonstruálható, vörös- és fehér márványból faragott sírbaldachin (1289-1298. kép).⁴²

Szentgyörgyi és Bazini Zsigmond gróf első, írott forrásokból nem ismert feleségének, Kunigundának (†1461) röviddel annak halála után ausztriai vagy bajor mesterrel faragtatott sírkövet, amely Máriavölgyön (Marianka, Szlovákia) ma is látható (328-329. kép).⁴³ A következő évben már a főúr újabb feleségéről ismeretes adat. A Magyar Nemzeti Múzeum egy alighanem Budáról származó sírkövét (150-151. kép) Thomas Venediger budai polgár állíttatta feleségének Orsolyának, a boroszlói Sauermann Konrád leányának.⁴⁴

A korábban elhunyt testvérnek az életben maradott állíttathatott sírkövet. Bernardino Monelli (†1496), Beatrix királyné udvarbírája és diósgyőri várnagya budai sírkövét⁴⁵ (132-133. kép), felirata alapján, az elhunyt testvére, Paolo Monelli állíttatta: *PAVL(VS) MONELL(VS) MIRAE FR(ATRI) PIETA(TIS) OCVLIS HAVD SICCIS BVSTV(M) MISERABILE POSVIT*. A Pálóci testvérek emlékéiről (309-311. kép) már volt szó. Forgách Péter esztergomi várnagy, barsi és nyitrai főispán elhunyt fivére, Gergely számára 1515-ben készítette a Johannes Fiorentinus szignójával jelzett felsőelefánti (Horné Lefantovce, Szlovákia) sírlapot (453-457. kép).⁴⁶

Semjéni (Sömjéni) Antal, a kapornaki bencés apátság apátja 1546-ban hunyt el. Évszám nélküli, vörös márvány síremléke (356-358. kép) – amelynek szövege az apát

40 KOSTKA 1976. 19, 69.; 51. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 696.; II. 1690. kép; FIALA 1999. 66, 67-68. (56. kat. sz.); LUXOVÁ 2003. 329.; 277. kép

41 REISSENBERGER–HENSZLMANN 1883. 78-79.; DERCSÉNYI 1941. 39.

42 Az északi mellékhajóban feltárt sír: KRALOVÁNSZKY 1982; BICZÓ 2004b; a sírbaldachin jórészt ma is érvényes rekonstrukciója: SZAKÁL 1982; rekonstrukciós korrekciók: BUZÁS 2004a; az Anjou-síremléktöredékekről összefoglalóan: LŐVEI 1982; a templom déli oldalán feltárt kápolnáról és leleteiről: BICZÓ 2004c; LŐVEI 2004a; az északi mellékhajó sírjához tartozhatott a baldachin: LŐVEI 2004a. 84.; részletesebben ld. korábban, az „A templomi síremlékek és rokonemlékek típusai a középkori Magyarországon” című fejezet „Falisíremlékek” című alfejezetében.

43 ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981a. 142.; 2. kép; LŐVEI 2006a. 126.; Abb. 2

44 Ltsz. 70.61 1-3.c.; LŐVEI 1991a. 363.; MIKÓ 2005a. 219, 235. (106. jegyzet)

45 SZENDREI 1927a. 36-39.; 6. kép: SZENDREI 1927b. 71-76.; *Matthias Corvinus* 1982. 614, 619, 677, 679-680. (Kat.-Nr. 831, BALOGH, J., BERTALAN V.-né, HORVÁTH, I.); MIKÓ 1986. 99.; 63. kép; MIKÓ 2008a.

46 HORLER 1983.

korábban meghalt, Péter nevű testvéréről is megemlékezik — az egykori bencés apátság templomának szentélyében található.⁴⁷ A feliratos tábla hatsoros, reneszánsz kapitális betűtípusú felirata alatt húzódó, legalább két további sorhoz elegendő sáv a majdani halálozási időpont számára maradt üresen, vagyis a sírkövet még Antal apát életében faragták — a cinquecento puritán síremléktípusába sorolható emlék stílusa alapján 1530 után már aligha készülhetett. Szövege a rövidítések feloldásával: *SISTE GRADV(M) FR(ATER)NOS NOSCE VIATOR AMORES | HIC FR(ATER)NA SIM(V)L CORPORA IV(N)CTA CVBA(N)T | SECVLA LEDEOS TACEA(N)T IA(M) PRI(S)CA LACO(N)AS | NV(M)Q(VAM) SIC GE(M)INV(M) CASTORA FR(ATER) AMAT | AD FR(ATER)IS PE(T)RI TVMVLV(M) SE ANTONIVS AB(B)AS | CO(N)SV(M)PSIT LACRY(MI)S MYSTICA SAC(R)A FERE(N)S*:

Állj meg utas, láss szép példát testvérszeretetből,
két testvér pora itt összevegyítve pihen.
Ósi idők! Egy szót se a spártai Léda-fiakról!
Bátyját így Castor úgyse szerette soha!
Míg élt Antal apát, Péter sírján zokogott csak,
s szent önemésztéssel hozta meg áldozatát.⁴⁸

A disztichonokból álló, humanista sírvers a műfaj egyik legszínvonalasabb magyarországi példája, egyben a testvéri szeretet — „Castort se szerette jobban ikertestvére” — megejtő emléke.

Jurisics Miklós Kőszegen gyermekkorban eltávozott fia és leánya sírkövét (88. kép) faragtatta ki 1538-ban: *Ich Adam jvrischitz freyherr zv Ginss lig in disem grab mit sambt meiner schwester Anna welches mir mein Vater niclas jvrischitz frejherr zv Ginss [...] paven hat lassen*⁴⁹ A Modenából származó és 27 éves korában, valamikor 1510–1520 között Budán elhunyt Johannes Furno ifjú sírkövét (165-166. kép) a budai domonkos kolostorban két modenai honfitársa, Johannes Calloro — aki anyai unokatestvére volt — és Johannes Muciar királyi orvos állíttatta.⁵⁰

⁴⁷ RÓMER 1863a. 365.; RÓMER 1876. 24.; NAGYFALUSY 1942. 118, 119.; *Matthias Corvinus* 1982. 99, 100, 677, 686. (840.b. kat. sz., BALOGH, J.); KOPPÁNY 1984. 216, 231. (79. jegyzet); MIKÓ 1986. 101, 107. (52. jegyzet); 69. kép; LŐVEI 2001f. 81., képpel; VÁRADY 2003. 35, 44-45.; 15. ábra

⁴⁸ Várady Zoltán fordítása: VÁRADY 2003. 45.; ugyanez Nagyfalusy Lajos (NAGYFALUSY 1942) szabad fordításában:

Állj meg utas! Nézd a testvérszeretet kötelékét:
Itt két testvérnek teste együtt nyugszik.
Haljon el itt a pogány évszázadok ősi regéje:
Pollux Castor-ját így soha nem szereté.
Antal apát Péter testvére e sírja helyénél
Sírva mutatja be a szent titok áldozatát.

⁴⁹ CSOMA 1887b. 183-184.; CSERGHEŐ—CSOMA 1890a. 93-96.; LIND 1892. 160.; Abb. 4; VÁRADY 2000a. 92-93, 96-97.; LŐVEI 2002a. 37.; 60. kép; VÁRADY 2003. 33-34, 43-44.; 12. ábra; LŐVEI 2006a. 134.; Abb. 14

⁵⁰ H.GYÜRKY 1977. 12. sz.; 13. kép; H. GYÜRKY 1981. 81, 150, 153.; 161. kép, 20/a-b tábla

A sírkövet megrendelhetette az elhunyt familiárisa, környezetének egy tagja is: Corvin János herceg, horvát bán (†1504) lepoglavai sírlapját (70. kép), annak felirata szerint Gyulai János szlavóniai vicebán készítette, valószínűleg ez az oka, hogy az óriási vagyont magáénak mondható főúr emlékműve gyengébb anyagból és kivitelben készül.⁵¹ Monyorókeréken (Eberau, Ausztria) a magtalanul elhunyt Ellerbach János (†1499) sírkövét a jelentős uradalmat fogadott fiaként öröklő Bakócz Tamás esztergomi érsek készítette.⁵²

Hasonló esetekkel a főpapi sírkövek körében is találkozunk: Újhelyi János segesdi főesperes, veszprémi kanonok 1500 táján állíttatta Vetési Albert veszprémi püspök (†1486) sírkövét, amelyen saját címerét is kifaragtatta és szövegébe saját nevét is belefoglaltatta.⁵³ 1525-ben vagy röviddel utána Statileo János felsőörsi prépost, a későbbi erdélyi püspök faragtatta Beriszló Péter veszprémi püspök (†1520) címeres sírkövét, de annak költségét, legalább részben, a veszprémi káptalan viselte.⁵⁴ Nem tipikus, de érdekes, hogy Ippolito D'Este püspöksége idején, 1506-ban, az egri székesegyház újjáépítése során a közel másfél évszázada halott Miklós püspök áthelyezett sírjára a régi, megrongálódott síremlék helyett újat csináltattak.⁵⁵ Ugyancsak Egerben, Nagylucsei Orbán püspök (†1491) emlékére unokaöccse, Fodor István szerémi püspök állíttatott 1492-ben bronz alakkal díszített, vörös márvány szarkofágot (1339-1341. kép).⁵⁶

A pannonthalmi bencés kolostor szerzetesi életét megújító Szigfrid apát (†1365) sírkövének (413-416. kép) feliratában a ... *CETUS* (=coetus) *FRATRV(M) TUMVLAUIT* ... kifejezés nemcsak a szerzeteseknek apátjuk iránt érzett, megkülönböztetett tiszteletét tolmácsolja az utókornak, hanem a sírkőre való feljegyzése valószínűvé teszi, hogy nem csak a szűken vett temetés, de a sírkő állítása is a „szerzetesek gyülekezetének”, a kolostori közösség egészének volt köszönhető.⁵⁷

Az 1426-ban Pozsonyban elhunyt Zsófia cseh királyné, Zsigmond király sógornője rendezetlen anyagi körülmények között élte le utolsó éveit. Testamentumának végrehajtási intézkedéseire három évet kellett várni, ekkor az általa a pozsonyi Szent Márton templomban építtetett kápolna berendezéséről intézkedtek. Síremléke még akkor sem állt, az arról történő döntés jogát a király magának tartotta fenn.⁵⁸ Vonakodásának okát talán a hagyaték elégtelen anyagi

⁵¹ KUKULJEVIĆ 1891. 120-121. (406, 407. sz.); SCHÖNHERR 1905; PELC 2007. 315.

⁵² EGGERER 1663. 154-155.

⁵³ H. GYÜRKY 1963. 346-347, 383-384.; VIII-XII, XX.4., XXII.1. kép; TÓTH 1964. 173-174.

⁵⁴ TÓTH 1964. 171, 173; NAGYBÁKAY 1978. 113-130.; KOPPÁNY 1993. 31, 112.

⁵⁵ DÉTSKY 1964b. 1, 6, 12.

⁵⁶ DÉTSKY 1964b. 2, 8, 13. (61-64. jegyzet); DÉTSKY 1964a. 160.; KOZÁK—SEDLIMAYR 1987. 25 (84. sz.); 50-51. kép

⁵⁷ *Emléklapok* 1876. 14. számozatlan oldal; 5. ábra; CZOBOR 1901b. 169, 170.; 208. ábra; VERNEI-KRONBERGER 1939. 23, 65 (100. jegyzet); 9. tábla; VÁRADY 1984. 108.; IV, VIII. tábla; LŐVEI—VARGA 1987. I. 335, 463-464, 466.; II. 639. kép; LŐVEI 1996a. 310, 312-313. (II.25. kat. sz.), 315.

⁵⁸ ČERNÁ-STUDNIČKOVÁ 1984. 34.

erejében kereshetjük, de Zsigmondnak Zsófiával annak magyarországi tartózkodása idején megromlott kapcsolata is szerepet játszhatott benne.

Nem csak a kegyelet, de határozott politikai meggondolás is vezethette I. (Nagy) Lajost, hogy szövetségesének, a lengyel trónon elődjének, Nagy Kázmér lengyel királynak (†1370) a Wawel székesegyházában nagyszabású, részben magyarországi vörös márványból faragott, baldachinos síremléket emeltessen.⁵⁹

8.2. Későbbi síremlékállítások

A sírkövek, síremlékek döntő többségének elhelyezése kapcsolódott a temetéshez, vagyis belátható idővel a temetést követően került rá sor. Azok az esetek, amikor hosszú idő telt el a két esemény között, mindig valamilyen különleges okra, cselekedetre, szándéokra vezethetők vissza.

Az egyik lehetőség a síremlék megrongálódása és/vagy a sírnak a templom átépítése során funkcionális szempontból zavarónak bizonyult helye volt. (Dörögdi) II. Miklós egri püspök (†1361) sírját az 1506-ban villámcsapás következtében leégett egri székesegyház újjáépítése során a nyugati tornyok közötti előcsarnokból áthelyezték, és az új sírra képmásával és felirattal díszített sírkövet faragtattak.⁶⁰

A domonkos rend szent életű tagjainak kultuszáról hozott határozatok, a rendi élet reformja nyomán, több mint hatvan évvel a temetés után, 1335–1340 között készítették el és állították fel a margitszigeti domonkos apácakolostor templomában Árpádházi Margit újabb, a korábbinál nagyobb szabású, fehérmárvány síremlékét, amely valószínűleg a régebbi, vörös márvány sírlap fölé állított, oszlopokkal alátámasztott szarkofág volt, rajta a szent életének és csodáinak jeleneteivel (583, 617. kép).⁶¹

Politikai tettként értékelhető a Hunyadi János kormányzónak (†1456) a gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) székesegyházban állított síremlék (55-57. kép) — aligha az első, mivel nem képzelhető el, hogy az özvegy Szilágyi Erzsébet és a fiú, Mátyás király egykor jelöletlenül hagyta volna a sírt. Az új síremlék a feliratában szereplő megjelölés szerint *Epitaphiu(m)* volt, és ebben az esetben valóban annak, vagyis a sírhelytől független emlékműnek tarthatjuk. Az egykor rajta lévő egyik felirat szerint (Szapolyai) János király akaratából Statileo János erdélyi püspök készítette 1533-ban — *Ex voluntate Ser(enissimi) D(omini) Joannis Reg(ni) Hung(ariae)*

⁵⁹ ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1978.

⁶⁰ Ippolito d'Este számadáskönyvei: Modena, Archivio di Stato, Camera Ducale casa amministrazione cardinale Ippolito primo d'Este, Vescovado d'Agria. Registri 1507-1508. 92. köteg, 9. kötet, fol. 118a. Másolata az egri Dobó István Vármúzeum Történeti Adattárában: R.A.77-27.; DÉTSZY 1964a. 160.; DÉTSZY 1964b. 1, 6, 12. (23. jegyzet); Valamivel részletesebben ld. korábban az „A holtak jelenléte — templomi temetkezések és környezetük a középkori Magyarországon” című fejezetben.

⁶¹ GOMBOS 1937. II. 1531-1532; LŐVEI 1980; részletesebben ld. alább, az „Anyagok és technikák” című fejezetben.

Joannes Statilius Episcopus Transs(ilvanensis) F(acere) C(uravit) M. D. XXX III. —, vagyis a törökpártisággal megvádolt uralkodó a törökverő hősnek állított síremléket, a pogány elleni harc iránti elkötelezettségét kívánva bizonyítani.⁶²

A középkor késői századaiban, jellemzően a 13. századtól vált gyakorivá a nevezetes elődök, legtöbbször kolostorok és templomok alapítói „retrospektív” síremlékeinek elkészíttetése, gyakran több száz évvel, akár fél évezreddel is az elhalálozás után. Legismertebb példák a Meroving, Karoling és Capeting uralkodók 1263–1264-ben IX. (Szent) Lajos francia király által állíttatott síremlékei Saint Denis-ben.⁶³ A szokás számos példája említhető a dél-német és osztrák területekről is, például Salzburg, Mondsee, stb. vidékéről.⁶⁴ Magyarországon talán ebbe a körbe tartozik egy a hahóti római katolikus templom hajójában barokk stukkókereteléssel övezett dombormű (574-577. kép).⁶⁵

8.3. Kitekintés korábbra és későbbre

A középkori kettősség — a síremlékek egy része még az illető életében, saját megbízásából készült, a többit pedig a temetés után, az utódok készíttették — a legtöbb történelmi korszakban ehhez hasonlóan megvolt. A római síremlékek, felirataik tanúsága szerint, ugyanígy készülhettek.⁶⁶ A feliratok *vivus sibi fecit* vagy *viva sibi fecit* kitételei, vagy a név után kitett *v* betű világosan mutatják, hogy az illető még életében elkészíttette saját emlékét.⁶⁷ Pannoniában a brigetói római sírkövek szövege alapján életükben ketten faragtatták ki saját — egyik esetben házastársukkal közös — síremléküket.⁶⁸ Egy Papkesziben talált sírtáblát egy kiszolgált légión katona, Titus Flavius Iustinus hetven éves korában készíttette magának és ugyancsak életben lévő felesége részére: ... *ANN(ORVM) LXX SIBI ET [...] CONIVGI VIVAES F(ACIENDVM) C(VRAVIT)*⁶⁹ Az ókeresztény sírfeliratok között három számol be arról, hogy az állíttató még életében gondoskodott sírkövééről.⁷⁰ A mai felső-ausztriai Wels területén feküdt, római Ovilavis temetőjében, az 5. században, Flavius

⁶² RITOÓKNÉ 2000; MIKÓ 2008f. 27.

⁶³ SOMMERS WRIGHT 1974; ERLANDE-BRANDENBURG 1975. 81-83.; BAUCH 1976. 8-73.; Sauerländer, in: SAUERLÄNDER–WOLLASCH 1984. 373.; WILLIAMSON 1995. 54.; ALBRECHT 2003. 178. sk., 219.; KRÄMER 2007. 66-67.; valamivel részletesebben ld. korábban, „A holtak jelenléte — templomi temetkezések és környezetük a középkori Magyarországon” című fejezetben.

⁶⁴ Részletesebben ld. korábban, az «A „memoria”» fejezet „Az alapítók emlékezete” című alfejezetében.

⁶⁵ *Nagy utazás* 1994. 12-13. (VÁNDOR L.); VÁNDOR 1996. 207.; 78. kép; részletesebben ld. korábban, az «A „memoria”» fejezet „Az alapítók emlékezete” című alfejezetében.

⁶⁶ CAROLL 2006. vii.

⁶⁷ CAROLL 2006. 87.

⁶⁸ BORHY 2006. 12.

⁶⁹ *RIU* 6. 2001. 1419. sz.; PALÁGYI 2004. 33. (11. sz.)

⁷⁰ HORVÁTH 1997. 110.

Ianuarius katona még életében állíttatott sírkövet a gyermekszülésben 38 évesen elhunyt, keresztény felesége, Ursa sírján [FL(AVIVS) IANVARIVS MIL(ES) VIVVS FECIT CONDITA SEPVLCYRO HIC PAVSAT VRSA CRESTIANA FIDELIS AN(NNORVM) XXXVIII PER PARTVM ...], akit hosszú szerelmes versben siratott el.⁷¹

Sírkövet állíttatott szülő gyermekének, így a kilenc évesen elhunyt Aelius Lupus Szentendrén talált emléket apja készíttette: [FILII(O) PIO F(ACIENDVM) C(VRAVIT)].⁷² Ugyancsak Szentendréről ismert olyan sírkő, amelyet fiú faragtatott anyja részére: AEL(IAE) SEVERIN(A)E SEP(TIMIVS) SEVERINVS EQVES MATRI VIV(A)E FECIT.⁷³ Marcus Iulius Ingenuus lovaskatona síremlékéről édesanyja, Ailia Ingenua gondoskodott Brigetióban.⁷⁴ Csopakon Titus huszonöt évesen elhunyt leányának, Flavia Florának, „legjobb nővérének” Titus Flavius Maximus készíttette a síremléket: ... SORORI OPTIM(A)E S(VAE) F(ACIENDVM) C(VRAVIT).⁷⁵ Egy Vörösberényben talált sírkövet a huszonöt évet élt Claudius (?) Dominitusnak, „legjámorabb testvérüknek” készíttette Claudius Potens és Nigrinus: ... CLAVDII POTENS ET NIGRINVS FRATRI PIENTISSIMO F(ACIENDVM) C(VRAVIT).⁷⁶ Egy kisméretű, a hamvakat tartalmazó sírládát (*ossuarium*) Döbröntéről Marcus Aurelius Castinus katona állíttatta még életében magának, 30 éves korában elhunyt feleségének, valamint leányának és két fiának: D(IS) [M(ANIBVS) M(ARCVS) AVR(ELIVS)] CASTINVS MIL(ES) L(EGIONIS) I AD(IUTRICIS) V(IVVS) F(ECIT) S(IBE) ET FL(AVIAE) DIGN(A)E CO(NIVGI) PI(A)E AN(NORVM) XXX ET AU(RELIO) CASTINIANO F(ILIO) AN(NORVM) ET A(VRELIAE) QV(I)ET(A)E F(ILIAE) AN(NORVM) ET AV(RELIO) MAXIMO F(ILIO) AN(NORVM).⁷⁷ Fivéreinek, a VII. légió katonáinak testvérük és örökösük faragtatott mára töredékesen fennmaradt síremléket Brigetióban: ... LEG(IONIS) VII CL(AVDIAE) FRATER ET HERES FRATRIB(VS) F(ACIENDVM) C(VRAVIT).⁷⁸ Iulius Nigellio legio-parancsnoknak parancsnoktársa és örököse készíttetett síremléket ugyancsak Brigetióban.⁷⁹

Sokkal ritkább, hogy nem családtag a síremlék készíttetője. Két vándorfestő, Launio és Secundinus savariai sírkövét (257. kép) társaik állíttották: MEMORIAM PICTORIBVS DVOBIS PELEGRINIS LAVNIONI [...] ET SECVNDINVS [...] [F]ECERVNT COLLEGAS EIVS⁸⁰ Egy ugyancsak savariai sírkő két libertus,

⁷¹ Stadtmuseum Wels, Inv. Nr. 12 (R 566): *Severin* 1982. 582-583. (Kat.-Nr. 8.39, RIEß, W.); *Oberösterreich* 1985. 321-322. (Kat.-Nr. 2.18, Ruprechtsberger, E. M.)

⁷² NAGY 1937. 107.

⁷³ NAGY 1937. 107-108.; 63. kép

⁷⁴ BORHY–SZÁMADÓ–BARTUS–GELENCSÉR 2008. 53.; 9. kép

⁷⁵ PALÁGYI 2004. 35. (13. sz.)

⁷⁶ *RIU* 2. 1976. 354. sz.; PALÁGYI 2004. 36. (14. sz.)

⁷⁷ *RIU* 2. 1976. 369. sz.; PALÁGYI 2004. 73. (57. sz.)

⁷⁸ BORHY–SZÁMADÓ–BARTUS–GELENCSÉR 2008. 52.; 3. kép

⁷⁹ BORHY–SZÁMADÓ–BARTUS–GELENCSÉR 2008. 53.; 10. kép

⁸⁰ PAULOVICS 1944. 32. 11. kép; *RIU* 1. 1972. 83. sz.; Abb. XXXIII; HORVÁTH 1997. 111.

Volusius és Sabatia, uruk és úrnőjük – talán felszabadítóik – iránti ragaszkodásának a jele.⁸¹

A római városokban temetkezési egyletek – részben szakmák szerint szerveződő, részben gyűjtő szervezetek (pl. *collegium fabrum*, *c. centonariorum*, *c. dendrophorum*, *c. veteranorum*) – alakultak, hogy a havonta befizetett tagdíjak fejében tagjaik halála után azok végtisztességét megrendezzék, kifizessék, sírkövéket felállítsák; a fennmaradt emléktárgyak tanúsága szerint ezek az egyletek saját kőfaragóműhelyeket is foglalkoztathattak.⁸² Így például Aquincumban két műhely is egyleti megrendelésre, a *COLL(EGIVM) FABR(VM) ET CENTON(ARIORVM)* és a *COLL(EGIVM) CVLTOR(VM)* számára dolgozott Hadrianus császár (117–138) uralkodása idején.⁸³ Az egyik műhelynek tulajdonítható, tipizált – egyező kőanyagú, közel azonos méretű, hasonló díszítésű és megmunkálású – faragványok elemzése alapján a raktárkészletet felhalmozó előregyártás is valószínűsíthető.⁸⁴ Az erre először rámutató Nagy Lajos szerint „a gyárilag készített sírkő évtizedekig állhatott raktáron, vagy a megrendelő collegiumnál, mely azt tömegesen vásárolta”.⁸⁵ Ezt alátámasztja, hogy a Római Birodalom területén több helyen is fennmaradtak olyan sírtáblák, amelyek teljesen készre faragottak, csak éppen a felirat hiányzik róluk – a kőfaragóműhelyekben raktárra gyártott, gyorsan befejezhető típus-darabok némelyike végül nem talált megvásárlóra.⁸⁶

A középkori gyakorlat újkori analógiái is ismertek. Gelsei és szolgagyőri Bíró Farkas, Veszprém megye táblabírája (†1840) sírkövét Gic római katolikus temetőjében például ... *EMELI HÁLÁDATOS LEÁNYA HALLA ETELKA SZÜLET: BIRO*,⁸⁷ míg a balatonfüredi régi arácsi temetőben Kramlin Luiza született Grozling (†1855) sírkövén az ... *Ez emléket tisztelet jeléül állítá őt hamvaiban is áldó gyermeke*, báró Haller Terézia (†1841) sírtábláján pedig a ... *Tisztelt áldott emlékének emeli e követ leánya Etelka* szöveg olvasható.⁸⁸ A régi arácsi temetőben a tizenhét évesen elhunyt Molnár Josefa (†1855) sírkövét ... *HAMVA FELETT [...] EMLÉKÜL EMELTE AZ ÉDES ANYA ...*, ugyanitt a tizenkét éves korában elvesztett Kestinger Sándor (†1854), ... *KEDVES EGYETLEN FIÚ HAMVAI FÖLÉ [...] Emelék e követ keserőben zokogó szülőji ...*.⁸⁹ Az 56 évet élt Kolonics Örszébet (†1858) sírkövét Bakonytamásiban *Emeltette 62 éves férje HORVÁTH ISTVÁN*,⁹⁰ ahogy Balatonarácson Balla Béláné Gildai Ernesztina

⁸¹ RIU 1. 1972. 80. sz.; HORVÁTH 1997. 111.

⁸² NAGY 1923–1926. 116, 120.; NAGY 1937. 90, 93.; Zs. BURGER 1959.

⁸³ Zs. BURGER 1959; Az alkalmazott rövidítések eltérők voltak, a két idézett változat C. Seconius Paternus, valamint M. Herennius Pudens síremlékén olvasható: Zs. BURGER 1959. 20-21.; 20. kép, illetve 10.; 3. kép

⁸⁴ Zs. BURGER 1959. 21-22.

⁸⁵ NAGY 1937. 92.

⁸⁶ CAROLL 2006. 109-112.; Fig. 38, 39

⁸⁷ LŐVEL, Veszprém (1999-es gyűjtés)

⁸⁸ LŐVEL, Veszprém (1986-os gyűjtés)

⁸⁹ LŐVEL, Veszprém (1986-os gyűjtés)

⁹⁰ LŐVEL, Veszprém (1999-es gyűjtés)

színésznő (+1873) ... *HAMVAI FÖLÉ EMLÉKÜL SZERETŐ FÉRJE ÁLTAL* készült síremlék⁹¹.

Ma is találni olyan példákat a temetőkben, hogy a halálozási évszámok előzetes, meggondolatlanul felvételű kezdetei (19..) a nem várt hosszabb élet következtében az ezredfordulót (20..) követően érvényüket veszítették (1361-1362. *kép*).

⁹¹ LŐVEI, *Veszprém* (1986-os gyűjtés)

9. CÍMERES ÉS FIGURÁLIS SÍRKŐÁBRÁK: A CSALÁDI ÉS SZEMÉLYES REPRESENTÁCIÓ ÉS EMLÉKEZET

Garai (II.) Miklós nádor (†1433) a budai Nagyboldogasszony-templom északi oldalán a Mindenszentek tiszteletére kápolnát alapított.¹ Unokája, Garai Jób két falut adományozott a kápolnának, és Buda városának erről szóló, 1461. december 23-án kelt oklevelében a kápolna temetkezőhely funkciójáról és a nádor címerrel és felirattal díszített síremlékéről is említés esik: „... Capelle palatinalis, ad latus Ecclesie a parte septentrionali erecte, [...] praescripte Capelle Omnium sanctorum per quondam magnificum dominum Nicolaum de dicta Gara similiter palatinum, avum scilicet suum, constructe, in qua se idem avus, prout omnibus id ex ejusdem tumulo, armis et epitaphio in perpetuum rei memoriam factis, luculenter cernitur, elegit sepelliri ...”.²

A budai várnegyed területéről ismert egy a kígyós Garai-címerrel díszített sírkőtöredék³ (111. kép): a Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyve a Nagyboldogasszony-templom területén (környékén) előkerült és a Halászbástya építésvezetősége által a múzeumnak 1902-ben átadott sírkövek között említi,⁴ míg Fellner Sándor szerint⁵ az új Pénzügyminisztérium épületének (I. ker., Szentháromság tér 6.) alapozásakor találták a 20. század első éveiben. 1939-ben a Szépművészeti Múzeumnak adták át, ahonnan később a Magyar Nemzeti Galériába került.⁶ A darab mindkét oldalán faragott: a korábban elkészült felület keretelt mezőjében található a Garai-címer, közelebbi azonosításra azonban a széles keret egykori felirata nem ad támpontot, azt ugyanis másodlagosan – nyilván a túlsó oldal megmunkálásakor (peremének profilozása alapján szarkofágfedlapnak szánták, a mezőjében kifaragott, kucsmás, bajuszos férfifej azonban befejezetlenül maradt; 1184-1185. kép) – lefaragták. Aligha származhat azonban máshonnan, mint az említett Garai-kápolnából, amely a Garai család nádori ágának 1482-ben történt kihalásáig az arisztokrata ág egyetlen ismert temetkezési helyéül szolgált. [Ez természetesen nem vonatkozott a női családtagokra, akiket ugyanúgy férjük mellett temethettek el, mint Szécsi Dénes esztergomi érsek anyját, Garai Ilonát (†1441), akit a szentgotthárdi ciszterci kolotor szentélyében férje, Szécsi Miklós tárnokmester (†1428) mellé temettek (377-379, 1110-1111. kép).⁷]

¹ A kápolnáról: CSEMEGI 1955. 11, 102-104, 112.; 47-49, 51, 53-55, 64. kép

² Az oklevél szövege: NÉMETHY 1876. 54. – hivatkozása: Neo-Registrata Acta, 1525 cs. 23. sz.; az oklevél facsimiléje és magyar fordítása: NEMES 1893. 66, 67. – hivatkozása: DL. 15670; GÁRDONYI 1936. 67.; JÉKELY 2003. 221. (565. jegyzet is), 233.

³ TÖRÖK–OSGYÁNYI 1981. 103-104, 109. (37. jegyzet), 110.; 18-19. kép

⁴ ltsz. 1902.121.13.

⁵ FELLNER 1909. 2.; 8. kép

⁶ ltsz. 55.1061.

⁷ Mindkettőjük sírköve megmaradt, ha némileg töredékesen is: ZLINSZKYNÉ 1966. 259-260.; 2. kép; VALTER 1981. 68.; 22. kép; ZLINSZKYNÉ 1981. 370-372, 373, 376.; 4-5. kép;

Egy a siklósi volt ágostonos kanonokrendi kolostor templomának szentélyében talált, vörös márványból faragott, figurális ábrájú, felirat nélküli sírlap (495-497. kép) a címerpajzs kettős kígyós ábrája alapján Garai (I.) Miklós nádor személyéhez köthető, aki meggyilkolása (1386) előtt maga rendelhette meg a faragványt, amelyet végül nem is fejeztek be.⁸ Mivel Siklós csak valamivel később, 1395-ben jutott a Garai család birtokába,⁹ a sírkövet eredetileg máshová szánhatták, és a siklósi szentélyt temetkezőhelyként eltervező és berendező Garai-fiúk vitethették oda a nádor kenotáfiumaként.

Korábban már részletesen szerepelt, hogy bár Ernuszt János kincstartó, szlavón bán (†1476) végrendeletében címeres sírkő faragásáról rendelkezett, sírjára végül, egy budai síremléktöredék (117. kép) alapján, mégis figurális ábrázolás került.¹⁰ A modern kor művészettörténésze hajlamos az egymás utáni történetekben fejlődést látni. Ebből a szempontból az Ernuszt-síremlék esete ideális példaként szolgálhat, hiszen esetében megragadhatónak látszik az a pillanat, amikor a korábbi mintegy évszázadnyi időszak túlnyomórészt címeres bárói sírköveivel szemben tért hódít a művészeti szempontból mindenképpen igényesebbnek, egyben pedig érdekesebbnek és értékeesebbnek tartott figurális ábrázolás. Az Anjou- és Zsigmond-kor arisztokráciája síremlékanyagának az 1980-as években elvégzett feldolgozása¹¹ során a címeres ábrázolások közül akkor még egyedül „kilógó” Stibor-síremlékek (112-115, 279-281, 1156-1157. kép) akár a külföldi származású család kivételes igényeivel is megmagyarázhatónak látszottak, és a 15. század utolsó harmadától sorjázó, többnyire zászlót hordozó, páncélba öltözött alakokat ábrázoló vitézi síremlékek [Lepoglava (Horvátország): 70. kép; Szakolca (Skalica, Szlovákia): 105. kép; Buda: 117. kép; Sárospatak: 309-311. kép; Nagyvázsöny: 382, 1138-1142, 1150-1152. kép; Pozsonyszentgyörgy (Svätý Jur, Szlovákia): 384-386. kép; Szepeshely (Spišská Kapitula, Szlovákia): 388-393, 482-489. kép; Héthárs (Lipiany, Szlovákia): 395-397. kép; Újlak (Ilok, Horvátország): 1123-1131. kép; Nyírbátor: 1132-1135. kép; Terebes (Trebišov, Szlovákia): 1154-1155. kép; Márkusfalva (Markušovce, Szlovákia): 1230-1232. kép] valami gyökeresen újak tűnhettek — azon váltás ritka plakátszerű ikonográfiai-motivális megfogalmazásának, amelyet az Anjou-kornak és lényegében még a Zsigmond-kornak a kormányzati tisztség és az ebből fakadó, *honorba* adott uralkodói várbirtok¹² által meghatározott bárói körével szemben a döntően már a családi vagyonon alapuló, „született” báróság (a saját zászlójuk alatt, saját csapataik élén hadba vonuló „zászlósúruk” rendje) 1498-ban országgyűlési határozatban is

ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 43-45.; 18-19. kép; VÁRADY 1999a. 20-21, 33, 34, 36, 61-64. (29-30. sz.); 17/1, 19, 36/1-2. kép; LŐVEI 2002b. 268-269. (LAHU 79.162. és 79.163. kat. sz.)

⁸ G. SÁNDOR 1988. 99.; LŐVEI 1994e. 276-278.; MAROSI 1998. 101.; JÉKELY 1998.

⁹ LŐVEI 1995a. 195.

¹⁰ Ld. korábban a „Megbízók és készítettők” című fejezet elején.

¹¹ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1986.

¹² ENGEL 1981; ENGEL 1982; ENGEL 1987c.

kodifikált megszületése¹³ jelentett. Ebbe az egységes képbe zavart bele a Siklóson talált Garai-sírkő: egyrészt figurális ábrájának abban a korban „nem lett volna helye”, másrészt ennek az alakos ábrának az ismeretében a képbe addig beleillő, budai darab szükségszerűen csak „visszalépésként” lenne értékelhető, amit a Garaiak kiterjedt építészeti-művészeti reprezentációja¹⁴ egyáltalán nem indokol.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a „képbe történő belezavarás” az arisztokrácia sírkőábráinak változása által kirajzolódó fő irányt nem tette semmissé, csupán arra figyelmeztet, hogy az egyedi esetek sokkal körültekintőbb elemzéseket igényelhetnek, mintsem a sematikus csoportba sorolást. Annál is inkább, mivel a bárói réteghez képest jóval alacsonyabb rangú nemesi körökben is előfordulhatott a figurális sírkő, amint azt egy az Ung megyei Szürte (Strumkivka, Ukrajna) templomának külső falában befalazott sírlap¹⁵ (1364-1367. *kép*) mutatja. A falut birtokló Sztritei (Szürtei) család a Baksa-rokonsághoz tartozott, és egyike volt azoknak a családoknak, amelyek Zsigmond király egyetlen megmaradt, Sárkányrendet adományozó magyarországi címereslevelén szerepelnek: az oklevelet 1418. március 19-én Konstanzban Csapi András kapta rokonaival, köztük a Szécsi, Agóci, Szerdahelyi, Struthei, Sóvári Soós, Bachkói (Bocskai) családok egyes tagjaival, így Struthei (Sztritei) László fiaival. A címereslevél miniatúráján a nyíllal átlőtt oroszlánt ábrázoló címert a sárkány figurája övezi.¹⁶ Ugyanez a címer, de sárkány nélkül megjelenik a sírkövön is, amelyen ugyanakkor — a magyarországi emléktárgyakban viszonylag szokatlan módon — egy további címerpajzs is látható, feloldatlan címerábrával. Nem ez az egyetlen bizonytalanság a sírkővel kapcsolatban: gótikus minuszkulás feliratát eddig senki sem olvasta el, így a stílus alapján csak feltételezhető, hogy Sztritei Domokos valamelyik fia, László vagy Miklós, akik 1447-ben, illetve 1454-ben megyéjük országgyűlési követei voltak,¹⁷ sírjára készülhetett a helyi kőanyagból faragott, a bárói síremlékek művészi kialakítását meg sem közelítő sírlap.

A figurális és a heraldikus sírkőábrák keveredése idővel a főpapok esetében is egyféle, a Garaiakhoz hasonló visszalépésről tanúskodik: amíg a keresztes típusok a 14. század közepétől a 15. század végéig egyértelműen a figurális ábrázolásnak adták át a helyet a püspökök és segédpüspökök [Gyulafehérvár (Alba Iulia, Románia): 186,

¹³ LŐVEI–VARGA 1987. I. 698-699.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 136-138, 148-151.

¹⁴ A Garaiakhoz köthető, számos műfajt felvonultató, magyarországi viszonylatban nagyszámú, párizsi, délnémet és boszniai kapcsolatokról is tanúskodó emléktárgy összefoglaló áttekintésére eddig nem került sor. A Garai-címeres emlékek [Dévény (Devin, Szlovákia), Csesznek, Siklós (vár), Szentgotthárd, Buda, Kassa (Košice, Szlovákia), Vértesszentkereszt] vázlatos gyűjtése: LŐVEI 1987a. 153, 171. (37. jegyzet). Az abból kimaradt, kőszegi Szent Jakab-templom: MENTÉNYI 2002b. A siklósi zárt erkély: LŐVEI 1991d. 58-60. A később feltárt és feldolgozott, siklósi falképek: LŐVEI 1995a; PROKOPP 1995; JÉKELY 2003.

¹⁵ SOÓS 1885; CSOMA–CSERGHEŐ 1887a; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 46-50.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 698.; DESCHMANN 1990. 62.; 51. *kép*

¹⁶ FEJÉRPATAKY 1883; RADOCSAY 1964. 57-59.; 2. *kép*; LŐVEI 1987a. 148, 157.; *Zsigmond* 1987. II. 392-393. (M.24. kat. sz., WEHLI T.); *Sigismundus* 2006. 345-346. (4.46 kat. sz., WEHLI T.)

¹⁷ ENGEL 1996. II. 235.

1238-1239. *kép*; Pécs: 260, 410-411, 431. *kép*; Nagyvárad (Oradea, Románia): 291. *kép*; Esztergom: 348-350, 433-435. *kép*; Nyitra (Nitra, Szlovákia): 407. *kép*; Győr: 430. *kép* — a 16. század elején is: Zágráb (Zagreb, Horvátország): 66-68. *kép*; Egervár: 1093. *kép*], apátok és prépostok (Buda: 134-136, 138, 924-926. *kép*; Szentgotthárd: 292. *kép*; Székesfehérvár: 412. *kép*; Pannonhalma: 413-423. *kép*; Pozsony (Bratislava, Szlovákia): 436. *kép*; Siroka (Siroké, Szlovákia): 440-442. *kép* — a 16. század elején is: Illésháza (Eliasdice, Szlovákia): 330. *kép*; Pannonhalma: 570. *kép*), esetenként még a kanonokok [Pozsony (Bratislava, Szlovákia): 82. *kép*; Győr: 258. *kép*] körében is, valamiféle „magasabb rendű igényről” téve tanúságot, mint amilyen az arisztokrácia körét jellemezte, addig a 15. század vége felé már egy-két gótikus, majd a 15–16. század fordulója körül a reneszánsz több jellegzetes címeres síremléke püspökök és segédpüspökök, valamint prépostok és apátok személyéhez kötődik [Buda: 137. *kép*; Kassa (Košice, Szlovákia): 181-185. *kép*; Eger: 295. *kép*;; Esztergom: 338, 346-347, 351-352. *kép*; Nagyvárad (Oradea, Románia): 353. *kép*; Nagykapornak: 356-358. *kép*] — miközben a kanonokok és plébánosok körében a korábbinál kedveltebbé (anyagilag nyilván elérhetőbbé) vált az alakos ábrázolás [Pozsony (Bratislava, Szlovákia): 226. *kép*; Segesvár (Sighişoara, Románia): 331, 1363. *kép*; Berethalom (Birthalm, Románia): 428. *kép*; Zágráb (Zagreb, Horvátország): 446. *kép*; „szegényes”, csak felirattal jelölt sírlapra is akad azért példa: Roychai István pataki plébános, egri kanonok (†1513) sárospataki¹⁸ (445. *kép*) sírköve]. Az egyházi beosztáshoz „járó” ábrázolási típustól való eltérés korábban mindkét irányban egészen kivételes volt csak: figurális sírlapja (367. *kép*) egyedül Péter plébánosnak (†1360) van Pozsonypüspökiben¹⁹ (Podunajski Biskupije, Szlovákia), címeres sírlapja pedig László dömösi prépostnak a 15. század elején, Tengődön²⁰ (443. *kép*).

9.1. Alakos síremlékek

A figurális síremlék „klasszikus” típusa, a sírfedlapon vagy a szarkofág/tumba tetején ábrázolt elhunyt nagyjából életnagyságú alakjával a 11. század végén jelent meg az európai síremlékművészetben, a sváb herceg, majd német ellenkirály, Rudolf („Rudolf von Schwaben”) síremlékével (1189, 1368-1369. *kép*).²¹ A IV. Henrik német király pápai kiátkozását és Canossa járását kihasználó ellenzék, elsősorban a szászok által 1077-ben (ellen)királlyá választott Rudolf 1080-ban az ismét kiátkozott IV. Henrikkel vívott, egyébként győztes csatában vesztette életét. A merseburgi székesegyházban temették el, és a Konstanz melletti Petershausen kolostorának krónikása az 1080. évnél feljegyzésre érdemesnek találta, hogy a szentélyben lévő sír fölé az elhunyt aranyozott ércből készített képmását helyezték el: „... sepultus est in

¹⁸ GERVERS-MOLNÁR 1983. 22-23.; 48-49. *kép*

¹⁹ PÜSPÖKI NAGY 1968. 66. (11. jegyzet); 15. *kép*; LUXOVÁ 2003. 327-328, 664. (2.2.3 kat. sz.)

²⁰ Archaeologiai levelek. AÉ I (1868-1869) 139-140. (RÓMER F.); RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XXXVIII (1875) 179-180.; LŐVEI-VARGA 1987. 588.

²¹ BAUCH 1976. 11-18.; Abb. 3-4, 6; A síremléknek szentelt, újabb kismonográfia: HINZ 1996.

ipso choro basilicae, et imago ipsius ex ere fusa atque deaurata super tumulum eius transposita est”.²² Az alacsony kő posztamensbe foglalt, addig példa nélküli bronz tábla ma is a merseburgi dóm ékessége, még ha az aranyozásnak már nem is látszanak nyomai. A szigorú frontalításban, liliomos jogarral és keresztes országalmával, fején koronával ábrázolt férfialak az uralkodó ideáltípusát jeleníti meg – mivel egyáltalán nem akadt szobrászati előképe a korábbi évszázadokból, így a késő Ottó-kor festészeti, könyvfestészeti uralkodó-képmásait vették kitalálói és megvalósítói alapul.²³ Mai monumentalitása azonban, modernül ható nagy, sima felületeivel, az emléeknek egykor nem volt ilyen mértékig sajátja: a ruházat szegélyeit, felületeit finoman vésett vonalakkal valamikor beborító díszítés ma már csak helyenként, csupán az egészen közélről szemlélődő számára mutatkozik meg.²⁴

Rudolf holttestét és sírját úgy fogadták be a végzetes csatához közeli, sváb hercegségétől azonban távol eső merseburgi székesegyházba, mint ahogy az a hit védelmezőjének kijárt. A síremléssel és annak szövegével ekként is emlékeztek meg róla: „Rudolf királyt, akit az Atya törvényéért megöltek, érdeméért megsiratva temették itt el. Ha békeidőben uralkodott volna, Károly óta semmilyen király nem lett volna hozzá hasonlítható az értelem és a kard képességeiben. Ott, ahol az övéi győztek, ő a háború szent áldozataként esett el. A halál vált az életévé, az Egyházért esett el.” [REX HOC RODVLF(VS) PATRU(M) R(RO) LEGE P(ER)E(M)PTUS PLORANDUS MERITO CONDITVR IN TUMVLO. REX ILLI SIMILIS SI REGNET TEMPORE PACIS CONSILIO GLADIO NON FUIT A KAROLO. QVA VICERE SUI RVIT HIC SACRA UICTIMA BELLI. MORS SIBI UITA FVIT ECCLESIAE CECIDIT”].²⁵ Így nem csoda, hogy síremlékének igazi követője hosszú időn át nem akadt, a Száli dinasztia uralkodóinak speyeri sírjait csupán párhuzamos feliratsorokkal jelölt kőlapok fedték ²⁶ (1370. kép), és német uralkodó számára figurális síremlék legközelebb csak több mint két évszázad múltán, Habsburg Rudolf király (†1291) emlékére készült a speyeri dómban. Nem volt ez azonban Európa többi országában sem másképp: az angol Plantagenet királyok figurális síremlékei sorát is csak II. Henrik (†1189) és felesége, Aquitániai Eleonóra (†1204), valamint fiuk, Oroszlánszívű Richárd (†1199) utólag egyébként erősen átdolgozott emlékei nyitották Fontevraud (Fontevrault) apátságában (1095-1098. kép), majd már angol földön Földnélküli János (†1216) síremléke következett a worcesteri székesegyházban. A francia uralkodók között elsőként a Fontainebleau melletti Barbeau apátságában eltemetett VII. Lajos (†1180) részére készült hasonló, azóta elpusztult emlék. Az általa a Meroving uralkodók számára a St-Germain-des-Prés apátságában 1170 táján állíttatott emlékművek – közülük I. Childeberté megmaradt, ma Saint-Denis őrzi (590. kép) – azonban még éppúgy a legitimációs célzatú, poszthumusz dinasztikus emlékállítások

²² HINZ 1996. 5, 61. (1. jegyzet)

²³ PANOFISKY 1964. 52.

²⁴ Egy 1834-ben készült metszet mérte fel a finom vonaldíszet: HINZ 1996. 45, 47.; Abb. 23

²⁵ PANOFISKY 1964. 51-52.; HINZ 1996. 23-40.

²⁶ Chigi kardinális, a későbbi VII. Sándor pápa rajza, 1648: HINZ 1996. Abb. 29; *Andechs-Meranier* 1998. Abb. 65; WINTERFELD 2006. 240.; Abb. 1

körébe tartoztak, mint a IX. Lajos által Karoling és Capeting elődei emlékezetére az 1260-as években készítettett további síremléksorozat Saint-Denis-ben.²⁷ III. Lothar német-római császár (†1137) és családja königslutteri síremlékét (621. kép) a 13. század második felében állították, és ugyanúgy az alapítói „memoria” példája, mint Oroszlán Henrik herceg (†1195) és felesége 1235 táján készült braunschweigi kettős síremléke (593. kép), nem is beszélve az utóbb szinte szentként tisztelt Widukind szász vezér (†798) 1100 körül készült ábrázolásáról Engerben (618. kép) és boldog Berta (†1151) biburgi tumbafedlapjáról.²⁸

A merseburgi sírlapnak még az egyházi emlékekre is csak meglehetősen korlátozott hatása lehetett. Bronz anyaga tekintetében is követőre csak vagy háromnegyed évszázad múltán, Friedrich von Wettin érsek (†1152) magdeburgi síremlékében²⁹ (1371-1373. kép) lelt — készítettője a főpap utódja, Wichmann von Seeburg érsek (†1192) lehetett, akinek a síremléken látható főpapi figurával igen közeli rokonságban álló, csupán csak miniatürizált alakja [WICMANNVS MEGIDEBVRGE(N)SIS EP(IS)C(OPVS)] megjelenik a Magdeburgban az 1150-es évek elején eredetileg a lengyelországi Płock — Sándor płocki érsek [(1129–1156); a kapun: ALEXANDER EP(IS)C(OPVS) DE BLVCICH] — számára készített, majd Novgorodba került bronzkapun³⁰ (1374-1375. kép), továbbá saját (vagy az őt követő Ludof érsek?) magdeburgi bronz sírlapján³¹ is. A bronz síremlékek később is mindig különleges igényt tükröztek. Így válik ki Augsburg középkori püspöki síremlékei közül Wolfhard von Roth püspök (†1302) délnémet viszonylatban korszakában egyedülálló, készítőinek nevével is megjelölt, bronz sírlapja (1376-1378. kép).³² Franciaországban igen korai emlék Durandus moissac-i apát (†1072) 1100 körüli domborművű ábrázolása,³³ míg a pápák közül az első fekvő figura III. Lucius (†1185) síremlékén³⁴ látható a veronai székesegyházban (1379. kép), amelyet az 1047-ben elhunyt német II. Kelemen pápa emlékére 1235 táján állított bambergi tumba³⁵ követett — a római kúriát csak IV. Kelemen (†1269) 1272-ben befejezett, alighanem

²⁷ HINZ 1996. 13-17, 59-60, 63. (17. jegyzet); Abb. 8, 10, 29; valamivel részletesebben ld. korábban, az „A holtak jelenléte — templomi temetkezések a középkori Magyarországon” című fejezetben

²⁸ Ld. korábban az «A „memoria”» című fejezet „Az alapítók emlékezete” alfejezetében.

²⁹ PANOFISKY 1964. 52.; fig. 200; MAROSI 1972b. 208-209.; 137. kép; BAUCH 1976. 28-29.; Abb. 26-28; SACHS 1977. 54-55.; Abb. 3-5; HINZ 1996. 9.; Abb. 4

³⁰ BAUCH 1976. 29.; Abb. 27; KRAUSE-SCHUBERT 1976. 45.; kép a 22. és 44. oldalon; SACHS 1977. 56.

³¹ PANOFISKY 1964. 52.; fig. 201; BAUCH 1976. 29-30.; Abb. 29; SACHS 1977. 55-56.; Abb. 2; *Deutsche Kunst* 1989. 303.; 172. kép; MAROSI 1996b. 147.; 82/2, 82/4. kép

³² PANOFISKY 1964. 58.; figs. 224-225; BAUCH 1976. 98.; Abb. 148-149; LIEDKE 1988. 28.; Abb. 31-32

³³ MAROSI 1972b. 142.; 87. kép; HINZ 1996. 17.; Abb. 11

³⁴ GREGOROVIVUS 1886. 47, 162.; GARDNER 1992. 29-30, 33.; Fig. 12

³⁵ MÜLLER-CHRISTENSEN, S., *Das Grab des Pöpstes Clemens II in Dom zu Bamberg*. München 1960., hivatkozik rá: GARDNER 1992. 60.; BAUCH 1976. 91.; Abb. 136.

már Saint-Denis síremlékprogramja ismeretében megtervezett viterbói síremlékével³⁶ „hódította meg” az új divat.³⁷

A magyarországi uralkodók és családtagjaik figurális síremlékeiről egészen csekély a tudásunk. Azt azonban a csekély számú ismert emlék is jól mutatja, hogy megjelenésükkor semmiképpen nem lehetett szó időbeli késésről. Gertrudis királyné (†1213) 1220-as években emelt, pilisi síremlékéből³⁸ (1103-1109. kép) a szarkofág fedlapján egykor feküdt, életnagyságú alak (*gisant*) töredéke is előkerült, és ugyanott egy vele lényegében egykorú, mindenképpen a királyi család rokonságába utalható lovagi sírkő³⁹ is – vonalas rajzú – alakos ábrát mutat (997-998. kép), sodronyinget és harci köntöst viselő figurával, a sodronycsuklya⁴⁰ ovális arcnyílását egykor kitöltő, más színű anyagból készült betéttel. Ezek az emlékek a francia klasszikus gótika legkorszerűbb stílusát képviselték Magyarországon, de a magyar udvari környezetben nem kevésbé hathattak az újdonság erejével típusuk tekintetében sem: mind az oldalain és tetején figurális díszű szarkofág, mind pedig az alakos ábrájú sírfedlap a legfrissebb nyugat-európai fejlemények magyarországi letéteményesei voltak. Nem a poszthumusz, alapítói „memoria” emlékei, hanem a családi emlékállítás – Pilis nem Braunschweig és Königsutter, hanem Fontevraud és Worcester szellemi párja volt. A franciaországi példákkal párhuzamosan jelentkező pilisi lovagábrázoláshoz hasonló, ugyancsak vésett vonalrajzú emlékek Európa északabbi részein egyébként jobbra már a 13. század második felére keltezhetők,⁴¹ míg Angliában már a század második negyedében elterjedtek a szinte kerek szobor hatását keltő lovagábrázolások (például a londoni Temple síremlék-sorozata: 1380-1382. kép). Azt, hogy a pilisi emlékek példája nem múlt el nyomtalanul, jelzi a tatárok elleni csatában halálos sebesülést szerzett Kálmán szlavón herceg (†1241) 1859-ben Csázmán (Čazma, Horvátország) talált és 1891-ben már elveszettként említett sírlaptöredéke, amelyen koronás lovag páncélos, sisakos mellképe (nyilván egy egész figura töredéke) volt kifaragva.⁴²

A vázolt fejlemények fényében aligha tarthatók igazán korai daraboknak a Kárpát-medencében néhány helyen ismert primitív, a legjellemzőbb felület elvét

³⁶ BAUCH 1976. 141-145.; Abb. 226-230; GARDNER 1992. 36, 45, 55, 69-70.; Figs. 25-27

³⁷ HINZ 1996. 17.

³⁸ GEREVICH 1974. 166.; 26. kép; GEREVICH 1977. 179, 181, 183, 185.; GEREVICH 1984. 9-10.; 43-52. kép; GEREVICH 1985. 120, 126-129.; Abb. 20; TAKÁCS 1994b. 26-27, 29.; TAKÁCS 1994c; TAKÁCS 1994e. 237.; TAKÁCS 2006. 11, 15.; TAKÁCS 2007. 39-40.

³⁹ GEREVICH 1984. 15.; 80. kép; GEREVICH 1985. 140-141.; TAKÁCS 1988. 124-126, 131-132. (7. sz.); 7. kép; TAKÁCS 1994b. 27.; TAKÁCS 1994d; JÉKELY 1998. 131.; Fig. 5; TAKÁCS 2006. 11-15, 17-18.; Abb. 1-2; TAKÁCS 2007. 40-42.; BENKŐ 2008. 480, 482.

⁴⁰ A sírkő a sodronying és a csuklya még egy darabot alkotó, korábbi formáját mutatja, amelyet a 13. század közepe táján váltott fel a nyaknak és vállnak jobb védelmet nyújtó, különálló csuklya. Ez utóbbi ábrázolásának korai példája az 1240-es évekből a magdeburgi dóm Szent Mór-figurája: SACHS 1977. 62.; Abb. 21-22; *Deutsche Kunst* 1989. 330.; 199. kép

⁴¹ Egy csokorra való németalföldi, franciaországi, angliai, skandináviai, sziléziai példa összegyűjtve és szemléletes táblába szerkesztve: BENKŐ 2008. Abb. 6

⁴² KUKULJEVIĆ 1891. 30. (101. sz.)

követő alakos ábrázolású sírkövek Kisnánán⁴³ (821-822. kép), Esztergomban⁴⁴ (823. kép), Mezőcsát-Csicskén⁴⁵ (820. kép), Nagydisznódon⁴⁶ (Cisnădie, Románia; 824-825. kép). A művészinek nem nevezhető megformálás, a „gyerekes” rajz, a durva faragás semmiképpen nem előzménye az uralkodói család csúcs-produkciójának, sokkal inkább a még így is meglepően gyors lecsapódását jelentik az új elképzeléseknek – valószínűleg nem is a népesség alsóbb rétegei, inkább az igény szintjét tekintve magasabbra tekintő nemesség körében. A keretelést még nélkülöző felületkiosztásuk a késői romanika körébe utalja ezeket az emlékeket (ha egyáltalán szabad bármilyen stílusmegjelöléssel élni ilyesfajta egyszerű faragványok esetében), amelyeknek a 13. század közepe, második fele lehetett készítési idejük.

Mindenképpen a késői romanika képezi a stiláris környezetét vagy viszonyítási alapját a hahóti római katolikus templomban befalazott, templommodellt tartó, közel életnagyságú donátorfigurának (574-577. kép).⁴⁷ Fejének legalábbis felületi formáit új pótlás alakította ki, az épületmodell erősen hiányosra töredezett (576. kép), a lábak alsó részét a barokk stukkókeret, az egész felületet pedig új átfestés takarja – a magasban befalazott faragvány beható vizsgálata és pontosabb keltezése ilyen körülmények között nem lehetséges. Az orgonasípszerű redők, amelyek között az alsó ruha kilógó végén érzéketlen V-vonalak sorozatai jelentenek némi változatosságot, legjellegzetesebb részletét a felső köpeny sípredőinek alsó szegélye alkotja, a kacsaringózó szövetszél egymással érintkező, sematikus hurkainak sorával (575. kép). Csak közeli, részletesebb vizsgálata segíthet majd annak eldöntésében, hogy a 13. század közepe tájának nagyigényű, de kevésbé minőségi faragványáról van-e szó, amelynek látszik, vagy esetleg az Európa-szerte nem ritka, archaizáló-romanizáló, retrospektív donátorábrázolások sorába tartozik.⁴⁸

A pilisi sírlap ábrázolási típusa mintegy száz évvel később is élő hagyomány volt a Kárpát-medencében, természetesen nem maga a pilisi vagy akár más uralkodói emlék útján, hanem az általános közép-európai (svájci, délnémet) környezet hatására. Jól mutatja ezt egy ez esetben lefelé fordított kardot és pajzsot tartó, az egész testet elfedő, bokáig érő fegyverköpenyt viselő lovagalak Pantaleon Circuci (? +1327) mintegy *spolium*ként a beszercei (Bistrița, Románia) evangélikus templom tornyába

⁴³ PAMER 1970. 302, 312. (24. jegyzet); LŐVEI–VARGA 1987. 339, 340-341.; 183. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 158. (10. jegyzet); 5. kép (a képaláírás 12–13. századra utaló keltezése alighanem túlságosan „megengedő”, 12. századról aligha lehet szó); RITOÓK 1997. 206, 208.; PAMER 1998. 10, 12.; PAMER 2004. 159, 160, 162-163.: 1-2. sz.; LŐVEI 2005b. 80.

⁴⁴ HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 185.; 75. t. 1. kép; LŐVEI–VARGA 1987. 340-341.; VARGA–LŐVEI 1990-92. 158. (10. jegyzet); RITOÓK 1997. 206, 208.

⁴⁵ KOÓS–RÉVÉSZ–WOLF 1985. 18.; VARGA–LŐVEI 1990-92. 158. (10. jegyzet); WOLF 1994. 73, 74.; RITOÓK 1997. 205, 206.; SZABÓ 2005. 222, 224.; 7. tábla; SZABÓ 2006b. 51-53.; 28-29. ábra

⁴⁶ AZZOLA 1972a. 230, 231.; LŐVEI 1980. 178.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 117, 158. (10. jegyzet); FABINI 1996a. 17.; SZABÓ 2005. 224.

⁴⁷ Nagy utazás 1994. 12-13. (VÁNDOR L.); VÁNDOR 1996. 207.; 78. kép; LŐVEI 2001f. 76-77., képpel

⁴⁸ Részletesebben ld. korábban, az «A „memoria”» című fejezet „Az alapítók emlékezete” alfejezetében.

befalazott sírkövén (1383. kép).⁴⁹ A pilisi sírlappal ellentétben itt a figura kúszólevelekkel díszített vimpergával lezárt fülkeépítménybe állítva jelenik meg, amelynek előzményei ugyancsak jól ismertek már a 13. század európai emlékanyagában is. Varga Livia meghatározása szerint városi *comes* vagy patrícius sírköve lehet a délnémet eredetű stílustendenciákra utaló faragvány.⁵⁰ Felirata több helyen rongált, a mélyített háttérsávból kiemelkedő, gótikus majuszkulák részletei helyenként kitöredeztek, ráadásul a magasban közlelő nem is tanulmányozhatók; a korábban többször is másképp olvasott 1327-es halálozási évszám azonban biztosra vehető, az elhunyt személy jelzője pedig valószínűleg a dicsőséges szövetségesként fordítható *GLO(R)IOSUS SOC(I)VS*.

Amennyire korán megjelent a fekvő figura a magyarországi világi síremlékek egy szűk, az uralkodói családhoz köthető csoportjában, annyira elkésztnek tűnik jelentkezése a főpapság körében a 14. század közepén. Az emlékanyag nagymértékű pusztulása természetesen erősen befolyásolhatja, alig-alig ellenőrizhetővé teszi megállapításainkat, amelyeket jobb híján a 14. századi püspöki sírkövek leggazdagabb sorozatával és további elpusztult emlékek leírásaival büszkélkedő gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) együttes alapján vonhatunk le. Monoszló nembeli Péter erdélyi püspök (†1307) Szeredai Antal leírásából ismert sírkövén kereszt volt látható,⁵¹ míg Szécsi András erdélyi püspök (†1356) ma is meglévő sírlapján már püspöki alak domborműve tölti ki a belső mezőt (186. kép).⁵² Utódai figurális sírkövei közül több is megmaradt, igencsak kopott, illetve töredékes állapotban. A címere alapján azonosítható Ónodi Cudar Imre erdélyi püspök (†1389) sírlapja⁵³ (1238. kép), meghatározhatatlan viszont egy még rosszabb állapotú párdarabja (1239. kép), amely valószínűleg nem azonos Maternus erdélyi püspök (†1399) elveszett, Szeredai Antal leírásából tudhatóan ugyancsak figurális sírkövével⁵⁴. A 14. század közepén, harmadik negyedében máshol is megjelentek a figurális főpapi sírlapok, így egy vörös márványból a század közepén faragott (eleinte jóval korábbra keltezett), töredékes pécsi darab⁵⁵ (1384. kép), Salamonvári

⁴⁹ MÜLLER 1855b. 413. (66. jegyzet); VERNEI-KRONBERGER 1939. 31-32.; 14. tábla; VĂȚĂȘIANU 1959. 164.; 143. kép; VĂȚĂȘIANU 1968. 211.; 195. kép; ARION 1974. 16.; 12. kép; DRĂGUȚ 1979. 171-172.; 301. kép; VARGA 1983. 70-77.; 40. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 334, 335, 339, 341, 463, 589, 591.; II. 179. kép

⁵⁰ VARGA 1983.

⁵¹ SZEREDAI 1791. 29.; ENTZ 1958. 138, 170.

⁵² SZEREDAI 1791. 17.; HEKLER 1934. 67.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 22-23, 24, 25, 28, 31, 51, 65. (97, 99. jegyzet); 8. tábla; DERCSÉNYI 1941. 108, 109.; XIV/1. kép; ENTZ 1958. 138, 168.; 178. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 334, 340, 592.; II. 180. kép

⁵³ IPOLYI 1863a. 62-63.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 22, 24, 25, 65. (99, 105. jegyzet); 11.c-d. tábla (az a-b-vel felcserélt felirattal!); ENTZ 1958. 138, 168.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 464, 466, 592.

⁵⁴ SZEREDAI 1791. 11.; IPOLYI 1863a. 62.; ENTZ 1958. 138, 170-171.

⁵⁵ GERECZE 1907. 84-85.; SZŐNYI 1906. 238. (767. sz.); SZŐNYI 1907. 177.; LŐVEI 1982. 183.; LŐVEI 1987b. 278.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 334, 340, 592.; II. 181. kép; VÁRADY 2000b. 18, 21, 58. (22. sz.); 17. kép

Bereck kanonok (†1364) győri⁵⁶ (258. kép), Szigfrid apát⁵⁷ (†1365) és Bőcsi Cudar László apát⁵⁸ (†1372) (413-422. kép) pannonhalmi sírkövei.

A korai darabok közé tartozhat a csekély számú pásztorbotot ábrázoló magyarországi sírkő. Közülük felirat csak Goblin erdélyi püspök segédpüspökének, a más forrásból nem is ismert Lavacensisnek (†1376 után) a sírkövén⁵⁹ (187. kép) található. Kerc (Cîrța, Románia) egykori ciszterci kolostorában minden bizonnyal egy apát sírját fedte az a másodlagos felhasználásban fennmaradt sírkő, amely keretezett mezőben levéldíszes kampóval és egyszerű nádusszal képzett pásztorbotot ábrázol.⁶⁰ 1838-ban a budaszentlőrinci pálos kolostor romjainak közelében lévő Szép Juhászé vendéglő falában még látható volt egy vörös márvány síremlék, amelyen latin felirat keretelt egy pásztorbotot.⁶¹ Nagyváradon (Oradea, Románia) a középkori székesegyház egyik korai sírköve keretezetlen mezője középtengelyében lapos domborművű pásztorbot látható, amelynek csigás kampóját kis levélkék díszítik, a faragvány a 13. század végéről, a 14. század elejéről származhat.⁶²

9.2. Címer és emberalak: a reprezentáció formái

A magyarországi sírköveken ismert legkorábbi címer a már említett, pilisi vitézi sírlapon (997-998. kép) látható: a pajzsaknak csak a felső sarka ismert, az egykori címerábrából egyedül megmaradt körív-szakasszal. Az időben következő emlékek már a 13. század utolsó negyedéből, a 14. század elejéről valók, és alighanem kivétel nélkül városi polgárokhoz kapcsolódnak: csak üres tarpajzsot (eredetileg festve volt?) mutat egy 1289-es halálozási évszámú, budai sírkő⁶³ (17-18. kép), ágaskodó ló a címerábra a Regensburgból származó János 13. század végi budai sírkövén⁶⁴ (19-21.

⁵⁶ VARJU 1897a. 338-339.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 463, 592.; II. 632. kép; A prépost a sírkő szakirodalmában Salamoni családnévvel szerepel, a családra ld.: VALTER 1993.

⁵⁷ *Emléklapok* 1876. 14. számozatlan oldal; 5. ábra; CZOBOR 1901b. 169, 170.; 208. ábra; VERNEI-KRONBERGER 1939. 23, 65 (100. jegyzet); 9. tábla; VÁRADY 1984. 108.; IV, VIII. tábla; LŐVEI–VARGA 1987. I. 335, 463-464, 466.; II. 639. kép; LŐVEI 1996a. 310, 312-313. (II.25. kat. sz.), 315.

⁵⁸ *Emléklapok* 1876. 14. számozatlan oldal; 6. ábra; FRAKNÓI 1879. 20, 21.; CZOBOR 1901b. 170.; 209. ábra; VERNEI-KRONBERGER 1939. 23, 24, 65. (101-102. jegyzet); 10. tábla; TAKÁCS 1981. 44-45.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 464, 465, 466.; 20. színes kép; II. 640. kép; LŐVEI 1996a. 310, 311, 313-314. (II.26. kat. sz.), 315.

⁵⁹ SZEREDAI 1791. 39.; GYÁRFÁS 1911. 86-88.; ENTZ 1958. 138, 168, 170.

⁶⁰ MÜLLER 1855b. 412.; RÓMER 1877. 10.; ENTZ 1963a. 135.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 340.; LŐVEI 1989a. 169, 178.

⁶¹ 1875-ben már nem tudtak a hollétéről: Hazai és külföldi vegyes hírek. AÉ IX (1875) 96. (RÓMER F.)

⁶² RÓMER 1883b. XXII.; CZOBOR 1883b. 332.; BUNYITAY 1884. III. 114.; VIII. tábla; VERNEI-KRONBERGER 1939. 26-27, 66. (115. jegyzet); BALOGH 1982a. I. 18.; 63. kép; II. 284.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 340.; II. 177. kép; LŐVEI 1989a. 169-170, 178. (186. kat. sz.); 111. kép

⁶³ H. GYÜRKY 1984a. 247, 248.; 1, 5. kép

⁶⁴ H. GYÜRKY 1976b. 26-27.; 20. kép; H. GYÜRKY 1981. 137.; Abb. 159

kép), lépcsőzött harántvágás és a keresztnév R kezdőbetűje található Radoslav, Crestohna de Gara fia 13. század végi, zágrábi (Zagreb, Horvátország) síremlékének⁶⁵ pajzsában (846-847. kép). A talán legkorábbi ismert, már az összetett sírkőábra részeként jelenlegi állapotukban üres pajzsot is feltüntető nemesi sírkövek Cserényben (Čerin, Szlovákia) találhatók, az egyik⁶⁶ a forrásokban 1293 és 1313 között előforduló Madách fia Istváné (254. kép), a másik⁶⁷ (28. kép) az 1326-ban még birtokot vásároló, a templomot építtető Kürtösi Madách fia Pál ispáné lehetett.

Az Ipolyi Arnold leírásából ismert, részben címeres sírkövek Lébényben a 13. századi birtoklástörténet és a címertan szempontjából is erősen problémásak.⁶⁸ A főnemesség, az arisztokrácia köreiből a legkorábbi biztosan ismert, felirattal is jelölt emlék Felsőlendvai Miklós bán fia Miklós mester (†1346) segesdi sírköve⁶⁹ (311-313. kép). A fej felőli oldalán trapéz alakban végződő tábla vörös márványból készült – az anyag Anjou-kori „újralfelfedezése” legkorábbi keltezett tanúja –, és feliratáról kopottsága ellenére is lerí a gondos faragás. Dísze viszont a köriraton kívül nincs is más, a kereten belüli mező teljesen üres. Ez az ábrázolás nélküli, csupán köriratos sírkőtípus nem volt túl gyakori, de a 16. század elejéig országszerte fel-feltűnnek példái a legkülönbözőbb társadalmi csoportok körében, a legtöbb kétségtelenül a 14. század második-harmadik negyedében. Gótikus majuszkulás felirattal ilyen Dörögdi Pál (†1360) feleségével közös, taliándörögdi sírköve⁷⁰ (368. kép), Olivér mester feleségének a töredékei alapján díszítetlen esztergomi sírköve⁷¹ a 14. század közepéről, harmadik negyedéből (1385-1386. kép), János (†1352) sírköve⁷² Felsőtárkányból (1243. kép), Bertalan fia (†1360) visegrádi sírlapja⁷³ (1387-1388. kép), Pál bátai apát (†1377) Szekszárdon őrzött sírköve,⁷⁴ továbbá Tamás budai

⁶⁵ BOJNICIĆ et al. 1888; HORVAT 1979. 176, 183.; 1. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 334, 337, 339.; 336/1. ábra

⁶⁶ ZOLNAY 1978. 191.; 17. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.

⁶⁷ ZOLNAY 1978. 191, 193.; 16. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 337.

⁶⁸ Részletesen ld. korábban az „A holtak jelenléte – templomi temetkezések és környezetük a középkori Magyarországon” című fejezetben.

⁶⁹ CZOBOR 1883d; ÉBER 1902a. 144.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981a. 142-144.; 3. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 38, 43-44.; 5. kép; LŐVEI 1982–1986; VÁRADY 2000b. 18-19, 22, 23, 34, 60-61. (26. sz.); 18, 35/1. kép

⁷⁰ *HIC IA(C)ET MAG(ISTE)R PAUL(US) F(ILIIUS) ST(EPHANI) D(E) DVRUGD IN AN(N)O D(OMI)NI M^oCCC^oLX CV(M) D(OMI)NA (CONS)O(R)TE SUA AMEN* [ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1976. 88.; ÉRY 1979. 215, 218. (1. jegyzet); LŐVEI–VARGA 1987. I. 334, 335, 463.; II. 171. kép; KOPPÁNY–KRALOVÁNSZKY 2000. 106, 108.; 11. kép; VÁRADY 2000b. 20-22, 35, 64-65. (29. sz.); 19, 35/2. sz.]

⁷¹ HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 149.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 335.; VÁRADY 2000b. 23, 49-50. (9. sz.); 25. kép

⁷² FODOR 1986. 39-40.; 2-3. kép; KOZÁK–SEDLMAYR 1987. 24. (79. sz.); FODOR 1994. 169-170.; 9. ábra

⁷³ LŐVEI–VARGA 1987. I. 335.; II. 170. kép; LŐVEI 1991b. 3, 7. (7. sz.); 7. kép; VÁRADY 2000b. 20, 24, 35, 65-66. (31. sz.); 20, 36/1. kép

⁷⁴ [RÓMER F.], *Archaeologiai levelek*. AÉ I (1868-69) 213.; SÖRÖS 1912. 122.; VÁRADY 1984. 105-107, 110, 113-114, 121.; I., VIII. tábla; LŐVEI–VARGA 1987. I. 335, 462.; VÁRADY 1999c. 175, 178-179. (1. sz.); 1/1, 6/1, 8/1. kép; VÁRADY 2000b. 23-24, 27, 35, 43. (2. sz.); 24, 37/3. kép

sírlaptöredéke⁷⁵ (1389. kép). Minuszkulás a felirata Semptei Henrik fia Micskó felesége, Katalin (†1386) nagyszombati⁷⁶ (Trnava, Szlovákia; 1390. kép), valamint Szerdahelyi Ferenc fia Péter (†1428) pécsváradi sírlapjának⁷⁷ (1391. kép) — az utóbbi igénytelensége annal inkább szembetűnő, mert kb. két évtized múlva az ugyancsak a Baksa-rokonságba tartozó, hasonló társadalmi szinten élő Sztritei család valamely férfitagjának Szürtén (Strumkivka, Ukrajna) egyenesen alakos, korábban már említett sírkövet készíttettek (1364-1367. kép). Kapitális betűtípusú Roychai István pataki plébános, egri kanonok (†1513) sárospataki sírköve⁷⁸ (445. kép), ugyancsak üres belső mezővel, amely nem mondható egy tipikus kanonoki sírlapnak a 16. század elején, amikor — ahogy az már korábban szerepelt — kanonokok, plébánosok is igyekeztek alakos vagy címeres síremléket állíttatni.

Felsőlendvai Miklós segesdi sírlapja nagyjából kijelölheti azt a határpontot, a 14. század közepét, amikor egy bárófi kőanyagát tekintve igen előkelő és korszerű, szépen faragott sírlapja még nem feltétlenül hordozott heraldikus utalást az elhunyt családjára. Nagyjából egyidős vele egy Szávaszentdemeteren (Sremska Mitrovica, Szerbia) nemrég előkerült, az Osl nem madárlábon álló, jobbra forduló sasszárnyát még címerpajzs nélkül mutató, lényegesen gyengébb minőségű sírkő, amely valószínűleg Ostfi Miklós szlavón bán (†1339/40), esetleg testvére, Ostfi Domokos szlavón bán (†1353 körül) sírköveként azonosítható.⁷⁹ A régi nemzetségek közül egy másiknak a nemzetségi jelvénye, a Rátótok hárslevele jelenik meg — még hasonlóan címerpajzs nélkül — a kereszt mellett egy a tari plébániatemplomban talált, a birtokos Tari családhoz kapcsolható sírkőtöredéken (1072. kép).⁸⁰ Ezt követően a 14. század második közepéről, feléből ismert bárói és többé-kevésbé előkelő nemesi sírkövek már a „klasszikus” teljes heraldikus ábrát — címerpajzsot és sisakot takaróval és sisakdísszel — mutatják. Ilyen Szatmári Miklós kamaraispán sírlapja⁸¹ még a 14. század közepe előtti évekből a budai Nagyboldogasszony-templomból (123-125. kép), a Vezsenyi Domokos fia Miklós (†1368) pilisi ispán és testvére, Domokos fia Tamás mester (†1366 után) sírköveivel azonosítható két kőlap⁸² a budai Margitszigetről (129-130. kép), Bebek György királynéi tárnokmester (†1390) 1371 után készült, gombaszögi eredetű, ma Tornagörgön (Hrhov, Szlovákia) őrzött sírlapja⁸³ (269. kép).

⁷⁵ H. GYÜRKY 1981. Abb. 161.2.

⁷⁶ RÚČKA 1868. 30.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 335.; LUDIKOVÁ 2003. 223. (3. jegyzet); RADVÁNI 2003a. 12.

⁷⁷ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 22, 24. (7. jegyzet); LŐVEI–VARGA 1987. I. 335.; II. 1213. kép; VÁRADY 1999a. 12, 33, 35, 56. (20. sz.); 14, 34/1. kép

⁷⁸ GERVERS–MOLNÁR 1983. 22-23.; 48-49. kép

⁷⁹ JEREMIĆ 2006. 153., 56. jegyzet; 28-29. kép

⁸⁰ CABELLO 1987. I. 291.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 339; 338/5. ábra; CABELLO 1993. 34, 42, 60. (210, 211. jegyzet), 64. (305. jegyzet); 42, 70. kép

⁸¹ Sírkövének rekonstrukciója: LŐVEI 1991b. 361., kép a 362. oldalon; személyére: HORVÁTH–HUSZÁR 1955–56. 23, 24, 25.; HUSZÁR 1958. 28, 121, 122.

⁸² ENGEL–LŐVEI 1992.

⁸³ CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 22-24. 24. képpel; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981b. 255-256.; 1. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 36, 38, 39, 43-44.; 6. kép

Ilyen Nádasdi Lőrinc fia János (+1380) szentgotthárdi⁸⁴ (225. kép), Scharfenecki János (+1387) máriavölgyi⁸⁵ (Marianka, Szlovákia; 307-308. kép), az Aba nembéli Péter fia László (+1392?) felsőgagyi⁸⁶ (297. kép), kazai Kakas László (+1395) Serkén⁸⁷ (Širkovce, Szlovákia) előkerült (394. kép), Csáktornyai Lackfi István nádor (+1397) maga készítette keszthelyi⁸⁸ (298-300. kép), Kórógyi István macsói bán (+1397) eszéki⁸⁹ (Osijek, Horvátország; 371. kép), az alsólendvai Bánfi család egy tagjának⁹⁰ turniscsai (Bántornya, Turnišče, Szlovénia; 1173-1175. kép) sírköve. Az ábrázolási típusnak a lelőhely alapján előkelő nemesi körökből származó további emléke egy ismeretlen (+1373) *[fi]delis famulus* felirattöredéket hordozó rongált sírköve⁹¹ a székesfehérvári prépostsági templomból (1392. kép).

Ugyanebben az időszakban minden szempontból hasonló felépítésű, szerkesztésű, jellegű, ábrázolású emlékek egész sora városi polgárok számára készült, akár a legszínvonalasabb kivitelben is. Rómer Flóris mint budaszentlőrinci eredetű emléket írta le Bernard fiának a fej felőli oldalon trapéz alakban végződő, csak az általa közölt rajzról ismert sírkövét⁹² (1393. kép). A majuszkulás betűtípusú, Rómer olvasata és a rajz egybevetése alapján a hiányos *HEC EST SEPVLTVRA ...VND FILY BERNARD DE FLO...* felirattal jelölt kőlap betűformái a Comói Zacharias (+1402) budai sírkövén⁹³ (50-51. kép) láthatókhöz hasonlítanak leginkább, és a sisaktakaró már szakadozottabb formálása is megengedi az 1400 körüli keltezését. A faragvány talán annak az 1387–1422 között előforduló Bernardi Ferenc firenzei származású budai polgárnak valamely családtagjához köthető, aki Berzevici Péter familiárisa, 1420–1422 között altárnokmestere volt.⁹⁴ Az azonosítás mellett szólhat a kecskét ábrázoló címerábra és sisakdísz — a polgári származású familiáris a Berzeviciek ezzel pontosan egyező címerét alkalmazhatta. (A familiárisoknak a

⁸⁴ ZLINSZKYNÉ 1966. 261-262; 4. kép; ZLINSZKYNÉ 1981. 370.; 3. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 461.; II. 620. kép; VÁRADY 1999a. 8, 9, 32, 61. (28. sz.); LŐVEI 2002b. 268. (LAHU 79.161. kat. sz.)

⁸⁵ RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XL (1877) 3.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981a. 140-142.; 1. kép

⁸⁶ CSOMA 1887a. 117-120.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 5-11, 24.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 462, 588.; II. 1219. kép

⁸⁷ TÓTH 1939; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 24-25.; 1. kép

⁸⁸ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 25-26.; 2. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 36, 46.; 8. kép; VÁRADY 1999a. 8-9, 32, 48-49. (11. sz.); 7, 31/1. kép; LŐVEI 2001f. 78., képpel

⁸⁹ Közöletlen; az eszéki ferences Szent Kereszt-templomban (crkva Sv. Križa)

⁹⁰ RÓMER 1874. 25.; 28. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 48.; 24. kép; BOGYAY 1986. 157. (39. jegyzet); 1. kép; LŐVEI 1989b. 127-128.; 37. kép; LŐVEI 2001f. 77-78., képpel

⁹¹ MAROSI 1915; DERCSÉNYI 1943. 56, 97, 122-123. (81. sz.); 88. kép; LŐVEI 1982. 183, 189. (1. jegyzet); LŐVEI–VARGA 1987. I. 461.; II. 621. kép; VÁRADY 1999a. 7-8, 32, 65-66. (32. sz.); 4. kép

⁹² RÓMER, *Jegyzőkönyvek* XXXI (1870) 80-81.; RÓMER 1871. 210-211; 2. kép; RADOCSAY 1971. 463, 468. (9. sz.); LŐVEI–VARGA 1987. I. 339, 461, 589.; II. 612. kép

⁹³ FORSTER 1905a. 154. (4. sz.); 127. kép; HORVÁTH 1932a. 16. (90. sz.); RADOCSAY 1971. 477. (60. sz.); LŐVEI–VARGA 1987. I. 462, 463, 588.; LŐVEI 1991a. 364, kép a 363. oldalon

⁹⁴ ENGEL 1996. II. 33.

hivatali feljebbvalóik családi címereit alkalmazó pecsétjeire több példa is akad.⁹⁵⁾ Teljes címert ábrázoló, polgári sírkövek egész sora ismert a 14. század második feléből Nagymarosról [egy a 14. század harmadik negyedére keltezhető töredék⁹⁶⁾ (267-268. kép)], Nagyszombatban [Trnava, Szlovákia; Eberhard Frühstücker felesége, Kunigunda⁹⁷⁾ (+1373); 1394. kép], Budán [Heinricus Pauher⁹⁸⁾ (= Bauherr?; +1373; 158. kép); Lyphardus Paulser,⁹⁹⁾ a 14. század utolsó negyede (152. kép); Tamás fia Miklós, Benedek fia Gergely¹⁰⁰⁾ (+1375; 1399. kép); Péter fia¹⁰¹⁾ (+1380; 1395-1398. kép); Hermannus Eisenrinkel körmöci kamaraispánnak, az újbányai (Nová Baňa, Szlovákia) ispotálytemplom építtetőjének egy azonos címert használó rokona¹⁰²⁾ (+1388; 1400. kép); nürnbergi Berchtold Kraft¹⁰³⁾ (+1392; 153. kép)], Lőcsén [Levoča, Szlovákia; Georgius Eulenbach¹⁰⁴⁾ (+1392; 223-224. kép)].

A nagymarosi töredék, a székesfehérvári „fidelis famulus”-sírkő és több budai darab (Heinricus Pauher, Tamás fia Miklós, az Eisenrinkel-rokon) sisakdíszre olyan oldalnézetű, pajzs alakra stilizált sasszárny, amelynek meglehetősen jól megfogható a stiláris-motivális eredete: közeli rokonai a Salzach és Inn mentének és felső-ausztriai, felső-bajorországi környezetének vörös márvány sírlapjain találhatók meg – lényegében a 14. század második felében – Mattighofenben, Schläglben, Mondsee-ben, Burghausenben, Laufenben, Salzburgban, Raitenhaslachban (1401-1405. kép), valamint a korszak végén, feltehetően Salzburg-környéki készítésű példákban, Alsó-Ausztriában is.¹⁰⁵⁾

Ez a szárnyforma jelenik meg Garai (I.) Miklós nádor (+1386) Siklóson előkerült, már említett sírkövének (495-499. kép) a figura balján rendelkezésre álló keskeny helyre beszorított, kígyót hordozó sisakdíszében (1406. kép) is.¹⁰⁶⁾ A sírkőábra páncélos férfialakjának fegyverzete egy már „kifutó” divatot képvisel a faragványnak az 1380-as évek első felére tehető készítési időszakában. Jellegzetes elemei ennek a páncélos nehézfegyverzetnek a mellvértlemezről lecsüngő, a kard és tőr (esetenként a sisak) felerősítésére szolgáló láncok. Az ilyesfajta, eredetiben

⁹⁵⁾ Pl. Marcell aloraszágbírónak a Héder-nem címerét ábrázoló pecsétjét (1293) és Márton aloraszágbírónak a Péc-nem címerét mutató pecsétjét (1295): *Megpecsételt történelem* 2000. 108-109. (81-82. sz., LŐVEI P.)

⁹⁶⁾ VARGA–LŐVEI 1990–92. Fig. 16.; LŐVEI 1991b. 3, 7-8. (8. sz.); 8. kép

⁹⁷⁾ RÚČKA 1868. 30.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 461.; LUXOVÁ 2003. 327.; RADVÁNI 2003a. 12.

⁹⁸⁾ SZENDREI 1902. 399.; FORSTER 1905a. 152.; 129. kép; LŐVEI 1987b. 286. (Sz. 39. kat. sz.)

⁹⁹⁾ LŐVEI 1991d. 56-57.; 16. kép

¹⁰⁰⁾ SZENDREI 1902. 399.; FORSTER 1905a. 152.; 130. kép; HOTVÁTH 1932a. 14. (76. sz.); RADOCSAY 1971. 471. (27. sz.); LŐVEI–VARGA 1987. I. 460, 461.; II. 617. kép

¹⁰¹⁾ BTM Középkori Osztály, ltsz. 77.2.25. és ltsz. 78.; HORVÁTH 1932a. 15. (78. sz.); RADOCSAY 1971. 475. (44. sz.); H. GYÜRKY 1981. Abb. 160.1.

¹⁰²⁾ HORVÁTH 1932a. 7. (1. sz.); HORVÁTH 1932c. 101, 103, 113-114.; kép a 91. oldalon; RADOCSAY 1971. 472. (29. sz.); LŐVEI–VARGA 1987. I. 461.; II. 613. kép; RAINER 1997.

¹⁰³⁾ KUBINYI 1971. 241.; LŐVEI 1987b. 289-290. (Sz. 44. kat. sz.)

¹⁰⁴⁾ MERKLAS 1864. IV-V.; 1. kép; HENSZLMANN 1878. 126.; 70. kép

¹⁰⁵⁾ LŐVEI 2006a. 130.

¹⁰⁶⁾ G. SÁNDOR 1988. 99.; LŐVEI 1994e. 276-278.; MAROSI 1998. 101.; JÉKELY 1998.

fennmaradt páncél a legnagyobb ritkaságnak számít, egy elég jó állapotú példány, Zacharias Hacher lovag 1350 körül készült vértje, a bajor Hirschstein bei Passau vármomból került elő.¹⁰⁷ A vérttípus egykori magyarországi elterjedtségét mutathatja, hogy nem egyedül a siklósi sírkövön fordul elő az ábrázolása, megtalálható például a huszti (Hust, Ukrajna) református templom falképein¹⁰⁸ (1407-1409. kép) és a közeli Feketeardón¹⁰⁹ (Čornotisiv, Ukrajna) is (1410. kép) – alighanem a 14. század végéről, a 15. század elejéről, amikor ez a páncél már egyáltalán nem számított korszerűnek. A 14. század második felének páncélba öltözött uralkodóit és lovagjait Európa-szerte ilyen viseletben ábrázolták, így III. Albert és IV. Rudolf osztrák hercegeket a bécsi Stephanskirche díszkapuzatain az 1360-as évek elején, ahol a Paulus-legendát ábrázoló timpanonon is feltűnik a vérttípus.¹¹⁰ Síremlékeken sem ritka a láncos mellvért, korai változata figyelhető meg például II. Lajos thüringiai örgróf (+1172) 1300 körül készült reinhardsbrunni sírkövén.¹¹¹ Egyenesen négy lánc függ egy páncélos lovag vértjén a bopfingeri plébániatemplom egy 1350 körül készült síremlékén,¹¹² egy közös pontból kiinduló kettő pedig a német választófejedelmek 14. század közepének tűnő mainzi dombormű-ciklusának Pfalz-ot jelképező figuráján.¹¹³ A láncos mellvért érett példái láthatók Johann (II.) von Katzenellenbogen gróf (+1357) eberbachi síremlékén,¹¹⁴ II. Rudolf szász választófejedeleme (+1370) és felesége síremlékén a wittenbergi vártemplomban és II. Albert gróf (+1358) 1360/70 körül készült tumbafedlapján Barbyban,¹¹⁵ Gottfried (IV.) von Arnsberg (+1371) a siklósihoz korban már jóval közelebb álló tumbáján a kölni dómban,¹¹⁶ valamint földrajzilag lényegesen közelebb, Hans (Jan) von Ybbs (+1368) és feleségeinek vörös márványból 1360 után faragott sírlapján Ybbs an der Donau plébániatemplomában (1411. kép).¹¹⁷ A láncos mellvértű viselet egész sorát ábrázolják a sziléziai hercegek síremlékei is [II. Bolka ziębicki herceg (+1340) és Jutta (+1341), Henrykóv; IV. Henrik żagańi herceg (+1342), Żagań; III. Boleszláv legnica-brzeski herceg, Lubiąż; II. Bolka swidnicai herceg (+1368), Krzeszów; III. Bolka opoliai herceg (+1358), Opole]¹¹⁸ – némelyiken a páncél

¹⁰⁷ Ingolsadt, Bayerisches Armeemuseum: *Adel in Bayern* 2008. 39-40. (Kat.-Nr. 1.20, Ritter von KERN, G.), vö. *Grenzenlos* 2004. 89. (Kat.-Nr. 2.2.2 a)

¹⁰⁸ RÓMER 1874. 110.; RADOCSAY 1954. 149.; FÜLLÖPP 2008. 42.; kép a 44. oldalon (a figurák deréktól lefelé)

¹⁰⁹ RADOCSAY 1954. 136.; DESCHMANN 1990. 158.

¹¹⁰ *Die Parler* 1978. 2. 417. (FEUCHTMÜLLER, R.), képek a 418. oldalon; *Gotik* 2000. 354-355. (97. sz., SCHULTES, L.); Taf. 76-77

¹¹¹ SCHUBERT 1987. 211, 213.; 4. kép

¹¹² REITZENSTEIN 1972. 142.; 65. kép

¹¹³ SUCKALE 1993. 158.; Abb. 149

¹¹⁴ REITZENSTEIN 1972. 142.; 66. kép

¹¹⁵ SCHULZE 1987. 255-257.; 1-2. kép

¹¹⁶ *Die Parler* 1978. 1. 183-184. (PALM, R.)

¹¹⁷ MAYR 1972. 6-7.; *Seitenstetten* 1988. 291. (Kat.-Nr. 25.7); *Gotik* 2000. 358. (102. sz., SCHULTES, L.)

¹¹⁸ KĘBŁOWSKI 1969. 40-42, 44-45, 52, 65-68, 73-74. kép

fölött viselt harci köntös vágásán át kivezett láncokkal. Ezek és hasonló 14. századi vitézi sírkövek jelentik a siklói ábrázolás tipológiai környezetét, a páncélzat jellegzetes elemein kívül például a fej mellé helyezett csöbörsisakkal is. A síremlékek ábrázoltjain ugyanis rendszerint a fejet az arc kivételével beborító, a nyakat és vállakat is védő gallérral összefüggő, a felsőtestet a vért vagy a harci köntös alatt borító sodronyingtól a 13. század közepétől elváló, külön darabként kezelt sodrony-csuklya („Panzerkapuze”¹¹⁹) látható, a harcban vagy a lovagi ütközetben hordott csöbörsisak mellettük (esetleg a fej alatt, párna helyett) látható a sisakdísszel együtt. Megfigyelhető ez már a Rajna-vidéki Colmarban Ulrich von Husz, Isenheim ura (†1314) sírkövén¹²⁰ (1412-1413. kép), amelyen egyébként a halott szobra a siklóihoz hasonlóan imádkozásra teszi össze kezeit, továbbá az említett bopfingeni síremléken is. A fej mellé helyezett sisak még Stiborici (II.) Stibor 1430-as évek elején készült budai sírkövén (112-114. kép) is megtalálható – őt azonban hajadonfótt ábrázolták –, és a fej mellé helyezett kis pajzs alapján a másik oldalon meglehetett eredetileg az apa, Stiborici (I.) Stibor vele egykorú síremlékén (279. kép) is.

A siklói Garai-síremlék az említett osztrák és német példákhoz kapcsolódik tipológiai és motivális szempontból, és stílusának gyökereit is arrafelé lehet keresni. Kivitelezésének színvonala azonban gyengébb, az egész ábrázolás lényegesen merevebb azokénál. Hogy ez nem a magyarországi művészeti környezetből, a kemény vörös márványhoz szükséges faragói hiányosságokból fakadt, mutatják a székesfehérvári Anjou-sírkápolna fentebb már részletesebben tárgyalt, bravúros kőfaragói megoldásokról tanúskodó tumbái.¹²¹ A kápolnából származik az egyetlen biztosan középkori magyar királyt ábrázoló síremléktöredék (521-523. kép), minden valószínűség szerint I. (Nagy) Lajos alakjával [ugyancsak az Anjou-sírkápolnához kapcsolható egy női alakos szarkofágfedlap (524-526. kép)]. A királyalakos fehérvári tumbafedlapon a figura fej alatti párnáját tartó oroszlán szokatlan elhelyezésével, hátsó lábának kissé szögletes, szinte mértani testként való megformálásával, a láb hasonló szőrpamacsjaival igen közeli kapcsolatra, akár mesterazonosságra is utalhat egy esztergomi síremléktöredék esetében. Az utóbbi faragvány hátukkal egymástól elforduló két oroszlánja ugyancsak párnát tart, amelyen pántszerű fejdísz (alighanem korona) alól kibukkanó, hullámos hajfürtökkel övezett fej nyugszik, az arc helyén simára faragott, másik darabból (esetleg eltérő színű anyagból?) készült rátéthez szükséges illesztési felülettel (1414-1416. kép). Takács Imre és Horvát István az

¹¹⁹ Legkorábbi teljes egészében fennmaradt eredeti példánya Edinburgban található: *Kuenringer* 1981. 64-65. (Kat.-Nr. 29); még a fejet védő, azt szorosan beborító „kapucnival” egybefüggő sodronyong ábrázolására példa egy skót lovag 1250 körüli síremléke Glasgow-ban: REITZENSTEIN 1972. 142.; 52. kép; a páncéling és a „kapucni” különválását mutató, közismert ábrázolás az 1240-es évekből a magdeburgi dóm Szent Mór-figurája: *Deutsche Kunst* 1989. 330.; 199. kép

¹²⁰ REITZENSTEIN 1972. 53. kép

¹²¹ A székesfehérvári Anjou-kápolnáról és a királyi bazilika Anjou-síremlékeiről részletesebben ld. korábban, az „A templomi síremlékek és rokonemlékek típusai a középkori Magyarországon” című fejezet „Falisíremlékek” és „Szarkofágok és tumbák” című alfejezeteiben.

utóbbival kapcsolatban felvetette az 1350-1360 közötti keltezés lehetőségét, a Nagy Lajos 1350. évi hadi sérülésének kapcsán kinyilvánított, szívének és fejének Esztergomban való eltemetésére vonatkozó óhajára, illetve IV. Béla esztergomi síremlékének egy ezzel is összefüggésbe hozható, feltételezett helyreállítására hivatkozva. Mindez, véleményük szerint, magával vonná a fehérvári fedlap eddig általános, az I. Lajos 1382. évi halála körüli évekre történő keltezésének előre hozását.¹²² A fej körvonala, a hajzat kialakítása is igen közel áll a két emléken, amelyek között mintegy húsz évnyi eltérés aligha képzelhető el. A legújabb székesfehérvári ásatások által beazonosított Anjou-sírkápolna alapítása, 1371-ben kelt pápai búcsúengedély alapján, 1370 körül történhetett, és a kicsiny, bár igen díszes épület megépítése sem húzódhatott el túl soká – az 1370-es évtizednek az előkerült építészeti részletek is megfelelnek. A fehérvári királyi fedlap, függetlenül attól, hogy melyik Anjou-uralkodóhoz is kötjük, biztosan a kápolnához tartozott, tehát ugyancsak nem lehet korábbi az 1370-es éveknél, ebből azonban az esztergomi faragvány erre az időszakra történő keltezése is következik. A történeti alapkonstrukció – az Esztergomban ismert egyetlen királyi temetkezéssel, IV. Béla sírjának retrospektív megújításával való összefüggés – azonban ebben az esetben is jelentős mérvű valószínűséggel rendelkezik.

A 14. század második felében jelentkező, összetett heraldikus kompozíciók egyes elemei, így a címerpajzsok megformálása és főleg a sisaktakaró kendő olyan „fejlődési” sort alkotnak, amely jó segítséget jelent az emlékek pontosabb keltezéséhez. A nyakat a nap sugaraitól védő, egyszerű kendő széle egyre cakkosabbá, bevagdalttá vált, hogy a csata hevében foszlányokra szakadozó konkrét tárgy idővel a foszlányok szinte anyagtalan indaornamentikájává alakuljon át az 1430-as évekre. Az indák az ezt követő évtizedekben a kor divatjának megfelelően eltérő stílusú megformálást nyertek.¹²³

*

Ahogy arról a fejezet elején már említés történt, a művészettörténet hajlamos az alkotásokat az ábrázolási típusaik alapján rangsorba állítani. Kétségtelen, hogy a figurális ábrázolások az elemzések nagyobb mélységét, a stílusvizsgálatok szerteágazóbb, intenzívebb gyakorlását, a jelentésrétegek látványosabb kibontogatását teszik általában lehetővé. Ez lehet az oka, hogy a középkori európai síremlékművészetnek az utóbbi negyedszázadban a „memoria”-kutatásoktól is támogatott, a disszertációk és monográfiák számára tetten érhető, igencsak divatos témává válása szinte kizárólag a figurális emlékek vizsgálatában merül ki¹²⁴ – a teljes

¹²² *Pannonia Regia* 1994. 274-275. (IV-47. kat. tétel, TAKÁCS I.–HORVÁTH I.)

¹²³ LŐVEI–VARGA 1987. I. 589.

¹²⁴ A nagyszámú, sok új szempontot vizsgáló feldolgozás talán egyfajta művészettörténeti reakció is az egyébként igen inspiráló, de esetenként művészettörténeti szempontból erősen egyszerűsítő, történészi véleményekre. Oexle *Memorialbildje* kizárólag az emlékezés funkcióját helyezte előtérbe az olyan ikonográfiai vagy formai típusokkal szemben, mint az *Autorenbild*,

emlékanyag katalogizálása nem gyorsult fel, a címeres, keresztes ábrázolásokkal foglalkozó kutató ugyanúgy a művészettörténeti összefüggéseket nem vagy alig tárgyaló műemléki topográfiákban, helytörténeti irodalomban, esetleges ásatási beszámolóknak, a Deutsche Inschriften és más hasonló epigráfiai gyűjtésekben található adatok fáradságos gyűjtésére kényszerül, mint korábban.

A Kárpát-medence emlékeinek számbavétele ugyanakkor arról győz meg, hogy a középkori síremlékművészet egyáltalán nem jelentéktelen művészi színvonalú alkotásai éppen a címeres ábrázolások között fedezhetők fel. Némelyek közülük korszakuk vagy akár a magyarországi művészet teljes történetének főművei között foglalnak helyet, így Bebek György királynéi tárnokmester (†1390) fentebb említett sírlapja¹²⁵ (269. kép), Perényi István asztalnokmester (†1437) rudabányai sírköve¹²⁶ (277-278. kép), Perényi János tárnokmester (†1458) terebesi (Trebíšov, Szlovákia) síremléke¹²⁷ (273-276. kép).

Kétségtelen, hogy – a középkor késői századaiban – aki megtehetette, a liturgikus *memoria* keretében is saját egyéni emlékezetét őriztette annak érdekében, hogy minél többen mondjanak imát érte a tisztítótűzből való szabadulása érdekében. Ezt leghatásosabban a kolostori, templomi alapítványtevés, a kápolnaalapítás és -építés, az egyház jótevőinek sorába lépés szolgálta – az ilyen személyek nevei kerültek be a *Liber memoriales*-ekbe. Idővel azonban nem találták elegendőnek ehhez a feliratot (a sírfeliratot sem), ez vezetett erőteljesebb mértékben a 13. századtól kezdődően a személyek templomokban (pl. síremlékeken) való ábrázolásához; ezek a figurák meglehetősen lassan, de egyre inkább egyénített – de igen sokáig még nem valóságghú – portrékká váltak. Alapvetően ez húzódik meg a késői középkor nevezetes, individualizált építész- és szobrászképmásai (Prága, Landshut, Bécs, Nürnberg stb.) mögött is: elsődleges céljuk még nem a világi hírnév fenntartása volt, hanem alkotóiknak – az egyház épületeinek emelésében játszott, a portréjuk elhelyezésének lehetőségével is egyre elismertebb szerepén keresztül – a templomi liturgiában a felirattal együtt jogi személyiséget hordozó¹²⁸ arcmás formájában történő állandó részvétel biztosítása.¹²⁹

A figurális ábrázolások azonban sosem nélkülözték a velük egyébként párhuzamosan kialakuló és intézményesülő heraldikus elemeket – a családi címer, a személyes jelvény valamennyiük esetében helyet kapott a kompozíciókban. A címer

Dedikationsbild, Herrscherbild, Krönungsbild, Stifterbild, Totenbild (OEXLE 1984). Ez a nagyon egyoldalú szemlélet ki is váltotta művészettörténészek kritikáját, vö. ALBRECHT 2003. 16.

¹²⁵ CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 22-24. 24. képpel; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981b. 255-256.; 1. kép; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1984. 36, 38, 39, 43-44.; 6. kép

¹²⁶ CSOMA–CSERGHEŐ 1888. 295-298.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 36-39.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 36-37.; 10. kép; *Sigismundus* 2006. 348-349. (4.53 kat. sz., LŐVEI P.)

¹²⁷ CSOMA–CSERGHEŐ 1888. 296-300.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 36-46.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 37-38.; 11. kép; *Sigismundus* 2006. 348. (4.52 kat. sz., LŐVEI P.)

¹²⁸ Ld. korábban az „Az Élet könyve – sírjel és felirat” című fejezet elején; KÖRNER 1997. 1.; ANGENDT 2000. 15, 28-29.

¹²⁹ KURMANN 2006., különösen 125-126.

mint megtestesítő jelvény és a portré, a test képe ugyanarról a személyről szóltak, ha eltérő hangsúlyokkal is — előbbi a családi folyamatosság keretei között, az utóbbi a kifejezést követelő egyéniség jegyében.¹³⁰ Korántsem arról van szó, hogy a képmáshoz járulékosan csatolták a címert, sokkal inkább az ellenkezőjéről: aki tehetett, címeréhez esetleg még alakos ábrázolását is hozzákapcsolta. Amikor a 14. század közepén Felsőlendvai Miklós mester (†1346) kortársai már nem találták megfelelőnek a templomi liturgikus emlékezetük fenntartása szempontjából az egyedül felirattal, vagy a felirat mellett kereszttel jelölt sírlapot — hiszen az írások elolvasására nemcsak a templomba betérő egyszerű halandók, de ők maguk és családtagjaik sem voltak képesek —, alapvetően nem az alakos ábrázolásra váltottak, hanem a címeresre. A kevesek, így Garai (I.) Miklós nádor az 1380-as években, majd közel fél évszázad múltán Stiborici II. Stibor, akik különböző meggondolásból — az uralkodói példa vagy a szomszédos, leginkább ausztria vidékek divatjának követése, esetleg az uruktól kapott külföldi megbízások során gyűjtött távolabbi tapasztalatok nyomán — figurális síremlékeket kezdtek készíttetni, a nagyméretű (Garai) vagy kisebb méret esetén egyenesen megkettőzött (Stibor) címert a világért sem hagyták volna el róla. A családi címer öröklődött, és ha kiegészítő címeradományokkal idővel gazdagodhatott is, de maga volt az állandóság. Az utókor, az eljövendő generációk számára a címer egyértelműbben azonosíthatott valakit, vagy pontosabban valakinek a közösségben, a családi hagyományban elfoglalt egykori helyét, mint a szoboralak, amely a vizsgált időszak magyarországi síremlékei esetében szinte kizárólag csak ideálportré volt, nem pedig az egyéni vonások őrzője, nem beszélve arról, hogy az egyéni vonások azok számára, akik személyesen már nem ismerhették az elhunytat, nem is jelentettek volna az azonosítására alkalmas jegyeket.

Alkalmas jegyek voltak azonban például a rendjelek, amelyeket, ha ritkábban is, a sírszobrokon is ábrázolhattak [például a Sárkányrendet a férfialakok mellén: Stiborici (II.) Stibor (†1434) budai síremléke (112-114. kép), valamint II. Lajos sziléziai herceg (†1419) és felesége tumbafedlapja¹³¹ a legnicai Péter-Pál-templomban (600. kép)]. A rendjelvény-gyűjtemények faragványos közszemlére tételének azonban legfontosabb terepévé a címeres síremlékek váltak a 15. század első felében, például Berzevici Henrikfi Péter tárnokmester (†1433) berzevicei¹³² (Brezovica, Szlovákia) (334-337. kép), Perényi István asztalnokmester (†1437) rudabányai (277-278. kép), Perényi János tárnokmester (†1458) terebesi (Trebišov, Szlovákia) síremlékén (273-276. kép). Az osztrák és a délnémet területek nemessége, városi patríciátusa is szívesen hivatkozott kitüntetéseivel síremlékein, mind alakos, mind címeres példák

¹³⁰ Címer és portré kapcsolatának, egyezéseinek és eltéréseinek vizsgálata újabban: BELTING 2003.

¹³¹ KĘBŁOWSKI 1969. 37-38, 204.; 100-101. kép; WAWRZONOWSKA 1976. 114-115.; XVI. tábla — mindkettőben I. Vencel legnicai herceg (†1364) és felesége, Anna (†1367) síremlékeként; KACZMAREK 1991. 13-23.

¹³² RÓMER 1887; CSERGHEŐ—CSOMA 1890a. 32-36.; ENGEL—LŐVEI—VARGA 1983. 22, 45-46.; 20. kép; ENGEL—LŐVEI—VARGA 1984. 59-60.; 14. kép

ismertek, nem is kis számban (köztük nem is egy a Sárkányrend jelvényét is hordozza: 1424-1425. kép¹³³).¹³⁴

Az elmondottnak csak látszólag mond ellent a magasabb rangú egyházi személyek sírja fölött már a 14. század közepétől elvárható alakos ábrázolásnak a 15. század végéig szinte kizárólagos volta. Az alakok főpapi, papi viselete, ahogy egyébként az egyszerűbb sírlapokon főleg az osztrák-délnémet vidékeken gyakori kehely-ábrázolás is, egyértelműen azonosította az elhunyt jogállásának azt a jellemzőjét, amely alapot teremtett a tisztségében utódai részéről gyakorlott liturgikus emlékezethez, az Utolsó Ítéletig elvárt – hiszen elődei javára élete során ő is rendszeresen művelte – imamondást, recitálást, emlékmisézést.

9.3. A portré problémája

A középkori ábrázolások egyik központi, sokat vizsgált témája a kép, képmás és hasonmás, a tipizálás és az egyéni portré rendkívül összetett problémaköre.¹³⁵ A kérdésnek csak egyik – az ábrázolások számát tekintve igen jelentős, de talán mégsem a „főcsapás” irányát jelentő – vonala a sírszobrok portréhűségének vizsgálata, a műfajok azonban nem mindig választhatók el élesen egymástól: például a két legrégebbi fennmaradt festett portré-tábla egyike, IV. Rudolf osztrák herceg (†1365) bécsi képmása eredetileg a Stephansdomban a herceg és felesége baldachinos síremlékével (1311-1313. kép) összefüggésben felakasztva függött.¹³⁶

A középkori Magyarország területén nem is olyan kis számban fennmaradt vagy rajzi ábrázolásról ismert, figurális síremlékek (közel kilencven alkotásról van szó, nem számítva a korábban már említett, durva faragású, egyszerű figurális sírköveket) jelentős része a fej, még inkább az arc vizsgálatára nem alkalmas. Többről eleve hiányzik a fekvő figura feje, mint a Gertrúdis-síremlékből (1103, 1105. kép), egy pécsi püspöki töredékről (1384. kép), Györgyi Bodó Miklós prépost (†1474) székesfehérvári sírlapjáról (412. kép), egy vránai perjel óbudai emlékéiről (926. kép), Tolnai Máté főapát (†1535) pannonthalmi töredékéről (570. kép) és több más kisebb-nagyobb figurális síremlék-töredékről (kb. húsz darabról lehet szó) például Budán

¹³³ Reinprecht von Walsee főmarsall (†1450) síremléke az alsó-ausztriai Säusenstein plébániatemplomában: LIND 1892. 90, 104.; XLV/2. kép; LŐVEI 2006d. 13. kép

¹³⁴ A Sárkányrend ábrázolásainak magyarországi és külföldi emléanyagát, köztük számos további síremléket felvonultató, más rendjelekkel való összefüggésére is kitérő gyűjtések, tanulmányok, a szakirodalom részletes számbavételével: LŐVEI 1987a; LŐVEI 2005c; LŐVEI 2006d.

¹³⁵ A 14–15. század néhány legjelentősebb magyarországi műalkotására vonatkozó vizsgálatok, ezirányú, sokoldalú kérdésfeltevéssel: MAROSI 1995; átgondolt összefoglalás az osztrák művészet szempontjából: SCHMIDT 2000. 468-470.; a témának a 2006. évi Zsigmond-kiállításához kapcsolódó áttekintése: POCHAT 2006; Újabban a portré-probléma kezdeteiről: *Porträt* 2003, benne: BELTING 2003, SAUERLÄNDER 2003, BÜCHSEL 2003, GARDNER 2003.

¹³⁶ SCHMIDT 2000. 468-469.; *Gotik* 2000. 539. (278. sz., TRATTNER, I.); POCHAT 2006. 133.; 14. kép

(1258-1260. kép), Esztergomban, Egerben, Pilisszentkereszten, Gyulafehérváron (Alba Iulia, Románia), továbbá ismeretlen lelőhelyről a Magyar Nemzeti Múzeumba került töredékekről, rajzról ismert székesfehérvári faragványokról (1418-1420. kép).¹³⁷ Más esetekben maga az arc betét vagy rátét volt, és elveszett, mint a pilisi vitézi sírkőről (997-998. kép) és az esztergomi királyi (?) töredékről (1414. kép). Egy egri töredéken egyedül az arc egy része ismert (1417. kép).¹³⁸ Nagylucsei Orbán püspök (†1491) töredékes egri tumbájának egykori bronz *gisant*-járól csak írásos forrásadatok tudósítanak. Esetleg a törökök ábrázolás-gyűlöletének tudható be néhány az arcra mért, erőteljes ütés a siklósi Garai-sírlap (495-497. kép) esetében, és a törökök vagy/és a kincskereső katonák pusztításának estek áldozataként az arcvonások a székesfehérvári királyalakos szarkofágfedőlapon (521. kép). A fehérvári Katalin-síremlék fejrészből is csak a lefaragott fej körvonalának egy lényegében értékelhetetlen részlete látható az előkerült, építési tömbökre vágott töredékeken (534, 536. kép). Stiborici (I.) Stibor (†1414) székesfehérvári tumbafedlapjának maradványán a rongálásba még a gázvezetéket fektető és a darabot több még kisebb darabra szétverő munkások is közreműködtek az 1970-es évek elején (279, 281. kép). A gyulafehérvári (Alba Iulia, Románia) síremlékek kálváriájának ismeretében még az is csoda, hogy a két Hunyadi János tumbáján a fejeknek legalább a befoglaló formája érzékelhető (55, 1337. kép), a 14. és 16. századi püspöki sírköveket (54, 186, 341, 1238-1239. kép) pedig a kopás tette jórészt értékelhetetlenné, hasonlóan Andreas Scolari (†1426) nagyváradi (Oradea, Románia) síremlékéhez (291. kép) és Albeni Henrik püspök (†1444) pécsi sírlapjához (431. kép). Corvin János (†1504) egész alakja, a fejével együtt a körvonalakig ledörzsölődött a puha kőből faragott, lepoglavai (Horvátország) sírkövön (70. kép), lényegében elpusztult az arc a vulkáni tufából faragott szürtei (Strumkivka, Ukrajna) sírkövön (1365-1367. kép), de a rajta való évszázados járkálás a kemény vörös márványon is értékelhetetlenné tudta koptatni a fejet egy ismeretlen pap (†1474) pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) sírkőtöredékén (82. kép). Caspar Romer kanonok (†1517) sírlapján ugyanott (226. kép), Illésházi Mátyás prépost (†1510) sírkövén (330. kép) Illésházán (Eliasdice, Szlovákia), Barbara Glocknitzer sírlapján (355. kép) Besztercebányán (Banská Bystrica, Szlovákia), Berzevici György püspök (†1437) síremlékén (407. kép) Nyitrán (Nitra, Szlovákia) ugyancsak kopott az arc a kemény kőanyag ellenére, és ha a domborművekkel megtörténhetett ez, még kevésbé csoda, ha Salamonvári Bereck (†1364) és kanonoktársa finom vonalrajzú sírtáblájával (258. kép), valamint Vadászi Miklós szereti püspök (†1428) győri (430. kép) sírlapjaival is ez a helyzet. Sérült és rongált Nádasdi Darabos György apát arca Szentgotthárdon (292. kép), Báthori István erdélyi vajdái (†1493) Nyírbátorban (1135. kép), Egervári Bereck knini püspöké (†1523) Egerváron (1093. kép), Újlaki Miklós bosnyák király (†1477) és fia, Újlaki Lőrinc (†1524) sírlapjain (1125., illetve 1126, 1130-1131. kép) Újlakon (Ilok, Horvátország).

¹³⁷ JAKOSICS, *Collectae* 41, 45, 47.; LŐVEI 1990a. 9.; 5. kép; LŐVEI 1991d. 62.; LŐVEI 1995b. 89. kép

¹³⁸ KOZÁK–SEDLIMAYR 1987. 24. (83. sz.); 49. kép

Egyenesen töredékesek a fejek Kinizsi Pál (†1494) és Myslenovith Horváth Márk (†1508) tumbafedlapjain Nagyvázsönyban (1140-1141., illetve 1151-1152. kép), valamint egy főpap síremlék-maradványán (1188. kép) Dombóráról (Novi Rakovac, Szerbia). Hiányzik az orr Tarczay Tamás (†1493) arcáról Hétháron (Lipiany, Szlovákia; 397. kép) és Schönberg György prépost sírszobráról (1470) Pozsonyban (436. kép), kopottak a segesvári Hegyi-templom plébánosainak sírkövei (331, 1363. kép), valamint Mátyás plébános zágrábi sírlapja (1472; 446. kép) is. Több részlet hiányzik Szapolyai István (†1499) arcáról szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) tumbafedlapján (484-486. kép). Nincs már arc az 1535-ös évszámú szakolcai (Skalica, Szlovákia) síremléken (105. kép), rongált az orr, a száj, az ál Gergellaki Bertalan prépost (†1469) budai sírlapján (134, 136. kép). Az arc érdemi részei korai restaurátori pótlások György („Grocus”) püspök pécsi sírkövén (260, 1421. kép), Szécsi Dénes érsek (†1465) és Vitéz János érsek (†1472) esztergomi síremlékein (434., illetve 350. kép), minden arcvonás új a hahóti alapító-szobron (574, 576. kép). Borbála budai sírkövének kisebb töredékén csak két hajfürt látható (230. kép). Csak viszonylag mondható épnek Szigfrid apát (†1365) arca Pannonhalmán (415-416. kép), Cudar László apáté (†1372) ugyanott (420-422. kép), Alsáni Bálint bíborosé (†1408) Pécsen (410-411. kép), ahogy csak az eddig említettekhez viszonyítva épebb a törött állú fej Pálóci Mihály és Antal síremlékén Sárospatakon (309-310. kép), a csak kisebb sérüléseket elszenvedett arc Sirokai László egri segédpüspök (†1487?) sirokai (Siroké, Szlovákia) sírkövén (440-442. kép), a kevésbé kopott felületű fej Perényi István tárnokmester (†1484/87) terebesi (Trebišov, Szlovákia) síremlékén. Be sem fejezték a faragását egy budai fejnek (1185. kép).

Ép vagy közel érintetlen a fej Pantaleon Circuci (? †1327) besztercei (Bistrița, Románia) sírkövén (1383. kép), Stiborici (II.) Stibor (†1434) budai sírkövén (113-114. kép), egy női Stibor-családtag síremléktöredékén (1156. kép), Szentgyörgyi és Bazini (III.) György (†1467) tumbafedlapján (386. kép) Pozsonyszentgyörgyön (Svätý Jur, Szlovákia), Szapolyai Imre nádor (†1487) fedlapján (389-390, 393. kép) Szepeshelyen, Szegedi Lukács püspök (†1510) síremlékén (66. kép) Zágrábban (Zagreb, Horvátország), Máriássy István (†1516) sírkövén (1232. kép) Márkusfalván (Markošovce, Szlovákia).

Akár az ép, akár a sérült fejeket vizsgáljuk, jelentős számban van köztük olyan, ahol a valósághoz való bármiféle hűség nyilvánvalóan nem lehetett a megrendelő szempontja, már csak a rendelkezésére álló kőfaragó képességeit tekintve sem. Ilyen a besztercei sírlap, a két segesvári sírkő, Mátyás plébános zágrábi síremléke, a szürtei figura, az erdélyi püspökök gyulafehérvári emlékei kivétel nélkül. A drágább vörös márvány anyag sem feltétlenül jelentette azt, hogy színvonalas alkotás születik belőle, Nádasdi Darabos György apát figurája és amennyire a fej értékelhető, az is, meglehetősen „bumfordira” sikeredett, és valójában nem igazán sikerült mű Pálóci Mihály és Antal sárospataki síremléke sem.

A feltételezhető import-darabok esetében sem valószínű a valódi portréhűség. Néhány az ország nyugati határszélén található síremlék biztosan ebbe a körbe tartozik. Szentgyörgyi és Bazini (III.) György (†1467) pozsonyszentgyörgyi

tumbafedlapját (384-386. kép) Karl Friedrich Leonhardt a salzburgi síremlékművészet körébe utalta, és a 15. és 16. század fordulóján a salzburgi sírfigurákon feltűnő szigorú frontalitást egyenesen ettől a síremléktől eredeztette.¹³⁹ A salzburgi kapcsolatok feltételezése azóta is érvényben van – joggal –, mind a szlovák, mind az osztrák kutatók részéről.¹⁴⁰ Volker Liedke véleménye szerint a fedlap annak a Hanns Paldaufnak a műve, aki 1446-tól 1457 tájáig Salzburgban, utána Passauban működött, és hozzá vagy műhelyéhez köthető, több alsó-ausztriai sírkövel (1422. kép) együtt, Szentgyörgyi és Bazini Zsigmond első feleségének, Kunigundának (†1461) máriavölgyi (Marianka, Szlovákia) síremléke¹⁴¹ (328-329. kép) is.¹⁴² [A passauai kapcsolatokat látszanak alátámasztani olyan technikai megoldások is, mint a címerek eltérő színeinek fehér márvány barakás segítségével történő jelzése (1423-1425. kép).¹⁴³] A Paldauf-műhely Passauban működött, faragványait a Dunán szállíthatták Alsó-Ausztria és Nyugat-Magyarország megrendelőihez – az arc valóságghű kifaragására törekvés aligha valószínűsíthető. Fél évszázaddal később a határszél kanonoki sírlapjai, így Caspar Romeré (†1517) Pozsonyban (226. kép), Illésházi Mátyás préposté (†1510) Illésházán (330. kép) alsó-ausztriai analógiák¹⁴⁴ (1426. kép) alapján a Salzburg környékén bányászott vörös márványt feldolgozó, leginkább talán – művészettörténeti szempontból érdemben egyébként sosem vizsgált – bécsi műhelyek alkotásainak tűnnek.¹⁴⁵ Ezeken a faragványokon az arcok nem teljesen egyformák, de a hasonló beállítás, egyforma párnák, azonos attribútumok (kehely), lényegében ugyanolyan hajviselet ennek a papi rétegnek egyező ízléséről, egyforma igényeiről, ezen keresztül pedig ábrázolásuk tipizálásáról tanúskodik, ha olyan előregyártásról nem is lehet ilyen figurális faragványok esetében szó, mint amilyenre az alsó-ausztriai, a Salzburg környéki és a dél-bajor műhelyek címerpajzsot, kelyhet, könyvet összeszerkesztő egyszerű kompozíciói utalhatnak – ezeken az emlékeken egyéni vonásokat csak a már konkrét vásárló igényei szerint kifaragott címerábra és a felirat hordoz.

A temetési reprezentációval érintkező síremlékszobrászatnak és a portré problematikájának összefüggéseivel kapcsolatban Marosi Ernő megjegyezte, hogy „Magyarországon Nagy Lajos székesfehérvári vörös márvány síremlékének maradványai csak halvány és megbízhatatlan támpontok e folyamat

¹³⁹ LEONHARDT 1913. 66.

¹⁴⁰ HOMOLKA 1972. 17.: salzburgi és alsó-ausztriai kapcsolatok; CZERNY 1982. 36-71.: „Meister des Seckauer Bischofsgrabmals”; LUXOVÁ 2003. 332, 666-667. (2.2.8. sz.)

¹⁴¹ ENGEL–LŐVEI–VARGA 1981a. 142.; 2. kép; LŐVEI 2006a. 126.; Abb. 2

¹⁴² A szerzőnek 1985-ben írt, részletes elemzéseket tartalmazó levelei: LŐVEI 2006a. 126-127., a 23. jegyzettel

¹⁴³ Néhány példa: LŐVEI 2006a. 127.

¹⁴⁴ Egy schilterni plébános (†1497) sírköve, Langenlois; Anton Engeygl kanonok (†1511) sírlapja, Ardagger Stift/Amstetten: HORNUNG 1966. 26. (Nr. 25.); papi sírkő 1517-es halálozási évszámmal, Korneuburg, plébániatemplom (1426. kép); Viktor Vinzenz Bauernfeind plébános (†1517) síremléke, Baden, Stadtpfarrkirche: DRESCHER 1978. 44-45., képpel

¹⁴⁵ LŐVEI 2006a. 134-135.; 10-12. kép

rekonstrukciójához.”¹⁴⁶ Valójában ami a fehérvári királyfejből (521. kép), valamint a hozzá stílusosan kapcsolódó, fentebb említett esztergomi fejből (1414. kép) megmaradt, leginkább a hullámos hajviselet gondosan megfaragott részletei, a korszak szobrászatának, például a délnémet területeken a nürnbergi Sebalduskirche apostolfiguráinak és Szent Kunigunda-alakjának, az esslingeni Mária-templom délkeleti timpanonjának (1428. kép), a württembergi Rotweil Boldogasszony-kápolnája timpanonjainak (1429-1432. kép), prófétaszobrainak, Mária-szobrának, az augsburgi dóm szentélye északi timpanonjának, a gmündi Szent Kereszt-templomnak általános eszköztárához tartoztak a 14. század közepső harmadában¹⁴⁷ – előzményeik ott találhatók az 1330 körüli évek németországi Madonna-szobrain, síremlékein¹⁴⁸ –, és elnézve a beat-korszak és a jelenkor hosszú hajú férfiviseletének valós példáit, a legkevésbé sem mondhatók reálisnak, sokkal inkább sematikusnak. Ugyanez mondható el Nagy Kázmér lengyel király (†1370) krakkói síremlékéről is, amelyen az uralkodó hajviselete, spirálisan csüngő hajfonataival és szakállviseletével (1317. kép) egyéninek ugyan mondható, de valóságként aligha. A Stiborici (II.) Stibor (†1434) budai sírkövén (113-114. kép) és egy a Stibor-rokonsághoz tartozott nő sírkőtöredékén (1156. kép) feltűnő, jellegzetes, finoman kivitelezett, a realizmus igényével kimunkált csigás hajviselet sem a valóságábrázolás kereteibe tartozik, hanem meghatározott ábrázolási típusok akár még közhelyszerűnek is mondható motívumkincsébe. Így jelenik meg egy budai síremléktöredék angyalalakján is (1433. kép), éppen a Stibor-síremlékek mesterének hatására,¹⁴⁹ de említhető a Großlobmingi mester Gábiel arkangyala,¹⁵⁰ a bajorországi Mainburg temetői bejárati pillérébe *spolium*ként befalazott angyalfej is,¹⁵¹ valamint a passai Oberhaus múzeumának egy 15. századi faragványa. A csigás hajfürtökkel övezett, kerekded angyalfejek önmagukban is egy jellegzetes, a 14. század végétől sokáig élő típust alkottak.¹⁵² Az ifjabb Stibor által apjának állított síremlék másfél-két évtizeddel a temetés után készült, az arcvonások visszadása így a szobrász valós ismeretein aligha alapulhatott. Ugyanakkor a két Stibor, apa és fia egy időben, egy műhelyben készített síremlékein a fejformák, hajviselet jelentős különbségei, az ábrázoltak eltérőként jelzett kora bizonyosan megkülönböztető, egyénítő célzatra utalnak – de a színvonalas kivitelezés ellenére is alighanem csak a korszak generációkat, életkorokat megkülönböztető, közhelyszerűen alkalmazott ábrázolási típusainak megfelelően. A szokványos ábrázolás az „időtlen”, fiatalos arc volt, ezért is tűnhet a ritkábban előforduló, időskori jelleg valóságosabbnak. A két Stibor arcának alábbi jellemzése

¹⁴⁶ MAROSI 1995. 47.

¹⁴⁷ LŐVEI 1982. 187.; vö. *Deutsche Kunst* 1989. 369-373. (SCIURIE, H.); Abb. 247-251

¹⁴⁸ SUCKALE 1993.65-66.; Abb.35-36, 39-40, 42-49

¹⁴⁹ HORVÁTH 1941. 21, 4*; XVII. kép; GEREVICH 1973a. 281.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 33.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 587, 591.; LŐVEI 1999b. 106.; 17. kép

¹⁵⁰ *Sigismundus* 2006. 333-334. (4.27 kat. sz., HEINRICHS-SCHREIBER, U.)

¹⁵¹ PAOLA–LIEDKE–RIND 1992. 331, 332.

¹⁵² Pl. a párizsi Cluny Múzeum gyűjteményének konzolai és a Vincennes-i Sainte-Chapelle konzola az 1390-es évtizedből: *Paris* 2004. 84-85. (32 C és D kat. sz.); Fig. 18

tipikus példája a modern portré elemzési lehetőségeit a középorban is érvényesnek látó szemléletnek: „míg a Stibor fiának sírkövén található fiatal, szabályos arc számos más 'sírkövekre való' archoz hasonlóan meglehetősen stilizálnak tűnik, az apja arca sokkal realisztikusabb. A férfi fáradt, de nyugodt és rokonszenves arca, amelyen mély ráncok láthatók, olyan érzést keltenek az emberben, hogy tényleg egy rég halott vajda arcát látja.”¹⁵³

Magyarországon nem ismert ilyen, de Németalföldről fennmaradtak késő középkori síremlék-tervek is, így a drezdai Kupferstich-Kabinett kettőt is őriz belőlük, az 1480, illetve az 1490/1500 körüli évekből.¹⁵⁴ Mindkettő alakos ábrázolású, az egyikken házaspár, a másikon férfialak látható, gondosan megtervezték rajtuk a figurák beállítását, ruházatát, a címerdíszet, de az arcok ezeken is inkább csak a rajzoló eltérő stílusában különböznek egymástól, különben általános vonásokkal ruházta fel őket rajzolójuk. Az ilyen rajzok terjedése a más műfajokhoz hasonló módon segíthette bevett ábrázolási típusok terjedését a sírkőfaragók körében is. (Már a vizsgált korszak után említhető egyébként magyarországi síremlékhez – Pálffy Miklós pozsonyi emlékéhez – 1601-ben Augsburgban készült, a 20. század folyamán elpusztult, de fényképről ismert fa modell.¹⁵⁵)

Úgy tűnik, hogy alapjában véve a korábbi tipizáló szemléletmód formálta még a 15. század és 16. század eleje vitézi síremlékeit és túlnyomó részt a főpapi figurákat is. Sokkal fontosabb lehetett a páncélok, a fegyverek sajátos vonásainak kiemelése, a nyírbátori Báthori-síremléken a sárkányos lánc megformálása (1134-1135. kép), Szapolyai István (†1499) szepeshelyi síremlékén a lovasábrázolással ékesített váltárca kifaragása (486, 489. kép), mint az arcvonások élethű visszaadása. A sok ideálportré közül azonban éppen Szapolyai István tumbafedlapja (482-489. kép) válik ki, nemcsak a húsos arc, az erős szemöldök egyéniséget tükröző kialakításával, de az egész férfialak szokatlan, az idealizálásba nem beleillő, tömzsi arányaival, ami az arcvonások jellegének egyáltalán nem mond ellent. Esetében akár még az elhunyt főúrról készült halotti maszk használatának a lehetősége is felvethető, ahogy Szegedi Lukács püspök (†1510) zágrábi síremlékének feje (66. kép) is – a szem alatti húsos táskákkal, az „erőszakos” szájjal és állal – őrizheti az elhunyt halotti maszk közvetítette vonásait.

A magyarországi emlékanyagban magában áll, és valójában konkrét európai párhuzamok híján típusát tekintve is különleges Georg Schönberg (Schonberg, Schomberg) pozsonyi prépost (†1486) síremlékének a megrendelő elhunytát megelőzően tizenhat évvel készült sírszobra¹⁵⁶ (436. kép). A főpapot teljes papi

¹⁵³ DVOŘÁKOVÁ 2009. 301.

¹⁵⁴ Jan van Eyck 2005. 56-59. (Kat.-Nr. 9-10., KETELSEN, T.)

¹⁵⁵ GALAVICS 1986. 58.; 32. kép

¹⁵⁶ HENSZLMANN 1880a. 130, 143, 156-157.; 145. ábra; ÉBER 1913. 105-116.; 99-100. kép; VERNEI-KRONBERGER 1939. 9, 38-39, 50.; 19. tábla; Matthias Corvinus 1982. 325-327. (Kat.-Nr. 271.; LŐVEI, P.–PERGER, R.); LŐVEI–VARGA 1987. I. 700-701.; II. 1708-1709. kép; CHAMONIKOLASOVÁ 2003. 374, 378.; 322. kép; LUXOVÁ 2003. 333, 667. (2.2.9. kat. sz.); 283. kép

díszben, jelvényeivel ábrázoló, álló alakon már a személyes arcvonások bizonyos mértékű követése is feltehető.

Végül álljon itt egy példa arra, hogy az egyéniség keresése a hivatalos nacionalizmus elvárásaival párosulva milyen túlzó, tudománytalan megállapításra is vezethetett történelmünk során: „... az egyénítő akarat szinte kísérteties hatásúvá fokozódik Alsáni Bálint pécsi püspöknek [...] síremlékén, ahol a kifejezésteljes arcvonások félreismerhetetlen faji mélységekből vannak kialakítva. A kemény szerkezetű csontos arcban, a kiálló pofacsontok kissé mongoloid alkatában a magyarság faji konstitúciója tükröződik”¹⁵⁷

¹⁵⁷ HORVÁTH 1937. 154-155.

10. ANYAGOK ÉS TECHNIKÁK

„Fana, fora, statua, veteris praecepti Vitruvi
Exemplis firmata novis ex marmoreo vivo.”
(Templomok, terek, szobrok, élő márványból emelt új
alkotások erősítik meg Vitruvius klasszikus szabályait)

CONSTANTIJN HUYGENS¹

Margitot, IV. Béla király 1270-ben, más vélemények szerint 1271-ben² elhunyt leányát a margitszigeti domonkos apáca kolostorban temették el. Temetéséről és első síremlékének nem sokkal ezután történt elkészítéséről az 1276-ban és röviddel utána íródott, második szenttéavatási jegyzőkönyv számol be (ezeket az adatokat az első, eltűnt jegyzőkönyvet is felhasználó, 1275 körül valószínűleg Marcellus provinciális által írott korai legenda nem említi), és lényegében ehhez hasonlóan írja le az 1340 táján készült ún. Nápolyi Legenda. Az ugyanebben a kolostorban élt szigeti apáca, Ráskai Lea, aki a síremléket bizonyosan látta, az 1510 táján általa másolt, magyar nyelvű legendában újabb adalékokkal szolgált.

A holttestet a kolostor templomában, a Máriának szentelt főoltár előtt temették el. A sírgödör tizenkét napig nyitva állt, csak a temetést követő tizennegyedik napon fedte le egy durva, faragatlan kővel Albert és Péter kőfaragó, akik Lombardiából származtak. Ugyanők készítették két-három hónap alatt a végleges, márványból faragott sírkövet, amely Ráskai Lea megjegyzése szerint vörös márványból készült:

„... postquam ista sancta Margaretha mortua fuit, stetit per duodecim dies in quodam scrinio de ligno, posito in quadam fovea ante altare, quod est in ecclesia, et non fuit coopertum istud scrinium de terra, nec de aliquo alio, nisi cum cooperculo suo ...”³ és „... feci poni corpus predictae virginis Margarethe in quadam arca de ligno, quam feci fieri propter hoc, et ligavi cum virculis ferreis, et [...] postea portata fuit dicta arca cum corpore ipsius sancte Margarethe et posita in quadam fovea ante altare virginis gloriose, eo in loco in quo modo est, [...] et [...] magistris lapicidis Alberto et Petro Lombardis, quod die decimo quarto posuerunt lapidem rudem super arca ipsa, [...] et postea lapidibus marmoreis per magistros predictos (apparatis), dum removissent lapidem predictum post duos, vel tres menses, ut apponerent ibi lapides marmoreos, tunc noviter apparatus ...”⁴

¹ HUYGENS, C., *De Vita Propria*. Ed. BLOOM, F. R. E. 2002. 744–745. verssor, idézte: KONRAD OTTENHEYM, *ex patriis erroribus expurgandis*. Constantijn Huygens's quest for the 'true' principles of architecture in 17th century Holland. Előadás a „Past Perfected. Antiquity and its Reinventions” című CIHA-kollokviumon, Los Angeles, 2006. április 6–8.

² 1270: *Kronológia* 1981. 163.; 1271: KNAUZ 1868. 10.; *Kronológia* 2006. 337.

³ *Mon. Vespr.* I. 234. (Judit apáca vallomása); magyar fordítása: *Árpád-házi* 1999. 140.

⁴ *Mon. Vespr.* I. 291. (Mihály provinciális vallomása); magyar fordítása: *Árpád-házi* 1999. 207.

„... die autem XIII-o duo lapicide supra ipsam arcam ligneam rudem lapidem posuerunt, demum post duos uel tres menses reuoluentes lapidem illum rudem apposuerunt tumbam marmoream diebus intermedijs preparatam et decentibus sculpturis hornatum ...”.⁵

„Mykoron ez zent zvz ez gyarlo vilagbol ky mult volna, annak vtanna harmad napon az provincialis chinaltata fabol egy jgen erevs zekrent, es jgen erevssen meg vasaztata, erevsehtete vasakal es vas karikakal. Ennek vtanna bele tevek zent margyt azzonnak ev zent testet. Ezenkeppen veue eztergamy ersek, vacy pisppek, obuday prepost, fraterevknek sororoknak sokassagaul az zekrent kyben vala zent margyt azzonnak teste, az ev zent testevel evzve, es vyvek az zent egy hazba az boldog azzonnak oltara eleyben, az nagy oltar eleyben, nagy tyztessege. [...] Ezenkeppen veueek az zekrent zent margyt azzonnak testeuel evzve, es be bochatok az fevldben egy verevmbe auagy serben, kyt astanak vala az nagy oltarnak elevtte, az ev zent testenek, es be nem fevdek fevldel, zent margyt azzonnak testet, sem valamyvel egyebel, hanem chak az ev zem fedelecheevel. Ezenkeppen alla be fevdetlen zent margyt azzonnak teste tyzenkeet napiglan. [...] Ez jdeven az seerre meeg kevuet nem tevttek vala, de zent margyt azzonnak el temese vtan tyzenneged napon tevnek egy otromba faragatlan kevuet az zekrenre auagy koporsora felyvl, vgy mondnak vala az kevmyves mesterek, kyket hoztak vala lombardiabol, egyknek vala neue albert, masyknak petevr, hog mykoron az kevuet az seerre teueek nagy edes illatot erzenek. Ennek vtanna ez felyvl meg mondot kevmyves mesterevk faraganak koporsot zent margyt azzonnak verevs marvanbol, kyben mastan es fekzyk ez zent zvz. Mykoron ez koporso meg kezevlt volna, keet auagy harom holnap vtan, es mykoron az mesterevk el vettek volna az eleby faragatlan kevuet az seerrevl, es akarnayak az verevs marvan koporsot az seerre tenny, legottan hog megnytottak volna az seert, es akarnayak rea tenny az verevs marvant koporsot ...”.⁶

Egy Margit halála után történt csoda leírásakor Ráskai Lea azt is megemlítette, hogy a csodás jelenetet Margit fehér márvány síremlékén is ábrázolták: „Ez felyvl meg mondot gyermeknek fel tamadasarol valo choda tetele zent margyt azzonnak, meg vagyon faraguan az zent margyt azzonnak koporsoyan, kyt faragtanak feyer maruan kevbevl.”⁷

A síremlékállításra és annak technikai lebonyolítására vonatkozó, igen csak szerény hazai forrásanyagban ezek az odavetett megjegyzések meglehetősen előkelő helyet foglalnak el adatgazdagságukkal. Egyedül innen szerezhetünk például tudomást arról az egyébként nyilván nem is túl ritka gyakorlatról, hogy azokban az esetekben, amikor az elhunyt nem gondoskodott még életében a saját sírkövérről, a végső sírfedél elkészültéig valamiféle ideiglenes megoldást kellett találni a sírgödör

⁵ KNAUZ 1868. 114.

⁶ RÁSKAI 1510. 52r-v, 54r-v; *Nyelvemléktár* 1879. 35, 37.; GOMBOS 1937–38. II. 1518-1519.; *Szent Margit* 1990. 241, 243, 245, 251, 253.

⁷ RÁSKAI 1510. 81r; *Nyelvemléktár* 1879. 58.; GOMBOS 1937–38. II. 1531-1532.; *Szent Margit* 1990. 251, 359.

lefedésére minden olyan helyen, ahol a padlózat folyamatos burkolatáról az állandó használat miatt időlegesen sem lehetett lemondani. Margit sírjára a halálát követő tizennegyedik napon helyezték el egy „otromba faragatlan követ” ugyanazok a lombardiai származású kőfaragók, akik aztán a végső fedkővet is elkészítették vörös márványból. Analógiaként említhető Bölcs Róbert nápolyi király második feleségének, Mallorcai Sancia királynénak (†1345) az esete, akit először egy egyszerű sírkő („sepulchro lapideo”) alá temettek az általa alapított, nápolyi S. Croce kolostortemplomának apácakórusában, és maradványait csak hét évvel később helyezték át az ugyanazon a helyen felállított, szobrok tartotta márványszarkofágba.⁸ Hasonló esetről maradtak fenn adatok Rotterdami Erasmus (†1536) bázeli sírjával kapcsolatban. Első, gyengén megmunkált sírkövére csak nevét vésték fel. A következő évben vörös homokkőből állított neki sírkövet örököse, ezen hosszabb szöveg és egy allegorikus ábrázolás volt (a kő 11 guldenbe került, egy továbbit fizettek a felirat kifestéséért). 1538-ban az örökös és a testamentum két végrehajtója márványból készítette el a ma is meglévő, rendkívül hosszú feliratú, végleges sírkövet, ennek költsége 61 guldenra rúgott.⁹

10.1. Márvány

A források alapján tehát 1510-ben Szent Margit sírja fölött két síremlék is állt, az egyiket vörös márványból készítették halálát követően (az anyag színét a latin források nem, csupán Ráskai Lea írta le, így a kő az ő korában is látható volt még), a másikat pedig fehér márványból faragták. Ez utóbbinak maradványaival azonosítható az a száznál több, fehér márvány töredék — domborművek (583. kép), párkányok, szobrokkal díszített oszlopok részletei —, amelyek többsége a 20. században folytatott ásatások során került napvilágra.¹⁰ Balogh Jolán ismerte fel, hogy a faragványok stílusa Tino di Camaino műhelye felé mutat, az összefüggést pedig Tino nápolyi alkalmazása és a magyar Anjou-udvarnak a nápolyi Anjoukkal az 1330-as években való szoros kapcsolata jól magyarázhatja.¹¹

A töredékek hátoldalán és oldalfelületein található hornyok alapján rekonstruálható a síremlék vasváza. A függőleges tartók hornya a szarkofág és a párkányok sarkán, valamint az oszlopokon is megtalálható, így ezek egy rúdon egymás után felfűzve helyezkedtek el. A két különböző profilú párkánnyal keretelt szarkofág sarkain kisebb szobrok álltak. Az oldalakat alkotó, a Margit-legenda jeleneteit ábrázoló, domborműves márványtáblák száma — a dombormű-töredékek

⁸ BOCK 2001. 252-255.

⁹ HÜPI 1968. 311.

¹⁰ LUX 1938a. 5-6, 12.; 10-11. kép; HORVÁTH 1941. 13-15, 2*.; VII-X. tábla; HORVÁTH 1944b. 10-27.; 1-12. kép; LUX 1944. 34-36.; 13-16. kép; BALOGH 1953b. 107-109.; 1-3, 5-6, 8. kép; LŐVEI 1980. 180-221.; 3-32. kép

¹¹ BALOGH 1953b.

hátoldalának eltérő faragása alapján — legalább hét volt. Legvalószínűbb, hogy a nyolc táblából álló szarkofágot hat oszlop támasztotta alá. (617. kép) Ez a felépítési forma lehetővé tehetette, hogy az 1271-ben vörös márványból készített síremlék a később fölé épített fehér márvány síremlék alatt még a 16. század elején is látható legyen.

Az oszlopok tartotta, jelenetekkel díszített, fehér márványból faragott szarkofág (*arca*) típusa Szent Domonkosnak Niccolo Pisano által faragott, bolognai síremlékén jelent meg 1264–1267 között (1353. kép), de követőkre csak a 14. században talált. Az ugyancsak domonkos rendi Szent Péter mártír milánói síremléke (1354. kép) esetében ez a követés tudatos volt: a domonkos rendi szentek tiszteletét támogató, az 1334-es rendi generális káptalanon közzétett felhívás nyomán a milánói San Eustorgio-kolostor szerzetesei Szent Domonkos síremlékéhez formában és anyagban hasonlót („in forma et materie simile”¹²) készítették Péter mártír tiszteletére is Giovanni di Balduccioval, 1335–1339 között. Ez a két síremlék nagyon sokban hasonlít a Margit-síremlék rekonstruált képéhez, aligha véletlenül. A rendi határozat és a milánói példa feltehetően az ugyanakkor, 1335-ben Magyarországra küldött „vicarius generalis”, a felső-lombardiai származású és így a milánói terveket feltehetően jól ismerő Franciscus de Beluno közreműködésével érvényesült Magyarországon, a domonkos rend szentként tisztelt helyi példaképe, Árpádházi Margit új, a korábbinál reprezentatívabb, második síremléke elkészítésével.¹³ Az új síremlék, domonkos rendi típusával és az udvar nemzetközi-családi kapcsolataival magyarázható stílusával, azon erőfeszítések tanúja, amelyeket a rend és a magyarországi Anjouk fejtettek ki Margit még az 1270-es években elakadt szentté avatási folyamatának felújítása és eredményes befejezése érdekében.¹⁴

A második Margit-síremléknek nem csupán típusa és stílusa különleges a középkor magyarországi emléanyagában, helyenként halvány szürkés foltokat tartalmazó, kristályos, fehéres márvány anyaga maga is kivételes — valószínűleg nem csupán felépítése, megjelenése szempontjából, de anyagi valójában is importmű.¹⁵ Ennek az importnak a jellege azonban egyelőre nem világos. A kristályos márvány a Kárpát-medence kőzetei között idegen, a természettudományos vizsgálatok szerint azonban nem is a gyakori itáliai és Égei-tengeri bányákból származtatható.¹⁶ Máshonnan indult tehát a stílust a kezében-fejében hordozó kőfaragó, mint ahol — esetleg valahol a Keleti-Alpok vidékén — a kőanyagot kibányászták. A bányahelyre kiküldött és ott dolgozó mester ugyanúgy elképzelhető, mint a nyersanyagot

¹² MOFPH 1899. 233.

¹³ LŐVEI 1980; LŐVEI 1981a.

¹⁴ I. Károly negyedik felesége, Łokietek Erzsébet ez irányú törekvésekről: KLANICZAY 2006. 448-449.; tevékenységének az uralkodói támogatással Európa-szerte „kiépülő” dinasztikus szentkultuszokba illeszkedő voltáról: KLANICZAY 2000. 266-271.

¹⁵ A kőanyag az építmény pusztulása során, részben pedig a földben további elszíneződéseket is elszenvedett.

¹⁶ Anyagvizsgálatra a BTM három töredéke esetében került sor, a MTA Geokémiai Kutatóintézetében.

útközben beszerző, majd az érdemi munkát a célban, jelesen Budán elvégző kézműves, de a nyersanyag beszerzését és Budára küldését a kőfaragótól függetlenül, a rendi kapcsolatok mentén is el lehet képzelni.

Felvethető pannóniai római kőfaragványok nyersanyagként való felhasználása is, hiszen azok a Dunántúlon, Buda környékén is jelentős számban lehettek láthatók, voltak hozzáférhetők a középkor folyamán is. Ilyen másodlagos használatnak, korábbi faragásoknak mindenesetre a töredékeken semmilyen nyoma nem látható. A valódi márványból készített római faragványok azonban eredetileg sem voltak igazán gyakoriak Pannóniában, hiszen a szállítás Itáliából vagy akár az Alpok vidékéről meglehetősen költséges volt.¹⁷ Ma márványból faragott római szarkofág mindössze négy ismert a Dunántúlon (Savaria/Szombathelyen, Sopiana/Pécsen, valamint Szekszárdon), és éppen a Budához közeli egykori Aquincumból nagyobb méretű márványszobor is csak néhány került elő.¹⁸ Egyes középkori síremlékeknél azért római faragvány másodlagos felhasználása is biztosíthatta a valódi márvány alapanyagot, így Ghenadie papnak (†1505) az erdélyi Kolcváron (Colt, Románia), a malomvízi ortodox templom nyugati homlokzata előtt, a bejárat bal oldalán elhelyezett sírköve esetében.¹⁹ Egyetlen további olyan sírkőtöredék említhető, amely láthatóan kristályos fehér mészkőből, alighanem valóban márványból készült (természettudományos anyag-meghatározásáról azonban nem ismert adat): egy a sírlap feliratrészlete — *[domin]a barbara (con)toralis mag[nifici domini]* — alapján az arisztokrácia körébe tartozott Borbála finom faragású, figurális sírkövének töredéke (1434. kép) Zágrábban (Zagreb, Horvátország).²⁰ Irodalmi említés maradt csak fenn Laki Tuz Osvát zágrábi püspök (†1499) elpusztult sírkövének ugyancsak fehér márvány anyagáról²¹ — ez a reneszánsz jelentkezésének időszakában már nem is elképzelhetetlen.

Több olyan középkori síremlék akad, amellyel kapcsolatban az irodalom márványt említ, ezek azonban nem valódi, kristályos, átalakult kőzetekből készültek, igaz, a csiszolt vagy a járkálástól fényesre csiszolódott felület a geológiai szempontból hevenyészett meghatározáshoz adhat némi vizuális alapot; az efféle pontatlanságok mindenesetre inkább még a 18–19. századi leírások, említések jellemzői. (Meg kell jegyezni, hogy a világítás nélküli, gyakran sötét templomokban található, nem egyszer át is festett faragványok esetében a pontos geológiai meghatározás akkor is nehézségekbe ütközhetett volna, ha rendelkezésre állt volna a szaktudás, és meglett volna az igény erre.) Például Szécsi András erdélyi püspök

¹⁷ Az Alpok délkeleti nyúlványainak római márványfaragványairól, a márvány bányászatáról, szállításáról a szlovéniai Mariborban rendezett kiállításról: DJURIĆ 2004. 147-167., katalógusrész: 168-203. (DJURIĆ, B.—BITENC, P.—KOPRIVNIK, V.)

¹⁸ TÓTH 2007c. 109.; az aquincumi márványfaragványok eredetvizsgálatairól: MÜLLER 1999.

¹⁹ MOLDOVAN 1853. 284.; RUSU 1989. 27.; 9. kép; RUSU 1997. 113-114, 117.; 13. tábla

²⁰ Hrvatski povijesni muzej, ltsz. 6733.: BRUNŠMID 1912. 49. (887. sz.); VALENTIĆ 1969. 26-27. (11. sz.); *Riznica* 1987. 56. (kat. sz. 12s); *Sveti trag* 1994b. 166. (14. kat. sz., PRISTER, L.); VALENTIĆ—PRISTER 2002. 24, 25. (16. kat. sz.)

²¹ KOVAČEVIĆ fol. 81r; KUKULJEVIĆ 1891. 326. (1124. sz.); BRUNŠMID 1912. 56.

(†1356) durva mészkőből faragott sírkövét²² (186. kép) szürke, illetve sárgás márványból valónak is mondták,²³ az I. Andráshoz kötött, 11. századi tihanyi sírkőlap²⁴ (965-966. kép) sárgás színű, tömött mészkő anyagával kapcsolatban is olvasható a fehér márvány meghatározás vagy egyszerűen a „márványtábla”, „márványkoporsó” megnevezés,²⁵ Szentléleki Ákos fia Miklós (†1516) Buda környéki márgából faragott csatkai sírlapját²⁶ (293-294. kép) is fehéres márvány anyagúnak tartották²⁷. Gagyai Péter fia László (†1392?) felsőgagyai sírkövét²⁸ (297. kép) vulkáni tufából készítették, a 19. század elején mégis márványkőként említették.²⁹ A Márton kőfaragó kalocsai sírfeliratát hordozó mészkőkváder³⁰ (242. kép) is feltűnik márványtábla töredékeként, Henszlmann Imre egyenesen a kőfaragó kiemelkedő szerepére következtetett a nem mindennapi anyagból.³¹ Tárnokházi István olvasókanonok (+1430) fehéres mészkőből faragott kalocsai sírlapjának³² (301-302. kép) anyagát először barnássárga márványként írták le.³³ Corvin János herceg, horvát bán (†1504) nagyon erősen lekopott, lepoglavai (Horvátország) sírlapja³⁴ (70. kép) puha homokkőből készült, márványként való megnevezése teljesen alaptalan.³⁵ A Szürtei család egy tagjának a 15. század közepe táján állított, figurális sírköve³⁶ Szürtén (Strumkivka, Ukrajna; 1364-1367. kép) alighanem durva szemcseszerkezetű vulkáni tufa anyagú, amely azonban újabban fehér márványként jelent meg az irodalomban.³⁷ A székesfehérvári István-szarkofágot (541-552. kép) budai mészkőből³⁸

²² SZEREDAI 1791. 17.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 22-23, 24, 25, 28, 31, 51, 65. (97, 99. jegyzet); 8. tábla; DERCSÉNYI 1941. 108, 109.; XIV/1. kép; ENTZ 1958. 138, 168.; 178. kép

²³ DIVALD 1927. 108.; LŐVEI-VARGA 1987. 340.

²⁴ Monografikus feldolgoása: UZSOKI 1984.

²⁵ Hazai Tudósítások ... II (1807) 145.; EITELBERGER 1856. 81, 120-121.; 19. kép

²⁶ RÓMER 1860. 93.; GEREVICH 1959. 313, 315, 317.; 5, 14. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 677, 686-687. (Kat.-Nr. 840c, BALOGH, J.)

²⁷ JAKOSICS, *Collectae* 101.

²⁸ CSOMA 1887a. 117-120.; CSERGHEŐ—CSOMA 1890a. 5-11, 24.; *Abauj-Torna* 1896. 301-302.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 19, 63. (73. jegyzet); LŐVEI-VARGA 1987. I. 462, 588.; II. 1219. kép

²⁹ Viczmandy Lajos felsőgagyai plébános leírását idézve: FUXHOFFER 1803. I. 226.; FUXHOFFER—CZINÁR 1858. 290.; RUPP 1872. 290-291.

³⁰ HENSZLMANN 1873. 75-79.; 19. kép; GEREVICH 1938a. 71-72.; TAKÁCS 2000. 314, 334. (58. jegyzet)

³¹ HENSZLMANN 1873. 75-79.; HENSZLMANN 1875/76. 150.

³² WINKLER 1929. 130-132.; 84. kép; HORVÁTH 1980b. 16.

³³ ROSTY Kálmán levele Ipolyi Arnoldnak, Kalocsa, 1875. XI. 16., OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 1710/I. f. 208.

³⁴ KUKULJEVIĆ 1891. 120-121. (406, 407. sz.); FRAKNÓI 1896. 374, 629, 678.; KLAIĆ 1904. 233.; SCHÖNHERR 1905. 109-114.; 82. kép

³⁵ KUKULJEVIĆ 1885. 36.

³⁶ CSERGHEŐ—CSOMA 1890a. 46-49.; KOVÁCS—HORVÁTH 2002. 47.; 34. kép

³⁷ KOVÁCS—HORVÁTH 2002. 47.

készült, római szarkofágból faragták át. Anyagát kezdetben márványként is említették.³⁹ A tetejeként azonosított egyik – egyébként vöröses elszíneződéseket valóban mutató – töredéket, oromzatában kereszt mellett stilizált liliomhoz hasonló életfával (540. kép), korábban az I. (Nagy) Lajos sírkápolnájához tartozó, vörös márvány töredékként szerepeltették.⁴⁰ Alsáni Bálint bíboros pécsi püspök (†1408) síremlékét⁴¹ (410-411. kép) Henszlmann fehér márványból valónak írta,⁴² valójában különleges, sárgás tömött jellegű mészkőből való.

10.2. Vörös márvány

Az említett példák a 18. század végi, 19-20. századi szóhasználatról tanúskodnak, és valójában kivételesnek számítanak. A „márvány” kifejezés használata azonban nem az újkorban kezdődött, ráadásul a fentieknél lényegesen szélesebb körben. Történeti szempontból ugyanis a „márvány” nemcsak a magyarországi síremlékek, de az egész középkori és újkori magyarországi kőfaragás szempontjából lényegében a vörös márványt jelenti már a középkor óta, ahogy erre írásos források egész sora utal.

Thuróczy János elbeszélése szerint Kis Károly székesfehérvári koronázásakor Mária királynő és anyja, Erzsébet királyné Lajos király sírkápolnájában az elhunyt uralkodó sírkövét átölelve a vörös márványt könnyeik záporával árasztották el: „Dum marmoream [...] regis conscipiunt figuram, [...] et rubentem imbribus lachrymarum lapidem inundant.”⁴³ A székesfehérvári királyi bazilika Anjou-kápolnájának síremlékeihez számos faragvány kapcsolható (521-536. kép), köztük egy uralkodói szarkofágfedlap fej- és törzstöredéke is, ez valószínűleg Nagy Lajos ábrázolása.⁴⁴

Ernuszt János szlavón bán halálának évében, 1476-ban kelt végrendeletében meghagyta, hogy a budai Nagyboldogasszony-templom temetőjében álló, általa alapított kápolnába temessék, és címeres síremlékét abból a márványlapból faragják ki, amely a templom temetőjében feküdt: „... item lapis marmoreus qui in cimiterio

³⁸ DIVALD 1927. 21.; POLGÁR 1936. 24.; TÓTH 2007b. 29.; TÓTH 2007c. 109.; Gellért-hegyi mészkőként határozta meg: PAPP 1938. 362., vö. KERTÉSZ 1985. 411.

³⁹ SZVORÉNYI 1850–51. 406.

⁴⁰ MARSCHALL 1930. 47.; HEKLER 1932. 39.

⁴¹ HENSZLMANN 1870. 270-272, 372.; 134.kép; SZŐNYI 1906. 241-244. (769. sz.); 258. kép; VERNEI-KRONBERGER 1939. 25-26, 27.; MAROSI 1983a. 108.; 105. kép; LŐVEI-VARGA 1987. I. 591.; II. 1239. kép; LŐVEI 1987b. 300-301. (Sz.59. kat. sz.); VÁRADY 1999a. 11, 32-33, 54-55. (18. sz.); 12, 32/1. kép

⁴² HENSZLMANN 1871a. 14.

⁴³ THURÓCZY 1985. 200.; THURÓCZY 1980. 290-291.

⁴⁴ LŐVEI 1982. 183-203, különösen 192, 200-201. (107. kat. sz.); LŐVEI 2004a. 78-81, 84.; 141-144. kép

iacet ...”.⁴⁵ A templom helyreállítása során előkerült, felirattöredéke alapján egy szlavón bán síremlékéhez tartozó darabról (117. kép) joggal állítja a szakirodalom, hogy Ernuszt Jánosé lehet.⁴⁶ Perneszi Pálné Szapolyai Orsolya (†1500) vörös márványból faragott sírkövén a porvai templomban (340. kép) a körirat *EPITHAPHIUM AD MARMOREM* kifejezéssel kezdődik.⁴⁷ Szapolyai Imre (†1487) és Szapolyai István (†1499) nádorok szarkofágjainak 1510-ből való leírásában a „marmoreis in tumulis subtili arte” jelzős szerkezet szerepel.⁴⁸ A két síremlék vörös márvány fedlapja (388-393, 482-489. kép) a szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) prépostsági templomban ma is látható.⁴⁹ Illésházi Mátyás gyulafehérvári prépost (†1510) 1509-ben kelt végrendeletében kérte, hogy téglából emelt sírjára márványkövet helyezzenek: „... exlateribus construere seu fundare unum sepulcrum et desuper fieri ac fabricari unum lapidem marmorenssem ...”.⁵⁰ A vörös márvány sírkőlap (330. kép) teljes épségben fennmaradt az illésházi (Eliasdice, Szlovákia) templomban.⁵¹

Azonosítani lehetett Esztergomban a vár Vitéz János-féle palotájának Dunára néző, egykor konzolokon nyugodott, zárt erkélyes függőfolyosójából a nagyméretű járdalemezeket⁵² – megfelel ez Bonfini 15. század végi leírásának, miszerint az érsek a palota előtt vörös márványból folyosót emeltetett: „... ante triclinium e rubro marmore ambulacrum cum duplici podio et superbissimum extruxit.”⁵³ Heltai Gáspárnál ez úgy jelentkezik, hogy a főpap „egy szép kerengőt tiszta piros márvány kövekből ...” építtetett.⁵⁴

A visegrádi palota Mátyás-kori állapotának leírásában Bonfini márvány kutakat („marmorei fontes”) említett,⁵⁵ Oláh Miklós pedig vörös márványból csodálatos módon elkészített kútról („... fons miro artificio ex rubro fabricatus marmore ...”) számolt be⁵⁶. A palota területén több Mátyás-kori kút vörös márvány

⁴⁵ NAGY–VÉGHELY–NAGY 1890. 609.

⁴⁶ BALOGH 1966. I. 297, 298, 699, 719.; II. 326. kép; Részletesebben ld. korábban, a „Megbízók és készítettők” című fejezetben.

⁴⁷ AUGUSZT 1880. 220-221.; BÉKEFI 1907. 236-237.; 100. kép

⁴⁸ MIKÓ 1983. 59., hivatkozik: WAGNER, C.: *Analecta Scepusii sacri et profani. Tyrnaviae 1776. Pars prima.* 360.

⁴⁹ *Matthias Corvinus* 1982. 683-684. (Kat.-Nr. 836-837, BALOGH, J.); Abb. 18-19; LUXOVÁ 2003. 332.; 275. kép; VARGA 2008a. 276-277.

⁵⁰ *Illésházy* 1878. 655-657.

⁵¹ IPOLYI 1859a. 100-101.; I/8. kép; VERNEI-KRONBERGER 1939. 50-51.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 166. (150. jegyzet); 59. kép; LŐVEI 2006a. 134.; Abb. 11; Részletesebben ld. korábban, a „Megbízók és készítettők” című fejezetben.

⁵² HORVÁTH–VUKOV 1986. 22, 28-30.; 35-36. kép

⁵³ BONFINI 1941. p. 47. = 4.3.99.

⁵⁴ HELTAI 1789. II. 120.

⁵⁵ BONFINI 1903. 56.

⁵⁶ OLÁH 1983. 10-12.; DERCSÉNYI 1958. II. 419.

töredékei is előkerültek.⁵⁷ (Az Oláh Miklósnál szereplő, fehér márvány jelentésű alabástrom említése viszont kútleletekkel nem igazolható.⁵⁸)

A márvány kifejezés használatára hozható példákat még lehetne folytatni; álljon itt még néhány, napjainkra nem fennmaradt emlékre vonatkozó forrásadat: V. István királyt (†1272) a Margit-legenda 1510 táján készült, magyar nyelvű másolata szerint „... az magas verevs maruan kev koporso alat ...” temették el,⁵⁹ Árpádházi Margit fentebb részletesebben bemutatott sírjára pedig a Lombardiából származó Albert és Péter kőfaragó készített márványból sírkövet („lapides marmoreos”), amelyet a magyar nyelvű legenda egyenesen „verevs marvanbol” valónak mondott.⁶⁰ Sóvágó Vince 1509. évi végrendeletében 15 font dénárt hagyott arra a célra, hogy a soproni Szent Mihály-plébániatemplomban lévő sírjára márvány síremléket („eyn marbelstayn”) állítsanak.⁶¹

Estei Hippolit püspöksége idején, az 1506. július 24-én villámcsapás következtében leégett székesegyház újjáépítése során a nyugati tornyok közötti előcsarnok középtengelyéből a Boldogságos Szűz oltára elé helyezték át az 1361-ben elhunyt (Dörögdi) II. Miklós püspök sírját, amelyre új síremléket állítottak. A helyreállítás legelső, a számadó budai beszerzéseivel kapcsolatos kifizetések között szereplő költségtétel szerint a püspök képmásával és felirattal díszített sírkövet Pesten egy olasz mester faragta vörös márványból, 25 forintért: „Item feci sepulcrum Nicolai episcopi de novo preparare ante altarem [!] Beate Virginis, quia erat ultra modum incommoditas in ecclesia, quia in transito in medio erat ab uno Italo in Pesth de rubeo marmoreo [!] cum imagine et litteris pro florenis 25 (fl. viginti quinque).”⁶²

A geológusok szemében mindegyik fent említett faragvány — és ez az elpusztult emlékekről is bizton állítható — anyaga a földtörténet alsó- és középső-jura időszakában keletkezett tömött vörös mészkő, vagyis nem egy átalakult (metamorf) karbonátos kőzet, nem márvány, hanem zömében finom mészsizapból álló, különféle ősmaradványokat tartalmazó, tengeri üledékes kőzet, mészkő.⁶³ A középkori (és lényegében ugyanígy az újkori és a mai) napi

⁵⁷ DERCSÉNYI 1958. II. 424, 426, 429, 440-442.; 455-460, 462, 475-478. kép; *Pannonia Regia* 1994. 335-336. (VII-6. kat. sz., BUZÁS G.—MIKÓ Á.); BUZÁS—RÉTI—SZŐNYI 2001; BUZÁS 2008. 324-325.; *Mátyás király* 2008a. 340-342. (9.14. kat. sz., PÓCS D.9); 342-344. (9.15-16. kat. sz., BUZÁS G.)

⁵⁸ BUZÁS 2008. 325, 326. (20. jegyzet)

⁵⁹ GOMBOS 1937—38. II. 1542.

⁶⁰ *Mon. Vespr.* I 291.; GOMBOS 1937—38. II. 1518-1519.

⁶¹ HÁZI 1921—1943. II/1. 315.; HÁZI 1939. 104.

⁶² Ippolito d'Este számadáskönyvei: Modena, Archivio di Stato, Camera Ducale casa amministrazione cardinale Ippolito primo d'Este, Vescovado d'Agria. Registri 1507-1508. 92. köteg, 9. kötet, fol. 118a. Másolata az egri Dobó István Vármúzeum Történeti Adattárában: R.A.77-27.; DÉTSHY 1964a. 160.; DÉTSHY 1964b. 1, 6, 12. (23. jegyzet)

⁶³ KIESLINGER 1964a. 148.; KERTÉSZ 1982. 194, 199, 202.; GRIMM 1984. 7-26.; GRIMM 1990. Gestein Nr. 177, 178, 180, 183.; LŐVEI—PINTÉR—BAJNÓCZI—TÓTH 2007.

szóhasználat szerint azonban ez a jól csiszolható kőanyag márvány.⁶⁴ Ha pedig a megbízó, a felhasználó a források tanúsága szerint márványnak tartotta — és ez a névhasználat a jól csiszolhatóságon kívül a reprezentatív, drága anyag iránti magasabb megbízói igény tanúja is —, akkor a művészettörténész, az építészettörténész által is márványnak kell tekinteni, még ha korunk természettudománya számára ez a megnevezés pontatlan is.

A magyarországi vörös mészkőhöz igen hasonló, Salzburg környéki kőanyag az osztrák és német forrásokban — a magyarországiaknál jóval számosabb esetben — ugyancsak kizárólag márvánként fordul elő. Regina Pfäffinger, a salzburgi Nonnberg bencés apáca kolostor apátnője (+1516) halála előtt tíz évvel egy márványkövet vett sírjára („ain Märbelstain zw unsern grebnis”), a vörös mészkő lap ma is megvan.⁶⁵ 1497–1499 között készült a kolostortemplom ma is pompázó, késő gótikus déli kapuzatának építészeti és szobrászati dísze — anyaga ugyancsak „marbelstain”, jellemző módon megkülönböztetéssel csak akkor éltek az elszámolásokban, ha a vörös márványban úsztatott fehér márványról szóltak: az „zway weisse stuckh marbelstainen” kifejezéssel szerepelt.⁶⁶ 1595-ben az ugyancsak salzburgi St. Peter kolostor vörös mészkő padlóburkoló kövei — „256 werchschieue marbelsteinen pflasterstein” — szerepelnek a számadásokban.⁶⁷ A német nyelvű művészettörténeti munkák is minden esetben vörös márványról írnak („Rotmarmor”),⁶⁸ és az anyaggal történeti szempontból foglalkozó külföldi geológusok és restaurátorok is ezt a kifejezést használják⁶⁹ — már csak a közérthetőség miatt is.

⁶⁴ A kifejezést — idézőjelbe téve — használja a geológiai szakirodalom is: FÜLÖP 1984. 70.; KŐFALVI 1980. 278, 279.; valamint az előző jegyzetben idézett művek. Az egyszerre természettudományi és művészettörténeti indíttatású LŐVEI–PINTÉR–BAJNÓCZI–TÓTH 2007 tanulmányban is idézőjelben szerepelt. A művészettörténeti irodalomban azonban a források szóhasználatának megfelelően a vörös márvány megnevezés minden további megjegyzés vagy megjelölés nélkül nyugodtan használható, jelen dolgozatban is így szerepel. Az érvényben lévő helyesírási szabályzat szerint a *fehér márvány* és a *vörös márvány* külön írandó, mint a márvány színéről tudósító jelzős szerkezet — hasonlóan egyébként a geológiában általánosan használt *vörös mészkő* kifejezéshez. A több kolléga által javasolt egybeírás mégis teljes mértékben indokolt, mivel elemzéseinkben nem vörös színű márványról, hanem egy közettípusról van szó, illetve már egy a két szó által közösen alkotott fogalomról. Jelen tanulmányban azonban, lévén egy az Akadémiának benyújtandó disszertáció, az akadémiai helyesírási szabályt követem.

⁶⁵ TIETZE 1911. 40; 56/2. kép

⁶⁶ TIETZE 1911. XXII, XCIV–XCV.

⁶⁷ TIETZE 1913. XLIV.

⁶⁸ PL. HALM 1911; LEONHARDT 1911; MAYR 1972.

⁶⁹ GRIMM–SNETHLAGE 1984; *Frauenkirche* 1986; PIERI [1950] 169.

10.2.1. A vörös márvány használata a 12–13. században

A Gerecse-hegység vörös mészkövét már a rómaiak ismerték, ha nagyobb távolságokra való szállításáról, jelentősebb szerepéről ekkor még nem is beszélhetünk. A lelőhely környékén – például Tokodon – már ebből a korból ismert csiszolt formában történt felhasználása is.⁷⁰ Többfelé, így Süttőn is előkerültek vörös mészkőből faragott, római mérföldkövek.⁷¹

A középkorban a vörös mészkő Esztergom vármegyéhez tartozó bányahelyeit kezdetben a király birtokolta. 1204 előtt adományozta Tardos egy részét Imre király az esztergomi káptalannak márványfejtésre („pro extrahendis marmoribus”), Süttőt pedig Zsigmond adta 1388-ban az esztergomi érseknek.⁷²

A gerecsei vörös márvány magas művészi igényű felhasználásának legkorábbi nyomai Esztergomban lelhetők fel. A Szent Adalbert-székesegyház 1196 előtt elkészült, impozáns, nyugati díszkapujának – *Porta speciosa* – alaptónusát a vörös színű kő adta, ebbe, mint alapba helyezték bele a fehér és a zöldes árnyalatú, sötét színű egyéb kőfajtákat is, a színpompás márványinkrusztáció berakásos technikájának megfelelően.⁷³ A székesegyház díszéhez egy berakásos márvány trónus, mintás padló, valamint részben inkrusztált, meglehetősen kiterjedt mértékű, például apszishoz tartozó belső falburkolat tartozott.⁷⁴ A palotakápolna rózsablakainak⁷⁵ belső ívköveit és sugarasan elhelyezett oszlopocskáit faragták vörös márványból, és a palota udvari homlokzatán ebből az anyagból készült ablakkeret is fennmaradt. A kápolnában és a palota több helyiségében vörös márványlapok alkották a padlót, a kápolna sekrestyéjében vörös márványlapokkal burkolt fali fülke is megmaradt, és a fal lapburkolatának néhány töredékes eleme is látható a padló fölött.⁷⁶ Az ezeket készítő, technikailag igen jól felkészült és a munkák nagy mennyisége alapján kiterjedt márványfaragó műhely, amelynek a márványbányákkal mindenképpen kapcsolatban kellett állnia, eleinte a királyi munkaszervezet része volt, ám amikor 1198-ban Imre király az esztergomi palotát az esztergomi érseknek ajándékozta, legalább részben az érsekség felügyelete alá kerülhetett – az adománylevélben befejezetlenként említett palota befejezéséhez nyújtott királyi segítség jele lehetett a tardosi márványbánya 1204 előtt történt,

⁷⁰ HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 336, 338.

⁷¹ *Esztergom* 1900. 110.

⁷² GYÖRFFY 1987. II. 313., illetve Zs.O. I. 82. (824. sz.)

⁷³ MAROSI 1971a; MAROSI 1984. 32-34, 199-200. (44. sz.); Abb. 9-14, 140-144, 147-149, 157-159, 162-169, 172-174.; TAKÁCS 1993; *Pannonia Regia* 1994. 234-236. (IV-3. kat. sz., TAKÁCS I., HORVÁTH I.); TAKÁCS 2004a.

⁷⁴ *Árpád-kori* 1978. 194-197. (123-124. sz., MAROSI E.); MAROSI 1984b. 61, 63-67, 200. (45, 47. sz.); Taf. XV; Abb. 174-179.; *Pannonia Regia* 1974. 234-236. (IV-3. kat. sz., TAKÁCS I., HORVÁTH I.); LŐVEI 2004c. 56-57.; TAKÁCS 2004a. 48. (22. jegyzet); *Esztergomi kőtár* 2004. 124. (8. sz., BUZÁS G.)

⁷⁵ LUX 1942a. 4.

⁷⁶ TAKÁCS 2004a. 50-51.; 9. kép; LŐVEI 2004c. 58.; 3. kép

említett eladományozása is. A *Porta speciosa* elemeinek vizsgálata egy, a kivitelezés menetében bekövetkezett tervváltozásra és egyben stílusváltásra is utal, az ezt végrehajtó, korai gótikus jellemzőket alkalmazó mester fellépése 1190 tájára tehető, a vörös márványt már kezdettől fogva felhasználó kapuépítés így az 1180-as években indulhatott. A 12. század utolsó negyedében tehát már jelentékeny bányászati tevékenységgel számolhatunk a Gerecse vörös mészkő lelőhelyein. A kapuépítést megkezdő műhely az itáliai „marmorarii”-hoz hasonlóan működő csoport lehetett, míg a tervváltoztatást végrehajtó, a ritka inkrusztált technikát alkalmazó mesterek Marosi Ernő szerint bizánci előképeket a Rajna-Maas vidéken továbbfejlesztő, korai gótikus stílust képviseltek.⁷⁷ Újabb a kutatás a berakásos technika Európában általánosabb, és különösen Itáliában szélesebb körű elterjedését hangsúlyozza.⁷⁸ Magának a vörös márványnak a „felfedezésében” feltétlenül szerepe lehetett a bizánci udvarban nevelkedett III. Béla királynak, a vörös márvány porfírhoz hasonló színe ugyanis a késő római császári hagyományokat folytató bizánci udvari reprezentáció egyik kifejezési formáját volt hivatva pótolni.⁷⁹ A porfír a késő római, majd a bizánci császárok, de a bizánci udvari hagyományokat utánzó, 12. századi szicíliai normann királyok síremlékeinél is igen fontos szerepet játszott.⁸⁰

A 12. század végének, 13. század elejének jellegzetes sírkőtípusát alkották a „prizmaszerű”, a széleken lapos, széles élszedéssel tagolt sírkövek Pankotán (Pinkota, Románia), Egerben, Zircen (976-980, 1270-1275. kép).⁸¹ A típus legnépesebb, vörös márvány anyagú együttese a 13. század elejéről egy esztergomi márványfaragó műhelyhez köthető (243-244, 1276. kép), és az esztergomiakhoz hasonló sírkövek töredékei a vértesszentkereszti,⁸² pilisszentkereszti⁸³ és Csongrád-ellésmonostori⁸⁴

⁷⁷ MAROSI 1971a. 171-229.; MAROSI 1984b. 32-34.; Abb. 9-14, 120, 140-144, 147-149, 155-169, 172-180; *Pannonia Regia* 1994. 159-170. (I-82. sz., BODA Zs., MAROSI E., HORVÁTH I., TAKÁCS I.); az esztergomi berakásos faragványokról, az idők folyamán változó technikáról: TAKÁCS 1988. 126, 128-129. (43. jegyzet)

⁷⁸ BUZÁS 2004d. 18.

⁷⁹ LŐVEI 1992. 5.; LŐVEI 2002c. 412.; LŐVEI 2004c. 59.

⁸⁰ VASILIEV 1948. 3-26.; DEÉR 1959; VARGA 1993; MALGOUYRES 2003; A porfír így — eltekintve a drágakövektől — a 12–13. századig mindenképpen a középkori „kő-hierarchia” élén helyezkedett el. Az európai kőanyagok összefoglaló és összehasonlító ikonológiai vizsgálata egyelőre hiányzik; a műalkotásokhoz felhasznált anyagok ikonológiájáról írott, egyébként alapvető tanulmány, a kőanyagokról csak az aacheni palotakápolna kapcsán röviden szól: BANDMANN 1969., különösen 78.; ennél éppen a vörös márvánnyal kapcsolatban többet mond, bár bizonyos heraldikai vonatkozású feltételezései aligha igazolhatók: MOJZER 1971. 32-34.; ld. még: KEMP 1975; RAFF, T., *Die Sprache der Materialien*. München 1994. (recenziója: LEIN, E., *Gold hat nicht immer den höchsten Wert. Neue Forschungen zur Bedeutung von Werkstoffen in der Kunst*. Frankfurter Rundschau, 7. Februar 1995, Nr. 32.); LEIN 1997.

⁸¹ Ld. korábban az „A templomi síremlékek és rokonemlékek típusai a középkori Magyarországon” című fejezet „Prizmaszerűen élszedett sírkövek” alfejezetében.

⁸² MEZŐSINÉ 1993. 70.; ALTMANN–LŐVEI 2004. 14.

⁸³ ALTMANN–LŐVEI 2004. 14.

kolostorokból, valamint késői példaként a tatárjárást követően alapított budai ferences kolostorból (1277-1278. kép) is előkerültek⁸⁵.

Az 1200 körüli, vörös márványból faragott sírlapok egy részén a gondosan csiszolt felületen párhuzamos sorokban futó, vésett, leoninusi versekből álló felirat nemcsak az elhunytá emlékeztetett, de szépen formált betűi díszítették is a kőlapokat (243-244. kép).⁸⁶ Egy hasonlóan verses feliratú tábla, Apolinaris sírköve a székesfehérvári prépostsági templomból (245. kép), a vörös márvány Esztergomon kívüli gyors elterjedésének is jele.⁸⁷ Hasonló feliratos sírkő töredékei Vértesszentkeresztről is ismertek.⁸⁸ Egy középkori adat arról is tudósít, hogy Domonkos püspök a jóval távolabbi zágrábi székesegyházban is vörös márványlap alatt („sub lapide rubeo marmoreo”) nyugodott.⁸⁹

Vörös márványból készítették Gertrudis királyné (†1213) pilisszentkereszti tumbájának⁹⁰ párkányait (1103, 1107-1108. kép). Hozzá hasonlóan az 1220-as évek végéről, 1230 tájáról származik a Magyarországról ismert, legkorábbi vörös márvány sírkőlap, egy a királyi család rokonságába utalható lovag vésett vonalrajzú emléke⁹¹ is a pilisi kolostorból (997-998. kép). A 13. század későbbi időszakából, bár nem maradt fenn vörös márványból faragott sírkő, de az írásos források által ilyen anyagból faragottnak említett síremlékek mindegyike a királyi családhoz kötődött: IV. Béla király (†1270) és felesége esztergomi⁹² [egy esztergomi, király(?)fejet ábrázoló, a 14. század második felében készült töredék (1414-1416. kép) kapcsán

⁸⁴ PÁVAI É. kéziratos ásatási kőjegyzéke; LŐVEI 1995b. 249.; BOZÓKI 1998. 42-43, 49. (kat. sz. 25.); BOZÓKI 2000. 17.; ALTMANN–LŐVEI 2004. 14.

⁸⁵ ALTMANN–LŐVEI 2004. 14. (2. sz.); 15. kép

⁸⁶ TAKÁCS 1988. 121-132.; 1-6. kép

⁸⁷ Hazai Tudósítások I (1806) 228.; MÁTHES 1827. 61.; KOLBA 1962; TAKÁCS 1988. 127. (4, 9, 18. jegyzet), 128. (27. jegyzet); VÁRADY 1999b. 74, 77, 81.; VÁRADY 2000b. 10-11, 14, 15, 16, 25, 32, 61-63. (27. sz.); 14, 31/2. kép

⁸⁸ MEZŐSINÉ 1993. 83., a korai gótikus majuszkula betűtípus félreismeréséből adódóan 16. század eleji keltezéssel.

⁸⁹ *Liber Statutorum* 1334; TKALČIĆ 1874. 5.; Feltehetően Domonkos zágrábi püspök Esztergomhoz kapcsolódó művészeti igényének további jele egy stílusjegyei alapján 1200 tájára keltezhető fejezet is Zágrábban: MAROSI 1984. 32. jegyzetben i. m. 136-137.; Abb. 104

⁹⁰ GEREVICH 1974. 166.; 26. kép; GEREVICH 1977. 179, 181, 183, 185.; GEREVICH 1984. 9-10.; 43-52. kép; GEREVICH 1985. 120, 126-129.; Abb. 20; TAKÁCS 1994b. 26-27, 29.; TAKÁCS 1994c; TAKÁCS 1994e. 237.; TAKÁCS 1998; TAKÁCS 2006. 11, 15.; TAKÁCS 2007. 39-40.; részletesebben ld. korábban az „A templomi síremlékek és rokonemlékek típusai a középkori Magyarországon” című fejezet „Szarkofágok és tumbák” című alfejezetében.

⁹¹ GEREVICH 1984. 15.; 80. kép; GEREVICH 1985. 140-141.; TAKÁCS 1988. 124-126, 131-132. (7. sz.); 7. kép; TAKÁCS 1994b. 27.; TAKÁCS 1994d; JÉKELY 1998. 131.; Fig. 5; TAKÁCS 2006. 11-15, 17-18.; Abb. 1-2; TAKÁCS 2007. 40-42.; BENKŐ 2008. 480, 482.

⁹² A síremlék anyagának meghatározását („... e rubro marmore sepulcrum erectum ...”) Bonfini hagyományozta ránk: BONFINI 1936. II. VIII.391-392; említi még: WADDING, L. H.: *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum* IV. 418., idézi: KNAUZ 1874. 574-575.

felvetődött későbbi készítésének a lehetősége is^{93]}, valamint leányuk, Margit (+1271) és fiuk, V. István király (+1272) Buda-margitszigeti emlékei⁹⁴.

A 13. században nem a síremlékművészet volt a gerecsei vörös márvány egyetlen felhasználási területe, az esztergomi építészeti anyaghasználat — ha nem is a Szent Adalbert-templombeli kiterjedt mértékben — is folytatást nyert például Esztergom-Szentkirályon, a kalocsai második székesegyházban, a pannonhalmi apátsági templomban (így az 1220-as évek elejére keltezhető Porta speciosán és egy vegyes, fehér és vörös anyaghasználatú szentélyrekesztője), az óbudai királyi palotában, vörös márvány oszlopokat használtak a somogyvári apátság kerengőjében, a pápóci kápolna kapuzatán, Vésztő melletti Csoltmonostoron. Építészeti összefüggésben használták a vörös márványt a pilisi ciszterci, a vértesszentkereszti és a szeri bencés monostorokban.⁹⁵ A bényi román kori rotunda bejáratának sima timpanonját is vörös márvány lapokból állították össze.⁹⁶

A vörös márvány egy további, korai felhasználási területét jelentették a föld alatti sírládák, koporsók, vagy ezek fedőlapjai; valószínűleg a kőanyag jó hasíthatósága, a helyenként csiszolt, máskor többé-kevésbé durva felületüként meghagyott lapok nyelésének egyszerű módja tette ezen az egyébként látványosnak igazán nem mondható területen népszerűvé, bár ezek a sírok mindig az egyházak legfontosabb temetkezési helyei közé tartoztak, így bizonyos reprezentációs megfontolások sem vethetők el. A legismertebb és viszonylag jól is datálható példa III. Béla király (+1196) és felesége, Châtillon Anna királyné (+1184 körül) székesfehérvári temetkezőhelye.⁹⁷ Nem egységes a szakirodalom a többek által Saul érsek (+1202) sírhelyének tartott, vörös márvány lapokból képzett, kalocsai koporsónak a keltezésében,⁹⁸ az 1200 körülénél lényegesen korábbi keltezés azonban a második székesegyház túlságosan korai építéskezdetének feltételezésén alapul⁹⁹. Ilyen sírok ismertek Esztergom területén több helyen is¹⁰⁰, a zsámbéki¹⁰¹ és a majki premontrei templomok területén — az utóbbi helyen a vörös márvány fedőlapú, falazott sírt II. András dénárja keltezte —,¹⁰² valamint Vértesszentkereszten¹⁰³. Az ismert híradásokból nem világos, hogy sírkövek, vagy ilyen föld alatti, durva

⁹³ *Pannonia Regia* 1994. 274-275. (IV-47. kat. tétel, TAKÁCS I.—HORVÁTH I.)

⁹⁴ Ld. korábban, a 6, 58-59. jegyzetekkel együtt.

⁹⁵ Részletesebb számbavételük: LŐVEI 1992. 6.

⁹⁶ TÓTH 2008. 88.; 68. kép

⁹⁷ ÉRDY 1853. 42-48.; DERCSÉNYI 1943. 2-4.; az azonosítást legújabban megkérdőjelezte, és a kettős sírt Kálmán és felesége sírjaként interpretálta: TÓTH 2006b. 145-156.

⁹⁸ GEREVICH 1938a. 243.; *Árpád-kori* 1978. 218.

⁹⁹ NAGY 1968. 112.

¹⁰⁰ HORVÁTH—KELEMEN—TORMA 1979. 167. (8/9. lelőhely), 171. (8/13. lelőhely), 179. (8/17. lelőhely); LOVAG 1985. 345.

¹⁰¹ LUX 1939. 30.; VALTER—TAMÁSI 1988. 125.

¹⁰² CABELLO 1984. 121.; CSENGEL 1991. 45.

¹⁰³ M. Kozák Éva szíves közlése szerint egy korai — a 13. század elejénél nem későbbi — gyermeksír fedlapja volt vörös mészkőlap.

sírfedlapok kerültek-e elő az Esztergomhoz közeli Nyergesújfalu-Pusztamaróton, a középkori Marót falu templomának maradványai között.¹⁰⁴

A vörös márvány középkori alkalmazásának első korszaka a 12. század utolsó negyedétől a 13. század 70-es éveig kísérhető nyomon a fentiek szerint. Ebben az időszakban főleg idegen mesterek tevékenységével számolhatunk: az eleinte csak a stíluskapcsolatokból következtethető, külszági szakembergárda a korszak végén „nevet is kapott” a Margit-síremlék készítőinek, a Lombardiából jött Albertnek és Péternek a személyében.¹⁰⁵ Ennek a mintegy száz évnek hazai művészetében a részben vagy egészen vörös márványból faragott emlékek a legszínvonalasabb alkotások között szerepelnek, nem jelentéktelenek azonban mennyiségi szempontból sem, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, mennyire megtizedelődhetett az emléktanyag. A megbízók oldaláról nézve, a korszakot végigkísérik a királyi család megrendelése: az uralkodó, III. Béla igényei játszhattak szerepet a vörös márvány „divatossá” válásában Esztergomban és a székesfehérvári temetkezéseknél, II. András és a fiatal IV. Béla, valamint családjuk lehettek a megrendelők a pilisszentkereszti kolostorban, királyi palota épült Óbudán, és az uralkodói család síremlékei zárják a korszakot az 1270-es évtized elején. A királyi kegy tehette elérhetővé a vörös márványt a főpapság számára. Az esztergomi templomok földíszítése, a kalocsai érsekség, a pannonhalmi, a vértesszentkereszti, a pusztaszeri és a somogyvári apátság építkezései, a székesfehérvári papi sírkő, Zágráb püspöki sírlapja, de még a pápóci kápolna is ebbe a körbe illeszthető. Némileg más a helyzet a vörös kőlapokból álló sírládáknál, ahol már jelentősebb világi – kolostoralapító – családok, nemzetségek is a megbízók sorába léphettek, igaz, Vértesszentkereszt, Majk és Zsámbék esetében a Csákok, illetve az Aynaldok a 12–13. század fordulóján a királyi udvar belső köreihez tartoztak. A vörös márvány használata tehát mindenképpen egy, az uralkodó körüli szűk kör kiváltságának tűnik. Források hiányában természetesen eldönthetetlen, hogyan érvényesült ez a kiváltság: személyes királyi, majd később érseki engedély szükségeltetett-e, vagy elegendő volt az udvar környezetéhez való tartozás, és ezáltal a divatról, bányalehetőségekről, műhelyekről való információhoz jutás? Olyan „szabad piacról” mindenesetre nyilván nem lehetett még szó, mint a 14. század második felétől kezdődően, amikor a vörös márványból készült faragványok beszerzése kizárólag anyagi kérdéssé vált.

A vörös márvány emlékek előfordulásának földrajzi keretei ebben az időszakban még meglehetősen korlátozottak voltak, szinte kizárólag az Esztergom–Buda–Székesfehérvár–Mór négyszög területét foglalja magába, amelynek leghosszabb oldala kb. 65 km – valójában akár egy negyedkőről is lehetne beszélni. Ez a királyi központok elhelyezkedésével és a bányahely közelségével egyaránt magyarázható. A csekély számú kivétel közül Kalocsa az esztergomi érsekséggel folyamatosan vetélkedő másik érsekség központja volt, amelyet ráadásul a Dunán keresztül közvetlen vízi út kötött össze a bányákkal, Pápóc a Dunán és a

¹⁰⁴ HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979. 268, 269. (15/12, 15/13. lelőhelyek)

¹⁰⁵ Ld. korábban, a 4. és 6. jegyzettel együtt.

Rábán át ugyancsak vízi úton volt megközelíthető (a csónakot a partról vontathatták), Pannonhalma sem fekszik igazán távol a Dunától. Somogyváron legalább részleges szárazföldi szállítással kell számolni, a távoli Zágrábot talán a Dunán és a Száván át érthették el. Egy külön csoportot alkottak az alföldi monostorok, Csoltmonostor, Pusztaszer, Ellésmonostor, ahová – úgy tűnik – csak kisebb faragványokat szállítottak, ez történhetett tengelyen is. Az épületegyüttes köelemei helyi készítésének, egy vörös márványt is faragó műhelynek a nyomai kerültek elő a szeri monostorban.¹⁰⁶

Érdemes összevetni a fentieket a Salzburg környéki vörös márvány korai elterjedésének adataival.¹⁰⁷ A kőanyagnak a rómaiak által történt alkalmazását a csekély számú pannóniai emléknél színvonalasabb munkák jelzik: a 2–3. századból több relieftöredék, nagyméretű oszlop, sírkő, sírurna található a salzburgi Museum Carolino Augusteum kiállításán¹⁰⁸; a rómaiak által igazán kedvelt anyag azonban az untersbergi sárgás márvány (valójában ez is tömött mészkő) volt.¹⁰⁹

Az Adnet község határában bányászott vörös márvány középkori használatának kezdetei a közeli környéken a 13. század első évtizedeire tehetők. A salzburgi székesegyház középkori maradványai között talált oszlop és oszloplábazat, a salzburgi St. Peter kolostortemplom tornyának kis oszlopocskái, a laufeni templom oroszlánszobra, a salzburgi St. Peter és a ferences templom, a berchtesgadeni St. Peter und Johannes ágostonrendi templom, valamint a reichenhalli St. Zeno váltakozva vörös és sárgás mészkőből emelt kapuzatai a legkorábbi emlékek¹¹⁰ – jószerivel valamennyi a 13. század első harmadára, első felére keltezhető. Az igazán kvalitásos szobrászi díszítmények nem az adneti vörös, hanem az untersbergi sárgás márványból készültek.¹¹¹ Sírkövek anyagaként a 13. század első felében csak elvétele

¹⁰⁶ VÁLYI 1991. 46.

¹⁰⁷ Hasznos lenne természetesen az összehasonlítás az észak-itáliai vörös márvány felhasználási adataival is, erről azonban nem rendelkezem kellő információval. Annyi bizonyos, hogy ott a Velence, Parma, Verona által kijelölt fő felhasználási terület lényegesen nagyobb, mint a fentebb vázolt magyarországi. A folyóknak a szállításban betöltött szerepével azon a vidéken is számolni kell. Amennyire ezt meg tudom ítélni, a Verona környékén már a rómaiak óta intenzíven bányászott és használt vörös márvány érdemi művészettörténeti elemzésére máig nem került sor. Főleg csak e hiátus miatt említhető: CHIARELLI 1991. Hiányzik a vörös márvánnyal kiterjedt mértékben dolgozó, a pármái Benedetto Antelami művészetének egyik forrását jelentő, lombardiai „camionei mesterek” tevékenységének részletes bemutatása, műveik összegyűjtése is (rövid összefoglalás: „I campionesi. Gli antelamici” fejezet, in: *Milano* 1954. 591-600.).

¹⁰⁸ Relieftöredék Attis-szal, Wals bei Salzburg-ból, Inv-Nr. 2798; relieftöredék Marssal, ismeretlen lelőhelyről, Inv-Nr. 164/69; rabszolga sírköve Salzburg–Maxglan-ból, Inv-Nr. 2838 (CIL III 11767); sírurna Salzburg–Bürglstein-ből.

¹⁰⁹ KIESLINGER 1964a. 281-283.; *Salzburg* 1981. 89.

¹¹⁰ KIESLINGER 1964a. 209-210.

¹¹¹ KIESLINGER 1964a. 148, 283.

használták a vörös követ, a legkorábbi, 1200-ból való bécsi sírlap¹¹² említése bizonytalannak tűnik. A korai gyakorlat mind a faragványtípusok, mind stílus tekintetében eltér Esztergom, illetve Salzburg környékén – még a többféle kőanyag polichróm felhasználása is eltérő jellegű. A polichrómia iránti igény táplálkozhatott azonos forrásokból, de magának a vörös márványnak a használati módjai egymástól függetlenül alakultak ki a két területen.

A vörös márvány oszlopok egyaránt megtalálhatók a magyarországi és az ausztriai emlékanyagban. Pápócon, Somogyváron, Csoltmonostoron fél láb (15–16 cm) közeli oszlopátmérőket találni, Esztergomban, Pilisszentkereszten, Csoltmonostoron harmad láb (10–11 cm) mutatkozik.¹¹³ Alsó-Ausztriában a zwettli, a lilienfeldi és a heiligenkreuzi ciszterci kolostorok kerengőiben a kis oszlopok eredeti helyzetben, nagyobb számban maradtak meg, a nyilvánvalóan sorozatban gyártott ausztriai oszlopocskák átmérője 10 cm körüli.¹¹⁴ A kis oszlopok megtalálhatók az eredetileg Klosterneuburgban 1222-ben felszentelt *Capella speciosa*¹¹⁵ (*capella marmorea*¹¹⁶) belső architektúrájában is, együtt a falak vörös márvány burkolatával. Salzburg és környéke, például Bad Reichenhall emlékanyaga viszont egyáltalán nem utal a falfelületek vörös márvánnyal történt ilyesfajta burkolására, amilyenre viszont Esztergomban és Pannonhalmán nagyon is ismertek példák, és amely semmiképpen nem illeszthető be a kápolna francia kapcsolati körébe, nem tartható a kápolna faltagolásának, díszítésmódjának franciás elemei között számon. A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Lapidarium Hungaricum programja keretében, a gerecsei és salzburgi vörös márványok bányahelyeinek és faragványos anyagainak természettudományos vizsgálata során¹¹⁷ sor került Pannonhalmára egy íves vörös márvány hengertagjának és az ausztriai kápolna négy vörös márvány mintájának

¹¹² KIESLINGER 1964a. 210.; valószínűleg félreolvasásról lehet szó, a Stephansdom kőtárában ugyanis található egy bizonyos Ottónak 1300-ban állított sírkő, talán egy C az évszámban elkerülte Kieslinger figyelmét.

¹¹³ A margitszigeti domonkos apáca kolostor területén is kerültek elő kisméretű, vörös márványból faragott oszlopocskák (egy töredéket magántulajdonban ismerek), ezek azonban már a 13. század közepe után készültek.

¹¹⁴ A kerengők építészeti kialakítása szoros kapcsolatokról árulkodik. Zwettl 1204 és 1227 között, Lilienfeld 1222 után (felszentelés: 1230), Heiligenkreuz 1236 után (felszentelés: 1240) épült: *Mittelalter* 1998. 303-304, 313-315, 328-329. (72, 79, 90. sz., SCHWARZ, M.); a Heiligenkreuz és Lilienfeld kerengőiben alkalmazott vörös márványról legújabban: THOME 2006.

¹¹⁵ A VI. Lipót herceg építtette *Pfalz* 1799-ben a laxenburgi Franzesburgba áthelyezett palotakápolnájáról: *Mittelalter* 1998. 310-312. (77. sz., SCHWARZ, M.); a hagyomány szerint a *Capella speciosa* oszlopaiból használtak fel Kirchberg am Wechsel később állított szószékéhez: LŐVEI 1992. 3. kép

¹¹⁶ A 13. század végi oklevelek szóhasználata szerint, míg a *Capella speciosa* kifejezés csak a 18. századtól ismert: THOME 2006. 341.

¹¹⁷ Az OTKA (T 046188. sz.) által támogatott vizsgálatokra a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, az azóta átnevezett Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ azóta a kőanyagvizsgálatok szempontjából lényegében megszűnt laboratóriuma (Pintér Farkas geológus), valamint a MTA Geokémiai Kutatóintézete (Tóth Mária, Bajnóczi Bernadett) együttműködése keretében került sor.

kőzettani és geokémiai módszerekkel való vizsgálatára. Ahogy azt várni lehetett, a kőtári őrzésű pannonhalmi ívelem gercsei eredetűnek bizonyult, sokkal meglepőbb azonban, hogy Pintér Farkasnak az osztrák kollégák segítségével Laxenburgban gyűjtött klosterneuburgi mintái közül csak egy származtatható Salzburg környékéről, viszont három is Magyarországról. A kettősségre magyarázatul szolgálhat, hogy a kápolna elemeinek a laxenburgi kastélyba történt áthelyezése során bizonyos többé-kevésbé dokumentált pótlásokra is sor került. Az eredményeknek az osztrákokkal közös értékelésére még nem került sor — nekik nyilván van véleményük az egyes kőelemek eredeti vagy pótolta voltáról —, de aligha valószínűsíthető, hogy a 19. század elején Ausztriában magyarországi kőanyagot használtak volna fel a salzburgi eredetű kiegészítésére. Marad a másik megoldás, miszerint salzburgival pótolták a gercsei eredetűt — ez valószínűleg nem mondana ellent annak, amit a Salzburg környéki vörös márvány középkori használatának 13. századi kezdeteiről sejthetünk, a főleg a bányák körzetére korlátozódó kezdetekben ugyanis az egyidejű alsó-ausztriai megjelenés nem is igazán illik bele. Ha magából Franciaországból is jöttek a klosterneuburgi kápolna építői, és az eltérő stílus alapján különböztek a Pannonnán tevékenykedőktől, annyi megkockáztatható, hogy mindkét csoport Magyarországon iskolázott márványfaragókat alkalmazott a gercsei nyersanyag feldolgozása és beépítése során.¹¹⁸

10.2.2. A vörös márvány 14. századi ismételt „felfedezése” és használata a középkor végéig Magyarországon

Az 1270-es évek elejét követően a vörös márvány Magyarországon „eltűnni látszik”, hiányoznak az emlékek — valószínűleg eredetileg se nagyon készültek. Az újabb, eleinte szórványos felhasználását néhány sírkőlap jelzi, így Felsőlendvai Miklós szlavón bán fia Miklós mesternek (†1346) az 1340-es évek végére keltezhető, csupán felirattal jelzett, de szépen faragott síremléke Segesdről¹¹⁹ (311-313. kép), valamint

¹¹⁸ A leírtak vázlatos, továbbgondolandó előzetes közleményként értékelendő; a gondolatmenet először Rostás Tibor „Kapcsolatok Közép-Európa koragótikus építészetében” című PhD-disszertációjának 2007 végén rendezett vitájában, opponensi véleményemben jelent meg nyilvánosan. A *Capella speciosa* vörös márványa az anyaggal foglalkozó első feldolgozásba csak érintőlegesen került be: LŐVEI 1992. 3. kép. Az anyagvizsgálatok szükségességére Havasi Krisztina hívta fel Pintér Farkas figyelmét, aki ausztriai szakmai kapcsolata segítségével vehette az első mintákat. A PhD-vita következményeként Rostás Tibor és Pintér Farkas ausztriai pályázati támogatás segítségével újabb mintákat vett és vizsgálatokat végzett, már nem csak Laxenburgban, de Heiligenkreuzban is, amelyek információim szerint a korábbi eredményeket igazolták.

¹¹⁹ CZOBOR 1883d; ÉBER 1902a. 144.; ENGEL—LŐVEI—VARGA 1981a. 142-144.; 3. kép; ENGEL—LŐVEI—VARGA 1984. 38, 43-44.; 5. kép; LŐVEI 1982—1986; VÁRADY 2000b. 18-19, 22, 23, 34, 60-61. (26. sz.); 18, 35/1. kép

Demetrius comes egyszerű, élszedett sírköve a Gerecse szélén fekvő Neszmélyben¹²⁰ (287. kép), az utóbbi talán még nem is a megújuló divatot jelzi, csak a legközelebb található kőanyag használatát. Az igazi „áttörést” az 1360–1380 közötti időszak hozta: a sírlapok ábrázolási típusának keresztes ábráról címeresre változása, a gótikus majuszkula felváltása a gótikus minuszkuálával, valamint az egyéb — főleg helyi — kőanyagok rovására a vörös márvány gyors elterjedése egyidejűleg zajlott le. Mindennek háttérében a jelek szerint Nagy Lajos király udvarának a délnémet vidékek művészete, heraldikai reprezentációja felé fordulása húzódhatott meg¹²¹, legalábbis ezt jelzi, hogy az új típusú sírlapok korai példáit a királyi udvarral kapcsolatban álló személyek emlékére állították az 1370-es évek első felében¹²², a székesfehérvári királyi bazilika Anjou-sírkápolnájának részben baldachinos, alakos szarkofágjait¹²³ (521-536, 1309-1312. kép) — a vörös márvány monumentális használatának emlékeit — is az 1370-es években készítették, és Nagy Lajos személyes megbízására faraghatták Nagy Kázmér (†1370) lengyel király krakkói síremlékét¹²⁴ is (1313-1317. kép). Az anyaghasználat új divatjának háttérében valószínűleg nem húzódtak meg historizálási szándékok: a vele együtt jelentkező új ábrázolási típusoknak az Árpád-korban még előzményei sem lehettek ismertek, a nagyszabású sírbaldachinok előképei pedig a francia és itáliai síremlékművészet már 14. századi emlékei között ismerhetők fel.

A vörös márvány igen gyorsan elterjedt mind társadalmilag — a bárók, alacsonyabb rangú nemesek, egyháziak, polgárok között —, mind földrajzilag: az 1541/43-ig (Buda, illetve Esztergom és Tata, valamint így a Gerecse vidéke török kézre kerüléséig) terjedő nem egész két évszázadnyi időszakból ismertek vörös márvány sírkövek és más faragványok délen Zágrábból (Zagreb, Horvátország), Diakóváról (Đakovo, Horvátország), Újlakról (Ilok, Horvátország), Dombórol (Novi Rakovac, Szerbia), Bácsról (Bač, Jugoszlávia), keleten Nagyfaluból (Nuşfalău, Románia), a szilágysági Menyőrről (Mineu, Románia), az erdélyi Gyulafehérvárról (Alba Iulia, Románia) és Nagyszebenből (Sibiu, Románia), a Felvidéken számos helyről [pl. Kassa (Košice), Berzevice (Brezovica), Szepeshely (Spišská Kapitula), Lőcse (Levoča), Besztercebánya (Banská Bystrica), Nyitra (Nitra), valamennyi Szlovákia], a nyugati határszél mentén Szokolcáról (Skalica, Szlovákia), Bazinból (Pezinok, szlovákia), Pozsonyból (Bratislava, Szlovákia), Szentgotthárdról. Az ország belső területein mindenfelé találni vörös márvány sírköveket, és Budán,

¹²⁰ RÓMER, *Jegyzőkönyvek* III (1861) 6.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 335.; VÁRADY 2000b. 17-18, 21, 24, 42. (1. sz.); 16/1. kép

¹²¹ LŐVEI 1982. 183.; LŐVEI–VARGA 1987. I. 460-461.

¹²² LŐVEI 1982. 183, 189. (1. jegyzet); ENGEL–LŐVEI–VARGA 1986. 211.

¹²³ LŐVEI 1982; LŐVEI 1994d; LŐVEI 2004a; részletesebben ld. korábban, az „A templomi síremlékek és rokonemlékek típusai a középkori Magyarországon” című fejezet „Falisíremlékek” és „Szarkofágok és tumbák” alfejezeteiben.

¹²⁴ ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1978; *Die Parler* 1978. 2. 481-482. (SKUBISZEWSKI, P.); SADRAEI 2001; *Sigismundus* 2006. 107-109. (1.28. kat. sz., ROZNOWSKA-SADRAEI, A.); a krakkói baldachinos síremlékekről összefoglalóan: WALCZAK 2008.

Esztergomban, Székesfehérváron szinte csak a templom körüli temetők durva faragású sírkövei készültek más kőanyagból egészen a 16. század elejéig, amikor a reneszánsz faragványok készítői és megbízói „felfedezték” a Buda környéki márgát.¹²⁵ Az emléktárgy nagyfokú pusztulása ellenére is több száz vörös márvány síremlék ismert ebből az időszakból legalább töredékesen; ez az eredetileg kifaragott mennyiségnek csak igen kicsiny része lehet.

Az emlékek nemcsak anyagukban, de stílusukban, ábrázolásukban is országosan egységes képet mutatnak (természetesen a stílusok e korszakon belüli, időbeli változásának függvényében). Ennek az országszerte egységes emléktárgynak túlnyomórészt budai eredetét már régen kimutatta a kutatás. Buda művészeti központ voltának Divald Kornéltól eredő – akkor leletekkel még csak csekély mértékben alátámasztható – feltételezését¹²⁶ részben a budai sírkőanyagra alapozva igazolta először Horváth Henrik,¹²⁷ őt azonban az 1902-ben feltárt budai domonkos templom sírkövei arra a hibás következtetésre vezették, hogy a budai sírkőfaragás központja a domonkos szerzetesek műhelyében keresendő. Dercsényi Dezső már azt valószínűsítette, hogy csak azokat lehetett a templomban eltemetni, akiknek a sírkövét is szerzetesek készítették.¹²⁸ Ez a csupán az előkerülés és megmaradás szerencsés véletlenéből táplálkozó feltevés ma már nem tartható – a budai emléktárgyban a domonkos templomi újabb leletek ellenére sem meghatározó önmagában ez az emlékcsoport, még ha igen fontos darabok is találhatók közöttük.¹²⁹ Még egy kicsiny szerzetesi műhely sem valószínűsíthető, valójában nem lenne ez összeegyeztethető azzal sem, amit a domonkos rendről általában tudunk. A másik, Balogh Jolántól származó elképzelés, miszerint a királyi udvar, a királyi palota kőfaragói foglalkoztak volna sírkőfaragással is,¹³⁰ legfeljebb egy-két különleges esetet kivéve ugyancsak elvethető: nemhogy Buda és az ország, de még a legfelső társadalmi rétegek sírkövel való ellátása sem lett volna ily módon megoldható. A sírkőanyag összességét tekintve egészen biztosra vehető, még ha a hiányos írásos adatok nem is szólnak róluk, hogy elsősorban Budán, de legalább időnként a gerezsei bányákhoz közel fekvő Esztergomban is¹³¹ a sírkőfaragásra specializált kőfaragó műhelyek tevékenykedtek már a 14. század második felétől a terület török által való elfoglalásáig.¹³² Ezekre a műhelyekre jellemző lehetett a munkamegosztás: az arcokat,

¹²⁵ KERTÉSZ 1982. 216-217, 222-226.; ÁRPÁS–EMSZT–GÁLOS–KERTÉSZ–MAREK 1993.

¹²⁶ DIVALD 1903.

¹²⁷ HORVÁTH 1932d. 23-28.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 19-20, 28-30.

¹²⁸ DERCSÉNYI 1941. 106-107.

¹²⁹ GEREVICH 1971. 94.; H.GYÜRKY 1981. 137, 141.

¹³⁰ BALOGH 1974a. 36, 40.

¹³¹ Így például 1500 körül: BALOGH 1974a. 42.; MIKÓ 1986. 97-113.

¹³² Az írásos források hiányára jellemző példa, hogy a budai városi jogkönyvben – ahol a téma szerepeltetése leginkább elvárható volna – hiányzik a megfelelő rész, csak a cím (*Von derr Zijmerleüt, stainmetzen, Maurerr, Ziegelstreicherr vnd derr pflastrerr rechten*) található meg, utána kihagyott helyel: *Budai jogkönyv* 1959. 105. (118. pont).

páncélzatot, bonyolult címerábrákat faragni képes vezető mester (műhelytulajdonos) mellett a követ nagyoló, csiszoló, a felirat vonalháló segítségével történő faragására¹³³ specializált segédek tevékenykedhettek. [Ennek ellenére olyan sorozatgyártásra, tipizálásra, amilyen Ausztriában és Dél-Bajorországban különösen a 15. század második felétől kezdve — elsősorban az egyszerűbb ábrájú sírkövek esetén — megfigyelhető (1078-1084. kép), nálunk nem volt példa.¹³⁴] Az ilyen vállalkozásszerűen szervezett városi kőfaragócég legjobban körvonalazható magyarországi példajaként jelenik meg az arisztokrácia tagjaitól kapott megbízásaival a királyi udvar vonzáskörzetében is tevékenykedő, név szerint nem ismert, legfontosabb művei alapján a Stibor síremlékek mestere szükségnévvel illetett szobrász-kézműves műhelye.¹³⁵

Említhető azonban egy olyan bécsi alkotás, amelynek a vizsgálata egy másfajta műhelyszervezet lehetőségét is felveti. III. Frigyes császár síremlékének fedlapja ugyan már 1479-ben elkészült, de az oldallapok, majd a szarkofágot körbefogó, szobordíszes mellvéd még évtizedekig készült, valamikor az 1510-es évek első felében állíthatták csak fel. Nem tudjuk, mikor vette át a feladatot a már 1476-ban a bécsi Dombauhütte tagjaként említett Michael Tichter (Dichter), a mellvéd

A sírkövek fejlődésében megfigyelhető összefüggések Balogh Jolánt arra a feltételezésre indították, hogy az egyes műhelyek apáról fiúra, vagy mesterről tanítványra öröklődtek: BALOGH 1974a. 36.

¹³³ A mélyített háttérű, gótikus minuszkulák faragásához a keretsáv csiszolt felületére karcolt, sűrű vonalháló megfigyelhető például Gergellaki Bertalan prépost (+1469) budai sírlapján (135. kép); a reneszánsz kapitális betűtípusú feliratoknál csak a sorokat befoglaló alsó és felső párhuzamos vonal volt általában, például Perneszi Pálné Szapolyai Orsolya (+1500) porvai sírlapján (340. kép). A gótikus minuszkulák szerkesztéséhez négy vízszintes vonalra (a sor alján és tetején 2–2), és a betűszárak vastagságának megfelelő, kb. 8–15 mm sűrűségű függőleges hálóra volt szükség. Számtalan igen jól megmaradt példája figyelhető meg ausztriai és bajorországi (468. kép) feliratokon.

¹³⁴ Ilyen előregyártásra lehet következtetni a kisebb, három- vagy négykaréjos, mélyített tükörben címerpajzsot, kelyhet, könyvet ábrázoló sírlapok százainál, amelyeknél csak a felirat és a címerábra egyéni. Magyarországon az ezeket anyagilag megrendelni képes, egységes városi alsó papság, úgy tűnik, teljesen hiányzott. Egy jellegében és vörös márvány anyagában is ausztriai eredetűnek tűnő, koponya és lábszárcsontok fölött elhelyezett kehelyábrázolással díszített, a mosonmagyaróvári plébániatemplom oltárfellépőjéhez felhasznált sírkőtöredék (905. kép) alighanem már a 16. század közepe tájáról származhat. Néhány ausztriai és bajor példa: Priglit, Pfaff von Kahlenberg (+1521); Mauer bei Melk, Hans Kasher plébános (+1520); Hainfeld, sírkő 1514-es halálozási évszámmal; több sírlap a bécsi Salvatorkapellében; Eferding, Cristolferus Raschawer plébános (+1507), Steffanus Purkcholizer presbiter (+1514), Joannes Kranstorffer káplán (+1521), Steffanus Annpacher presbiter (+1521), sírlapok 1495-ös, 1507-es évszámokkal; Reichersberg, Nicolaus vicarius (+1501); számos sírlap St. Peter in Hartwald településen, Braunauban, Mattighofenben, Mattsee-ben, Laufenben stb. — a példák felölelik Alsó- és Felső-Ausztriát, Salzburg tartományt, az Inn és Salzach mentét, és tetszés szerint szaporíthatók lennének a 15. század második, 16. század első feléből.

¹³⁵ LŐVEI 1999b.

munkálatai mindenesetre az írott források tanúsága szerint az ő nevéhez kötődik.¹³⁶ A mellvéd kövein Kieslinger szerint hét különböző kőfaragójel található, én a helyszínen, egy viszonylag rövid megtekintés során négyet tudtam megkülönböztetni, valamennyit több helyen is. Mindegyik jelből található egyszerűbb építészeti elemeken, a díszes baldachinokon, valamint a figurális díszű törpepillérek (1435. kép) is. A mellvéden tehát legalább négy egyformán jól képzett, a legmagasabb igény kielégítésére is képes kőfaragó – a kvalitást tekintve nyugodtan mondhatunk művészt – dolgozott, a kőfaragójelek kevert elhelyezkedéséből következően a legteljesebb együttműködésben. Tichter alighanem a műhely vezetője volt, de művészetileg nem emelkedett ki a többiek közül – talán a munkát megszerző, tőkével, tulajdonával garanciát is vállaló, újabb típusú vállalkozót kell benne látnunk, aki a munkacsapatot a rendelkezésre álló legjobb erőkből összeverbuválta.

A magyarországi kőfaragók termékeiket az ország távoli vidékeire is eljuttathatták, így hasonlóan a Salzburg környéki és dél-bajor kőfaragó-műhelyekhez Magyarországon is egyfajta iparszerű, az országos kereskedelemben is jelentkező tevékenységgel lehet számolni.¹³⁷ Ez a folyamatos helyi vörös márvány faragási gyakorlat szolgáltatott alapot a márvány építészeti tagozatok, a reneszánsz stíluselemek királyi építkezéseken történő megjelenéséhez már Mátyás uralkodása idején¹³⁸ – a vezető, stílusformáló mesterek jöhettek csak külföldről, a munka dandárját a sírkőfaragásban képzett helyi kőfaragók végezhatték. A középkori Magyarország területén fennmaradt síremlékek összegyűjtése és elemzése során levont következtetések alapján nem osztható tehát Fülöp József véleménye, miszerint „jelentős, árutermelésre dolgozó kőbányászat hazánk egyetlen területén sem fejlődött ki” (ti. a középkorban).¹³⁹

E kiterjedt gyakorlat egyes termékei külföldre is eljutottak, a már említett, krakkói Nagy Kázmér-síremlék (1313-1317. kép) mellett az Esztergomból, Johannes Fiorentinus kezétől, illetve műhelyéből származó, 1515-ben kiszállított négy gnieznói (458, 465-466. kép) és egy włocławeki sírlap említhető, két további elveszett.¹⁴⁰ Jagiełło Ulászló (†1434) lengyel király krakkói síremléke (1436. kép) esetében is felvetődött az

¹³⁶ KIESLINGER 1966. 192-193.; ZYKAN 1981. 123-125.; a Michael Tichter nevéhez feltételesen kötött egyéb alkotásokról összefoglalóan: BIEDERMANN 1982. 290-292.

¹³⁷ BALOGH 1974. 34, 36.; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1986. 214.

¹³⁸ „A XIII. század második felétől kezdve [...] magyar mesterek folytatták a [vörös márvány] bányák kiaknázását, akik a szép tónusú 'ornamentum' anyag alkalmazását a XV. század második feléig szinte kizárólagosan a sírkőszobrászatra korlátozták. A XII. századi 'marmorarius'-ok munkamódszerét hagyományosan fenntartó sírkőfaragó csoport, 1479 táján, az olasz reneszánsz mesterek nyomában újra előtérbe került, hogy a klasszikus építészeti ornamentum szolgálatába álljon.”: FEUERNÉ 1977. 16.

¹³⁹ FÜLÖP 1984. 70.

¹⁴⁰ GEREVICH 1959. 310-311.; 1-4. kép; HORLER 1983. 248-249.; 13-16. kép; LŐVEI 2002c. 414-415.

oszlopok, a baldachin vörös márvány anyagának magyar eredete.¹⁴¹ Magyarországi vörös márványnak tűnik a gnieznói Szent Adalbert-tumba fedlapja is.¹⁴² 1510–1511-ben a krakkói vár építkezéseéhez Franciscus Italus *murator* Magyarországon szerződött kőfaragósegédek, 1525-ben és 1526-ban pedig a krakkói Wawel Zsigmond-kápolnájához (447. kép) szolgáló, magyarországi vörös márvány szállítmányairól, illetve a vörös márványnak Krakkóból Esztergomba küldött, olasz kőfaragók által történt fejtéséről ismertek adatok.¹⁴³ A viszonylag jól ismert lengyelországi kapcsolatok mellett említhető Morvaország is: Ctibor Tovačovský z Cimburk, Mátyás király egyik morvaországi kormányzója, a magyarországi épületeken látott, keresztosztásos ablakokat onnan származó vörös márványból készítette el tovačovi várában.¹⁴⁴

A vörös márvány síremlékek „célállomása” lehetett a Balkán, jelesen Bosznia is. Mivel ritka és a magyar kutatás számára kellően még ma sem köztudott kapcsolatról, egyben színvonalas művészeti alkotásokról van szó, érdemes kissé részletesebben ismertetni nemcsak a faragványokat, de a bosnyák udvar művészet megrendelésük mögött meghúzódó tendenciáit is.¹⁴⁵

10.2.3. Budán készült, vörös márvány síremlékek Boszniában

Bosznia királyai legjelentősebb várának, az egy éles hegygerinc végén emelkedő, kettős ormon épült Bobovacnak romjai között 1959 és 1967 között tervszerű régészeti feltárásokat folytattak Bosznia és Hercegovina Nemzeti Múzeumának (Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine) munkatársai, Pavao Anđelić vezetésével. A 14. és 15. században uralkodói rezidenciaként kiépült erődítés várfalain belül két

¹⁴¹ KIESLINGER 1964a. 237.; FISCHINGER 1986. 137.

¹⁴² Erre Takács Imre volt szíves felhívni a figyelmet. A síremlékről: BIAŁOSTOCKI 1984. 288.; 236. kép; MROZOWSKI 1994. 169-171.; 12. kép

¹⁴³ DIVÉKY 1910. 7, 8, 9.; MOSSAKOWSKI 2007. 232, 301.; A Zsigmond-kápolnájához felhasznált, magyarországi vörös márványról még: KOZAKIEWICZ 1978. 40.; LŐVEI 2002c. 415.; a magyarországi vörös márványból arisztokraták és főpapok számára faragott további krakkói, gnieznói és varsói síremlékekről: KOZAKIEWICZ 1978. 34-37.; 48-53, 57-58. kép; KOZAKIEWICZOWA 1984. 47, 48, 50, 52-56, 81-83.; 60, 64-64, 68-69, 73-75, 83-84. kép; LŐVEI 2002c. 415-416.

¹⁴⁴ HLOBIL 1974. 512, 514, 517.; RITOÓKNÉ 1991. 79.

¹⁴⁵ Pavao Anđelić könyvével (ANĐELIĆ 1973) Feld István hívta fel a figyelmet a bobovaci leletekre. Ennek nyomán kerültek be a vörös márvány síremléktöredékek a magyarországi szakirodalomba (LŐVEI 1992. 11.; 5. kép; LŐVEI 1999b. 105-106.; 11-13. kép). A szarajevói kollégákkal kiépített jó kapcsolat, majd a múzeumban tett látogatások vetették meg az alapját a bobovaci leletek közül négy egység bemutatásának 2006-ban a budapesti Zsigmond-kiállításon (FEKEŽA–GAVRILOVIĆ–LŐVEI 2006). Fegyvertörténeti kutatásai (SIJARIĆ 2004. 2-3. kép) mellett ez is közrejátszott abban, hogy nagyszabású új feldolgozása is elkészült a síremlék-töredékeknek a szarajevói múzeum munkatársa, Mirsad Sijarić jóvoltából (SIJARIĆ 2006).

épületcsoport állt: egy udvar köré szervezett, a terepviszonyoknak megfelelően „alsó” és „felső” palota alkotta lakórész, valamint egy nagyobb, mintegy 23 m hosszú templomból és egy kisebb sírkápolnából álló egyházi együttes. Az országban páratlanul gazdag leletanyag – szépen faragott épületdíszek, kvalitásos falfestések töredékei, kályhacsempék, az udvari élet mindennapjainak az egyszerűbbektől a luxus tárgyakig terjedő használati eszközei – az uralkodói reprezentáció magas szintű igényeiről adnak hírt.¹⁴⁶

Volt, ami helyben készült, és nem csupán a falfestmények: a feliratukban II. Tvrtko király (1404–1409, 1421–1443) nevét és címeit hordozó, címerével díszített kályhacsempéknek nemcsak töredékeire bukkantak rá, de az előállításukra szolgáló, finom szemcsés kőből éles vonalakkal, gondos munkával faragott negatív minta mintegy negyede is előkerült – típusát tekintve nem ismert analógiája a környező országokban –, hasonlóan további, párhuzamok nélküli ornamentális díszekkel beborított csempék présmintáihoz.¹⁴⁷ Más leletek azonban kiterjedt kapcsolatrendszeréről tanúskodnak. A kápolnában három, nyilvánvalóan a törökök elől elrejtett, ép harangra bukkantak: az egyiken nem volt felirat, a másikon készítőként MARCO MAGISTER PRIBISLAV, a legrégebbi névről is ismert dubrovnikai harangöntő neve és 1410-es évszám, a harmadikon pedig az M.MARCVS.FILIVS.M.VENDRAMVS mesternév olvasható – az utóbbin szereplő, más harangfeliratokból is ismert Marcus Vendramus fia Marcus mester a Rab szigetén álló Szent András bencés kolostor harangjának felirata alapján Velencében dolgozott.¹⁴⁸ Változatos a kőfaragványok mutatta összkép: ikerablak hullámzó indás levéldísszel borított könyöklője és a nyílásokat lezáró ívei a helyi, még a román kori tradícióra visszavezethető – bizáncias – stíluselemek alkalmazásáról tanúskodnak, az élesen metszett levélujjak ugyanakkor egy jóval színvonalasabb megmunkálását, de nyilvánvalóan ugyanahhoz az építési periódushoz tartozó, kisméretű, karéjos oszloptörzset koronázó fejezet összekapcsolódó, gótikus liliomsorának szíromlevelein köszönnek vissza.¹⁴⁹ Egy nyílás mérműves-íves felső lezárása¹⁵⁰ a velencei-dalmáciai gótikus világi építészet ablaktípusaihoz látszik kapcsolódni függőleges szélének pálcakeretével, de az ívmezejét kitöltő, liliomos koronával díszített, minuszkulás *r* (= *rex*) betű visszahajló szárvégződése a sarkok fúróval középpontozott kacskaringóival a fémművesség formáit átvevő közép-európai kőfaragás ritka, egymástól nyilvánvalóan független, a motívumot esetenként újra- és újrafelfedező emlékeivel mutat semmiképpen nem közeli rokonságot: a budai királyi palota északi előudvarán előkerült, ötvösműhely mintakincséhez tartozó, vésett abc-kezt hordozó két vörösréz lemez¹⁵¹ mellett egy *mag(nificus)* titulusú főúr felesége,

¹⁴⁶ ANĐELIĆ 1973. 21-147.

¹⁴⁷ ANĐELIĆ 1973. 116-122.

¹⁴⁸ ANĐELIĆ 1973. 78-81.

¹⁴⁹ ANĐELIĆ 1973. 51-54.; FEKEŽA–GAVRILOVIĆ–LŐVEI 2006. 449. (5.12. kat. sz.)

¹⁵⁰ ANĐELIĆ 1973. 57.; FEKEŽA–GAVRILOVIĆ–LŐVEI 2006. 449-450. (5.14. kat. sz.)

¹⁵¹ Zsigmond 1987. II. 417-418, 490. (Ö.10. kat. sz., ÍRÁSNÉ MELIS K.)

Borbála márványszerű, kristályos mészkőből finoman faragott, eredetileg figurális ábrázolású sírkövének 1450 körüli, már említett zágrábi (Zagreb, Horvátország) töredéke (1434. kép),¹⁵² Cerndel (Körndl) György selmeci kamaragróf (†1479) selmecbányai (Banská Stiavnica, Szlovákia) sírlapja¹⁵³ (359-361. kép), valamint egy az 1490-es években elhunyt, ismeretlen pap ugyancsak selmecbányai sírköve¹⁵⁴ (1437. kép). A nyílás áthidalást a bobovaci palotakápolnához kötik, amelyet valószínűleg II. Tvrtko felesége, Garai János és Hedvig mazóviai hercegnő leánya, Garai Dorottya számára alakítottak ki.

A négyzetes szentélyű, pontosan keletelt vártemplom uralkodói sírkápolnává történő átalakítását Anđelić Ostoja bosnyák királynak (1398–1404, 1409–1418) tulajdonította. A hajót egy a padló anyagában mutatkozó, valamiféle (fa)kerítésre utaló lenyomattal is hangsúlyozott, keresztirányú váltás két részre osztja. A kelet felé eső részben egy sorban, közvetlenül a diadalív vonalához illesztve három falazott sírgödör tárult fel, és a déli falhoz illesztett sírhely előtt a fal mellett egy kisebb negyedek is található. Anđelić a sírokat különböző korúként határozta meg, és a bennük talált, bolygatott temetkezések bonyolult kronológiáját állította fel, az uralkodók maradványainak ismételt áthelyezését feltételezve – a legkorábbinak tartott, a templomhajó tengelyében talált, központi helyzetű sírhelynek az éppen uralkodó király temetkezőhelyeként való mindenkori átalakítása jegyében.¹⁵⁵

A kápolnából több, különböző anyagú sírfedlap és síremlék került elő. Bobovac külföldi kapcsolatai hálózatának számunkra legjelentősebb elemét az ebből a kápolnából származó, magyarországi készítésű, vörös márvány sírfedlapoknak a töredékei alkotják (472-476. kép), amelyek részben magából a kápolnából, részben a vár területén és rajta kívül is mindenfelé szétszórva, például az alatta folyó Bukovica patak partján kerültek elő. Ezek a középkori Boszniában egyedülálló anyagukkal és kvalitásos figurális ábrázolásukkal különleges helyet foglalnak el a boszniai uralkodók művészeti reprezentációjának ismert elemei között.

Két egyaránt jogart tartó bal kéz töredéke, valamint néhány darab élénkebb vörös színe alapján Anđelić három bosnyák király – Ostoja, II. Tvrtko és Tamás István (1443–1461) – sírköveinek darabjait, II. Tvrtko és Tamás István koronát és „T”, illetve „ST” monogrammot hordozó címerét (476. kép) különítette el. Valójában csak két fedlap szétválasztása látszik indokoltnak.¹⁵⁶ Anđelić egy rekonstrukciós

¹⁵² BRUNŠMID 1912. 49. (887. sz.); VALENTIĆ 1969. 26-27. (11. sz.); *Riznica* 1987. 56. (kat. sz. 12s); *Sveti trag* 1994. 166. (14. kat. sz., Prister, L.); VALENTIĆ–PRISTER 2002. 24, 25. (16. kat. sz.).

¹⁵³ BÉL 1742. 623., kép a 624. oldalon; LUX 1915. 9.; VERNEI-KRONBERGER 1939. 42.; 24.a. tábla; VÁLINÉ 2000. 279-280. (157. sz.)

¹⁵⁴ BÉL 1742. 623.; VARGA-LŐVEI 1990-92. 166. (154. jegyzet).

¹⁵⁵ ANĐELIĆ 1973. 66-70, 81-98.

¹⁵⁶ Az összes darab részletes vizsgálatával Mirjad Sijarić arra a megállapításra jutott, hogy három király – Tamás István, II. Tvrtko és egy azonosítatlan uralkodó – síremlékeiből valók a töredékek: SIJARIĆ 2006. A mindig sietős szarajevói látogatások során általam futólag megvizsgált néhány nagyobb darabból csak két fedlapra tudok következtetni, de lehet, hogy

rajzba a faragványok túlnyomó részét be is építette: egy köriratos részsűvel keretelt kőlapnak megvan két sarka, egyiken segédalakként szereplő, az uralkodó feje fölé alighanem koronát emelő angyallal és a halott lándzsája hegyével (473-474. kép). A páncélba öltözött halotti figurából előkerült a derék nagyobb részlete a combtővel, a jobb lábszár, a bal kar és kéz töredékei a jogar nyelével, a kard markolata és egy címer részlete. A csípő jobb oldalán egy lángot okádó sárkányfej valószínűleg Zsigmond király Sárkányrendjének nagyméretű jelvényéhez tartozott, helyzetéből következően talán egy második címerpajzs pajzstartójaként. Nem állapítható meg, hogy egy bajszos, szakállas arc töredékei (472. kép) ugyanehhez a laphoz tartoztak-e, vagy ahhoz a másikhöz, amelyből ugyancsak a bal kar és kéz maradt meg, valamint az „ST” monogrammos címerpajzs, a fentebb leírt darabénál sokkal laposabb részsűjű keret egy szakaszával. A keretrészen a felirat betűihez csak a karcolt vonalháló készült el, alátámasztva Anđelić véleményét, miszerint a faragványokat még az uralkodók életében készítették el: a másik, teljesebb fedlap felirata a címerpajzsot hordozó töredéken ugyancsak véget ér, elegendő helyet hagyva a kereten a végül valószínűleg soha ki nem faragott halálozási évszámnak.

A vörös márvány stabilizotóp-geokémiai vizsgálata (Pintér Farkas) a kőzet magyarországi, Gerecse hegységbeli eredetét igazolta. A darabokat a stílus is Magyarországhoz köti: a páncélos, díszöves törzstöredék, a kar- és lábvérték formája és részletei, valamint a díszkard hüvelyének díszítése (475. kép) alapján a Stibor-síremlékek mestere alkotásaként határozhatók meg a faragványok. Legközelebbi analógiájukat — ahogy arra már Anđelić is rámutatott — Stiborici II. Stibor (†1434) budai sírlapja (112-115. kép) jelenti, míg a keretprofil és a betűformák igen hasonlóak a Stiborici I. Stibor székesfehérvári szarkofágján találhatóéhoz (279-280. kép). A saroktöredék, amelyen szárnyas angyal feje és válla látható (473-474. kép), további bizonyítékul szolgál a budai keletkezés mellett: az angyal hajzatának körvonala, pántszerű gallérja, a fej fölött kitárt szárnyak egyéni formálása közvetlen párhuzama egy üresen hagyott címerpajzsot tartó, befejezetlen faragású angyalt ábrázoló kőtöredéken (1438. kép) található, amely a budai Mária Magdolna-plébániatemplom feltárása során került elő.¹⁵⁷ Az épebben megmaradt bobovaci fedlap készítését az ifjabb Stibor sírkövéhez igen közelre, az 1430-as évek közepére keltezi a feltételezhető megbízó, II. Tvrtko 1433 vége és 1435 eleje közötti budai tartózkodása, amelynek során rokona, Cillei Hermann szlavón bán, illetve maga Zsigmond biztosított menedéket számára.¹⁵⁸ A másik, töredékesebb síremlék inkább Tamás Istvánhoz kapcsolható, és így annak 1443. évi trónra léptét követő évekre keltezhető, mintsem a töredékek stílusa szempontjából túlságosan korán elhunyt Ostojához — az új uralkodó elődje hagyományát folytatva rendelhetette meg Budán, ugyanabban a műhelyben, síremlékét.

az összes töredék vizsgálata, a kőanyagok aprólékos összehasonlítása, amelyre az ott dolgozó muzeológusnak természetesen volt módja, valóban az ő eredményére vezet.

¹⁵⁷ BERTALAN V-né 1971. 425, 427.; LŐVEI 1992. 6. kép; LŐVEI 2002c. 106.; 14. kép

¹⁵⁸ KLAÍĆ 1890. 295, 297.; *Povijest Bosne* 1942. 488, 489.; MÁLYUSZ 1984. 111.

A bobovaci anyagban II. Tvrtko felesége, Garai János és Hedvig mazóviai hercegnő leánya, Garai Dorottya márgából faragott síremlékének töredékeit is azonosították.¹⁵⁹ A sírkápolna két sírja felett is a padló fölé emelkedő, szarkofágszerű síremlék állott, geometrikus-árkados tagolású, mészkőből faragott oldallappal.¹⁶⁰ Ezeknek a faragványoknak a fedlapokkal való összefüggése a vörös márvány töredékek szétszórtsága miatt nem állapítható meg.

10.2.4. Vörös és fehér — az emlékek színessége

A vörös márvány különösen látványos alkalmazását jelentette, amikor fehér kővel együtt használták fel színes falburkolatban, illetve belsőépítészeti alkotásokon. Erre először — ahogy arról korábban már volt szó — III. Béla és két fia, Imre és II. András uralkodása idején került sor, nagyjából az 1180-as és az 1220-as évek között [az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház és a palota, az óbudai királyi vár, a pannonhalmi *Porta speciosa*, valamint a pilisszentkereshti ciszterci templom díszes korongjai,¹⁶¹ berakásos vitézi sírköve¹⁶² (997-998. kép) és Gertrudis királyné szarkofágja¹⁶³ (1103-1109. kép) esetében], másodszor pedig Nagy Lajos uralkodása idején, a székesfehérvári prépostsági templom északi mellékhajójába lokalizálható sírbaldachinon¹⁶⁴ (1297-1304. kép), valamint a király által Nagy Kázmér lengyel uralkodó (†1370) sírja fölé állíttatott síremléken¹⁶⁵ (1313-1317. kép) a krakkói Wawel székesegyházában. Amikor a késői Mátyás-kor és a Jagello-kor ismét helyet adott a vörös és fehér kövek együttes használatának, valamennyi említett alkotás még ép és látható lehetett; talán csak véletlen, de ugyanebben az időben készült a Margit-legendának a margitszigeti Margit-síremlék vörös- és fehér márványára egyaránt utaló fordítása is a domonkos apáca Ráskai Leától¹⁶⁶ — nem lehetetlen, hogy

¹⁵⁹ ANDELIĆ 1973. 95-98.; ANDELIĆ 1979.

¹⁶⁰ ANDELIĆ 1973. 83-84, 96-97.

¹⁶¹ *Pannonia Regia* 1994. 238. (IV-4. kat. sz., TAKÁCS I.)

¹⁶² GEREVICH 1984. 15, 80. kép; GEREVICH 1985. 140-141.; TAKÁCS 1988. 124-126, 131-132. (7. sz.); 7. kép; TAKÁCS 1994d (az enyhén trapéz forma és ennek franciás jellege említésével); JÉKELY 1998. 131.; Fig. 5; TAKÁCS 2006. 11-15, 17-18.; Abb. 1-2; BENKŐ 2008. 480, 482.

¹⁶³ GEREVICH 1974. 166.; 26. kép; GEREVICH 1977. 179, 181, 183, 185.; GEREVICH 1984. 9-10.; 43-52. kép; GEREVICH 1985. 120, 126-129.; Abb. 20; TAKÁCS 1994b. 26-27, 29.; TAKÁCS 1994c; TAKÁCS 1994e. 237.; TAKÁCS 1998; TAKÁCS 2006. 11, 15.; TAKÁCS 2007. 39-40.

¹⁶⁴ Részletesebben ld. korábban az „A templomi síremlékek és rokonemlékek típusai a középkori Magyarországon” című fejezet a „Falisíremlékek” című alfejezetében.

¹⁶⁵ ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1978; *Die Parler* 1978. 2. 481-482. (SKUBISZEWSKI, P.); SADRAEI 2001; *Sigismundus* 2006. 107-109. (1.28 kat. sz., ROZNOWSKA-SADRAEI, A.); a krakkói baldachinos síremlékekről összefoglalóan: WALCZAK 2008.

¹⁶⁶ RÁSKAI 1510. 54r-v, 81r; *Nyelvemléktár* 1879. 37, 58.; GOMBOS 1937-38. II. 1519, 1531-1532.; *Szent Margit* 1990. 253, 359.

éppen azért lett ilyen részletek iránt figyelmes, mert az ország legfontosabb templomaiban és palotáiban éppen az ilyesfajta színességnek dívott.

Az esztergomi Bakócz-kápolna¹⁶⁷ falfelületeinek vörös márvány borítása egyetlen helyen ad helyet más anyagú kőnek: közel egy évtizeddel a többi rész feltételezhető befejezése után beépített, fehér márványból faragott oltára itáliai munka (1086-1087. kép). Koszorúval övezett címert tartó angyalok antikizáló, biztosan vagy feltételezhetően fehér és vörös kőből összeállított kompozícióit Havasi Krisztina gyűjtötte csokorba. Gyulafehérváron a Lázói-kápolna főbejárata felett két angyal Geréb László erdélyi püspök címerét tartja, amely a homlokzat egészét alkotó mészkőbe illesztett, vörös márványból faragott betét.¹⁶⁸ Egy alighanem angyalok más színű karjainak kihagyott helyeit mutató, vörös márvány töredék a Perényiek címerével a Szabolcs-Szatmár megyei Nagydoboson került elő.¹⁶⁹ Egy hasonló, több darabból összeillesztett, reneszánsz ábrázolás Egerben is volt, angyalos töredékei márványszerű fehéres kőből készültek (1342. kép).¹⁷⁰ Ezek mellé nagyobb számban helyezhetők vörös márványból és világos kövekből összeállított tumbák. A nagyvázsonyi pálos kolostortemplomban Kinizsi Pál (†1494) és Myslenovith Horváth Márk (†1508) szarkofágjainak alakos díszű fedlapja és egyikük lábazata is vörös márványból készült, domborműves oldallapjaikat pedig Buda környéki márgából faragták (1138-1147, illetve 382, 1148-1152. kép).¹⁷¹ A szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) prépostsági templomban Szapolyai Imre (†1487) és Szapolyai István (†1499) síremlékeiből mára ugyan csak a vörös márvány fedlapok¹⁷² maradtak fenn (388-393, illetve 482-489. kép), de Jankovich Miklós 1818-ban megjelent leírásából ismert, hogy eredetileg oldalaikon vörös és fehér márvánnyal borított szarkofágok voltak.¹⁷³ Nagylucsei Orbán püspök (†1491) szarkofágjának reneszánsz profilú fedlapja és lábazati elemei vörös márványból készültek (a fedlapon a forrásadatok említette bronzszobor helye és illesztési pontjai is jól látszanak; 1339-1341. kép);¹⁷⁴ a fenti párhuzamok alapján talán itt is világos anyagú oldallapokkal lehet számolni, és a kőtári anyagban semmi más nincs, ami az egyik hosszoldal díszeként ide kapcsolható lenne, mint éppen a Havasi Krisztina által ismertté tett, fentebb említett, angyalos kompozíció.

¹⁶⁷ BALOGH 1955; HORLER 1987; TÓTH 1990a.

¹⁶⁸ HAVASI 2006. 100.; 13. kép

¹⁶⁹ HAVASI 2006. 100-101.; 14. kép

¹⁷⁰ HAVASI 2006. 95-101.; 1-9. kép

¹⁷¹ RÓMER 1863b; RÓMER 1865a; MÖLLER 1905. 71.; 64-65. kép, VIII. tábla; BÉKEFI 1907. 239-243.; 102-104. kép; ÉRI–SEDLIMAYR 2004; MIKÓ 2008b. 303-305.

¹⁷² WAGNER 1774. 148.; CSOMA–CSERGHEŐ 1890a; BALOGH 1966. I. 297-298.; *Matthias Corvinus* 1982. 683-684. (Kat.-Nr. 836-837, BALOGH, J.); Abb. 18-19; LUXOVÁ 2003. 332, 667-668. (2.2.10. és 11. kat. sz.); 275, 280-281. kép; VARGA 2008a. 276-277.

¹⁷³ JANKOVICH 1818. IX. 5, 8.

¹⁷⁴ DÉTSHY 1964a. 160.; DÉTSHY 1964b. 2, 8, 13. (61, 62, 63, 64. jegyzet); KOZÁK–SEDLIMAYR 1987. 25. (84. sz.); 50, 51. kép

A kettő közül korábbi szepeshelyi tumba azt is mutatja, hogy ez a díszítésmód már a Mátyás-korban is megjelenhetett a Kárpát-medencében. A budai és a visegrádi reneszánsz kőfaragványok között a sok vörös márvány mellett fehér színű töredékek is akadnak. A magyarországi kőanyagot nyilván itt is dolgozták fel, míg a fehér márványból készült alkotások zöméről joggal tételezhető fel, hogy itáliai importdarabok, bár például Egerben és Diósgyőrött egyre jobban körvonalazódik a Bükk környéke márvány jellegű nyersanyagainak használata is.¹⁷⁵ Annyi biztos, hogy a visegrádi palotakápolna berendezése során vörös és fehér kőből készült faragványokat egyaránt felhasználtak, és felmerült az itáliai import fehér márvány tabernákulum hazai készítésű vörös márvány keretelésének lehetősége is.¹⁷⁶ Valamivel később, 1497-ben készült tabernákulum esetében ilyesfajta színösszeállítást – „ellentétes előjellel” – biztosan alkalmaztak: a nyitrai (Nitra, Szlovákia) Szent Emmeram-székesegyházban Sánkfalvy Antal püspöksége idején a középső rész készült vörös márványból, keretelése pedig márgából.¹⁷⁷ Ugyanezekből a kőfajtákból faragták a pesti belvárosi plébániatemplom két tabernákulumát, a Nagyrévy András plébános, thermopylaei püspök, esztergomi vikárius által valamikor 1507 előtt, és a Pest városa által 1507-ben állított szentségházakat is (1439-1440. kép).¹⁷⁸ Ahogy Visegrádon az értékesebb, itáliai import fehér márvány középrész keretelése készülhetett a helyi kőanyagból, Nyitrán és Pesten a drágább és előkelőbb vörös mészkövet használták a középrész faragására, a keretelést pedig a közönségesebb márgából faragták. Világos-sötét kövek tónus-ellentétére épülő, sötétzöld jáspissal berakott, fehér márvány dombormű köztudottan volt a királyi udvar környezetében, ha nem is biztos, hogy Budán: az ismert Mátyás és Beatrix portré-pár.¹⁷⁹ Könnyen elképzelhető, hogy a színes kőanyagok együttes használatának eredeti leleménye ugyanúgy a budai palotában keresendő, ahogy a Bakócz-kápolna aranyozott bronz betűkből álló, monumentális feliratának (1086-1088. kép) az antik aranykort idéző irodalmi példákra alapuló invenciója is Mátyás budai palotájában gyökerezik.¹⁸⁰

A hatás az országhatárokon túl is felismerhető. A lengyelországi Krakkó síremlék-művészetében nem csupán a magyarországi vörös márvány használata és divatja érhető tetten a 16. század első felében, de a vörös kőnek fehérrel való kompozíciós elegyítése is a 16. század elejétől. I. Zsigmond lengyel király (1506–1548) még herceggént utazgatva ismerte meg a magyarországi reneszánsz alkotásait. Első felesége, Szapolyai István nádor leánya, Borbála halála (1515) után a krakkói Wawel székesegyházának déli oldalához illesztve királyi temetőkápolnát

¹⁷⁵ LŐVEI–PINTÉR–BAJNÓCZI–TÓTH 2007. 80.

¹⁷⁶ RÉTI 1993. 224-225.

¹⁷⁷ MEDVECKÝ 2008.

¹⁷⁸ PATTANTYÚS 1998.; TÓTH 2002.

¹⁷⁹ BALOGH 1966. I. 288-291.; II. 403-404. kép; VARGA 1999; *Történelem* 2000. 232-233. (III-1. kat. sz., MIKÓ Á.)

¹⁸⁰ LŐVEI 2004c. 61-67.

építtetett 1519–1533 között családja számára, a feltehetően Magyarországon át Lengyelországba hívott, firenzei Bartolommeo Berrecci tervei szerint (447. kép). A Bakócz-kápolnához hasonló centrális alaprajzú, kupolával fedett, reneszánsz stílusú építmény gazdag ornamentális díszű belsejének világos homokkő architektúrájában sötét hangsúlyokként jelennek meg a vörös márványból faragott fülkeszobrok, tondók, királyi stallumok és síremlékek.¹⁸¹ Az építkezéshez a magyarországi vörös márvány bányákból szállították a kőtömböket, ahogy arról az 1520-as évek számadásai tájékoztatnak.¹⁸² I. Zsigmond 1524-ben fehér homokkőből faragott, reneszánsz baldachint helyezettetett II. Jagiełło Ulászló király (†1434) magyarországi vörös márványból közel száz évvel korábban faragott, krakkói síremléke¹⁸³ fölé (1436. kép) — az együttes, színhatását tekintve, párdarabja Nagy Kázmér 14. századi síremlékének. Zsigmond bátyja, János Albert lengyel király (1492–1501) sírkápolnája a Wawelben még gótikus szerkezetű, a király vörös márványból faragott tumbája is Veit Stoß hatását tükrözi, de a Firenzéből származó Francesco királyi építész alkotásaként ezt keretező fülkeépítmény fehér homokkő faragványai már az érett reneszánsz stílusjegyeit hordozzák.¹⁸⁴ A divat szinte azonnal követésre talált a főpapság köreiből is, ahogy azt például a Jan Konarski püspök által 1521-ben még életében a Berrecci- műhelytől megrendelt síremlék mutatja a Wawel székesegyházában.¹⁸⁵ A síremléktípusok idővel átalakultak, a magyarországi vörösmárvány-bányákat elfoglalták a törökök, a stílus is manierizmusba váltott, de a vörös és fehér kőanyagok kontrasztjára épülő kompozíció még a 17. század elején is kedvelt volt, ahogy azt a Montelupi és a Cellari krakkói polgárcsaládok magasba törő fali síremlékei mutatják a krakkói Mária-templomban (1441-1442. kép), illetve Andrzej (†1593) és Katarzyna (†1601) síremléke Radlinban.¹⁸⁶

10.2.5. Gerecse vagy Salzburg? — természettudományos vizsgálatok

A magyarországi vörös márvány színe, mintázata többnyire annyira hasonlít a bányahelyéről közönségesen csak „adneti vörös”-nek nevezett, salzburgi kőanyagéhoz, hogy szabad szemmel történő megkülönböztetésük sokszor lehetetlen. Vannak azonban olyan különleges salzburgi kőrétegek, amelyekhez hasonlóak a magyarországi bányákban nem fordulnak elő. Sárgásfehér alapba ágyazott, vörös vagy barnás gumók alkotják az ún. „scheck”-márványokat (pl. a vörös színű a

¹⁸¹ BIAŁOSTOCKI 1976. i. m. 35-43.; Figs. 101-114.; KOZAKIEWICZ 1976. 27-33.; 19-42. kép; BIAŁOSTOCKI 1986. 106-107.; Abb. 5-6; KALINOWSKI 1986. 131-136.; MOSSAKOWSKI 2007.

¹⁸² DIVÉKY 1910. 7, 8, 9.; LÓVEI 2002c. 415.; MOSSAKOWSKI 2007. 232, 301.

¹⁸³ BIAŁOSTOCKI 1976. 49.; Fig. 145; KOZAKIEWICZ 1976. 34.; 45-47. kép; FISCHINGER 1986. 137-138.

¹⁸⁴ KOZAKIEWICZ 1976. 24.; 1-3. kép; FISCHINGER 139-141.; MOSSAKOWSKI 2007. 18.; il. 5

¹⁸⁵ BIAŁOSTOCKI 1976. 49.; Fig. 149; KOZAKIEWICZ 1976. 34-35.; 49. kép

¹⁸⁶ BIAŁOSTOCKI 1976. 51.; Fig. 168; KOZAKIEWICZ 1976. 227-228.; 188, 190. kép

Rotscheck: 1435. kép), amelyek divatja a 15. század közepén kezdődött, és amelyek tarka mintázata sokszor teljesen „elfedte” a figurális faragványok vonaljátékát.¹⁸⁷ Az egykori koralltelepek vázának szerkezete a sötét alapon a metszet irányától függően kis fehér foltokban, illetve párhuzamos, ujjnyi hosszú vonalak rendszerében mutatkozik meg, ezeket a márványokat „tropf”-márványoknak nevezik (pl. a vörös színű a *Rottropf*: 1443-1444. kép).¹⁸⁸

Az ausztriai szakirodalom időnként felvetette a salzburgi vörös márvány magyarországi exportjának lehetőségét is.¹⁸⁹ Ez — ha a középkorban nem is túl nagy mértékben — létezett is. Geológiai vizsgálatok során derült fény egy budai reneszánsz díszküttöredék (1445. kép) külföldi származására,¹⁹⁰ és mind geológusi, mind művészettörténeti szemmel nyilvánvaló volt a bozsoki Batthyány-várkastély egy késő reneszánsz párkánytöredékének (1446. kép) salzburgi eredete.¹⁹¹ Két 15. századi, pozsonyszentgyörgyi (Svätý Jur, Szlovákia) keresztelőmedence „rotscheck”-márványból készült. Más daraboknál, így Illésházi Mátyás gyulafehérvári prépost (†1510) illésházi (Eliasdice, Szlovákia) sírkövénél¹⁹² (330. kép), vagy Szentgyörgyi és Bazini (III.) György (†1467) pozsonyszentgyörgyi szarkofágfedőlapjánál¹⁹³ (384-386. kép) a kőanyag külföldi eredete kevésbé nyilvánvaló, bár a lapok erezte azért különbözni látszik a magyarországi anyagétól. Ezekben az esetekben a művészettörténeti stíluskritika segítségével is el lehet választani a helyi és az import műveket.¹⁹⁴ Ausztriai emlékekkel¹⁹⁵ árul el közeli rokonságot a címeres sírlap beosztását, stílusát, betűtípusát, a német nyelvű felirat szerkezetét tekintve Nathan

¹⁸⁷ KIESLINGER 1962. 15-20.; KIESLINGER 1964a. 167, 180, 210-211.; GRIMM 1984. 13, 19.; A „közönséges” magyarországi vörös és a fehér eres salzburgi márvány közti különbség jól látszik a lényegesen későbbi, 1686 után emelt, győri Mária-oszlopon, amelynek Salzburgban faragott oszloprészét a legutóbbi restaurálás során alul és felül kénytelenek voltak hazai anyagra kicserélni.

¹⁸⁸ KIESLINGER 1964a. 152, 154-155, 210-211.

¹⁸⁹ MARTIN 1925. 49-50.; VALENTINITSCH 1983. 39.

¹⁹⁰ KERTÉSZ 1982. 202.; a meghatározást az újabb természettudományos vizsgálatok (Pintér Farkas, Tóth Mária és munkatársaik, MTA Geokémiai Kutatóintézet, 2006) is megerősítették.

¹⁹¹ A töredéket 1990-ben találta Hajmási Erika. A kőmeghatározást Marek István (Budapesti Műszaki Egyetem, Ásvány- és Földtani Tanszék) és e dolgozat szerzője végezte; az anyag „scheck”-jellegű: LAHU 5. 2002. 111. (94.1. sz.); 85. kép (azóta az eredményt a természettudományos vizsgálatok megerősítették)

¹⁹² IPOLYI 1859a. 100-101.; I.8. kép; LŐVEI 1990b. 8-9.; 1. kép; VARGA–LŐVEI 1990-92. 166. (150. jegyzet); 59. kép

¹⁹³ VERNEI-KRONBERGER 1939. 45.; 26. tábla; LŐVEI–VARGA 1987. I. 698.; II. 1691. kép; VARGA–LŐVEI 1990–92. 136.; Fig. 32.; LUXOVÁ 2003. 332, 666-667. (2.2.8. kat. sz.)

¹⁹⁴ A pozsonyszentgyörgyi és más környéki sírkövek stílusproblémáiról, ausztriai készítéséről ld. korábban, a „Címeres és figurális sírkőábrák: a családi és személyes reprezentáció és emlékezet” című fejezet „A portré problémája” című alfejezetében.

¹⁹⁵ Néhány példa: Bochart Vindorffer (†1487), Bécsújhely; Alex Kheitzel (†1508) és Hanns Pratzl zu Radek (†1521), Salzburg, St. Peter; Katalin asszony (†1521), Hainfeld (Alsó-Ausztria); Andre Drucksas (†1522), Staatz (Alsó-Ausztria).

Kranberger (+1510) soproni¹⁹⁶ (86-87. kép), valamint Peter Storkut von Seedorf (+1522) bazini (Pezinok, Szlovákia) sírlapja¹⁹⁷ (84. kép) és több sírkő a pozsonyi (Bratislava, Szlovákia) Szent Márton-templomból¹⁹⁸ (78-83, 364-365. kép), talán Bécsben készültek. A bécsi reneszánsz emlékének tűnik a Jurisics Miklós gyermekei számára 1538-ban állított sírkő (88. kép) a kőszegi Szent Jakab-templomban.¹⁹⁹

A sokszor teljesen hasonló kőanyag azonban mindig kétségeket ébreszthet a stílusvizsgálatok pontosságát illetően. A sírkőkatalógus munkálatai, majd ennek a vörös márványokra vonatkozó kérdésfeltevésai kiterjesztését jelentő, az anyag építészeti és művészeti használatát feltáró anyaggyűjtés során²⁰⁰ alapvető kérdések vetődtek fel a faragványos emlékek műhelyösszefüggéseivel és ezen keresztül a vörös mészkövek bányahelyeivel kapcsolatban. Igen fontosnak tűnt a Salzburg környéki – adneti – és a gercsei vörös mészkövek egyértelmű megkülönböztetése. A probléma nemzetközi jelentőségét jelzi például egy Szent János evangélistát szimbolizáló sast ábrázoló, „vörös márvány” dombormű, amely kérdőjelesen magyarországi alkotásként szerepel a párizsi Louvre kiállításán (1447. kép).²⁰¹ Alighanem bajor munka, de Passau, Burghausen, Augsburg és társaik műhelyprodukcijába stílusosan egyelőre nem sikerült beilleszteni. A vörös márványok egyes ausztriai fajtái, a foltosságuk miatt különleges, önálló névvel is nevezett *rotscheck*, *rottropf* és *schnöll* márványok ugyan a magyarországi bányákban nem fordulnak elő, így felhasználásuk mind a középkorban, mind a barokk idején egyértelműen ausztriai-bajorországi importra utal, az emlékek zömét alkotó, „közönséges” vörös márványokról azonban szemrevételezés útján többnyire nem állapítható meg az eredet. A művészettörténeti szem negyedszázados gyakorlata, a stílselemzéssel is összefüggésben, bizonyos eltéréseket képes volt körvonalazni, azonban annak meghatározására például, miért mások talán egy kicsit a dél-alföldi leletek anyagai, nem bizonyult elegendőnek. A műemléki munka során például – természettudományos támogatás nélkül – nem sikerült érvényre juttatni azt a művészettörténeti meggyőződést, hogy a máriabesnyői szétszedett Grassalkovich-síremlék pótlásra szoruló sarokpilasztereinek szürkével és vörössel foltozott kőanyaga salzburgi eredetű, így azt az eredeti megjelenést jelentős mértékben

¹⁹⁶ 43.; 29. ábra; LŐVEI 2006a. 130, 131.; Abb. 5-6

¹⁹⁷ HENSZLMANN 1880a. 63, 203.

¹⁹⁸ Gaspar (+1428) és Bartholomeus (+1453) Scharrach sírköve a Szent Márton-templomból: KOSTKA 1976. 19, 69.; 51. kép; LŐVEI–VARGA 1987. I. 696.; II. 1690. kép; FIALA 1999. 66, 67-68. (56. kat. sz.); LUXOVÁ 2003. 329.; 277. kép; Mert Gaelsam (Gailsam, +1489), Wilhelm von Wulkendorf, Hans Ode... (+1513?) sírkövei: LŐVEI 1992. 18.; LŐVEI 2006a. 129, 131-132.; Abb. 4, 7; MAJROSSY 2006. 107. (164. jegyzet is), 108. (169. jegyzet);

¹⁹⁹ CSOMA 1887b. 183-184.; CSERGHEŐ–CSOMA 1890a. 93-96.; LIND 1892. 160.; Abb. 4; VÁRADY 2000a. 92-93, 96-97.; LŐVEI 2002a. 37.; 60. kép; VÁRADY 2003. 33-34, 43-44.; 12. ábra; LŐVEI 2006a. 134.; Abb. 14

²⁰⁰ LŐVEI 1992.

²⁰¹ Szobrászati gyűjtemény, Észak-Európa: Magyarország (?), 15. század. Itsz. R. F. 2811, Charles Mège gyűjteményéből, Elisabeth Mège hagyatéka.

megváltoztató, magyarországi anyaggal pótolták; a geológiai vizsgálatok eredményei már csak elkésve igazolhatták a sejtést.

A kérdések érdeklődést keltettek geokémikusi és geológusi körökben, és Tóth Mária (MTA Geokémiai Kutatóintézet) javasolta Pintér Farkas geológus hallgatónak (ELTE TTK) a téma szakdolgozat keretei között történő vizsgálatát és megoldását. A célzott vizsgálatok során kiderült, hogy a hagyományos kőzettani elemzések és az ókori márványok kutatása során már alkalmazott stabilizotóp vizsgálatok együttes – mind a bányákból, mind kőfaragványokból vett mintákra való – alkalmazásával megválaszolhatók a felvetett problémák.²⁰²

A geológiai elemzések során elkülöníthetőnek bizonyult Adnet és Tardos alsó-jurája – például a határterület Sopron eltérő eredetű faragványai esetében igen meggyőző módon –, és kiderült az is, hogy bár a Gerecsében ma már a középső-jura korból felhasználható minőségű, vastagpados rétegeket nem ismerünk, a középkorban még lehetett bányászni ilyen vörös mészkövet is.²⁰³ Lényegében ez volt a dél-alföldi faragványok mutatta csekély eltérések oka, nem pedig a helyenként feltételezett Maros-völgyi, erdélyi eredet. Ezzel kézműves történeti helyükre látszanak kerülni III. Béla és felesége középső-jura „vörös márványból” készült, székesfehérvári koporsói is, amelyeknek egyedül a mikroszkópos vizsgálaton alapuló, veronai mészkőként való korábbi geológiai meghatározása²⁰⁴ ellentmondott mindannak, amit a „vörös márvány” 12. század végi esztergomi használatával kapcsolatban a művészettörténet eddig felismert.

Az eredmények lehetővé teszik, hogy a természettudományos módszerek szélesebb körű alkalmazásával a késő középkor és a kora újkor emlékei körében – felhasználva a művészettörténet hagyományos, stílus- és típus-történeti elemzéseit is –, a Kárpát-medence nyugati és északi részein pontosabban elkülöníthető legyen a Salzburg, illetve az Esztergom környéki anyagokat feldolgozó műhelyek termelése, elválasztható legyen a helyi produkció a regionális, illetve a távolsági kereskedelemben terjedő termékektől.

²⁰² A módszer alapelveiről és sokoldalú alkalmazási lehetőségeiről szóló, közérthető, igen informatív összefoglalás: DEMÉNY 2004. 192–198.; az magyarországi gyűjteményekben őrzött vagy Magyarországon talált római márványok hazai vizsgálati eredményeit bemutató publikációk adatai: LŐVEI–PINTÉR–BAJNÓCZI–TÓTH 2007. 81. (12. jegyzet); anatóliai márványok vizsgálati eredményeiről szóló közlemények adatai: uott. 82. (18. jegyzet).

²⁰³ PINTÉR F., „Vörös márvány” műalkotások nyersanyaglelőhelyeinek és mállási felületeinek vizsgálata kőzettani-geokémiai módszerekkel. Szakdolgozat, ELTE TTK Kőzetan-geokémiai Tanszék. Budapest 2001 (témavezető: Szakmány György); PINTÉR et al. 2001; PINTÉR et al. 2001b; PINTÉR et al. 2002; PINTÉR et al. 2004; LŐVEI–PINTÉR–BAJNÓCZI–TÓTH 2007.

²⁰⁴ KONDA J., III. Béla király és antiochiai Anna királyné sírládájából vett két darab kőzetminta geológiai vizsgálatának régészeti vonatkozású eredményei. Kézirat, MÁFI adattár T. 14776, 12.; hivatkozik rá Pintér Farkas: PINTÉR et al. 2001. 62-63, 67.

10.3. „Díszkövek” távolsági szállítása Európa-szerte

A kőfaragóműhelyek termékeinek szállítása — akár a nyers kőlapokról, akár kifaragott síremlékekről volt szó, mindkét lehetőséggel számolhatunk — ahol csak erre mód volt, elsősorban vízi úton képzelhető el, nemcsak a Dunát, hanem a kisebb folyókat is használhatták. A vörös márvány esetében Gyulafehérvárra (Alba Iulia, Románia) például nyilván a Marost használták, innen tovább Nagyszebenbe (Sibiu, Románia) már tengelyen kellett szállítani, a szilágysági Menyőre²⁰⁵ (Mineu, Románia), Nagyfaluba²⁰⁶ (Nuşfalău, Románia; 1118-1122. kép) legalább az út egy részén a Tisza mellékfolyói vezettek.²⁰⁷ Írott említések csak Estei Hippolit érsek esztergomi számadáskönyveiben maradtak fenn erre nézve: 1487–1488-ban 76, vörös márvánnyal megrakott hajó úszott le Süttőről Beatrix királyné budai építkezéseihez.²⁰⁸

A legjobb összehasonlítási alap nyilvánvalóan a Salzburg környéki vörös márvány. Ennek feldolgozása nem volt olyan centralizált, mint a jószerivel csak Budára és Esztergomra lokalizálható magyarországi gyakorlat: a fő központokat jelentő Salzburg, Passau, Regensburg, Augsburg, München, Bécs mellett kisebb piackörzeteket ellátó műhelyek tevékenykedtek folyamatosan, vagy csupán időnként — egy-egy letelepedő mester körül — Braunauban, Wasserburgban, Freisingben.²⁰⁹ A szállításban itt is alapvető szerepe volt a folyóknak: a Dunának, Innek, Salzachnak, Isarnak. Ebben „rekordot jelent” Erzsébet és Borbála litván királynék síremlékeinek Wilnába (Vilnius, Litvánia) juttatása: a kövek a Salzachon, Innen, Dunán, Morván át hajón a morvaországi Kromschieber (Kroměříž), onnan szekéren Krakkóba kerültek, majd a Visztulán szállították őket Danzigba (Gdansk), szekéren tovább Königsbergen (Kalinyingrad) át a Njemen folyóhoz vitték, ahonnan ismét hajón, a Wilja folyón jutottak célba. A két síremlék összesen 971 forint 13 krajcárba került, ebből csupán a Salzburg és Danzig közötti szállítás 435 forint 4 1/2 krajcárt tett ki, kb. háromszor annyit, mint magának az anyagnak az értéke.²¹⁰ Nagy nehézséggel járt a vörös márványnak az Alpok vonulatán való átvittatása is: a salzburgi érsekség és a bambergi püspökség karintiai felségterületei közül a vörös márvány szinte kizárólag az egykor salzburgi fennhatóság alatt állott templomokban található meg (pl. Friesach), a salzburgi „divat” tehát a szállítási nehézségeket is legyőzve az Alpok

²⁰⁵ A templom vörös márvány timpanonja és keresztelőkútja: BUNYITAY 1887. 30-36.; BALOGH 1943. 86, 176, 211-214, 268-270.; *Matthias Corvinus* 1982. 650-651. (Kat.-Nr. 794, BALOGH, J.); HORLER 1983. 237, 246, 248.; 1, 10-11. kép

²⁰⁶ Losonci Bánfi László (†1419/1423 között) vörös márvány sírlapja: BUNYITAY 1887. 26-27.; PETRI 1901. 622.; képek a 620. és 621. oldalon; ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983. 39.; 12. kép

²⁰⁷ Marosi Ernő hívta fel a figyelmemet az ugyancsak jelentős súlyú sötömbök — ellentétes irányú, de azonos útvonalon történő — szállításának lehetőségére.

²⁰⁸ VOIT 1957. 50, 79 (8. jegyzet).

²⁰⁹ LEONHARDT 1913; HALM 1927–1928; LIEDKE 1973a; LIEDKE 1973b; LIEDKE 1974; LIEDKE 1976; LIEDKE 1979, 1986, 1987, 1988; LIEDKE 1981.

²¹⁰ KIESLINGER 1964b. 256.; KIESLINGER 1964a. 191.

hágóin túlra is eljuttatta a kedvelt anyagot, egyes — azért óvatosan kezelendő — adatok szerint azonban nem közvetlenül, hanem a Dunát és a Drávát felhasználva, Magyarországon keresztül.²¹¹ III. Frigyes császár (†1493) eredetileg Bécsújhelyre szánt síremlékének 302x165x65 cm méretű, mintegy 8700 kg-ot nyomó szarkofágfedlapját (1448. kép) csupán előfaragott (*gerauhtwerkt*), tehát ennél nehezebb (de kevésbé kényes) tömbben vízi úton szállították 1469-ben Bécsig, majd 1479-ben szárazföldi úton — az útba eső hidakat megerősítve — a rendeltetési helyre, ahonnan hasonló módon került 1493-ban vissza a bécsi Stephansdomba.²¹² A krakkói vár építkezésével kapcsolatos, 1525-1526. évi adatok szerint az Esztergomból Krakkóba vitt vörös márvány Besztercebányától történt szállítása többször is külön kifizetési tételként jelentkezett: nyilván odáig a Garam vízi útján vitték az anyagot, Besztercebányán azonban kocsira kellett átrakni.²¹³

A Gerecse vörös mészkő bányái Magyarországon előbb királyi birtokok voltak, majd hamarosan érseki tulajdonba kerültek.²¹⁴ A Salzburtól délre, Hallein mellett fekvő Adnetben érseki tulajdonú kőbányáról csak egyetlen, 1420. évi adat ismert (ezzel szemben a sárgás mészkövű Untersberg az érsekségé volt), akadt bánya, amely az adneti plébánia birtokában, több másik parasztok és kőfaragók kezén volt (a többnyire forráshivatkozás nélküli adatok főleg a késő középkori, kora újkori állapotokra vonatkozhatnak).²¹⁵ Az érsekség felügyelői útján mégis ellenőrzése alatt tarthatta a termelést, és a vámokon keresztül jelentős hasznot is húzott a márványfaragásból. Fennmaradt a tittmoningi²¹⁶ vámszabályzat (1600 körülről), amely pontosan meghatározta, hogy mennyi vámot kellett leróni a kifaragatlan sír- vagy címerkövek, illetve oszlopok lábjáért, a padlóburkoló kövek, oszloplábazatok, ablakkeret-elemek, lépcsőfokok darabjáért; a templomoknak, kolostoroknak, nemeseknek nem kellett fizetniük a sírkövekért, függetlenül attól, hogy megmunkált vagy még nyers lapokról volt-e szó.²¹⁷

A Gerecse-vidéki és a Salzburg környéki vörös márványokéhoz hasonló iparszerű kőfaragó-tevékenység és termékeinek több száz kilométeres távolságokra történő szállítása korántsem volt ritka jelenség a középkori Európában. Minden olyan területen éltek ezzel a lehetőséggel, ahol különleges minőségű vagy színű kőanyagot bányásztak. Voltak szinte egész Európában divatos anyagok, leginkább az Itáliában bányászott fehér márvány és az angliai alabástrom tartozott ebbe a körbe. Lényegesen kisebb, de még mindig nemzetközi összefüggésrendszerbe ágyazódott

²¹¹ KIESLINGER 1956. 7, 315.; KERTÉSZ 1982. 197-198.

²¹² KIESLINGER 1964a. 190-191.; ZYKAN 1981. 123.

²¹³ DIVÉKY 1910. 8, 9.

²¹⁴ Tardos és Süttő: GYÖRFFY 1987. II. 313., illetve Zs.O. I. 82. (824. sz.)

²¹⁵ KIESLINGER 1964a. 201.

²¹⁶ Tittmoning: határváros a salzburgi érsekség területe és Bajorország között, a Salzach folyó mellett.

²¹⁷ KIESLINGER 1964a. 190.

be az ausztriai és a magyarországi vörös márvány, valamint a flandriai bányák mélyfekete színű mészköve (németül: „Kohlenkalk”).

Az itáliai fehér márványokat, köztük a carrarai márványt Európa-szerte használták. Részben tömbökben is szállították az előkelő megbízók részére a legelőkelőbb szobrászi feladatok nyersanyagaként, így viszonylag nagyobb mennyiségben került Észak-Franciaország, elsősorban Párizs márványfaragó-műhelyeibe, az 1300-at közvetlenül megelőző évektől kezdődő, elsősorban a síremlékfaragásban, valamint a magánáhitat céljára szolgáló Madonna-szobrok készítésében megnyilvánuló divatnak megfelelően (ahonnan további területekre, pl. Flandriába is eljuttatták a már kész munkákat).²¹⁸ Gyakran azonban már a kész faragványok kerültek Itáliából külföldre, így Mátyás korában a budai várpalota Andrea del Verocchio műhelyéből származó, reneszánsz kútja (a Mátyás megbízásából készült kútnak Angelo Poliziano epigrammát szentelt)²¹⁹ és a visegrádi palotakápolna korábban már említett, firenzei importmű tabernáculuma,²²⁰ később, 1519-ben pedig az esztergomi Bakócz-kápolna Andrea Ferrucci által készített oltára²²¹ (1086-1087. kép). Michelangelo egyik Madonnáját a flandriai Brugge polgárai vásárolták meg (1449. kép).²²²

A 14. századtól készített angol alabástrom-faragványok Izlandtól és Norvégiától Lengyelorszáig és Dalmáciáig Európa-szerte kedveltek voltak.²²³ A nyers alabástrom feldolgozása azonban például Németországban is történhetett.²²⁴

A közép-európai vörös márványok országhatárokon átnyúló piackörzetei – Salzburg esetében Dél-Németországtól a Nyugat-Dunántúlig, a lengyelországi Krakkóig és a litván Vilniuszig, dél felé pedig a délkeleti Alpokban a salzburgi érsekséghez tartozó püspökségek és birtokok területeiig, Esztergom és Buda vonatkozásában pedig Dél-Erdélyig, a lengyel Gnieznóig és Krakkóig, a boszniai Bobovacig és a Dnyeszter vidékéig – párhuzamát például a kemény Tournai-i fekete kő („márvány”, szénnel színezett mészkő, „Kohlenkalk”) jelenti, amelyet Flandria területéről Észak-Franciaországba és Angliába, Trierbe, Thüringiába és

²¹⁸ A párizsi márványfaragókra pl.: SCHMIDT 1971. 161-177., a 170. oldalon utal arra is, hogy az értékes anyaggal való takarékoság jegyében gyakran olcsóbb kőből faragott síremlék-figurába csak a fejet és a kezeket illesztették be márványból; az alabástrom és a márvány terminológia középkori keveredéséről, a különböző színű márványok használatáról röviden: BARON 1981. 56-57.

²¹⁹ Medencéjének töredéke került elő: BALOGH 1966. I. 121.; TÖRÖK–OSGYÁNYI 1981. 110.; *Matthias Corvinus* 1982. 292-293. (Kat.-Nr. 202, TÖRÖK, Gy.); a töredéket a Mátyás király által Verocchiótól Firenzében rendelt kúttal Meller Péter azonosított, vö. MIKÓ 2001. 226.; 255. kép; PÓCS 2008; a kútra vonatkozó történeti adatok, Poliziano epigrammaival: BALOGH 1966. I. 513-514.

²²⁰ RÉTI 1993. 224-225.; MIKÓ 2001. 275.; *Mátyás király* 2008a. 413-414. (10.2.a-l kat. sz., BUZÁS G.).

²²¹ BALOGH 1955; HORLER 1987; TÓTH 1990a; MIKÓ 2001. 258-259.; 286. kép

²²² Onze Lieve Vrouwekerk.

²²³ OLSZEWSKI 1960. 35-64.; FISKOVIĆ 1979. 73-88.; CHEETHAM 1984. 57-58.; RAMSAY é.n.

²²⁴ SCHWARZENSKI 1921.

Szászországba is szállítottak.²²⁵ A kő keménységét jelzi, hogy Luxemburgi Balduin trieri püspök (†1354) síremlékének kemény, fekete márvány anyaga ellenállt még a napoleoni francia csapatok pusztításainak is.²²⁶ A skandináviai gránit különleges úton jutott el az Északnémet-Alföldre: a Balti-tenger kereskedelmi hajói észak felé terményekkel megrakottan haladtak, a visszaúton azonban üresen, ezért extra tökesúlyra volt szükségük, amelyet keresztelőkutakká faragott vagy azzá faragható gránittömbök alkottak.²²⁷

Egy országon belüli kiterjedt kőhasználati „divat” példája az Anglia területén a délen fekvő Corfe (Dorset) közeléből a 13–14. században nagy távolságokra szállított, a használatból éppen a már említett, túlságosan drága Tournai-i követ kiszorító ún. purbeck-márvány, amelynek fontosabb feldolgozó műhelyei a magyarországi vörös márványhoz részben hasonlóan a bányáktól messzebb, a fővárosban, Londonban voltak.²²⁸

10.4. Más kőanyagok

A vörös márvány mellett egy időre szinte országos jelentőségűvé vált a magyarországi korai reneszánsz időszakában „felfedezett”, finom szemcsés, élesen faragható Buda környéki márga is. Építészeti tagozatok, nyíláskeretek, reneszánsz balusztrádok elemei készültek belőle például Veszprémben, Nagyvázsonyban, Sümegen,²²⁹ használták a siklósi vár és a várkapolna kőfaragványaihoz, címerkőhöz Vácott, kapukeretet és tabernákulumot faragtak belőle a nyírbátori református templom számára stb.²³⁰ Címeres síremlékek anyagaként nem csupán a bányahely közelében, Buda környékén fordul elő (Pilisszentkereszt: ismeretlen apát sírkövének töredékei;²³¹ Vác: felirattöredékek;²³² Visegrád: felirattöredék²³³), hanem olyan

²²⁵ A kő 13–15. századi bányászatáról és felhasználásáról, az ismert kőfaragók katalógusával és az írott forrásanyag közlésével: NYS 1993; az angliai kapcsolatokról: SCHWARZBAUM 1981; a trieri székesegyház érseki síremlékei (1290–1293. kép): HEINZ–ROTHBRUST–SCHMID 2004. 18, 37–40.; Abb. 3, 8–9; a fehér és fekete kőanyag polikrómiájára épülő trieri szentélyrekesztőről, Eger kapcsán: HAVASI 2003. 139.; 29–30. kép; a thüringiai Weißensee várában talált faragványtöredékek: NICOL 1998. 66.

²²⁶ SCHMID–SCHWARZ 1997. 109.

²²⁷ Az effajta kereskedelem újkori párhuzamát találjuk a 19. század második felének Ausztrália és Anglia közötti forgalmában, amelyet az ausztráliai mezőgazdasági termékek és az angliai vas tökesúlyok cseréje (is) jellemezett: ezáltal születtek az ausztrál városok ma már műemlékileg is egyre inkább védett, historizáló stílusú teraszházainak gazdag vasrácsai.

²²⁸ LEACH 1975; TUMMERS 1980. 13.; BLAIR é.n. 41–56.

²²⁹ KOPPÁNY 1993. 31–32.

²³⁰ ÁRPÁS–EMSZT–GÁLOS–KERTÉSZ–MAREK 1993.

²³¹ Gerevich László közöletlen lelete.

²³² TRAGOR 1912. 126. (623–626. sz.), 127. (628. sz.); KOPPÁNY 1994. 177, 187. (103–106. sz.); 9/2–5. ábra

távolabbi vidékeken is, mint Nagyvázsony [Kinizsi Pál (†1494) és Myslenovith Horváth Márk (†1508) már említett szarkofágjainak oldallapjai²³⁴ (1143-1149. kép)], Csátka [Szentléleki Ákos fia Miklós (†1516) címeres sírlapja²³⁵ (293-294. kép)], Veszprém [Beriszló Péter veszprémi püspök, horvát-szlavón-dalmát bán (†1520) címeres kőlapja²³⁶], Pécs (üres tükröt mutató sírkőlap az egykori domonkos templomból²³⁷). Elsősorban az ország nyugati és középső területein használták tehát, de elkerült például Bécsbe is: Junckherr (*Junkher*, másként Edlasperger) Péter (†1504 előtt) budai polgár bécsi házának márgából faragott címerei (146-148. kép), az ausztriai reneszánsz legkorábbi (!) kőfaragványai.²³⁸

A műtárgyvándorlás és –szállítás, anyaghasználat nemzetközi rendszerbe illeszkedő példáihoz képest lényegesen korlátozottabb körű használatot mutatnak egyes, a környezetükben előforduló más kőanyagokhoz képest még mindig dekoratívabb vagy egyszerűen jobban faragható kőzetfajták. Ennek jellemző magyarországi példája a Balaton-felvidéken a Révfülöp, illetve Felsőörs környéki permi vörös homokkő. Az első jelentősebb kőbányák még a római kor elején nyíltak. Már az i. sz. 1. századra keltezhető faragványok is ismertek ebből az anyagból, de az emlékek zöme a 2–4. századból való. Sírkövek, síremlékek és ezek töredékei kerültek elő a 2. századból Lovasról, Csopakról, Vörösberényből, Felsődörgicséről, Nemesvamos–Balácáról, a 2–3. századból Nemesgulácson, a 3. századból Balatonszőlősről, a 4. századból Balatonalmádi területéről.²³⁹ Épülethozagatokat, feliratos táblák ismertek főleg a 3. és 4. századból Balatonakaliból, Vörösberényből, Mencshelyről, Balatonfüredről, Tüskeváról, Balatonfőkajáról, Nemesvamos–Balácáról, Örvényesről, Csopakról, Páloznakról, Balatonfűzfőről, Balatonakali–Ságpusztáról, Halimbáról.²⁴⁰ A taliándörögdi Szent András-templom romjai alatt feküdt korábbi templom alapozásában az ugyanitt állt római épületből újrafelhasználásra került vörös homokkő lapokat találtak.²⁴¹

²³³ Gerő Győző közöletlen lelete a Fő utcai Szent László-templom romjai közül.

²³⁴ RÓMER 1863b; RÓMER 1865a; MÖLLER 1905. 71.; 64-65. kép, VIII. tábla; BÉKEFI 1907. 239-243.; 102-104. kép; ÉRI–SEDLIMAYR 2004; MIKÓ 2008b. 303-305.

²³⁵ RÓMER 1860. 93.; GEREVICH 1959. 313, 315, 317.; 5, 14. kép; *Matthias Corvinus* 1982. 677, 686-687. (Kat.-Nr. 840c, BALOGH, J.)

²³⁶ TÓTH 1964. 171, 173; NAGYBÁKAY 1978. 113-130.; KOPPÁNY 1993. 31, 112.

²³⁷ Kárpáti Gábor közöletlen lelete.

²³⁸ KUBINYI 1966. 256-257.; KUBINYI 1971. 259. (384. jegyzet); LŐVEI 1987a. 160.; LŐVEI 1991d. 57-58.; 17-19. kép

²³⁹ PALÁGYI 2004. 27. (5. sz.), 34-36. (12-14. sz.), 38. (16. sz.), 44. (22. sz.), 46-47. (24-25. sz.), 54-55. (32-39. sz.), 75. (59. sz.)

²⁴⁰ PALÁGYI 2004. 93. (73. sz.), 97-101. (77-81. sz.), 103. (83. sz.), 105. (85. sz.), 110. (90. sz.), 112. (92. sz.), 119. (99. sz.), 127-130. (107-114. sz.), 138. (125. sz.), 140. (127. sz.), 145. (132. sz.), 147. (134. sz.), 148-152. (135-139. sz.), 157-158. (144-145. sz.), 160. (147. sz.), 16. (149. sz.), 165-166. (152-153. sz.)

²⁴¹ KOPPÁNY–KRALOVÁNSZKY 2000. 114.

A jól faragható, Balaton-felvidéki vörös homokkőnek már a 11. században kiterjedt — máig folyamatos — bányászatára, elsősorban a Felsőörs környéki bányák művelésére engednek következtetni a környéken fennmaradt építészeti emlékek és egyedi faragványok, köztük sírkövek is. Az anyagot részben törtkőfalakban és ezek sarokkvádereiként használták falusi templomok egész sorában (pl. Paloznak és Szentkirályszabadja római katolikus templomai, Aszófő–Kövesd templomromja), részben kváderfalazatok és építészeti tagozatok faragványaiként (Taliándörög, Szent András-templom romjai²⁴²) már a 11. század óta. Az időrendi sor elején, 1060 táján a veszprémi székesegyház²⁴³ és a tihanyi bencés apátság altemploma oszlopainak dobelemei, lábazatai és fejezetei/fejlemezei állnak, lényegében ebből az anyagból épült a felsőörsi prépostsági templom minden középkori periódusa, a gazdag faragványos díszű nyugati toronnyal együtt,²⁴⁴ valamint a veszprémfajszói templomrom korai nyugati részei²⁴⁵. A Balaton-felvidéki templomokban előkerült román kori sírkövek sora is vörös homokkőből készült Paloznagon²⁴⁶ (558-559. kép), Felsődörgicsén²⁴⁷ (802-803. kép), Felsőörsön²⁴⁸ (30-31, 1070. kép), Kővágóörs–Ecséren²⁴⁹ (804-805. kép), Veszprémfajszon,²⁵⁰ az Aszófő–kövesdi templomromban (801. kép), a veszprémi vár területéről. Egy mintegy félmegyenyi területű, Zala megye nyugati és Veszprém megye déli részét felölelő, regionális piackörzet rajzolódik ki a 12–13. században: a Balatontól északra, nyugatról keletre a Zalavár, Zalaszentgrót, Oroszi (Noszlop), Zirc, Csajág kijelölte íven belül elsősorban a Balatonfelvidék kedvelt, de a vörös márvány reprezentatív voltát nélkülöző kőanyaga volt — zalavári eredetű sírkő Zalapátiból,²⁵¹ keresztes díszű sírkő Zalaszentgróton²⁵² (1057-1058. kép), keresztelőkút Noszlop környékéről Orosziban,²⁵³ keresztes sírkő Zircen²⁵⁴ (980-981. kép) és dombormű Csajágon²⁵⁵. Előfordul a vörös homokkő a székesfehérvári prépostsági

-
- ²⁴² A 14. századi épület ablakkeretei andezittufából és vörös homokkőből készültek: KOPPÁNY–KRALOVÁNSZKY 2000. 117.; karzatoszlopából a román kori előzménytemplom két vörös homokkő faragványát bontották ki: KOPPÁNY–KRALOVÁNSZKY 2000. 110, 117.
- ²⁴³ TÓTH 1963. 125, 139-140. (13-28. sz.); TÓTH 1994c. 330.; a későbbi periódusokban is: TÓTH 1994c. 333, 336.
- ²⁴⁴ ERDEI–TÓTH 1966; TÓTH 1980.
- ²⁴⁵ TÓTH 1984; RITOÓK 1984.
- ²⁴⁶ VARGA–LŐVEI 1990-92. 117, 158. (7. jegyzet); RITOÓK 1997. 206, 208.; 2/l-m. kép
- ²⁴⁷ ÉRI–GERŐNÉ stb. 1964. 113.; 93-94. kép; ÉRI–KELEMEN stb. 1969. 85.; ÉRI–KOPPÁNY 2001. 6.
- ²⁴⁸ ERDEI–TÓTH 1966. 6.; VARGA–LŐVEI 1990–92. 158. (9. jegyzet); LŐVEI 2001a. 38.
- ²⁴⁹ SZ. CZEGLÉDY–KOPPÁNY 1964. 48-49.; RITOÓK 1997. 206, 210. (6. jegyzet); 2/a-b. kép
- ²⁵⁰ TÓTH 1984. 132.; RITOÓK 1984. 2. kép; RITOÓK 1997. 206.
- ²⁵¹ TÓTH 1990b. 149, 163. (16. kat. sz.)
- ²⁵² RÓMER 1863a. 346.; VÁNDOR 1986. 56.; IV/a. ábra; VARGA–LŐVEI 1990–92. 158. (11. jegyzet); 6. kép; LŐVEI 2001f. 76., képpel
- ²⁵³ BAKAY–KALICZ–SÁGI 1970. 176.
- ²⁵⁴ TÓTH 1976. 47. sz.
- ²⁵⁵ TÓTH 1976. 66. sz.

templom falazataiban is, talán a velük együtt felhasznált, másodlagosan beépített római kőfaragványokkal együtt Gorsium/Tác lehet a származási helyük. A vörös homokkő újkori, a 18–20. századi sírkövek (32-33, 35-38, 741-742. kép) és útszéli keresztek, itatóvályúk és kútmedencék faragásához szolgáló használata lényegében ugyanezt a területet fedi le, legfeljebb az ismert emléanyag sűrűbb eloszlású a középkorinál.²⁵⁶

Marosi Ernő hívta fel a figyelmemet a középkori városi piackörzetekhez hasonló „bányakörzetek” vizsgálatának lehetőségére. A Szűcs Jenő, majd Kubinyi András vizsgálta városi piaci gyűrűk legbelső körei kb. 2 és 8 mérföldes (17–18 illetve 67–72 km) sugarúak voltak.²⁵⁷ A Felvidéken a szlovák kutatók által feltárt, 11–14. századi, falusi temetőkben talált nagyszámú, durva, nem vagy alig megmunkált sírkővel kapcsolatban a helyi, legfeljebb 8–10 km-es körzetből történt szállítás tényét mutatta ki a kőanyagvizsgálat [Karásznó (Krásno): 1-2-8 km; Ducó (Ducova): 6–8 km; Petőszinye (Svinica): 4–5 km].²⁵⁸ Ez annyiban felelhet meg a legbelső piaci gyűrűnek, hogy az üres szekér odaútja, majd a kő felpakolását követő visszaútja adja ki a 2 mérföldet; ez a 8–10 km annak a távolságnak a maximumát jelenthette, amelyből a legmindennapibb terméskövet egy egyébként hegyes-dombos, és így kőben gazdag vidéken szállítani érdemes volt. (Az írott forrásokban sokkal gazdagabb Angliában olyan eredményre jutottak, hogy a 12 angol mérföldnél, kb. 20 km-nél nagyobb távolságról még vízi út igénybevétele esetén is már drágább volt maga a szállítás, mint az építőkö ára, amelyhez a durva sírkőtömbök is számíthatók.²⁵⁹)

Dörögdi Pál (+1360) és feleségének a 14. századi, taliándörögdi Szent András-templomból származó sírköve²⁶⁰ (368. kép) andezittufából készült, részben ugyanez az anyag alkotja az egyébként bazaltból falazott romtemplom ablakkereteit is; a helybeliek tudomása szerint a tufa legközelebbi ismert lelőhelye a kb. 8 km-re lévő, kapolcsi Kecsekő nevű hegyen található.²⁶¹ Ez a helyi produkció jellemzi Buda nem vörös márványból készített síremlékeit: a Várhegy édesvízi mészkövét nyilván helyben is dolgozták fel (18-19, 22, 24, 123-124, 126, 131, 152, 157, 172-173, 566. stb. kép). Kassán (Košice, Szlovákia) a legtöbb sírkő vulkánikus eredetű kőanyagát a város közelében bányászott szkárosi és komlósi trachitként határozták meg (3-4, 6, 8, 10-12, 177-179, 1254. kép).²⁶² A vulkáni tufából helyben készítettek sírköveket Visegrádon is (426-427, 332-333, 1387-1388. kép) — a felsővár falai mentén, a

²⁵⁶ LŐVEI 2004d. 144-146., térkép a 147. oldalon

²⁵⁷ KUBINYI 1971b. 59.; 2. ábra

²⁵⁸ ČAPLOVIČ–HANULIAK 1979. 195.

²⁵⁹ PARSONS é.n. 22.

²⁶⁰ ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1976. 88.; ÉRY 1979. 215, 218. (1. jegyzet); LŐVEI–VARGA 1987. I. 334, 335, 463.; II. 171. kép; KOPPÁNY–KRALOVÁNSZKY 2000. 106, 108.; 11. kép; VÁRADY 2000b. 20-22, 35, 64-65. (29. sz.); 19, 35/2. sz.

²⁶¹ KOPPÁNY–KRALOVÁNSZKY 2000. 108, 117.

²⁶² MYSKOVŠKY 1888a; RÉCSEY 1896. 6, 7, 8, 9.; FRŐDE 1900. 434, 435, 436, 437, 438, 439.

várárokban a várépítéshez és a sírkőfaragáshoz egyaránt használható kő tömbökben történő kifejtésének nyomait is feltárta Szőke Mátyás. Feltehető, hogy az Egertől (1271, 1273, 1275. kép) és Kismánától (793, 821-822. kép) Felsőgagyra (297. kép) át Sáropatakiig ismert, egyszerűbb vagy esetleg díszesebb sírlapok vulkáni anyagait is a közeli bányákban fejtették ki. A Zirc környékén bányászott, halvány rózsaszínes tömött mészkő az anyaga egy keresztet ábrázoló zirci sírkőnek (978. kép) és hasonló töredékeinek.

A piackörzetek következő típusának felel meg a Balaton-felvidéki vörös homokkő fentebb már vázolt elterjedése a 13. században, egy, a Balatontól északra, a két bányahely mint fókuszok köré 60–70 km-es távolságra írott ovális-ellipszis jelzi a határát. Déli irányban a Balaton és a hozzá kapcsolódó somogyi mocsárvilág jórészt útját állhatta a szállításoknak – a vízi úton való kőszállítást ekkoriban a partról vontatott bárkákkal kell elképzelnünk, amely ezen a vidéken nehézkes vagy lehetetlen lehetett, valószínűleg a közúti hálózat se volt megfelelő. Mindenesetre Somogy megyében a középkori Sióút 13. században épült, elpusztult kis falusi templomának északi bővítményében (sekrestye vagy osszárium) a betöltésből vöröses színű, Balaton-felvidéki kőből faragott kapuszemöldök töredéke került elő.²⁶³ A Balatontól északra is szekérrel történő szállítással lehet számolni. Ez a távolság a középső piaci gyűrűk megfelelőjének tűnik, és egy regionálisan fontos szerepű kőanyag szállíthatóságának határait jelezheti. Látszólag ehhez hasonló a fentebb részletesen tárgyalt vörös márvány 1200 körüli fő földrajzi elterjedési területének jellemzői is, valójában azonban ott inkább a gercsei bányahelyek és Esztergom körüli, szabálytalan negyed körről van szó, és ebben az esetben, a Balatonnal ellentétben, a határnak tekinthető Dunának nem elválasztó, inkább összekötő szerepet lehetne tulajdonítani. Itt nem egy piaci szabályok alakította körzetről van tehát szó, hanem az uralkodói család és a legfelső főpapi(-arisztokrata) réteg luxust jelentő divatjáról. A 14–16. században pedig már majd az országos, sőt nemzetközi távolsági kereskedelem normáival lehet a vörös márvány-szállításokat összevetni és értékelni.

A székelyföldi Marosszék falusi temetőiben patakmederből, megcsúszott hegyoldalakból előkerült, kerekded vagy henger, süveg alakú homokkő tömböket használtak fel sírkőnek, már a 18. század vége felé jelentkező temetői „írásbeliség” korszaka előtt is. A megfelelő követ a falusiak maguk gyűjtötték, Péterfy László egy nagykendi (Chendu, Románia) adatközlője szerint „régén, aki sírkövet akart, elment a csöbi patakhoz, kikeresett egy jóformájú lapos követ, szekérrel hazahozta, s az lett a sírkő”.²⁶⁴ A homokkőfajta előfordulási területe Péterfy leírása szerint „keskeny sávban húzódik a Hargita és Mezőhavas hegyvonulatainak előterében, átszelve a Nagy- és Kisküküllő, a Nyárad és mellékvizeinek völgyeit, nagyjából a Székelykeresztúr–Segesvár és Nyárádszereda–Marosvásárhely között húzható sáv mentén. Legsűrűbben Zsákod [Jacodu, Románia], Csöb [Cibu, Románia], Havadtó

²⁶³ KÖLTŐ–ARADI 2008. 272.

²⁶⁴ PÉTERFY 1996. 3.

[Viforoasă, Románia], Bede [Bedeni, Románia], Szentháromság [Troita, Románia] községek határában található. Ezek a falvak kereskedtek is kővel, távolabbi vidékekre szállítván építkezésekhez vagy egyéb célokra. Ezt bizonyítja a havadtői egyház kéziratos jegyzőkönyvének 1862-ből való presbiteri határozata, amely szerint: »senki követ ne hordjon kereskedés végett, amíg az egyház kőkerítése meg nem lesz«. ²⁶⁵ Ezekből a falvakból kerültek ki azok a kőfaragók, akik a környék, de távolabbi falvak számára is megmunkált köveket, főleg sírköveket szállítottak. Arra is van adat, hogy a kőfaragó mester a megrendelő által beszerzett követ a helyszínre utazva munkálja meg. Nagykendi adatközlő szerint: »a kőíró Kerekes Mihály Havadtőről eljött Nagykendre, és a csöbi patakból hazahozott követ otthon a csűrben készítette el. Három-négy napig dolgozott, kidolgozta szépen a meghagyott szöveg szerint, és be is festette. [...] a kőíró tudta, hogy milyen virágot faragjon, nem kellett neki mondani.«. ²⁶⁶

A helyi kőanyagok használata során nem lehetett fő szempont a kőanyag hosszú élete. A kemény, távolról hozatott anyagok divatossá válásában azonban színükön, csiszolhatóságukon kívül már tartósságuk is szerepet játszhatott — ameddig az anyag kitart, ameddig faragása látható és felirata olvasható, addig emlékezteti az élőket az elhunytakra (aki addig „jelen van” a templomban, a közösségben), „kikényszerítve” a halottért mondott imát. ²⁶⁷

10.5 Bronz

A középkori európai művészet legrangosabb darabjai közé tartoznak a bronzból készített síremlékek már Rudolf sváb herceg, majd német ellenkirály („Rudolf von Schwaben”; †1080) merseburgi síremlékétől ²⁶⁸ (1189, 1368-1369. kép) kezdődően (ld. még: 1371-1373. kép). Ha nem is teljes egészében bronzból készült, de egykor fémberakást hordozó darabok szórványosan a magyarországi sírkőfaragó műhelyek alkotásai között is ismertek. 1838-ban a margitszigeti domonkos apácakolostor templomában került elő egy sírkőlap, Jankovich Miklós leírása szerint mintegy 5,5–6 cm-es, 13. századi jellegű, aranyozott bronz betűkkel. ²⁶⁹ A Magyar Nemzeti Múzeum több 14. századi sírkőtöredéket is őriz egykori fémbetűk csaplyukainak nyomaival ²⁷⁰, velük a Csongrád közelében fekvő Ellésmonostor apró sírkőtöredékei (1450. kép) és pusztaszeri párdarabjuk nagyjából egykorú lehet. ²⁷¹ Egy minuszkulás köriratú, 1488-as évszámú sírkőlap (163. kép) a budai domonkos kolostorból került elő — apró

²⁶⁵ PÉTERFY 1996. 3.; PÉTERFY 2005. 85.

²⁶⁶ PÉTERFY 1996. 3.

²⁶⁷ SCHMID–SCHWARZ 1997. 107.

²⁶⁸ BAUCH 1976. 11-18.; Abb. 3-4, 6; A síremléknek szentelt, újabb kismonográfia: HINZ 1996.

²⁶⁹ FEUERNÉ 1964. 127.

²⁷⁰ Ltsz. 60.278.c.: VATTAI 1966/67. 134-135.; 61-62. kép; ltsz. 58.65.c. is

²⁷¹ BOZÓKI 2000. 234, 236, 237. 5, 7. kép; TROGMAYER 2000. 91.; 9. kép

csaplyukakkal megfúrt feliratából a „florenzia” részlet értelmezhető.²⁷² Egy tufakőből faragott diósgyőri sírkőtöredéken csaplyukas minuszculák maradványai vehetők ki. A középkori Magyarország síremlékművészetének egyik legjelentősebb alkotásán, Szapolyai István nádor (†1499) szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia) tumbafedlapján (482-484, 486, 488. kép) szarkofágfedlapján az elhunyt feje fölötti zászlón a márványba mélyített felületben aranyozott fém egyszarvút helyeztek el, és az angyalok tartotta címerpajzsokban is féंबरakás volt egykor a csak durván faragott háttérű körvonalrajzok és a kis csaplyukak tanúsága szerint.²⁷³ Nagylucsei Orbán egri püspök, kincstartó (†1491) szarkofágjának vörös márvány fedlaptöredékein jól látszik a forrásadatok említette bronz sírszobor helye az illesztési pontokkal²⁷⁴ (1339-1341. kép).

Már korszakunkon túli, kőlapba beágyazott, hét részből összeillesztett bronz sírlap található a nagyszebeni (Sibiu, Románia) evangélikus templomban: Petrus Haller von Hallerstein polgármester, szász gróf síremléke²⁷⁵ (†1569) családi kapcsolatokkal is kitűnően magyarázható, nürnbergi mintákat követett. Később Michael Lutsch polgármestert (†1632) is bronz sírlap alá temették ugyanott.²⁷⁶ [A templomban Franck von Franckenstein szász gróf (†1697) epitáfiumának anyaga is fém: profilált fakeretben ezüstözött óntábla, vésett, aranyozott felirattal és domborított, aranyozott, ezüstözött réz keretplasztikával.²⁷⁷]

²⁷² HORVÁTH 1935. 20, 28, 42-43.; XX. kép; RADOCSAY 1971. 464, 482. (80. sz.); LŐVEI 2004c. 67.

²⁷³ *Matthias Corvinus* 1982. 683-684. (837. kat. sz., BALOGH J.); Abb. 19.

²⁷⁴ DÉTSHY 1964a. 160.; DÉTSHY 1964b. 2, 8, 13. (61, 62, 63, 64. jegyzet); KOZÁK–SEDLIMAYR 1987. 25. (84. sz.); 50, 51. kép

²⁷⁵ ROTH 1934. 146.; Abb. 184; ALBU 2002. 61-63. (Nr. 47); Abb. 28

²⁷⁶ ALBU 2002. 145-147. (Nr. 155); Abb. 70

²⁷⁷ ROTH 1934. 146-147.; Abb. 185-186; ALBU 2002. 246-247. (Nr. 278); Abb. 114